ПРОИЗХОД И ПРЕСЕЛЕНИЯ НА ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ (в търсене на нов поглед върху стария въпрос)

Живко Войников

2012 г.

Съдържание:

Увод

Въпросът за произхода на древните българи стана особено актуален сред българската общественост през последните две-три десетилетия. Въпреки многото публикации по темата, както на историци и археолози професионалисти, така и на любители на историята, не се стигна до изясняване, а до все по-голямо задълбочаване в поляризацията на мненията. Причина за това е почти пълната липса на собствени исторически извори и собствен генеалогичен мит. Това, с което разполагаме са фрагментирани сведения за събития свързани с древните българи, известни почти изцяло от чужди източници, основно византийски, латински, и арменски. Като собствени източници може да посочим единствено "Именника на Българските канове". Дори българските добавки към преписа на Манасиевата хроника, направен за цар Иван Александър, са извадки от известни византийски текстове. Милияна Каймакамова[1] посочва, че основно място сред тях заемат преводите на византийски хроники на Георги Амартол, Симеон Логотет и Йоан Зонара. Оскъдността на твърдо установените факти, поражда много дискусии и спорове.

Днес се стига и до абсурдни преувеличавания и митологизиране на древнобългарското наследство. Тук се наблюдава и едно явление, появило се последните десетилетия у нас, характерно за почти всички народи от бившата социалистическа общност[2] - т.нар. феномен "фолк-история". Потиснатото национално самочувствие, сменило опеката на съветския интернационализъм с диктата на американския и западноевропейски глобализъм, поражда необходимостта от обръщане към историческото минало и търсенето на "славното" и "героичното" в "трудовете" на много общественици, писатели, журналисти, интелектуалци, вкл. и някои по-екстравагантно настроени историци. Но това води до една патриотарска екзалтация, до една безумно "създаване" на славно минало. По този повод покойния проф. Г.Бакалов казваше съвсем основателно: "...Излезе, че българите са в основата на шумерската цивилизация, че са хиксосите в Египет, филистимляните на Палестина, ... създателите на пирамидите и културата на доколумбова Америка. Списъкът е още по-дълъг. Някои „специалисти" без особено притеснение и противно на всякаква логика, върнаха началото на българската история с 4000 години назад. … Това предизвиква едно свободно съчинителство над оскъдните данни, чийто спекулативно интерпретиране, роди невероятни хипотези. (БВ-1-1999,стр.27) Може да се добави още, че според някои България е първата държава в Европа, древнобългарският циклов календар, на който дори не знаем астрономическата основа (слънчев, лунен или лунно-слънчев), е най-точният и най-древният в света и куп още подобни фанфаронски[3] шедьоври на глупостта, които с нищо не помагат за разрешаването на основния въпрос, за древнобългарския произход.

В последните години се наблюдава постепенно изместване на термина "прабългари" от неговия синоним "древни българи". "Прабългари" е понятие получило широко разпространение в българската и международната академична историческа наука. Причината за това е поставянето на рязка граница, хронологична и етническа, между основателите на Българската държава и представата за българския народ, схващан "a priori" от учените на XIX и XX в., като 100% славянски народ. В това отношение може да посочим една доста крайната и абсурдна мисъл по този въпрос, изказана от руския възпитаник

---

[1] Милияна Каймакамова Българската кратка хроника към Манасиевата хроника от XIV в.: http://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/index.php/mseries/107--------xivn

[2] Явлението е характерно и за Западна Европа, но там е продукт на комерсиалността и т.нар. "масова култура" (по-точно масово безкултурие).

[3] самохвални, лъжливи, от френското fanfaron и исп. fanfarron – звук на тръба (фанфар), т.е. празен шум.

М.Дринов: “Нас твърде малко ни занимава потеклото на (пра)българите, защото тоя въпрос си няма мястото в историята на нашия народ, който не е техен потомък и няма нищо общо с тях”.

Това твърдение подлежи на основно преразглеждане и затова смятам, че терминът “древни българи” е по-удачен, отразяващ много по-голямото им значение за етногенезата на съвр. българи и трябва да се наложи като употреба, въпреки “академичната консервативност и инерция”.

ИЗВОРИТЕ ЗА ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ – ЧАСТ I

Глава I. Кратък преглед на теориите за произхода

1). Автохтонни теории. Те смятат древните българи за старо население в Европа. Като тяхна първооснова може да се смята "илирийската идея". През XIV в., Еней Силвио Пиколомини (1405 – 1464 г.) по-късно станал римски папа с името Пий II, започва да използва названието Илирия, за обозначаване земите на Балканските славяни. В документите на Римската конгрегация от 1485 г. вече се използва термина "natio illirica" за обозначаването на южните славяни. Терминът Илирия се приема от хърватските духовници и светски учени и започва да се приравнява по значение, първоначално с Хърватия, а впоследствие към всички Балкански славянски народи. В своя труд "Царството на Славяните" (Il Regno degli Slavi. 1601 г.) хърватинът Мавро Орбини твърди, че българите на Аспарух са дошли от земите между "о-в Скандза" (Скандинавия) и Волга, и не ги отделя от останалите славяни[4]. (ПД-ДБСН,стр.17),(РЗ-ЕМБН,стр.176) Книгата на един друг хърватин Андея Качич Миошич "Razgovor ugodni naroda slovinskoga" (Беседа в полза на славянския народ) (две издания в 1756 и 1759 г.) оказва силно влияние върху анонимния автор на "Зографската история" писана около 1761 г. известна ни от преписа на монаха Яков в 1785 г. Тук като първи български цар е споменат Илирик, който съотв. в труда на А.К.Миошич е първи владетел на хърватите (илири). Твърде сходни данни откриваме и в "История Славянобългарска" на Паисий, писана в периода 1760-62 г. което показва, че вероятно тя е сред ползваните източници. Паисий сам посочва, че е ползвал труда на "Мавроурбир" (Мавро Орбини). Българите са славяни и за Йеромонах Спиридон, написал своя "История" на българите в 1792 г. (История во кратце на болгарскомъ народе славенскомъ). Тази линия се запазва и развива от руските учени през XIX в.: Ю.Венелин, Егор Классен, Д.Иловайски, В.М.Флоринский и др. Според нашият общественик Гаврил Кръстевич (История блъгарска. 1869 г.) българите за хуни, но самите хуни смята за славяни, като наивно обяснява етнонима уни, хуни със славянското венди, венети, а (х)ун произлизало от юнны – млад, силен.

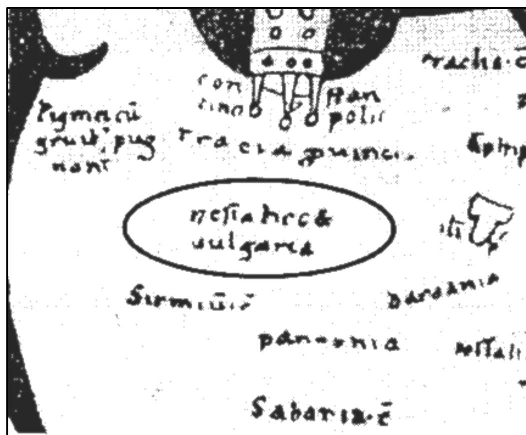

Своето пълно развитие, автохтонната теория намира в творчеството на екстравагантния историк Ганчо Ценов. През 1910 г. той издава основния си труд „Произходът на българите и начало на българската държава и българската църква". В нея излага хипотезата, че българският народ е формиран от смесването главно на хуно-българи и готи/гети, които смята за стари тpако-илирийци и келто-скити, които в историческо време са били автохтонни европейски народи от Херодотова (европейската) Скития. За Ценов древни българи, траки и славяни са едно и също. Името българи свързва с думата "бъл", с която започвало името на първия хунски цар Баламир (Баламбер), а хуните също са славяни. Ето един цитат на този автор: „старите автори са единодушни в това, че **българите са стари тракоилирийци** … Тракоилирийците пък принадлежаха към расата, която днес се казва

---

[4] Тезата на Орбини е следната: Славяните първо живеели в Скандинавието, след това се преселили около Балтийско море и чак тогава част от тях се заселила край Волга и по името на реката се нарекли българи.

славянска раса”. Друг негов довод е т.нар. „карта от IV век от Св.Йероним (331-420)”, където фигурира името „българи” в Мизия: „Mesia hec & Vulgaria” (Мизия, тук и България). Но картата е запазена в препис от XII в., което напълно обезсмисля ранната датировка на българите в Мизия. Преписвачът от XII в., е вмъкнал реалното по това време географско название България. Прави впечатление и „варваризираният” латински, нехарактерен за IV в. Средновековните карти са с обратна проекция, южната посока е на горе, а северът – надолу. Но не така изглеждат древните римски карти (Tabula Peutingeria), при които северът е нагоре, а югът надолу както в съвр. проекция. Вижда се на частта отговаряща на Балканите, Константинопол в горния край, под него Тракия, Македония и “Mesia hek & Vulgaria”. Над нея е Панония, в страни Дардания, от другата страна – Сирмия (Срем), а най-северно Сабария – т.е. заимствано от Птолемей – савирите в Сарматия. Възможността картата да е от много по-късно време (понеже тази карта не е оригиналът на Св.Йероним, а прикрепена към негов препис) въобще не се коментира от Г.Ценов, нито пък се опровергава по някакъв начин. (“Кроватова България и покръстването на българите”, изд. София 1937, стр.53)[5]. Тези наивни схващания, отдавна не са актуални за сериозната наука, въпреки упоритите опити на различни дилетанти у нас напоследък да ги реабилитират и популяризират.

2). Миграционни теории. Според тази основна група теории, древните българите са мигранти дошли в Европа от Азия.

Още в средните векове, английският учен-енциклопедист Роджър Бейкън (1214 – 1292 г.) в своя труд „OPUS MAJUS” (Голямото съчинение) засяга въпросът за произхода на българите. Според него „българите, които живеят между Константинопол, Унгария и Склавония” произлизат от „Голяма България, която се намира в Азия” после уточнява че от „тази България започва река Етил” и „тези българи” от Голяма България са „зли сарацини”. България в Европа, Бейкън нарича „Малка България” но смята че езикът им е като на българите във „Голяма България”, което разбира се, не е вярно. Т.е. става дума за Волжка България, чиито жители са тюркоезични мюсюлмани. Това сведение го е взел от Гийом де Рубрук[6]: „И тези българи, които живеят зад Дунав, близо до Константинопол, произлизат от споменатата Голяма България”. Бейкън продължава: „Зад нея (Голяма България), на изток, се намира земята Паскатир (Башкирия), тя се нарича още Голяма Унгария, от която са излезли хуните, по-късно [наречени] хунгри, а днес те се наричат хунгари; те взели със себе си българите и други народи, и разбили, както казва Исидор (Исидор Севилски), „вратата на Александър[7]”. Още Бейкън свързва българите и унгарците с хуните – събирателно название на народите идващи от изток. Бейкън продължава разказа си като свързва и власите с изтока: „И близо до земята Паскатир се намират балхите (власите) от Велика Балхия (Влахия), откъдето балхите дошли в земята на Ассан (бълг.цар Иван Асен II, цитирано по Рубрук: ”Валахия – това е земя, принадлежаща на Ассан”) между Константинопол и България и Малка Унгрия. Този народ тартарите наричат сега „илак”, което е същото „блак”, но тартарите не могат произнасят звука „б”. (РБ-ВС) В случая произхода на власите е представен по фантастичен начин. Това, което прави Бейкън е, че смята Волжка България, като прародина за българите в Европа, по аналог с „Голяма Унгария”.

---

[5] Теодор Йончев. КРИТИЧНИ БЕЛЕЖКИ върху някои проучвания на Г. Ценов и главно върху неговата книга “Кроватова България и покръстването на българите”, изд. София 1937.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/T_Jonchev_Kritika_G_Cenov.pdf

[6] францинскански монах, пратеник на френския крал Людовик IX до Мунге-хан, в Монголия през 1253-55 г.

[7] Според легендата, Ал.Македонски преградил проходите на Кавказ с железни врати, зад които затворил дивите народи Гог и Магог, идващи от дълбините на Азия. В арабската традиция съотв. Джуч и Маджуч.

През 1668 г. холандецът Г.Хенсхен, проучва житията на православните светци и покрай житието на св. Константин-Кирил Философ стига до извода, че българите идват от Сарматия. През 1680 г. французина Шарл Дюканж в своя труд „Hystoria Byzantina" систематизира известните данни за българите от византийските и латинските извори и стига до логичния извод, че прародината им се е намирала на изток от Меотида (Азовско море) и близо до р.Кофин (Кубан) в земите на древна Сарматия. (ПД-ДБСН,стр.10-11) На същото мнение е Йосиф Асеманий (1750 г.). Блазиус Клайнер (1761 г.) посочва че „българите произлизат от Скитските земи на север от Черно море". Йосиф Дисерций смята, че българите са дошли в Европа заедно с хуните, но за отделен народ. (ПД-ДБСН,стр.17) Разбира се в понятието „скити" и „сармати" авторите от XVII и XVIII в. не влагат съвр. етнически смисъл – „източни иранци", а просто народи дошли от Изтока.

В 1709 г. шведът Ф.И.фон Сталенберг, пленен в битката при Полтава, впоследствие преминал на руска служба и станал един от първите изследователи на Сибир, свързва етнонима българи с р.Волга и гр.Булгар, в земите на Казанските татари. Съвременникът му В.Татишчев, възприема и популяризира тази идея. (ХТ-Б-ИБ,стр.73-74) Тя е възприета и от немските учени работещи в Русия, Шльотцер и Тунман (1771-74 г.). Главно под влияние на английските учени през XVIII в., Източна Европа, или земите на Руската и Османската (Турската) империи започват да се причисляват към „Татария", едно понятие от Средновековието, с което се обозначават земите на цяла Централна и Северна Азия, която е обитавана от диви и примитивни народи. Според Едуард Гибън в „Залезът и упадъкът на Римската империя" (в 6 тома издадени между 1776-1787 г.) „дивите народи по времето на Юстиниан Велики се делят на две големи групи „булгари" и „склавони". (ПД-ДБСН,стр.25-26) Французинът Ж.Дегин в 1758 г. директно свърза българите с татарите и ги смята за „тюрки-кипчаки от племето Канглъ (кангари) смесени със сармати", а в 1765 г. Сънародникът му Ж.Пейсонел пише за българите, че много напомнят на ногайските татари. (ПД-ДБСН,стр.34-35) Така постепенно българите започват да се свързват с татарите и изобщо с тюркските народи.

В 1826 г. Юлиус Клапрот свързва българите директно с хуните на Атила, а в 1828 г. Х.Френ уточнява, че българите са смес от фини, тюрки и славяни. В 1837 г. немският учен Цойст също свързва българите, с хуните на Атила и смята, че са говорели на тюркски език. (ПД-ИРК-1,стр.90-95),(ПД-ДБСН,стр.52) В 1868 г. Гилфердинг издига хипотезата, че древните българи са родственици на древните унгарци. В 1871 г. австро-унгарският учен Р.Рьослер разширява кръга и поставя българите сред самодийските племена в Южен Сибир. В 1895 г. унгарецът Бернарт Мункачи смята българите за смес от тюрки и угри и обяснява българския етноним съвсем произволно, като сбор от тюркско büük – голям и ogur – угри, т.е. „велики угри", или „bul" – пет (тюркското beš) и ogur, т.е. „пет угорски племена". (ХТ-Б-ИБ,стр.54) Под влиянието на тази популярната теза в Русия и Австро-Унгария, че древните българи са угро-фини, съвсем естествено попада и живеещият тогава в Русия, Марин Дринов, професор в Харковския университет. (ПД-ДБСН,стр.55)

С откриването на „Именника на Българските канове" в 1869 г. и публикуването на древните календарни термини, имащи основно чувашки аналози, отново на дневен ред излиза тюркския произход. През 1896 г. Н.А.Аристов изследва „Именника на българските князе (канове)" и стига до извода, че древните българи са част от древнокиргизкия етнос, тъй като при киргизите се срещало името Ернак, аналогично на Ирник, както Еспер, подобно на Испор. Като друг пример посочва обичая на древните българи да бръснат главите си и да оставят плитка, тъй като това се практикувало от киргизите. (ХТ-Б-ИБ,стр.16)

Константин Иречек който в 1878 г. издава на руски език „История на Българите”[8] се придържа към мнението на Шафарик, че древните българи са от „уралското, т.е. чудското или финското племе, следователно е близко по родство с вотяки, черемиси и зиряни”. (КИ-ИБ,стр.167)

След възстановяването на Българската държава в същата тази година, започва изграждането на родната ни историческа наука. Наложилото се още тогава приравняване на имената на първите двама митологични български владетели от „Именника” – Авитохол и Ирник с Атила и сина му Ернах, окончателно привързват древните българи към хунската колесница. В този дух разглеждат българския произход основоположниците на българската историческа наука, В.Златарски, Г.Баласчев, Д.Дечев, П.Мутафчиев, а англичанинът Ст.Рънсиман, популяризира вижданията на В.Златарски в Западна Европа. В началото на XX в., хунската теория успява да се наложи като доминираща в българската историография благодарение на Васил Златарски, чрез неговия фундаментален труд „История на българската държава през средните векове” т.1, 1918 г., чието подзаглавие е повече от показателно – “Епоха на хуно-българското надмощие”. Заради големият авторитет на автора, хунската теза бързо намира поддръжници сред останалите български учени. Всъщност българските учени, съвсем естествено следват наложилата се в западноевропейската и руската наука, теза по този въпрос.

В 1936 г. историкът-любител Димитър Съсълов, забелязва в издадената на немски език ”История на хуните” от Де Гроот, китайски топоними от Синцзян наподобяващи му българското етническо име. Съсълов популяризира идеята си в книгата „Пътя на България”, 1936 г., но погрешно свързва древното европеидно население на Синцзян (Източен Туркестан) с хуните (хсюнну 匈奴)[9]. Авторът въвежда измисления, от самия него, термин „хунори” за означаването на това европеидно население, а под „хунори” разбира „българи”. Подобни са вижданията и на И.Пастухов (1942 г.) който смята, че „прабългарите живеели по горното течение на р. Иртиш, около гр. Кобдо, заедно с хуните, аварите, печенезите, куманите, които принадлежели към източните турци”.

Настъпилата промяна на 9-ти септември 1944 г. довела до установяването диктатурата на БКП[10], налага антинаучния „класово-партиен подход” в историческата наука. Насоките на тази политика добре проличават от едно изказване на партийния функционер Вълко Червенков от 1948 г., който се заканва да **„прочисти авгиевите конюшни на буржоазната историография”** и да я постави „на действително здрави и научни основи” чрез „решителното отстраняване на реакционното наследство в нея”. И като такова „реакционно

---

[8] Публикевана е за пръв път на чешки и немски през 1876 г.

[9] Възстановка в древнокитайски и епохата Хан “sŋoŋ-nhā” (sngong-ha/снгонгнха), “ŋoŋ-nhā” (ngong-nha/нгонгха). Твърде близко е в тунгуски, евенски ngōnmin – народ, хора, население, община, страна. Най-старото название на този народ в китайските източници е **Цаону** (Caonu) 曹奴 споменато в древнокитайския източник “Му Тянзи Чжуан” (Пътуването на Му, Синът на Небото). Възстановка в древнокитайски е „dzū-nhā”, „dzǝw-nhā”, или “дзунха”, “дзиеунха/дзюнха”, а в периода на Воюващите царства, се наричат **Чунвей** (Chunwei) 淳維, възстановка: “d(h)urwij”, “d(h)unwjǝj”. Както се вижда Цанону и Чжунвей, отразяват едно и също название, съотв. “dzūnhā” и “d(h)unwjǝj” са два варианта на един етноним.! **Всички възстановки на записи с китайски йероглифи (тези и следващите) са правени по “Chinese characters”. Compiled by Sergei Starostin** http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?root=config. Вж. също Ж.Войников. НЯКОИ ДРЕВНИ КИТАЙСКИ НАЗВАНИЯ В ИЗТОЧЕН ТУРКЕСТАН, СРЕДНА АЗИЯ И ТОХАРСКИЯ ВЪПРОС. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Zh_Voynikov_Tocharskiyat_Vapros.pdf

[10] Съветската окупация на България, поставя начело на държавата, престъпната, антибългарска формация БКП, сляпо оръдие в ръцете на Сталин и следващите поколения съветски управници!

наследство” се възприема господстващата до тогава „хунска теория”. Тази задача се пада на Александър Бурмов (1911 – 1965 г.). Бурмов е възприемал идеите на съветския учен историк и филолог Николай Мар (1864-1934 г.), според когото древните българи са сармати по произход. Но в 1950 г. Сталин обявява идеите на Мар за реакционни. Съответно и Бурмов трябва да коригира мнението си, като в издадения I том на „История на България” през 1954 г. лаконично отбелязва, че „по произход прабългарите са тюрки”. Не се дават никакви сведения въз основа на кои факти е изведен този извод. Липсват и цитирани автори, които да застъпват подобна теза[11]. Вероятният първоизточник на това решение е идеята на Иван Шишманов доразвита от Ст. Младенов че древните българи са използвали тюркски език. Младенов се базира единствено върху някои превратно тълкувани от него календарни понятия от „Именника…”, а относно личните имена на владетелите заключава, че „изобщо (изясняването на) етимологията на собствените имена е най-мъчната работа”[12]. Така „тюркския произход” на древните българи се закрепва като официална доктрина на българската историческа наука за целия социалистически период. (ИВ-ПТТ)

През 70-те год. на XX в., Борис Симеонов, под влияние на Съсълов, отново се обръща към китайските хроники[13]. Той сравнява топонима По-ле (което според Съсълов означава „българи”) използван в “Хан-шу”[14] (История на Старшата династия Хан), с племената Бу-ку/Пу-ку и Баегу от „Тан-шу” (История на Династията Тан)[15]. Авторът прави връзка между държавата Балуцзя/Balujia[16] 跋樓迦, около Куча и народа булоцзи/buloji 部洛稽, между

[11] Вероятно влияние върху това решение на Бурмов е оказало и решението на Сталин да обяви Казанските татари за преки наследници на Волжките българи, с цел да се омаловажи ролята на Златната орда във формирането на татарския народ. Научната конференция, наложена от ВКП (б) се провежда на 25-26 април 1946 г. в АН на СССР в Москва. Основният извод от срещата е, че казнаските татари са продукт от смесването на местно население, “тюркоезичните българи и отчасти кипчакски племена, получили наименованието волжки или камски българи”. А още на 09.08.1944 г. с постановление на ЦК на ВКП(б) (Всесъюзна комунистическа партия – болшевики) се приема, че казанските татари са преки потомци на волжките българи. (ИВ-ПТТ), (ИИ-СТСЭК)

[12] вж.: Ст.Младенов. Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон от арио-алтайските народи. (сп. "Българска историческа библиотека" бр.1, 1928 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/St_Mladenov_Ezik_Asparuhovi_BG.pdf

[13] от руските преводи на Бичурин “Собранные сведения о народов” (http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/N_Bitschurin_Sobr_sotschinenija.pdf) и И.Кюнер “Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М. 1961.“ (http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/I_Kjuner_Kitaiskie_svsdenija.pdf .

[14] В “Хан-шу” - **Пулу/Pulu** 蒲陸, възстановка в епохата Хан “pá-ruk” и в “Хоу Хан-шу” (История на Младшата династия Хан), **Пулей/Pulei** 蒲類, възстановка : “pár-wəś”.

[15] бу-ку/пу-ку/pú-gù 僕固, възстановка в епохта Тан: “ƀōk-kā”, баегу/bá-yě-gǔ 拔野古, възстановка в епохата Тан: “ƀ(h)āt-já-kō”, в случая става дума за “бугу” – киргизкото племе **бугу** и “байегу”, според А.Малявкин “баирку”, което може да се свържи с бургути, част от бурятите, или по-вероятно с **багъш** – също киргизко племе. Според “Тан-шу” тези племена са обитавали по долината на р.Черен Иртиш и западния бряг на ез.Байкал, стават известни едва в средата на VII в., като част от съюза “токуз-огузи” – бъдещото ядро на татарите. Трябва да подчертаем, че те нямат нищо общо с Пулей от епохта Хан, които са тохари, част от федерацията Чеши).

16 В текстове на санскрит името и се предава като “Baluka”, Бейли го чете Bharuka. В арабски текстове е фиксирано като Barkhuan. Възстановка на 跋樓迦 (съвр.пр.: “bá-lǜ-jiā”, в епохите Вей-Тан “ƀāṭ-lhəw-kā” но в някои диалекти bāṭ, се произнася pak, така че по-вероятно имаме “ƀākh-lhəw-kā”. Названието се предава още и като Полуцзя/Poloujia 婆樓迦, възстановка в епохата Вей-Тан е “ƀ(h)ā-lōw-kā” което потвърждава горното. В

Гансу и Източен Тяншан, със съвременното китайско название на България – Баодзялия / Bǎojiāliya 保加利亚 и българи – баодзяли / bǎojiāli 保加利. Изводът на Симеонов е твърде интересен, но има един, съществен недостатък. Той приема, че населението на Източен Туркестан и Северен Китай е изначално тюркско, а възстановките му на китайските транскрипции са изцяло погрешни.

В започналата да излиза по случай 1300-годишнината на Българската държава, многотомна „История на България”, в том II (1981 г.) за древните българи В.Гюзелев пише, че „прабългарите принадлежат към тюрко-алтайската племенна общност”… „Прабългарският език е принадлежал към западнохунската езикова група. От съвр.езици негов наследник е чувашкият…”. (ИБ-2,стр.60)

Цветана Тафраджийска специалист по монголски език, изказва хипотезата, че древните българи са потомци на ираноезичните Усуни[17] (аси, асиани), останали в Централна Азия и вторично езиково алтаизирани. (ЦТ-КВЕПБ) През 70-те год. на XX в., Веселин Бешевлиев доказва, че всички имена от **“Именника на българските канове”** са от индоевропейски, ирански произход. Той вече смята, че в етногенезата на древните българи е взел участие солиден ирано-сарматски компонент. През 1987 г., Димитър Ил. Димитров прави интересни съпоставки между езическите български погребения от Девня с погребенията от Тулхарския могилник, Бишкетската долина, поречието на р.Кафирниган в Северна Бактрия (Тохаристан) от II в.пр.н.е., оставени от завоевателите на Гръко-Бактрия, основателите на Кушанската държава – юечжите (Yuezhi 月氏, древна форма Rúzhī 𦙶氏 е китайска транскрпиция на етнонима “арси” или “âрши/ˀᵃрши”)[18] – тохари. Погребенията са типични ямни с подкопаването на едната странична стена – подбой, където се помества починалия. Авторът обръща внимание на широко разпространения обичай – изкуствената деформация на черепа (ИДЧ) сред древни българи, авари, алани, кушани, хионити и ефталити. (ДД-БСЗЧ)

3). Съвременно състояние на въпроса. След промените през 1989 г. отпада т.нар. „класово-партиен подход” и въпросът отново излиза на дневен ред. В редица свои публикации, специалистът по стопанска история, П.Добрев се опитва да докаже, че древните българи принадлежат към древната земеделска иранска общност, обитавала античната област Бактрия. Идеите му получават голяма популярност сред широката

“Син Тан-шу” се среща като Бохуан/Bōhuàn 撥換, възстановка в епохата Вей-Тан “pāt-wān” което е по-късна форма. (AM-TX,стр.288-289)

[17] Усун (Wusun): 烏孫: Усун е съвр.форма на четене и предава съвсем точно древното “å(s)wēn”, отговарящо на гръко-римското **асиани**, едно от племената завладяло Гръко-Бактрия.

[18] Четенето **“ручжи/руши”** на китайските йероглифи 月氏, все още не е много популярно в Европа, Русия и САЩ, но в издадения през 1991-92 г. авторитетен пояснителен речник към “Ши-цзи” – “Ши-цзи Цидан” ясно се казва: 月氏 трябва да се произнася като “Роу-чжи/Роу-ши” – [róu-shi 月氏 или róu-zhī 肉支)]... Смислово, а не звуково съвр. 月氏 предава съответно древната форма на изписване 𦙶氏 или 肉氏, тъй като 𦙶 е по-древната форма на 肉 и приликата между 月 и 𦙶 е причина за механична грешка при преписите. (CD-ZhQ, стр.2) Значението на етнонима е „бял, светъл, блестящ” и е производно на индоевропейския корен *arg'-/ *(e)*h2erg-ën - бял, светъл, блестящ, в хетски harki – бял, древногръцки argó, латински arguō – бял (откъдето и названието на среброто argentum), в древноиндоарийски árjuna, авестийски arəzah, auruša, пехлеви arus, осетински uors, хотаносакски rāga, rrāśa – бял, светъл, блестящ (стои най-близко до китайската форма), в тохарските езици този корен е представен с тохарски (а) ārki, ārśi, тохарски (б) ark, arkwi – бял, светъл, (пратохарска ф-ма *ārkw(ä)i) – бял, в тох.(б) ruk – блестящ. (IEE) Роучжите/Арси са носителите на езика тохарски (а).

общественост и любителите на историята, но не и сред академичните учени. След първоначалната еуфория по-трезвата преценка на фактите които посочва П.Добрев, сравнени с добре изучената история на тази част от Средна Азия се оказва, че те не могат да бъдат приети за коректно представени. П.Добрев твърди, че древните българи за 100% иранци и 100% уседнали земеделци, живеещи от най-древни времена в района на град Балх и историческата област Бактрия. За тях имало множество споменавания в „Махабхарата" като народа „бахлики". По-късно, след като идват кушаните (роучжите/юечжи) – диви скотовъдци и номади, древните българи-бахлики са прогонени от Бактрия и се заселват в Кавказ, където предводителят им Вунд е фиксиран от арменския хронист Мовсес Хоренаци[19]. Това е в общи линии т.нар. „Бактрийска хипотеза" която вече започва да се цитира отчасти и от историци-професионалисти, приели я напълно безкритично.

Какви са доказателствата на Добрев? Основно изхожда от чисто звуковото съвпадение „Балх"/българи, респ. „бахлики". След това цитира арменската география „Ашхарацуйц" от VII в., и споменатия в нея народ „бхух", който проф. Еремян разчита като „булх" чиято локализация е в района на Хиндокуш. Също цитира арабския автор Димашки, който споменавал областта „Балхара" също във въпросния район. Тези сведения свързва със съобщението на Михаил Сирийски, за преселението на българите от планината Имеон, която Добрев свързва с Памиро-Хундокушкия масив в Средна Азия. Не на последно място Добрев цитира и китайските хроники, говорещи за държава Боло/Bolo 波洛[20] в Средна Азия и най-вече основният му довод е за открит лексикален фонд, показващ близост с езика на съвр. „памирски таджики". Оттук той започна да пише за „памирски" произход на българите и за прародината „Балхара край Памир". В привеждането на своите доказателства, П.Добрев игнорира изцяло археологията, липсата на каквито и да е археологически сравнения е типична за неговото творчество. Уж кушаните прогонват „българите" от Бактрия, а като доказателствен материал за антропологичния вид на древните българи използва точно известните скулптурни кушански портрети от двореца в Халчаян (без разбира се това да се посочва). Също е твърде далеч от историческата хронология на региона[21]. Разбира се пълен анализ на „творчеството" му няма да правим, всеки който се е интересувал от древнобългарския произход в последните две десетилетия неминуемо е чел книгите му. Има ли основание да виждаме в Балх непременно българският етноним? Смятам че такава връзка изобщо не съществува. Източноиранското Балх отразява западноиранското Бахди/Бахтри, което в древногръцка транскрипция звучи като Бактра – главен град на областта Бактрия. Самото древно название на Балх е Бахди (Baxdi)[22]. Но в индийската литература древният автор Панини (V в.пр.н.е.) съобщава за град Бахлика, явяваща се закономерна санскритска транскрипция на авестийското му название **Бахдис,**

[19] В някои по-стари трудове се предава като Мойсей Хоренски.
[20] В епохите Вей-Тан се е произнасяло „pā-lhāk". Според А.Малявкин "Болу и някои други варианти на името се явяват транскрипции на топонима Болор/Болуй. Това е планински район на юг от хребета Каракорум, разположен по горното течениye на р. Инд и в долината на р. Гилгит, отг. на съвр. Балтистан на север от индийския (сега в Пакистан) щат Джаму и Кашмир. Този топоним е късен и се появява след VI в. (АМ-ТХ,стр.227-228),(ПГ-БКА,стр.372)
[21] напр. в една карта в негова книга е поставил названието „Царство Балхара" върху земите на Гръко-Бактрия (вж. „Балхара край Памир". С. 2004, приложение).
[22] **Бахди / Baxdi** е аветийската форма на староперсийското baxtri, явно свързано с посоката запад или север, в пехлеви ābaxtār – посоката север, в персийски bākhtar – запад, в дардските езици paścimā, санскрит pācī, apācī – заден и западен, в персийски abhar – заден. (DDSA) В индоиранската традиция западът се свързва със заден, задно. Предполага се че това е свързано с миграцията им в източна посока, при което посоката „запад" е винаги отзад. Названието Балх (Бахло) се появява едва в кушанската епоха.

което обяснява и объркването на П.Добрев. **Само че названието Балх не се използва от местното население до идването на кушаните**[23].

Понятието „Балхара" на Димашки всъщност се отнася за планина Балхар – най-вероятно хребета Болор (съвр. верига от хребети между Амударя и Сърдаря) или е част от Хиндукуш[24]. Също древното иранско население на Бактрия от предкушанската епоха има ясно изразена цивилизационна изява – Авестийската цивилизация и пророка Заратущра, създателя на иранския зороастризъм. Археологическата и изява е БМАК (Бактрийско-Маргианската археологична култура, или Бактрийско-Маргиански археологичен комплекс). Споменът за зороастризма е много траен в потомците на това население. И наложеният по кървав начин ислям не е могъл да го искорени. „Шах-наме" е създадена от Фирдуоси в ранноислямския период на най-голяма религиозна нетърпимост, но въпреки това старите митове на авестийските бактрийци са битували в съзнанието на ранносредновековните таджики и тогава. Днес зороастризма се изповядва тайно от някои групи сред кюрдите и персите, зороастрийска общност от потомци на персийски емигранти от VII в., има и в Северна Индия (т.нар. парси). А при древните българи? Няма и ни най-малък спомен или намек за подобни митове и подобни религиозни вярвания. Как така тези, които уж са създали Авестата, според логиката на П.Добрев – древните българи-бактрийци, при това напуснали района, много преди арабската инвазия, не са съхранили и минимален спомен от тези най-съкровенни легенди и вярвания за уседналите иранци. Друг неоспорим факт, който П.Добрев премълчава е разпространението на будизма. Тази религия и хуманно философско учение се появява в IV в.пр.н.е. До времената на Ал.Македонски и кушанската инвазия, има своето широко разпространение в Бактрия[25]. А при древните българи, аналогично като със зороастризма, няма и помен за будизъм? Появявайки се в Кавказ, такава древна земеделска общност като българите-бактрийци, с утвърдени държавни традиции, нямаше как да не създаде известна и висококултурна държава. Противно на това виждаме че те са останали съвсем незабелязани от древните автори, изкл. епизодичното споменаване не българите на Вунд/Вънд в Кавказ, от арменски автори.

И още един факт. Земеделските общества не са способни на големи миграции, тъй като препитанието им е свързано със земята. Не така е при скотовъдните общества, поради мобилността на основната им собственост и препитание – стадата[26].

Няма също никакви съответствия между погребалните обреди на древните бакрийци-зороастрийци и древните българи, както и широкото разпространение на обичая на изкуствената черепна деформация при древните българи и народите от степния кръг (сармати, алани, кушани, ефталити, авари и тохари) и пълната му липса при авестийските бактрийци. Без да отегчавам читателя с по-нататъчен анализ на творчеството на този автор,

---

[23] Затова говори и китайската транскрипция на името на града, използвана в "Хоу Хан-шу" - **Пута 濮達**, чиято възстановка в епохата Хан е: "bōkd(h)āt", при евнетуално предаване на „r" – "bōkd(h)ār" или Бохдар/Бахдар, а не Балх. (вж. Chinese characters. Compiled by Sergei Starostin http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?root=config)

[24] Ето и цитата от Димашки (предоставен ми лично от П.Голийски, за което изказвам благодарност): "Също така река Манхар рур ханш (вар. Манджар рур ханш или Манджур ханш), извира от планините Балхара, близо до земята Наджа и страната ал Хайзаран (вар. ал Хизаран) и се влива в морето, наречено "Голям ал Маабр" и от нея се разделят 40 клона". (Cosmographie de Chems-ed-Din Abou Abdallah Mohammed ed-Dimichqui, Saint-Pétersbourg, 1866, стр.101)

[25] При това разпространението е такова, че един от гръко-бактрийските владетели Деметрий се отказва от елинизма и става будист, като се преименува на Дхармамитра. Той основава град Термез, кушаните го наричат Термит, въз основа на името му Дхармамитра – "Градът на Дхармамитра".

[26] Древните инодарии и иранци са извършили своите миграции в едни много ранен етап, когато са скотовъдни общности, а не земеделци.

само ще добавя, че в този стремеж се забелязва един наивен емоционален комплекс – да си намерим „по-културни и цивилизовани предци" от набедените за такива хуни на Атила, или древните тюрки. Така днес се наблюдава закономерен отлив от идеите на П.Добрев.

На проф. Ат.Стаматов принадлежи един от първите опити в родната историография, да обобщи и анализира по пътя на комплексния подход и строгия научен анализ, всички известни данни за древните българи. В своята "Tempora incognita на ранната българска история", С. 1997 г., авторът стига до закономерния извод, че древнобългарската етногенеза започва от индоевропейското предтюркско население на Средна и Централна Азия. Под натиска на монголоидите хуни, жужани и тюрки, това население на няколко вълни се изселва към Гръко-Бактрия и Кавказ между II в.пр.н.е. и VI в. Авторът търси един много по-убедителен, по-северен, степен вариант на българската прародина. Древните българи за него са неотделими от този на аланите и другите народи от усуно-юечжийския (асиано-тохарски) кръг.

Цветелин Степанов, автор на "Власт и авторитет в ранносредновековна България", С. 1999г., "Средновековните българи" С. 2000 г., съвсем основателно и исторически аргументирано, търси мястото на българите в "Pax nomadica" и също един по-северен вариант на прародината.

П.Голийски, специалист по арменска филология, също се ориентира към по-северния степен вариант, на първоначлното древнобългарско формиране и предостави на българския читател, нови, непопуляризирани до сега сведения от арменските източници, за българите в Кавказ и Средна Азия. (вж. П.Голийски "Българите в Кавказ и Армения (II-X в.). С. 2006 г.)

Покойният проф. Рашо Рашев преди всичко въз основа на археологическите факти изказа хипотезата, че древните българи се формират като сарматско множество с управляващ тюркски елит[27]. Мнение, което също търпи сериозни критика и корекции.

Като цяло представителите на академичната ни наука, днес избягват въпроса за произхода на древните българи и липсва единно становище по въпроса[28].

Сред представителите на западаноевропейската, съветската, а днес и руската наука, тюркската теория се приема „a priori". В Западна Европа се цитира основно В.Златарски, а в рускоезичната наука – основно авторите от съветския период: Артамонов, Плетньова, и др.

4). Произходът на древните българи в чувашката и татарската наука. Днес населението на Чувашия се смята за далечен наследник на волжките българи, а чувашкия език се схваща като развил се на основата на езика на волжките българи. Ето защо произхода на древните българи вълнува основателно чувашката историческа наука. В издадената през 2000 г. книга „Чуваши: Этническая история и традиционная культура"[29] на водещите чувашки историци В.Д.Димитриев, В.П.Иванов, В.В.Николаев е отразена съвременната чувашка концепция за произхода. Според нея оногурите, който са схващани (б.а.: напълно погрешно) като българи, и савирите (смятани за предци на чувашите) в III – II в.пр.н.е., като представители на "пратюрките" заедно с хуните (хсюнну) започнали да мигрират на запад, предвижвайки се между Седморечието и Южен Сибир, където влизат в контакт с праугрите. После попадат в районите гъсто населени с ираноезичните масагети и

---

[27] По-точно според проф. Рашев прабългарите са смес от частично славянизирани иранци и угрофини с тюркски елит, което не отговаря на истината, но е компромисно решение с официалната "тюркска" догма.

[28] най-общо казано, една голяма част от тях стоят на старите и твърди догматични позиции, приемайки като аксиома твърдението "прабългари-тюрки", без да се стремят да осветлят въпроса, но се увеличава броя на учените престрашили се да търсят и други решения свързани с иранската и индоевропейската общност.

[29] Иванов В.П., Николаев В.В., Димитриев В.Д. Чуваши: этническая история и традиционная культура. 2000 г., Изд-во ДИК г. Москва: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Chuvashi_etn_istorija.pdf

усуни по поречието на р.Сърдаря. Оногурите (българи) попадат под силно иранско (усунско/аско) влияние което се отразява на антропологичния им тип и погребалните обичаи, но не засяга “древнотюркският” им език. Що се отнася до савирите, те се смятат са мигрирали на запад представители на населението на Чеши, държава в Източен Тяншан около Турфан[30]. Чувашките автори се опитват да докажат, че названието “чуваш” идва от Чеши.

Въпросният пример показва как се нагласят фактите извън историческата реалност за да се докаже изначалната “тюркоезичност” на древните българи.

В Татарстан също се интересуват от произхода на древните българи, тъй като въпросът е косвено свързан с формирането на волжките българи и тяхното участие в татарската етногенеза. Може да посочим три теории:

а). Булгаро-татарска теория. Тази теория се развива основно под натиска на Сталиновата концепция за произхода на татарите. Древните българи се разглеждат като тюркски народ, създал Волжка България, а татрите са втората тюркска вълна, в резултат на която се е формирал съвр. татарски етнос. Основни нейни привърженици са: А.Халиков, М.Закиев, Г.Юсюпов, Т.Трофимова, Х.Гимади, Л.Заляй, Н.Калинин. Днес се защитава от „булгаристите” на Ф.Нурутдинов и Г.Халилов, което е политическо проислямско движение, показващо търсене на “нова идентичност” различна от татарската и нямащо нищо общо с безпристрастната наука.

б). Татаро-монголска теория. Противно на първата, нейните представители смятат, че волжките българи нямат почти никакво значение във формирането на татарския етнос, тъй като по време на завладяването, почти цялото население е загинало. Оцелелите са дали началото на чувашкия етнос. Съвременните татари са кипчаки по произход, използвани от монголите за ударни войскови отряди. Татарското самосъзнание започва да се формира в Златната орда, след XIII – XIV в., и в Руската империя, като **татарин** първоначално означава, потомък на завоевателите, а в последствие става сборно название на всички тюркоговорящи мюсюлмани от кипчакската езикова група, заменило по-старото понятие **бесермен, басурман**[31], означаващо тюркоезичен мюсюлманин. Чувашкият език, който е твърде различен от всички останали тюркски езици, е далечен потомък на по-старото волжкобългарско население. Основни представители са: Н.Ашмарин, В.Смолин, Р.Г.Фахрудинов, идеолога на пантюркизма – Зеки Валиди-Тоган, който до 1917 г. живее в Русия, под името Валидов, Р.Рахмати, чувашката историческа школа, башкирските историци и археолози.

в). Тюрко-татарска теория. Нейните привърженици, търсят компромисно решение, между горните антагонистични теории. Те смятат, че във формирането на татарите имат

---

[30] Става дума за държавата Чеши (Cheshi) 車師, в периода династията Хан (III в.пр.н.е. – III в.), името се е произнасяло “ka-srij”, “ka-şjəj/ka-şəj” – “касри”, “каси”, “каши”, реконструкцията на названието е “Каси” и може да се свърже с “касирите” на античните автори и областта Касия в Серика по Птолемей, които са тохароезичен народ, а не със савирите. Но “касири” показва вероятна връзка с “хазари”. Названието на едно от афганистанските племена и днес е kāsī, kāsaey, kāsīr, е идентично с това на античните касири. Вж. третата част на този труд.

[31] В енциклопедичния речник на Брокгауз и Ефрон, **бесермен** е обяснено като: „название татар, преимуественно купцов, бравших на откуп сбор дани”, т.е. първоначално така са неричани чиновниците на Златната орда, които събират данъците от васалните руски князе. Фасмер дава ясна етимология на названието. То произлиза от старотюркското диалектно busurman, аналогично на другата диалектна форма müsürman – мюсюлманин, съобразно “б-м” прехода в тюркските езици. Среща се в киргизки busurman, кумикски, балкарски busurman, а в турски като müsürman, все производни на персийското muslimân (мн.ч.) от арабското muslim – мюсюлмани.

равен дял участие етнокултурните традиции на I-вия Тюркски каганат, Хазария, Волжка България, Златната орда, Казанското ханство. Основен елемент е тюркския език, ислямa, приемствеността в държавността, сходната битова култура. Но основен, ключов период, за татарската етногенеза се явявя златноорденското време, когато започва да се формира националното самосъзнание. Основни представители са: Н.А.Баскаков, Ш.Ф.Мумедяров, Р.Кузеев, М.Усманов, Д.Исхаков, Г.Губайдулин, А.Каппелер, Н.Девлет, И.Л.Измайлов. (ИИ-СТСЭК)

Интерест заслужава книгата **„Татары. Тайная История"**[32] **от Александър Баяр.** Авторът е историк-любител, но застъпва една твърде безпристрестна позиция. Той смята, че древните българи и сармато-аланите са с общ произход, свързан с индоевропейската цивилизация на Централна Азия, простирала се от Алтай до Синцзян, свързана с андроновската, карасукската, тагарската и пазарикската култури и народите саки, усуни, динлини, юечжи, ди на китайските хроники. В бронзовата епоха това е голяма индоевропейска ирано-тохарска общност, разгромена от хсюнну във II в.пр.н.е., и е принудена да мигрира в Средна Азия. Там част от племената завладяват Гръко-Бактрия и става известни като кушани. Друга част продължава на запад, завладяват Средноазиатското междуречие и основават племенната общност кангари, Канцзюй. От най-западната част на Канцзюй се отделят българо-сарамтските племана. За българите обаче авторът, тръгвайки по утъпкания коловоз на рускоезичната историография смята, че антропологично те са сармати, най-сродни с кушаните, но езиково са носители на „древния пратюркски булгарски език"! Волжките българи са също част от тези сармато-алано-български племена. Но в един по-късен етап, започват да се смесват с идващите от изток тюркоезични кумани-кипчаки, антропологически смес от европеиди и монголоиди. Възниква друга народност, която антропологично наследява старите волжки българи, но като съзнаие и език се оформя в златноорденския период и придобива самоназванието татари.

Баяр поставя схващането за етногенезата на съвсем друга научна основа, като доказва че антропологическата и генетична приемственост в населението е независима от езиковите процеси. Графически изобразява процеса на етногенеза като пирамида (тетраедър). Съвременните татари са езиково част от кичакската група на тюркските езици, расово са наследили по-старото сармато-алано-българско население. В културно отношение те стават част от Тюркския ислямски културен ареал.

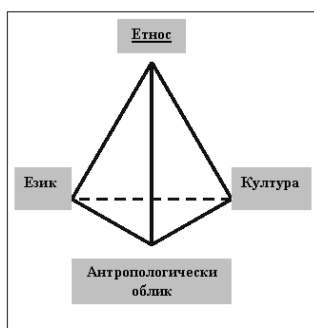

***

При прегледа на тези теории, трябва да се отчита факта че в съвр. Чувашия и Татарстан (както в цялото постсъветско тюркоезично пространство), протичат сложни процеси на търсене на националната идентичност и народностните корени, свързано с подчиняване на местните исторически школи на съвр. политическа конюнктура, при което в случая се наблюдава повишен интерес към обсебването на историята и културата на Волжка България, без да се отчитат сложните етногенезисни процеси и крупни миграции протекли в периода на Монголското завладяване и Златната орда. Днес чувашката историческа школа обявява чувашите като единствени преки наследници на Волжка България. Същото правят и

[32] **А.Баяр. Тайная история татар.:** http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Baiar_Taina_istoria_tatar.pdf . Други работи на този автор: „Дешт-и Савиран": https://sites.google.com/site/destesaviran/

т.нар. „булгаристи" в Татарстан, обявявайки съвр. жители на Татарстан за преки потомци на волжките българи, търсейки изцяло политически дивиденти, лишени от всякакви научни аргументи. Аналогично тюркоезичните карачаевобалкарци и кумики в Кавказ се обявяват напълно неосновадателно за преки потомци на древните българи, като игнорират историческите факти доказващи, че те са късно кипчакско (куманско) население спасило се в Кавказ от монголското нашествие. Ето защо българският читател трябва да се отнася към писаното от такива автори с голяма доза критичност!

Глава II. Поглед върху изворите

1). Латински и византийски извори. За първото споменаване на българският етноним в европейската литература обикновено се посочва "Анонимния Римски (или Латински) Хронограф" от 354 г.[33] За българската история, има значение само част 15 от документа. "Liber generationis II" (т.нар. втора редакция на документа) където се изброяват народите водещи началото си от Ноевия син Сем. На последно място е посочено: "77. (Ziezi ex quo Vulgares.)" или **Зиези,** от който са българите. "Vulgares" е вариант на изписване на етнонима "българи". Преди българите са изброени народи в Азия, ето някои от тях: "73. Abimelech, ex quo Hircani. (Абимелех, от който са хирканците, или жителите на Хиркания (Гурган) в Североизточен Иран) 74. Sabebi ex quo Arabes. (Сабеби, от който са арабите) 75. Mamsuir, ex quo Armenii. (Мамсвир, от който са арменците) 76. Eiulat ex quo Grymnosophiste. (Евилат, от който са гимнософистите или "голи мъдреци"). В другите два преписи (Liber generationis I и Liber generationis III) името българи липсва, което показва, че най-вероятно е по-късна добавка. "Liber generationis II" е известен от препис от V в., а "Liber generationis I" е известен от по-късни преписи, съотв. от VII, VIII и IX в. (ЛИБИ-1,стр.82),(ПИБИ-1,стр.20),(Chr-354-b.15)

Немският изследовател Щерн, смята „хронографа" за латински превод на „гръцката хроника на Иполит" от II в., писана от папа Иполит (170-235 г.) който е използвал и гръцки език. Той разсъждава логично и стига с „учудване и недоумяване" до извода, че българите трябва да бъдат от сарматски произход, щом толкова рано са влезли в полезерението на гръко-римските географи. (ЮД-ГА,стр.25) Разбира се, въпросът е твърде спорен. Интересен факт е, че във втората редакция, освен българите са добавени и партите, но независимо от това, кога е била направена тази добавка тя показва, че нейният автор е знаел нещо за народ с името "българи" и неговия прародител Зиези, който е посочен след Евилат[34].

Едва ли Зиези има нещо общо с Евилат, в случая българите са посочени като народ идващ от Изтока. Името Зиези поражда много спорове[35]. Предполагам, че много по-вероятно Зиези е форма на името на средноазиатският бог-герой Сявуш. В Средна Азия

[33] (Chronographus anni CCCLIIII), календар притежание на римския аристократ и християнин Валентин, изработен от калиграфа Фурий Дионисий Филокал. Съхранени са негови преписи.

[34] Евилат е название в римо-византийската географска традиция на част от областта Гандхара в Северна Индия. Фан Сян Юн, китайски будистки поклонник я нарича Йеболу 業波羅, възстановка: „ngap-pā-l(h)ō". Р.Хатани възстановява названието като Гопала (Gōpāla). Тук религиозната индуйстка общност (шакха), "Тайттирия" (Taittiriya), почитаща бог Вишну, е била широко разпространена. Неслучайно византийските източници наричат Евилат "Страна на брахманите".

[35] Съществуват различни мнения са произхода на персонажа **Зиези**. Някои лаици-любители го свързват с шумерския владетел **Заггизи** (2750-2726 пр.н.е.), или с името на шумерския Ной - **Зиусудра** - шумерският прародител, преживял Потопа, първообраз на библейския Ной. (АС-ТІРБИ, гл.8) Разбира се подобни мнения, лишени от всякаква историческа логика не трябва да се приемат за сериозни!

културт към Сявуш се появява около I в.пр.н.е., и се запазва до налагането на Исляма в VIII в. Бил е изразен в земите на Кангюй (Согдиана и Хорезъм). В Хорезъм той е родоначалник на местните владетели. Среща се и при осетинците където **Саеуассае**, е родоначалник на асите[36] и нартите. (ДМ-ТАНЭ) Също в „Нартския епос" този герой е известен и в друго превъплащение. Там се споменава нартския род „Саумарате" (Sawmæratæ, или Saumratæ), главата на рода се наричал **Къандз** (Kъandz) и най-големият му син се казвал **Севай** или **Сеуай** (Sæwa, Sæwwaj). Севай бил един от най-силните нартски войни, имал много табуни коне, а крепостта на Къандз била някъде на р.Волга. (ЮД-КТН) Напълно ясно е, че става дума за сарматите, Къандз отразява названието Канг/Канцзюй[37], а Севай е Сявуш, от който водят началото си владетелите на Хорезъм. Името Саеуассае е фиксирано и от източниците под формата Зизаис, носено от сарматски вожд, заселил се в Панония, около 360 г.[38] В Хорезъм Сявуш е наричан Sievus и Šauš! Така че връзката между Saeauæssae и Зиези е твърде вероятна[39]! (вж.съотв.гл. във II част на наст.изсл.) Може да се предположи, че неизвестния преписвач е получил тази информация от българи обитаващи Италия или Панония, пряко или косвено, чрез небългарски, вероятно германоезичен информатор[40]. В случая годината 354 няма никакво значение, тъй като става дума за вероятен по-късен препис. По-важното е че сред българите е съществувал спомен за древния герой от сарматските сказания, по-късно превъплатил се във възприемания в източноиранския свят Конен бог Сявуш и неговия брат-близнак Митра[41], явяващи се символ на Слънцето.

Съвр. осетински мъжки имена, близки до Зиези са: Зæза, Засе, Саса, Сасо, Сесе, Созо, Сосе, Соси, Сусаг е име на владтел на сарматите-роксолани или на аланите-танаите около

---

[36] Според Д.Макеев, името **Сауасса** означава носител на дневната светлина, на утрото, на истината, от осет. Sæw – утро и æss – истина и персонажа е синонимен на авестийските герои Сяоши, Сйаваршани – спасители, носители на истината и правдата. Сйаваршан е синоним на персонажа Сявуш, а Сявуш е символ на честността и справедливостта. Може да предложим и осетинските suæwыn – сътворявам, създавам, и æss – правда, истина.

[37] Канцзюй (Kangju) 康居 (в рускоезичната литература Кангюй), възстановката в епохата Хан е „kāng-ka", е китайското название на територията между Аралско море и равнинната част на Средноазиатското междуречие. Името Кангха се споменава в „Авестата" като град на митичния герой Сявуш, и е еднакво с китайската транскрипция Kāngka. През ранното средновековие се появява етнонима „кангари" в тюркските рунически надписи „кенгерес", ираноезичен народ обитавал около Аралско море, т.е. в областта Канг, по-късно тюркизиран, чийто последни представители ставата известни като народа печенеги.

[38] В средата на IV в. (356 г.) на земите на Среднодунавската равнина се появява нова група племена. Те идват от Прикубанието, минавайки през Източните Карпати. Поглъщат остатъците от по-рано заселилите се язиги и роксолани. Стават федерати на Рим, известни са под името сармати-ардараганти", производно на осетинското armdarag – самодържец, букв. ръкодържец, т.е. сармати със самоуправление.

[39] В своите произведения Г.С.Раковски споменава за **Сива, Сиво** като стар езически бог на българите, чието празнуване обхваща времето между зимното слънцестоене и пролетното равноденствие. Раковски е един от първите наши етнографи и събирачи на народни песни. В коледна песен от Охридско той вижда спомена за този езически персонаж: „Сива, Сива, Василица, Къде си се овасилила? Тамо горе на Бей-бунар (местност до Охрид). Тамо горе на Бел Дунав. Шчо има, шчо нема. Златна чаша на коната! Божик ми е по небеса. Слава му е пасла земя"**.** Според Раковски: "Сива е наш стар бог. Кога се е изменил и станал Василица, т.е. празникът на Сива-бога се е превърнал в празник на св.Василий. Вместо "сурва" в Охридско се поздравяват със Сива, Сива, Василица." (ГР-СС-т.4,стр.362-365,591-592)

[40] Saeuassae един хипотетичен германоезичен информатор ще предаде като Зиези.

[41] Сявуш е умиращия и възраждащия се бог, свързва се със „Зимното слънце". Той олицетворява слънцето между пролетното и есенното равноденствие и кулминацията на неговите празници е в периода между зимното слънцестоене и настъпването на пролетта. Митра се олицетворява с „Лятното слънце" (Побеждаващото слънце). Неговият празник Михраган е в деня на есенното равноденствие. Като цяло представата за двата персонажа божествени близнаци еволюира и се обединява в един Конен бог, символ на Слънцето.

р.Дон, в I - II в., воювал с римляните като съюзник на даките. (ЗГ-ОФЛИ),(АТ-СА,стр.111) Подобни български имена са **Зузо, Зейзо, Зоздо**, срещали се през възраждането в Македония. (НТ-АИДБ-2,стр.137) Също в "Книга на братството" на манастира "Св.Петър" в Залцбург сред имената на монаси от аварски и древнобългарски произход, от VIII – IX в. се откриват идентичните имена **Зейзо, Зузо, Зоздо, Сивуато**. (ИСИБ-АРСА-2,стр.32)

Интересен факт е, че пъчти пълен препис на народите и родоначалниците от „Анонимния хронограф" по "Liber generationis II" се открива и в „Симеоновия сборник", старобългарски паметник, известен по Светославовия препис[42] от 1073 г., л.138, където след гимнософистите са посочени „пеонес, парти, кусесиу", т.е. хиони, парти, кушани, но Зиези и българите липсват. (ПД-РТ,стр.75) Явно преписът е правен по оригинал, в който българите не са споменати.

Козма Индикоплов е търговец от Александрия, живял в края на V и началото на VI в. Пътувал е много, вкл. и до Индия, за което говори прозвището му. Към края на живота си вече като монах написва основния си труд "Християнска топография" (между 545 – 547 г.), в който описва страните и народите в познатия му свят. В кн.3 той споменава и народа "българи": "….навсякъде има църкви на християните, и епископи, мъченици, монаси и отшелници, където се проповядва Евангелието на Христос. Също така и в Киликия, Азия, Кападокия, Лазика и Понт и в северните страни, владени от скитите, при хирканите, херулите, **българите**, гърците и илирите, далматинците, готите, испанците, римляните, франките и други народи, като преобладава до Гадейра (Гибралтар) на океана и към северните части, където хората са вярващи и проповедници на Евангелието, изповядват възкресението от мъртвите, и така ние виждаме, че пророчествата изпълнени над целия свят. (CI-ChT-b-3),(ПИБИ-1,стр.31-32) В случая интерсното е че българите са поставени между херулите[43] и гърците. Йорданес също споменава, че при управлението на Юстиниан (527 – 565 г.), императорът: „често чрез своите наместници воюва с херулите, гепидите и българите, които опустошават Илирия и мъжествено ги разбивал". В случая Козма Индикоплов има предвид българите обитаващи в Панония съвместно с гепидите, за които съобщават и други източници.

Комес Марцелин (секретар на Юстиниан I), съобщава че в 499 г. "Арист командващ войските на Илирик, тръгнал с 15 000 войска и 20 коли натоварени с оръжия срещу българите които опустошавали Тракия." В битката на р.Цурта той бил разгромен и загинали над 4 000 ромейски войници. За същата 499 г. Анастасий Библиотекра казва, че "българи бродели между Илирик и Тракия, преди да научим за тях". (ЛИБИ-2,стр. 212) За 502 г., същият автор съобщава: "по обичая си българското племе отново опустушило често оплячкосваната Тракия". (ПИБИ-1,стр.35-36) Събитието е отразено и в "Хронографията" на Теофан Изповедник: "В тази година (501-502) т.нар. българи нападнаха Илирик и Тракия, но бързо се оттеглиха, преди още да сме научили нещо за тях." (ФИ-Х) В 514-515 г. много българи се включили в бунта на пълководеца Виталиан срещу император Анастасий. (ЛИБИ-2,стр.212-213) Йоан Малала (491 – 578 г.), сирийски автор, отразява същото събитие и посочва, че Виталиан Тракиецът вастанал срещу императора, превзел Тракия, Скития (т.е. Добруджа, Мизия, земите до Одесос и Анхиало и вълел със себе си много хуни и българи.

[42] Сборникът на цар Симеон Велики, вероятно е попаднал в Русия след като Светослав разграбва и опожарява Преслав в 971 г.

[43] Между III и VI в., германското племе херули е обитавало земите на Западните Балкани и Панония, като са били основно наемници в армиите на Източната и Западната Римска империя. Около 470 г. създават собствена държава в района на Панония. През 477 г. участват в поход на Одоакър и опустошава земите на ругиите и провинция Норик. Около 515 г. част от херулите мигрират на север към старата си родина – Южна Дания.

(ГИБИ-2,стр.209) Евгарий Схоластик също сириец пише, че Виталиан водел много хунски племена. По същото време друго хунско племе нахлуло през Кападокийските врати (проход свързвощ Киликия с Кападокия и Сирия. (ГИБИ-2,стр.265-266) Името на племето не е споменато. Георги Арматол[44] (или Георги Монах) живял през IX в. съобщава за същите събития като посочва, че във Войската на Виталиан е имало „хуни, готи и българи”. (ГИБИ-4,стр.43) В хрониката на Скилица-Кедрин (XI – XII в.) се казва, че „в първата година на император Зенон, сарацини нападнали Месопотамия, а хуни – Тракия. През 10-тата и 11-тата година от управлението на същия император, сарацините нападнали Финикия, а българите нахлули в Илирик и Тракия. (ГИБИ-6,стр.202) Йоан Зонара (XII в.) съобщава: „Разказва се, че по това време (480 г.) племето на българите, което до тогава не е било познато, нахлуло в Илирик и Тракия. А агаряните (персите) плячкосали изтока и Анастасий сключил мир с тях. Тогава тракиецът Виталиан се домогнал до властта и като присъединл към себе си мизите и скитите (т.е. българите) опустошавал с тях градовете около столицата…”. (ГИБИ-7,стр.150)

Твърде интересно е съобщението за тези събития от Йоан Никиуски (VII в), който е коптски епископ на гр.Никиу (Пашати), разположен в делтата на Нил. В своята «Хроника» отразява събитията от Адам до арабското нашествие в Египет. Тя е известна от късен етиопски превод от 1602 г., направено от арабски препис. За бунта на Виталиан той пише: «73. А императорът изпратил срещу него пълководец на име Ипатий (Hypatius). Когато той влязал в битка с Виталиан, бил победен и пленен от него. Срещу изплащането на голям откуп, той (Ипатий) бил пуснат на свобода (от Виталиан). 74. Но веднага след завръщането си при императора, последният го отстранил от командването, и назначил на негово място друг пълководец по име Кирил, от провинция Илирик. 75. И той се срещнал в битка с Виталиан, и настанало голямо кръвопролитие от двете страни. Кирил се укрепил в град наречен Одисус/Одесус (Odyssus), и останал зад портите на крепостта, **а Виталиан се оттеглил в провинция България**. 76. Той (Виталиан) дал големи суми пари, подкуп на стражите, които пазеха портите на Одисус (Odyssus), и след това, през нощтта влязъл в крепостта, убил Кирил и превзел града». (JN-Chr,CHAPTER LXXXIX,72-76) В случая обаче има явна неточност, вероятно от по-късните преписи и преводи, тъй като всички останали извори съобщават за българи във войската на Виталиан, а не са «провинция България», което като реално византийско полтическо и административно понятие се появява едва в XI в., когато България е завладяна от император Василий II. Аналогично при Йоан Малала откриваме този пасаж като «Виталиан се оттеглил от тези места». (ГИБИ-2,стр.210)

Йоан Зонара съобщава, че «Българите отнова нападнали Илирик и някои от византийските пълководци им се противопоставили със своите отряди. Но понеже онези (българите) си служили с магии и заклинания, ромеите претърпяли позорно поражение.».... «Този Анастасий построил Дългата стена от Голямото море чек до Силиврия, поради нападенията на мизите, т.е. на българите и скитите». Стената на Анастасий е построена в 512 г. (ГИБИ-7,стр.151)

В 548 г. Комес Марцелин пише за участието на български отряд във войната на Велизарий срещу остготите, в Италия. Но българите се присъединили към готския крал Тотила и спомогнали за настъплението му в Кампания[45].

[44] озн. „Грешник”, предвид християнската традиция на самопринизяване на собствената личност от духовните лица.

[45] В.Д`Амико, дава подробни сведения затова събитие. Българите са били съюзници на готите и през 555 година, защото след разгромяването и смъртта на готския крал Теиа в подножието на Везувий, седем хиляди негови бойци, избягват в Кампса (Кампания) заедно с плячката си, командвани от угургура Раняри.

Касоидор Сенатор, консул по времето на крал Теодорих и кралица Амаласунда в Остготската държава, съобщава в писмо до Римския сенат от името на Аталарих, писано в края на 526 г., за похода в Сирмиум (Срем) на храбрия готски пълководец "Толуин който победи между другите народи и хуните…, унищожи страшните по целия свят българи". Касиодор Сенатор съобщава също, че по времето на римския консул Цетег, "...благодарение на храбростта си крал Теодорих победил българите и Италия си върнала областта Сирмиум", т.е. Срем. (ПИБИ-1,стр.38-39)

Магнус Енодий, епископ на гр.Тициум пише в "Похвално слово за крал Теодорих" за победата на готите над българите в 504 г.: "…пред очите ми е вождът на българите повален от десницата ти, която защитава свободата…" (става дума за крал Теодорих)…. "Това е народът (българите) който преди тебе имаше всичко, което е пожелавал…"…. "Те (българите) не са затруднявани нито от планинските масиви, нито от изпречилите се реки, нито от липсата на храна, понеже с удоволствие пият кобилешко мляко. Кой бил устоял срещу противник, който се носи и храни на своето бързо животно?"… След това Енодии описва сражението на готския пълководец Пиция с "федерата Мундо (съюзник на гепидите), който привличаше за защтата си своите българи". Става дума за войната между готите и гепидите за областта Сирмиум. Първоначлно е била част от Западната Римска империя, след това е завладяна от гепидите в 473 г., а готите които се възприемат като наследници на Рим, предявяват претенции за Сирмиум. Гепидите, които живеят съвместно с въпросните българи им се противопоставят. За да възхвали силата на готите, Енодий описва противнка им българите, като равни на тях по смелост: "И готите и българите са учудени, че се намират люде подобни на тях и че виждат сред човешкия род, противник равен на тях". (ЛИБИ-1,стр.299-302),(ПИБИ-1,стр.36-38) Енодий съобщава и интересни подробности от живота на българите – употребата на кобилешкото мляко което е типично за степните народи. Споменатия Мундо[46] е интересна личност. Знатен авантюрист от българската общност в Гепидското царство, той избягва оттам поради някакво престъпление във Византия, където се включва в социалното брожение на "скамарите" – градска беднота, избягали роби, разорени селяни, които се препитават чрез разбойничество. Съдбата на Мундо е типична за авантюрист. Пръвоначално воюва с византийците, но след като е

Етимологията на името може да се свърже с авестийското rānya, пехлеви rān, индоарийски (санскрит) ran, rana, raņati, ranyati, осет.иронски rajын, дигорски irajun – радвам се, наслаждавам се. При българите се среща името Ране, Рани, Рано, Ранул, Ранко, Райно/Райна, при осетинците Роен. (ВД-БИ,гл.2)

[46] Происхода му според Комес Марцелин е готски. В 505 г., византийският пълководец Савиниан, тръгва срещу „Мундон-гета" (contra Mundonem Getam), т.е. гота, а готският вожд Пиция му помага и съдейства, заради общите врагове, гепидите и Византия. Според Йорданес: „Мундон избягал от земите на племето гепиди" (Gepidarum gentem fugiens). Йорданес пише че Мундо е от роднините на Атила. Според Енодий е българин. Според Йоан Малала Мундо гепид, и племенник на Травстила, и живеел в Сирмиум. Първоначално бил на служба при готския крал Теодорих, но после минал към Юстиниан, който го направил военноначалник на Илирик. Това станало по време на консулството на Деций или в 529 г. Теофан съобщава името на вуйчото на Мундо: Ρήγαν или Γήγαν (ГИБИ-2,стр.215-216) Последното звучи доста близко до българското име Гаган. В български и осетински **Гаган, Гагун** са мъжки имена. През II – III в. в текст от Анапа (Таманския п-в) се среща в надпис на гръцки сарматското име Гаган (**Γάγανος**) (За справка: Корпус боспорских надписей. М–Л., 1965. Надпис № 1134). Етимология: В санскрит ghanā, протоиндоирански ghana, староперсийски zan, пехелеви zēn, осетински gænæn – оръжие, меч, сопа, поразявам. В древноиндийски (ведийски) ghanāghana, авестийски vaδaγana – клане, кръвопролитие, рушански и хуфски can – оръжие. Протоиндоевропейски *gang`, староиндийски gañja – оскърбявам, нападам, авестийски gan – поразявам, убивам. (IEE) В бурушаски γan - убивам, бурушаския ясински диалект gagánum – сприхав, лош, поразяващ, е източноиранска заемка. Иранско име със застрашително значение – да поразява враговете. В хрониката на Скилица-Кедрин, Мундо е гепид син на Гиемс. (ГИБИ-6,стр.204) В руският превод на Малала, Ρήγαν се превежда риг/рекс – крал. (Чекалова А. А. 1998): http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Malalas/frametext.htm

пленен от Юстиниан, минава на византийска страна около 530 г., сам предава на властите много от своите сподвижници, които са заселени в Мала Азия. После е назначен от императора за наместник в провинция Илирик. Комес Марцелин съобщава че Мундо успял да разбие готите, които опустошавало Илирик, "и подтикван от смелост, долетял в Тракия където разбил и българите, които я опустошавали. В сражение избил 500 от тях (българите)". (ЛИБИ-1,стр.318)

Теофан Изповедник дава това събитие в 539 – 540 г., като добавя, че множество пленени българи, били заселени в Армения и Лазика[47]. (ФИ-Х) Прокопий съобщава, че Мундо и синът му участват в италианския поход на Велизарий, където загиват.

Зигиберт, автор от XI в. в своята "Хроника" за 539 г. казва "Император Юстиниан убил двама български князе заедно с много хиляди българи, когато те опустошили Тракия". (ЛИБИ-3,стр.42),(ПИБИ-1,стр.39-40)

За 538-539 г., Теофан съобщава, че двама български царе, със своите българи и "друнги" опустошили Тракия. Първоначално били разбити от войските на стратилатите на Мизия, и Илирик, и двамата царе загинали в боя, но после били пресрещнати от друг български отряд който на свой ред разгромил ромейските войски. Същото събитие описва и Анастасий Библиотекар, в латинският превод на Теофан. Но вместо "българи и друнги" което може да се интерпретира като неправилен запис на "български друнги" – български войскови отряди[48], А.Библиотекар е сметнал, че са имената на българските царе (reges[49]) са Вулгер и Дронг[50]. (ЛИБИ-2,стр.227) Йоан Малала описва същото събитие, но отбелязва нападателите като хуни. А византийските стратилати са Константиол, Годила (гот) и Аскум[51] – покръстен хун. У Теофан името е записано Акум (Ακούμ). (ГИБИ-2,стр.215) Вероятно е савир или българин?

Павел Дякон в своята "Римска история" съобщава за този конфликт между готи, гепиди и българи. Първоначално готският крал Теодорих е в обкръжението на византийският император Зенон, и живее като знатен аристократ в Константинопол. Но докато той тънел в разкош, готският народ живеел в мизерия. Затова Теодорих решил да се пресели с народа си от Балканските владения на Византия в Италия, като я завладее от Одоакър. Комес Марцелин уточнява, че това било цената с която Зенон "умилостивил" Теодорих, да не граби Балканските земи на империята му.

---

[47] В пътеписа на двама арменци Степанос Кювер Агонц и Хугас Инджеджян, пътували през България в 1789-1800 г., съобщавайки за събития от българската история, казват следното: "Императорът (Юстиниян I) изпратил част от пленените български нашественици в Армения и Лазигия (Лазика), където имало отломки от древни български племена дошли от Азия, и се присъединили към тях." (ПГ-БКА,стр.93-94)

[48] **друнга**, δρούγγος – caterva militum, войсково подразделение, откъдето и "друнгарий" δρουγγάριος, на латински: drungarius, на английски: drungary - военен ранг през Късната Римска империя и Византийската империя, командир на друнга (droungos, drungus).

[49] Теофилакт Симоката в "История", използва термина "**рикс**" – вид титла "от езика на варварите". Относно титлата "рикс" Lowmianski, Иванова, Литаврин смятат, че е заемка от готски, но Уитби смята, че твърде примитивната военна организация на ранните славяни изключва такова заимстване. (ФС-И, бел.65 под линия) Като втора възможност може да мислим и за източноирански, респ. древнобългарски произход (предвид името на Мусокий) на титлата: в хотаносакски rūkya, rūka, прахотаносакски *rauka/*raukya – цар, осетински дигорски ragъ, ragъæjmag – най-добър, избран, преден, водещ.

[50] това води до по-късни неверни интерпретации от възрожденските ни автори. Паисий също пише за двамата братя-владетели Вукич и Драгич, които „превзели най-първо Долната земя Охридска" и за цар Драгич, който „пръв взел данък от гръцкия цар Анастасий". В „Летописа" на поп Йовчо Попниколов (1786-1855 г.) от Трявна се споменават двамата братя Волег и Драгон, като български царе, управлявали в периода 502-530 г.

[51] При чувашите се среща името Аку, Акçам, а при осетинците Акий, Аким, Ако, Аккуй, Аккы, Акъо, Аксо, и вероятно са свързани с думата akkag – издигнат, достоен, вж. името Акага.

По пътя си на запад, готите са нападнати от “гепидският крал Траустила който им устроил засада”, но Теодорих го погубил в битката заедно “с българския цар Бузан, като извършил голяма сеч над отрядите му”. Събитията за които говори П.Дякон стават в 488 г., а Зенон е подтикнал гепидите и българите да нападнат Теодорих. (ЛИБИ-1,стр.408-410),(ПИБИ-1,стр.34-35)

Йоан Антиохийски в своята “Световна хроника” уточнява че около 480 г. двама готски предводители, Теодорих Амал и Теодорих син на Триарий, в съюз “безпокояли Ромейската държава и опустошавали тракийските градове. Тогава император Зенон бил принуден да повика за пръв път българите за съюзници”. (ГИБИ-3,стр.32),(ПИБИ-1,стр.34) Комес Марцелин в свойта “Хроника” уточнява че в 482 г. Теодорих по прякор Валамир (Теодорих Амал, син на Валамир) опустошил двете Македонии и Тесалия, като оплячкосал дори главният и град Лариса”. (ЛИБИ-1,стр.312) Комес Марцелин съобщава че при следващия император Анастасий, в 499 г., българите разорили Тракия, което се потвърждава и от българския източник. Живелия през VIII в. Теофан Изповедник пише за това събитие: “5994 г. от сътв. на св., или 494 г. от р. х. ....В тази година, т.нар. Българи нахлуха в Илирия и Тракия, за които до тогова, никой не знаеше нищо.” (ФИ-Х)

Въпросното сведение се потвърждава и от българските допълнения към Манасиевата хроника, писани по времето на цар Иван Александър, в 1345 г.: „По времето на цар Анастасий, българите започнаха да поемат тази земя, като преминаха при Бъдин, а преди това започнаха да завземат Долната Земя Охридска, а след това и цялата тази земя. От тръгването (изхода) на българите изминали 870 г.”, или прибилизително около 475 г. е започнало това преселение, което съвпада, с началото на управлението на император Зенон[52].

Евгарий Схоластик живял през VI в., сириец по произход и автор на „Църковна история” обхващаща периода (431 – 593 г.), описва доста по-мъгляво тези събития около царуването на император Зенон: „Тракия била нападната от множество хуни, наричали се преди това масагети, които минали през Истър, без някой да ги спре”, а Теодорих е наречен „скит” който се разбунтувал срещу императора и едва не завзел Константинопол. (ГИБИ-2,стр.263-264) Тук под хуни-масагети трябва да се разбират българите, въпреки неточното предаване на събитията, те идват не като врагове, а като съюзници на императора.

Допълнително потвърждение дава и Арменската география „Ашхарацуйц” която посочва, че мястото от където започва Сарматия и където са живеели „германските българи” се нарича Загурия. Загурия е всъщност славянската форма на Трансилвания (букв. превод от латински – Задгорие), земите зад Карпатите[53]. В превода на братя Уинстън: “Сарматия, часта от която е на изток от Загхурай, или **пулгхарите-германци**, стига до Северния океан, до Непознатата земя, която наричат Палак и Рипиа и така нататък”. (превод П.Голийски) Именно зад Карпатите е била Гепидската държава, което ясно показва, че това са същите българи – гепидски съюзници.

[52] В края на ръкописа е отбелязано, че е съставен в 6853 г. от Сътворението на света„ т.е. 6853-5508=1345 г. Следователно, преселението е започнало около 475 г. (1345-870=475 г.). Става дума за управлението на Зенон (474 – 491 г.)

[53] В руският превод на К.Патканов от 1877 г., тази подробност е съкратена, но под линия (61) той е посочил, че в преводите на братя Уистън (Лондон, 1736 г.), на латински (Марсилия, 1683 г.) и на Сен-Мартен (Париж, 1819 г.) в описанието на Европейска Сарматия, вместо “на изток от Германия”, е записано: “Сарматия се намира на изток от Загурия, т.е., от **германските българи**, и се простира до Северния океан до неизвестната земя, наречена Палах (?) и до планината Пипия (Рипия, Рипейските планини), от която започва р.Тонавис (Танаис)…”. (КП-А,Европа) П.Голийски смята, че в случая става дума за Крим, където живеят готите-тетракситi, съвместно с българи (б.а. утигури), което обаче не смятам за удачно.

Въпросните латински и гръцки извори ни посочват, че във втората половина на V и началото на VI в. една общност от българи се е установила в Панония и живее съвместно с гепидите[54] в обща държава.

Павел Дякон в своята „История на Лангобардите" съобщава за българи в Панония с които се сблъскали лангобардите при своето предвижване на юг, след като се сблъскали с амазонките: „Лангобардите преминали реката, за която стана дума, и минали на другия бряг, където живели дълго време. Тъй като нищо лошо не им се били случвало, през дългите години на мирен живот, те отвикнали от войнските навици и станали много непредпазливи и немърливи към охраната си. И така веднъж, без да предполагат, през нощта, по време на сън, ги изненадали българите, нападнали ги неочаквано и избили много от тях, даже Агелмунд загинал, единствената му дъщеря отвели в плен". След този удар[55], осиновения Ламисион е издигнат за крал, той организира войската си и нанася отмъщаващ удар върху българите, като ги разгромил и взел много трофеи и плячка". (ПД-ИЛ,кн-1,гл.16) Когато лангобардите с помощта на аварите около 556 г. разгромяват Гепидското царство, лангобардите се преселват в Италия, заедно с други племена, сред които са и българите. Следи от това преселение са съществували по времето на Павел Дякон, защото той казва, че тогава се появили много селища в Италия, носещи имената на племената, които ги основали: „ … Но известно е, че Албоин доведе със себе си тогава в Италия хора от най-различни народности, които били покорени от него и предшествениците му, затова и до днес, местностите в които живеят носят техните имена: **гепидски**, **български[56]**, сарматски, панонски, швабски, норикски и т.н.". (ПД-ИЛ,кн-2.гл.26) Посочено е съвместно българо-гепидско преселение.

Според Ст.Лишев и М.Войнов, съобщението на Павел Дякон, за битката на Агелмунд с българите е доказателство че те са сред племената на Атила. Но самият П.Дякон не съобщава и дума за Атила и няма данни за съприкосновение между лангобардите и хуните на Атила. Според Христо Тодоров-Бемберски, Агилмунд е воювал с българи (вероятно котраги) водени от аварите и събитието става около 100 години по-късно, от хунското

---

[54] За историята на гепидите не се знае много. В 269 г. гепидите достигат до Трансилвания и Панония, като се предвижват с готите. Тук те откриват германското племе виктовали, родствени на вандалите, преселили се в 168 г. Виктовалите се смесват с новите пришълци и се асимилират. Според готските легенди, гепидите попадат и сред сарматски племена, с които се смесват. Става дума за преселилите се тук в I – II в., язиги и роксолани. Първоначално готи и гепиди са съюзници, тъй като са и сродни по произход. Но римският император Максимин успява да ги скара и по негово внушение гепидския владетел Тастид нанася поражение на готите през 290-91 г., и 332 г. Центърът на Гепидската д-ва е около съвр. гр. Симулеул-Силванеи (Simuleul-Silvaniei) (унгарско название Шилагисомльо (Szilagysomlyo) в Трансилвания. Около 420 г. гепидите са покорени от хуните, които използват разгрома на готите и овладяват територията до р.Олт. След битката на р.Недао в 455 г., гепидският владетел Ардарик прогонва хуните от Панония и Трансилвания. Сред гепидите се разпространява модата на ИДЧ (изкуствената деформация на черепа) което е сигурен белег за сарматско или древнобългарско влияние. (НТ)

[55] Следвайки хронологията на автора, след Ламисион, идва Лет, управлявал 40 години, наследен е от сина си Алдихок, а той от своя син Годехок. По времето на последния, Одоакър (476-499 г.), вече няколко години управлявал Италия, т.е. около 476 г. В случая имаме 4-ма владетели и независимо от сроковете дадени от П.Дякон, чиято достоверност не може да се провери, вероятно общият срок на управлението им е около 100 години, така че срещата с българите е станала във втората половина на IV в.

[56] Винченцо Д`Амико, който изследва българските заселвания в Италия, цитира папа Григорий Велики (540-604 г.), според който те (българите) са се установили в зоните под Алпите преди завоюването на Италия от Албоин. Блаженият Пиетро Булгаро (Петър Българина), католически духовник, починал в Рим през 605 година като кардинал, е бил роден в Салусола през 560 г., значи осем години преди заселването на лангобардите. Следователно неговите родители, са установили по всяка вероятност във Верчели или с остготите, или с византийците. (ВД-БИ,гл.2)

присъствие в Панония. (ХТ-Б-ИБ,стр.24) Бемберски също греши, защото подробното разглеждане на източника показва, че въпросното събитие се е случило доста преди лангобардите да достигнат до Панониня, освен това лангобарди и авари (вкл. и подчинените им котраги) са съюзници.

Едно от възможните обяснения е свързано с някакво по-ранно нефиксирано от източниците българско преселение в Панония, вероятно съвместно със сарматските преселения, каквито е имало в Панония и Сирмимум по времето на Констанций II (337 – 361 г.). Битката с амазонките (жени-войни) която предхожда сблъсъка с българите говори за сарматско присъствие. Тогава сарматите водени от Зизаис, стават федерати на Рим. Наблюдава се и съвпадение на името Зизаис и посоченият в „Анонимния латински хронограф" Зиези. Битката с амазонките (жени-войни), която предхожда сблъсъка с българите говори за сарматско присъствие.

Друга възможност е тези българи да са доведени от Атила, ако приемем, че П.Дякон е допуснал анахронизъм и е поставил събитието в по-древни времена. Тогава е логично след като гепидите прогонили синовете на Атила, и българите се освободили, да са влезли в съюз с тях, създавайки обща държава. Но както се вижда нито един източник не поставя знак на равенство между хуните на Атила и „Панонските" българи.

И като трета възможност, с много по-голяма степен на вероятност, която приемам за вярна, е появата на българите, да е станало по времето на император Зенон, който в тяхно лице е търсил съюзник срещу готите на Теодорих. П.Дякон е допуснал анахронизъм като е дал сблъсака на българите с лангобардите доста по-рано. При появата си в Панония лангобардите се сблъскват с гепидите, и съотв. със съюзните им българи.

За това подсказва Йорданес, който като описва земите на българите покрай брега на Понтийското (Черно) море (вж.по-долу) казва, че "по протежението на Понтийското море са местата обитавани от българите, които се прославиха заради нашето нещастие и греховете наши". Йорданес пряко свързва българите в земите около северните и източни брегове на Черно море, с българите воювали с Теодорих. Това показва, че част от българската общност, водена от Бузан, по внушение на император Зенон се преселва на запад, воюва неуспешно с готите и след това се установява съвместно с гепидите в Панония и Сирмиум, откъдето в следващите години започва да напада земите на Източната Римска империя. Това допускане кореспондира и със съобщението на Теофан Изповедник (вж. по-долу) че до 494 г., когато българите (за пръв път) нападнали Илирик и Тракия, никой не е бил чувал за тях[57]. **Т.е. не може да говорим за българи в Европа преди управлението на Зенон.**

И тъй като анонимният преписвач на Манасиевата хроника, не е разполагал с автентични български извори, а само с византийски съчиненя, съобщава в следващата добавка към хрониката за заселването на Аспарух и създаването на българската д-ва. (ПИБИ-1,стр.49)

За българите в земите между Черно море и Кавказ съобщава Йорданес (VI в.), в своята "История на готите". В описанието на Скития, той поставя най-северно естите[58], под тях акацирите (т.е. на юг от тях) "...След тях в земите разположени по протежението на Понтийското море, са места обитавани от българите, които се прославиха заради нашето нещастие и греховете наши. А там са и хуните, които като разрастнало се коренище от много силни племена, са се разделили на две части, заплашващи със свирепостта си другите народи. Едната от тях се нарича алциагири, а другата – савири. Алциагирите обитават около

[57] Което изключва присъствието им сред хуните на Атила, още по-малко, че те са били управляващото племе, следвайки логиката на безосновтелното приравняване Атила=Авитохол.

[58] ести – естонци, жители на Естланд, финските племена обитаващи в Източна Балтика.

Херсонес, където алчният търговец внася богатствата на Азия. През лятото те бродят в стептта и построяват становете си в зависимост от наличието на паша за стадата им, а през зимата се предвижват към бреговете на Понтийското море. Хунугурите са известни с това, че търгуват с кожите на гризачи (хермелинови кожи) и тяхната смелост е уплашла много мъже". (И-ОПДГ,ч-1),(ПСБИ-1,стр.40) Съобщението на Йорданес е твърде важно, защото ясно разграничава българите от хуните, към които причислява алциагирите и савирите и хунугурите (оногурите). По-нататък в повествованието, Йорданес описва историята на Атила, неговата смърт и разпадането на държвата му, както и подялбата на хунското наследство, но сред племената установили се върху руините на Атиловата държава, които подробно описва, българи липсват, вкл. и сред племената подчинени на синовете му (Динцик или Денгизих и Ернак)[59].

Един друг източник наречен „Равенски космограф" представляващ карта на света от VII – VIII в. с описание към нея, отбелязва името „bulgare" и следния текст: „В Тракия и Македония и Долна Мизия отскоро българи живеят, които са излезли от гореописаната Голяма Скития." („Inter vero Thraciam vel Macedoniam et Mysiam inferiorem modo Bulgari habitant, qui ex supra scripta maiore Scythia egressi sunt.". Ravennati Cosmographus, IV). Анонимният автор на космографа е ползвал съчинението на Йорданес, за което споменава, както и на неизвестните за нас „готски учени" Атанарид, Хелдебалд и Маркомир, от които черпи сведениия за географията на Испания, Фризия и др. части от Западна Европа. (ЛИБИ-1,стр.390),(RAC-IV) Авторът посочва, че Айтанарид нарича страната на север от р.Гарона с името Гаскония (Guassconia) докато Хелдебалд нарича земите между Пиринеите и р.Гарона Спаногаскония (Spanoguasconia), т.е. Испанска Гаскония. В текста е казано, че „Древна Аквитания сега се нарича Гаскония". Като се знае че названието Гаскония се появява към 638 г. едва след управлението на франкския крал Дагоберт I (623 – 634 г.), когато става независима и старото име Аквитания се заменя с новото Гаскония, немският учен Йозеф Шнетц (Joseph Schnetz) стигна до заключението, че Атанарид и Хелдебалт са живели между 638 и началото на VIII век, когато анонимният географ е включил техни трудове в своята компилация. Карл Шумахер и Лудвиг Шмид предполагат че Атанарид е бил вестготски географ живял в VII в. Друга податка е споменаването на Дорестад – град, близо до Утрехт (Нидерландия) който бил завладян от фризите. В текста: „…Германия, в страната на фриксите е Дорестад". Тази информация я съобщавал Маркомир. Фризите са завладели Дорестад в периода 650 – 689 г. и след това между 714 и 719 г., т.е. Маркомир е живял в

[59] „Гепидите със сила завладяха земята, където бяха селищата на хуните. Като победители те покориха цяла Дакия, и тъй като са хора делови, не поискаха нищо друго от Римската империя, освен мир и ежегодни дарове, съгласно мирния договор. Императорът охотно се съгласи на това, и до ден днешен изпраща дарове съгласно обичая на това племе. Готите като видяха, че гепидите са завладели хунските земи, а хунското племе се върна към старите си места, изпросиха от Римската империя земя за заселване и получиха Панония….,. Тази страна има много градове, пръв от които е Сирмий (Срем), а най-крайния – Виндомина (Виена)…. Савроматите, които наричаме сармати и кемандри (? - изопачено предаване на гръцкото „камарини" – камар, скамар или разбойници, с което първоначална се обозначавали абхазо-адигските племена по Черноморското крайбрежие, практикували пиратсво), и някои хуни се заселиха в част от Илирик, на предоставените им земи около град Кастрамартена (Castra Martis около съвр. Видин). Скирите, садагариите и част от аланите със своя вожд Кандак получиха Малка Скития (Добруджа) и Долна Мизия. ….Ругите и много други племена изпросиха за себе си селищата Биция (Виза) и Аркадиопол (Люлебургаз). Ернак, младшия син на Атила, заедно със своите хора си избра отдалечените земи на Малка Скития. Емнетзур и Ултзиндур, еднокръвни негови братя, завладяха Ут, Хиск и Алм (Utus, Hiscus, Almus - дн. реки Вит, Искър, Лом) в Крайбрежна Дакия. Много от хуните, се разселиха оттук към Романия, и до сега живеят там, наричат ги сакромонтизи и тосатизи. Т.нар. „Малки готи" макар, че са голямо племе и има свой епископ и примас Вулфила, който измислил за тях азбука, и до днес живеят в Мизия, в местност наречена Никопол, в подножието на Емимонт (Хемус)..." (Йорданес)

края на VII и началото на VIII в. И третата податка даваща горната граница на написването на Равенския космограф, е липсата на каквото и да е съобщение за завладяването на Испания от арабите, т.е. трудът е бил написан не по-късно от 732 г.[60] Така става напълно ясно, че трудът е писан в първите десетилетия на VIII в. което напълно кореспондира с отскорошното присъствие на българите на Балканите. Също авторът на Космографа споменава Хазария като обширна страна, а хазарите нарича още акацири (агацири) „quos Chazaros supra scriptus Iordanis Agaziros vocat", позовавайки се на Йорданес (въпреки, че Йорданес не твърди това), през чиято страна тече р.Куфис (Кубан), но не съобщава за българи там, което е също податка, че трудът отразява географската картина след изселването на българите под натиска на хазарите. (RAC-IV,1) Също като хронологичен белег може да се посочи и споменаването на аварите, като отскоро заселили се в Гепидия: „А пред тази (страна) Албис (поречието на р.Елба) са намира (страната) Малка Дация (Дакия), а зад нея встрани е Голяма Дация, която е доста обширна (страна). Неотдавна тя започна да се нарича Гипидия (Гепидия); и в нея, както сега е известно, обитава народа на уните (аварите). Зад нея е Илирик, който се простира до провинция Далмация." (et ad frontem eiusdem Albis Datia minor dicitur, et dehinc super ex latere magna et spatiosa Datia dicitur : quae modo Gipidia ascribuntur ; in qua nunc **Unorum gens** habitare dinoscitur. posthinc Illyricus usque ad provinciam Dalmatiae pertinget.) (RAC-I),(АП-ВЕРКТ,стр.180) В книга 4 на Равенския космогроф авторът уточнява, че под "уни" има предвид точно аварите: „...ще споменем обширните страни носещи името Дация, Първа и Втора, тя (Дация Втора) се нарича още Гипидия; там от неотдава живеят уни, които са (се наричат) авари". ([IV. 14.] Iterum ad partem quasi meridianam, ut dicamus ad spatiosissimam terram, sunt patriae spatiosissimae quae dicuntur Datia prima et secunda, quae et Gipidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant.) (RAC-IV,14),(АП-ВЕРКТ,стр.198)

Карта от Равенският аноним: българи в Мизия.

Теофан Изповедник в своя труд "Хронография" дава по-подробни сведения за българите на изток от Черно море: "В тази година (679/680) народът на българите нападна Тракия. Но преди това трябва да разкажем за миналото на уногондурите българи и котрагите. В северните, отвъдни земи около Евксинския понт и около езерото Меотида, в което се влива голямата река Ател, идваща от Океана, през земите на сарматите. В нея се влива река Танаис, която идва от Иверийските врати[61], в Кавказките планини. Вече съединени Танаис и Ател се вливат в Меотида, и от Ател се отделя река Куфис, която се влива в Понтийското море до Некропил[62], при Овнешкия нос (Овнешка муцуна[63]). А това езеро (Меотида) подобно на

[60] Ostrogathic geographers at the court of Theodoric the Great a study of some sources of the anonymous cosmographer of Ravenna by Franz Staab. Viator Medieval and Renaissance Studies, volume 7, 1976: http://books.google.bg/books?id=WwiqxJbBqHIC&pg=PA30&lpg=PA30&dq=Ravenna+Cosmography&source=bl&ots=O1vCZEMa0_&sig=-m16y4Wi3RaBh0BmDHYLZWgXG9Q&hl=bg&sa=X&ei=3yysT6_AIaX-4QTOyIGYCQ&ved=0CGAQ6AEwAjge#v=onepage&q=Ravenna%20Cosmography&f=true

[61] прохода "Каспийски врати", "Порти Торайски" или Дарял. Танаис (Дон), погрешно е свързана с Терек.

[62] локализацията на Некропил (Мъртвите врати) поражда много спорове. Античният град Некропил се е намирал при общия лиман образуван от сливането на Днепър и Буг. Р.Буг в античността се е наричала Хипанис, а Теофан е объркал Хипанис с Кубан (Куфис) и описвайки Куфис, го е приравнил с Хипанис/Ὕπανις

река се влива в Евксински понт през Кимерийския Босфор. ...по източните брегове на езерото, при Фанагория живеят евреи и много други народи. Между самото езеро и река Куфис, …се простира Старата Голяма България, където обитават едноплеменните българи и котраги. Във времето на Константин, който управлява на Запад (Констанс II (641 – 668 г.), умря владетелят на споменатата Българи и котрагите – Кробат.” (ФИ-Х),(ПИБИ-1,стр.43)

Йоан Никиуски, живял в VII в. в своята „хроника” известна по етиопски превод от 1602 г., съобщава за Кубрат: „47. …Кетрадес (Кубрат), цар на Мутанес (Хуните) и братанец на Органа…е бил кръстен още в детството си и приет в лоното на християнската църква в Константинопол и бе израстнал в императорския двор. Поради това го свързвала силна дружба с (император) Ираклий (610 – 641 г.). След смъртта му (на Ираклий) той (Кубрат) засвидетелствал своята признателност и привързаност към синовете му (на императора) и съпругата ми (вдовица) Марина…”. (ПИБИ-1,стр.42),(JBN-Chr, CHAPTER CXX,47)

Анастасий Библиотекар, в своя латински превод буквално повтаря казаното от Теофан. (ЛИБИ-2,стр.247-248) Следва разказа за петтимата синове на Кубрат и тяхното разделяне. Същата история в по-съкратен вариант ни съобщава и Патриарх Никифор (началото на IX в.) в своята “Кратка история” или “Бревиарум”: “Сега трябва да кажем за т.нар. хуни и българи, за техния произход и устройство. Около Меотидското езеро по река Кофин е разположена известната от стари времена, Голяма България. Там обитавали и т.нар. котраги (Kotragoi) едноплеменни с тях (българите). Във времената на Константин, който почина на Запад, Кубрат, старият господар на тези племена, също почина, като остави пет сина на които завеща, да бъдат сполетени, по никакъв начин да не делят земите си...”. (ПН-КИ),(ГИБИ-3,стр.294-296),(ПИБИ-1,стр.45-46) От този източник става ясно че българите обитават земите по попоречието на р.Кубан до бреговете на Черно и Азовско море, че освен българи се наричат и уногундури, че котрагите (кутригурите) са техни единоплеменници и че владетелят им Кробат/Кубрат е починал във времето, когато Констанс II управлава империята “на Запад”, т.е. от резиденцията си в Сиракуза (Сицилия) в периода 664 – 668 г. Единствено Никифор, чийто текст е и по-кратък споменава хуни при българите.

Георги Арматол (или Георги Монах) живял в IX в. опсива същото събитие: „В тази година (680), народът на българите, от северните области отвъд Черно море, от така нар. Меотидско езеро, нахлул в Тракия, поради голяма нищета и затруднение. Когато (император) Константин, научил за това изпратил срещу тях голяма сухопътна и морска войска.”…Следва описание на похода на Константин Погонат и злополучната за Византия война с българите. В заключение хронистът казва: „Оттогава те (българите) завзели страната на християните. Поради това императорът бил принуден да сключи мир с тях и да

(Буг). К.Багрянородни нарича Буг - Κουβου. Подобно приравняване на Хипанис с Кубан правят още Плиний, Валерий Флак, Ам.Марцелин, който го поставят в Азия, на изток от Танаис. Ако се приеме буквално това приравняване излиза, че Ател е Днепър, Буг – Танаис, а Куфис – съединените Днепър и Буг, където е Некропил. В такъв случай България трябва да е локализирана изцяло на север от Черно море. Теофан механично е приравнил Куфис и Хипанис и затова е посочил Некропил като разположен близко до нос Овнешката муцуна (съвр.Айю-даг (Меча планина), в югоизточен Крим), т.е. объркал е Керченския пролив с Некропилите. В същото време описвайки бягството на Юстиниан II в България, покрай Некропил, правилно е локализирал обекта. Трудът на Теофан е компилация и се откриват доста географски неточности.

[63] най-вероятно това е Айю-даг, крим.-татарски Ayuv Dağ (Меча планина) по югоизточното крайбрежие на Крим, намираща се срещу устието на Кубан. В средновековните италиански портулани (морски карти) се нарича Camello – Камила. Иван Павлович Бларамберг (1772-1831 г.) е един от първите археолози изследователи на черноморското крайбрежие, свързва «Мечата планина» с античния Криуметопон (Κριοῦ πρόσωπον) – «Овнешката муцуна». Формата на планината прилича на овча муцуна и пръв използва това название Страбон. Съществува и мнение, че «Овнешката муцуна» е нос Саръч или Ай-Тодор (Св.Теодор) – най-южната точка на п-в Крим.

им дава дан, за срам на ромеите, тъй като българите опустошавали цяла Тракия и съседните области.” (ГИБИ-4,стр.46-47)

В „Кратка Анонимна хроника” византийски текст писан между 848 – 886 г., се дават интерсни сведения за преминаването на българите през Дунава.: „1. Юстин Тракиецът царувал 9 години и 3 месеца. 2. Константин негов син царувал 17 години. По негово време през 13-тата година от управлението му, в Константинопол се събрал 6-тия Вселенски събор на 170 св. отци. По същото време българите като преминали Дунава се заселили отсам (реката). 3. Юстиниан пристигнал в столицата (Константинопол) от Хазария, с българска войска заедно с Тервел, и като влязал през водопровода на града, завзел властта. 4. Константин VI започнал война срещу българите, обърнал ги в бягство и избил твърде много българи. И като влязъл в битка с тях при Маркели, обърнал ги в бягство и мнозина избил..”. (ГИБИ-4,стр.120) Тук ясно се виждат някои хронологични грешки допуснати от анонимния автор. Юстин Тракиец е Юстин II (565 – 578 г.), Константин IV Погонат (668-685 г.) е син на Констанс II (641 – 668 г.) а не на Юстин. Именно по времето на Константин IV през ноември 680 г., се провежда 6-тия Вселенски събор (в 13-та година от управлението), което е ясна индикация, че въпросния Константин не е по-рано царувал владетел, а точно Константин Погонат при който българите се заселили на юг от Дунав. Следващият Константин който разбил българите при крепостта Маркели е Константин V Копроним (741 – 775 г.). На същия този 6-ти Вселенски събор, презвитер Константин от Апамея от провинция Втора Сирия, в своята реч записана от протоколите на събора, казва за поражението на Империята „във войната с България” станала в годината на събора. (ПИБИ-1,стр.47)

Константин Багрянородни в труда си “За темите” (административните единици във Византийската империя), в описанието на Тракия споменава, че “Откакто богоненавистния народ български, премина р.Истър, императорът се принуди, вследствие набезине на българите и скитите, да издигне Тракия до степен на област и да и` назначи военноначалник. Преминаването им (на българите) през р.Истър е станало в края на управлението на Константин Погонат; и по това време са станали известни с това име, а преди това се наричали Оногундури”. (КБ-ОФ,кн-2)

Йоан Зонара също описва преселението на българите: „Племето на българите което се намирало отвъд Истъра, причинявало големи щети в ромейските предели. Затова император Константин тръгнал на поход по суша и море срещу тях и вкарал голяма флота от морето в Дунава. А варварите като видели голямата военна сила са скрили в някакво укрепление между реки и мочурища и се притаили”… (ГИБИ-7,стр.155)

Повече подробности за по-ранната история на българите, гръко-византийските източнци не дават.

<u>Като извод може да се каже че трайното заселване на българите на Балканите, единодушно според византийските автори е станало в 680/81 г. при царуването на</u>

Константин IV Погонат. Първото споменаване на българите е също единодушно, във времената на Зенон и Анастасий, когато група българи се установяват при гепидите в Панония и оттам нападат и грабят балканските провинции на империята, без обаче да се заселват трайно в тях.

2). Сирийски извори. Сирийският историк Йоан Малала (Ритор) (491-578 г.) родом от Антиохия, в своя труд „Хонография” пише, че българите в миналото били известни като мирмидонци, или народа на Ахил. Това съобщение може да се обясни единствено с традицията на древните историци да приравняват новите народи от тяхното съвремие с „класическите” антични. Защо обаче е свързал българите с Ахил не е много ясно. Предполага се, че е от по-късен препис, когато българите вече владеят Тесалия. (ГИБИ-2,стр.206) Същото сведение дава и Йоан Цецас (XII в.) „Ахил синът на Пелей и Тетида …водел войска от хуни-българи-мирмидонци на брой две хиляди и петстотин”. (ГИБИ-10,стр.104) Предполагам, че това свързване с Ахил има и друго обяснение. Според античната традиция, един от островите в Дунавската делта е бил обозначаван като „Остров на Ахил” (остров Левка или съвр. о-в Змеиный / Змийският остров), тъй като в древността там имало построен храм на Ахил. (АП-ВЕРКТ,стр.287,стр.490) Предвид факта, че българите първоначално се укрепват именно около Дунавската делта, напълно възможно е оттук да е направена връзката с Ахил.

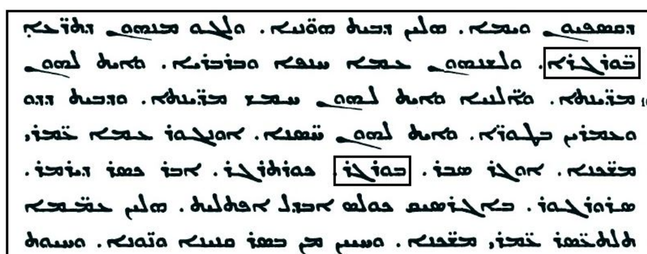

Сирийският историк и епископ на Митилена (съвр. гр.Малатия в Източна Турция), Захарий Ритор, (по-точно анонимният му по-късен преводач[64] на неговата „Църковна история”), дава интересни сведения за българите в земите северно от Кавказ: „Базгун (bzgwn) е земя със (свои) език, която достига и се простира до “Каспийските врати” и морето, които се (намират) в хунските (hwny`) предели. Зад вратите живеят **бургари (bwrgr``)**, със (свои) език, народ езически и варварски, те имат градове, и алханите (lhwn), те имат пет града. От пределите на Даду (ddw) живеят в планините, те имат крепости. Унгур (`wngwr ) е народ, живещ в палатки (шатри), угар/угр (`wgr), сапир/спр (spr), **бургар (bwrgr` )**, куртрагар (kwrtrgr ), авар/абр (`br), хазар/касар (ksr), дирмар (d`rmr ), сирургур (syrwrgr ), багарсик (b`grs`q ), кулас (kwls ), абдал (`bdl), ефталит (`ptlt), са тринадесет народи, които живеят в палатки, препитават се с месо от домашни животни, риба и диви зверове, както и чрез оръжието”. (т.е. чрез набези и наемничество)[65]. (ЗМ-И,

[64] До наши дни се е съхранил само съкратения и допълнен превод от на сирийски език. Оригиналът е бил на гръцки език. Името на автора извършил превода, който е бил жител на сирийския города Амида, е неизвестно, и затова в историографията го наричат **Псевдо-Захарий**. Захарий Ритор е завършил труда с в 518 г., докато превода с допълненията на Псевдо-Захарий са от 28-та година от царстването на Юстиниан, или 866 г. по Селевкидската ера, отговаряща на 555 г. от н.е. Според Нина Пиголевская, разграничаването между писаното от самия Захарий и неговия анонимен преводач е много трудно. (НП-СИ,стр.80-81)

[65] Изданието на сирийския текст е на Jan Land в третия том на Anecdota Syriaca, Leiden 1870. Книгата е достъпна в google books: Anecdota Syriaca III-IV: http://books.google.bg/books?id=yt4OAAAAQAAJ Това са

кн.12, гл.7),(ПИБИ-1,стр.31),(ZM-SyCh, Book 12, CHAPTER VII) Базгун е Барсилия, “Каспийските врати” известни и като “Сарматски врати” е прохода Дарял образуван от пролома на р.Терек, Даду е Дидоетия[66], Унгур отговаря на оногури, угар – угри, сапир – савири, бургар – българи, алхан – алани, куртагар – котраги или осетинците – куртагити[67], авар – авари, касар – хазари, дирмар – дзымыр[68], сирургур – сарагури, баграсик – барсили, кулас – вероятно туласи/дуласи (осетинците двали) или населението на Колика – Североизточна Колхида, абдал и ефталит са синоними – ефталити. Тук българите „бургарите” (б.а.: вж. в сирийският текст са заградени) са съобщени два пъти, един път като народ живеещ в градове и втори път, като скотовъдци живеещи в шатри. Според преводача на сирийския текст двойното споменаване на българите вероятно е грешка и „сред народите живеещи в шатри” трябва да се разбира не „бургари” а „вуругунди” (вархонити/кавказки авари, предците на лакците) за които пише Агатий Миренайски[69]. Но при условие че в двата варианта името е изписано по един и същ начин, изкл. употребата на “алаф” в края на думата в първото споменаване, е малко вероятно това да е грешка.

Относно оногурите, Равенският анонимен космограф, съобщава за „Patria Onogoria” над Понта около езерото Меотида (Азовско море): „Item iuxta mare Ponticum ponitur patria quae dicitur Onogoria” (Също над морето Понт се намира страната, която се нарича Оногориа). (RAC-IV)

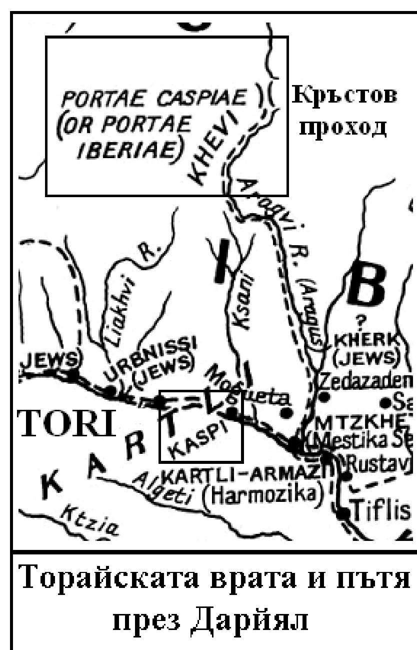

Торайската врата и пътя през Дарйял

Михаил Сирийски е сирийски яковитски патриарх. Роден е в Мелитена (като Захарий Ритор), но живее по-късно (1126 – 1199 г.). Написал е “Хроника” в която, според В.Златарски, се съдържа недостигналата да нас част от “Хроника” на Йоан Ефески (586 г.), чрез преписа на Псевдо-Дионисий Телмахрски. Нина Пигулевская основателно го опровергава и доказва, че източникът на М.Сирийски е друг и неизвестен, защото при Псевдо-Дионисий липсват каквито и да е споменавания за авари. (НП-СИ,стр.108) Така или иначе, М.Сирийски предоставя твърде интересна информация за произхода на българите: “...В това време потеглиха трима братя от Вътрешна Скития, водейки със себе си 30 хил. скити. Те изминаха един път от 65 дни от клисурите на планината Имеон. Пътуваха зимно време, за да намерят вода и стигнаха река Таниос (Танаис), която изтичаше от езерото Меотида и се вливаше в Понтийското море. Когато достигнаха до границите ромейски, един от братята, наречен Булгариос, взе десет хиляди души и се отдели от братята си. И

четвърти и трети том заедно (в тази последователност!). Пасажът за българите е на с. 337 от третия том, редове 8-14: по линк от http://nauka.bg/forum/index.php?showtopic=13244. Сирийският текст се чете от дясно на ляво.

[66] (Дидó) — историко-географска област, в Югозападен Дагестан, основен район на разселване на дидойците, на запад граничи с Грузия. Изцяло съответства на съвр. Цунтински район в Дагестан.

[67] това не изключва общ произход на двете групи. Според легендата от двамата братя Курт и Таг произлизат двете родствени племена куртатинци и тагаури.

[68] едно от названията на осетинците-кудари, кударци, кудайраг, обитаващи около изворите на р.Ксани, в Крестовый перевал (Кръстов проход).

[69] SYRIAC CHRONICLE. LONDON, 1899, TRANSLATED INTO ENGLISH BY F. J. HAMILTON, D.D. AND E. W. BROOKS, M.A. стр.328, бел.4 под линия.: http://ia600202.us.archive.org/4/items/syriacchroniclek00zachiala/syriacchroniclek00zachiala.pdf

премина той р.Таниос и р.Дунав и поиска от (император) Маврикий (562-602 г.) земя, за да живее там и да бъде съюзник на ромеите. Той му даде Горна и Долна Мизия и Дакия, цветущи страни, които народът на аварите бе опустошил по времето на Анастасий[70] (491-518 г.), и те се поселиха и бяха отбрана на ромеите. Тези скити бяха наречени от ромеите българи. Другите двама братя дойдоха в страната аланска, която се нарича Барсилия, чийто градове бяха построени от римляните, един от които е Каспия, наричана още Порти Турайски.

Българите и пугурите бяха някога си християни. А когато един чужд народ достигна господство и зацарува над онази страна, те бяха наречени хазари, по името на по-стрария брат който се наричаше Хазариг.” (ПИБИ-1,стр.24) От текста става ясно, че имаме смесване на събития от различни епохи. Заселването на българите в Мизия, и господството на хазарите, се отнася за времето около 680/81 г. Аварското нашествие е 65 год. след възцаряването на Анастасий. Идването на българите, хазарите и барсилите е в по-ранна епоха, но не и във времето на Маврикий, за което съобщава Теофилакт Симоката, че в 598 г., три племена наричащи се коцагир[71], тарниах[72] и забендер[73], сродни на аварите, избягали от тюрките и се заселили в Кавказ. Михаил Сирийски е смесил двете събития. Планината Имеон отговаря на планината Имаус в “Географията” на Птолемей. Обхваща съвр. планински вериги Хиндукуш, Памир, Хисарски, Фергански хребети, Тяншан. Подробно описание на Имеон има в арменската география “Ашхарацуйц”: “Планината Емаон, която е най-голяма и дълга от всички планини, има форма на дъга или на арменската буква „люн” (Լ, отг. на „l”) имаща отвор на дъгата от изток на юг. Едно от разклоненията на тази планина, на запад се простира на 1280 мили, дължина, другото, на север - на 1550 мили, а третото върви по направление към Неизвестната страна. На 300 мили от лакътя (ъгъла на планината, в района на Фергана/Кашгар) на север, в планината се намира път и хан, страннооприемница (керавансарай) за идващите от Сагастан в Страната на Чените,[74] който минава край

Планината "Имаус" или "Имеон"

[70] всъщност преселването на аварите е по-късно, след 556-8 г.

[71] зн. „бегълци” или “останали”, от др.тюрк. qač, qačïγ – бягам, qačïγaj, qačγïn – беглец, в монголски qočor, qočoda, qūčar, бурятски xosor, моголски qočaru, халха-монголски xocro – изостанали назад, отделили се от общата група. (ДТС,стр.400-401) Според В.Бешевлиев (ГИБИ, Т.II, Теофилакт Симоката – превод В. Бешевлиев, стр. 341) коцагири (Κοτζαγηροὶ) е форма на кутригури/котраги. Но тава е невъзможно, тъй като те фигурират още в 555 г. сред народите на Кавказ (Псевдо-Захарий/Захарий Ритор).

[72] зн.: „бегълци” от осет. tærɨn – изгонвам, согдийски t`rn (tārn) - бягам, тох.(б) teri, tiri – пътувам, българското **тиря, натирвам** – прогонвам, чувашки tar, в тюрк. ез. tez, монголски teŕjel, tergel. – бягам, евенкски tirgī – вървя пеш.

[73] свързва се с племенната общност **Юебан** (Yueban/Chuban) 悅般, в епохата Вей „źwat-pān”, „źwet-pān” (жупан).

[74] по-точно Серика (Serica), Таримската котловина

Каменната кула[75], в Чудната долина." (КП-А, Азия) Почти до края на XIX в., планинската верига образувана от хребетите Ферганcки, Алайски, Киригизки, Кокшетау, се възприема от местното население като единна планинска верига продължение на Памир, Хиндукуш, наречена Болор. Думата Болор в памирските езици (шугнански) bōlōr – високо, планинско място, височина, било. В „Худуд Ал Алам" (Граници на света) от неизв. персийски автор и в съчиненията на Махмуд Кашгари хребедът Болор се нарича още Мани, Манас. Вероятно Птолемей е знаел за названието Манас и го е използувал в картите си под формата **Имаус, Имеон**[76]. (СК)

В случая особено ценното зрънце информация, която дава Михаил Сирийски е, че началната точка на преселението на българите и хазарите е планината Имеон (масива Хиндукуш-Памир-Тяншан). За положението на гр.Каспия М.Сирийски посочва, че това е град построен от римляните, т.е. няма как да е на Каспийско море, където властва Партия, наследена от Сасанидска Персия. На "Картата на Касторий" или "Tabula Peutingeriana" в сегмент XI (Месопотамия, Персида, Арабия) се открива град Caspea, на изток от Колхида, на р.Кирус (Cyrus). Точно съвпадение се открива в грузинския град Каспи, намиращ се на р.Кура. Районът Каспи е локализиран в историческата област "Шида Картли", разположена непосредствено на югоизток от Южна Осетия. От Каспи, по долината на р.Кура, вървейки покрай източните склонове на Ломийския хребет и долината на р.Байдара, се достига до "Крестовый перевал" (Кръстовия проход) и по пролома на р.Терек, известен като Дарял, се пресича Кавказ (Военния Грузински път). Това твърде важно уточнение показва, че прохода "Порти Торайски" не е Дербент, както обичайно се смята, а Дарял. Самото название "Торайски" идва от грузинската историческа област Тори[77], днес е известна като клисурата Боржоми. Древният път е вървял от Батуми до Боржомската клисура (Торайските врата) към гр.Каспия и оттам към Дарял. Страната Барсилия е ясно локализирана на територията на т.нар. Първа Сарматия, обхващаща земите на съвр.Дагестан, от прохода Дарял[78], наричан още и „Каспийски[79] (от името на града), до Каспийско море[80]. Сравнявайки с информацията

[75] Turris lapidea, ориентировъчен знак по Великия копринен път, вероятно Таш-курган

[76] **Имеон** – имаме индоевропейско предтюркскао название, като паралел откриваме в бретонски (келтски) menez – планина, латински mons – хълм, в индоарийски simán, санскрит, пали sānu – планински гребен, санскрит sīmā – граница, предел, бряг, гранично планинско било, хетски şamana – основа, фундамент. Така че названието **Манас** има своите убедителни индоевропейски, възм. индоарийски или тохарски (?) паралели. Самото понятие **Болор** е пълен негов смислов аналог. Други планини които съобщава Птолемей са **Емодските** планини – гърцизираното название на Хималаите, от индо-арийското *hima, санскрит hemanta – зима, hima – студ. (L-LIAL)

[77] **Тори** (грузински: თორი) е историческа област в Централна Грузия, сега част на Самцхе-Джавахетия, заедно с Джавахетия и Месхетия. Тя граничи на изток с Триалетия, на северозапад с Имеретия и на североизток с Шида Картли. Областта е обхващала основно земите, известни днес като планинската долина Боржоми. В средновековна Грузия, Тори е наследствено владение на рода Гамкрели (известни и като Торели). Името "Тори" се използва до XV век. Почти по същото време, тя става наследствено владение на рода Авалишвили. Името произлиза от древното кавказко племе „**торети**".

[78] Алански, или Сарматски врати - пролома на р.Терек

[79] В древността са познати три прохода с името **"Каспийски врати"**. Единият е в планината Елбрус при град Казвин в Северен Иран, вторият е в района на Дербент, и третият е Дарял. Тацит в I – II в. описва пътя през Дарял (съвр. Военен Грузински път) като „Каспийски път". Името е получено от гр.Каспия. Самото название Каспия е свързано с древния народ каспии, който е обитавал от района на Дарял до планината Елбрус, Южното крайбрежие на Каспийско море и долината на р.Кура. След скитското нашествие в VII в.пр.н.е., единството на каспиите е било разкъсано и тези, които останали в Източна Грузия са били асимилирани от древните ивери (грузинци). Останало е само името на града Каспия, от който започва пътя през Кавказ. (СВ-ДДА,стр.7,8)

на Захарий Ритор, неговите **бургари** М.Сирийски е предал като **пугури** (допълнително и българи), Каспийските врати на Ритор отговарят на Дарял, а гр.Каспия и "Портите Торайски" (Боржоми-Каспи-Дарял) на М.Сирийски, са част от този древен път. Именно от този проход на изток се простира Базгун/Барсилия[81].

Друг сирийски автор Бар Хебрей (1226-1286 г.) преповтаря казаното от Михаил Сирийски в своята „Хронография" за преселението на тримата братя от планината Имеон (той я нарича Амон) в главата посветена на византийските императори и конкретно за император Маврикий. В пасажа за преселението в Барсилия, той казва: „Тези скити, ромеите (rhomaye) ги нарекли „българи". После тези двама други братя дошли в страната на Аланите, която е Барсилия (Barsalia), там където има Каспийски градове и където се намира „Вратата на тюрките", както я наричат българите и пангурите, те някога са били християни и сега се наричат хазари (kazaraye), по името на най-възрастния брат". (BH-Ch, IX. The Second Kingdom of the Greeks) Пугури е заменено с по-неточното „пангури" а „Порти Торайски е погрешно интерпретирано от Бар Хебрев като „Врата на Тюрките".

3. Арменски и грузински извори. Арменските извори дават също информация за заселването на българите в Кавказ. Мовсес Хоренаци (ок. 410 – 490 г.) съобщава първите сведения за заселване на българи в Кавказ и Армения, в своята „История на Армения", описвайки царуването на арменският цар Вахаршак: „Тук той призовал при себе си дивите племена от пришълци, които живеели в северната равнина и подножията на голямата планина Кавказ, а също и в долините или дългите и дълбоки планински клисури, простиращи се до южните склонове на планината към широкият вход към равнината, и ги подтикнал да изоставят разбойничеството и отвличането на хора, да се подчинят на царския му закон и да плащат данък, а той при следващото си посещение им назначил предводители и началници, които да установят подобаващ се порядък. Той им изпратил мъдри мъже и надзиратели. След това, като въвел ред и за западните жители, той се спуснал към зелените ливади, разположени близо до окръга Шар (Сиракена), който древните наричаха „обезлесен" или Горен Басеан, а впоследствие заради заселването на колонистите на Влъндур (Внъндур) на булкара Вунд (Вънд), които се установили там, започнал да се нарича по неговото име Вананд. И до днес там селата носят названия, получени от имената на неговите братя и потомци". (МХ-ИА,кн.2,гл.6) Един друг хронист, Йованес Драхсанакертци (IX – X в.), в своята „История" предава почти същите сведения: Цар **Вахаршак/Валараш** „отправяйки се към крайбрежието и подножията на Кавказката планина, заповядал на живеещите там хитри и диви племена да се откажат от разбойничеството, вероломството и нечистите нрави и да се подчинят на неговата царска воля, като му плащат данък, а техните предводители получили почести в неговия двор". Драхсанакертци е спестил названието на „дивите племена" но в историята на следващия **цар Аршак** съобщава, че „Във времето на неговото царстване някои от евреите, живеещи в **Земята на булкарите**, която е в клисурите на Кавказ, се отделили и се преселили в подножията на Кол. Двама от тях били положени на мъчения, тъй като не се покланявали на боговете и за това били погубени с меч, като св.Елеазар и синовете на Шамовония[82]". (ИД-ИА,гл.1) Драхсанакертци дава по-подробна информация са съжителство на българи и

---

[80] (вж.: "Tabula Peutingeriana" - http://www.tabula-peutingeriana.de/tp/tpx.html Segmentum XI и "Карта Грузии" - http://country.turmir.com/map_36.html и „Atlas of Ancient Classical Geography by Samuel Butler. 1907. - http://www.gutenberg.org/files/17124/17124-h/17124-h.htm)

[81] В Кабардинският вариант на "Нартския епос" по средното течение на р.Кубан се е намирала областта "Барсово поле" – отглас на топонима Барсилия. (АТ-СА,стр.265)

[82] става дума за Соломония и нейните синове седемте братя Макавеи

евреи в клисурите на Кавказ, нещо което Хоренаци също е дал, но в по-кратка форма (вж. по-долу), т.е. Драхсанакертци е ползвал друг първоизточник, а не е преписал дословно от „Историята” на Хоренаци.

Второто съобщение за българите което прави Мовсес Хоренаци се отнася за времето на цар Аршак, син на Вахаршак: „В дните на Аршак станаха големи смутове във веригата на голямата Кавказка планина, в страната на българите. Много от тях се, отделиха, и дойдоха в нашата страна, като се заселиха за дълго време в подножията на Кол (земя съседна на Вананд), където има плодородна и хлебоносна земя. От синовете на Багарат, принудени от царя да се покланят на идолите (на арменските езически богове), двама мъжествено загинаха от меч заради вярата на своите бащи. Не бих се поколебал да ги нарека последователи на Ананий и Елеазар[83]. Останалите дадоха съгласието си за следното: да ходят на лов и война и в събота и да не обрязват децата си… Аршак заповяда да не им се дават жени от нахрарските (аристократичните) родове, ако те не са се отказали от обрязването. Те се съгласиха на тези условия, но не приеха да се кланят на идоли. Тук завършва разказа на Мар Абас Катина. Според него „пришълците” (българите на Вънд) първоначално обитават на север от Кавказ и в самата планина, в нейните клисури, вкл. и тези от южния склон. Впоследствие част от българите се преселват в земите, които арменският цар е завоювал и областта в която се установяват започва да се нарича Вананд, по името на предводителя им. Малко по-късно при наследника му Аршак, имаме второ преселение в съседната област Кол където са живеели и евреи. Отказът за поклонение на идоли, показва че събитието е станало преди приемането на християнството.

Идентична потвърждаваща информация дава и каганът Йосиф, векове по-късно, в писмото си до андалузкия евреин Хасдай Ибн Шафрут: “Армения, и [нашите] бащи избягали от тях [арменците] защото не са можели да понесат игото на идолопоклонниците, и [народа на Казария] ги приел, защото х[офата на] Казария са били в началото без Тора (закон), в това време [техните съседи в Армения] също са били без Тора и писмо. Те се сродявали чрез бракове с жителите на тази страна, и се с[месвали с езичници]те, научили обичаите им, с тях винаги съвместно тръгвали на [война]; [и] така се станали с тях един народ. Но те били твърди само в обичая на обрязването, и само ча[ст от тях] почитали съботата.” (НГ,ОП-ХАД,част 2) Хазарският каган свързва рода си именно с тези евреи преследвани в Армения, които се заселили при хазарите. А арменските автори посочват че евреите живеели в страната на българите. Следователно в това време, хазари, българи и барсили са се смятали за един народ, една общност?

Областта Вананд в Армения

[83] става дума за евреите отказали да се поклонят на вавилонските идоли, по време на „Вавилонсикят им плен”.

Въпросът за царуването на Вахаршак и сина му Аршак[84] е много спорен. М.Хоренаци посочва още, че Вахаршак управлявал 22 г., а сина му Аршак – 13 г. Арменските хронисти смесват двете династии Арташесиди (189 пр.н.е. – 52 н.е.) и Аршакиди (52 – 428 г.). Мовсес Хоренаци преписва на Вахаршак/Валараш основно деянията на историческия владетел Арташес I (189-159 г.пр.н.е.). (НТГД-ПДА) Косвено това се потвърждава и от Мовсес Каганкатваци (X в.) който в своята "История на страната Алуанк" (Кавказка Албания[85]) съобщава как Валараш (Вахаршак) завладял земите на Алуанк и назначил Аран за неин владетел. Всъщност завоевателните походи на Арташес предизвиква съпротивата и консолидацията на дагестанските племена уди (удини), гаргари (вайнахи, предците на ингушите и чеченците), лбини (албани) и шаки, довела до създаването на държавата Кавказка Албания (Алуанк, Агуанк, Агвания).

Ако се изходи от този факт, би трябвало българското преселение да се отнесе към II в.пр.н.е. Грузинският хронист Леонтий Мровели съобщава, че "Арменският цар Арташан (Арташес), със своите войски нападнал Мцхетия (област в Грузия) и разбил войските на съюзените грузини и **овси** (аси/осетинци)". Страбон уточнява че Арташес е воювал и победил сирите, т.е. сираките (голяма сарматска общност, установила се в Западен Кавказ в III - II в.пр.н.е.). Арташес е воювал със северните племена – сарматите сираки (овси), което не изключва възможността да е заселил част от тях в новозавоюваните земи.

Според проф. Ат.Стаматов зад двойката владетели Вахаршак/Аршак, най-вероятно стоят историческите владетели Аратавзд II (56/55 – 34 г.пр.н.е.) и сина му Арташес II (30 – 20 г.пр.н.е.), или по-вероятно при Арташес III Зенон (18 – 34 г.) и брат му Аршак I (16 (на арменския трон в 34 – 35 г.). Аршак I е първият етнически партянин на арменския трон, син на партянския цар Артабан III. (ПИБИ-1,стр.25-26) В 35 г. партяните въстават срещу Артабан III (13 – 38 г.) и се обръщат за помощ към римляните[86]. Император Тиберий изпраща своето протеже Тиридат, също от партянския царски род, да свали Артабан и да заеме партянския трон. В помощ на римляните се озовават иверите (грузинците), а на владетелят им Митридат е обещан арменският трон за един от синовете му, тъй като Армения е съюзник на Партия и се управлява от сина на Артабан III. Начело на иверските войски застава Фарасман, който междувременно става и цар на Иверия, тъй като баща му Митридат умира. Фарасман иска да завладее Армения и да постави за нейн владетел своя брат Митридат (носещ името на баща им). Междувременно Фарасман успява да организира заговор срещу Аршак I, като подкупва хора в двореца и в 35 г. той е убит от тях. **Фарасман също така привлякъл за съюзници сарматските племена, като ги пропуснал през Каспийските врати (Дарял) да нападнат Армения**. Походът е успешен за Фарасман, той разбива партянските войски водени от Ород син на Артабан III, който загива в битката и поставя на арменския трон своя брат Митридат. В същото време Тиридат успява да свали

[84] напр. в по-старите публикации, като „История на Армения" изд. в 1888 г. от В.Абаза, авторът се придържа към хронологията на М.Хоренаци и посочва, че „част от волжките българи, водени от предводителя си Венд", преминали през Кавказ и се преселили в Армения по времето на цар Аршак I (128 – 115 г.пр.н.е.). (ВА-ИА,стр.35)

[85] Албания се свързва или с лбините, едно от въпросните племена, създатели на тази дагестанска общност, или с митичния персонаж Алупу, трети син на Яфет и техен родоначалник, а Аран е син на Алупу. В митологията на лакците Алпан е бог на мълнията, гръмовержеца, носител и защитник на справедливостта. (ЯЯ-ЭКА) Вероятно зад Алупу се крие представата за бог Алпан, чието име е дало названието на страната. Съвпадението на гръко-римската транскрипция Албания, със съответната балканска страна е чисто външно и изцяло случайно.

[86] Йосиф Флавий твърди обратното, че Тиберий е подкрепял Артабан, а Иверия и Кавказка Албания са започнали похода на своя глава. (Юдейските древности XVIII, 4, 96-100.).

Артабан и да седне на партянския трон за една година, известен е като Тиридат II (36 – 37 г.). Свалeният Артабан с помощта на дахите и сараматите (Дион Касий ги нарича скити) отново си възвръща трона, но не успява да си върне Армения. Скоро обаче по неясни причини, при своенравния император Калигура (37 – 41 г.) римляните свалят Митридат от арменския трон и окован във вериги го изпращат в Рим. Император Клавдий (41 – 54 г.) освобождава Митридат и отново го поставя на арменския трон. Но много скоро отношенията между братята Фарасман и Митридат се обтягат до крайност. Предполага се че Митридат е започнал да провежда самостоятелна политиката съобразена с интересите на арменската аристокрация, и е престанал да бъде марионетка в ръцете на властния си брат. Иверският цар изпраща сина си Радамист при чичо му Митридат под предлог че е избягал от него, с цел да го убие чрез заговор. Заговорът успява и Митридат е убит от своя племенник[87], който има претенции за арменския трон. От настъпилото междуцарствие се възползва тогавашния партянски цар Вологес[88] (Валарш) I (51 – 78 г.) който завладява Армения и поставя на трона своя брат Трдат (Тиридат). (ОИГ-1,стр.198-201)

П.Голийски цитира един откъс от Дж. Морган (1889 г.) който описва нападение на северните народи в Картли (Грузия) по времето на цар Мирван I (162 – 112 г.пр.н.е.), в който се споменава името Вънд: "В тази епоха станали нашествие, което грузинците преписват на балкарците, но чийто извършители остават неизвестни. … балкарците в безчислено множество се изсипали от север върху тази нещастна страна. Първо те станували на север, по бреговете на реките Малка и Терек, но там били притеснени от скитските народи и прекосили планината под водачеството на своя вожд **Вант**, и минавайки през земите на осетинците, без да спрат преминали Дарялския проход и наводнили Грузия…. Прекосили бързо Грузия, без да я опустошават и пристигнали в Армения, където се заселили с разрешението на царя на тази страна в района Антпет Пасер или Ванāнд". П.Голийски посочва, че названието "Антпет Пасер" е изопачена форма на арменското "Анпайт Басен" – Безлесен (обезлесен) Басеан. (ПГ-БКА,стр.209-210) Това съобщение поставя много въпроси. Какви са източниците на Морган и дали сред тях няма някои неизвестни ни грузински текстове. В "Историята на Грузия" на Давид Багратиони се споменава само мимоходом, че: "След като приел царската власт, Мирван тръгнал с войските си срещу кавказките народи, обтавили местата където днес живеят кабардинците (респ. балкарците), и ги наказал за това, че били опустошили Иверия". (ДБ-ИГ, Период второй. О царях.[Отделение I. О царях Парнаозианского поколения] § 40) Леонтий Мровели в "Картлис Цховерба" съобщава за война на Мирван с дзурдзуките – местните кавказки племена. След като ги прогонил "затворил прохода с каменни врати и го наредъл Дарубал", т.е. Дарял. (ЛМ-КЦ) В случая вероятно Морган е обединил сведенията от арменските извори (М.Хоренаци) с грузинските и е свързал двете събития, появата и нападението на аланите (скитските народи) и преселението на Вънд и това не е лишено от основание. Но събитието е станало поне век по-късно.

Йосиф Флавий, (I в.), в книгата си „Юдейските древности" съобщава за две нападения срещу Армения. Първото е през 35 г., когато царете на Иверия и Кавказка Албания, използват "племената на скитите" и им "отворили Каспийските врати" за да опустошат

[87] на свой ред Радамист, след като е изгонен от Армения, изпада в немилост пред баща си Фарасман, обвинен е в заговор и екзекутиран.

[88] внук на Артабан III, след Артабан III управляват: Фраат VI (35 г., свален от Тиридат II (36 - 37 г.), Кинам (38 г.), Вардан I (39 - 47 г.), Готарз II (39 - 47 г. съуправител на брат си Вардан, който сваля чрез заговор, от 47 до 51 г. е самост. владетел), Вонон II (51 г., управлява няколко месеца и умира от болест), Вологез/Валараш I е негов син.

Армения. Според Й. Флавий, Тиберий е искал да поддържа добри отношения с Артабан и е и бил против тази война. Но Дион Касий го опровергава. Той съобщава за писмо на Тиберий до иверския цар с което го подканва да нахлуе в Армения и да прогони партяните оттам. (Римска История LVIII, 26,3-4)[89] Следващото аланско нападение е в 72 г., в края на управлението на арменския цар Трдат I. Тук Й.Флавий косвено посочва че "скитите обитаващи около Меотида и Танаис се наричат "алани", встъпили в преговори с царя на Хиркания, който им отворил "вратите на Александър" и те нахлули в Армения. Като нещо ново, което аланите използват във въоръжението си, Флавий посочва ласото – аркана. (ББ-ИАЗ) Дори самия арменски владетел Трдат, за малко не попада в алански плен, тъй като е свален от коня с аркан. Съдейки от тези данни Ю.Гаглойти смята, че скитите в 35 г. използвани от иверите са аланите, което косвено е потвърдено от Флавий, описвайки вторият алански поход в 72 г., който е напълно самостоятелна акция. Под Хиркания той разбира не областта на изток от Каспийско море, а Вркан или Източна Грузия, както са я наричали арменците. В потвърждение на това, прохода "Вратите на Александър" е всъщност Дарял, според митологичната традиция се свързва с Александър Велики, който го затворил с железни врати, за да не нахлуват дивите народи на севера (Гог и Магог или Джуч и Маджуч). Един друг римски автор Марк Анеи Лукан (39 – 65 г.) в "За Гражданската война, VIII. 215-225" споменава че "зад "Каспийските врати" живеят суровите и вечно войнствени алани". (ЮГ-А, часть 1, бел.25, 33) Според Ю.С.Гаглойти, нападението в Закавказието, е в 35 г., и се явява първата известна голяма военна акция на аланите в Северен Кавказ. Валерий Флак (Аргонавтика,кн. 8, VI,120) съобщава следното за този поход (2.149) в своеобразна поетична форма: "Разноцветната Иберия (Иверия) изсипала своите отряди от копиеносци, предвождани от Отак, Латрис, …. и не познаващите сивите коси на старостта язиги[90]". Към тези събития се отнася и следната фраза: "...явилият се твърде късно Ибер и иседонските фаланги, не участваха в сражението..." (6.50). (АТ-ЗПА) Или в похода са взели участие и язигите – обитаващи северните черноморски брегове. Основната маса от тях се преселва в Панония. Под формата асиаги и еседони са фиксирани и в Западен Кавказ и както смятам, влизат в основата на известното от по-късните източници племе есегели (вж. съотв. глава в по-нат. изл.) Тацит съобщава, че "скептухите (предводителите) на сарматите приемали дарове и от двете воюващи страни, и по своя обичай подкрепяли ту едните, ту другите". (Анали, кн.VI, 33) Т.е. сармати е имало и като съюзници на Армения.

Съдейки и от обяснението на Морган може да се мисли, че през 35 г. или малко по-рано, под натиска на аланите и язигите, дошли като съюзници на римляните и иверите, българите на Вънд са се преселили мирно в Армения (а не като врагове, съюзни на иверите и Тиберий) и са поискали земя за заселване, първоначално от Арташес III Зенон (18 – 34 г.) в района на съвр.Карс, а по-късно и от Аршак I – в областта Кол, малко преди последния да бъде убит от заговорниците. По времето на Аршак станали големи размирици в Кавказ – римо-иверо-сарамато-алански поход срещу Армения и започналото преселение на аланите от земите около Азовско море към северните предпланиния на Кавказ и в Ценрален Кавказ. Според Туллагов, Лисенко, появата на некрополите от т.нар. "зубовско-воздвиженска

[89] "За да се гарантира осигуряването на трона (на Тиридат) по възможно най-лесния начин, императорът написал на Митридат Иберийски да нахлуе в Армения, така че Артабан, който иска да подпомогне сина, да бъде прогонен." (LVIII, 26,3-4): http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/58*.html

[90] При сарматите и аланите старостта се е смятала за порок и проява на слабост, истинският воин е трябвало да загине на бойното поле, а не да умре от старост. Ето защо старците не са били уважавани. Вж. аналогичната българска приказка за царя, който наредил да избият всички възрастни хора, защото ги смятал за безполезни.

група” носеща характеристиките на “сpадносарматската археологична култура” в Западен Кавказ нагледно показва този процес. (АТ-ЗПА),(НЛ-ЭВИИКЕ,стр.43-47)

Объркването на Арташес Велики, чийто дела Хоренаци преписва на митичния Валараш/Вахаршак, и Арташес III Зенон е обяснимо, а от друга страна Валараш (Вологес) е името на партянския цар наложил малко по-късно, трайно своя брат Трдат на арменския трон. А.Туллагов смята че М.Хоренаци е обединил в образа на митичния Валарш/Вахаршак именно образите на историческите Арташес I, основателя на Велика Армения и Трдат I, наложен на арменския трон от своя брат, партянския цар Вологез или Валарш/Вахаршак I. (АТ-СА,стр.263) Самият Хоренаци ясно казва че сведенията за Вахаршак и сина му Аршак, т.е. и съобщението за Вънд, е черпил от “разказа на Мар Абас Катина”. След това той започва излагането на арменската история, започвайки от Арташес I, представяйки го като син на Аршак. Така двете династии Арташесиди и Аршакиди се представят за една – Аршакиди, респ. обяснимо е и преплитането на личностите и делата на реалния възстановител на Арменското царство в елинистичния период – Арташес I Велики и събирателния образ на Вахаршак.

За да се стесни кръга от вероятности, трябва да се посочат още няколко сведения. Секст Юлий Фронтин в своя труд “Стратегикон” Книга-2, описва похода на Домиций Корбулон, пълководец на император Нерон, срещу арменският владетел Трдат I, сина на Вологес/Валараш, през 59 г. и съобщава името на **Ванад/Вънд**: “5. Домиций Корбулон обсадил Тигранакерт (намирал се е до съвр. Диарбакър в турски Кюрдистан) но се виждало че арменците се готвят за упорита обсада. И тогава, той (Д.Корбулон) екзекутира **Ваданд**[91] (точната транскрипция е **Ванад**), единият от пленените мегистани[92], и главата му я изстрелял с балиста в неприятелската крепост. Случайно главата паднала в центъра на събранието провеждано от варварите (арменците и съюзниците им). При вида на отсечената глава, възприета като лошо предзнаменование, уплашените варвари побързали да се предадат”. (СФ-С,гл-2) В своите „Анали” Публий Корнелий Тацит споменава за същия случай но в по-друг и не толкова ясен аспект: “Минавайки през областта на тавранитите[93], Корбулон избягнал неочаквана опасност. До неговата палатка бил заловен въоръжен **някакъв варварин от знатен род**. След като бил подложен на мъчения, признал че неговата задача е да го убие и издал своите съучастници. След това дошли пратеници от (обсадения) Тигранакерт и заявили, че ще отворят вратите на града. За до го умилостивят, гражданите на Тигранакерт изпратили на Корбулон златен венец. Той благосклонно приел дара и заповядал да не се нанася ни най-малък ущърб на жителите на града”. (ПТ-АМПИ,стр.341) Но когато римляните тръгват към града, портите били затворени. Тогава Корбулон обезглавил знатния пленник и изстрелял главата му с балиста, за да сплаши жителите на града. (НД-ПИП,стр.162) В случая двата източника се допълват, Секст Фронтин съобщава името на екзекутирания варварски мегистан (Ванад), докато Тацит описва обстоятелствата при които е заловен – мисия за отстраняване на Корбулон.

[91] А.Г.Бокщанин (Парфия и Рим, М., 1966 г., ч. II, стр. 194, бележка 250 под линия) го превежда като “**Ванад**”, а според К.Тревер името му е било **Вананд**. (АС-ТIРБИ,гл.2),(КТ-ИКДА,стр.213) Че **Ванад** е вярната транскрипция, се вижда от сходното сарматско име **Ванадасп** – покорител на коне, владеещ (много) коне (ванад+асп): **Βανάδασπος**, името на цар на язигите, (Дион Касий, 71, 16, 1): < староирнаското *vanat-aspa – “укротител на коне”, от vanat – победител. (ЯХ-ИС)

[92] партянска титла, владетел на съюзен народ. Самата титла μεγιστάνοι е гръцка по произход, но е заимствана и използвана в Партия, откъдето се разпространява и в Армения.

[93] жителите на планината Тавър, района на Диарбакър се намира в близост до югоизточен Тавър.

Плиний Старши уточнява, че войските на Корбулон достигнали Армения през прохода “Каспийски врати”, който се намирал в Иверия. Той съобщава още, че някои от римляните погрешно го наричали с името “Кавказки врати”[94]. По средата на прохода преминавала реката Дирикдон, т.е. Терек-дон, река Терек (букв. от осет.: tærk-don – бърза река). (ИДПК,ч-1) Всъщност Плиний посочва, че това е същия проход за който векове по-късно пишат Захарий Ритор и М.Сирийски, зад който живеят българите. Логично е римляните да минат оттам, тъй като тогава Иверия е техен съюзник.

Войната с римляните и съюзните им ивери продължава 10 години, в 63 г. Трдат отново си връща трона и в крайна сметка, партяните успяват да се наложат с Рандейския[95] мирен договор. В постигнатия мир с Рим, се узаконява партянската династия на арменския престол, но формално страната се поставя под васалството на Рим. На практика нейната политика е обвързана изцяло с Партия. (ОИГ-1,стр.202)

Ако се приеме, че българите на Ванад/Вънд идват в Армения малко преди 35 г. поради аланското нашествие и войната на иверите, то логично е Ванад или негов наследник, вече като съюзник на Армения да е управлявал народа си до своята гибел в 59 г.

М.Хоренаци и Й.Драхсанакертци съобщават за гонения на евреите. М.Хоренаци съобщава че родът на евреина Багарат, син на Шамбат се е заселил в Армения при цар Вахаршак и като негов сподвижник и съюзник е получил висша нахрарска титла и наместничество на “западните земи, където вече не се чува арменска реч”. Вахаршак издига храм в Армавир на “Слънцето, Луната и своите предци” и изисква от Багарат да им се поклони и да се откаже от юдейската вяра. Той не се подчинил и изпаднал в немилост. При следващият владетел Аршак, Хоренаци ни съобщава че двама от синовете на Багарат са били екзекутирани, тъй като не искали да се откажат от юдейската вяра. Именно тогава са станали и междуособиците при българите. (МХ-ИА,кн.2, гл.4, 9) Екзекуцията на Ванад е при цар Трдат I (54 – 59 и 63 – 88 г.) Според Г.Мелконян и С.Еремян, Шамбат, бащата на Багарат се преселва в Армения именно при управлението на Трдат I, от Адиабена[96], тъй като през 67 – 73 г. има антиримско юдейско въстание, жестоко потушено от император Веспасиан (69 – 79 г.) и синът му съуправител Тит Флавий (79 – 81 г.), а “юдейската вяра” вероятно е

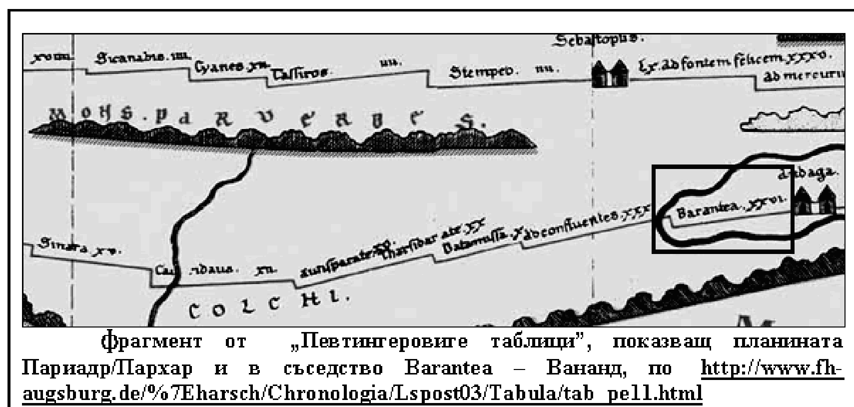

фрагмент от „Певтингеровите таблици”, показващ планината Париадр/Пархар и в съседство Barantea – Вананд, по http://www.fh-augsburg.de/%7Eharsch/Chronologia/Lspost03/Tabula/tab_pell.html

[94] “Тук аз трябва да поправя една грешка, правена от мнозина, даже и от тези които наскоро взеха участие в похода на Корбулон в Армения; те грешат като казват че прохода «Каспийски врати» в Иберия (Иверия, Грузия), за който както казахме, че трябвало да се нарича «Кавказки», и така дори го обозначават на картите, които ни изпратиха оттам”.

[95] Рандея се е намирала до съвр. турски град Харберда. В 62 г. Трдат обсажда там римските легиони командвани от пълководеца Пет и ги принуждава да се предадат. Така приключва римо-арменската война, а Партия затвърждава позициите си в Армения.

[96] Историческа област по горното течение на р.Ефрат, граничи на запад с Осроена. Днес Осроена и Адиабена са част от етнически Кюрдистан.

ранното християнство. (РМ-ВПБ) При следващият владетел Санатрук I (91 – 109 г.) има гонения и екзекуции на християни[97].

Другата податка е съществуването на топонима Ванаnд в "Tabula Peutingeria", за което в нашата литература пише проф. Ат.Стаматов. Той се открива като селище "Barantea", което Я.А.Манандян чете "Banantea" с пояснение, че отговаря на древноарменското "Vanand" - в род. п. "Vanandeay". Аналогично съседните Arachia и Artaza са съответно Харк[98] и Артаз[99], използв. вместо старото название Шаваршан или Шаваршакан. Те са непознати за Птолемей, което показва че в периода на втор. пол. на II в. – нач. на III в., с окончателната редакция на "Tabula Peutingeria" в IV в. от Касторий, областта Вананд вече е носила своето българско име. (АС-ТIРБИ,гл.5) За областта Артаз, съседна на Вананд със сигурност се знае че получава името си, когато голяма група алани вследствие на междуособици, са заселени в район който наричат "Артаз"[100]. Интересното е че точно такава област Артоз, Ардоз, съществува около изворите на Терек, което показва откъде са дошли преселниците.

Неясно е времето на тези събития. Според арменските автори (М.Хоренаци), името Артаз се появява когато арменският цар Арташес, заселва там пленени алански метежници, въстанали срещу неговия шурей, царя на аланите, брат на съпругата му Сатеник. А самият Арташес се запознал и влюбил в бъдещата си съпруга, по време на алански поход срещу Армения, завършил с царски брак. Хоренаци казва, че част от свитата на Сатеник, водена от нейния родственик Баркад, приели християнството, което е напълно в противоречие с времето на Арташес I. Царуването на историческия Арташес I е твърде рано (189-159 г.пр.н.е), за да се споменават алани, появили се едва в началото на I в., или още по-малко – християнството. Вероятно тези събития са станали доста по-късно. Според Ю.Гаглойти, В.Кузнецов, това е големият алански поход в 72 г., по времето на Трдат I (54 – 59 и 63 – 88 г.). (ЮГ-А, Армянские писатели),(ВК-ИА, гл.Первые веки на Кавказе) Вероятно решението на въпроса за времето на Сатиник го дава Т.А.Габуев. Той се позовава на съобщението на Хоренаци, че родствениците на Сатеник, се покръстили в Армения под влиянието на проповедите на Воскяните (или Оски, Оскяни) – учениците на апостол Тадей. С това име са известни двама апостоли, единият[101] е влизал в групата от 12-те най-близки до Христос сподвижници и според преданията е проповядвал именно в Армения и околните страни. Вторият е влизал в групата на 70-те апостола и е проповядвал в Месопотамия, Сирия и Едеса (Осроена), неголямо царство югоизточно то Армения. Кой от двамата е бил учител на Воскяните си остава неизвестно. Важното е в случая че и двамата са живели до около средата на I в. Напълно възможно е техните последователи наречени Воскяни да са проповядвали в Армения във втората половина на I в., което показва, че най-вероятното

[97] Санатрук е племенник на царя на Осроена със столица Едеса – Абгар, и след смъртта му, наследява короната на Едеса. Абгар е били християнин и в държавата му е било разпространено ранното християнство. Първоначално Санатрук е търпим към християните, но впоследствие започва гонения срещу тях, дори по негова заповед е екзекутирана и собствената му дъщеря Сандух, която също били християнка.

[98] **Харк** (Հարք) – 9-ти гавар в областта Туруберан (Тобарена) на Велика Армения, разположена на изток от горното течение на р.Ефрат. Харк е на югозапад от Вананд

[99] **Артаз** – 15-ти гавар в провинция Васпуракан на Велика Армения, разположена по течението на реките Аракс и Тгмут. Артаз е на югоизток от Вананд.

[100] в осетински дигорски ærdozæ, иронски ærduz, `rduz, български диал. **рудина** и означава долина, клисура, планинско пасище. В БЕР-т.6,стр.337, думата се обяснява като немска заемка Ried – място очистено от дървета. Думата няма др.славянски аналози. В.Абаев го извежда от иранското drauša – кастря, очиствам, подрязвам. (ВА-С-2,стр.403) Или наплъно вероятно имаме славинизирана форма на древнобългарска дума.

[101] Апостол **Тадей** от кръга на 12-те апостоли е всъщност Йуда Тадей (да не се бърка с Йуда Искариотски). Смята се, че е бил убит в Армения през втората половина на I в., по заповед на цар Санатрук I.

време през което Сатеник се появата в Армения е след 72 г., т.е. времето на големия алански поход по времето на Трдат I. (Ф.Гутнов[102]) Вероятно Воскяните[103] са ученици на втория Тадей, тъй като в Осроена (Едеса) има разпространение на ранното християнство при нейния владетел Абгар, наследен от племенника си, и вероятен приемник[104] на Трдат I – Санатрук, който обединява двете държави. При това разпространението на новата религия е взело застрашаващи размери, щом Санатрук започва гонения на християните. Тадей от групата на 70-те апосола е родом от Едеса и основно е проповядвал там, вкл. според легендата е покръстил цар Абгар, след като го излекувал с божията помощ от проказа. Умира през 44 г. в Бейрут, където основава църква. Според Йованнес Драсханакертци покръстването на аланите сродници на Сатеник е станало 43 г. след смъртта на св. Тадей, или около 87 г. което е в самия край на царуването на Трдат I (54 – 59 и 63 – 88 г.), или по време на неизвестния му наследник, преди Санатрук. Сатеник има вече двама възмъжели сина, които преследват и убиват християнските мисионери, т.е. събитията се изтеглят във времето, което кара А.Туллагов да свърже идването на Сатеник с похода в 72 г., идването на Воскяните – около края на 80-те началото на 90-те години, а гибелта на покръстените алани – с големия алански поход в 135 г., по времето на Вахаршак I (116 – 140/43 г.)[105], син на Санатрук. Йованес Драхсанакертци поставя бягството на християнизираните алани в планината Сукав, по времето на Арташес (както и М.Хоренаци), а тяхната смърт, доста по-късно – по времето на цар Хосров I Велики (211 – 259 г.), който загинал от заговора на Анак (партянин изпратен от Ардашир I Папакан, да убие арменския Аршакид). Съотв. смъртта на апостол Тадей (Йуда-Тадей) същия автор свързва с управлението на Санатрук. (АТ-СА,стр.267) В случая отново имаме объркване на Санатрук I, наследил Трдат I, със Сохемос (Себеос го нарича Санатрук), наследил Вахаршак I (140 – 161 и 163 – 185 г.). Габуев, следва легендата която казва че, покръстените алани са живели в планината Сукав до времето когато идват алани от родината на Сатеник. Те ги намират и ги убеждават да се откажат от християнството и да се върнат към старата вяра на предците си. Но аланите-християни отказват да сторят това и приемат мъченическата смърт от мечовете на сродниците си. Арменската църква ги почита като мъченици наречени Сукиасяни (от планината Сукав). От хода на историческите събития, той смята логично че идването на аланите от родината на Сатеник можа да бъде само в 135 г., с новия алански поход срещу Армения. (ТГ-РИА,стр.31-46) Въпреки неяснотите около царица Сатеник и появата на топонима Артаз, можем да поставим събитието между двата похода в 72 г. и 135 г. Следвайки и съобщеното от М.Хоренаци преселение на българите по времето на Вахаршак, логично е да се помисли че това е станало в 135 г. при управлението на Вахаршак I, но споменаването на

[102] Гутнов Ф.Х. Ранние аланы. Проблемы этносоциальной истории - Владикавказ: Ир, 2001.: http://iratta.com/gutnov/7830-poxod-alan-72-g.html

[103] Според легендата Воскяните или Воските са монаси водени от гръка Хриз, които пристигнали в двора на Арташес, след смъртта на св.Фадей, за да го запознаят с християнството и да му покажат вредата от почитането на идоли. Царят ги изслушал но не проявил интерес към учението им. В следващите дни заминал на поход. За разлика от него някои от роднините на царица Сатиник проявили интерес към християнството и приели новата вяра. Това предизвикало гнева на принцовете – синовете на Арташес, които изпаратили войници да намерят Воскяните и да ги убият. След като сторили това синовете на Арташес, уплашените покръстени родственици на царицата се отделили и избягали в планината Джрабашх известна още и като Сукав.: http://armenica.info/church/jitmuch/much/voskyan.htm

[104] тук хронологията не е много ясна. Според други източници (ВЭ-ПМ-1) Трдат I умира в 75 г., след което до 100 г. управлява неизвестен владетел, т.е. вероятния съпруг на Сатеник. Санатрук е посочен че управлява само в 116 г., което е малко вероятно.

[105] Според същия източник (ВЭ-ПМ-1), Вахаршак I управлява между 117 и 136/7 г. и е едновременно и цар на Партия.

екзекутираният от Д.Корбулон "варварски мегистан Ванад" е сериозна податка, българското преселение да се отнесе към първата половина на I в[106].

Вананд и Артаз възникват в сравнително близко време, съдейки по съвместното им появяване в "Tabula Peutingeria" и това е станало съотв. през I – II в. Но е трябвала да минат поне 100 години, за да се утвърдят новите названия.

Друга податка е времето през което живее основният източник на Мовсес Хоренаци за тези събития – стареца Мар Абас Катина. Данни за него съобщава Себеос, който го нарича Мараба Мцурнски, което показва, че той е живял в града Мцурн. Селището Мцурн е основано във II в. (110 г.) от Санатрук, вероятния наследник на Трдат I, и в IV в. вече е било в развалини след сполетяло го земетресение. Следователно Мар Абас Катина е живял между II и III - нач.на IV в.

Друга податка идва от съобщението на Гай Плиний Секунд (23/24-79 г.) който в своята „Естествена История" съобщава че: "Град Хераклея (Heracleum) е на 100 мили от Диоскуриа (Dioscurias) и на 70 мили от Себастопол (и двете селища се намират в района на съвр.Сухуми[107]). Племена които обитават тук са ахейците (Ашуя, ашуйци предци на съвр. абхази), мардите, керкетите[108], а зад тях, във вътрешността са серите (сираките), кефалотомите[109]. Във вътрешността на областта се намира богатият град Питиунт (Пицунда), който е разграбен от (колесничарите) гениохите[110]. Зад него в клисурите (във вътрешността) на Кавказките планини, живее **сарматския народ на епагеритите,** а до тях – савроматите. Именно при това племе, Митридат потърси убежище по време на принципата на Клавдий, и от него научаваме за съседното племе, **тали**, които на изток се разселили до залива на Каспийско море, където той казва, че пресъхвал при отлив[111]. (ППК) В „Географията" на Птолемей епагеритите фигурират като **пагорити[112]** съседи на аорсите, а на мястото на плиниевите епагерити е поставил друго племе - **агорити[113],** които обаче са

---

106 Смятам така, въпреки мнението на П.Голийски, че съвпадението на името Ванад, не може да бъде аргумент. (ПГ-БКА,стр.61) При тази оскъдност на изворите, не трябва да се пренебрегва и най-малкия факт.

107 Диоскуриа е основана от гръцки колонисти от Милет, а Себастопол – от римляните. Самото съвр. название Сухуми (груз. Цхум) произлиза от груз. дума "цхум" – близнаци, и отразява древногръцкото Диоскириа, култът към божествените близнаци-диоскури Кастор и Полукс.

108 абхазо-адигски племена, смята се, че керкити е най-ранната известна форма на етнонима черкези, респ. Черкасия, обитавана от наследниците им кабардинците.

109 букв.превод главорези.

110 цени, цанари – грузинско племе. Името се свързва с груз. "цени" – кон, оттук колари, колесничари, превозвачи.

111 пълен текст на Плиний "Естествена История" в превод на английски: http://www.masseiana.org/pliny.htm (PLINY'S NATURAL HISTORY. Translated by H. Rackham (vols. 1-5, 9) and W.H.S. Jones (vols. 6-8) and D.E. Eichholz (vol. 10) From the 10 volume edition published by Harvard University Press, Massachusetts and William Heinemann, London; 1949-54)

112 споменати при аорсите: „След това по брега на океана при Вендския залив са разположени велтите (балтийско племе), над тях са оссиите (вероятно естите), след това най-северно са карбоните, източно от тях кареотите и исалите; под тях са гелоните (галинди - балтийско племе), хиподите и меланхлените (обл.в черно), под тях са агатирсите (акацирите), зад тях аорсите и пагиритите, под тях саварите (савирите) и борускиите до Рипейските планине (Урал). (Птолемей, Книга-3, Европейска Сарматия): http://kazantip.rork.ru/biblio/ptolemeus.htm Предвид твърде неточното посочване на пагиритите, доста по-северно от реалнатаим локализация, може да се мисли че зад "боруски" се крие етнонима **барсили**. (вж. по-долу в текста)

113 споменати на мястото на епагеритите на Плиний. Αγροι, племе обитавало около Меотис (Меотида/Азовско море) според Страбон (XI 2, 11), **Αγαροι**, форма на същото име според Апиан (Митридат, 88), произлоза от < древноиранското *agra- ~ авест. aγra – пръв, най-висок. Тук трябва да посочим санскритското agra, в авестийски a'ra (aγra), праондоирански *heγro – връх. Птолемеевите агорити (Agoritae) са съседи на конапсените и метибите, които живеят в Западен Кавказ, до Гарвановата планина.

различни от **епагеритите**. Като отстраним сарматския (осетински) суфикс за мн.ч. –tæ, тъй като информаторът на Плиний е ираноезичен (Митридат III, цар на Боспорското царство, разгромен от аорсите и римляните в 49 г., при управлението на император Клавдий), получаваме **пагори/пагери**, което е твърде близко до **пугури**. (ЮГ-А-1,бел.27-28) Синхронно с появата на българите на Вънд в Армения, на север от Кавказ живее народ носещ името **пагори – пугури**!

Така или иначе, въпреки спорността на този извод, съдейки по съобщението на Вардан Аревелци, булгхарите (българите) участват в поход срещу Армения в 216 г., което може да се приеме като горна граница на тяхното появяване в Кавказ, а долната вероятно е началото на I в.[114] или дори в I в.пр.н.е., когато са се установили в клисурите на Кавказ.

В най-ранните грузински източници "Мокцевай Картлисай" (гл.1) или "Обръщането (покръстването) на Картли" е твърде вероятно да се съобщава за народа внъндури. Най-ранните сведения са за времената на Александър Велики: "Когато цар Александр прогонил потомците на Лот и ги отблъснал към полунощната (северна) страна, тогава [той] за пръв път видял свирепите племена **бунтурки**, живеещи по течението на р. Кура в четири града и техните околности. [Това са: град Саркин, [град] Каспи, [град] Урбниси и [град] Одзрах, и техните крепости са били: голямата крепост Саркин, и царсикте крепости Каспи, Урбниси, Одзрах. Александър бил удивен като разбрал че те са потомци на йевусеите. Когато при тях настъпел глад – и труповете на мъртвите изяждали. Но Александър не бил в състояние да се справи с тях и така напуснал тяхната страна. Тогава дошло едно войнствено племе, наречено хони, което се отделило от халдейците (персите), и измолило от царя на бунтурките да се засели в Занави. И се заселили в местност наречена Херки, за която плащали данък (на бунтурките).

Минало известно време и Александър се върнал, завладял тези три града и крепости (на бунтурките), като разгромил и хоните. А градът Саркин Александър обсаждал 11 месеца. Разположил се на стан от западната страна на града, там засял лозя и прокопал напоителен канал от р. Ксани, и оставил свои хора да пазят канала, тогава това място било наречено Настагиси (букв. превод от груз.: "при канала"). И след това Александър превзел Саркин: а те самите [бунтурките] го изоставили и се отделили".

Съществуват различни версии за обяснението на етнонима "бунтурки". Според Е.С.Такайшвили, автор на руския превод, бунтурки означава тюрки-копиеносци, М.Бросе, автор на първия превод на френски език, свързва думата "бун" с иранското и значение – основа, дъно и тълкува бунтурки като "местни турки". И.Абуладзе го тълкува като "уседнали турки" живеещи в градове. Нито едно от тези тълкувания не отговаря на истината. Става дума за изопачена по-късна интерпрентация на израза "бунтурк". В грузинската азбука, буквата Ⴡ- "б" е заета от арменското писмо, Վ където отговаря на "в" (вев). Също са правени сравнения между грузинският източник и "Историята" на М.Хоренаци, като е установено със сигурност, че неизвестният автор на грузинската хроника е използвал текста на М.Хоренаци сред своите първоизточници, като и вероятната датировка на грузинската хроника е по времето на управлението на Вахтанг Горгасал (ок. 440 – 502 г.). (ОГ,предисловие) Така може да се предположи че под "бунтурк" трябва да се има в предвид народ чието име е започвало с „в" и съотв. в арменския език "–к" е суфикс за мн.ч., или твърде вероятно това е изопачен запис на въндури – Внъндури, т.е. "внъндурк".

[114] вж. С.Саркисян „Арменската цивилизация", С.2006 г., стр.499: „Арменският цар Аршак (Вахаршак) след като се убеждава в добрите намерения на българите им предоставя земя за постоянно пребиваване в Араратската равнина. **Това става в I в**. И до сега тази област се нарича Ананд".

Неслучайно бунтурките владеят гр.Каспи, именно зад "Каспийските врати" по-късните сирийски източници поставят българите и пугурите. Саркин се е намирал в близост до Мцхети, при сливането на реките Аргави и Кура, а от долината на р.Аргави на север се достига до пролома на р.Терек и Дарял, Урбниси се е намирал в района на Шида-Картли (граничен район с Южна Осетия), на левия бряг на р.Кура на 10 км от Гори, днес е село, но в древността и ранното средновековие е бил важен административен и културен център, Одзрах или Одзрхос е бил град в областта Самцхе-Джавахетия, разположена на границата с Армения, а селища с името Занави има в областта Боржоми, и в Самцхе-Джавахетия. За Херки се смята, че поризлиза от грузинското „харки" – данък, но съществува и историческа област Харк, съседна на Ванад и Артаз.

Бунтурките се споменават и от Леонтий Мровели (XI в.) в „Живота на картлийските царе", част от грузинската историческа хроника „Картлис цховреба" в аналогичните митични събития свързани с Александър Македонски. Затова се предполага, че той е взел тези сведения от „Покръстването на Картли". Има и допълнителни сведения заети от „Шах-наме". Той пише за Кей-Кавус (у Мровели - Кекапус"), митичния цар на Арияшаяна, в случая – на Персия, и искал да завладее Кавказ, но бил отблъснат от арменците и картлийците. По-късно внукът на Кей-Кавус (Кекапус), Сявуш Щасливия (Шиош) загинал в страната на турките (т.е. Туран – реално страната на турите и саките) и неговия потомък Кей-Хосров (Кайхосро) нападнал турките за да отмъсти за убийството на своя баща (Сявуш). Тогава турките били победени от войските на Кей-Хосров и избягали до земите на Картли, за да търсят спасение. Тогава картилийците им дали да се заселят на запад от Мцхета, в областта Саркин. Така живели в разбирателство с Картли много години. По-късно Навуходоносор прогонил евреите от Вавилон и те също се преселили в Картли, като им било разрешено да се заселят в съседство с турките в областта Занави, на р.Аргави. Впоследствие Спандиат, който бил внук на Шаош, се опитал да нападне турките в Кавказ, но в съвместен отпор, турки, картлийци и арменци го отблъснали. (ЛМ-ЖКЦ,стр.26-27) Следва разказа за Александър Македонски. По-различното е, че Мровели съобщава освен бунтурките и кипчаките като жители на земите по р.Кура, с които воювал Александър. После дошли и „племена халдейски" (т.е. хоните в „Покръстването на Картли") които се заселили между тях. После Александър се върнал и обсадил всички крепости. Бунтурките – жителите на Саркин успели да прокопаят скалите на север от града и така скала по скала направили проход по който се спасили зад Кавказ, като оставили безлюдния град на Александър. (ЛМ-ЖКЦ,стр.27-28) Тук има доста митологични събития, извадки от персийския епос, както и наслагване на съвременни на автора названия на народи (турки, кипчаки) на древни етноси. Но в случая е ясно, че под турки/бунтурки трябва да се разбират скитските или сарматските племена които се появяват на север от Кавказ. Паралелно с тях са посочени и хоните, които са от „халдейски" (т.е. персийски, ирански) произход, живеещи съвместно с „бунтурките", и също дошли в техните земи евреи. Всичко това показва недвусмислени паралели с данните от арменските източници за внъндур-булкар, за „българи и евреи в клисурите на Кавказ", за „масаха-хона" които са активни участници в събитията и често нападат Армения, Грузия (Иверия, Картли) и Кавказка Албания (Алуанк) в първите векове от н.е. Така че възможното приравняване „бунтурк"/"внъндур-к" заслужава внимание.

Л.Мровели съобщава и за хазарите като силен народ, който наложил властта си над Кавказ, при това преди времената на Александър Велики: „Хазарите завладели двата пътя

(прохода) известни като „Морските врати" или Дарубанд (Дербенд) и Ааргавските врати[115], които днес са Дарял. Те извършвали чести походи и отвеждали много хора в плен и никой не можел да им се противопостави. Тогава всички Таргамосиани (местните кавказките народи) се подчинили на хазарите и им плащали данък. Още в началото хазарският цар покорил Кавказ, и подчинил народите живеещи зад планината, както бе казано. Имал син на име Уобос, на който дал пленниците от Сомхетия и Картли. Дал му да управлява всички страни и части на Кавказ от р.Ломека (Терек) до западните предели на планината. Там се заселили Уобос, а потомците му започнали да се наричата овси, т.е. това е Овсетия (Осетия)…" Дзурдзук който бил от синовете на Кавказ, т.е. местен, се оттеглил в клисурата Дурдзукетия, и се подчинил на хазарския цар. … „Тогава хазарският цар дал на своя братовчед Лекан, всички земи от р.Ломека на изток до морето Дарубандско (Касипийско море) и му дал пленниците от Рани и Мовакан. И се устроил Лекан в своята земя"… Неговите потомци са легите/леките или лезгинците. (ЛМ-ЖКЦ,стр.25) Обикновено се смята че споменаването на хазарите е късен анахронизъм, тъй като в XI в. все още присъстват в Кавказкия регион[116], но аналогично хазари се споменават в първите векове от н.е. и в арменските източници, а приравняването им с предците на осетинците, подсказва че под хазари в случая се има предвид сармато-аланските племена залели Кавказ в това време.

П.Голийски отнася българското преселение едва към края на II в. Той смята, че зад споменатия от Хоренаци цар Аршак се крие личността на Валараш (Вахараш) II (185 – 216 г.)[117] При този владетел е първото съвместно споменаване на българи и хазари от Вардан Аревелци в неговата "Всеобща История": "В дните на Вахарш народите **Булгхари** и Хазири, водени от царя им, някой си Внасеп Сурхап, достигнали до р.Кура и се разположили на голям стан. Вахарш, ги нападнал, победил и преследвал чак до прохода Чор, но една стрела го улучила и той умрял след двадесетгодишно управление". (ВВ-ВИ) Аналогично сведение дава и М.Хоренаци, но вместо "булгхари" говори за "басили" (барсили): "…В дните му като се обединили множествата на северняците, сиреч на хазарите и басилите, излезли от вратата Чор[118], начело със своя предводител, някой си Внасеп Сурхап…". (ПГ-БКА,стр.80) Според П.Голийски именно това са "големите размирици в дните на Аршак" за които пише Хоренаци. Преселението на българите е едно и е станало около 186-187 г. (ПГ-БКА,стр.79-81,88) Смятам обаче, че това отнасяне за късно, предвид посочените по-горе аргументи. Има и друго интересно обстоятелство. М.Хоренаци смесва личностите на двама владетели с това име, едното е на Вахарш/Вахаршак I (116 – 140/3 г.) Именно този цар достроил града Вардкесаван, оградил го с високи крепостни стени и го нарекъл на свое име Вахаршапат, който е съвр. Ечмиадзин. За това разказва М.Хоренаци. И в същото време го приравнява към Вахарш/Вахаршак II (185 – 216 г. или 217 г.) който загива при нападението на "северните племена".

Следващият известен голям поход на аланите, съвм. с другите северни племена в Армения е по времето на Вахаршак I, през 135 г. За този поход съобщава Дион Касий: "Фарасман (II), царят на Иверия, подтикнал аланите или масагетите да нападнат владенията на партите и ги пропуснал през земите си. Набезите на тези варвари били насочени най-вече към Мидия, и само страха от римското могъщество, спасил Армения и Кападокия от техните нападения. Те се върнали в своята земя, защото се уплашили от Флавий Ариан,

---

[115] от р.Арагви, приток на р.Кура.

[116] за последен път хазарите се споменават в 1079 г., във връзка с пленяването на Олег Светославович от тях и предаването му на Византия.

[117] Според (ВЭ-ПМ-1) Вахаршак II е син на Вологес II, царя на Партия и е управлявал от 193 до 217 г.

[118] Чор (Тзур/Цур) или Дербенд.

наместника на Кападокия и били задоволени от щедрите дарове с които ги обсипал Вологез II, царя на Пратия". Същият Флавий Ариан описва сблъсъка си с аланите в своята "Диспозиция срещу аланите" като посочва т.нар. "драконови знамена"[119] използвани от тях. (ЮГ-А) Всъщност споменатия Вологес не е партянски цар, а Вахршак I, цар на Армения. Споменава се в хронологията на Себеос под името Аршак, като петия арменски цар от Аршакидите, без да се броят кратко управлявалите Ашхадар (110 – 113 г.) и Партамасир (113 – 114 г.). Объркването идва от факта че по същото време в Партия управлява Вологес II, който води непрекъснати войни с братята си за трона[120]. Управлявал е източните провинции на Партия.

Възникналият въпрос е, при кой Вахаршак всъщност барсилите (българите) и хазарите нападат Армения? В 135 г., съвместно с аланите-масагети, които арменците наричат хони-масагети (масаха-хона) или по-късно в 216/17 г., няма ясен отговор. За началото на III в. "Картлис цховреба" съобщава че по времето на цар Амазасп, от Двалетия (земите на двалите) овсите и другите северни народи опустошават Грузия, с цел да разграбят гр. Мцхета, но Амазсп успява да ги победи и прогони, като убил и предводителя им. В следващите години част от западните еристави (аристокрацията) се разбунтува срещу него и поискали от царя на Армения да постави на трона вместо Амазсп, своя син. Арменците подтикват овсите (аланите) да нападнат от север и съвместно с въстаналите еристави разгромили войската на Амазсп, като самия той загинал. Събитието е датирано "когато цар на Армения станал Косаро (Хосров I Велики, син на убития Вахаршак II), същия Косаро който воювал с персийският цар Касре (Шапух или Шапур I). (ТГ-РИА,стр.46-47) Хосров I управлява от 217 до 259 г. Той приютява последни Аршакиди след падането на династията в Партия и воюва успешно с първия сасанидски владетел Арташир I Папакан (а не със сина му Шапур I). Ако бунта на западните еристави е в началото на управлението на Хосров I, т.е. след 217 г., нападението на "овсите" и северните народи над Грузия е малко по-рано и е синхронно със споменаването на българите/барсили и хазарите през 216 г. За Амазсп II цар на Картли се смята че е управлявал около 185 – 189[121] г., и е наследен от племенника си Рев I (189 – 217 г.) издигнат от разбунтувалите се еристави. В случая става ясно, че Амазсп II е царувал до 217 г., след което е наложен Рев – в началото на управлението на Хосров I. Логично е да се мисли, че акцията на българите/барсили и хазарите в 216 г. не е изолирана, а е част от голям поход на "северните народи" съвм. с аланите който е засегнал и Грузия.

Друг арменски автор Агатангел, нарича „северните народи" зад Кавказ с общото име „хони" и съобщава че наследникът на убития Вагхараш II, Хосров I, използвал наемници

[119] "Скитските военни флагове, представляват „дракони", изработени от дълги цветни парчета плат, като „глава" и излизащи от нея шест дълги ленти. Когато конете стоят мирно, виждаш само разноцветните ленти висящи ниско долу, но при нападение и галоп, вятърът ги развява, така че приличат на разноцветни змии, издаващи силен, пронизителен, свистящ звук. Те са удобни не само защото плашат противника, а и защото различните отряди се обозначават добре помежду си и няма опасност да не се разпознаят и да се нападнат един друг." Подобни знамена са се използвали в средновековна Осетия, почти до XIX в., защото графиня Параскева Уварова (известна руска аристократка, която заедно със съпруга си Пьотр Уваров, са едни от първите археолози-любители, покровителствали изследванията на скитските древности), лично е видяла такова копие със „драконово" знаме, при посещението си в Осетия, като реликва в местен манастир.

[120] В 77 г. воюва с брат си Пакор II, но е победен и изпратен в източните провинции на държавата. По късно в 105 г. оспорва трона на другия си брат Хосров, и след неговата смърт е признат за съуправител на новия владетел Митридат IV, син на Вологез I (51 – 78 г.) и продължава да управлява източните провинции, до смъртта си в 147 г.

[121] Според други датирания и самия Вахаршак II управлява до 198 г., а Хосров I до 217 г., т.е. неточностите в датировките на арменските и грузински царе са големи.

„хони” през 224 г., за да воюва със сасанидския владетел Арташир I, в защита на своя сродник, сваления последен партски цар Артабан IV (213 – 225 г.). (ЮД-ГА,стр.13-14)

Арменските извори ни дават и двете най-ранни имена на български владетели, едното е **Вънд**, а второто е на българо-хазарския цар **Внасеп** (**Вънасеп**) **Сухрап**. И двете имена показва ирански паралели[122]. Абсолютно същото може да се каже и за името на **Бузан**[123], предводителя на българите, съюзници на гепидите.

Следващо голямо нападение на барсилите в Армения има при цар Трдат III Велики (287-330 г.). Агатангел нарича нашествениците „масаха-хона” (хони-масагети), а Мовсес Хоренаци казва че Трдат минава през земите на албаните, за да пресрещне нападащите го северни народи. За разлика от Агатангел, Хоренаци описва по-подробно събитието. Трдат достига до Гаргарейската равнина, на десния бряг на р.Кура и се сблъсква с народа басили (барсили). Арменският цар предизвиква на двубой владетеля на барсилите и успява да го убие, като го разсякъл на две с меча си, след което барсилите започнали да отстъпват, без да дадат сръжение. Трдат ги преследва до „земята на хоните”. Въпросното събитие е посочено в интервала между възкачването на император Константин Велики – 303 г. и покръстването на Армения – 316 г., Мовсес Каганкатваци разказва почти същото, а един друг хронист Зеноб Главк, в своята „История на Тарон” също описва това събитие, като нарича злополучния владетел на барсилите – цар на Северен Тедрехон. Аналогично “Картлис цховреба” съобщава за голямо синхронно нападение на овси и хазари в Грузия по времето на цар Мириан (Михран) III (284 – 361 г.). (ТГ-РИА,стр.49)

Названието „Тедрехон” идва от грузинското tetre (თეთრი) – бял, т.е. „Бели хони” (бели хуни). В житието на Петър Иверски се посочва че „белите хони” са съседи на Иверия (Грузия). (ВК-КА,стр.95-96) Житието на Петър Иверски се отнася за V в. Първоначално е

---

[122] **Вънд**, среща се и в сinnerвр. български като **Въндо/Въндьо**. Етимологични паралели: в санскрит vānats, vanati, авестийски vanaiti, vantor, староперсийски vantan, *vanat – желая, стремя се, искам, боря се, заповядвам, владея, авестийски van, vanañt – заповядващ, съвр. персийски wend – държа. (Ch-DIV) В съвр. персийски vanat – създавам, действам, маратхи vandanīya, хинди vāndnīy – достоен, почитан, боготворен, в дардските езици vandin, vándatē, vándana – много почитан, санскрит vandana – възхвалявам, почитам, пали vandaka, vand – изразяване на голяма почит, viňňū – мъдър, знаещ, viňňati – известен, vineti – водещ, управляващ, във ведийски vandana – дълбока почит, боготворене, възхвала. (DDSA) Също виж осетинското wajьn/wajun (изговаря се като уайын/уайун) – управлявам, wændon/uændon – смелост, победа, осетински дигорски uenddug – виден, представителен, известен, също в иронски wьnd (uьnd), дигорски windæ (uindæ) – с представителен, хубав, привлекателен вид. (ВА-С-4,стр.110,116) В искашимски wanuw – призовавам, шугнански wintao – побеждавам. (IED) В пеласгийски, в надписите от Микена wanaka – господар, владетел. При етруските е съществувал бог наречен Vanth. (ВГ-ДЕЕ,стр.17)

Вънасеп Сухрап – може да се разгреда като **Вен/Вън+сеп** – авест. spit, персийски sapēt, safēd – светъл, а втората част на името **Сухраб** е изцяло иранска, идентична с митичния герой от „Шах-наме”, богатира Сухраб, син на Рустам, в пехлеви suxr - червеникав. (ВА-С-3,стр.104) Също Сухраб Sohrāb или Suhrāb, се превежда като “рубин”, „блясък” от персийското sorkhabē – яркочервен. (DDSA) При чувашите се среща мъжкото име Ваней, Ванетте, Ванис, а при осетинците Уана, Уане, Уанкъа, Уанес, Уаниа, Уаничка. Съвр.осетниското „у” отговаря на сарматското и аланско „в”. (ЧАЯ),(ЗГ-ОФЛИ)

[123] В осетински иронски boz означава скъп, обичан, благороден, buz, buzn – благодарност, признателност, дигорски boznæ – благодарност, bozdzijnadæ – благодарност, признателност. В кашмирски bōš, пущунски pās, персийски pušt, pešwā , санскрит bust – уважение, респект. (DDSA) Абаев възстановява аланската форма būznyg, санскрит bhunj, староирански bauzna, авестийски baošnah, согдийски βuzn – благодарност, признателност. В скитски *βāša – прекрасен. (ВА-С-1,стр.275) Осетинскете понятия стои в основата на прабългарското име Бузан – скъп, обичан, почитан, благодарен. **Бозо** – име посочено от Винченцо Д`Амико, като останало от Алцековите българи. (ВД-БИ) Също в Боспорското царство е имало аланско име Βούζασ (Бойзас). Производни по-късни български имена са **Босо, Босе, Босой, Босота, Босьо, Босю, Босян,** фамилно име **Босев(и).** (ЙЗ-БИ,стр.41) При осетинците се срещат имената Бодзий, Бодзо, Бодзой, Будзи, Будзо, Бузо, Бузико, Бузар, Быз, Бызæ, Боса, Босио, при чувашите – Босай, Бузак, Бусай, Бускей. (ЗГ-ОФЛИ),(ЧАЯ)

било написано на гръцки, но после е преведено на сирийски. В житието се разказва историята на Фарасман, висш византийски аристократ, по произход ивер (грузинец). По времето на първия византийски император Аркадий (395 – 408 г.) той заемал висш военен пост в двореца. Но същевременно бил и любовник на императрицата Евдокия. Връзката им била разкрита и Фарасман успял да избяга в Иверия. Тук предявил претенции за трона и за да завземе властта прибягнал до помощта на „белите хуни” (lhewħ` ħwn` ܠܚܘ̈ܪܐ ܚܘܢܐ), които били съседи на Иверия. Текстът споменава че „белите хуни” причинявали много беди на византийските поданици. В сирийският текст има буквална транскрипция, а не превод на гръцкото „левкохуни”. (НП-СИ,стр.37-38) В случая събитията са преди появата на савирите в 463 г. което показва че най-вероятно въпр. „бели хуни” за барсилите и българите.

Но пък Ухтанес, автор от XIII в., в разказа на същото събитие съобщава че Трдат разсякъл на две „царя на Балк” и директно свързва **българите** с **барсилите**. (ПГ-БКА,стр.313) Вижда се, че българи/булгхари в арменските извори, тясно се припокрива с барсили и с по-общото “хони”, “хони-масагети”, и “бели хони”, което се потвърждаваи от сирийските автори, поместващи българите в страната Барсилия.

Следващото споменаване на „ванандаците” е пак от Мовсес Хоренаци. Става дума за разделянето на Армения в 387 г. между Персия и Византия. Хосров III (387 – 389 г.) е подчинен на Византия, а Аршак III (378 – 389 г.) – на Персия. Политическата криза в Армения и чуждата окупация е предизвикала бунт на част от Ванандаците (арменизираните българи): „По времето на Хосров, се отделили хора от рода Ванандаци. Те не подкрепяли нито едната, нито другата страна и се укрепили в своите горски райони и скалистите клисури на Тайк. Разбойничели и нападали земите на двамата арменски царе, като смущавали и тревожили нашата страна. Военноначалника Сахак, подчинен на Хосров ги нападнал, много от тях убил, а повечето прогонил към границите на Четвърта Армения. Но те не се заселили в страната Халтик, която е под покровителството на гърците, нито преминали към Аршак, а намерили убежище при някакви разбойници в Четвърта Армения, на границата на Сирия. А Ванандците с голямо удоволствие се занимавали с разбойничество, смятайки това за справедливо и приятно[124]. След дълго преследване Сахак ги прогонил до границите на Мананали[125]”. (МХ-ИА,кн.3,гл.40) Това сведение показва, че в IV в. българите вече са почти арменизирани. Малко по-късно, вече напълно арменизираните „ванандаци” които са християни, участват във въстанието на Вардан Мамиконян (450/451 г.) срещу Сасанидското владичество.

Интересно съобщение за българите има и в съчинението на епископ Методий Патарски (Олимпийски), починал в 311 г., известно като “Точно изложение за царството на народите”. Запазено е в 4 гръцки преписа и 1 латински. В единия от гръцките преписи, за който се предполага че е правен между X и XIII в. се споменава следното: “Известие за Българите: Защото като било унищожено царството на македонците и египтяните, царете на варварите, т.е. “турки” и българи се надигнали срещу ромеите (римляните), но и те били сразени от ромейското царство”. (ГИБИ-5,стр.68),(ПГ-БКА,стр.246-247) Съставителите на ГИБИ предполагат, че това е късна добавка и авторът, по-точно преписвачът е смесил събития от различни епохи. По времето на епископ Методий – III-IV в, тюрките не са известни не само в Европа, но и в Китай. Или при по-късния препис, това изречение е

[124] Според П.Голийски “скитските нрави” на Ванандаците показват че в края на IV в. те все още не са асимилирани изцяло и затова той отнася преселението на Вънд в края на II в. (ПГ-БКА,стр.66)

[125] Областта Терджан в Турция. (ПГ-БКА,стр.63)

добавено от неизвестния преписвач, или става дума за реални събития и изопачен етноним, аналогично на грузинските турки и бунтурки.

Още Плиний споменава народа **сатархи** край Крим, и **тагори** обитаващ зад Танаис, т.е. в Предкавказието. В 140 г.пр.н.е. Помопоний Мела споменава сатархите край Крим и народа **фикори** (тикори, тохари, тайкури в „Ашхарацуйц”), съседни на сирахите (сираките, в случая П.Мела по-точно е предал изходното сарматско sыrх – червен) и меотиките (меотите), обитаващи между, Кимерийския Боспор и устието на Танаис.

Според В.Кузнецов, етнонима тохари се открива и в изброените от „Ашхарацуйц” племена живеещи в Кавказ, под №21) **такуйри** (тагаури)**,** съседни са на дигорите. Авторът смята, че то лежи в основата на етнонима тагаури (знатното съсловия на осетинците-ирони) както и самото дигори[126], което също е съхранило названието на тохарите, участвали в етногенезата на осетинците. Кузнецов се основава върху тохаро-осетинските езикови паралели, доказани от В.Абаев[127]. (ВК-ИА,гл.2) За наличие на тохари в Източна Европа около I в., говорят споменатите от Птолемей тагри, сатархи и Thuxarici - крепост в Кавказ (на грузински), в земята на кавказките кангари. В арменските източници, названието на крепостта е Тухарк. Г.Капацян я свързва с етнонима **тохари** в Кавказ. (СК-ДТРП,стр.176) **Тухарк** (Тохари) се е намирала в областта на планината Париадр/Пархар. Но съществува и селище **Тахар** в земите на лезгинците. (АТ-СА,стр.162) Плиний ги наричат скити-сатархи, обитаващи Източен Крим. Солин уточнява, че сатархите са част от скитите обитавали в Азия до границите на Партия. Ю.М.Десятчиков отъждествява сатархите с тохарите. Б.Алборов свързва сатархите с едно от названията на дигорците – “сау-дыгур” и предполага че означава “царски тохари[128]”. (АТ-СА,стр.161-162) Около 120 г.пр.н.е. част от сатархите са изтикани към Днепър и Днестър, където Птолемей помества своите тагри. (АП-ПИКС-ВДИ-2001-3,стр.86-119) Разбираемо е, че тархи и турки могат лесно да бъдат объркани, в по-късните преписи, както е станало и с появата на въпр. “бунтурки” в грузинските източници.

Основни сведения за българите в Кавказ ни дава Арменнската география „Ашхарацуйц” от VII в. (Разширен списък) за чийто автор се смята Ананиа Ширакаци: В Сарматия лежат планините Керавънски[129] и Хипийски[130], от които се спускат пет реки, вливащи се в Меотийското море. От Кавказ текат две реки: Валданис[131], течаща до реката Кракс (Corax)[132], която започва от Кавказ и протича на северозапад между Меотиското море

---

[126] по-стара форми е **тигур**, а балкарците ги наричат **тюгер**.

[127] вж. В.Абаев. Скифо-Европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М. 1965 г., гл. Скифы и пратохары, стр.136-139: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Abaev_Vostok_i_Zapad.djvu

[128] в съвр. осет. sau е черен, т.е. “черни дигори”, но в случая трабва да го свържем с дигорското siau – 1) ценен, драг, скъп 2) сияещ, siatæ – почести. (ДРС) Също в тох.(а) si, тох.(б) soy – харесвам, хубав, така че превода “царски тохари” или по-точно **тахари**, което е по-древната форма на този етноним, както го е предал Страбон, е приблизително верен. Сатархи означава по-скоро, “благородни тахари/тохари”.

[129] Под названието Керавънски планини, античните автори означават, района на Кавказките планини източно от връх Казбек, в арменския текст **Шантайин**.

[130] Хипийски (Конски) планини – **Дзиакан**, споменато в «Ашхарацуйц» съществува и днес в арменската географска традиция. Така се нарича високата покрита с вечни снегове планина, разположена между Налчикски и Владикавказки окръг, деляща **Балкария** от **Дигория**. От нейните ледници започва р.Псекан-су, приток на р.Терек. Осетинците наричат планината **Суган**, което е производно на кабардинското (адигско) **Тшиган** и **Тсуган, Шуган**, означаващо «конска», в кабардински šu – конник, šы – кон, šыgu – конска каруца, šыguš – впрегнат кон, в абхазки и абазински а-čыi, čыi, убихски čы – кон. (АШ-ЭСАЯ-2,стр.139) Правилната локализация на Конската планина, в бълг.литература е направена за пръв път от Петър Добрев.

[131] Vardanes, или Кубан, от осет. Wærdon – широка, голяма река.

[132] Corax – гарван, Гарванова река.

и Понта. Другата река, Псевхрос (Psychrus)[133] отделя Босфор (Кимерийския Боспор) от тези места, където се намира града Никопс.

На север от тях (местата и реката) живеят народите Тюрки[134] и Българи. Българите се наричат по названията на реките: Купи-Булгхар[135], Дучи-Булкар, Олхонтор-Болкар-пришелци, Чдар (Китар)-Болкар. Тези названия са непознати на Птолемей. От Хиппийските[136] планини избягал синът на Худбадр (Хубраат[137] – Кубрат). Между Българите и Понтийското море живеят народите: Гарши[138], Кути[139] и Свани[140] до града Питинунт (Pityus – Пицунда), на морския бряг е страната на Авазите (Abasgi), където живеят Апшилите[141] и Абхазите до своя крайморски град Севастопол[142] (Dioscurias – Сухуми) и понататък до реката на Дракона, по арменски Вишап[143], течаща от Алуан[144] и отделяща Абхазия от страната Егер (Мингрелия). Там са земите на 46 племена. На север към Неизвестната земя живеят: 1) Царски Сармати и 2) Хипофаги (конеядци). На запад (или при устието) от Танаис живеят 3) Нахчаматани[145] и друг народ, 4) Кларджи[146]; после, 5) Суракийци[147], после 6) областта Мидосдесен[148]. После, на изток от Keравънскте планини,

---

[133] Псевхрос е южния ръкав на Кубан при устието му, а северният се наричал Антикит.

[134] Тюркския каганат – най-западните му части. В „Кратката редакция” вместо тюрки е написано Тури (туранци, или иранските номади: скити, сармати, кангари и т.н.)

[135] Купи-булгхар – „Кубански българи” но П.Голийски посочва че това е късна добавка от X в. (лично съобщение), което се оподкрепя и от използването на името на р.Кубан (Купи), вместо Варданес.

[136] В описанието на Европа, тази планина е съобщена като “Българска планина”: “В Тракия има две планини и реки. Едната е Данюб, която се дели на 6 ръкава и образува езеро и остров наречен Пюки. На този остров живее Аспар-хрук, синът на Хубрат, който избягал от хазирите, от “Планината на Булгхарите”, дошъл и прогонил народа на аварите на запад и се заселил там”. (превод П.Голийски)

[137] Вероятно оригиналното звучене на името е точно Ховрат/Хобрат, предвид монограма върху откритите пръстени от съкровището от Малая Перешчепина, свързвано с този владетел: **ХОВРАТУ – на Ховрат/Хобрат.**

[138] проф.Еремян го чете като Гашк – касоги, предци на днешните адиги и кабардинци.

[139] Вероятно Хьэтыкъуай, едно от адигските племена. Днес последните техни представители живеят в аула Хатукай, разположен на сливането на р.Лаба и Кубан.

[140] Сванетия – област в Грузия.

[141] абхазкото племе апсуа, апчйох, абжуйци, жителите на Цебелда.

[142] Гай Плиний Секунд (23/24-79 г.) в своята „Естествена История” съобщава че: “Около устието на р.Кира в Каспийско море, живеет каспиите. От Себастопол (Диоскорида, съвр.Сухуми) на 70 000 крачки, живеят **ахейците** (**Ашуя, ашуйци** предци на съвр. абхази).

[143] Вишап - отъждествява се със съвр.р.Кодори. Кодор – в абхазките легенди е име на голям дракон, на когото са наречени реката и планинската клисура. http://www.bestiary.us/contents.php В абхазки Кодор няма убедително обяснение. Връзката с дракон, може да се обясне от осетинското kæfxъuындar – риба-дракон. Според Абаев букв.превод е “риба покрита (имаща) люспи” kæf-xъuын-dar, което смятам за неубедително, тъй като в средноперийски gundir – дракон, думата е заета и в езика коми gundыr – дракон, което показва че там е сарматска заемка. Персийската дума показва близост със староиндийски gōdhā – гущер. В санскрит gadhā, протоиндоирански gaudhāh – змия, санскрит godhā, протонидоирански gaudhah, кховарски dodor – гущер. (L-IAIL),(BA-C-1,стр.576) Така че kæf-xъuындar, означава “риба-змей”, xъuындar е аналог на сарматското gundir, а “кодор” е вероятно стара сарматска или аланска заемка. Вж.бълг.турцизъм **кара-конджур**, с вер.зн.: “черен змей”.

[144] Алуанк е областта между Апсилия (Цебелда) и Карачай, тъй като оттам започва р.Кодори. В случая това е планината Лоуба (част от Западен Кавказ), откъдето започва един от притоците на р.Малка Лаба. Всъщност Алуанк е арменското предаване на топоним свързан с Лаба, на адигски Лабэжъ.

[145] нохчо – предците на чеченците, в превод от чеченски – “говорещи на нохчо”. (НВ-ЭПСК,стр.134)

[146] жителите на Кларджетия, област в Югозападна Грузия.

[147] сираки, сарматски народ, името произлиза от иранското surx/sыrx – червен.

[148] Мамисонската котловина и Мамисонския проход, произлиза от Мисимиани, сванското самоназвание “Миш(с)уан”.

живеят 7) Амазонки, жени-войни, до река Ира[149] (Ра), която тече на север в Неизвестната страна и има два извора, които после са съединяват, и достигайки до Хипийските планини, отделят ръкав към река Танаис, вливаща се в морето Меотис. Останалата част завива на изток от Керавънските планини. След това се съединяват с две други реки на североизток от планината, която се нарича Римика[150] (Rhimnici mountes) и образуват с нея (с Ира) 70 ръкава, които тюрките наричат река Атл[151]. В средата на тази реки има остров, на който се укрива народа на 8) Баслите, от силните народи 9) Хазари и 10) **Бушхи**, които идват тук на зимни пасища и се разполагат на изток и запад от реката. Островът се нарича „Черен", защото „почернява" от многото събрали се Басли, населяващи го заедно със своите стада. Птоломей нарича този остров Грав[152]. Ръкавите на река Атл зад острова отново се съединяват и достигат Каспийско море, като отделят Сарматия от Скития. На запад от реката, според Птоломей, живеят народите 11) Удон (Udon), 12) Аландон (Olondae), 13) Сондас (Isondae) и 14) Герус (Gerrus), носещи имената на реките Удон[153], Алонта[154], Сондас[155], Герус[156] (Udon, Alonta, Sondas, Gerrus), течащи от Кавказ до пределите на Албания. Народите в Сарматия са разпределени както следва, от запада на изток. Първи са, 15) народа Агвани (според П.Голийски Алуани), 16) Аштигор[157] на юг. С тях заедно живеят 17) Хебури[158], 18) Кутети[159], 19) Аргвели[160], 20) Мардуйли[161], 21) Такуйри[162]. Следват 22) Дигори, зад областта Ардоз[163] в Кавказките планини живеят 23) Алани (по П.Голийски: Аланите са след дигорите в страната Ардоз в Кавказките планини), където тече река Армнай[164], която, тече на север и преминавайки през безкрайните степи, се съединява с Атл. В тези планини, след Ардозците живеят 24) Дачани[165] (Даджани според П.Голийски),

---

149 съвр. р.Егорлик, част от която е приток на р.Кубан, вторият ръкав се влива в Дон, посредством р.Манич.

150 Ставрополските възвишения.

151 Атл е Атил, т.е. Волга, но в случая вероятно става дума за р.Калаус, която се свързва с р.Манич, завива на изток и се губи в пясъците, в ранното средновековие е достигала до Волжката делта, т.е. се е възприемала като ръкав на Атл/Волга.

152 Най-вероятно част от каспийското крайбрежие, ограничено от древното корито на Калаус и Волжката делта.

153 реките Манич и Кума. Става дума за норада утии или утидорси.

154 р.Терек.

155 р.Сунджи, или р.Сулак. (СВ-ДДА,стр.29)

156 р.Самур. (СВ-ДДА,стр.30)

157 Аси-дигори (предците на съвр.осетинци-дигорици, обитавали Балкария)

158 Хевсури – планинска грузинска общност, обитаваща басейните на реките Хевсурска Аргви и горното течение на Аргун, намират се на изток от Шида-Картли.

159 Кударци – осетинска общност.

160 грузинци обитаващи долината на р.Арагви в Източна Грузия. През нейната долина минава Грузинският Военен път, идващ от Дарял.

161 вероятна връзка с топонима Яриш-Марди в Чечения, вероятно става дума за част от народа марди (амарди) обитавал по южното крайбрежие на Каспийско море, преселили се на север. Плиний споменава мардите като съседи на абхазите. Възм. е също така да имаме изопачен запис на Маргуили (маргали, мегрели). Друга възможност е да става дума за народа маарул – Кавказките аварици.

162 Тагаури (осетинци тагаури, сега част от осетинците-иронци). Кабардиниците ги наричат "**тегъей**". (НВ-ЭПСК,стр.109)

163 Областта "Ардоз" се е намирала в района на местността Кета и селището Дидина или това е границата между Дигория и Иристон (Западна и Източна Осетия), а ардозците принадлежат към иронската осетинска група. (НВ-ЭПСК,стр.111)

164 р.Армхи в Ингушетия, вж. бел.101. Но също в абхазки и убихски arma – ляв, т.е. ляв приток?

165 Смята се че е изопачен запис на „**рачани**" – грузинска етническа група, разположена на запад от Южна Осетия. В „Кратката редакция на Ашхарацуйц" – **гачани.**

25) **Двали**[166] (Дуло, дуласи), 26) Цехойки[167], 27) **Пурк[168],** 28) Цанарк[169] (при които е Аланската врата и друга врата, която се нарича Кцекан, по едноименния народ). Зад тях 29) Дуци[170], и 30) Хужи[171], 31) Хисти-людоеди[172], 32) Цхавати[173] (дзлавати – П.Голийски), 33) Гудамакари[174], 34) Дурцки[175] (дуци – П.Голийски), 35) Дидои[176], 36) Леки[177], 37) Тапатарани[178], 38) Агутакани[179], 39) Хеноки[180], 40) Шилпи[181], 41) Чилби[182], 42) Пуики[183] (Пюи по П.Голийски). После Кавказ се дели на два хребета. Единият върви направо, където са (сп.П.Голийски, народите) Ширван[184] и Хорван[185] до Хорсвем[186]. От другият хребет, започва река Арм[187] (Армнай), вървяща право на север и вливаща се в Атл, тече на североизток. Там живеят 43) Таваспари[188], 44) Хечматаки[189], 45) Ижмахи[190], 46) Пасхи[191],

---

[166] двали, или туалтæ, Плиний ги нарича Твали, Птолемей – вали. Днес част от иронската общност. Може да се мисли че това е родът Дуло.

[167] цаши, саши, садши – адигско племе, от адигското **цыхӯхе** - хора.

[168] относно идентификацията на **Пурк**, Гай Плиний Секунд, в "Естествена история" казва: "Богатият град Питиунт (Пицунда) е разграбен от хениохите.. Зад него в клисурите на Кавказките планини, живее **сарматския народ на епагеритите,** а до тях – савроматите". (ППК) Хениохите са предците на адигското племе "жане". Или съвсем ясно е че **пурк** от "Ашхарацуйц" са идентични с **епагеритите** и са съседи на адигите! В „Добавка в ръкописа на братя Уистон"**,** цитирани от П.Голийски откриваме формите: **ъпули**, **апури.** Сравни с формите **епагерити** и **пагерити/пагорити.**

[169] цанари, санари – основнио племе на древното Кахетско княжество, кахетинци). Ареалът на обитаване е обхващал северозападната част от Вътрешна (Шида) Кахетия, основно ядро на Кахетинското княжество, в земята на които се намират Аланските врата (Дарял) и съседния проход Кцекен (Цекан), наречен по името на народа, според Н.Волкова, аланското, осетниското название на цанарите е Целкан, така че Цекан, всъщност е цанарски проход. Според Гаглойти: „Вратата Кцеки се отъждествява с планинския проход при село Жинвани в Арагавската клисура (по С.Т.Еремян).

[170] Дуци или Туши в по-стария вариант. За локализирането им ни помага фрагмент от картата на Птолемей, на която са обозначени като туши, тусци, обитаващи земите южно от проход „Сарматски врата" и съседни на цанарите, или това е грузинската общност туши, обитаваща областта Тушетия, по произход за асимилирани вейнахи.

[171] Хуз – част от народа маарул (Кавказките аварци)

[172] Чеченското племе Кистини.

[173] Цахури, самоназвание **йыхъбы, цIaIхбы**,част от лезгинците в Дагестан.

[174] гудамакарци – грузинци живеещи в басейна на р.Арагви в Източна Грузия, съседи на Южна Осетия..

[175] Дзурдзуки – чечено-ингушката общност. (НВ-ЭПСК,стр.136-137) Вж. по-долу „Дучи-булкар".

[176] Дидойци, дидури, народ в Дагестан.

[177] Лакци.

[178] Табасарани, народност в Дагестан, вж.бел.98., споменати са на две места.

[179] Агули, част от рутулската общност,

[180] Лезгинското племе хайнухи, хновци, също част от рутулската общност.

[181] Шилби – силви, едно от племената в Кавказка Албания.

[182] Племе в Кавказка Албания.

[183] също племе от Кавказка Албания. Егише Варатапед съобщава за племената "пасик, посих и пюкован" живеещи в най-източните части на Кавказ, вербувани от „предателя" Васик Сюни да подкрепят Персия в борбата и с въстаналите арменци-християни водени от Вардан Мамиконян в 451 г. (МА-ИХ,стр.58)

[184] Ширван – областта между Дербент на Север, р.Кура на юг и Каспийско море на изток.

[185] Вероятно историческата област Шабран (Сабаран) на североизток от Ширван.

[186] Хурсан – област по крайбрежието на Каспийско море, южно от Ширван, в Хизинския район на Азърбайджан. (С.Еремян)

[187] р.Армхи, приток на р.Терек в Ингушетия, през Джерахската клисура.

[188] Табасарини, етнос в Дагестан.

[189] чеченска етническа група в района на Хачмас, на р.Самур. Страбон ги нарича хамекити. (НВ-ЭПСК,стр.124)

[190] чеченска етническа група в областта Сада, Страбон ги нарича исадики. (НВ-ЭПСК,стр.123)

[191] Вж.бел.161, но може да се мисли че под „пасик" се крият кангари, заселени в източен Кавказ, в гавар **Кангарак**, озн. „земя на канагарите", северно от р.Кура, в грузинските източници се нарича **Пачинакетия**.

47) Пусхи, 48) Пюконаки[192] (пиканаки – П.Голийски), 49) Батани[193] (багани – П.Голийски), откъдето започва дългата стена Абзуд-Кават[194] до блатото Алминон (?) и морето. На север от този хребет живее народа на 50) Маскутите, на полето Варданиан[195] до Каспийско море. На това място хребетът достига до морето, където се намира стената[196] Дербент (което означава връзка и врата), града на прохода Чор, голямо укрепление, построено сред морето. На север (от Дербент) близо до морето се намира 51) царството на Хоните, на запад в Кавказ са градовете на Хоните, Вараджан[197], а също и Чунгарс[198] и Мсндр (Семендер[199]). на изток живеят 52) Савири до река Талта (Атл), отделяща Азиатска Сарматия от Скития, или Апахтар[200] което е Туркестан. Царят им се нарича хаган, а царицата, жена на хагана - хатун. (Ашхарацуйц[201])

"Ашхарацуйц" се явява компилация от по-стар текст с по-късни добавки. Като основа е използвана "Хронографията" на Пап Александрийски, живял в края на IV в., която пък е съкратен преразказ на "Географията" на Птолемей. Основната част от "Ашхарацуйц" е писана през VII в., вероятно от Анания Ширакаци, и отразява както тогавашните географски реалности (франки в Галия, готи и славяни в Тракия, името Крим и др.), така и по-старите данни на Птолемей. Вероятно са правени и по-късни добавки както смята Сен-Мартен (напр. руското название на Дунав – Йоза/Hozou). Относно българите може да се отграничат три пласта на информация. Първият, или най-новият е свързан със съобщението за четирите български племена (купи, дучи, олхонтор и китар/чдар), както и съобщението за преселението на Аспарух на о-в Пюки[202] което показва, че това е писано след 668/80 г. вероятно от самия А.Ширакици (починал около 685 г.). Вторият пласт е по-древен и тук българите са наречени **бушки**. Съобщени са съвместно с хазарите и баслите (барсилите), но също така са съобщени и сред народите в Средна Азия (съвм. с ефталитите и тохарите) и третият пласт, вероятно най-древен е свързан със споменаването на народа "**пурк**" чието местоположение съвпада с "епагеритите" на Плиний, бургарите на Захарий Ритор и пугурите на Михаил Сирийски, т.е. в страната Барсилия зад прохода Дарял (Каспийски врати или Порти Торайски).

---

[192] Вж. "пасик, посих и пюкован". Пюкован/Пиканаки и пачинаки, Пачинакетия.

[193] отговарят на областта Базкан (Багани) разположена южно от Ширван.

[194] Персийският шах Кавад I, според по-късните арабски автори (Балазури, Ал Якуби), воювал с хазарите, които завладели Грузия, Албания и Армения. Кавад с големи усилия си върнал тези земи и построил голяма защитна стена от кирпич, простираща се от Дарял до Ширван. (С.Плетнева. Хазары, гл.2)

[195] Приморската равнина на север от Дербент.

[196] построена от сина на Кавад – шах Хосров I Ануширван.

[197] Градът Варшан е посочен от кагана Йосиф в писмото му до евреина Исак Хаздай ибн Шафрут. Макварт, Артамонов, Плетньова смятат че Варачан е неточен запис на Беленджер. Ф.Минорский го отъждествява със селището Башлы, на р.Артозен в Дагестан, като предполага, че то отразява по-старото Барсли от барсили/варсили. Но едва ли е така, защото в своята „Хазарска книга" Йехуда Галеви пиша за планината Варсан, където имало някаква пещера, почитана от хазарите като храм.

[198] вж. в чувашки čănkă – стръмен, отвесен, аналогично в тохарски tsankär – висок планински връх, в бълг. **чука, чукари** и пущунското garr – крепост.

[199] в осетински samandur, означава стена от кирпич, saman - кирпич. (ИРС) Виж кховарското dur – дом, къща и осетинското dur – камък, названието е свързано с кирпичената стена на Кавад.

[200] букв. „север" от пехлеви ābaxtar – север.

[201] По „РАЗШИРЕНА РЕДАКЦИЯ" (Венеция, 1881 г.) (Подбор и превод от староарменски: гл.ас. д-р Петър Голийски, катедра "Класически Изток", секция Арменска филология, СУ "Св. Климент Охридски") и „Армянская география VII века": (пер. П. Патканова) Текст воспроизведен по изданию: „Из нового списка географии, приписываемого Моисею Хоренскому" // Журнал министерства народного просвещения, Часть 226. 1883 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/VII/Arm_Geogr/text1.phtml?id=2184

[202] Певки, или Бабадагския район, от осет. (сармато-аланско) paka – широк.

Глава III. Четирите български племена според „Ашхарацуйц”

1). Купи-булгхар (Կուփի-Բուլղար) отговаря на най-голямата българска групировка заселила се по горното и средно течение на р.Кубан, и както се казва в документа идва от името на реката, около която живее този народ. Това название е местно абхазо-адигски и се налага в периода VI – X в., но е известно и от по-рано[203]. Фактът, че Ширакици не използва много по-популярното тогава название на реката – Валданис, при споменаването на "купи-булгхар", но я използва в общото изложение показва, че това е по-късна добавка. Това е забелязано още от К.П.Патканян (Патканов): "В названието на първото племе – пише той, - ние виждаме река Кубан, предадена с формите Купис (Cupis) и Куфен (Cuphen), които са станали известни след VI в.". Патканян стига до извода, че Купи-булгхар трябва да са утигурите. Кубан е наречена в текста Валданис, което прави непонятно използването на названието Купи (Կ ո ւ փ ի), респ. Куфис, използвано за пръв път в "Равенския космограф". (ВБ-СБЭА,стр.169-170)

Българите край Кубан са всъщност създателите на Кубратова България и те са потомци на същите българи, от които произлизат преселниците заселили се в Армения, управлявани от династията на Вънд, но останили в земите на север от Кавказ. Те вероятно са се преселили на запад от Дарял, към горното течение на Кубан, след идването на аланите, които основно заемат територията на север от прохода, станал известен по-късно като "Аланската врата" и порчието на р.Терек. Като втори етноним, съседите им хазари ги наричат В.н.н.т.р, което се е произнасяло като Вънантер/Венентер, аналогично на Внъндур. В писмото си хазарския владетел Йосиф, до испанския равин Хасдай ибн Шафрут, написано в 951-952 г. казва: "Те (българите) били победени (в своите стари земи), а те (хазарите) ги преследвали, докато не преминали голямата река Дуна". До ден днешен те (българите, написано "в.н.н.т.р".) живеят близо до Куштантиня (Константинопол), а хазарите завладели тяхната страна." (ПИБИ-1,стр.21) Под формата В.н.н.д.р., българския етноним се среща и в арабската географска традиция. В „Худуд Ал Алам” се споменава в разказа за страната V.n.n.d.r: „На изток от нея са B.radhas (буртасите[204]), на юг от нея са хазарите, на запад има планини, а от север са маджарите (Majghari). Те (венентерите) са страхливи, слаби и бедни[205], и притежават малко количество стоки”. V.n.nd.r/N.nd.r са непосредствени съседи на маджарите (Majghari), въпреки че местожителството на последните не е добре уточнено. Също „Худуд Ал Алам” дава сведения и за дунавските българи: „От маджарите на изток има планина, на юг от нея се намира народа В.н.н.д.р., които са християни, а на запад и север е областта на русите. (БЗ-КС-2,стр.58) Съгласно Гардизи, N.nd.r обитават между

---

[203] Погрешно е да се смята, че хидронимът Кубан е късен, кипчакски, озн. „жълта река”. Всъщност названието е местно и произлиза от общоадигското *kofa – вода, река, съхранило се в карачаевобалкарското kъoban – вода, река, осетинското kъævda – дъжд, в кюрдски kuban – извор, така че етимологичното развитие е Кофен - VI в., Куфис - VII в., Купис – VII – X в. Плиний (23-79 г.) нарича Кубан – Хипанис, а Ариан Флавий (95-175 г.) – Хипп. Последнто според друго мнение не е Кубан а р.Цхенискали (Конска река).

[204] О.Бубенок свързва Буртасите директно с Асите и „Черните българи” и носителите на салтово-маяцката култура. Извежда названието от сарматското purd, осет. furd – река/море и самоназванието As – аси, т.е. „речни аси” (вж. бълг.диал. **пърдище** – речен бряг, дума от древнобълг. сарматски произход!). Вж.: О.Бубенок. Ясы и бродники в степях Восточный Европы (VI-начало XIII вв.). Киев. 1997.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/O_Bubenok_Jasi_i_Brodniki.djvu Заходер, Минорски смятат че под буртаси трябва да се разбира народа Мордва в Поволжието. (БЗ-КС-1,стр.239-240) В случая смятам приравняването към Мордва за по-основателно. В арабските извори, често се бърка и смесва Дунавска с Волжка България, както е в случая.

[205] Най-вероятно има объркване между Дунавска и Волжка България. Наистина в първия период от съществуването си, Волжка България е подчинена на Хазарския каганат и сравнително бедна страна.

реката, отделяща ги от Majghari (Маджарите), и планината от която извира друга река, и зад която планина живеят M.rdat (Моравците). Версията на Оксфордския препис на "Худуд Ал Алам", казва че, планината се разполагала над (земите на) N.nd.r (Нандор), реката, зад който северен бряг живеят Majghari (Маджарите), съседни на N.nd.r (Нандор), е най-вероятно Дунав. Съответно N.nd.r живеят на запад от последната от споменатите реки, или на юг от Дунав, а „над" тях (над N.nd.r) са Трансилванските Карпати, които са и първата граница между маджарите и I-та Бълг.д-ва, след преселението на последните. Гардизи добавя, че N.nd.r живеят „в страни", от саклабите[206] (Saqlab). В случая, саклаб, явно се отнася за славяни (сърби, хървати или моравци): „На брега на реката, която се намира в страната на славяните (саклабите), живее народ от румийците, които са християни и се наричат н.н.д.р (нендери). Те са по-многочислени от маджарите, но са по-слаби от тях. Тези две реки се наричат Дунав и Итил. Маджарите живеят на брега на реката (Дунав) и оттам виждат нендерите (българите). Над областта (страната) на нендерите и брега на реката (Дунав) се издига планина, от която извира река (възм. и да е Тиса). Зад тази планина живее християнски народ, който се нарича мрдати (моравци). между тях и нендерите има 10 дена път". (БЗ-КС-2,стр. 53, превод на текста от Бартолд) Гардизи[207] живее в XI в. и съвсем точно е описал състоянието на Балканите след преселението на унгарците. Предвид факта че Симеон е разбит от маджарите и губи отвъддунавските земи, а при цар Петър държавата е твърде слаба, описанието е твърде точно.

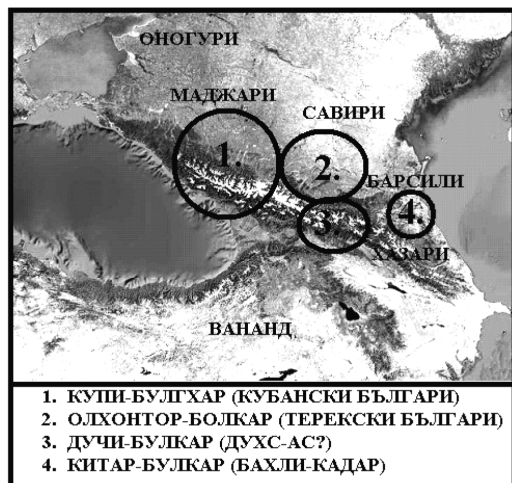

Още в 1875 г. Гаркави обяснява названието V.n.nt.r и от писмото на хазарския каган, като название на българите, отговарящо на византийското Οὐννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι (унногундури, оногундури), но това става, доста време преди да стане известен арабския текст на "Худуд Ал Алам". Маркварт свързва арабското (*n.nd.r) с българи. Напълно независимо е съобщението на Масуди за нахлуване във Византийската империя на номади наречени W.l.nd.ri, около 320 г.от хижрата / 932 г. от н.е., и най-вероятно Масуди е объркал някое маджарско нападение срещу Византия с българите[208]. Също Масуди вероятно по по-стари данни

---

[206] В самите арабски източници, арабският термин саклаб, сакалиба, означава русокоси или червенокоси, рижи хора, с бяло, румено лице. В речника на Ашраф ибн Шараф Ал Музакир Ал Фаруги, „Даниш-наме-и-Кадар-хан" (Книга на знанията за Кадар-хан) съставен в 1404-1405 г., за Саклаб, пише че това е област в Тюркестан, където хората са белолики. А това отхвърля версията саклаб-славянин. Ясно е, че сакалиба е арабското название на хора блондини, с типични европеидни черти – бяла кожа, светли коси. Освен славяните, също голяма група тюркоезични и ираноезични народи, обитаващи обширните райони на Източна Европа, Средна Азия, Южен Сибир и Казахстан, в ранното средновековие имат такъв расов тип. В арабските и персийски извори, източните славяни се съобщават под името руси, уруси. Сред тюрските народи, названието светлокоси, се превръща в основен етноним, единствено за кипчаките (кумани, половци). Даже едно от първите използвания на термина сакалиб е свързано с поданиците на Хазарската д-ва, с която се сблъскват арабските завоеватели в кавказките си походи. В тюркските езици русокосия човек се нарима **саръ-чечле** „жълтокос". Така че най-вероятно саклаб е арабизирана форма от тюркското саръ-чечле, русокос, жълтокос, което придобива описателно, антропологично, а не етническо значение.

[207] Абу Саид Абд ал-Хай ибн аз-Захак ибн Махмуд Гардизи — персийки историк от XI в.

[208] По времето на цар Петър, България е вече твърде слаба и не води войни с Византия, но не е и в състояние да спре постоянните маджарски грабителски походи, преминаващи през българска територия и завършващи

съобщава, че в съседство с аланите и хазарите живее народа (al-w.l.nd.r.ya), чието име идвало от столицата им, града (w.l.nd.r), разположен в отдалечена погранична област на Рум, в източно направление и добавя, че византийската конницата, изпратена от императора против нападателите, достига до пограничната зона за 8 дни. Според Маркварт, Масуди е смесил сведения от по-ранния период на Кубратова България, с по-нови сведения за I-та Българска д-ва и постоянните и войни с Византия. (ВМ-ХАА) Унгарците също използват названието „нандор" (nándor[209]) за обозначение на българите. От арменците названието е заето и у византийците, където приема формата Οὐννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι (унногундури, оногундури). В "Историята" на М.Хоренаци то е записано с ղ „лад" вместо լ „люн", както се предават неарменските чужди имена. Така написано Վղընդուր (Vłëndowr) би трябвало да се прочете в староарменски като "Влъндур" и отразява грешна транкрипция на името от сирийския текст на Мар Абас Катина, която е направил М.Хоренаци, тъй като в сирийската азбука „ламед" ܠ (л) и „нун" ܢ (н) са твърде близки и лесно могат да бъдат объркани от чужд преписвач, особено като се отнася за чуждо (несирийско и неарменско) име. Така Внъндур е било записано с буквата „лад", която обаче в следващите векове променя своя изговор от ł в gh, и вече промененият изговор на Vłëndowr (Влъндур) във Vghëndowr (Вгхъндоур) е възприето от византийците под формата Οὐννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι (унногундури, оногундури). (ПГ-КНВМХ-А-26-2004,стр.39-42),(ПГ-БКА,стр.45-46)

Възможни са две обясненя на названието:

а). вероятно е свързано с иранската наставката –dār с която образуват етноними, отразаващи значението владея, напр. дандари – владеещи реката[210], от dār – владея, управлявам, държа, Внъндури – хората „българите" държани, управлявани от Вънд или „Внъдур булкар Вунд/Вънд" (**Վունդ**/Vownd). В авестийски vanañt – заповядващ, съвр. персийски wend – държа, vanat – създавам, действам, в авестийски vanaiti, vantor, vanaiti, староперсийски vantan, *vanat – искам, заповядвам, владея. (P-IEW) В маратхи vandanīya, хинди vāndnīy – достоен, почитан, боготворен, в дардските езици vandin, vándatē, vándana – много почитан, санскрит vandana – възхвалявам, почитам, пали vandaka, vand – изразяване на голяма почит, във ведийски vandana – дълбока почит, боготворене, възхвала. (DDSA)

б). като самоназвание, производно на пратохарското ***weonduru** – силен, славен, велик, водещ, управляващ. В етимологичния речник на Дъглас Адамс, wntare означава изключителен, важен, winānne – победа, wināsk – чест, поклонение, wincane – най-силен, и като първооснова той посочва прототохарското ***weonduru.** Китайските хроники съобщават за управляващият род при юечжите (Арсите/Роучжи) е наречен **Вен** (Wen) 溫, Владетелят на „Малките юечжи[211]", васал на шанюя, се титлувал Веноуто-ван (89 г.пр.н.е.), и венюцзян-ван (91 г.). (НК-Х) Представители на рода Вен управлявали държавите създадени от Юечжите. А.Малявкин пише: „Титлата **Вен-ван** 溫王 се съобщава в повечето китайски източници, но подробна информация за нея няма. Може да се предполага, че в случая това е обозначение на родоплеменно название съществувало при Юечжите". (АМ-ТХ,стр.257)

във византийските предели. Тъй като нападенията са на практика от българска територия, Масуди ги е сметнал за български. Наистина в 934 г. византийските източници съобщават за маджарско нападение.

[209] При унгарците и румънците съществува и лично име Нандор, срещало се е при българите – Нандро, днес запазено като фамилното име Нандров(и). (ПГ-БКА,стр.49)

[210] сарматското dana/dan, осет.don – река.

[211] това са юечжите/роучжи (арси-тохари), които не се преселили в Средна Азия, а се подчинили на Хсюнну.

Йероглиф 溫, съвр.форма wen, диал.ф-ми un, uan, uán, uẽ, в епохите Хан, Вей, Тан åwān, или æwān, значение: топъл, ласкав, мил, любезен, скучен, вероятно отразява тохарското winānne – победа, wināsk – чест, поклонение, т.е. управляващ, най-важен, най-славен. В случая **внъндури/венентери** – важни, благородни, изключителни, ръководещи.

Гръцката транскрипция „уногондури" не трябва да се смесва с оногури или хуни, тъй като това са названия нямащи нищо общо помежду си!

2). Олхонтор-болкар или блкар (преселници) (Ոխնտոր-Բլղկար). П.Голийски посчва, че „олхонтор" е вероятно форма на друг етноним споменат от Елише (Егише) Вартапет – народа „хайландур[212]", който бил родствен с „хоните наречени кушани", т.е. ефталитите. В разказа си за въстнаието на Вардан Мамиконян в 451 г., съобщава че от северните народи, единствено владетеля на „хоните наречени хайландури", Еран (Херан)[213], ги подкрепил. Останалите, вкл. и аланите, заемат страната на Персия. Впоследствие те били подкупени от персите, които изпартили „много съкровища в страната на хайландурите и те отворили Аланската врата (Дарял) и изпратили многочислена войска от хони, която да нападне царя на Албаня". Мовсес Каганкатваци описва същите събития но вместо „страна на хайландурите" използва името "Алуандрия[214]" (алуандур – աղուանդուր) която се намирала зад "Дарял". П.Голийски съобщава за арменския автор от XIII в. (починал в 1304 г.) Степанос Орбелян, че споменава „халандрите" като название на ефталитите: „По това време избухнали големи раздори и голяма война в империята Ченистан (Китай), разположена на изток в страната на халандрите, граничеща с хазарите и хоните, простираща се чак до планината Емаус". Той смята, че в основата на етнонима „ха(й)ландури" е познатото в Средна Азия название „Алхан" – едно от племената в Ефталитския съюз[215]. (ПГ-БКА,стр.51-52,303-305) В средновековна Осетия един от най-големите градове се е

---

[212] Приемникът на Бахрам, шах Йездигерд II (438-457 г.) според Егише, внезапно нападнал страната на хоните наречени кушани и безуспешно воюва с тях в първите две години от управлението си. На четвъртата година от царуването си (442 г.) напредва в страната на хоните и построява град-крепост Нишапур. В следващите 453-4 г. персите са разбити и изхвърлени от ефталитските владения. Според Егише, ефталитите дължат победата си на хон от царския род на хайландурите в Кавказ на име Бел, който избягал при тях и ги предупредил за готвеното настъпление на Йездигерд II.

[213] П.Добрев свързва името на този Еран с митичния персонаж Ирник, от „Именника..", решението е оргинално и заслужава сериозно внимание, но е трудно доказуемо. Името **Арнак/Ернак** (Ἀρνάκης). се среща при осетинците, познато е като аланско име в надпис от Танаис, от II в. и под формата **Хърнак** се е срещало и при българите в XV в. Обяснява се с алански arnak, осетински ærnæg, хотаносакски ārānaia, авестински auruna, ársna, древноиндийски arana, согдийски ārak, тох.(б) arāni, – див, яростен. (ВА-С-1,стр.179), (ВР-ДЭ-ЭСИЯ-1,стр.221-222,226) В.Кузнецов смята хунското Ернах, като форма на аланското име Арнак и директна аланска заемка. В случая имаме тъпично сарамато-аланско име със заплашваща етимология, „да бъде яростен към враговете". Името **Ирнак** се среща и днес при чувашите. (ЧАЯ)

[214] Четенето **Агуандрия, агуандур**, използвано в някои руски преводи е напълно погрешно, тъй като буквата ղ в съвр.арменски се произнася като ġ (gh) но в староарменски е означавала звука ł (l). Оттук търсенето на всякаква връзка с внъндур/влъндур и четено като вхъндур е погрешна! (ПГ-БКА,стр.136-137)

[215] Има ясна връзка между „Heptal" иранското hapta – седем е названието ефталити. Самоназванието на ефталитите е Ebodalo (Николас-Симс Уилямс). В согдийски 'βt (ābt), хорезмийски 'bhd (ābhd), партянски hft, хотаносакски hauda, hoda, персийски haft, белуджи [h]əpt, apt, пущунски owᵉ, вахански ыb, искашимски, язгулемски, бартангски uvd, ягнобски avd, сариколски ыvd, шугнански, рошански wuvd, мунджански avde, owda, йидга avdo, ормури wō, осет. avd - седем, и вероятното кушанобактрийско ebo – седем, е твърде близко до ваханското понятие! Виж формата **абдал, абдали**, първата част на думата може да се изведе от числото седем, във вахански, пущунски, белуджи, согдийски, хоремзийски, а втората част показвя ясна връзка с пущунското ddala – племе, народ, т.е. ефтали/абдали – 7 племена, съюз на седем племена, което е и твърде логично обяснение. Например сравни хотаносакското hauda / hoda – 7 и формата „Хайтал/Хуттал" – „hauda+ ddala / hoda+ ddala"!

наричал Хайлан, и е безспорно свързан с хайландурите. Амиан Марцелин дава също подобни данни: „Халаните... населяват безкрайната пустош на Скития... В другата част на страната (т.е. на изток от р.Дон) ...халаните обитават на изток, разделени на многочислени и немногочислени родове, те са дошли от далече от Азия и както съм слушал, живеят плътно до река Ганг, която протича през територията на Индия и се влива в Южния Океан”. Това е доказателство за идентичността на названията **алани/алхани.** В кховарски названието на пущуните е alghani, а на езика им – alghaniwar, което пряко потвърждава факта, че именно ефталитите са в основата на пущунския произход! В Кавказ и до днес съществува селището Алхан-кала, “ал(х)анска крепост”, и Алхан-юрт, разположени в Чечения, на р.Сунджи, приток на Терек. Топонимът показва пълна идентичност с ефталитския етноним, и показва, че е съществувала подобна вариация на етнонима “алани”, осветляваща общия източноирански произход. Може да произлиза от осетинското al, alы – всички, персийски alūs, белуджи wlwss, пущунски ahl, hel, рушански, хуфски āl, кашмирски hail – обитатели, народ. (ВС-РХТ),(DDSA) Така че алани е равносилно на всички, всички хора, подобно на немското алемани. Думата **алани/алхани** може да се изведе директно от *al – народ, общност и осетинското xion – родственици, сънародници, земляци, приятели, осет. xan – страна[216], тох.(б) kaniya – страна, т.е. алани – общност, народ от сродници, съплеменници. Според Т.В.Гамкрелидзе и Вяч.Вс.Иванов названието „алан[217]” означава приятел, сродник, стопанин, съплеменник, позовавайки се на значението на думата при балкарците. Така формата Алхан/Алан има общ произход, съотв. с изпадане на „х” при аланите, при които се среща и като „алон”, ср. съотв. с „алхон”. Псевдо-Захарий също предава името като lhwn/alhan/alhun/alhon (). (ZM-SyCh, Book 12, CHAPTER VII) Интересен факт е, че и днес, джатите в Северна Индия (Jāts), се наричат a`olāniyā, и са далечни потомци на ефталите-алхани, което потвърждава близостта с названието „алан/алон”.

Това мнение се потвърждава и археологично. В периода 150 – 200 г. по поречието на р.Терек прониква нова аланска общност, посочена от Птолемей с името „олонди”, от Е.Вартапед – „хайландури”, М.Каганкатваци – „Алуандрия” и от „Ашхарацуйц” като „олхонтор-болкар”. В контактната зона с местните източнокавказки планинци (вайнахи, дагестанските племена), възникват няколко по-големи селищни центъра, като Зилги (Аржанцева, Деопик 1989). Д.И.Димитров определя ямния некропол при Зилги като древнобългарски). Археологично новите пришълци показват паралели със Средна Азия[218] и

---

216 сът. в историческото название Ирхан – земя на ирите, съвр. Иристон - стан, обитание на ирите/ироните.

217 Според класическата хипотеза на В.Абаев „**алани-арии**” се получава по пътя на „р-л” заместването и отразява становището, че аланите са автохтонен народ в Кавказ, наследници на причерноморските скити. Съобразно новите реалности за аланската етногенеза (мигранти от Ср. Азия и Южен Сибир), това схващане изобщо не е убедително. Според Хармата, именно “ирон” отразява “арии,” а не алан. Туаллагов сравнява директно дигори и тагаури, с тохари и търси първопроизхода на аланите от тохарите-юечжи. Вероятно предците на ироните, Птолемей фиксира по поречието на Сърдаря, и ги нарeча **ариаки**.

218 Именно с това обединение, може да се свърже и появата на монетосеченето в Северен Кавказ. От III в. в Централното Предкавказие се появяват „варварски имитации” на денариите на Марк Аврелий (161-180 г.). Един от най-важните нови елементи, се явява появата на специфични „Т-образни” погребални катакомби, започващи да преобладават на р.Дон и около Ставрополските възвишения (Ергени), след III - IV в., белег за миграция на запад. Близки аналогии на „Т-образните" катакомби в по-ранно време, са известни в Средна Азия (Габуев 1986, Симоненко 1995), конкретно на територията на голямата племенна общност Канцзюй в басейна на Сърдаря. (Заднепровский 1994). Наблюдават се и много общи черти в материалната култура на пришелците в Предавказието, с жителите на Канцзюй. Наблюдава си и проктикуването на ИДЧ сред погребаните алани. Н.Берлизов нарича тази група условно „терско-дагестанска.” Той също посочва сходството в погребалния обред и наличието на катакомби, с катакомбите от района на Фергана и Памир от II - III в.

Кенколския могилник[219] от Седморечието. (НБ-РАСК) В началото но III в. аборигенното, вайнахо-дагестанско население, се преселва в клисурите на Кавказ, под напора на новите заселници. Некрополите на сираките от средното течение на Кубан също запустяват, последното споменаване на народа "сираки" е в 193 г. Новата групировка се „помества" в източниците на север от лазите и гениохите. Новата страна Алания, редом с Иверия и Дарялския проход, се споменава в 276-282 г., в надписа на главния ирански зороастрийски жрец Картир. Групата „алани", която извършва в III - IV в. големи походи едновременно до Керченския пролив, Армения и Лидия, е тази от Централното Предкавказие. Съдейки по оскъдните писмени данни, през II – III в. тази групировка е действала съвместно с известните от арменските хроники „хони-мазгути" (масаха-хона), обитаващи съвр. Дагестан и може да бъде идентифицирана единствено с аланите-олонди, хайландурите/алуандри, и олхонтор-булгар. Група от тези племена, най-вероятно са се определяли като „българи", което е дало основание на автора на тази информация в „Ашхарацуйц", да ги отграничи от аланите. Наречени са „преселници" вероятно защото са по-късно население, преселило се в земята на аланите. Вероятно тогава (II в.) се появява и новото название на р.Терек[220] – Алонта или Олонта, респ. може да смятаме, че тази българска група се е установила около р.Терек, по посока на Каспийско море. Джуаншер в „Животът на Вахтанг Горгасал"[221] нарича Терек „Овсетска река", т.е. Аланска река, което вероятно се е произнасяло и като Алханска река. Така че „олхонтор-болкар" може да тълкуваме, като „терекски българи" или като „алански българи". Най-вероятно тази българска група се е смесила с аланите.

3). Дучи-булкар (Դուչի-Բուլկար). Названието **дучи**, бе произволно променено в „**кучи**", от Маркварт[222], за да се свърже с названието на р.Днепър – Кочо. Това произволно

---

[219] Погребенията от „кенколски" тип са представени от катакомби и подбойни погребения. Обхаващан района от р.Или, до Южна Туркмения и Южен Таджикистан. Паметниците от тази група са представени в 140 пункта в Седморечието, Фергана, Ташкентския и Бухарския оазиси, в долината на р.Зеравшан, а общето количество на проучените могили (кургани) достига над 1500. Най-ранните единични погребения от този тип, се откриват в Северен и Североизточен Казахстан от V – IV в.пр.н.е., като до масовата му поява в II – I в.пр.н.е. и съществува до V в. от н.е. Керамиката в „кенколската" група е плоскодънна, в повечето случаи изработена на грънчарско колело. Откриват се и съпътстващи „столчета" или осетинския финдз (findz – пълен аналог на българското трикрако столче, вкл. и по форма). Антропологично погребаните са брахикранни европеиди (памиро-фаргански тип) с лек монголоиден примес и широко разпространение на прежизнената ИЧД. Произходът на „кенколското" население е свързан с Централна Азия и Синцзян. Аналогични погребални комплекси са открити в района на ез. Лоп-нор. Погребалният инвентар също е беден, присъства плоскодънна керамика със зооморфни дръжки и вълнообразен орнамент. Според Заднепровский подбойно-катакомбните погребения са характерни за юечжите (арсите) и усуните (асианите), народи напуснали Синцзян под натиска на хуните. Именно в Седморечието те се смесват със завареното и преобладващото по числено превъзходство сакско ираноезично населеине. Юечжите и усуните заемат господстващото, управляващото положение сред сако-сарматския масив и в следващите векове са подлагат на асимилация, а юечжите/арси и на иранизация. (ЮЗ-ЭППСУП-СНВ-1971)

[220] В осетински tæræsst оначава бърз скок, движение, в тохарски (б) terk означава посока на движение, завъртане, завихряне (вж. бълг. **търкалям**, дума с вероятен древнобълг. пр., има аналогия с българското **търча** – бягам). Според Т.Х.Кумыкова названието на р.Терек е от осетински произход и означава "бърза". Названието е известно още от Плиний като "Диракдон", т.е. е сарматско, предаланско, респ. Терек-дон – бързата река, река с водовъртежи. Във II в. р.Терек се нарича Олонта, Алонта (Аланска река) от Птолемей.

[221] Тук се казва че Вахтанг воювал с овсите, респ.аланите и хазарите които били съюзници на персите. След като разорил Овсетия (Алания), Вахтанг преминал Овсетската река (Олонта, Алонта или Терек) и настъпил в Пачинакетия и Джикетия, коита са източни съседи на аланите. На връщане, отново разграбил Овсетия. След много години, тюрките изгонили пачинаките на запад, а джиките – в Абхазия. Джиките наричани още зихи, са адигските племена. (ДД-ЖВГ)

[222] J.Marquart. Osteuropische und Ostasiatische Schtreifzugen. Leipcig. 1903, s.57

предположение на И.Маркварт получиава доразвитие от Ф.Вестберг[223], който завършва мисълта на предшественика си и свързва етнонима “дучи/кучи” с котрагите (кутригури). След него М.Артамонов прави връзка между Кочо и споменатата от К.Багрянородни р.Кузо, която всъщност е крайния общ лиман-устие в който се събират реките Буг, Ингул и Днепър. (ВБ-СБЭА,стр.170) Самото название **Кочо** е от алтайски произход[224]….и идеално затвърждава тюркоезичността на българите (). Но арменското предаване „дучи” (**Դուչի**) няма нищо общо с Кочо и “кучи” (**Կուչի**). (ПГ-БКА,стр.51) За произхода и локализацията им не се знае нищо. Вероятно отразява някакъв топоним. П.Голийски го свързва с района на селището Дучи, разположен по р.Аксакай в Чения. В по-страта редакция на „Ашхарацуйц” фигурира народа „дучики”, посочен преди дидойците, а в по-новата редакция, е заменен с „дуци”. (ПГ-БКА,стр.352) Но също така може да се свърже с Туши в съкратения вариант, които са идентични с птолемеевите „тусци”, грузинците-туши, тушинци, от Тушетия, югоизточно от Дарял, на границата с Чечения, или друго население обитавало в близост до този район. Също интересно е съобщението на Ибн Руста за водещото сред аланите племе, duhs-as, dahs-as[225]. То е едно от най-главните четири алански племена, обитаващи зад „Баб Ал Лан”, т.е. Дарял, наричащо се **Духс-ас, Дахс-ас,** т.е. **аси-духси** или **аси-дуци**. Възможно е да става дума за българи по-късно погълнати от аланите. Може де се търси връзка с племената **дахи** от Мангишлак и Приаралието за които се знае, че участват съвместно с аланите в похода[226] срещу Партия в 78 г., който е бил както през Дарял, така и през

[223] Ф. Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе,— ЖМНП, ч. 14, 1908, стр. 45.

[224] в тунгусоманджурски (евенски, евенкски) kočo – меандър или устие на река, лиман, hodž, улчийски xoču – крив, извит, манджурски ķočo – ъгъл, уединено място, граница, извивка. (ССТМЯ-1,стр.420),(ССТМЯ-2,стр.330) Урало-алтайски паралел с коми, удмуртски kődž – извивка на река, устие, залив. (ЭСКЯ,стр.138). Според Артамонов, Кочо вероятно не е само р.Днепър, а нейното широко устие, Днепровския лиман, където се вливат реките Буг и Ингул. К.Багрянородни също нарича р.Буг – Кузо, а самото название Буг е от алано-сарматски поризход и означава същото – лъкатушеща река. Древните автори посочват формите Βύκης (Птолемей), Buces (Плиний, Мела), което показва че названието е предславянско. По мнението на Соболевски, Богъ/Бугъ е сарматска дума, но не посочва никаква етимология. В древноиндийски bhugnás, протоиндоирански b^{h}aug, авестийски aipi-δbaoγa – извит, белуджи bog – възел. (L-LIAL) Наистина названието е от сармато-алански произход, в осетински иронски bukъ, дигорски bokъ – извит, изгърбен. (ИРС),(ДРС) Вж. българската неславянска дума **хълбок** – страна на тялото, явно древнобългарска получена от сарматските (осетински) думи xъul – гръб, гръбнак и bokъ – извит, т.е. извита част на гърба.

[225] което Минорский произволно обяви, че е преиначена форма на рухс-ас, светли аси, мнение, аналогично на случая с „кучи” и „дучи” булкар и произволните действия на Маркварт. Че това не е вярно, се вижда и от факта, че роксоланите, които са сармати, никога не са били в близост до Кавказ, а са обитавали реките Днепър и Днестър и в I – II в. се преселват в Панония при родствените им язиги. (ЯХ-ИС)

[226] Този поход от 78 г. е обстойно изучен от Н.Берлизов (1991, 1997). Заключението му е следното: Походът срещу Партия е облагодетелствал владетелят на Хиркания, който пропуска аланите през своята територия. Освен тях участват също племената дахи, а както съобщава грузинския летопис и **пачинаки** – кангари. Маршрутът на военната акция не е само през Кавказ, но и в гръб на партите, през Мангишлак и Хиракания. За това говорят некрополите Норузмахал и Кхаромруд от съвр. Северен Иран. А това изисква добри съюзни отношение с кангарите от Канцзюй. Известно е че в този период са налице тесни съюзни отношения на Канцзюй и Кушаните. Това е координирана международна акция срещу Партия организирана от нейните съседи, в резултат на агресивната източна политика на Вологез I (51/52-79/80 г.) По археологически данни, при този владетел партяните завладяват земите около р.Узбой, което е предизвикало реакцията на кангарите и хирканците. Схващайки сериозността на положението си, Вологез е принуден да моли за помощ своите смъртни врагове – римляните, но Веспасиан отклонява идеята за съвместен поход срещу аланите, въпреки показаното, привидно благоразположение, изразяващо се в желанието на императорския син Домициан, да го оглави. (НЛ-ЭВИИКЕ,стр.47-50) Вероятно тогава и племенна група от Канцзюй, наречени пацинаки или кангари/дахи заедно с аланите се установява в Кавказ, като оставя името си – гавара Кангарак в Армения.

Хиркания, въпреки мнението на Гаглойти за връзката Вркан (Източна Грузия – Хиркания). Въпросът е дискусионен и остава открит.

4). Чдар (Китар) Булкар (Չդար-Բուլղկար). Това е последното четвърто, древнобългарско племе споменато от „Ашхарацуйц" с изключително спорна локализация. Във френският превод на „Ашхарацуйц" етнонимът е предаден като Китар-болкар. Според проф.Патканов (Патканян), преводачът на руския текст, „китар" е по-близко до арменския оригинал. Арсен Сукри, Д.М.Ланг виждат в китар-булкар – котрагите.

В българската литература Д.Табаков и П.Голийски също изказват мнението, че чдар-булкар е равнозначно с китар-булкар.

Зад „китар-булкар" вероятно се крие някакъв местен топоним, или неизвестен етноним. П.Голийски посочва Гадари, селище намиращо се източно от сливането на реките Аварско и Андийско Койсу, селището Кадар, в Буйнакски район на Дагестан и названието Бахл-Гадар, топоним използван в дагестанската хроника „История на Ихран[227]". (ПГ-БКА, стр.347,341) Там се казва че: „Жителите на Хадар са бунтовни и истински неверници…" После следва описание на различните селища и завладяването на страната от мюсюлманите (арабите). След покоряването на Дербент, Табасаран, Хайдук и Анджи, те достигат до „Бахли Хадар, където се събрали много неверници – авари". Следва разказ как арабите завладяли Хадар чрез измама с отровена храна, поради силната съпротива на жителите му. (И-Ир) Друг дагестански източник „Дербент-наме" казва, че шаховете Кавад (Кубат-шах) и Хосров I Ануширван (Нуширван-шах) „построили 360 градове, плътно до Дербент. По повелята на Кубад-шах, синът му Нуширван възстановил градовете Семенд[228], крепостта Балх, град Куйван, Ихран, Гелбах[229], крепостта Сурхаб[230], Малък Маджар (Кичи-Маджар), Голям Маджар[231] (Улу-Маджар) и други крепости в Дагестан". После автора уточнява, че Семенд(ер) е гр. Тархи[232] (Тарки). Градът Балх бил построен на р.Ирханчай, или Койсу (Аварско Койсу) и се намирал в Кумукската страна, а управителя на Балх се наричал Ендирей[233] даруг[234]. В Ирхан населението било от народа „лукан" (лакци[235]), или планински

[227] За локализацията на Ихран има две хипотези, според едната това е Аухар – земите на кавказките авари в Дагестан, тъй като реките идващи от Грузия, минавали през нея, р.Койсу минава край даргинското селище Цудахар в Левашинския район, граничи на юг с Лакския район, с надморска вис. 1500 м, на 135-140 км от Махачкала. Съществуват още две реки със същото име, Андийско и Аварско Койсу, трите р.Койсу се сливат и образуват р.Сулак. Според другата, изказана от А.А.Туаллагов и В.Кузнецов, Ихран е Ирхан – земита на източните осетинци, ироните, наречена Иркувун в персийските източници, а турския пътешественик Е.Челеби я нарича Иритав. В италианска карта от XIV в. на Кубан е разположена страната Иркания, като същото име носят и два града на Кубан и на Дон. В случая това са бивши земи на „ироните" (Западен Дагестан) заселени от лакци и лезгини.

[228] Арабските автори Ибн Хордадбех, Ибн ал Факих и др., съобщават, че град Семендер е основан он Ануширван.

[229] Верхний Чирюрт (авар. Гелбахъ).

[230] Сравни с името на Внъсеп Сурхап.

[231] гр.Маджар на р.Кума.

[232] Днес Тарки е в границите на тр.Махачкала.

[233] В ново време се нарича Андрейаул. Тук е открито Андреаулското градище (древният Балх Кадар. Градът е разрушен в VIII в. от арабските завоеватели. Керамиката от териториите между реките Терек и Сулак е един от най-ранните примери за за т.нар.салтово-маяцки тип.

[234] Титлата е позната в Персия под формата "**даругех**" darougheh – областен управител. Произхода на думата е свързан с общоиранското *drag, *drang – държа, индоиранският корен е *d(h)aragh, авестийски drag, drang, партянски draxs, согдийски drγt (dragta), хотаносакски drajta, среднoперсийски dranj (j = dž), вахански δыr, шугнански δer, искашимски δir – държа. При кушаните е позната като δδραγγο, а при усуните (асианите) – като "Далу" (Dalu) 大禄 чиято възстановка в епохата Хан е "thāśrōk", или **тарок/дарок**.

лезгинци. Те били доведени от Хорасан. В „Тарих Ендирей” се казва: „Главният град (тахшахар) на кумиките е днешното селище Ендирей, а в древни времена се е наричал Балх”. В „Тарих-и Дагестани” Балх е наречен Кадар[236]. В някои от „списъците” (вариантите) на „Дербент-наме” се казва че гр. Дербент е бил построен за защита от „неверниците Хумза (Хунза[237]) и Бахл Гадар, а в друг – „от неверниците Гадар и Авар”[238].

За лакците със самоназвание „вуругунди” (вархонити) се потвърждават данните че идват от Средна Азия, според генеалогичната им легенда, дошли от земите разположени северно от Индия и са на практика авари, заселили се в Кавказ и асимилирани от местните племена.

Интересни са данните и за Областта Маскат, многократно споменавана в арменските хроники, като земя на народа масаха-хона: “Друга област е Маскат (Маскут, Мускут) – простира се, от Табарсаран и Кайтак до Мускур. Населението и е от аланите”. (МА-ДН)

Всъщност Балх отговаря на споменатия в турското копие на „Историята” на Ат Табари, от преводача Касем-Бег (Kasem Beg), град Булхар-Балх или Булкар-Балк[239] (Bulkhar-Balkh), който Касем-Бег, свързва с известния от арабоезичните източници Беленджер. В ръкописа на Ахмед бен Азами, походът в 652-653 г. на арабския пълководец Салман ибн Рабиа се казва че: „Напускайки Дербент, Салман достигнал да хазарския град Бургур... Продължавайки своя път той пристигнал в Билкар, който не влизал във владенията на хазарите и устроил лагер на прекрасните поляни край града, намиращ се в близост с голяма река”. Ибн Ал Насир пише, че след превземането на Беленджер[240]-Булкар, Салман

---

[235] Според текста на „Дербент-наме”, именно на р.Ихран-чай, т.е. Аварску Койсу, се намира града Балх, в Кумукската страна. В Балх бил преселен „хорасански народ” от шах Хосров I Ануширван. Днес (по времето на Акташи, авторът на хрониката, живял в XVII в.), този народ се наричал лезгинци (леки).

[236] в изброяването на градовете: Аршуб, Хунзах, Андиб, Кадар, Аркас, Кадар е поставен след Андиб или Анджи, в Дербен-наме, Балх и Анджи са съседни градове.

[237] аналогичен народ Хунзи, част от групата бурушаски обитава в района на Гилгит и Читрал, което показва че хунзите в Дагестан са преселници от Средна Азия, попаднали в родствена езикова среда (Сино-Кавказкото езиково семейство).

[238] Саидов, Шихсаидов. „Дербенд-наме”, стр.55

[239] думата **балк/балх**, не трябва да се свързва с гр. Балх в Бактрия както наивно смята П.Добрев, а по-вероятно с от алтайското *balīk/*balg – град, селище, дом. В протоалтайски *pialagV, тюркски balïq, balïγ, balyk, саръ-уйгурски balīq, paluq – укрепено селище, протомонголски balγasun, монголски, халха-монголски balgas, – град, бурятски balaahan, balgāha(n), balgān, калмикски balγэsn, дагурски balga, balag, ордоски balgasu, balgus, якутски balaγan – обор, жилище, евенкски, негидалски balaγan, орокски bālaγa, удегейски balaka – жилище, манджурски falga – група къщи, квартал. От монголски е заето и в руски балаган – лека постройка, навес. (ССТМЯ-1,стр.68) В чувашки pül – обграждам, pülĕm – стая, pülĕr – село, откъдето е названието на волжкобълг. град Биляр. (ДТС,стр.80),(МФ-ЭСЧЯ-1,стр.459) Смята се че понятието има общ урало-алтайски корен, в протоугрофински *palγV – село, селище, във фински palva – селище, като част от топоними, хантски puγэl, puxэt, poxэl, манси pawэl, pāwэl, pēl, pēwэl, унгарски falu, falva мн.ч. faluk, falvak – село. Коренът е ностратически и бореален. В древногръцки pólis, литовски pilìs, латвийски pils, ирландски baile – град. В дравидски *pal – село, тибетски *bōk – жилище, 堡, съвр.кит. bǎo, старокит. pūγ, клас. старокит. pū, Хан – Тан pэw – малка крепост, укрепено селище, бурушастки baltí/baldí – стая, в кавказките езици *bulλV, цезки buλe, лезгински poλ, хуритски purli, урартски pur(u)li – къща, дом, лакски burčalu - праг. (EID),(S-AE),(UE),(SE) Така че Булкар-Балк много по-вероятно е означавало „Български град”. Съществува и друго, смятам доста невероятно обяснение. Според С.Ш.Гаджиева, топонимът Балх произризал от кумикската и общотюркска дума balïk – риба, а названието били свързано с риболовството, Балк – град на рибарите!

[240] арабска транскрипция на изходното Балангар или Баландар. В основата е перс. boland, пехлеви bāland, bālistan – горен, висок и džor (названието на прохода Чор или Джор), от пехлеви dar, осетински duar – врата, проход, т.е. горен, планински проход. Според С.Плетньова Белен-джер означава дълго селище, дълъг град. Възможно значение е и boland-garr „висока крепост”, или “планинска крепост” във връзка с пущунски garr – крепост. (DDSA)

тръгнал към друг град, наречен Вабандар, в който имало 40 000 домове. Артамонов също стига до извода, че на север в Дагестан в ранното средновековие живеят българи, явно влизащи в „Царството на хоните” на арменските автори. Той свързва Булкар-Балк, със споменатия от Мовсес Каганкатваци „великолепен град Варачан”, главен град на хоните-савири, разположен на север от Дербент.

Назвнието бахли-кадар при това съюзни с авар и хунз, говори за кидарито-ефталитски произход. Това обяснява защо Захарий Ритор съобщава сред народите на Кавказ, абдел и ефталит. Твърде вероятно китар-булкар и бахли-кадар са един и същ народ, потомци на преселените от Хосров I Ануширван, поданици на завладяната от Хосров и тюрките, Ефталитска държава. (ПГ-ТБ-А-2002-20,стр.17) (вж. по-долу гл. за булоцзите!)

Според тенденциозното мнение на В.Бутба, имената на четирете племена, трябва да се търсят през тюркските езици така, че “купи” произлиза от kuba – ризница, “дучи” – от карачаевобалкарското adïči – стрелец, “огхонтор” – от оногур – десетте рода, десетте племена, или дори “десетте реки”, тъй като думата oguz в древнотюркски означавало “течаща вода”, а “чдар” предава тюркското čitar – граничен, граничари, или уйгурското čida – копие, čidar – копиеносци. (ВБ-СБЭА,стр.171-175) Това е нагледен пример за погрешността и комичността на метода, да се търсят единствено тюркски етимологични решения за българските племенни названия .

Глава IV. Бушхи/бушки = българи

Връзката със Средна Азия се вижда от втория пласт в „Ашхарацуйц” – споменаването на българите като „**бушхи**”. Според П.Голийски появата на формата „бушх” се дължи на грешка в преписите. Булх се изписва **Բուղխ** (Bowłχ), а „Бушх” **Բուշխ** (Bowšχ), като разликата е само в буквата ղ – „лад” и շ – „ша”. В староарменски от VII в., ղ – „лад” е предавал звука „л”, а в съвр. арменски – „гх”. П.Голийски предполага, че първоначалното изписване на „Булх” е било с по-стария арменски шрифт „йеркатагир” и е използвана буквата „люн” а не „лад”, като изписването е било с главни букви: Լ – „люн” и Ղ – „лад”. Поради близкото им произнасяне, отг. на нашето „л” в ранното средновековие, те са били напълно заменяеми фонетично. В следващите векове, при преписите се използват и малки букви, което води до записване с малка буква ղ – „лад” която е сходна, особено при ръкописно изписване с շ – „ша”. Съществува и още една причина. При предаването на чужди етнически названия, особено с по-късния шрифт „болорагир” буквите ղ – „лад”, լ – „люн” и շ – „ша” често се бъркат от преписвачите. Като пример той посочва че Вардан Аревелци пише Աթշ – „Атш” вместо Աթղ „Атл” (Атил – Волга) с объркване на „лад” с „ша”. Поради тази причина първоначалният запис „Булх” с Լ – „люн” ԲՈՒԼԽ започва да се предава и като ԲՈՒՂԽ, а впоследствие и Բուղխ (Булх с „лад”/ Бугхх) преминава в Բուշխ (Бушх с „ша”). В някои от преписите се среща и формата Բուշք (Bowšk`) – бушк или “буши” от “-к” оконч. за мн.ч. (ПГ-БКА,стр.553-554) Съвременото изписване на България е Բուլղարիա[241] (Bowlgharia), с „люн” за предаване на „л” и „лад” за предаването на „гх”.

[241] (Բ-Б, ո-о, ւ-у, լ-л, ղ-гх, ա-а, ր-р, ի-и, ա-а) виж: Armenian alphabet http://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_alphabet

В “Ашхарацуйц” **бушхи** се споменават на две места. Едното бе цитирано вече, като съседи на хазарите и барсилите, а другото е в описанието на Средна Азия (Скития): “**По новия, разширен списък:** „34-тата страна в Азия е Скития, започва от река Атил (Волга) и се простира на югозапад до планината Емаон, която я разделя на две части: на Апахтарк и на Тюркастан (т.е. птолемеевото делене на Външна и Вътрешна Скития, според планината Имеон). На север тя граничи с Неизвестна земя, на запад, със Сарматия при река Атил, на юг – с Вирканското море[242], Ария и Индия, до южното разклонение на планината Емаон.

По-нататък се простира, планината Емод (Хималаите), която отделя Скития от Индия. На изток Скития граничи със Страната на Чените. В Скития обитават 43 народа, между които Ихтиофаги (рибояди), Галактофаги (млекопийци), Херибаци (при Птолемей Rhibii[243]), живеещи в Хреав[244], страна, отнета от тях (завладяна) от Берсите (персите). Останалите народи носят такива варварски имена, че е излишно да ги споменаваме. **От тях знаем само народа на Бушхите** ԲՈՒՇԽԳ (Bowšghkχ) **(българите), който в настоящото време живее в тази страна.** В нея има 5 страни, от които ще назовем Согдиана, наречена още Сагастан или Саке (Саките).

В тези две области обитават до 15 народа, богати занаятчии и търговци, на пространството между Тюркастан и Арийците. …” следва описанието на Емавон/Имеон[245]… “От петнадесетте народа единият се нарича Масагети, царицата на които умъртвила Кир[246], зад него е **народът Булх** ԲՈՒՂԽ **(**Bowłχ)[247], зад тях на северозапад се намира народа на Холозмийците (Хорезъм), които се занимават с търговия, където в областта Тур се добива Холозмийски камък, лапис-лазули, (лазурит) и най-добрия сердолик. И още един народ (пропуск) и още народа на Тухарите. От 43-те народа едните се казват Хептал (Ефталити), другите Алхон[248], третите Валхан[249], наречени така по градовете, лежащи на великата река Думос[250]. От тези планини извират още 10 реки”. (КП-А,Скифия) Виждат се две сходни названия, **бушки/булх**, изписана в първия случай с „ша”, а във втория – с „лад”.

От текста става ясно че народът **Бушхи** ԲՈՒՇԽԳ (Bowšghkχ) живее в Скития, сред народи носещи варварски имена, които не заслужава да се споменат. В „Съкратената редакция” (превод на бр.Унстън) се споменава: „И Скития има 44 народа: согди, тухарии, хептали и други с варварски названия”, но бушхите не са споменати, т.е. следва сред тях да търсим и бушхите от „Разширената редакция”. В картата си проф.Еремян е посочил бушките като съседи на ефталитите – алхан/алхон и валхон. Следва още едно споменаване

---

242 Каспийско море, често обединявано с Аралско море.

243 Това е племе дошло от Синцзян (Ордоса). В китайските хроники от епохата Хан са познати като Лоуфан (Loufang) 樓煩, Възстановката на името е “rób-(h)an”, “rwā-b(h)an”, или е звучало като “рубан”. Оказва се че този етноним е познат на Птолемей който споменава за народа на **рабаните**. (БЛ-ВТСА,стр.10) Амиан Марцелин, в своята “Римска История” го споменава сред обитателите на Серика като “**рабани**”! (АМ-РИ). Вж. част III на наст.труд.

244 т.е. авестийската Харайва – Хиркания, владяна от Персия

245 вече цитирано в текста по-горе.

246 Става въпрос за царица Томирис, която убила Кир Велики от Ахеменидската династия, през 530 г.пр.Хр. при войната му с масагетите в Средна Азия.

247 вж. Картата на проф. Еремян по „Ашхарацуйц”: http://www.kroraina.com/armen_ca/map_casia.html

248 алхани – друго название на ефталитите

249 вархонити, т.е. авари, част от ефталитите

250 Сърдаря, наречена е така и от Амиан Марцелин

на народа **Булх** ԲՈՒՂԽ **(**Bowłχ) който е посочен като съсед на хорезмийците, които се намирали на северозапад от народа Булх.

Това показва, че народа Булх се е намирал в Средноазиатското междуречие, някъде по средните течение на Амударя или Сърдаря, т.е. на югоизток от Хорезъм. В картата си Еремян е поставил народа Булх в самия ъгъл на планините Имеон и Емод. Аналогично в картите на Птолемей, там се поставя народа „Билти” (Biltae), т.е. дардите в областта Балтистан, където през VII в. те образуват държавата Болор. Вероятно това е причината за двойното споменаване на бушхи/булхи и погрешното привързване на булхите към Болор. Или названието Булх отнасящо се за Билтите и Болор няма нищо общо с българите и е резултат от сходно звучене, а под българи трябва да разбираме единствено **„бушхи/бушки” ԲՈՒՇԽԳ** (Bowšghkχ). Пояснение за тези средноазиатски българи дава Вардан Аревелци[251] в своя превод на „Историята” на М.Сирийски. Варадан пише че Скития започва от Атл (Итил – Волга) и достига до Имавон (Имеон, Манас-Болор и Памиро-Хималайския масив). В Скития има 43 варварски народа. Най-важен от тях е народът на **бушките**, другият е народа на **тухарите***,* от които произлизали татарите.

Водени от бушките, варварските народи покорили Персия[252]. (ПГ-БКА,стр.384-387)

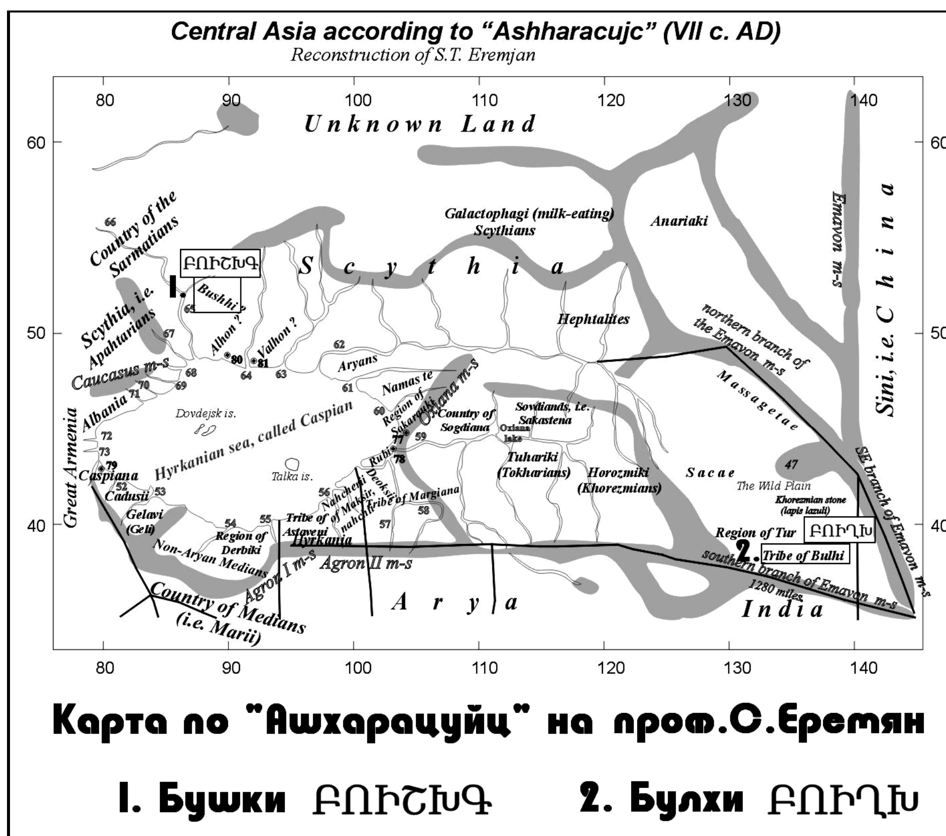

Карта по "Ашхарацуйц" на проф.С.Еремян

1. Бушки ԲՈՒՇԽԳ 2. Булхи ԲՈՒՂԽ

---

[251] П.Голийски съобщава че, в направеният превод на арменски на „Историята” на Михаил Сирийски, от Вардан Аревелци в XIII в., в коментариите преводачът е добавил интересни сведения от явно недостигнали до нас източници.

[252] Явно се имат предвид събитията от 457-8 г., когато ефталитите (или кидаритите) налагат Пероз на сасанидския трон, или по-късната 484 г. когато ефталитите разгромяват вероломния и неблагодарен шах Пероз който загива на бойното поле. В последствие ефталитите се намесват във вътрешните работи на Персия и в борбата за шахския трон.

Инок Магакий, в своята „История на народа на стрелците", т.е. татарите, привежда същите сведения за **бушките**, като предводители на ефталитите: „От смесването на трите рода: Агари, Кетури и Исава (библейски персонажи), под влияние на Злото, възникнал безобразния народ Татари, което означава: остър и леки (?). Но Св. Нерсес наричаше тези остатъци от родовете Агари, смесени с народите Гог, потомци на Торгом, владеещи Скития, т.е. между река Атил, планината Имаус и Каспийско море. Тук живеят 43 народа, които на варварски език се наречат Хуж и Дуж[253], т.е. народи, живеещи отделно. Главният от тези народи се нарича **Бушх**, а другия Тугари, от които по мое мнение, произлизат Татарите. И както чухме…предците им произлизат от страната Туркастан, отделили се от източната страна и живели в голяма нищета, препитовали се с разбойничество и грабежи, нямали религия, а почитали Слънцето, и за магиите си използвали плъстени идоли, които носели със себе си. След като минало време, някои от техните ясновидци (жреци) призовали Небесния бог поради лошото положение на своите сънародници. И той им дал на всеки отделен имот и те му дали обет. Скоро след това те излезли срещу един малък град, завладели го и се преселили там…". (ПГ-БКА,стр.384-385)

Бушки (Българи) в Средна Азия по "Ашхарацуйц".

Дословно текстът за народите **Бушх** и Тугари на Инок Магакий, е повторен от Григор Акнерци, живял през XIII в. В друг анонимен арменски документ, от 1248 г.,т.нар. „Паметна записка" се казва: „Появи се от североизток чужд и див народ, потомци на Торгом и Агар. Заради греховете наши, бог ги изпрати, подобно буря, както предвещаваше преподобния свят отец Нерсес и ние търпяхме всякакви ужаси от този народ на стрелците, който наричали „остри и леки" или „тур" и „ар", откъдето се получава татари. Светият Нерсес ги нарече потомци на Агарите, които владеят Скития, намираща се между река Атил и планината Емавон, където обитават 43 племена, наричащи са на своя варварски език

[253] Хуж и Дуж — арменски думи с библейски произход, означаващи варварите, неизвестните народи идващи от Изтока, стоящи на по-ниска степен в развитието си. Изписва се и слято Хужадуж. Отразяват библейския израз Гог и Магог, затова Хужастан, Хужакан, в арменската географска традиция, означава страната областта Хузистан, в Югозападен Иран – древната Сузиана, респ. далечна страна, а Хужиики са нейните жители

хужакани. Най-силният от тези народи е **бушх**, а другия тугар, тези за който предполагам, че са татари[254]. Както казват те, предците им излезли от Туркестан и се отправили на изток".

Св.Нерсес, който се цитира и от двата документа, казва абсолютно същото, само че нарича двата народа, най-важни в Скития: **пушх** и тугари. (ИМ-ИНС). Вардан дава и друго сведение: „А на североизток, страната **Чинумачин** граничи с **булгхарите**, откъдето излязъл татарския род – Хогта-хан, син на Чанкзхан, Хулаву-хан, син на Хогтагха-хан, Абагха-хан, син на Хулаву-хан…" и „А на изток от страната на персите, първо е страната Чинумачин и града Хата[255], където се стичат богатствата на целия свят. Те са православни християни, имат царство и църковно устройство и справедлив съд…и пр." (ПГ-БКА,стр.357-358)

Вардан посочва, че на изток от **Чинумачин** е страната на **кушаните**, а след нея е земята **Ченк**, откъдето дошъл рода на Мамиконяните (много известен арменски княжески, нахрарски род). Хората от **Ченк** са толкова богати, че даже и простолюдието ходи облечено в коприна. (RB-CCAS) Безспорно нас ни интересува страната на **булгхарите**. Няма съмнение че „Чин и Мачин", Чинумачин[256] е Китай, но в случая Вардан Аревелци е допуснал доста грешки, защото е използвал и по-стари източници, когато това географско понятие не е съществувало. От съдържанието на текста се вижда че Чинумачин по Вардан е област в Средна Азия, съвпадаща с тогавашните владения на Хулагу.

Жената на Хулагу е била християнка-несторианка, а той и наследниците му, изключително много са толерирали несторияните[257]. Поради тази причина Аревелци пише, че Чинумачин са християни. Несторианското християнство има дълбоко корени в Средна Азия, още от времената на Сасанидите и ефталитите. На изток от Чинумачин (в случая земите на Хулагу), Аревелци сочи страната Кушан. Това е Чагатайския улус. Името Кушан е взето от по-стари данни. Просто има наслагване на стари наименования върху нови страни. На изток от Кушан, Аревелци сочи Чен, което вече е Китай. Името Чен (от Цин) е традиционно за по-старите арменски извори. **Страната на булгхарите** е на североизток, откъдето излязал татарския род, което ни насочва към Източен Тяншан, но в случая ние не можем да търсим точно определено географско положение, а виждаме ясно отражение, на трайно наложилото се мнение в арменската писмена традиция, че татарите (монголите) са потомци на народите Бушх и Тугар, т.е. буши и тохари.

---

[254] Причината поради която татарите се свързват с тохарите е следната. Татарите са известни с названието „токуз-огузи" и „токус-оба" или „девет рода". То се предава от арабите като **тагазгаз, тагазгар, тагаргар**, поради което е и объркването с **тугари**, **тохари**, в арменската и византийска историографска традиция. (АГ-СМПСР,стр.11)

[255] Хатай – северен Китай, земята на Киданите или Империята Ляо.

[256] В средновековната писмена традиция, названието Чинумачин, Чин и Мачин се появява с възникването на чжурчженската „златната" империя Цзин, сменила киданската династия Ляо в 1125 г. Тогава китайското пространство отново се разделя на две части, северна – Цзин и южна, където в 960 г. се обособява Империята Сун. Чин и Мачин отразяват точно това състояние на Китай, Чин от Цзин и Мачин, което произлиза от китайското Ман-цзи, означаващо „южни варвари" защото така презрително в Северната империя Цзин, наричат враждебната Южна империя Сун, която не приема, варварския, некитайски, чжурчженски произход на династията Цзин. В това отношение Рашид Ад Дин, главният хронист на Чингис-хан, ясно уточнява че „Мангия е Южен Китай, който китайците наричат Мачин, а монголите Нянгас". Последното е също китайска заемка от кит. нан – юг, Нанчжоу – област по горното течение на р.Янцзъ, Нанкин – голям град в Южен Китай (букв. зн.: Южна столица, за разлика от Пекин/Бейцзин – Северна столица). Друг арабски автор Ибн Батуга нарича Северен Китай – Хатай, а Южен – Сун, като ни посачва географската реалност преди чжурчжунското нашествие. (ДП-ХМВСИ)

[257] Дори в столицата Султания е имало католическа архиепископия. Самият Хулагу е правил опити за антимамелюкски съюз с кръстоносците, оттам и легендата в Западна Европа, че Презвитер Йоан ще им помогне, в борбата с мюсюлманите.

Вардан просто посочва че зад бушки, употребявано от другите автори, се крие етнонима българи и това е особено важно.

В случая от арменските извори научаваме че българи фигурират след племената участвали в Ефталитската държава, което се подкрепя и от съобщението на М.Сирийски, за произхода им от „клисурите на Имеон”.

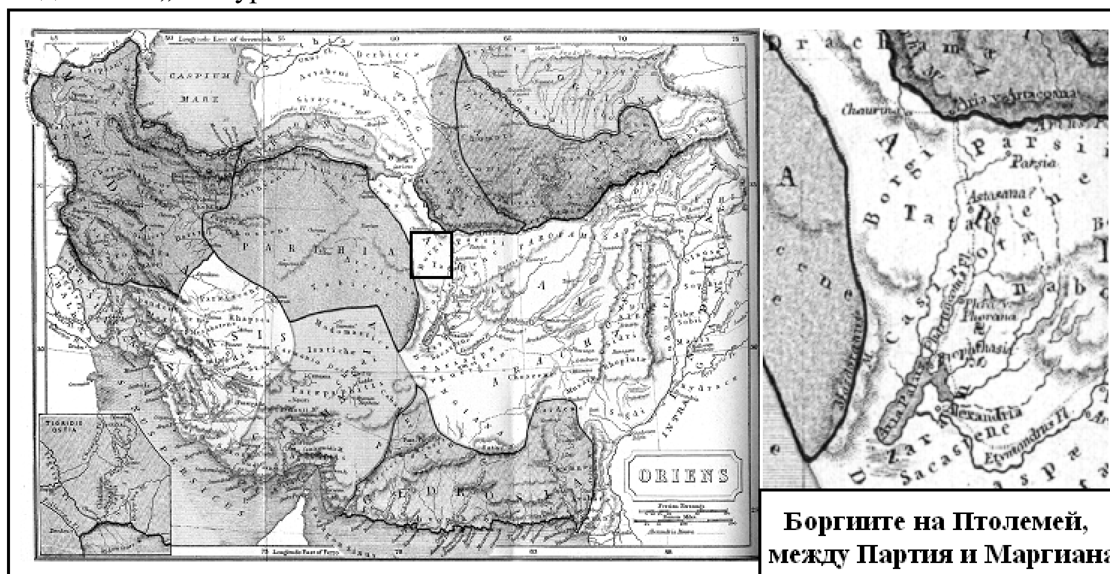

Боргиите на Птолемей, между Партия и Маргиана

А.Лизлов, късен руски автор (XVII в.), също пише за произхода на татарите: „Обаче много от писателите казват: до Арсетер е страната Белгиана, оттук жидовете под името татари, излязоха в лето господне 1200, по времето на великия Чингис, който завладя Китайското царство”[258]. Или татарите, които Лизлов нарича „жидове”, са дошли от страната Арсатер, която се нарича и Белгиана. А за местоположението на Арсатер/Белгиана, той пише че се намира в четвъртата част от Скития[259]: „Тя се дели на четири части. В едната се намира цялата Орда, във втората са Чагатаите и всички народи до Усон и Лопската пустиня. В третата част се намира Китай, който е обграден от споменатата пустиня, и Хинското царство. В четвъртата част се намират малко известни страни: Белгиана, Аргон, Арсатер, Ания”. (АЛ-СИ,гл.1) В случая Аргон е Седморечието което е известно като Аргу, Аргун, Органа (по Марко Поло), Лопската пустиня е пустинния район около ез. Лоп-нор[260], Хинското царство е Индия, Арсатер вероятно са земите на тохарите (арси) в Синцзян, или, Кушанското царство в Средна Азия, а Белгиана е също в този район, на север от Индия. Вероятно Усон, са усуните, Ания – Анси или китайското название на Партия[261]. Белгиана вероятно е или Болор/Балтистан или разположения непосредствено на север Бадахшан.

---

[258] „Обаче множайшая часть списателей глаголют сице: яко Арсатер страна область есть Белгиана, отнюду же жидове под имянем татарским изыдоша лета от воплощения Божия 1200, во время великаго Кингиса, иже утвержаше царство Китайское.”

[259] „Разделяется же на четыре части. Едина имеет в себе Орды все. Вторая загатаи и все народы, иже суть при Уссоне и пустыни Лопской. Третия обдержит Китай, и еже обретается в помянутой пустыни, и Хинское государство. Четвертая содержит страны мало нам ведомыя, яко Белгиан, Аргон, Арсатер, Ания”.

[260] китайците я наричат “Гребена на Белия дракон” или Бай лун дуй (báilóngduī) 白龍堆.

[261] Интересен е въпроса за източниците на Лизлов. Знае се, че е използвал предимно полски, западноевропейски източници, класическите антични и ранносредновековни автори, както и собствени руски източници.: Е. В. ЧИСТЯКОВА «Скифская история» А. И. Лызлова и труды польских историков XVI—XVII вв.: http://pushkinskijdom.ru/Portals/3/PDF/TODRL/19_tom/Chistjakova/Chistjakova.pdf Под някаква преводна форма е използвал и китайски източници, иначе няма как да са му известни Усон и Ания.

Напр. баварският благородник Ханс Шилтберг, който около 1420 г. е пленик при монголите, означава Бадахшан като Wlashoen, а според Според В.Бартолд, по-старото название на планинската област Бадахшан в Афганистан е звучало като Балахшан[262].

П.Голийски свързва бушхите, със посочените от Птолемей народ Боргии (Borgii)[263], обитавал в района на Херат (древната Ареа), в Хорасан до р.Герируд, и предполага че това са носители на българския етноним дошли в района вероятно с юечжите-кушани. Хорезмийците са разположени точно на северозапад от тях. (ПГ-БКА,стр.377)

Глава V. Пурк = пугури (българи)

Третият най-древен пласт в „Ашхарацуйц" е свързан с народа **„пурк"** който директно съответства на епагеритите на Плиний. Според „Разширената редакция": „В същата планина след ардозкия народ живеят даджани (рачани), **дуали** (двали, дуло), цъхуи, **пурк** (пугури/бургари, българи), цанаркаи, при които е Аланската врата и друга врата, която се нарича Кцекен, като едноименния народ". Пурк са съседи на аланите обитаващи Ардозката клисура, адигите-цъхуи (цадши), грузинците-рачани, двалите, цанарите при които е „Дарял". Аналогично Плиний посочва „епагеритите като съседи на адигите и твалите". Местоположението на пурк/(е)пагеритите съвпада с бургарите на З.Ритор и пугурите на М.Сирийски, зад „Каспийските врати", респ. „Порти Торайски" или Дарял. Пурк обитават Барсилия и вероятно от тази област е преселението на Вънд и хората му в Армения. В това отношение е интересна легендата на осетинците от Куртатинската теснина (куртагитите), записана от Пфаф. Според нея, преди техните деди да се заселят тук, е обитавал загадъчния народ **Бурдартæ** или **Бурсартæ**. Местното население си го обяснява като русокоси, жълтокоси, от осет. bur – жълт, светъл. Всъщност **Бурдартæ** би означавало **бурдари** и **Бурсартæ** – **бурсари**, тъй като –тæ е частица за мн.ч. (сравни с **барсили**) В преданията на осетинците-дигори има мъгляви спомени за митичната област **Бурка**, намираща се в близост с техните земи, където обитавал някакъв митичен народ "царциатæ", загинал от природни бедствия и глад. Топоними свързани с „царциатæ" са разпространени в Алагирската, Кобанската и Трусовската клисура в Сев.Осетия и около Казбек между Южна Осетия и Грузия[264]. Според Борис Алборов е съществувала реална област **„Бурка"** разположена в Западен Кавказ, в земите на съвр.Балкария и Дигория. **Дори Албаров смята че родът Бората от "Нартския епос",**

---

[262] Названието Бадахшан – област в Согдиана известна в древността с находищата си на лазурит, е известна в древноста и средновековието като Balaxšan, което някои свързват balas, balaš – кристал, скъпоценен камък. Индоиранските форми са заети и в китайски 玻璃 - bōli – стъкло, кристал, от санскритското sphaṭika, през палийски phalīka – стъкло, кристал, съотв. и в тунгусоманджурски boli, също през протомонголски bōlur, бурятски bular – кристал, навлиза в тунгусоманчжурски bolosu – кристал. (ССТМЯ-1,стр.92-93)

[263] „Гезиротите (Gezirotae) са близо до Дрангиана (Drangiana), и близо до Паропамис (Paropanisades) са Парутите (Parutae), под които са Обарите (Obares), и част, от които са разположени между тези които обитават в Драхама (Drachamae), под които са Етимандрите (Etymandri), тогава са **Боргиите** (Borgii), и под тях е района Скорпиофера (Scorpiofera)". Птолемей кн.5, Ариа.

[264] Цагаева А.Дз. Топонимия Северной Осетии. Орджоникидзе, 1975. Т.1.стр.180-181.

всъщност отговаря точно на загадъчните бурка. Пурк в „Ашхарацуйц" се поместват между зихите и цанарите, следователно, народа **Пурк** е живял някъде на Моздокската равнина, простирайки се до зихите на Черно море. Това е територията на съвр.Северна Осетия и Кабардино-Балкария. **Пурк** от „Ашхарацуйц" точно отговаря на осетино-дигорското **Бурка,** заключава Борис Албаров, известен изследовател на осетинските предания. (БА-ЭЦОНС) Или ако продължим логичните разсъждения на Алборов виждаме че загадъчнтите **бурка/пурк** отговарят точно на Плиниевите **епагерити** и **пугурите** на М.Сирийски и барсирилите (бурсари). В потвърждение на казаното, кагана Йосиф в писмото до Хасдай ибн Шафрут, посочва града **Бурк**[265]**,** намиращ се в западните покрайнини на държавата му, в близост до Грузия. (СП-Х,стр.10) Вероятно отговаря на ранносредновековната крепост **Бургустан/Боргустан**, разположена в близост до Хумар, съвр.селище Рим-гора, на 17 км от Кисловодск. През VI – IX в. тук е имало селище и добре укрепена крепост. Некрополът Клин-Яр е принадлежал на нейните жители. А те са били древни българи и алани. В близост, в района на Кольцо-гора, са открити салтово-маяцки селища. В района на Кисловодск са открити древнобългарски некрополи. Районът между Теберда, Хумар, Кисловодск и Рим-гора (Бургустан), е бил гъсто заселен. Името Боргустан или Бургустан, местното карачаево-балкарско население тълкува като "твърдо място", респ. твърдина или крепост, но това е късна интерпретация. (ВК-АОЭ,стр.30,39) В случая е пределно ясно, че това е хазарският град Бурк, название което отразява българския етноним. Именно в този район, са открити съдове от салтово-маяцката култура с надписи на т.нар. "донско-кубанско" писмо – успешно разчетени от Г.Турчанинов.

Прокопий Кесарийски, в своята „История на войните с персите" казва: „Зад пределите на абасгите (абхазите родствени на зихите) до Кавказкия хребед живеят **брухи**, намират се между абасгите и аланите. По крайбрежието на Понт Евксински са се утвърдили зихите... Зад тях живеят сагините. Приморската част на страната им, по-рано е владяна от римляните. Там те са построили двете крайморски крепости Севастопол и Питиунт, намиращи се една от друга на два дена път."

В българската литература П.Добрев изказва интересната хипотеза че зад въпросните „брухи" се крие българския етноним. Повечето рускоезични изследователи ги причисляват към абхазо-адигските племена, други - към сармато-аланските племена[266]. Новоселцев също свързва брухите с българите, предвид сходния район на обитаване, Западен Кавказ, на границата, между абазгите и аланите.

Флавий Ариан (II в.) в своето описание (обиколка) на Черно море, споменава река Боргис, отговаряща на съвр. Мзимта, намираща се на територията на Абхазия: „И така, ако се потегли от Диоскуриада, първата спирка да бъде в Питиунт, на разстояние триста и петдесет стадия. От там сто и петдесет стадия до Нитика (съвр. Гагра), където в древността е живяло скитското племе, за което споменава историка Херодот: той казва, че този народ е въшлив, и такава мълва за тях продължава и до днешно време. От Нитика до река Абаска (във връзка с народа абазги) са деветдесет стадия, Боргис, отстои от Абаск на сто и двайсет стадия, а от Боргис – на шейсет стадия е Несис, където се издава Херакловия нос (според

---

[265] „..6. С западной стороны Ш-р-кил (Саркел), С-м-к-р-ц (Тмутаракань-Таматарха), К-р-ц (Керчь), Суграй (Сурож/Сугдак), Алус, Л-м-б-т (Ламбат), Б-р-т-нат (Бартанат), Алубиха, Кут, Манк-т (Манкат), **Бурк**, Ал-ма, Г-рузин.". (СП-Х,стр.10)

[266] Интересна гледна точка според Гаглойти е, че етнонима произдлиза от осет. bиru – преграда, укрепление, вал, крепост. В това отношение заслужава внимание, че едно от убихските племена се нарича в средновековието „алани".

В.Милер той отговаря на Птолемеевата Ампсалида). Ааналогично Птолемей споменава р.Бурка: „Зад Коркондам, на Понта, зад град Ампсалис е река Бурка”.

В аналогичен документо от V в., представляващ също описание на Черно море, но от анонемен автор, р.Боргис е наречена Брухонта: „От Питиунт до страната Стенитика (която накога наричали Триглит) са 150 стадий, в тази страна в древността е живяло скитско племе, което споменава Херодот. Той казва, че те се хранели със шишарки. И тази представа е съхранена и до днес. От Стенитика до р.Абаска - 90 стадий. А от р.Абаска до Брухонта (която сега наричат Мизигма) 120 стадий. От Брухонта до р.Несис, където е Херакловия нос (т.н. Пиксит) 60 стадий”. (Георгика. Сведения византийских авторов о Грузии, т.2, изд.11. Тб., 1965, с.4-13)

Трето споменаване на този топоним е от Агатий, който в своята „История за царуването на Юстиниан” съобщава за крепост между земите на лазите и аланите, наричащо се Бухлоон и че принадлежи на апсилите (абазгите).

Етнонимът брухи, традиционно в рускоезичната литаратура се свързва с убихите[267], които са част от абхасците. Самоназванието им звучи като пьок, пьох, бьох. (НВ-ЭПНСК,стр.59-69)

Като се сравнят данните за “брухите” със съобщението от “Ашхарацуйц”: “Между Българите и Понтийското море живеят народите: Гарши (гаши/касшк – касоги), Кути и Свани до града Питинунт (Pityus – Пицунда), на морския бряг е страната на Авазите (Abasgi), където живеят Апшилите и Абхазите до своя крайморски град Севастопол (Dioscurias – Сухуми)” се вижда, че може да се търси иденичност мужду българи и брухи/бурки (пурк), потвърдено и от наличието на град с името Бург/Бурк (Бургустан).

Друг интересен факт е, че в „Епоса за Нартите” рода Бората е свързван с богатството и се възприемат като предимно отрицателни герои, които не споделят обичаите на останалите Нартски родове. А.Туаллагов свързва ранното съобщение на българите от М.Хоренаци, с „Нартския епос” където един от седемте синове на старейшината на рода Бората – Бурафарнуг носи името Болгар. (АТ-СА,стр.269) Това може да се обясни с възможността, Бората да отговарят на заварените сарматски племена в Кавказ, с които се сблъскват идващите от север алани. Сарматите вече са уседнали, част от тях се занимават и със земеделие, за разлика от аланите-номади, които ги възприемат като родственици, но не чак до там, преписвайки им отрицателни според техните виждания, черти – стремеж към богатство, занимаване със земеделие[268], а не с “балц” – военни грабителски походи, смятани за висша форма на мъжество и героизъм и основно занимание на мъжете-войни.

---

[267] Днес убихите обитават същите райони, където са посочени от Прокопий, но по-голямата част от тях, поради ислямската си религия, през XIX в. е изселена в Турция, станали печално известни като сборната кавказка мюсюлманска общност „черкези”, поради грабежите и насилието което са извършвали върху местните християни, вкл. и българите.

[268] По записите на Мусо Цаллагов „Фолклорни материали”, от разказа на Ягор Бигулаев (1932 г.) се казва че в Северна Туалетия (Двалия, Двалетия), живял някога силния народ царцата, който бил постигнат от някаква заразна болест (rыn) и те умирали със стотици. И.Джанаев, запис в с.Кесаты Кау, 1932 г.). В Санибанската теснина „ущелье” народните предания твърдят, че на север от селата Старая и Верхняя Саниба, по пътя към село Верхнее Кани, на планинския склон и близо до реката, се намират древните селища на народа царциата, който загинал от чума (рын). Умрелите погребвали в катакомби. Това станало преди 2000 години според разказвача Гатази Дзусов. Що се отнася до названието царце/царца, то е митично. Значението е неясно. Днес в осет. carcatæ означава нещо приказно, удивително. Но може да посочим и диг. cæræg – местен жител, туземец, т.е. старо, заварено население. И като друга възможност, вероятно е производно на осет. čыr – хора и съој – жито, според легендата именно недостига на жито е довел до гибелта им. В осетински иронски въпросните царца се наричат и курис, което означава и житен сноп, във връзка със народни ритуали свързани с почит на житото и реколтата, възникнали като спомен от съдбата на царциата.

Друг интересен но косвен извор за българите, са древните баварски хроники. Проучени са от проф.Фрицлер (1927 г.) Той изследва хрониката на баварския летописец от XIV в. Авентин, събрал много старогермански предания и легенди. В народния епос, в песните на майстерзингерите (народни певци) и в хрониките, се казва: „как баварците са минали през почти едни и същи страни, чак до Армения и Индия а също и, че навсякъде там са живели известно време". В свитък от бенедиктинския манастир при Нийдер-Алтайх, са записани епически балади и песни, които разказвали за стар немски герой на име Байгер или Бойгер, който дошъл до Дунава от Армения и Скития, която опира до Индия, и завзел всички земи около Дунав. Друг източник от Регенсбург, разказва „как баварците се движили чак до изгрева на слънцето в Азия и Армения и Индия през страните, които сега някои наричат Тартария". В ръкопис от манастира Мелк се казва, че баварците били дошли **от района на Армения.**

В регистър на грамоти от Лайпциг се открива пасаж за „херцог Поймонт и неговия брат Инграм, които дошли от Армения". Същото съобщава и „Императорската хроника" (Kaiserchronik): херцозите Боемунт и Инграм, довели баварците от Армения. Същото сведение дават Хайнрих от Мюнхен и Михаел Бехайм. В една анонимна хроника от Бавария, от манастира Емеран, и в Баварската хроника на Фютрер (Fuetrer), се говори за княз Баварус, който бил дошъл от Армения. Фроумунд фон Тегернзее, който през X в. е писал за произхода на баварците, научил, че родината на баварците била областта на крайния Изток около Армения, „както той чул от благонадеждни люде, които били там и чули баварския език". Около 1300 г., бенедиктинският монах Барнхард фон Кремсмюнстер, съставил история на баварците: „От Изток изходили, баварците дошли на Дунава, от които после другите научили и възприели немския език. Тъй като съвсем открай Изтока, където е Армения и още Индия е произходът им, което аз чух от люде, на които може да се вярва и които отишли до там и чули да се говори на баварски." От Армения баварският народ бил изведен от своите князе Боемунд и Инграм. Според едно известие, предадено от Тритем, баварците били прогонени от Тиберий. В „Хроника от Пасау" от X в. се казва ясно, че преди баварците са имали свой особен език, но след това приели от немците, немския език. По-нататък в изложението си проф. Фрицлер предполага че формата бойгер, багуар, bauguvar, е в основата на етнонима на баварците и произлиза от названието „българи". (Ф-ОПББ) За баварите, наричани още байбари (Йордан) или баювари, се знае че обитават земите на съвр.Чехия, около I в., като съседи на свевите (швабите). Официалната версия е, че етнонима бавари е наследен от по-старото келтско племе бои/боиски, обитатели на областта, от тях произлиза и германското название на Чехия – Бохемия. На пръв поглед версията на Фрицлер може да влезе в графата несериозни, тъй като се базира изцяло на предания. Но се откриват многократни податки насочени към Кавказ, в земите на Армения, с конткретни описания на събития станали във времето Тиберий, в I в. Разбира се баварците са германско племе, формирано в началото на VI в., от потомците на маркоманите, алеманите, швабите, ругиите. В резултат на междуособиците във Франкската държава на Меровингите, алеманите и др. германски племена търсят спасение в държавата на аварите и са заселени в граничните райони на запад от Средния Дунав. Запазват статута си на съюзно население. От откритите най-ранни баварски поселения и некрополи (Marosnagylak и Barathely) се вижда че са живеели смесено със заварени гепиди. (НТ) А това предполага че са влезли и в контакт с българите, живеещи съвместно с гепидите. Напълно възможно е именно тези "германски българи" както казва "Ашхарацуйц", които са попадналите в германско обкръжение, останалата от тях част в Аварската държава, заедно с гепидите да са

се влели като компоненти във формирането на бъдещи "баварци[269]". Така те са оставили своите легенди да източиня произход от земите до Армения. Фрицлер посочва и наличие на няколко негермански думи в старобаварски за които смята основателно че са от древнобългарски произход[270].

Глава VI. Булоцзи = бушки. Сведения за българите в китайските хроники

Интересни и недостатъчно изучени са китайските извори за народ с име **булоцзи** (buloji) 部洛稽 звучащо твърде близко до българския етноним. В България около миналото на този народ и евентуалната му връзка с предците на древните българи, започна да се пише, след публикацията на Санпиен Чен "Някои бележки за китайските българи"[271] в унгарското сп. "Acta orientalia" бр. 1 и 2, от 1998 г., изд. на Унгарската академия на науките. Санпиен Чен (китайски учен работещ в Канада), не е първият който обръща внимание на тази хипотетична връзка. Още през 30-ге год. на XX в. Питър Буудберг изказва идеята за възможното приравняване на етнонима "булоцзи" с българския етноним, но публикацията му не предизвиква интерес. Първите съобщения за народа "булоцзи" се появяват в смутните векове на гражданските войни в Китай, продължили от края на династията Младша Хан (III в.) до обединението на страната при династията Тан (VII в.). Обобщени сведения за тях се откриват в хрониката "Чжоу-шу"[272] (История на династията Чжоу), "Бей-ши" (История на Северните дворове/или династии), "Бей Ци-ши" (История на династията Северна Ци), "Цзин-шу" (История на династията Цзин), "Лян-шу" (История на династията Лян). Смята се че една от най-пълните компилации за булоцзите е направена от Лин Ган, от материалите свързани с историята на Хсюнну. Анализирайки данните за булоцзите, китайският историк Тан Чанжу посочва, че въпросният народ се явява едно от племената, станали известни с името 羯 "цзе" (jie), или 羯胡 "цзеху" (jiehu) (в кит. 胡 -"ху[273]" – чужденец, варварин, 羯胡 "цзе-ху" – варварите "цзе"). (АМ-ТХ,стр.11-112)

В смутния период на гражданските войни (III – VII в.) петте групи варвари "ху": Хсюнну (Xiongnu) 匈奴, Цзе (Jie) 羯, Ди (Di) 氐, Кяни (Qiāng) 羌 и Сянби (Xianbei) 鲜卑 опустошават Северен Китай и създават ефимерни държавици които постоянно воюват помежду си и се унищожават една друга, докато представителите на древномонголското

[269] Самото понятие „бавари" показва твърде интересна сармато-аланска етимология, в осетински иронски baværæg, дигорски bajværæg – охрана, иронски baværæn, дигорски bajværæn – подлежащ на охрана, на съхранение, иронски bawærinag – охраняван, или бавари – гранична охрана, предвид факта че аварите ги заселват точна с тази цел, като гранично население. (ИРС),(ДРС) Вж. бълг. **бавя** – пазя.

[270] **барит –** побеждавай, **кармола** – бунт, **китрибин** – затвор, **пурика** – груб човек, простолюдие, **роба** – дреха, **хабис** – затвор, **харизлис –** престъпление, и др. (Ф-ОПББ)

[271] Статията се появи в интернет-пространството и така стана достояние на българския читател, особено след превода на П.Голийски, поместен в сп. "Авитохол" бр.26/2004 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/S_Ttsihen_Buloczi.pdf и в мой превод: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Sanping_Chen_China_BG_Buloji.pdf

[272] Обобщените сведения за Buluoji се намират в глава 49 от „Чжоу-шу", които са били по-късно преписани в съкратен вариант от няколко класически енциклопедични източника, а именно „Тунцзян", „Тайпин-хуаню-ши", „Тунчжи" (Tongzhi) и „Вендзян-тункао" (Wenxian tongkao).

[273] В своя анализ на термина "ху" китайският учен Лю Маоцай посочва че в различните периоди значението се е променяло, но като цяло така са наречани: 1. западните варвари, 2. северните варвари, т.е. северозападните съседи на Древен и Средновековен Китай.

племе Тоба (Tuòbá) 拓拔 (от групата сянби), не успява да наложи своята власт над всички и да обедини цял Северен Китай в една държава – империята Тоба-Вей 拓拔魏 или Юан-Вей 元魏.

Тан Чанжу (Tang Changru) смята, че в един по-късен етап, булоцзите обединяват всички племена "цзе" и двата етнонима „булоцзи" и „цзе" стават абсолютно идентични.

Произходът и етническата принадлежнаст на "цзе" не са много ясни. Повечето източници ги определят като "част от хсюнну" или "като роби на хсюнну", т.е. нехунско население покорено и подчинено на хунския шанюй. На това мнение е и Санпиен Чен, който подчертава ясно европеидния вид на "цзе", описани с "гъсти бради, високи носове и дълбоки очи", което е крайно нетипично за монголоидните хсюнну, т.е. няма как "цзе" да принадлежат към чистокръвните и древни родове на Хсюнну. Според Райт (Wright), предвид европеидността на „цзе", те са най-вероятно пришълци от Средна Азия, наемници на хуните, така че „цзе" не е етноним, а по-скоро занятие: войн-наемник. (ТБ-ОГ,стр.88) Според китайският историк Чен Йинке, „цзе" са потомци на „малките юечжи/роучжи", които са останали в Синцзян и са приели (като победени) сюзеренитета на хсюнну. Подобно нещо твърди и Яо Вей Юан, по-късен средновковен автор. В своето "Изследване за племената ху" той пише, че племената „цзе" са потомци на юечжите/роучжите, грешка е да се смятат за част от хсюнну! (СК-ЛТТ,стр.107) Тан Чанжу (1957 г.) смята, че във Вейската (220-265 г., вс. династията Цао-Вей, да не се бърка с Тоба-Вей) и Цзинската (265-420 г.) епохи, това название е еволюирало „чжуху">„цзаху">„цзеху" и е включвало смес от европеидни и монголоидни племена, тъй като тогава названието „ху" се отнася предимно за хора от източноирански произход (най-известните "ху" са согдийците). Това мнение поддържа и Санпиен Чен, правейки връзка от класическото обяснение на българския етноним като bulgamak – смесен (бълг.турцизъм буламач) и "цзе" – разни, смесени. (СЧ-НБКБ)

В „Цзин-шу" „цзаху" се наричат още „шанху" – планински варвари. Според Н.Бичурин „чжуху" означава „тюрки" нещо което е отхвърлено от съвр. китаисти. (АМ-ТХ,стр.162-163) Според В.Таскин, названието „цзе" има географски произход и произлиза от областта Цзеши – съвр.окръг Юйше (Yúcì) 榆次[274] в пров. Шанси, т.е. населението носи името на областта, от която произлиза. (ВТ-МИКНК-Ц,стр.7) Според Дзян Тун „цзе" са „жуни и дисци" т.е. част от народите „ди" (белокожото европеидно население в Северен Китай известно от древността). Те са се разселили в провинция Шанси и са около милион и половина души, почти толкова е и завареното китайско население. Но „цзесците" са наложили жесток режим на постоянни набези и ограбване на местното китайско население. (ВТ-МИКНК-Ц,стр.16-18)

Племената „цзе" стават известни покрай Ши Ле (石勒)[275] – авантюрист, по произход от „цзе", който успява да създаде собствена държава. Около 310 г. избягва от китайски плен, за кратко време събира армия и в 315-316 г. вече е известен военночалник, който успява да завладее хунската държавица Чжао, сваля старата династия Лю и създава своя д-ва Късна

[274] "źwo-shjəś" или Зушие/Цзушие - в епохите Вей-Тан, според мнението на Таскин, но „цзе" се предава със съвсем друг йероглиф 羯, което прави извода му твърде съмнителен.

[275] „shí-lè", в епохата Вей „džjek-lək", букв.зн. на йероглифите е „каменна юзда", т.е. „твърдо управляващ".

Чжао[276] (Hòu Zhào) 后赵. Ши Ле е бил човек с крайно жесток нрав. Умира около 333 г. Вместо малолетният му син Ши Хун (333-334 г.), управлява като регент братовчед му Ши Ху, който на следващата година взема властта и се обявява за император. Той управлява крайно жестоко и тиранично. След неговата смърт в 349 г. започва борба за трона между синовете му. Побеждава Ши Ши, който управлява 73 дни, след като е свален от Ши Цзин, но малко след това, неговият пълководец Жан Мин прави заговор и също го сваля. Жан Мин, който е китаец избива представителите на рода Ши и провъзгласява династията Жан Вей. Той много мрази „цзесците" и още през същата 349 г., веднага след възкачването си на трона, устройва истинска „вартоломеева нощ" за омразните му варвари. Били избити около 200 000 цзесци, които разпознавали по гъстите бради и високите носове. Разбира се цифрата е вероятно многократно завишена. (ТБ-ОГ,стр.89)

Именно за тях Яо Вей Юан пише, да не се бъркат с хсюнну, защото са юечжи. Самото тълкуване на названието "Цзе" (Jie) 羯, не е много ясно[277].

Относно езика на племената „Цзе" е съхранена една-единствена фраза, казана от Ши Ле и записана в китайска транскрипция: (秀支 替戾岡) Сючжи тилиган, (僕谷 劬秃當) Пугу цюйтудан. Но в епохата Вей възстановката[278] е: 秀支 替戾岡: s(h)əw-kje thiēś-l(h)əś-kāŋ, 僕谷 劬秃當: bōk-kōk g(h)wo-thōk-tāŋ.

Пулебалнк реконструира текста: siu'-cie thei'-lei', let-kang bok-kuk yok giou-thuk-tang, или при съвр.четене на йероглифите "xiù-zhī tì-lì-gāng, pú-gǔ qú-tū-dāng" и го интерпретира като "süčži tiligan Pugu czüytudan", което превежда от древнотюркски süčži[279] - войска, tiligan[280] – влача, предвиждам, Pugu – титла (бег), czüy[281] tudan[282] – хванете. Преводът даден

[276] Ши Ле попада в плен при Сима Тен, който го продава като роб в Шандун. Бяга от робството и събира група скитници и разбойници. Присъединява се към армията на Сима Ин. По време на войните се запознава с Лю Юан и става неговият най-добър пълководец. След смъртта на Лю Юан в 310 г., още 9 години воюва с Цзин на страната на Северна Хан. В 319 г. влиза в конфликт с Лю Яо и се провъзгласява за ван на Чжао. В 329 г. унищожава държавата Ранна Чжао, а в 330 се провъзгласява за император на Късна Чжао.

[277] За йероглифа 羯 и във вариант 揭 произнадящ се "цзе" се знае че в по-старите времена е звучал по различен начин, в древнокитайски, класически период (епохите Цин и Хан) kat, следкласическия период (Епохите Вей, Тан) и средновековен китайски kāt. Всъщност в интересуващия ни период (епохите Хан и Тоба Вей) е звучало по съвсем друг начин – "кат". Карлгрен, Ли Жун го реконстроира като kai, Старостин – kэj, Тодо Акиясу – ker, Дун Тунхэ – ked, Чжоу Фагао – krer, като тенденцията ked/t>kej се наблюдава в следханското време. Според С.Чен, с този йероглиф са предавани и некитайски срички съдържащи "r" звук съществувал в древнокитайски, но после изчезнал (но е съхранен в тибетски). Така че въпросното kāt най-вероятно отразява изходното *gar/ghar/kar/khar, което пък твърде много прилича на възстановеното от Бейли самоназвание на тохарите *gari/ghari/kari/khari. Птолемей посочва народ "гарини" или "гаренеи" живеещ в Серика (Таримския басейн и Джунгария). В епохата Хан и по-рано, едно от племената влизащо в групата "Чеши" е **Цзийлу** (Jiylu) �閭, в епохата Хан - "kaj-r(h)a". В епохата на Воюващите царства е известно като **Цилон** (Qilong) 其龍, в интересуващата ни епоха "gie-rong", отговарящо на споменатите от Птолемей **гаренеи**, gara в хотаносакските документи и "малките юечжи" от китайските хроники. В епохата Западна Хан владението **Цзилу** е съседно на **Беилу**. В епохите Вей-Тан ги виждаме като Цзе и Булоцзи.

[278] по С.Старостин: Chinese characters: http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\china\bigchina

[279] самата тюркска дума sü – войска е от китайски произход: 師 - в ханския период śjāj, тански и средновековен период śyj, съвр.форма shi – войска)

[280] най-близко е древнотюрк. (в уйгурски) tilgen, tilken – колело, в старомонголски *telegen – каруца, телега, в евенкски tolgokī; tolgodō, нанайски tolki, негидалски tolgoxi – кучешки впряг. В чагатайски tälgän, ногайски

в китайския документ е: Вкарайте войските хванете Лю Яо (вълр. пугу, враг на Ши Ле). Рамстед тълкува текста така “sükä taligan, bügüg titan” – Иди на война и хвани пугу (бюгю – бег, бега). Предполага се, че по времето на Ши Ле, тази част от “цзе” от която е неговата войска, е говорела вече на езика на хсюнну (пратюркски). (ВТ-МИКНК-Ц,стр.8). В случая обаче, може да се предложи по-удачно разчитане, през монголски и тунгусоманджурски, отколкото през тюркски, изхождайкио от произношенията на йероглифите в епохата Туба-Вей:

秀支 - s(h)əw-kje: Най-близо стои тунгусоманджурското, в негидалски čawxa, манджурски čuahə, čōχa, чжурчженски čaw-xa, улчийски, орокски čaụχa, нанайски čaoχa, орочки čaụxa, удегейски čawaha, čauha, солонски čoγa – войска, в монголски ča'ur (čaγur), бурятски sūr sereg – военен поход, ордоски čirik čūr – войска. В тюркските езици няма аналог (посоченото тюркско čabuš (орхонтски, енисейски рун. текстове), уйгурски, турски čavuš – войскови командир според ДТС,стр.142 е от персийски пр., но по-вероятно е разширение на същия този корен, вж. киргизкото čaa - войска).

替戾岡 - thiēś-l(h)əś- kāŋ: (в епохата Тан: thiēj-l(h)əj-kāŋ) може да се свърже с монголското tulaldaan, калмикското tullcan – бой, битка, сражение, монг. tulax, tulaldax, калмикски tulx, tuldan – влизам в битка, сражавам се, в евенкски təllə – съсичам, ранявам, осъкатявам, поразявам. (МРС),(КлРС,стр.517),(ССТМЯ-2,стр.232)

僕谷 - bōk-kōk: Пугу, т.е. бега, бека – бег, титлата на Лю Яо

劬 - g(h)wo: в калмикски xu – усилваща частица[283], поставяна пред глагол, веднага, всичко, съвсем, изцяло, до край. (КлРС,стр.605) В ТМ езиците gə – частица за одобрение, точно така, веднага. (ССТМЯ-1,стр.176)

禿當 - thōk-tāŋ: монг. togtoox, togtnox, калмикски togtax, togtnax, togtx – установявам, утвърждавам, задържам, стягам, попречвам на, усмирявам. (МРС),(КлРС,стр.500-501) В евенкски tokto, евенски toktot – спирам, задържам, солонски, орочки, нанайски tokto, негидалски toktov, удегейски toktoxo, манджурски tokton – утвърждавам, решавам. (ССТМЯ-2,стр193-194) В чувашки tɯtkăn – плен. (ВЕ-ЭСЧЯ,стр.269) Така смисълът на изречението е “войската да нападне, бека веднага да задържи”. А езикът на който са говорели „цзе”, е по-близък до монголски и тунгусоманджурски, отколкото до тюркски и показва по-ранния етап, на езикова алтаизация при старото европеидно население в региона (общността теле). Съществуват и други преводи на вълр. фраза. Напр. Х.Бейли[284] предлага прочит през ирански, който обаче изобщо не е убедителен: “šükäčik tiritkā bāguk(a) grauttā” –

диал. telegen, каракалпакски telegen, се смятат за монголски заемки. Така че трудно може да се използва в това изречение.

[281] в хакаски, тувински, тофларски, шорски čā, казахски, балкарски žaw, кумикски, уйгурски татарски jaw, древнотюркски, тюркменски, азълбайджански, турски jaγï – враг, якутски sïa-kār, чувашки śu - дивак, злодей, насилник.

[282] Прототюркският корен е *tut, във всички тюркски езици, озн. държа, хващам, в протомонголски *todka/*tödüge, в сївр.монголски todqa, калмикски totxə – държа, закрепям, хващам, в манджурски *tuta, чжурчженски duta-xun – оставям нещо, корейски *tàt, японски tojí, todomé – закривам, протоалтайски корен *t`[u]tV – хващам, държа, възпрепядствам. (S-AE) От същия корен е древнобългарското **тетегъ** – носилка, в чувашки tɯt - държа, tɯtkă, tɯtkăš – 1. ръкохватка, 2. скоба.

[283] вж.бълг. **ха-** часица за усилване, напр. **ха-така** – точно така, вероятно с древнобълг.произход.

[284] **Х.Бейли. Хуна.** Индо-скитски студии. H.W. Bailey, Indo-Scythian Studies: being Khotanese Texts, VII, Cambridge, 1985, pp. 25-41. http://www.archive.org/details/EtymologyOfXiongnuNames На български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/H_Bailey_HUNA.pdf

"войската е изпратена, bāguk(a) – вожда, пълководеца е пленен". Иранските думи в средновековен северноирански са следните:

šükä – изпращам, оттук "тълпа" група – въоръжена, събирам армия, в староирански hai- изпрати, hainā – група, -čik е наставка за получаване на прилагателно от съществително.

tiritkā – излезе, произлиза от иранското *ati-rixta – премина, и raik – да отида, в пехлеви virek-, virext – отивам, бягам, в съвр.перс. gureγ – бягство, (вж. бълг. гурам – ходя насам-натам, обикалям скитам).

bāguk(a) е титла, производна на индоарийския корен корена bag-, от който е и baga – даващ, даряващ, baxta – съдба, baga / bag – бог (също и господар). Смята се тюркската тила бег/бек е согдийска заемка.

grauttā е от индоевропейския корен grab – вземам (слав. грабя), в хотаносакски grih-: grautta, пехлеви gir-: grift, съвр.персийски gir-, girift, согдийски γrβ-: γrβ't. Смятам опита за разчитане на Бейли за изцяло неудачен.

Китайските документи ни съобщават и няколко оцелили думи от езика на булоцзите, които са твърде интересни:

1. "keye" – крепост, вероятен китаизъм, сравни с 郭 – guō (диал.форми kuэ, kuo, kŭ) – крепостна стена, укрепено селище, или 墟 – древнокитайски, клас.старокит. период Хан kha, периоди Вей, Тан kho, средновековен китайски khö, съвр.китайски xū – селище.

2. "kuli" – роб, Санпиен Чен го свързва с тюркските езици, но трябва да се отбележе че думата се среща и в тох.(б) kulam, kul - несвободен човек, роб, като второ значение – неудачник, нещастник, т.е. имаме стара алтайска заемка в тохарски. В древнотюркски и повечето тюркски езици qul, тюркменски, азърбайджански gul, хакаски xul, чувашки čura[285] – слуга, роб, в ТМ-езиците, евенкски kēlūme, евенски kēlme, орокски kele – слуга. (S-AE),(ССТМЯ-1,стр.447), (DA-DT-b)

3. "weiye" – вид влаголюбиво дърво. Връзката с тюркското yaγac (ягяч, агач) посочена от Санпиен Чен е неубедителна. В тох.(а) wip, тох.(б) waiw – влажен. Думата е от тохарски произход.

4. "Kutuo" – топоним. П.Буудберг търси монголски произход, в монголски qota(n), qotu(n) – селище, дом, халха-монголски xot, бурятски xoto(n), калмикски xotn, xotэ, боански kute, kete, дагурски xoton, koton – селище, дом. В тюркските езици, се среща единствено в караханидски qutu – група хора, отряд, корейски kot – местност. В угрофинските езици *kota/*kat – къща, дом. (S-AE),(UE) Също в тохарски (б) koto означава пещера, яма, тесен проход. (DA-DT-b) Има аналогия с източноиранското *kotal – планинска теснина, проход, клисура**.** Имаме ностратически корен, но в случая може да се тълкува като урало-алтайско, или тохарско понятие, за обяснение на въпр.топоним.

5. "kehan" (khaghan) – владетел, (в съвр.кит. транскрипция кехан (kě-hán 可寒, 可汗, и двете форми в епохата Вей-Тан: khā-gān). Според Рамстед, първопроизходът е от китайски: kę - велик + kuan – владетел, през алтайски език – сянбийски, протомонголски, титлата се среща при ухуаните и жужаните – прамонголски племена. Открита е и върху согдийска

---

[285] има друг произход. В езика на хсюнну 質 озн. роб, слуга, според Бейли е звучало като „чар" tsi < tsie, tsiār. Йероглиф 質, в древнокитайски, еп. Хан tit, средновековна епоха ćit, съвр.ф-ма: zhí, зн.: нрав, материя, същност). Вероятно има ирански пориход, в арменски (от партянски) čaray – слуга, от иранското *čarāti, производно на kar-/čar- въртя, правя, върша, служа, в авестийски čarāitī-, -tikā – служа. (вж. пос. труд на Х.Бейли).

монета: bagddiggo kagano – божествен каган[286]. В китайски 君, съвр.форма цзюн (jūn), в класически старокитайски и епохата Хан kun – княз, владател, господар, глава на семейство[287]. Или от от китайското хуан 皇 (huáng, kuáng), също хуан-ди 皇帝 (huáng-dì) – император (в древнокит. до средновековието w(h)āŋ, късното средновековие γwâŋ). Според едно от мненията, то е в основата на протомонголското xaγan, xaan, манчжурски ҳan, евенкски kaγankan, чжурчженски hān-ān-ni – владетел, император. (ССТМЯ-1,стр.358) Според Е.Хелимски това мнение е изключително спорно и съмнително, зантова той търси исконен алтайски произход. Интересен е фактът че като титла каган / хан се среща при тюрките и монголите, докато в тунгусоманджурски е съхранено и първоначалното му значение в евенкски qaγən (qaγəna, kahán) – старейшиня на род, жрец, (охотски) kagan – старец, старейшина. (ЕХ-ТМЯКАК) В древнотюркски qaŋ (kъang) – баща. (ДТС,стр.419) В кетски qъjeŋ, котски hijan, арински kej - княз. (S-YE) Бореален паралел с еврейското koen – вожд, предводител, жрец, в протосемитски *kVhVn, угаритски, финикийски, арамейски, арабски khn, хебревски kōhēn – жрец. (SE) Е.Пулебланк посочва че първо хан, каган (кехан) при древните тюрки не е означавала владетел, а просто старейшина на род, (глава на семейство, баща, респ. ил-хан), после кехан става равнозначно на благородник, аристократ, сред обкръжението на **ябгуто,** или владетеля. При монголите каан също няма първоначално статут на владетел. Според П.Пелио титлата **каан** (kaγan > ka`an) за пръв път е използвана от Хубилай, един от чингисидските наследници, управлявал Китай (Империята Юан). Г.Федоров-Давидов смята, че каан е използвана за пръв път като владетелска титла от Угедей (бащата на Темучин – Чингис-хан). В.Таскин прави анализ на данните в китайските хроники "Цзин-шу" и "Сун-шу" за сянбийските племена и стига до извода, че титлата каган първоначално е използвана от тях още в епохата Източна (Младша) Хан (I – III в.), съотв. от племената Цифу (Qǐfú) 乞伏[288], Жужани, Туйхуни, и в последствие чрез жужаните, е заета от тюрките. (ВТ-ОТШК) А.Дыбо смята че "каган" няма алтайски произход, а е заемка от среднoперсийското *hva-kama, согд. xutkame [xwt-k'm'-k'] – автократор, а крайното „-n", в алтайските форми е закономерен „-m/n" преход. (АД-ЛКРТ,стр.120) В такъв случай смятам, че много по-убедителен първоизточник за каган/хаган е древноиранското *hanaka[289], авестийски hana, среднoирански kahwan – старейшина, каквото е и първоначалното значение в тунгусоманджурски, после от тунгусоманджурски е заето първоначално в древномонголски и едва впоследствие (чрез жужаните) в древнотюркски като qaŋ (kъang) – баща!

Според "Чжоу-шу" „булоцзите" са едно от племената подчинени на Хсюнну, били са потомци на последователите на Лю Юан, основателят на ранната династията Чжао (304-329 г.), която по-късно сваля Ши Ле който също е от народа "булоцзи", тъй като името му преди да стане известен е било Пуле (匐勒, възстановка в епохата Вей: „b(h)wīk-rək", Тан „b(h)uk-

[286] EKŠĪD. F. GRENET, N. SIMS-WILLIAMS. Encyclopædia Iranica. Articles: http://www.iranicaonline.org/articles/eksid

[287] В някои диалекти се е съхранило този древна форма, напр. в Гуанчжоу (Guangzhou) kuan, Меисян (Meixian) kiun, Сиямен (Xiamen) kun, Чжачжоу (Chaozhou), Фучжоу (Fuzhou) kuŋ/kung, Чжонгуан (Zhongyuan) kyən. (S-CD)

[288] Qǐfú 乞伏, произн. в епохата Източна Хан "khət-bwək" (възм. е участието на кети във формирането им).

[289] персийски kohān, белуджи konag, кюрдски kohna, талишки, гилянски kanê, пущунски kohne, ягнобски kuhna, шугнански kina, язгулемски kana, хуфски, рушански kōna, сариколски keno – старейшина, заето и в някои тюркски езици, в чувашки köne, турски köhne, казахски köne, узбекски kůxna – стар.

ləkˮ), но приема прозвището "ши" – каменен, "ши-ле" – „управляващ с каменна твърдостˮ. Имената производни на корена *pule/*bule като Полухан, Полюхан, Булихан, Булуодзян и Булуген, показват връзка и произход от племето „булоцзиˮ. (СЧ-НБКБ) В тобаската династия Северна Вей, асимилирани представители на този народ, са носили фамилията Булуген. Дори един от владетелите на д-вата Бей-Ци (Северна Ци), или известна още като Източна Вей, император Ву Ченг, приел тронното име Гао Дан (537-569 г.), носи прозвището **Булуцзи** (Buluoji) 步落稽 (в епохата Вей: „bōlākkiējˮ). Племето "булоцзиˮ изчезва от историческата сцена, след погрома от Жан Мин. Техните остатъци се вливат в групата "телеˮ (Tiele[290]) 鐵勒 – общност от представители на старото индоевропейско население на региона, намиращо се в процес на езикова алтаизация. Китайските автори ги смятат за потомци на динлините (Dingling) 丁零, старо европеидно (скитско[291]) население, обитавало на север от Тяншан, на запад до ез.Балхаш и в района на Алтай, и на изток – до ез.Байкал. По-късно те стават основата на тюркските племена. В летописа „Вей-люйˮ[292] (Описание на династията Вей) се казва че племената Ди (варварите-некитайци) са разнородни по произход, но самоназванието им е „хешиˮ (Hezhi) 盍稚. Реконструкцията на произношението на тази дума в епохата Тоба-Вей е „γāpdhîjˮ и най-вероятно отразява древнотюркското qabïš – съединение, съюз, в монголски хавь, хавьсаа – близост, обкръжение, в тунгусоманчжурски, евенкски, удегейски hā – родственик, hāb/hāp близост, съединение, слепване, солонски xavida – приближаване, негидалски, ороксsucc, улчийски хэр – всичко наоколо, в обкръжение, или значението е общност от хора, съюз, което се потвърждава и от значението на знака 盍, съвр.ф-ма hé, зн.: побирам, присъединявам съединявам. (ДТС,стр.399), (РМРС,стр.840), (ССТМЯ-1,стр.306, ССТМЯ-2,стр.457,стр.482)

Относно местоположението на „булоцзитеˮ във "Бей-шиˮ се посочва, че „на запад от Ию (Хами/Кумул) и на север от Янци (Карашар), до планините Байшан, обитават цибли, булочжи, иде, супо, нахе, уху, хегу, еде и юйуниху". (АМ-ТХ,стр.119) В "Суй-шуˮ също се споменават племената сродни с булоцзите и техните локализации: "На запад от Иу (Хами) и на север от Янци (Карашар), близо до склоновете на Белите планини[293] живеят циби[294] 契苾 (qìbì), болочжи 部洛稽 (buloji), иде, супо[295] 莎婆 (suōpó), нахе[296] 那曷 (nǎhé), уху[297] 污鍭 (wūhóu), хегу[298] 紇骨 (gēgŭ, hégŭ), еде[299] 也咥 (yědié), юйниху или юанхе[300] 袁紇 (yuánhé) и др[301]. Разполагат с 20 хилядна армияˮ.

---

[290] Теле (Tiele) 鐵勒, възстановка в епохата Вей-Тан: "ṭhĭk-lək (–rək)"

[291] Динлин (Dingling) 丁零, възстановвка в древнокитайски е епохата Хан: "trēng-rīng", "tēng-rīng", отговарят на "трооаните/фроаните" на Птолемей и "турите" от Авестата. Туран е достигал до Алтай, Тяншан и Дунхуан!

[292] Вей-люй, Раздел 1 – Племената Ди. : http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html

[293] съвр. планина Байшан е разположена на юг от Карашар и Хами и се простира от ез.Лоп-нор до р.Едзингол в Гансу и Вътр.Монголия. В случая тя не може да отговаря на посочените Бели планини, тъй като те са на север от Карашар, и това може да бъдат само веригата Богдо-шан.

[294] възстановка в епохата Вей-Тан: "khiēś-b(h)jit"

[295] възстановка в епохата Вей-Тан: "şā-b(h)ā"

[296] възстановка в епохата Вей-Тан: "n(h)ān-γāt"

[297] възстановка в епохата Вей-Тан: "æōw-gwā"

[298] възстановка в епохата Вей-Тан: "gē-kwət", "hé-kwət"

[299] възстановка в епохата Вей-Тан: "zhá-ṭhjit", "иде" вероятно е негов вариант.

В късния текст „Венсян-тункао" от Ма Дуан Лин, се изброяват част от племената влезли в съюза "Теле": „На запад от Иу, на север от Янци, по склоновете на планината Бо [Бай]-шан, обитават шиби, боло, чжии, чжи, субо, наге, уху, гухе, учжи, ниху и др. [племена], имат войска от 20 000 войни". Преписвачът е разделил названието булоцзи на две части, което е вероятна грешка, или е ползвал друг източник. В „Бей-ши" (гл. 98, л. 16а,196) (История на Северните Дворове) се споменава, че жужаните често нападали „чипубулоцзянските хусци, обитаващи на запад от Хуанхе". Става дума за племената Циби/Чиби и Булоцзи[302].

За да уточним произхода на тези племена, трябва да ги сравним с известните в този район от по-древните епохи. Напр. **Уху** 污鍭 (wūhóu) в епохата Вей-Тан се е произнасяло "æōw-gwā" и прилича на етнонима **Еху** (Ehu), 阏胡, от "Епохата на воюващите царства" (в "Му Тянзи чжуан[303]") и народа **Хуцзе** (Hujie) 呼揭, или **Уцзе** (Wujie) 烏揭, **Уши** (Wushi) 烏氏, варианти на еднои също име („Ши-цзи" и „Хан-шу"). Хуцзи/Уцзи е племето покорено от шанюя Мотун, а Уши/Уцзи е по-стара форма, едно от варварските племена "жуни", дало названието и на област в Китай – в Пинлян (област в пров.Гансу). Съответно възстановките са: хуцзе – "ẅā-kat" (епоха Хан), уцзе – "æ-kat" (Хан) и уши – "æ-g(h)é" (Цин, Хан) и става дума за племето уге, ойхардите на Птолемей или предците на по-късните уйгури.

В епохата Хан те са северни съседи на усуните (асианите) и отговарят на носителите на кулажургинската археологическа култура[304]. **Хегу** 紇骨 (gēgŭ, hégŭ) в епохата Вей-Тан се е произнасяло "gē-kwət", "hé-kwət" и е сходно с названието на племето **Хуху** (Huhu) 狐胡, от епохата Хан (обитавало до съвр. Лукчен, западно от Турфан). В епохата Хан се е произнасяло "gā-ghā", "ghā-ghā". В по-раните епохи (Воюващите царства) е известно като **Гуган**[305] (Gugan) 骨飦, възстановка "kūt-kān". Според Бичурин трябва да се чете Хагас – хагаси, далечните предци на съвр. хакаси. **Супо** 莎婆 (suōpó), чието произношение е било в епохата Вей-Тан: "şā-b(h)ā" наподобява известното от епохата Хан племе **Юебан** (Yueban) 悅般 (епоха Хан "źwat-pān"), обитавало в района на ез.Балхаш, възникнало от отделили се "роби" на Хсюнну. "Ша-бха" е особенно близко до едно от подразделенията на Юебан – чубан. **Нахе** 那曷 (nǎhé), в епохата Вей-Тан "n(h)ān-γāt", не е известно в по-ранните епохи,

---

300 възстановка в епохата Вей-Тан: "w(h)an-gē" / "w(h)an-hé"

301 йероглифните записи са по А.Малявкин. Танские хроники. (УКАЗАТЕЛЬ ИМЕН, НАЗВАНИЙ И ТЕРМИНОВ: стр.363-428)

302 Ли Яньшоу. ИСТОРИЯ СЕВЕРНЫХ ДИНАСТИЙ. Жуаньжуани (гл. 98, л. 16а, 196): http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/IV/BeiSu/text1.htm

303 "Пътуването на Му сина на небето" – китайски исторически пътепис, описващ северозападните варварски племена, съседи на царство Западно Чжоу.

304 Съдейки по голямото количество керамика, "Уцзе/Уге" са били оседнали земеделци и скотовъдци. Имали са постоянни селища и са практикували сезонно (айлажно) скотовъдство. Погребалният им обред е сходен с усунския и юечжийския: грунтови ями, ями с подбои, западна ориентация и каменни гробове, оскъден погребален инвентар. Антропологично са европеиди, памиро-ферherganски расов тип. (СЧ-НЗИРРК-САКЭ-2,стр.282-287)

305 Вероятно те са предците на появилите се по-късно на историческата сцена, племена **Гаоче** (Gaoche) 高車, мигрирали далеч на изток в района на Пекин и пл. Иншан, и в епохата "Вей-Тан" мигрирали обратно към Турфан. Произношение във епохата Вей и Тан: "kāw-ko".

наподобява монголското nokor, nūkər, халха-монголски nöxör, бурятски nüxer, заето в тунгусоманджурски, заето в солонски nuhö – мъж, глава на семейство, стопанин, войн[306]. (ССТМЯ-1,стр.599,609),(S-ME) **Йеде/Еде** 也咥 (yědié), в епохата Вей-Тан "zhá-ṭhjit". Според Чен Чжунмен е по-стар вариант на изписване на тюркското племе сицзе 奚結 (xījié), в епохата Вей-Тан "γiēj-kiēt". (АМ-ТХ,стр.119) **Циби** 契苾 (qíbì), в епохата Вей-Тан "khiēś-b(h)jit". Бичурин го чете "киби" – едно от телеските племена, вероятно са предци на кипчаките. **Юанхе** 袁紇 (yuánhé), в епохата Вей-Тан "w(h)an-gē" / "w(h)an-hé". Смятат се за един от уйгурските родове. Според Потапов, това са ухуаните[307] 烏桓 (Wū-huán). (ЛП-ЭСПА,ч.1) Но смятам че по-вероятно това са потомци на племето **Хуню** (Hunyu) 渾廩, покорено от шанюя Мотун (209-174 г.пр.н.е.): Обикновено повечето изследователи свързват това име с племе близко до хуните. Но анализът на името показва че не е така[308]. Възстановката на произношението в епохата Хан е "hún-r(h)iem", "uan-r(h)iem", "uieng-r(h)iem", "hauieng-r(h)iem", "vang-r(h)iem", или "уан(г)р(х)ем" което твърде наподобява етнонима угри. Предците на обските угри са живели в по-южните земи, отколкото днес. Вероятно те са основата на появилите се в IV – V в. народ Оногури[309] около гр.Бакат в Согдиана – Уструшана.

Самото име **"Булоцзи"** (buloji) 部洛稽, като най-древна транскрипция, в древнокитайски би звучало като "ba-rhāk-kīj" (barhaki), в епохта Хан – "ba-lhāk-kiēj" (balhaki) и в периода Тоба-Вей-Тан – "bo-lhāk-kiej" (bolhaki). В епохата Хан и преди разширението на Хсюнну, този район, на север от Тяншан е обитаван от народ със сходно име. За китайците той става известен едва в епохата на династията Старша (Западна) Хан (206 г.пр.н.е. – 8 г. от н.е.), когато император У-ди 武帝 (141 – 87 г.пр.н.е.) започва своята

---

306 и много прилича на названието „жужани" 茹茹, в епохата Вей-Тан: „ń(h)o-ń(h)o", възможно и да са остатъци от тях, или техни сродници.

307 монголоезичен народ, 烏桓 в епохата Вей-Тан: "æō-wān". Според Пулебланк Ухуан 烏桓 ·ou-ĥwan < *aĥ-ĥwan = Avar, древното прозношение, в епохата Хан, 烏 – å/æ, 桓, древнокитайски wār, епоха Хан wān. Но съществува и топоним Ухуан, планината от която дошли Ухуаните, по реконструкцията на Карлгрен, се произнасяло като ogwan, и се нарича от китайците Чишан, което означава „червена планина". В епохата на Воюващите царства и Цин са известни като **Цуян** (Quyan) 朐衍, възстановка: g(h)o-lán. В монголски, червен се произнася като ulan или ulagaja, което фонетично, се предава с китайското ухуан. В протомонголски *hulaγan, средновековен монголски holām, hula'an, hulan, в повечето диалекти ulān, в боански, монгодорски felaŋ, fulaŋ, в ТМ-езиците, евенкски xulama, евенски (ламутски) hụlańā, негидалски xolajin, манджурски fulġan, нанайски folgā(n), удегейски xulaligi, солонски ụlā – червен. Така че самоназванието им е било вероятно уласи. Показва сходство с названието на съвр. манчжурска етническа група – улчи, олчи, обитаваща долното течение на Амур, в Улчински район на Хабаровския край.

308 Първият йероглиф е 渾, единствена форма hún, значение: мътен, пъстър, смесен, голям. Интересни диалектни форми: Шанхай (Shanghai) uəŋ (uieng), Гуанчжоу (Guangzhou) uan, Меисян (Meixian) fun, Венчжоу (Wenzhou) vaŋ (vang), Сучжоу (Suzhou) ɦuən (hauieng). Вторият йероглиф е 廩, съвр.форма yǔ, (lin), в древнокитайски и епохата Хан r(h)əm (r(h)iem), значение: хамбар, склад. Получаваме в епохата Хан форма "hún-r(h)iem", "uan-r(h)iem", "uieng-r(h)iem", "hauieng-r(h)iem", "vang-r(h)iem", или "уан(г)р(х)ем".

309 В 463 г. оногурите, маджарите и савирите се преселват в Северен Кавказ. Оногурите (да не се бъркат с българите) вземат участие във формирането на европейските унгарци и оставят своя етноним, като напълно равностоен на самоназванието – маджари.

експанзия на запад към Таримския басейн и района на Турфан. В “Хан-шу” е записано като **Пулу** (Pulu) 蒲陸, а в „Хоу Хан-шу” - **Пулей** (Pulei) 蒲類. Анализът на транскрипциите на названията в интересуващата ни епоха показват, че **Пулу**[310] (Pulu) 蒲陸 се е произнасяло “pá-rəuk” а в предходите векове “pá-ruk”.

Втората форма **Пулей**[311] (Pulei) 蒲類 показва разлика само във втория знак, съотв.: “pá-rwəś” и по-стара форма “pá-rwəć”/“pá-ruts”. “Хоу Хан-шу” съобщава и едно напълно сходно по име племе, съседно на Пулу/Пулей - **Беилу**[312] (Beilu) 卑陸, а анализът на йероглифите показва, че в епохата Хан това съчетание се е произнасяло “pe-rəuk”, а в по-древните времена “peruk”.

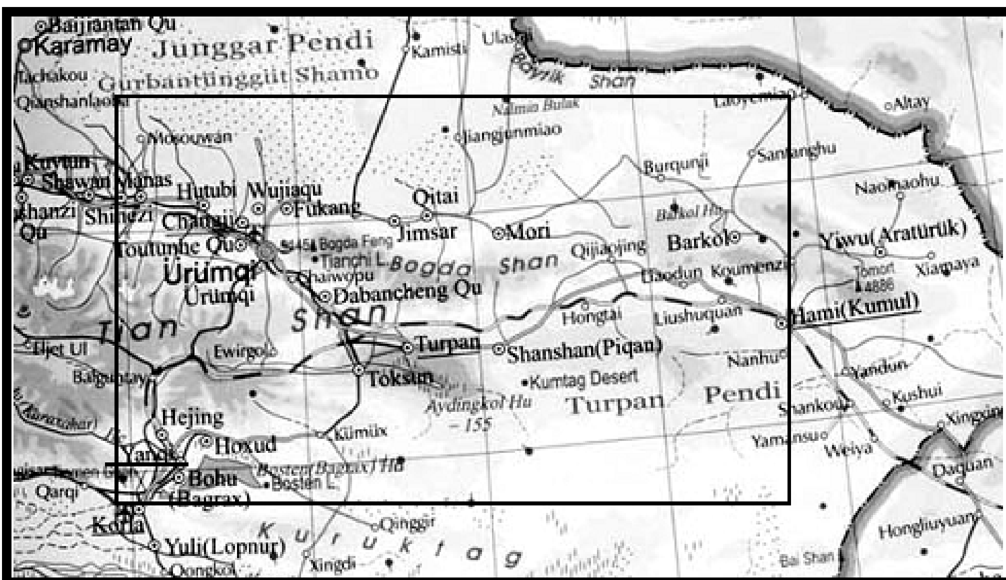

Районът на север от Янци (Карашар) и на запад от Хами (Кумул), където са "Белите планини", в случая Богдошан.

Виждаме пълно съвпадение с Пулу/Пулей което показва, че става дума за един и същ народ, чието име отразява корена *park/bark, и варианта *pars(š)/bars(š). От този етноним е останало и до днес името на езерото около което е обитавал този народ - Баркул (Barkul) 巴里坤. На север се намират и до днес съществуващи селища Баркунцзи (Barqunji) и Бурчин (Burqin) на р.Черен Иртиш. Този народ е част от група от 6 племена която китайците

---

310 **Пулу** (Pulu) 蒲陸. Първият знак 蒲, със зн.: тръстика, лоза, е форма на знак 莆, зн.: полезно растение, в древнокит. и еп. Хан pá, съвр.ф-ма pú, fū. Вторият знак 陸, в древнокит. ruk, еп. Хан rəuk, съвр.ф-ма lù, зн.: страна, континент, хълм, възвишение.

311 При втория, по-стар вариант на изписване, разликата е само във втория знак 類, в древнокит. ruts, клас. старокит. rwəć, епохата Хан rwəś, съвр.ф-ма lèi, зн.: род, природа, вид, група, клас, сорт.

312 **Беилу** (Beilu) 卑陸, първият знак 卑, в древнокит. до еп. Хан вкл. pe, от еп. Вей до късното среднов. pje, съвр.ф-ма bēi. Вторият знак 陸, в древнокит. ruk, еп. Хан rəuk, съвр.ф-ма lù, зн.: страна, континент, хълм, възвишение.

наричат “федерацията Чеши”, (Cheshi) 車師, или също Гуши (Gushi) 姑师. Основното племе е Чеши и е обитавало около съвр.Турфан, останалите са били разположени в северна и източна посока, към Урумчи и Хами. Тези племена са: Чеши (Cheshi) 車師, Пулей (Pulei) 蒲類, Цеми (Qiemi) 且弥, Беилу (Beilu) 卑陸, Ицзи[313] (Yizhi) 移支, Юли (Yuli) 郁里/郁立. „Хоу Хан-шу” дава интересни сведения за тях. За царство Пулеи се казва, че населението е от скотовъдци-номади, които отглеждат предимно хубави породи коне, камили, овце и други домашни животни, а земеделието е слабо развито. Добри войни са, изготвят хубави лъкове. За Ицзи, се казва че са много добри войни, скотовъдци номади. Същите сведения се казват и за останалите племена. Но всички те са със светли коси, т.е. са европеиди. (HHS)

Названието **Чеши** (Cheshi) 車師 е познато в няколко варианта на запис в китайските извори: **Цзюйсу** (Jusou) 巨蒐 и **Цусу** (Qusou) 渠搜, които са най-старите[314], съотв. възстановка “ga-sru”, “ga-şiew”, **Гуши** (Gushi) 姑師, възстановка “kāssrij”, “kāhşjəj / kāhşəj” и основното **Чеши** (Cheshi) 車師, възстановка “ka-srij”, “ka-şjəj/kaşəj” – или всички форми отразяват самоназвание: “касри”, “каси”, “каши”. Птолемей във II в. съобщава за планината Касия и областта Касия в Серика и народа каси/касири, което потвърждава правилността на възстановките. От същия корен произлиза и названието на гр.Куча разположен на запад от Турфан, обитавана от носителите на езика тохарски (б) и според писмените документи се самонаричали kuśiññe, или kucaññe, а града и държавата Kuśi, или Kuca. Или с други думи става дума за една тохраска общност обитавала района на планината Тяншан – северните и южните и склонове, чието самоназвание Плиний и Птолемей записват като “каси”/”касири”.

Обобщавайки данните от китайските извори, народ чието име е производно на корена *park/bark, и *pars(š)/bars(š), в най-древни времена е бил част от по-голямата тохарска общност “каси/касири” и е обитавал в Източен Тяншан около ез.Баркул. Следвайки логиката на П.Буудберг и Санпиен Чен, техните далечни вече алтаизирани езиково потомци, обитават този район в IV – VII в. и стават известни с името Булоцзи (buloji) 部洛稽, което те въз основа на анализа на йероглифното изписване определят като „българи”. За сравнение трябва да се посочи съвр. китайска форма на “българи” (bǎo-jiā-li) 保加利, която отразява единствено фонетично сходство, но ако се погледнат вероятните по-старите произношения на това йероглифно съчетание се получават интересни резултати: в древнокитайски “pū-krāj-rhijs” (pukrarhi), епохата Хан “pəw-krä-rhjəs” (pieukrari или poukrari) и в епохата Вей-Тан “pāw-kặ-lhjis” (paukali).

[313] Ма Дуан Лин е споменал сред племената „Теле” – чжи/чжии, но тъй като не разполагам с китайския запис на името, не мога да го анализирам, въпреки че наподобява известните в еп. Хан, Ицзи. Възстановка “łaj-ke” или “ţajke”, най-вероятно е вариант на тохарското “arkwi” – сребърни, т.е. тохари-арси, ручжи или юечжи. В епохата Цин (III в.пр.н.е.) са известни като **Ицу** (Yiqu) 义渠. Народът **Ицу** (Yiqu) е в разцвета си през периодите „Пролети и Есени” и „Воюващите царства”, и на р.Вейхо около 470 г.пр.н.е. съществува племеното обединение на ди, известно като д-вата **Ицу,** подвластна на китайската д-ва Цин (Qín) 秦. В 430 г.пр.н.е. **Ицу** отхвърля зависимостта и нанася поражение на Цин, но след 100 год. „поради вътрешни смутове” отново попадат под китайска власт. В 324 г.пр.н.е. Цин предприема нов голям поход срещу размирните ди и успява да покори част от земите им. В 272 г.пр.н.е. ванът на Цин, устройва капан на владетеля на Ицу и им нанася сериозно пражение, като завладява земите им. (АТ-КВТРСК-ВДИ-1-2006,стр.138)

[314] в „Му Тянзи чжуан” и в гл.”Югон” на “Шан-шу”

Сравнявайки известното от китайските извори с данните от арменските и сирийските извори се откриват интерсни съвпадения:

1. Българите и хазарите идват от планината Имеон, респ. народа Барк/Барук или Парук (Пулу-Пулей/Биелу) е част от общността Каси/Касири (Чеши-Куча) която обитава около планината Тяншан – основната верига от Имеон, и Хазириг е старшия брат, респ. Каси/Касири е по-голямата общност, докато Барк/Барук (българи/пугри) са част от нея. В сирийските източници имаме приравняване на българи към бургари/пугури.

2. В арменските източници, барсили се приравнява към българи, съотв. имаме варианти Парк/Барк (Барук/Парук) = пугури и Парш/Барш (Паруц/Парус/Паруш) = барсили. Или българи и барсили са произлезли от една изходна общност и са близкородствени помежду си.

3. В арменските източници Пурк е също форма на българското име, отговаряща на епагеритите на Плиний, пагоритите на Птолемей и пугурите на М.Сирийски.

4. За формата “внъндур” паралелно с иранския вариант на разчитане (държани, управлявани), може де се посочи и интересен алтернативен тохарски вариант “веондуру” – важен, първостепенен, основен, респ. управляващ, заповядващ. Първоначално това е някакъв епитет, или може би родово име, което впоследствие се превръща в синоним на “българи” изобщо.

Глава VII. Значение на името “Българи”

Така се стига до въпроса за вероятния произход и значение на името **“българи”**. Не е необходимо да се разглеждат достатъчно известните от миналото и изцяло неудачни значения, търсени изцяло в тюркските езици: българи – bulγamaq (смесени), или българи – отцепници, бунтовници, от bulγa – бунтувам се, bölük – отделям, разделям[315], или от монг. булган – белка, златка, самур, българи – народ на белката, самура, или българи – речни хора (от тюркското bulak – извор, източник).

Предвид връзката с тохарската общност Каси/Касири-Куча, би могло да се види какво е означавало това название. Какъв е произхода на този етноним? Оказва се че той е точен

[315] Ако търсим алатайски корени на етнонима *bulgar, то той трябва да е свързан най-вече с монголската форма bûleg – група, съобщество, роднини, смейство, отряд, клика, bölüg - нещо отделно, обособено, раздел, част, bûlgem – група, съобщество, bolo, халха-монголски bül, бурятски büle, дагурски bule – семейство, роднини, братовчеди, bûl – разделям, обособявам, в тюркските езици тюркменски, турски, азърбайджански bole, татарски bülä, казахски bole, узбекски, уйгурски bŭle, киргизки bölö, тувински bole, якутски bile, хакаски polo, шорски pole – роднина. Що се отнася до класическата етимология, приета от повечето тюрколози bulγa – бунтовници, отцепници, тя по-скоро има негативен смисъл, добре изразен в ТМ-езиците: в манджурски boγulčila – заробен, bolxosu, евенски, солонски, орокски bōl – роб, евенкски bolgi, bolgivča, орокски boldžita, boldziččі – обиждам, унижавам, подтискам, солонски bolga – пленявам, старомонголски boγul – роб, в монголски bool, халха-монголски, бурятски, калмикски, ордоски bōl, бурятски bogōl – слуга, роб, в древнотюркски bala – слуга, и в монголски bolxi – простак, примитивен, груб, bulqa/bulγa – разбойник, бандит, крадец, грабител, от bulqa, buliγa, халха-монголски, бурятски, калмикски, ордоски bulā, дагурски baliē, bolē – грабя, нападам, хващам. Трудно би се получило едно обидно и отрицателно по значение название, явно дадено от друг народ, така дълго да се съхрани, че да се приеме като собствен етноним. Подобни опити за обяснение на някои етноними са добре познати, напр. “сърби” от латинското servus – роб, “българи” от латинското vulgaris – простак, плебей, “шкеи” – обидно название на славяните, от страна на албанците и власите, произлизащо от латинското sclavus – роб, но те изобщо не са верни и са плод на чужда злонамереност!

синоним на „Арси” и има същото значение[316]. Индоевропейският корен е *k'weit/*kwit[317] – бял, светъл, в тохарски (б) kutsi – бял, чист, свят, но трябва да се очаква и форма kuśi, изхождайки от името на града и държавата, в тох.(а) kāsu[318] – красив, в тох.(б) kaswo – червен. В келтските езици, праформа *kassarā, в староирландски casar, уелски kesseir, корнуелски ceser – мълнии, светкавици. (CD) В старовисоконемски haso – бял, белезникав, сив, светъл. Близко по значение са осетинското иронско kъadz, kъас – щъркел (бяла птица), кховарското kasara, непалски kãso – бял, блестящ (за метал), кашмирски, gāsh, gōsh – ярък, блестящ, пали kasiṇa – бял, свят (в религиозен текст), протоиндоирански *kasira – бял, чист. В езика на скитите *krau-kasi е означавало „бял, блестящ сняг” (по Плиний), аналогичното kasi – бял, светъл. (КВ-СЯ),(DA-DT-b),(DDSA) Виждаме че основното значение на самоназванието на Куча и кучасците е аналогично на Арси/Арши и означава бели, блестящи, чисти, т.е. благородни. Това значение е било известно и на китайците, които често наричат Куча с думата 白 „баи” (bái)- бял (в древнокитайски, класически старокитайски и в епохата Хан brāk). В главата Цзюан XVI, (Каталог на западните пустини) на „Шанхаицзин” се казва: „В Главната планина на Голямато езеро е разположено царство на „Белия народ”. (ШХЦ,стр.118) Вероятно става въпрос за Тяншан, а „голямото езеро” е Бостен-ху (Баграшкул) до гр.Карашар (Янци). Баркул и Баграшкул имат твърде сходни названия, които уйгурите са наследили от по-старото тохарско население. Селище с името Баграш (кит.ф-ма Боху) има и днес на брега на езерото Бостен-ху, непосредствено южно от Карашар (Янци).

Най-вероятно името хазари (косари/хазири) произлиза от същото название и директно отразява изходнато форма “касири”. (вж.по-долу)

Като вероятно етимологично обяснение на **Бургар/Пугур**, може да посочим протоиндоевропейското *bherg – огън, блясък, в тох.(а) pūr, тох.(б) pūwar – огън, английски bright, готски bairhts, старовисоконемски berāht, древноиндоарийски bhárga, санскрит prakāśa, дардските езици pahār, pohar, *prabhā, кашмирски brazath, brazun, древноирански bark/brak, персийски barraghē, пущунски breśhnā, белуджи brah – блясък, светъл, бял, светлина, огън, кюрдски biris – изкрящ, таджикски barq - мълния, хотаносакски baljs – ярък пламък, горящ. в пущунски busar – жарава, осетинските bajsærыn – закалявам стомана, basыrx uыn – силно почервенял, арменски bosor – червен. (P-IEW-1,стр.139),(DA-DT-b),(DDSA) Думата е заета и в манджурски bъariša – блясък, в старокорейски pǎrk, съвр.корейски palk - блясък. (ССТМЯ-1,стр.75) Или название смислово свързано с огън, блясък, блестящ, като арси и каси. Варианта braz-/breśh, обяснява и формата **Барсили/Баршили**. Интересен аналог е бълг.диал. брес/брез[319] – бял, светъл.

---

[316] тохарската дума е производна на индоевропейския корен *arg'-/(*e)*h2erg-ën – бял, светъл, блестящ, в тохарските езици този корен е представен с тохарски (а) ārki, ārśi, тохарски (б) ark, arkwi – бял, светъл, (пратохарска ф-ма *ārkw(ä)i) – бял. (IEE)

[317] Коренът е ностратически *ḳacv˜c` - блед, сив, в протоиндоевропейски *k'as`w – блестящ, картвелски *qć-, mqce, xče-, čke- сив, бял, дравидски *k`ac- сив, прашен. В угрофинските езици, в хантски koč, kus, манси küš, естонски küde, фински kyte – огън, пламък, горящ. (IEE),(UE)

[318] Коренът *kas- светъл, блестящ обяснява българо-осетинското име **Косара**, респ. в “Нартския епос” **Косар** е дъщерята на Слънцето. Съотв. мъжките варианти на това име е българо-осетинското мъжко име **Куцар/Куцыр**.

[319] **брез** - човек с бял перчем или животно с бяло петно на челото, което обаче се извежда в БЕР от бреза. Аналогични синоними са **барс, барз** – коза с бяла козина по муцуната, около устата, **брес** – добитък с бяло петно на главата, **брешко** – бивол с бяло чело, диал. думи от с.Радовене, Врачанско. (ХХ-ГРВ-БД-IX,стр.226,230) Основата е корена ***барс-/*бръс-**, означаващ, светла коса, рус, светла козина (за животно). Аналогична осетинска дума е в иронски bursær, burxil, дигорски borsær, borxelæ – русокос, блондин.

Подобна идея изказва П.Голийски (2003 г.), който посочва още хетското parkuš, тохарското (а, б) pälk – светъл, огнен, горящ, блестящ. (ПГ-ЗКБ,стр.396-398)

Особено показателна е тохарската форма, звучала приблизително като „пълк". В тох.(б) pälkamo – светъл, бляскав, pälkiye – огнено поле, респ. пустиня, pälśalñe, pilycalñe – горене. От същия корен произлиза pilko – ясен, виждам ясно, и pilko – мед, блестящ метал, най-вероятно стоящо в основата на старобългарското (древнобългарско) ***бл҄ѣхъ**[320] – стомана, респ. блестящ метал. Въпросното понятие най-вероятно е било заето и в тунгусо-манджурските езици, в евенкски bilkini, bəlkini – сребърен, блестящ, манджурски bulgъа - позлатявам, bulgъха – златен, орокски bilkima – златен, солонски bilxu, bulxu, bulke, нанайски buluku, bulku, манджурски buleku – огледало (респ. блестящ). В монголски bulga, калмикски bulhъn – самур, златка, в калмикски bulgъ – кон с бели крака, белоног. (ССТМЯ-1,стр.82),(РМРС,стр.640),(КлРС,стр.118)

Друга българска дума водеща към този тохарски корен е названието на столицата **Плиска**. За древнобългарският произход на думата говори факта, че в Чувашия има три топонима носещи името **Плиска: Плиска-вар** – речна долина, по поречието на р.Хъйрла, **Плиска** – местност в Северна Чувашия, **Плиска-тюрем**, равнинна местност до р.Юнга. Интересно е, че в чувашките предания се среща легендарния слънчев град Плиска и легендарна героиня **Плиска**. (М.Юхма[321]) **Плиска** е и чувашко женско име. (ЧХЯ) Топонимът Плиска се оказва разпространен, там където са пребивавали древни българи, освен в Чувашия, се среща и в Украйна, край Виница има селище **Плисков**, също в Хърватия, до гр.Книн, Б.Катанчич и П.Шкорпил, посочват селище vicus (село) **Pliska**, а М.Фасмер посочва в континетална Гърция (Елада) селище **Μπλισκα**. И.Венедиктов, посочва в българския апокрифен разказ „Сказание Данаилово[322]", в което се говори за Михаил-каган, т.е. българският цар Борис I, които излязял от „слънчев град", а знаем че столицата му е Плиска (Плъска), т.е. слънчева, светла, бляскава. И това се потвърждава от тох.(б) plyskem – блестящ, тох.(а) palsk – светъл, бял. Респ. древнобългарското ***плъскъ** е означавало същото! Друга податка е старобългарското/древнобългарско **багъръ/багръ**[323] –

(ИРС),(ДРС) Това показва че връзката с бреза е изцяло съмнителна и е посочена в БЕР, единствено поради липсата на подходящ славянски корен. Относно семантичната връзка "светъл-висок" може да посочим още в таджикски, шугнански, ягнобски, вахански, кховарски barzangi, вахански borzəngi, сариколски burzangi, белуджи buzlangi – великан, исполин. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.94-95)

[320] във връзка с авестийски palita – сив, светъл, персийски fūlād, palād, pālās, palākham, пущунски polād, folād, fūlād, белуджи phulat кховарски phal, шугнански pales, phāl, осетински bolat, bulat, санскрит battalohaka, непалски phaulād, phawato, хинди-урду paghāl, кашмирски polāv, palakh – стомана. В основата стои индоевропейското понятие *phal - свързано със значението ярък, изкрящ, блестящ, качество типично за метала. В.Абаев посочва че корените на булат – стомана са древноиндийски. (ВА-С-1,стр.265)

[321] М.Юхма. Топонимът Плиска в българо-чувашкия фолклор. Сборник: Златна България. Варна, 2002 г., стр.314-316.

[322] „…**Името му е Михаил. Ще се надигне той от Слънчев Град** и ще започне единадесетата година. И бог ще изпрати един ангел да го събуди. И ще му рече: "Стани! Бог ти дава да царуваш над всички народи, докъдето грее слънцето." И като възседне коня си, ще тръгне само с един меч. И ще доиде до Рим. И няма да му отворят, но ще започнат да говорят: "Ето, той е изманик". А ще удари в медното капище и ще го разсипе като прах, и ще влезе в града..."…" ...И ще има живот, какъвто никога не е имало през царуването на **Каган Михаил от Слънчевград**". (ВТЗ,АМ-ИАКВСБ,стр.135)

[323] като аналози се посочват древнотюркско *bakīr, тюркменски, татарски, гагаузки bakyr, турски bakır, узбекски baqir, paqir, уйгурски paqir, азърбайджански raxīr, балкарски, караимски, кумикски bagыr, хакаски pāγэr, чувашки păxăr (ръгър) – червена мед, меден съд, в монголски, калмикски се среща производното bahr – ярък, блясък. Не мога да се съглася с мнението на Мудрак и Старостин, че в основата на названието е старомонголското boki – нагар, налеп, bokir – мръсен, нечистоплътен, протоалтайските böki – налеп, замърсен, потъмнял, в монголски boki, boxi, bokir, boxir – налеп, мръсен, старояпонски *pəkərí – прах, прашен, така

яркочервен, пурпурен. Или имаме косвена податка за съществуването на древнобългарски корен ***баргъ/багръ** – яркочервен, светъл, блестящ. Виж и осетинското название на народа **Пурк** – бурсар, бурдар – светъл, жълт, с цвят на жито. Светлинната символика се среща и при други индоевропейски народи, освен тохарите, напр. подобно е названието сармати. Среща се във вариантите **сирмати, сауромати/савромати** и **сармати**. В Авестата техният родоначалник е Сайрама. Смятам че до сега предлаганите обяснение като "черноръки", "жители на чернозема", "с черни кожуси" дадени от В.Абаев са неприемливи. Предлагам следното решение: Първата част на думата е χšay, в осет. siau/saj- блестящ, сияещ, но и царски, владетлески, sajneg – сияещ, в шугнански šayēn – владетел. Втората част на названието е най-близко до согдийското rēm – народ, в персийски ram, räme, гилянски rêmê, пущунски, шугнански rama, белуджи ramag – стадо, тълпа, белуджи raj – народ, дардски ramaṇa, санскрит ramṇa, хинди raman – съпруг, глава на семейсто, и третата част е суфикса за мн.ч. –tæ. Така получаваме siau-ram–tæ, което фонетично кореспондира и с трите форми (сауромати/савромати, сирмати и сармати) а семантично означава "белстящ, сияещ народ или царски, владетелски народ"! Относно осетинското (сарматското) siau/saj- блестящ, сияещ, може да посочим точния български аналог **севамъ, сева ся** – светя, святкам, святка се, диал.дума използвана през XIX в., записана от Найден Геров[324]. Вероятно значението на името **Сево** е същото – светъл, блестящ. (МЛ-ЗПТЕ,стр.47) Също в пущунски spêk, ягнобски sabuk, язгулемски sabok, шугнански sabuk, кюрдски sivik, талишки syvyk (sъvъk), персийски säbok, гилянски subuk - светъл.

Същото значение имат етнонимите: **сираки** – червени (в осет. sыrx/surx), **аорси** (осет. uors) – бели, блестящи, арии – бели, чисти, благородни. Китайските източници наричат пратохарските племена като бели 北 (северени) Ди 狄, или Беи-ди 北狄, и **червени** (**огнени**) 赤 Ди 狄, или Чи-ди 赤狄. Също по-късните хиони, част от ефталитите, се делят на бели и червени (респ. спед-хион и камар-хион).

Могат да се посочат и други възможности, напр. връзка с индо-иранското и тохарско тох.(б) bāl – сила, мощ, в хотаносакски bala, в дардските езици bála – сила, мощ, balakāra – сила, balaya – силна армия, военна сила, bali – възхвала, balin, balika, авестийски baliyārā, хинди, непалски bal, санскрит balam, палийски bala – силен, санскрит bala – сила и hara – притежател, balhara – притежаващ сила, мощен. (DDSA) Или в осетински bal, санскрит bala, ягнобски bulak, пущунски bluk, кюрдски bêluk, нуристански (дардски) baluk, калашки, кховарски bo, кашмирски bēli, кавказки аварски bo – много хора, опълчение, войскови отряд, хинди-урду pul – народ, в тракийски bula, албански plogu, латински populus, plebes – общност, въоръжен отряд, народ, vulgus – народ. Твърде интересното е мнение на Чун-тун

стигаме до тюркското bok – изпражнение, дало и бълг.турцизъм **боклук.** (ОМ-ПМЛ),(S-AE) Расанен смята че първопроизхода на понятието е иранско, в персийски bargh – ярък, т.е. бляскав метал[323]. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.408) Други индоирански паралели: в персийски barfēr – пурпурен, белуджи pwrəng – скъпоценен камък, ярък, санскрит bradhna, piñgaraya – жълточервен, бенгалски barna, непалски barna, кашмирски (Сринагар) bađahôru, кашмирски boduru – червен цвят, в северноиндийските говори bagaŗ, bagŗā – вид червен ориз, персийски персийски ipairak, хинди-урду uparāg – тъмен, тъмночервен цвят, осетински иронски ferttыvd, дигорски ferttivd – блясък, иронски færdыg, дигорски færdug – скъпоценен камък, в основата е древноиранското pardaka, *pardu, авестийски pharedā – ярък, пъстър. (ВА-С-1,стр.452) В персийски balārak, маратхи baktara – стомана, маратхи, кашмирски bakhatara, хинди-урду baktar – желязо, пущунски batt - желязо, в кховарски badaru – мед, понятията отразяват едно от основните качество на метала – яркост, блясък. (DDSA)

[324] Найден Геров. Речник на блъгарский язик, том-5 (Р-IA), стр.156. Пловдив. 1904 г.: http://www.promacedonia.org/pdf/gerov_rechnik.html

Чан[325] че йероглифът 部[326], древно- и класически китайски ba, средновековен китайски bo, съвр.форма bu (значение част, раздел, ръководя, управлявам), предавал стара индоевропейска заемка *polg означаваща по Покорни „народ" (в ст.вис.нем. folc, лат. vulgus) която в древнокитайски се е предавала първоначално като *bo(l)g > bog > в среднов.кит. bó > съвр.ф-ма bu/pu. Според мнението на В.Стоянов, възприето и от Рашо Рашев, е съществувал древен корен, протоформа *bål (bul, bol, bal, byl) със значение човек, който в множествено число преминава в *bål-k – хора. Тя е в основата на етнонима българи, по подобие на немското deutsch – хора, народ. (РР-П,стр.17-18) Не става ясно обаче какъв е по произход този хипотетичен корен *bål-k?[327]

Трябва да се посочи и сарматския словообразувателен суфикс за образуване на родови имена и показващ притежание –ar, в дигорски –aræ. В съвр.осетински не е запазен, но се среща при образуването на названия на населени места и родови имена, напр. дзымар – дзимари[328], Дзимар – селището Дзыма, кудар – кудари, куртагар[329] – куртагити, Къасар-гом, клисурата Къаса, Салбиар – селището на рода Салби. Е.Гранатовски го свързва с древноиранския (сакски) суфикс –ara. (ЮД-КС) Така че от корените **Бълг/Блъг-, Парк/Парг/Пург/Бург,** закономерно ще получим **българ/блъгар, паргар, пургар, бургар.**

Глава VIII. "Именник на Българските владетели"

И накрая, трябва да се спомене и единствения роден извор за най-древната българска история – "Именника на Българските канове[330]". Именникът е открит през 1861 г. от руския учен Александър Попов при изследването на руски летописи. Тогава са открити три руски преписа на документа: най-ранният от тях — Уваровият, е от края на XV в., а другите два – Погодинов и Московски, са от XVI в. Между трите преписа има някои различия в транскрипцията на имената на владетелите. Текстът на творбата е вмъкнат в книгата „Елински и римски летописец": между първата част – „Четвърта книга на царете", и третата – „Хроника на Георги Амартол", без да бъде отделен от тях. Информацията за най-ранната история на българите е твърде кратка: „**АВИТОХОЛ** живя 300 години. Родът му **Дуло**, а неговата година (на заемането на властта) **дилом твирем** (змия-девети). **ИРНИК (ЕРНИК)** живя 150 години. Родът му **Дуло**, а неговата година **дилом твирем** (змия-девети). **ГОСТУН** 2 години. Родът му **Ерми**, а годината му **докс твирем** (глиган-девети). **КУРТ** управлява 60 години. Родът му **Дуло**, а годината му **шегор вечем** (вол-трети). **БЕЗМЕР** 3 години, а родът му **Дуло**, а годината му **шегор вечем** (вол-трети). Тези **петима князе** управляваха княжеството оттатък Дунава 515 години с остригани глави и след това дойде отсам Дунава **Аспарух княз** и досега…" Това което научаваме са имената на най-древните ни владетели Авитохол, Ирник и Гостун, управлявали преди Кубрат (Курт), името на упр. династия / род Дуло и някои календарни термини (година – име на животно, месец –

325 „Индоевропейски заемки в древнокитайския език. Нови виждания за възникването на древнокитайската цивилизация в края на Неолитната епоха". сп. "Sino-Platonic Papers", 7 (January, 1988)
326 с който се изписва и думата „булоцзи"
327 в случая това е произволно хрумване, предвид липсата на такова понятие "бал" – човек в нострат. ез. сем.
328 народа дирмар споменат от З.Ритор
329 също посочен от З.Ритор
330 ханове/канове е съвр.интерпретация, в запазените преписи се използва славянското "княз".

пореден номер). Авитохол[331] е древен митичен персонаж. Срокът на управление – 300 г. е една епоха, за Ирник/Ернак[332] е отреден половина епоха – 150 г. Името на третия владетел Гостун[333] е озадачаващо. На фона на управлението на предходните, за него е отреден срок от две години, като се посочва че е бил наместник и принадлежи към друг род – **Ерми**. Неговото наместничество е между 603 и 604 г. и предхожда управлението на **Кубрат**. Затова се свързва с аварската зависимост и се приравнява към съобщения във византийските източници **Органа**, който е бил чичо на Кубрат. Но тъй като е от друг род (Ерми) той не може да е чичо, и по-вероятно е вуйчо. Кубрат е седнал на трона в твърде ранна възраст, което е налагало регентско управление. На пръв поглед имената Гостун и Органа се отличават твърде много за да се свържат с едно лице. Името **Органа** е от ирански произход и означава здрав, силен"[334] и има своите сарматски аналози.

---

[331] **Авитохол – защитник, покровител на рода. Авит** - в тох.(б) awe – дядо, прародител, с общ произход са в староиндийски avi, авестийски avaiti, avitar – благосклонен, защитник, закрилник, древноирански *au, *auah, авестийски avah, хотаносакски hava, хорезмийски *abi - помощ. (L-IAIL),(ВР,ДЭ-ЭСИЯ-1,стр.253-254) Също в авестийски aiwyâxshayeiñti, aiwi-xshi – ръководещ, управляващ. (JP-DCAW) За **охол** - в дигорски axil, aul - род, поколение, близки родственници по кръв, от персийското xail, xīl – род, поколение, персийски, пущунски ahl – род, народ. (DDSA) Във вахански ažγol, шугнански ižγōl, йидга ažγal – членове на семейството, според Томашек е с общ произход с кховарското aželi – деца. (ДРС),(ВА-С-1,стр.90),(ИС,К-ЭСВЯ,стр.90) Ностратически паралел с тунгусоманджурското xala – семейство, род. (ССТМЯ-1,стр.459) Тогава **Авит-охол** – покровител, защитник на рода, племето, респ. прабългарското ***охолъ** е аналог на дигорското ***ахил** – род, семейство или **Ави-тог-хил** – прародител по кръв, прародител на рода.

[332] Името на **Ернак/Иринк** е със сармато-алански произход и заплашваща семантика: яростен, див, страшен. Връзката с Еран, владетелят на хайландурите е твърде интересна като възможност.

[333] В литературата са посочени различни обяснения, като името **Гостун** се определя като славянско или иранско, свързвани основно с корена **гост/гаст** – гостенин. (ВБ-ИЕП) Предполагам че в случая думата **гостунъ** не е лично име, а има съвсем друго значение. В тунгусоманджурски *gusin – чичо, вуйчо, в евенкски gusin, gutin, guhin, евенски göser, улчийски, орокски gusi(n), орочки gusin, нанайски gusĩ, удегейски goso`, guse` - чичо, вуйчо, улчийски gočo, орокски goču, солонски gusu, guču, нанайски gučeke, guske – чичо, близък, в старояпонски kaso, средновековен японски kàzó, kázó – баща. (ССТМЯ-1,стр.175) Протоалтайска форма *gusa˜o,-č която се явява изолиран тунгусоманджурско-японски изоглос. (S-AE) Но смятам че тук трябва да поставим и чувашкото kukka, kokki – вуйчо, при най-близко тюркско *aqa/aγa/ača – вуйчо. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.303) Така че напълно възможно е в текста **гостунъ** да означава просто „вуйчо наместник" и да е загубило първоначалното си значение за по-късния преписвач, който го е написал като лично име, изпущайки името на историческата личност Органа, чичо/вуйчо на Кубрат, при по-късния препис. Интересен паралел на чувашката форма е бълг. диал. **гаго** – вуйчо, в БЕР, дума с неясен произход.

[334] **Οὔργιος** е сарматско име от Пантикапей и Танаис, (Латышев, IOSPE IV, 366, IOSPE II, 443), това име до сега не е обяснено, но може да се обясни със староиранското *ugra – силен. (ЯХ-ИС) Аналогично е древнобългарското име **Органа**, в санскрит ugrāna, ugrānā, ugrā, авестийски ugra, староперсийски ugraka, протоиндоирански hugra – силен, най-силен, черезмерно силен, белуджи jor, пракрит ogŗnā, бенгалски ugra, маратхи ugira, ugrata, кашмирски zonguru – здрав, силен. Аналогично в дигорски urgъu – груб, urgъujau – разсипан, разпилян. (ДРС) Патриарх Никифор предава името под формата **Аргана** (Ἄργανος). П.Глийски го сравнява с „хунското" (савирското) име Аргек. (ПГ-БКА,стр.53,бел.53 под линия., сматам неудачно: **Аргек** – хонско, савирско име, хон (савир) отличил се в битката при Едеса - 543 г., в поредната византийско-персийска война. Сред сарматските имена от Боспорското царство, откриваме идентичното **Αργαίο** (Аргайо). В осетински ærgъag – ценен, скъп, ærgъaic – почит. (ИРС),(ДРС),(ВА-С-1,стр.67) В тох.(б) arkuye – потребност, нужда, санскрит arghā, авестийски arэg, xarsa, протоиндоирански Harg^{h}a, согдийски `rg (ārγ), осетински arg, староперсийски arjaka, arzan, пехлеви arz, съвр.персийски ārz, arğ, ärğ, ягнобски arz, кюрдски arzan, пущунски, язгулемски arzon, гилянски arzen, сариколски arzun – цена, стойност. (VS-ETD),(ВА-С-1,стр.65),(ВР,ДЭ-ЭСИЯ-1,стр.218-219) В угрофинските езици, фински arvo, естонски aru, arv, мордвински aŕće, aŕśe, коми artal, унгарски ár, протоформа *arwa,*arγa – цена, стойност, иранска заемка. (UE) Най-вероятно посоченото в турските регистри от XVI в. българско име **Арчо** да е от същия произход. (ВС-КПАБ,стр.220) В едно допълнение на „Синодикът на цар Борил" правено през XIV в. са вмъкнати имената на българи, прославили се в борбата с турските нашественици. Тук фигурира и името **Арка.** (АС-БЦС-1,стр.180) Така че връзката **Аргек-**

Фактът че е представител на друг род (Ерми), не изключва да е наместник на сюзерена – аварския кагана.

Л.Гумильов в своята книга „Древние тюрки”, М. 1993 г., (Ономастическая таблица, стр.465) изказва предположението, че българският Органа всъщност е тюркският владетел **Кюлюг Сибир хан** (или в кит. изт.: Мохеду[335] кехан, moheduo kehan) 莫賀咄可汗, управлявал Западно-тюрксия каганат между 630 и 631 г. Кубрат е поставен от него като владетел на васалните българи и е негов родственик. Кюлюг-Сибир хан е от племената Дулу, но е свален и убит чрез заговор, от противниците Нушиби. Името му се тълкува още като **Bağatur Sepi Kağan,** или Ураг[336] Кюлюг Сибир хан, от тюрк. ur - поразявам urγu – оръжие, палка за нанасяне на удари, монголски üre – удрям, поразявам. (ДТС,стр.614) Подобна интерпретация няма никакви исторически основания, неподкрепена от нито един извор.

Името на основателя на Стара и Голяма (Велика) България **Кубрат** също показва ирански произход. Всъщност правилното записване на името е **Хоуврат/Хуврат**, както е изписан монограма върху пръстена му открит в съкровището от Малая Перешчепина, и както е предадено името му в “Ашхарацуйц” – Хубраат. Гръцкият запис от изворите **Κούβρατος** показва, че името се е произнасяло с начално “kh-“. Вероятното значение на името е „създаващ добри дела”[337].

Безмер е посочен след Кубрат. Среща се при чувашите като Пĕçмер. В.Бешевлиев доказа, че името е от ирански произход и означава “скъп на Митра” или “възхваляващ Митра”[338].

Името е познато и в Кавказ, Бузмир[339] се е наричал един от висшите грузински аристократи „питиахши”, живял в I – II в. (ОИГ-1,стр.205)

Посочените години 515, са механичен сбор от управлението на двамата легендарни владетели и останалите до Аспарух, общо пет владетели, така че получената 165 г. едва ли е

Арко-Арчо се демострира ясно. Вероятно сродни са осетинското име Арсæг и чувашкото Аркай. (ЗГ-ОФЛИ),(ЧАЯ)

335 Л.Гумильов тълкува **moheduo kehan** 莫賀咄可汗, като Багатур-каган, което също е невярно. Мохеду 莫賀咄 в епохите Вей-Тан, се е пориознасяло като mākgā(h)lïuk / mākgāluk, славен от тюрк. maγ – слава. (ДТС,стр.335) Откъдето maγlüg – славен, т.е. „славният каган”.

336 Гумильов го обяснява неправилно като ураган, бурен.

337 Може да се изведе от общоиранското ***xub** – добро дело, аналогично на келтското (староирландско) cob – щаслив, успешен. В древноирански xu-apah, авестийски xvapah, среднoперсийски xvap, согдийски xūp, кушанобактрийски xobo, съвр.персийски xub – добро дело, (x = kh). (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-3,стр.416) За втората част, в старобългарски **реть** – стремеж, усърдие, желание (Супр.сб.), в съвр.бълг. ратувам – желая, стремя се, в ост. иронски ratu kænьn, дигорски ratu kænun – извършвам, rattæg – творец. При чувашите се среща като Купрат.

338 **а). Бозмихр – скъп на Митра.** В.Бешевлиев обяснява името като Боз-Михр, (Bozmixr), скъп на Митра, с помощта на осетински. Възможно е изобщо кончанието -мер, в прабългарските имена да означава Михр, подобно на санскритските имена, завършващи на -митра. Със славинизацията -михр, -мер преминава в -мир. (ВБ-ИЕП) В осетински иронски boz означава скъп, обичан, благороден, buz, buzn – благодарност, признателност, дигорски boznæ – благодарност, bozdzijnadæ – благодарност, признателност. Абаев възстановява аланската форма būznyg, санскрит bhunj, протоирански bauzna, авестийски baošnah, согдийски βuzn – благодарност, признателност, в сарматски *βāša – прекрасен.. (ВА-С-1,стр.275)

б). Бузмихр – Бу(р)змихр – възхваляваният Митра. Като втора възможност може да посочим вероятната изходна форма Бурзмихр – „възхваляваният, издитнатият Митра” от авестийски barəg, средноирански, партянски и пехлеви burz – възхвала. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.112-113)

339 в с.Бори до Мцхета е открито богато погребение и сребърна чаша с арамейски надпис на т.нар. „армазко писмо” (арамейска азбука пигодена за грузинския език) гласящ: „Бузмир, благословен питиахш”. (ОИГ-1,стр.205)

свързана с конкретно събитие. От краткото съобщение в документа се разбира, че тези петима владетели са управлявали оттатък Дунава, т.е. на север, с „остригани глави”. Става въпрос за типичната мъжка прическа „чембас” или „чуб” – да се оставя само една плитка на иначе остриганата глава.

Луйпранд пише, че във Византия българския посланик бил остриган по маджарска мода. (Б.а. бих добавил по-вярно е, че маджарите се стрижели по българската мода, а не обратното). Древните унгарци също бръснели главите си и оставяли плитка. Епископите на Залцбург гледали с недобро око на разпространилата се мода сред моравските славяни, да се стрижат като маджари. (ГФ-ОСБВ,стр.49) Прокопий Кесарийски в „Тайната История” пише, че по времето на император Юстиниан сред някои от ромеите в Константинопол се появила „хунската прическа”, като отпред косата се постригвало високо до над слепоочията, а назад била оставяна да расте дълга, тъй както правели масагетите. Обувките, шалварите и наметалата също се изработвали по хунската мода. (ГИБИ-2,стр.250) Тук под хуни трябва да се разбират аварите.

Мъжка прическа, чембас при възрожденски българи, по картина на Н.Павлович.
По Р.Сефтерски, сп.Авитохол, кн.18, 2002 г.

В 1595 г. Фредерик Зайдел минава през едно поле край Ниш, осеяно с отсечени човешки глави на българи „с унгарски перчеми и плитки” (чембаси) за които турците казвали, че се разбунтували срещу султана. (ГЦ-РЗСС,стр.27) Етнологът Р.Сефтерски прави интересно изследване върху разпространението на старинната българска прическа „чембас” или „перчем”. Почти до Освобождението от турско робство[340] (1878 г.) в етническите граници на България, е било разпространено стриженето и бръсненето на главата при мъжете и оставянето на сноп коса на темето. В много райони перчемът се сплитал на плитка. При хърцоите (с.Вардун, Търговишко) в сплетената коса се поставял специален предмет, „крив гребен” предаващ форма.

Перчемът при българите се поставя в специално червено фесче (шапчица) над което се слага калпака. При юечжите (роучжи-арси) съществувал същия прийом, само че шапчицата е била виолетова. (ГФ-ОСБВ,стр.48) Българите възприемат перчема като приносител на свръхестествена сила, която предпазва човека от лошите сили, уроки и т.н. Ето защо първите опити на възрожденските учители да отстранят този, смятан за предразсъдък обичай, среща силна съпротива. Така например в с.Осиковица, Ботевградско в 1863 г. учителят Георги Антонов отрязал перчемите на своите ученици като им обяснява, че не е хубаво да ходят така. Но на другия ден едва не е линчуван от разгневените майки. Изгонен е от селото и се премества в Кнежа. (РС-ПЧСБ-А-2002-2,стр.38-47) (б.а: фрагментът е от картината на Н.Павлович: Паметник на българската църква в Цариград. След 1870 г. Маслени бои, платно.)

Оформянето на прическата „перчин” (перчем) в българската народна традиция, се отбелязва със специален обред, наричан в различните райони на страната „стрижба”, „настригване”, „постриг”, „наплитане” и др. Ритуалът се състои в орбедно отрязване на части от косата или обръсване на цялата, като на върха на главата се оставя кичур коса.

[340] бел.авт.: или „османско владичество” за тези от читателите, на които им харесва този термин.

Обредът се извършва от кръстника, при пълнолуние, в присъствие на родственици и приятели. Тържеството завършва с празнична трапеза. Възрастта на момчетата при този ритуал не е еднаква в различните райони на страната. В Македонската област, в Скопско и Дебърско, „подстрига” е на три годишна възраст на момченцето; в Битолско и Горноджумайско (съвр. Благоевградско) на седем години. От момента на изпълнение на този обред, косата не се стриже. Големият български народовед Д. Маринов пише: „...някога мъжете обезателно си бръснели главите и оставяли на върха на темето „перчин”, който са заплитали както женските коси с алени конци. Тоя перчин никога не е рязан, и е бил оставен да расте толкова, колкото може да порастне косата на човека (...). Онзи момък или мъж, който имал най-дълъг перчин, считал се за най-юначен”.

Най-разпространен е „перчина” от една плитка, но в някои райони на страната, се оформяли две плитки. Георги Трайчев при обиколката си из Мариово (Македония) пише: „Много от момчетата до юношеската възраст не си стрижат косите, а ги оплитат на една или две плитки (пръцлета) и ги носят пуснати като жените или свити под капата като поповете (Трайчев 1923: 17). Заслужава внимание и сведението за простонародни ктиторски портрети от храма „Св. Никола” в същия район от 30-те години на XX в., където каменните изображения на двамата ктитори Ангел и Богдан ги представят с традиционни народни носии и с прическа „от по две плетенки”. За повече от една сплитка при мъжете споменава и сръбския изследовател Павлович в Малешевската област: „... старите бричели главата отзад, оставяйки напред т. нар. „ручими[341]” – плитки, които свивали под капата”. Традицията за сплитане на косата в повече от една сплитка се среща и в други краища на българското етническо землище. Така например за Софийско М.Велева отбелязва, че „в някои софийски села (Гълъбовци) прическата „чомбас” е доста усложнена. „Чомбасът” се прави от девет плитки от началото на темето и събрани под тила в една обща сплитка, която се оставя да виси на гърба. Сплитката при възможност в края се украсява с нанизани мъниста и „цале” (паричка)”.

В българската етнографска книжнина не е изяснен въпроса за покриването на косата при мъжете. Като цяло се налага мнението, че ергените ходят с открити коси (както и момите) и спуснат по гърба „перчин”, а женените или обредно бръснат „перчина” по време на сватбата или го навиват, скрит под шапката. Изследвайки капанците в Североизточна България, Ганка Михайлова отбелязва, че „... прическата с открита коса е привилегия на ергените, докато женените били задължени всякога да носят на главата си калпак”. Авторката е на мнение, че „това явление има широко териториално разпространение сред много и различни групи на българското население”. Когато изследва традиционното облекло в Софийско, М.Велева отбелязва, че „привилегия на младите е спуснатия „чомбас”, а старите обикновено скривали сплитките си под шапките”. Марина Черкезова подчертава, че странджанските ергени ходили с дълъг „перчан”, който се е носил без калпак. Изследвайки Пиринския край, М.Велева пише, че „... в отделни села се пазят спомени за прическа с „перчин” – сноп коса от темето, оставяна дълга сред ниско остриганата коса

[341] думата **ручим** не е отбелязана в БЕР, и в Речника на Н.Геров. Възм. вр. с **рошав** – човек с буйна, дълга коса или брада. Думата не е от славянски произход, в БЕР-6,стр.330-331, се обяснява неубедително като производно на рохав, рохък. Думата е от древнобългарски, сарматски произход, етимологичен паралел с осетински иронски ґыхы - мустак, дигороски rexæ, ягнобски riš, кюрдски rîşî, пущунски, талишки, персийски, таджикски, белуджи, язгулемски riš, пехлеви reš, кховарски rigish – брада. (VS-ETD) В древноирански raiša, перс. reša, пехлеви rešak, согд. rīšāk, белуджи rīšāg, вахански rγiš, reγiš, пущунски riža (с репозиция žira), кховарски rixiš – коси. (ВА-С-2,стр.416-417),(ИС,К-ЭСВЯ,стр.294) В дардски rúh – растеж на косата, сноп коса, хинди rajju – плитка, перс. rīsha – пюскюл, плитка. (DDSA)

наоколо, сплетена в сплитка, която се спуска назад или се свива под калпака". Георче Петров, разделяйки населението на Македония на четири основни групи според географското положение, говора и носията, пише за втората група, обитаваща района на Гевгелийско, Воденско, Кайлярско, Костурско, Ресенско и Прилепско: „жителите на тези села обичат да оставят отзад „перче", когато полянците обикновено бръснат главите си, като оставят на темето си една кубчинка (плитка) от косми. Ефрем Каранов при обиколката си в Тетовско, изтъква: „Мъжете си бръснат главите, като оставят „перчин" ... При посещението си в Петрич в края на XIX в. В. Кънчов отбелязва „... главите (на мъжете) им бяха повечето обръснати и на темето стоеше „перчин", хубаво сресан. При обиколката си из вилаетите Ат.Шопов пише за посещението си в с.Просечен, Драмско и наблюденията си в местния черковен храм – „... църквата бе пълна с мъже, главите на повечто от тях бяха бръснати; на върха само по обикновено стърчаха грижливо разрешени чомбаси, у някои и сплетени ...". За село Ковачевица, Неврокопско от началото на XX в. Ст. Шишков, пише „до преди 30 години главите си бръснели и оставяли само на темето „чембас" и фес с бяла кърпа (Шишков 1904: 168).

Според вярванията и представите на българите мъртвите са се погребвали с „перчин". По данни от Скопска Черна гора от началото на XX в. „перчинът" на мъртвия хубаво се е сресвал и сплитал. Когато поставяли мъртвия в ковчега, перчина е изпънат на гърба и тялото го е покривало. Скопският изследовател на традиционния костюм Г.Здравев отбелязва, че „перчинът" на мъртвия се отрязва и добре сресан и сплетен, се оставя до главата му. В нашата етнографска книжнина се налага мнението, че този тип мъжка прическа е присъщ и определящ за древните българи. В своето изследване за „перчема" или „чомбаса" у старите българи Райко Сефтерски стига до извода, че „... прическата перчем – бръсната глава със сноп коса, - разпусната или сплетена на една, две или повече плитки, исторически може да бъде приписана само на прабългарите".

Интерес представлява мраморното изображение на български велможа от VIII - IX в., съхранявано в Археологическия музей във Варна, изобразен с ниско подстригана коса и плитка, спусната на рамото му. (АК-ПППМ) Подобно е изображението на светеца Йоан Богослов, върху икона от гр. Просека (днес Демир капия / Железни врата) - БЮР Македония, с плитка[342].

Думата **перчем/перчин** е късна турска заемка[343], от перс. parčem – коса, къдрица, открива се в кховарски като parcham и пущунски, като parcham. Думата **чуб** е разпространена в руски и украински чуб, полски czub, чешки, словашки čub, и според Фасмер[344], чуб произлиза от готското skuft, старовисоконемското schopf – коса. Вероятно нейна производна е бълг. чембас/чумбас.

Но в българският език се открива и оригинално древнобългарско название, **шиве** – перчем, чембас, което показва недвусмислен древноирански произход. (СИ-РРОД,стр.576) То е аналогично на чувашкото şivet, şivče – коса, плитка, шнур вплетен в косата. Произходът на чувашката дума, според М.Федотов[345] не е много ясен. Той посочва единствено връзката, която прави Расянен с чув. şi - връх. Но се откриват ясни ирански

[342] Иван Танев Иванов. АНТРОПОМОРФЕН ОБРАЗ НА ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ НА ПРАБЪЛГАРСКИ ВЛАДЕТЕЛСКИ РОДОВЕ ОТ РАННА БЪЛГАРИЯ.: http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Antropomorfen%20obraz.htm

[343] БЕР, том 5, стр.184-185.

[344] М.Фасмер. Этим.слов.русского яз., том 4, стр.375.

[345] М.Федотов. Этим.слов.чув.яз., том 2, стр.116

паралели, с ваханското šafš – коса, което според Г.Бейли[346] е производно на древноиранското safša, персийското šifša – къдрица, аналогично в санскрит cufa – перчем, кашмирски shikhāh - плитка, калашки chawar, нуристански zhu – коса. (DDSA)

При сарматите и аланите (и съвр. осетинци), косата също има свръхестествено значение. Чембасът също е бил разпространен. При жените, дългата коса се е смятала като символ на майчинството и фертилните сили. Младите жени до омъжването си, са ходели с открити глави и свободно пуснати коси, но след сватбата, слагането на кърпа е задължително (както и при българките). Тъй като косата се свързва с майчинството, тя трябва да е „скрита" от лоши погледи. Бездетността се смятала за голям грях и наказание от боговете, затова бездетните жени се подлагали на подигравки от съселяните си и по обичай били длъжни да ходят с къси коси. Обичаят на осетинските жени, да отрязват косите си при смъртта на съпруга и да я поставят в гроба, символизира мъката на вдовицата както и обет, че никога повече няма да се омъжи и да ражда деца, отказът от дългата коса е отказ от фертилната функция. (ЗД-ОСЦК) Това обяснява и смисъла на намерените кичури коса върху останките на погребаните мъже, от погребения в района на Алтай и Синцзян, както и при древноалански погребения.

Корените на прическата „чембас" или „чуб/чумбас" идват от Централна Азия и е свързана с древните индоевропейски общности, обитавали региона.

Според „Бей-ши" при жителите на „Западния край" (Синцзян, Таримския басейн, обитаван от тохарско и източноиранско население) съществувало митично суеверие относно плитките на мъжете, особено към косите на владетеля. Владетелят на Хотан криел косите си от погледа на всички. Според поверието ако поданик види косите му, годината ще е лоша. (БЛ-ВТДРС-2000,стр.347)

Още Херодот помества в края на Ойкумена (познатия свят), между Алтай и Тяншан, митичния народ на аргипеите (от аргос – сребро, сребърни, т.е. арсите - тохари). Той ги нарича плешиви, поради широко разпространения тохарски обичай мъжете да бръснат главите си и да заплитат плитка.

Според китайските източници, типичната прическа на племената „ди" или древните индоевропейци, западни съседи на китайските царства, е „във формата на рог". Китайците я наричат „тянпус" (вместилище на небесния дух). Мъжете бръснели главите си и оставяли една плитка на темето, която помествали в специална шапчица. (АР-МИПД)

В Древен Китай съществува култът към предците, наречен „гуй" (в кит. 鬼, съвр.ф-ма guí, в древнокит. и еп.Хан kwəj – душата на починалия, второст.зн.: дявол), изместен от по-късните конфуциански традиции. Смята се че той е заимстван от европеидите „ди[347]". В по-късната китайска художествена традиция, злите демони, дявола се наричат аналогично „гуй". Демоните се изобразяват с голям ръст, червенокоси, сине- и зеленооки, с бели, румени широки лица, гъсти бради, издължен череп и прическа при която главата е обръсната, с изключение на плитка на темето, вплетена в специален гребен. Това е типичен портрет на белокож „ди", с изкуствена деформация на черепа и типична тохарска прическа. Дори когато в Китай се появяват първите европейски пътешественици, започват да ги наричат със сборното понятие „ян-гуй-цзъ" – задморски дяволи, по аналогия със спомена за ди. (ГГ-ПКРДР)

[346] И.Стеблин-Каменский. Этим.слов.ваханск.яз., стр.340.

[347] „Ди" (Di) 氐 или 狄, означава най-общо варвари, некитайци, или скотовъдци-пастири - 羝 или 牴 (Dī), също форма на, 氐, със значение: овен, козел.

При разкопки от Караходжо (до Турфан), на погребения от IV – V в. са открити дървени фигурки (погребални статуйки) които показват облеклото на обитателите на Чеши, което е сходно с останалите райони, предимно Хотан и Куча. Жените оформяли косите си като кок, а мъжете се подстригвали високо над ушите и заплитали плитка закрепена на темето.

Характерната мъжка прическа на населението от Източен Туркестан, се изразява в обръсване на главата и оставяне перчем завързван на темето. Единствено владетелят не бръснел главата си. В Кашгар, Куча, Карашар, Чеши (изобщо северния притяншански регион) широко е разпространена изкуствената деформация на черепа. Издължената глава се смята за признак на аристократизъм и знатен произход. Въпросната практика е непозната за древните тюрки. „Бей-ши" пише че населението в Карашар (Янци) и Куча е сходно по обичаи, език, облекло. Мъжете също бръснели главите си. (БЛ-ВТДРС-2000,стр.296-383)

Сюан Цзян, будистки монах посетил Индия през 30-те год. на VII в., по пътя си е минал през Чеши и Куча. И за двете владения посочва че имали обичай да пристягат главичките на новородените с дъсчици, за да станат издължени. Мъжете бръснели главите си и оставяли плитка.

В „Тан-шу" се споменава че юебанците се миели три пъти дневно, мъжете бръснели главите си и оставяли плитка (б.а. типичната тохарска прическа). На външен вид били като другите жители на „Западния край".

От археологическите находки е известно, че и представителите на по-северните култури в Южен Сибир: тагарска, тесинска и таштъкска са имали сходни прически. Жените са използвали различни дървени гребени, вплитани във високия кок, а при мъжете, косата се бръснела, с изключение на чембаса, сплетен на плитка, която се поставяла в специална кожена или копринена шапчица. (ЮТ-ЦАЭТК)

В средновековният персийски текст „Бахмана яща" се казва че ефталитите и червени хиони, връзвали косите си на плитка. Подобна прическа имали и аварите.

Така че при древните българи „чембаса" има своите стари корени и аналози сред древните индоевропейци от Централна и Средна Азия.

"Именникът на българските канове" представлява кратък владетелски списък, който проследява имената на българските владетели в езическия период до средата на VIII в., като за много от тях това е единствения извор, съобщаващ за съществуваенето им[348]. Като исторически събития, той не съобщава нищо повече, но е интересен преди всичко от лингвистична гледна точка, тъй като е единствения извор (изкл. няколко допълнителни изрази от надписи) за т.нар. Древнобългарски календар, за названията на месеците и годините. Но що се отнася до астрономическата му основа, "Именникът" не дава конкретна информация, поради непълното изписване на датировките, без обозначаването на дни, което прави и невъзможна неговата възстановка. Т.е. не се знае какъв тип е: лунен, лунно-слънчев или слънчев, не се знае кога е било началото на годината, и дали това начало е било фиксирано или "плаващо" изместващо се във времето, не се знае имало ли е "високосни години", т.е. имало ли е механизъм за отстраняване на неизбежните неточности от разминаванията между календарната и астрономическата година. Ето защо всичките абсурдни и безплодни опити, да се прави негова възстановка, основно в средите на "фолк-хистъри" творците, са напълно безсмислени.

Пръв изследовател на "Именника…" и древнобългарския календар е Й.Маркварт[349].

[348] проследяването на владетелите след Кубрат, не е предмет на изложението в този труд.

[349] В статията си „Старобългарските изрази в надписа от Чаталар (Крумово) и старобългарският списък на князете", публикувана в кн.7 на списание „Минало" през 1912 г.

Той свързва неясните календарни изрази (**дилом твирем, сигор елем** и др.) с китайската хронологична система на владетелските девизи[350].

Дж.Бъри[351] , a prori го определя като лунен, подобен на арабския, състоящ се от шест групи по десет години. Според него календарните изрази всъщност са числа показващи поредни номера, от декадата и номера на самата декада. Бъри приема използването на арабския лунен календар, за посредник при приравняването на "българските" години към григорианските.

Идеята на Бъри е възприета и продължена от проф. В.Златарски. Според него летоброенето у прабългарите се разделяло на две, до 700 лунна година (679 г.), т.е. до основаването на Дунавска България и летоброене след 700 лунна година. В духа на оскъдните знания за древните българи, Златарски издига тезата, че началото на новата българска „ера" е 701 лунна година, настъпила на 01.01.680 г. от н.е. После, той вмъква в тезата си, идеята че така нар. „Нова българска ера" е създадена като хронологична система по времето на кан Тервел, след официалното признаване на България от Византия през 705 г. с начало в 700 лунна година (679 от н.е.), т.е. с връщане назад с около 25 години. Тя била изчислена като към "Константинополската ера" от сътворението на света с начало 5500 г. пр.н.е. са прибавени 680 години. С така полученото постоянно число 6180 са били получавани прабългарските датировки на владетелите по лунни години.

Унгарският учен Йожеф Микола[352] причислява древнобългарския календар към групата на тюркските календари, за чиято първооснова поставя китайския лунно-слънчев календар. Дори съставя приравнителни таблици между китайския, старотюркския, прабългарския и григорианския календари. Друг унгарски историк Геза Фехер[353], коригира тезата на Микола, с допускането си, че древните българи са заели цикловия животински календар от китайците, много преди тюрките и поради тази причина съществуват доста различия между тюркския и древнобългарския календар.

През 1988 г. проф. Моско Москов[354] се опитва да обобщи натрупаното до момента, с презумпцията че календара е изцяло тюркски.

Започвайки с Йордан Вълчев (един от доайените на "фолк-хистъри" в България), въпросът се превръща в любимо занимание на писатели, публицисти, журналисти и др. любители на миналото и пр. съчинители на митове, които се опитват всеки по свой начин да доказва колко съвършен и изключително точен е древнобългарският календар. Йордан Вълчев[355] издига тезата a priori, без никакви налични доказателства, че астрономическата същност на древнобългарския календар е слънчева.

---

[350] Управленията на китайските императори се делят на периоди от по няколко години обединени с общо название – "девиз".

[351] "Хронологичният цикъл на българите", сп. „Минало" 1910 г. кн 4.

[352] "Тюркско-българското летоизчисление" сп. „Минало" 1914 кн.2.

[353] "Именникът на българските ханове" – летоизчислението на прабългарите. Годишник на Народния музей 1922-25

[354] "„Именник на българските ханове – ново тълкуване". С. 1988 г.

[355] Вълчев си послужи с една откровена и преднамерена манипулация в предложената от него възстановка на древнобългарския календар. През 1892 г. добруджанецът Балчо Нейков прави проект за реформа на съществуващия календар, наречен от самия автор **Балчов календар**. Оргиналът му се съхранява в „Музея на Възраждането" гр.Варна. Самия Балчов не е измислил нещо оригинално а е заимствал идеята си от френския учен Густав Армелин, който през 1888 г., създава „**проект за световен календар"**, основаван върху идеите на италианския свещеник Марко Мастрофини. Този календар е съставен по календара на кумранската общност съществуваща преди около 2100 години в Палестина и смятана за предтеча на ранното християнство. Календарът на Мастрофини и Армелин е усъвършенстван варинат на кумранския календар. Този календар изглежда точен, и много подреден, и най-вече заради постоянството на датите е подържан от СССР, Франция

Понастоящем са известни само три документа, в които се използват древнобългарски календарни изрази, основният е “Именника”. Другият извор е Чаталарския надпис на кан Омуртаг. В него наред с обясненията за строежа на аул и мост на р.Туча (дн.Тича) се казва: „Времето пък, когато се съгради, беше по български **сигор елем** (вол-година, месец начален), а по гръцки 15 индикт” .

Третият документ, съдържащ календарен израз, е преписка на черноризец Тудор Докс за смъртта на княз Борис-Михаил: „В същата година (907) на 2 май, в събота вечерта, почина божият раб, бащата на този княз ... .Този Борис покръсти българите в годината **етх бехти** (в началото на година куче)”. От цитираните по-горе извори, могат да се извлекат следните датировки: **дилом твирем, дохс твирем, шегор вечем, верени алем, теку читем, дванш шехтем, тох алтом, шегор твирем, имен алем, сомор алтом, дилом тутом, сигор елем и етх бехти.**

Едниственото, което може да се направи, е да се проследи етимологията на календарните названия.

Названия на месеците

1). алем – начален. Думата алем се среща в следните съчетания: **верени алем, имен алем, сигор елем**. Формата **елем** от чаталарския надпис на кан Омуртаг е само вариант на основното понятие. В чувашки ülem – напред, val – преден, valtanxi – първи, начален. В древнотюркски ilki – преден, изток, в бурятски elge(n) – по посока на слънцето, тюркските ез. alïm – чело, al – преден, начален. В тунгусоманджурски, улчийски elmi – преден, негидалски elexes – начален. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.98), (ССТМЯ-21стр.261), (S-AE) Древнобългарското ***алъ** е означавало преден, фронт, чело, начало, а **алем** – първи, начален се е образувало като останалите числителни бройни със суфикса **–ем/ом.** Този суфикс е известен както в иранските езици, така и в надписите от Волжка България.

2). вечем – трети, среща се в израза **шегор вечем.** Ясен паралел с чувашкото vişşĕ три, vişşĕmĕš – трети. Думата е фиксирана във волжкобългарски погребален надпис več – три. (НА-БЧ) В останалите тюркски езици üç/uş/öç/üs – три. (S-AE) Произходът на тюркското *üč (*öč) – три не е много ясен. Старостин посочва монголското γučin – тридесет, заето в евенкски gutin, gučin – 30, като явно в пратюркски γuč е означавало три. (S-AE) Н.Болд доказва че γuč е древномонголската форма на три[356]. Така че древнобългарската форма е била **веч/вечем** – три, трети.

3). тутом – четвърти, среща се в израза **„дилом тутом”.** В чувашки tăvattă - четири, tăvattămĕš – четвърти, думата е зафиксирана във волжкобългарски погребален надпис като tuat/tuatm – четири, четвърти, което потвърждава напълно отнасянето към календарния термин. (НА-БЧ) Прабългарската форма е била **тут/тутом** – четири, четвърти. Но липсва прилика с останалите алтайски езици[357]. Следва да се подчертае, че древнобългарската и

и Индия на международно ниво, а през 1954 г. е одобрен от ООН, но разбира се не получава официално разпространение.

[356] Той посачва монг.съществителни ač – внук, žič – правнук, γuč – праправнук, съотв. ači - първи , žiči - втори , γuči – трети. Древният афикс –či не се е съхранил в съвр.монголски, но е запазен в тюркските езици под формата –nči с който се образуват числ.бройни. Изразът „ žiči, γuči ügüljeü” – два-три пъти е използван в „Тайната история на Монголите”. (ЛБ-ИРАПЧМЯ)

[357] В древнотюркски tört, в останалите тюркски езици dört/tört – четири, в тунгусоманджурски, евенкски, евенски diγī, солонски digī, орочки, удегейски dī, нанайски duĩ, улчийски dui(n), орокски dž̄īn, манджурски dujin, duin, а в тунгусоманджурски *deki – четиридесет, в монголски dörbe(n), халха-монголски döröv, бурятски dürbe(n), калмикски dörwn, ордоски dörwö, дагурски durub, durэb – четири, съотв. dətər/dutər –

чувашката форма показват най-голяма прилика със самодийските езици, в селкупски tᵉtty, ненецки tъet, енецки teto, нганасянски tetᵉ , камасински tee'dᵉ – четири, което говори за друг изходен урало-алтайски корен, различен от тюрко-монголската протоформа[358]!

4). алтом – шест, среща се в изразите **„тох алтом"**, **„сомор алтом"**. Най-близко е чувашкото ultă, ulttă – шест, ulttămĕš – шести и древнобългарската форма е била **алт/алтом** – шест, шести. В древнотюркски altï, в останалите тюркските езици alti, alta, olti – шест. Формата е изцяло тюркска и отсъства в другите алтайски езици[359]. Етимологията на образуване е свързана с тюркското (и тохарско) *al – ръка[360], длан, пет пръста, т.е. *al + tъ ще означава следващият след петте пръста на едната ръка, тъй като суфикса –tъ е словообразувателен в тюркските езици. Това броене е запазено при монголите в Афганистан: „една ръка и един отгоре" – шест[361]. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.280)

5). читем – седми, споменат в израза **„теку читем".** В надгробен волжкобългарски надпис се среща под формата žeti – седем, в съвр.чувашки şiččĕ, sič(ĕ) – седем, şiččĕmĕš – седми, което изяснява и древнобългарския календарен термин, **чит/читем** – седем, седми. В древнотюркски yeti, в повечето тюркски езици jeti, jedi, но в тувински, тофларски čedi, шорски četti, хакаски četi, čittэ, долгански hette, балкарски, казахски, киргизки džeti, žeti – седем. Тюркски форми започващи с „ч" са идентични с древнобългарската! Произходът на понятието не е много ясен[362]. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.126) Тюркските форми, особено чувашката показват ясен урало-алтайски паралел с фински seitsemän, карелски šeiččemen, вепски seiččeme, естонски seitse, саамски čiezh, čiččâm, удмуртски sizъīm, коми sizim, марийски šīmīt, šīmīm, мордвински sisem, унгарски hét, манси sat – седем[363]. Както се вижда, налице е общ урало-алтайски корен *se/*šī, *set/*čet, *sič/*šič - седем, и чувашката форма максимално се е сляла с угрофинските!

6). шехтем – осем, в израза **„дванш шехтем"**. Среща се върху волжкобългарски надгробен надпис като sagir, в съвр. чувашки săkkăr – осем, săkkărmĕš - осем. Суфиксът –ăr се смята за аналог на древнотюркския суфикс –iz. В древнотюркски säkiz, в останалите тюрк.ез. sekiz, sigez - осем, но в тувински ses, карагаски sehes – осем. Древнобългарската форма, **шехт/шехтем,** се доближава до тувинската и карагаската. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.6-7) Етимологията на числителното не е установена[364]. Затова пък се открива интересна аналогия със самодийските езици: в селкупски sittytᵉtty, ненецки šidendъet, енецки šzitъet, нганасянски sitidhᵉtᵉ, камасински šёntee' – осем, което говори за древен урало-алтайски корен! Буквално самодийските форми означават „две по четири", в селкупски sitty, ненецки šidъa, енецки šizhe, нганасянски siti, камасински šide – две и в селкупски tᵉtty, ненецки tъet,

---

четвърти, duč, duči, dučin, döči, dočin е четиридесет, в японски jo, протояпонски *dэ – четири, протоалтайска форма *tōj – четири. (S-AE)

[358] Numbers in Asian Languages http://www.zompist.com/numbers.shtml

[359] В монголски jirghughan, халха-монголски, ордоски dzhurgaa, бурятски zurgaan, калмикски zurhn – шест. (S-AE)

[360] В тох.(б) alyiye, тох.(а) aild, прототохарски āli –ръка, длан, е алтайска замека.

[361] Ако погледнем монголските названия на шестицата се наблюдава същата закономерност – общомонголското *gar означава ръка, респ. пет пръста (в случая видоизменено до dzhur, zur) и anx – първи, начелен, т.е. първия от другата ръка.

[362] според едно от мненията се предполага връзка с тюркското *jē – ям, т.е. седмият пръст е този с който се яде, тъй като по аналогичен начин се образува монголското dologhan, doloo – седем, от doloox – облизвам, пръста който се облизва при ядене, което не е вярно.

[363] Numbers in Asian Languages http://www.zompist.com/numbers.shtml

[364] Расянен предлага остроумното säk-giz – скочи, изхождайки от детските броилки, но тезата му не се приема. Други автори търсят връзка с *eki/*iki – две, сдвоен, умножен по две.

енецки teto, нганасянски tet^{e}, камасински tee'd^{e} – четири[365]. Най-вероятно древнобългарското **шехт** е производно на **шех-тут** – две по четири!? В такъв случай би следвало да се очаква древнобългарско **še/šeh/šeθ(šeṭh)** – две, **šehem/šeṭhem** – втори, аналогично в саръ-уйгурски šigï – две.

7). твирем – девет, среща се в изразите **„дилом твирем", „дохс твирем", „шегор твирем".** Аналогично в волжкобългарски надгробен надпис toxr, toxyr, в съвр. чувашки tăhăr – девет, tăhărměš – девети. (НА-БЧ) В древнотюркски toquz - девет[366]. Етимологията на думата според М.Федотов се свързва с монголското toqur – с разперени пръсти. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.202-203) Всъщност това е монголското название за педя, в монголски töɣe, tūhē, халха-монголски, бурятски, калмикски, ордоски tö – „голяма педя" мярка около 22-23 см, свързана с растоянието от палеца до 3 или 4 пръст на ръката при максимално разперване на пръстите. Етимологията на древнобългарският календарен термин се изяснява напълно от тунгусоманджурските форми, в нанайски tawar, евенкски toɣor, евенски toɣъr, негидалски toɣoj, японски tuka – мярка от четири пръста, педя. (S-AE),(ССТМЯ-2,стр.190-191) Ясно се вижда, че древнобългарската форма е идентична с нанайската, а чувашката с евенкски и евенски. Образуването на числото девет е от една ръка – пет пръста плюс една „голяма педя" или от първи до четвърти пръст на другата ръка, 5+4=9! Така или иначе древнобългарското понятие **твир/твирем** – девет, девети, е много по-близо до тунгусоманджурските, отколкото до тюркските форми!

8). бехти – вероятно значение начало. Среща се в единствен израз **„етх бехти"** от преписката на Тудор Докс който съобщава че, тогава българите се покръстили. Повечето изследователи смятат, че това е „сгрешен" препис на хипотетичното древнобългарско **бех,** отговарящо на чувашкото pilěk – пет[367], още повече че другите тюркски форми beš/bes са по-близки до **бех**. Напълно погрешно твърдение. По-вероятно е в основата на **бехти** да стои чувашкото puş, poş – глава, главен, начален, преден, в древнотюркски baštïnqï - начален, baštïŋ – пръв, от baš – глава[368]. (ДТС,стр.88) Възможен паралел и с чувашкото pit - лице, в останалите тюркски езици bet/bit, в тунгусоманджурски, евенкски bāde, евенски bād – лице, в тувински beti – лицева страна. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр. 452-453,436-437) Следователно прабългарското **бехти (beth/beht)** би следвало да означава лице, начало на годината.

Названия на годините

Названията на годините в древнобългарския календар, аналогично на другите подобни източни 12-год. циклови календари отговарят на имената на 12 животни. От наличните източници са познати 10 древнобългарски названия, а за останалите 2 може само да се предполага косвено какви са били евентуално.

---

[365] Numbers in Asian Languages http://www.zompist.com/numbers.shtml

[366] В турски, тюркменски dokuz, азърбайджански doqquz, уйгурски toqquz, кумикски, балкарски toghuz, татарски tugiz, казахски toghiz, киргизки toghuz, долгански, шорски togus, тувински tos, карагазки tohos – девет.

[367] Чувашкото pilěk – пет, показва ясен и недвусмислен паралел с прототюркски *bilek, в древнотюркски (уйгурски) biläk, турски, тюркменски, тувински, казахски, киргизки, балкарски, кумикски bilek, узбекски bilak, татарски belək, хакаски pəlek – китка на ръка, т.е. пет пръста, а що се отнася до общотюркското *beš - пет, то има съвсем друг произход, и е заето от тохарското *pēś – пет. (ВС-ЕСПТ)

[368] Самото тюркско baš – глава, вероятно е по-стара иранска заемка, в пехлеви peš, съвр.персийски, белуджи, пущунски pešānī, ягнобски pešona – чело, белуджи poz, ponz, пущунски pazah, осет. fындz – нос, ваханси pəc – лице и в осет. fыccag/ficcag, ягнобски peštar, кюрдски peş, персийски, пущунски, язгулемски, белуджи peš, шугнански pēx' – ранен (начален).

1). сомор – самур, или лалугер. Тази дума погрешно се интерпретира като мишка, под влияние на тюркското sičkan. М.Москов посочва татаро-мишарското sömöran – лалугер. (ММ-ИБХ,стр.86) В повечето тюрк.ез. samur/samыr, чувашки sǎvǎr, хакаски sarbax, шорски šarbaq, якутски sārba – самур[369], собол, хермелин, или (Mustella / Martes zibellina) по зоологическата класификация. Произходът на древнобългарския календарен термин се изяснява от монголското zuram, в бурятски zumara, zumbara, тунгусоманджурското, в солонски džumbra, zhumbra, манджурски džumara, zhumara, džumarha, zhumarha – лалугер. (ССТМЯ-1,стр.275) Вероятната етимология е свързана с протоалтайската форма *sēma, монголски, халха-монголски, калмикски *sem, бурятски hem, ордоски semēr, монгорски sэmugēr, тунгусоманчжурски, в евенкски, нанайски sumet, евенски hum, нанайски, улчийски, орочки sumeči, удегейски sumemesi, корейски súm, японското *sámá, samé – скривам се, изчезвам (**шмугвам**[370] се). Произходът на думата **сомор/самур** се свързва с животно живеещо в дупка, скриващо се в земята, респ. лалугер. (S-AE),(ССТМЯ-2,стр.126)

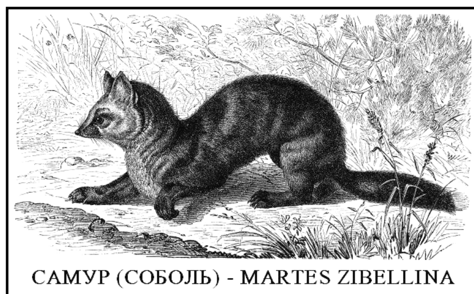
САМУР (СОБОЛЬ) - MARTES ZIBELLINA

2). шегор – бик, вол. Среща се в изразите **„шегор вечем", „шегор твирем", „сигор елем".** Думата показва вероятен алтайски произход. В пратюркски *sigo, в повечето тюрк.ез. sïγïr/sigir, турски sïr – бик. Съществува и друго общоалтайско по произход название на бика/вола *h`ŏk`iŕV˜-e, в тюркските езици, в древнотюркски öküz, в ост.тюркски езици ögüz, ögiz, ogus, пратюркска форма *öküŕ, заета в унгарски ökör, в чувашки vǎgǎr, vǎkǎr [371]. В монголски üker, xuker, xuger, в тунгусоманджурски, hukur, uxur – бик, вол[372]. (S-AE). Но както се вижда от първия пример коренът *sigo, единствено в тюркските езици има разширение със значение бик, вол, докато в останалите алтайски ез., вкл. и в самите тюркски така се наричат елените и козите: в тюркските езици, древнотюркски и повечето тюрк.ез. sïγun, sūγun, турски sïn, каракалпакски suwïn – елен, монголски segenek, sejinüg, калмикски sīnэk – козел, тунгусоманджурски, евенски segdžen, японски šíkà – елен, японски suu`karu – кошута. Това показва че най-вероятно тюркските названия на бика също са възникнали под индоевропейско (индо-иранско) въздействие[373]. В санскрит šakkarħ, šakvarħ, персийски sowr, saur, пущунски saur, хинди sāŗ, saur, кашмирски hakhoru, hakhürü, непалски chāŗā, в дардските езици śakrá, śakkara, śakvara, hakhur, hakhoru – бик. (DDSA) Така или иначе **шегор** показва идентичност с тюркските форми!

3). дванш – заек. Среща се в израза **„дванш шехтем".** Произходът на названието не е много ясен, но най-вероятно е индоирански. Обикновено се посачват паралелите с тюркското название на заека, в древнотюркски tabïšγan, в повечето тюрк.ез. towšan, dowšan, tawšan, уйгурски, узбекски tošqan, якутски tabïsxan, саларски tōšen – заек. Монголските

[369] Партянското sîmur, sîmor, пехлеви smūr, samōr, съвр.персийското samūr – самур, в осетински samur-guj – куче, ловец на самури, са алтайски заемки.
[370] вер. древнобълг. алтайски произход на думата.
[371] съхр. и в български като **вегер**, в детската броилка „**бухере-вегере** покажи си рогцата" – бигче, волче покажи си рогцата, отнася се за охлюв.
[372] Смята се че праалатайската форма *h`ŏk`iŕV˜-e е най-вероятно стара тохарска заемка, в тох.(б) okso, тох.(а) oks, пратохарски *okso – бик (в санскрит ukšan, авестийски uxšan, старовисоконемски ohso, англ. ox – бик, вол.
[373] Вероятно заимстване е станало чрез саките, или директно от санскрит, предвид силното индийско влияние върху някои от езиците говорени в Таримската котловина, напр. езика на Кторайна – тохарски със силно хотаносакско и индийско влияние.

названия са още по-отдалечени: taulai, tulai, заето и в евенкски tōlai – заек. Названията на заека са производни на глагола бягам, пратюркски (несъхранено) *tabïl, чагатайски tauš, tawuš, монголски tawlai, тунгусоманчжурски tēwul, tewut, японски tapasir – бяг. Предполага се че и едно от китайските названия на заека 兔, в древнокитайски thās, thāsl(h), в класически старокитайски, период Хан thāh, съвр. tù – заек, е алтайска заемка. (S-AE),(S-DChCh) Древнобългарската форма няма аналог в чувашки и трудно може да се доближи до тюркските, освен ако не обвиним автора на „Именника” че е объркал думата при преписа и вместо тавшан/давшан е написал дванш. Но затова пък се откриват интересни аналогии в санскрит dhani, dhanv, dhavana, dhava, палийски dava, бенгалски dhābana, непалски dhāwā, dhāwanti, dhāunu, кашмирски dav, dawān, dawöni, маратхи tavana, пущунски tabah, авестийски dav, персийски davan, davandeh, таджикски davidan ягнобски daw, вахански dəhы – бяг, в осетински dawn/dawun, dawd – хвърляне на хайвер при рибите, но В.Абаев го извежда от индоиранското *dhav – бързо движение, бяг. (DDSA),(ВА-С-1,стр.349),(ИС,К-ЭСВЯ,стр.153) Трябва да се отбележе, че П.Добрев пръв посочи „памирските” дванд, дванчи, дъвак – заек, язгулемските δwag – бързо, малко зверче, заек, davan - бързоног. (ПД-ЦБД,тр.86) Извеждайки го от индоиранското дван – тичам. (ПД-ППБК,стр.93)

4). верени – змей, дракон. Среща се в израза **„верени алем”.** Според М.Московназванието верени е от индоирански произход. В пали (староиндийски) wayrani – чудовище, vāŕa – змей, в сингалски (производен на пракрит), говорен на о.Шри-ланка, barana е змей. Но древнобългарското **верени** показва друг произход аналогичен на идентичното тунгусоманджурско, улчийско weren, удегейски wē – голяма змия, в останалите ТМ-говори ūre – червей, в японски woroti, wòròdì, óròchì – голяма змия. (ССТМЯ-1,стр.132),(S-AE) Аналогично при чувашите се среща митичното същество vĕre-şĕlen което се превежда обикновено като „огнен змей” (от şĕl – пламък), но е възможен и по-друг произход, който осветява и произхода на корена *ver- дълъг, голям, тъй като в чувашки şĕlen – змия (в тунгусоманджурски *sulama/*salama – змия), и чувашки văram, прачувашки urun/wurun, в тюркските езици uzun - дълъг (ССТМЯ-1,стр.428),(МФ-ЭСЧЯ-1,стр.110) Така че vĕre-şĕlen означава букв. „голяма, дълга змия”. В румънски думата vărlan, vîrlan – змиьорка, вероятно е стара древнобългарска заемка. (БЦ-ИБЕ-2,стр.53) Може би такова е и албанското beirojnë – змия. В тюркските езици, аналог на българското **верени** е якутското uran – змия, турското evren, дало и личното име Еврен, кипчакското ewren – змей. (S-AE) Според Старостин ностратическито *wVrmV с разширения в индоевропейските, угрофинските и алтайските езици дава разширения със значение червей/змия.

5). дилом – змия. Среща се в изразите **„дилом твирем”, „дилом тутом”.** Показват аналогия с тюркските названия jīlan/jylan/žīlan, турски ylan, тувински čylan, якутски syyl, чувашки çĕlen – змия, ойратски d́īl – пълзи, по същия начин в хакаски čīl- пълзи, čīlan – змия, киргизки dzīl – пълзи, dzīlan – змия, южноалтайски dьыl – пълзи, dьыlan – змия, татарски jīl – пълзи, jīlan – змия. В чувашки sulla – клатя се, дърпам, размахвам. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.59-60) В тунгусоманчжурски, негидалски sulama, евенкски salama змия. (ССТМЯ-2,стр.57),(S-AE),(ВЕ-ЭСЧЯ,стр.210) Ясно се вижда семантичната двойка пълзи-змия. Древнобългарското ***дилъ,** би трябвало да означава пълзя, респ. производното му е **дилом** – змия. Старостин изследва дадения ностратически корен, даващ и друго разширение разширение – гладък/гол, в монголски *dzil- гладък, равен, в тунгусоманчжурски *dzul`v- гладък, гол, sullu, sulli – оставам гол, (събличане на кожата при змията, смяна на роговата обвивка на копитата при елените), якутски sul – гол, чувашки šallan, šallat – щавя, обработвам кожа, šal – гладка, обработена кожа. (ССТМЯ-2,стр.125),(S-AE),(МФ-ЭСЧЯ-2,стр.431)

6). имен – кон. Среща се в израза **„имен алем”** и древнобългаската титла **имник** – коняр. Думата е от угрофински произход. В унгарски mén, марийски imne – кон. (VS-ETD) Възможно връзка с понятие за движение, в унгарски и хантски mën, манси, ненецки min, коми munnы, селкупски menda, фински mene, естонски mine, саамски (лапландски) manna, протоугрофинско mene – пътувам, отивам[374]. (ЭСКмЯ,стр.128) Също интересен паралел е тунгусоманджурското, нанайско iman – козел. (НРС,стр.193) Твърде интересна податка представлява руското **имнюшка** – кранта, което Фасмер свързва като заемка от марийското imni, imnэ – кон, и смята думата за алтайска по произход в монголски emneg – див кон, калмикски emnэg, алтайски ämdik - див (от *emlig) според Вихман, Рамстедт. (МФ-ЭСРЯ-2,стр.129) Но по-вероятно имаме древен урало-алтайски корен *ēmən`~γ – див кон, вид копитно животно.

7). теку – овен или козел. Среща се в израза **„теку читем”.** Думата е от алтайски произход. В древнотюркски, и повечето тюрк. ез. teke/tekä[375], чувашки taka – овен, козел, в монголски tex, бурятски texe, калмикски tekэ – козел за разплод, в тунгусоманджурски, солонски, манджурски tэxэ – див козел. В марийски taga, удмуртски taka – овен, са заети от чувашки. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.163-164),(ССТМЯ-2,стр.230)

8). тох – петел, кокошка. Среща се в израза **„тох алтом”** Думата е с алтайски произход. В протоалтайски *t`iàkà – птица, патица, кокошка, древнотюркски *tiakĭgu, уйгурски toxa, toxu, хакаски taγax, саларски tox, киргизки tōk, турски tavuk, в кипчакскте тюрк. ез. tawïq/tawuq, тувински da'γā, – кокошка, в унгарски tyúk – кокошка се смята за тюркска заемка (Гомбоц). В монголски takija, бурятски, халха-монголски taxā, калмикски takā(n), ордоски daχā – кокошка, чжурчжунски tixo – кокошка (в останалите ТМ говори и чувашки ciko – петел, кокошка), евенски tăqčaqa - яребица, японски takabe – патенце. Урало-алтайски паралел с угрофинското *tokta – гълъб (в старобълг. **тахтаљ** - гълъб).(S-AE)

9). етх – куче. Среща се в израза **„етх бехти”.** Думата е от урало-алтайски произход, понятието се среща единствено в тюркските езици. В чувашки jыtă, jыt, тюркменски, турски, азърбайджански, карачаевобалкарски, казахски, узбекски, киргизки it, ногайски ijt, татарски, башкирски et, тувински, якутски yt, хакаски adaj, саларски išt, саръ-уйгурски ïšt - куче. В тунгусоманджурски, нанайски inda – куче. (НРС,стр.194) Вероятна първооснова е угорското, хантско uxыt – вълк. (S-AE)

10). дохс – глиган. Думата се среща в израза **„дохс твирем”.** Интересен паралел на древнобългарската дума е в осетински дигорски tuška – глиган. За произхода на осет. дума, В.Абаев, посочва английското и старофризко tusk, староскандинавското toskr, ирландското tosg – бивни. (ВА-СЕИ,стр.26) Но тази етимология не е единствено възможна и като цяло е доста съмнителна. Интересен паралел е в тунгусоманджурски, удегегейски džahi – вид глиган с изпъкнал гръб, което също може да е първоизточника на tuška/докс! (ССТМЯ-1,стр.242) Нещата обаче стават много по-сложни, тъй като се откриват точни аналози и в

---

[374] Също в тох.(а) yme, тох.(б) ymye – път, староиндийски ēmas – ход, движение, така че може да предположим хипотетична връзка с прототохарското *ymae – имен – ездитно животно за предвижване, аналогично на тох.(б) ykweśśe – предвижвам се и yakwe – кон, тъй като използването на коня, като опитомено животно за яздене и предвижване, се разпространява сред протоугрофиносамодийците и праалтайците от индоевропейците („афанасиевци”, индоиранци, тохари). (DA-DT-b)

[375] В монголски същият корен дава думата togij, в халха-монголски togi, в тунгусоманджурски, евенкски, негидалски tōkī, евенски, орочки tōki, манджурски toχo, солонски tōxi, улчийски, нанайски, орокски tō – елен, лос[375]. (ССТМЯ-2,стр.191-192),(S-AE)

китайски: 1). 彘 означава глиган, в древнокитайски d(h)rać, класически период (Цин, Хан) d(h)aś, съвр.форма zhì – глиган. 2). 豖 озачава шопар, кастрирано прасе, домашно прасе, древнокитайски throk, класически период (Цин, Хан), следкласически период (Вей, Тан) thok, съвр.форма chu. 3). 豬, древнокитайски и класически период (Цин) tra, период Хан ṭa, съвр.форма zhu – прасе, глиган (прасе като животински вид), и календарния термин за годината на прасето. (S-DShSh) Възможно е тунгусоманджурската, дигорската и древнобългарската форма да са с по-древен китайски произход, заимствани от някоя от тези близкородствени китайски форми за прасе/глиган!

Както си вижда, от 12-те названия на годините, неизвестни са две, отговарящи на маймуна[376] и тигър[377] в китайския календар, а от числителните – втори (предположихме формата шех/шехем – две/втори), пети, десети, единадесети и дванадесети месец. По своята етимология (с изкл. на **дванш**) всички познати названия показват алтайски или урало-алтайски произход.

В "Именника" се среща и още една древнобългарско по произход дума: **вихтунъ** – дума, определение към рода Дуло – „Дуло рекше Вихтунъ" (Дуло ще рече вихтун). Хаусиг и Прицак смятат че началната буква е била „β" – „б", т.е. имаме бех-тун, като bex/beγ – княз, респ. „бехтун" – княжестки род, от староалтайското tun/dun – род, племе, което е старокитайска замка. (БС-ПО,стр.130-131) В старокитайски 眾 tuŋs (ŋ = ng), еп.Хан tɘuŋh, съвр.китайски zhòng – народ, маса, множество, всички. Мога да преложа още две

---

[376] Относно названието на маймуната, можа да посочим чувашкото upăte, opăte, opăta – маймуна. Под формата **опица, опъніа, опъни, ѡпъни** – маймуна, думата се среща в рускоцърковнославянски източници от XI - XV в. (ИС-СДРЯ-2,стр.683-684,700-701) Разпространена е в сърбохърватски опица, словенски opica, чешки opice, старополски opica (XV в.), горнолужицки wopica, полабски оро. Фасмер предполага стара заемка от старовисоконемски affo, съвр.немски Affen, староисландски (скандинавски) api, датски abe, холандски apen, английски ape – маймуна, също във финландски apinat, саамски áhppa (скандинавски заемки). (МФ-ЭСРЯ-3,стр.144-145) Но Фасмер посочва че староруската форма е от руски превод на Й.Екзарх, **което означава старобългарски произход** на понятието! Н.Ашмарин предполага че в руски думата е волжкобългарска заемка, в случая се касае за древнобългарска дума запазена в старобългарски и разпространила се в останалите славянски езици. Смята се че първопроизходът е индоирански, в хинду-урду būzna, bozna, пущунски bizo, персийски bushnīn, abuzine – маймуна (то е в основата и на по-късното руско обезяна). (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.282) Но е твърде съмнително. В древнотюркски, караханидски bečin, саръ-югюурски pičin, тюркменски bižin, старомонголски bečije, монголски meči(n), халха-монголски meč, бурятски meše(n), монгурски mecin, манджурски bocio, в строяпонски masi – маймуна. Може да се търси връзка с китайското 猴 – hóu, древнокитайски gō, (mu)hou, (mi)hou, (дало и тохарското mkow, mkowan), пратибетскиты mjauk – маймуна, което пък от своя страна е доста близко до дравидското *mujS/*mucc/*mūjc/*muge/*muj – маймуна. (Старостин) Твърде възмъжно е първопроизходът на **опица** да е свързан с несъхранена тохарска или предтохарска индоевроп. дума, предвид германските аналози.

[377] За тигър също може да предположим вероятно название. В.Д`Амико посочва че в италиансикя език, думата "моше, моске, мичо (miccho)" – котарак е най-вероятно реликт от езика на Алцековите българи. Отговаря на българската шопска дума **мачка** и общобългарската **маца –** котка, вероятно е от древнобългарски произход. Славянски аналози се срещат в сръбски мачка, хърватски, словенски, словашки, русински (рутенски) mačka, унгарски macska, румънски mața – маца, котка, албански matca, mačok – котка, котарак. (БЦ-ИБЕ-2,стр.30),(СМ-ИП,стр.41-58) Обикновено думата се смята за куманска по произход. В осетински иронски mысы, дигорски musu са названия на котката и барса. Според Абаев думата е от тюркски произход, в караханидски müš, узбекски mušuk, уйгурски möšük, в пвечето тюрк.ез. mišik/mыšыq, кумански mысыкъ, māče – котарак, maci – котка, бурятски miisgэj – котенце, калмикски mis – котка, като съществува мнение че в тюркските езици се касае за согдийска замека mwškyšč – котка. (ВА-С-2,стр.143) В тох.(б) mewiyo, mewiya – котка, барс, тигър, хотаносакски mauya, muyi – котка, тигър и в согдийски miw – котка, тигър. (DA-DT-b) Така или иначе независимо от първопроизхода (древнотюркски или друг) имаме древнобългаро-сарматоаланско назване на котката/барса.

етомологични решения за древнобългарското ***вихъ**: **а). Вихъ – законен, добър, възхваляван.** Връзка с древноиранското vahu, санскритското vasu, пехлеви weh – добър, wehih – благочестие, доброта, авестийски vah, vahaka – пребиваващ, стоящ. Според Абаев тези две изходни форми са в основата на осетинското wag/wæg, wægæ – право, закон, обичай, респ. в санскрит vāghāt – клетва и на wæx/wæg – нрав, характер, мярка, качество, същност. (ВА-С-4,стр.40-41,42) Или **вихъ** – управляващия по право, по закон, по традиция, добрия, благочестивия род.

б). Вихъ – низвергнат, свален, мнение застъпено от П.Добрев. В тох.(б) wāk, wāki, woko, wokont – обособяване, разкол, отделяне, различие. (DA-DT-b) В етимологична връзка са: хотаносакски visāesam, партянски wjyn, пехлеви wiz, wizīdag, вахански wioin, wioind, със значения избирам, обособявам, отделям, отстранявам. (Ch-VID) В осетински wagъd (uagъd) – развод, разделяне между съпрузи. (ИРС)

За **тунъ** – род, може да посочим че думата се среща и в арменски като tun – дом, респ. древнобълг. тунъ – династия. (L-IAIL)

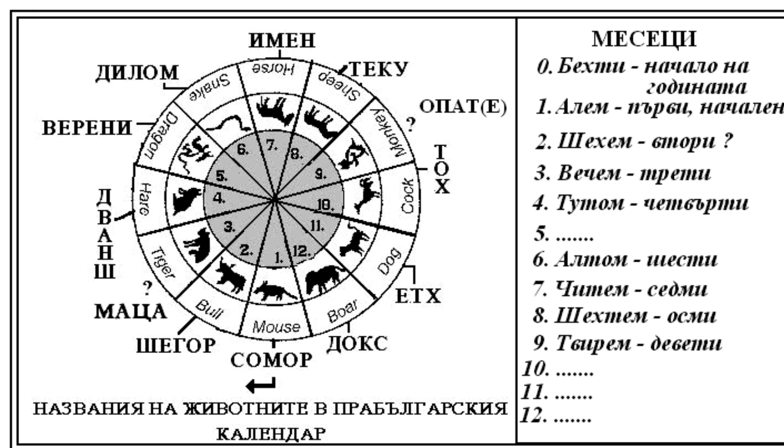

***

Съдейки по факта, че названията на числителните и животните са от алтайски произход може да се мисли, че древнобългарският календар не е нещо уникално, а вариант на аналогичните календари известни на алтайските народи. При чувашите и във Волжка България той е бил непознат и няма никакви податки за неговото използване.

Кога е възникнал животинският циклов календар при алтайските народи, не може да се каже, но в началото не всички са го използвали. Например монголците не са го познавали в древността, а са го заели от уйгурите едва в XIII в. по времето на Чингиз-хан. В преданията на хакасите се казва, че именно те са го създали, по-точно техните предци, във времето на Киригизкия каганат.

При теленгитите, тюркски народ обитаващ Алтай, цикловия животински календар също е бил непознат. Едва с разпространението на ламаизма (тибетската религия) възприемат 12-годишния животински цикъл, с названия, сходни с монголските. (ИН-НКА)

В анонимното грузинско съчинение, известно като „Хронограф от XIV в.", за ролята на уйгурите се съобщава следното: „Те създали календар във вид на короникон [цикъл] от дванадесет години, като всяка година носи названието на едно от дванадесет безсловесни животни, като някога в древността мъдрите елини [създали] дванадесетте зодии и отговарящи на дванадесет съзвездия". (ДП-ХМВМИ)

За първи път название от тюркския циклов календар е споменато в т.нар. Бугутски надпис, където се споменава годината на заека – 571 г. (СК-НЭРМ)

Издиганата от някои автори (Питър Буудберг, А.Габен) идея, че календарът е бил първоначално измислено от Хсюнну и впоследствие зает от китайците (Империята Хан), не намира потвърждение сред наличните китайски хроники. Китайците много добре са познавали хсюнну така, че не биха пропуснали да отбележат този факт. Нещо повече, южните хсюнну и техните преки наследници тюрките на Ашина, както и близките им родственици жужаните не са имали нито календар, нито писменост, а са броели дните и смятали с резки по дърветата или с овчи изпражнения.

Според историческите данни, животинският цикъл се използвал от алтаийските народи (тюрки, монголи, манджури, корейци и японци), китайците, тибетците, виетнамците. При източните иранци: хорезмийците, согдийците, той е зает от тюркските народи. Малко известно е, че по произход той не е китайски, а е възприет от самите китайци едва около II в.пр.н.е., както предполага В.Цыбулски[378], от народите на Централна Азия. Чжао Ин, известен китайски учен от XVII в., проследява наличието на животинския циклов календар в Китай до I век, твърди, че цикълът произхожда от „северните варвари" и, че „в епохата на Хан западната граница на Китай била нарушена от пришълци, които се заселили в **Ухуан**[379] 烏桓 (Wū-huán) (протомонголи) и се смесили с местното население. Тогава именно цикълът се разпространил в Срединното царство". Въпросното събитие е свързано със заселването на **ухуани** и **сянби** (посл. две племена са от общността **дунху** (Dōnghú) 東胡 или прамонголите[380] или пратунгусците, вероятно са били още в една общност), в I – II в. от н.е., факт показващ **„древноалтайските, протомонголски"** корени на календара! Китайският учен Санпиен Чен уточнява, че китайците са използвали животинския циклов календар малко по-рано, още в „Епохата на воюващите царства" обхващаща периода 480 – 222 г.пр.н.е. Съществува легенда, че цикловия календар е изконно китайски, изработен от митичния „Жълт Император" или Ши Хуанди, в 2698 г.пр.н.е., което е повече от съмнително.

И така, кои са тези „северни пришълци" в земите на ухуаните, които донесли и разпространили сред тях календара не може да се каже. Не са хсюнну, тъй като последните нямат подобен календар, но напълно възможно е това да са предците на уйгурите – народите „ди[381]" 狄, или „северните варвари" в случая „чиди" 赤狄 (огнените ди) които след изселването на юечжите (роучжи или арси/тохари) и усуните (аси/асиани) от Западния

[378] Календари и хронология стран мира. М.1982

[379] 烏桓 (Wū-huán), по-древна форма **Цуян** (Quyan) 朐衍 – самоназванието им е било вероятно **улани/уласи**. Показва сходство с названието на съвр.манчжурска етническа група – **улчи/олчи**, обитаваща долното течение на Амур, в Улчински район на Хабаровския край.

[380] Съвр. и средновековните монголи създали държавата на Чингиз-хан са потомци на много малка част от древната прамонголска общност. Те произлизат от периферните и живеещи на север **менгу-шивей**, които едва в XI – XII в. се преселват на територията на съвр. Монголия, така че напълно логично е да не са познавали цикловия календар в дълбоката древност. Съществува мнение (Hao and Qimudedaoerji (2007), стр. 17). че обяснението „източни варвари" (Дунху) е късно, от времето на Сима Цян, а всъщност първоначално това е бил йероглифен запис предаващ чужд етноним, произнасян в древнокитайски и клас. старокитайски като tōŋghā (Tongha), варианти: *Tûngγâg, *Tungg'o, *Tewnggaγ, *Tongga, *Tôŋgâ, твърде близко до монголското название на тунгусите „Tünghu".

[381] европеидните скотовъдни племена, съседи на Древен Китай.

край (Синцзян) попадат под владичеството на алтайските народи – хсюнну, сянби, ухуани, мохе (пратунгусите)? Въпросът остава открит.

В заключение може да се каже, че цикловият календар при древните българи не е някакво тюркско влияние, а е донесен или от алтайскоезична общност участвала във формирането на древнобългарската народност, или е заимстван в древни времена от някои съседен алтайскоезичен народ. За това говори специфичността на календарните названия.

Глава IX. "Фир Болг"

В последните години, в средите на непрофесионалистите любители на историята, се заговори и за една ирландска легенда съобщаваща за преселването на нород „фир-болг" в Ирландия. Името се превежда като „народът с торбите" от ирл. fir – народ, и bolg – торба. Много изследователи виждат в **„болг"** келтското племе белги, дало названието на Белгия. Преселения на белгите са фиксирани към Уелс, явно съвместно с кимврите. Там те основават град Venta Belgarum. Днешното му име Уинчестър в графство Хемпшир. Смята се, че се е превърнало в столица на местен клон на племето Белги. Значението на името Venta Belgarum е „Пазар на белгите". Към края на II в., се превръща в типичен римски град по своята архитектура. Белгите са келтско племе, което населявало Североизточна Галия, а от II в.пр.н.е., се прехвърлило и в Британия (дн. Кент), с атребатите, паризите и думноните. Аналогично легендата за „Фир Болг" казва, че народът "болг" се преселил съвместно със сродните му „Фир Домнан" и „Галейон", в които се виждат названията на племената думнони и гали. Става дума за преселението на белгите в Британия и Ирландия, а не за българи. Но според легендата за „Фир Болг", народът "болг" идва от изток, от Балканите, където били „роби на гърците"! А населението на Уелс, където също се преселват белги, принадлежи към келтската група "кимври". Самите кимври имат сложна етногенеза и могат да се смятат за келтизирани потомци на кимерийците. Плутарх посочва че кимврите в по-стари времена са били известни като кимери. (Плутарх, Жизнеописание на Гай Марий) А кимерийците[382] идват от изток, от Средна и Централна Азия, като показват археологическо

[382] Големите миграции на средноазиатските и централноазиатските индоевропейски племена, стнали в IX – VIII в.пр.н.е., водят до появата на кимерийците в Европа. Кимерийският произход е твърде интересен. Традиционно се смяташе че те са част от срубните племена или мигрирала на изток гето-дако-тракийска група, т.е. местно автохтонно население. Те са били добре въоръжени конници. Археолозите описват два типа кимерийски погребения: черниговски и новочеркаски. В първия случаи скелетът е в свито странично положение с глава на изток, а във втория – скелетът е на гръб с глава на запад. Черниговският тип има своите аналогии в погребенията от Средна Азия в Тува, могилниците от комплекса Аржан. Новочеркаският тип е характерен за районите на Северното Черноморие, Балканите, Карпатския регион, Южна Германия, а на изток до Северен Кавказ. Той е типичен за халщатската археологична култура свързана с келтите. При черниговските поглебения се откриват каменни стели с изображения на войни и инвентар с вероятен карасукски (южносибирски) произход. Кимерийските кинжали с гъбовидни зооморфни ефеси и тъп ъгъл между острието и дръжката, са копия на карасукските. Днес много изследователи виждат в кимерийците първата голяма обратна индоевропейска вълна напуснала Южен Сибир и Синцзян и преселила се на запад. Вероятната причина за това, е консолидацията на древните китайци и натиска им на запад върху европеидните племена. Така че кимерийците имат двукомпонентен състав смес между южносибирски и средноазиатски мигранти и местни източноевропейски племена. (ИПК-КТК) Каменните изображения на войни са типични за част от кимерийските погребения. Някои автори ги наричат „еленови камъни". Те са ширико разпространени в Евразия и трудно е да се свържат с конкретна археологическа култура. Съществуват много хипотези. Според едни „еленовите камъни" са типични за кимерийците (Членова Н.Л.,1984г.), Според други те са дело на племената жун и ди (прототохари и тури) (Ковальов.А.,1987г., вж. III част на наст. труд). Въпросните констатации спокойно могат да бъдат обединени. Например с кимерите/кимври в Европа се появява

сходство с централноазиатските инодевропейски култури. Историята на кимерите е твърде бурна и кратка. По произход са явни индоиранци, обособили се още преди разделянето на индоарийската и иранската общност, или са били родствени със съвр. дарди и нуристанци. Обитавали са земите между Индия и Ришиките, едно от враждебните неиндийски племена в „Махабхарата" за които Джордж Роулинсън наблюдава че се приравняват с „Tukharas" – тохарите (респ. Ârси/Âрши, `Рши). В „Махабхарата" се казва, че древния народ на „камбоджите" завладял земите на Хиндокуш и Паропамиз, като на изток станали съседи на Rishikas – Арсите или тохарите, а на юг проникнали в Северна Индия, до Раджур. Източната част на Камбоджа, е обозначена като Парама-Камбоджа и достига до Фергана. Най-древното название на Фергана, в китайска транскрипция е **Даюан 大宛**, чиято възстановка в еп. Хан е "Dhátsåwan", а по-древната форма е "Thátsåʷar". Това дава повод на Е.Пулейбланк да види в китайската транскрипция, по-древно некитайско самоназвание Тахвар или Тагар / Тахар, респ. Тахара / Тохара. Аналогично названието Дася (Da-xia) 大夏, което за пръв път използва Сима Цян в „Ши-цзи" отразява земите на Източна Бактрия. Възстановката на китайската транскрипция в епохата Хан е "dhäts-g(h)rás", "thaäts-g(h)räs", което е доста близко до *toγri, или Дася = Дагра, Тагра, Тагара, Тахара. Още в докушанското време, земите на съвр. Фергана и Източна Бактиря са се наричали Тахара, докато Западна Бактрия и Хиндокуш са образували страната Камбоджа (Камос) обитавана от кимврите/кимери. В резултат на някакви събития, част от кимерите мигрират на запад.

Появяват се в Приазовието. По тяхното име Керченският проток в античността се е наричал Кимерийски, а гр. Боспор, съотв. Боспор Кимерийски. Преминават Кавказ и разгромяват Колхида (Ашуя). Споменати са за пръв път в асирийски документ от 714 г.пр.н.е., като гимараи, съюзници на асирийският владетел Саргон II, във войната му с държавата Урарту. След смъртта на Саргон II (705 г.пр.н.е.) кимерите, под предводителството на владетеля си Теушпа[383], в 679/78 г.пр.н.е. нахлуват в Асирия от

първообраза на алебардата, китайската пика "цзи" 鈒 (jí), която освен остър връх, е имала и странично сърповидно острие. Що се отнася до името **кимери/кимври**, може да посочим названието Kamviri – хора, народ, каквото е самоназванието на нуристанците, наследници на древно войнствено, индоиранско население, известно като „камбоджи"обитавало в Хиндукуш и на север. В кховарски komiyat, белуджи kəwm, кашмирски kōm – племе, или kam – племе, общност. Птолемей ги посочва като народа комеди Καμοι и Κομδει, Κομεδι известни като кумиджи на по-късните арабски автори отбелязан от Птолемей и локализиран точно в съвр. Вахан. В кушанското време, Комед е едно от владенията „сихоу" на юечжите/арси в Средна Азия, предадено в кит.транскрипция **Сюми** (Xiūmì) 休密, възстановка в епохата Хан "ȟəw-prəś" (hieupries). В "Бей-ши" се уточнява че известното в епохата Хан, Сюми, сега се нарича Цзябеи (Jiabei) 伽倍, възстановка "ga-bə", "kặ-bə", което се доближава до по-старото "ȟieup(r)ies" – "хупес" и отговаря на местното назв. Камоз/Камбос (Камбоджа). Цзябей се намирал на запад от Яркенд, а главният град се наричал Хемо (Hemo) 和墨 , възстановка "wā-mək" (γuamiek). В "Син Тан-шу" названието на града е Гумо (Gumo) 姑墨, възстановка "kō-mək". В индийските източници са известни като камбоджи (Kamboja), народ живеещ северно от Индия, непосредствен западен съсед на племето са племената Rishikas, или Арси (Юечжи/тохари). Езикът Kamkata-viri се говори от 5 500 – 10 000 души в Афганистан и Пакистан. Техни алтернативни названия са Kati, Kamozi, Bashgali, Khowari. През XIX в. английските пътешественици съобщават за народа **Кам** или **Ком,** едно от главните нуристански племена, а Джордж Скот-Робертсън съобщава че страната им се нарича още Камдеш (Kamdesh) в кховарски и в пущунски Камоз (Kamoz), от което произлиза и древноиндийското Камбоджа (Kamboja).

[383] името се извежда като Тауасп(а), Τευασπας и означава "притежаващ много коне" или "със силен кон", от иранските *tau – много, също и силен, мощен, и aspa – кон. (МЦ-СПИ,стр.53)

областта Хубушна (Hubuschna) или Кападокия, (арменците я наричали Гамир), която са обитавали тогава. Акцията им е неуспешна и новият асирийски цар Асархадон ги отблъсква.

В 676-74 г.пр.н.е. кимерите нахлуват в съседната им държава Фригия и я разгромяват, като достигат до Патлагония. В 654-52 г.пр.н.е. нападат съседната на Фригия, Лидия, като лидийският цар Гигес[384] загива в битката. Съюзно на кимерите е племето трери, с които разграбват гръцките йонийски колонии по брега на Егейско море. Между 637-626 г.пр.н.е. са разбити и прогонени от Лидия от новия и владетел Алиат II. В 515 г.пр.н.е. са споменети за последно в Бейхустанския надпис на Дарий I, който съобщава че саките (скитите) победили и прогонили кимерите. След това са мигрирали на север, за което говорят археологическите следи по поречието на р.Тиса, оставени от тях в Панония. (ЯХ-ИС,гл.I) После продължават още на север и се установяват в Южна Дания (п-в Ютланд), около IV-III в.пр.н.е. Във II в.пр.н.е. кимврите напущат Ютланд и спущат на юг, като се обединяват с германското племе тевтони и келтските амброни и тигурини. Първоначлано воюват с боите (келтско племе обитавало съвр. Чехия) но са отблъснати и насочени към римската провинция Норик където разбиват римляните. Към 109 г.пр.н.е. нахлуват в Галия, в 103 г.пр.н.е. опустошават Испания и се насочват към Италия, но около 101 г.пр.н.е. са разгромени и отблъснати към Галия. Тук следите им се губят, но вероятно се предвижват на запад и се заселват в Британия, където дават началото на народа кимври: Cymreig – уелски, Cymro – уелсец, Cymru – Уелс[385].

Това подсказва идеята че заедно с тях е възможно да са се преселили и древни носители на етнонима „болг" които впоследствие са се келтизирали, и са станали известни като белги. Разбира се това е само предположение. Първото сведение за белгите е едва от 58 г.пр.н.е., когато Цезар се сблъсква с тях в Галия.

Така че като цяло легендата за „Фир Болг" отразява откъсъчни спомени съхранени в родовата памет на ирландския народ, свързани с келтските заселвания на Британските острови (вкл. и Ирландия) и няма пряко отношение към ранната древнобългарска история.

Глава X. "Изворите" – фалшификати

В последните 20 години сме свидетели и на едно друго явление, идващо от тюркоезичните републики на бившето съветско пространство – сътворяването и публикуването на фалшиви древни хроники, част от които пряко или непряко „осветяват" най-ранната българска история. Безспорен фаворит в това отношение е Фархат Нурутдинов – учител по история, пантюркист и ръководител на политическото движение „Булгар ал джадид" в Татарстан (Татарската република в състава на Русия). За кратко време той пусна в обръщение три класически фалшификата: „Джагфар тарихи" (История на Джагфар), „Шан-кази дастани" (Поема за дъщерята на Шан[386]) и „Кубан Чулман толгау" (Сказание за Чулман). Към тях може да се добави и „Карча" (Историята на Карча) публикувана от балкарския филолог Алан Глаш и озаглавено от него „Хазаро-алански летопис".

В България главно сред любителите на жанра „фолк-хистъри[387]", „Историята на Джагфар" и „Поема за дъщерята на Шан" получиха голяма популярност стигнала до там, че

---

[384] от хетското huha, тракийскиото gyge, съвр.албански gjysh – старши, дядо, родоначалник.

[385] Уелс, от немското (англо-саксонско) Walsh – латинизирани келти.

[386] неправилно преведена в България като „Поема за дъщерята на хана".

[387] според Д.М.Володихин, гл.редактор на сп. "Русское средневековье", това явление се характеризира с "натрупването на голямо количество „историкопопулярна" литература, насочена изцяло към масовия,

и някои историци-професионалисти[388] (проф.В.Василев) повярваха в тяхната автентичност и започнаха да ги разучават и да се опитват да свържат "новата информация" която тези „източници" дават, с известното от класическите извори.

Появата на подобни фалшификати не е нещо ново като културен феномен. Един от най-известните фалшификати в Западна Европа е „Ура Линде" – древнофризка хроника, която проследява произхода на фризите и изобщо на германските племена…, от времената на Древна Атлантида! В 1874 г. е публикувана на холандски език от историка Ян Херадус Оттема, който е придобил от Корнелис Овер дер Линден. Самата хроника се предавала от поколение на поколение в семейство Линден от векове. Оттема успял да преведе древнофризкия текст на съвр. холандски и „доказал", че хрониката е писана в 1256 г., но отразява събития от 2194 г. пр.н.е. показващи как предците на древните фризи обитавали страната Атланд (Атлантида), която потънала в океана, а те успели да се спасят и да доплуват до бреговете на Северно море, където дали началото на бялата раса и отстоявали своята „расова чистота" с неспирни войни с „нисшите раси" почти до римското нашествие в I в., с което се прекратява и самата хроника.

След първоначалната еуфория се установява, че хартията върху която е писан "древния летопис" е произведена около 1850 г., но изкуствено е състарявана. Древнофирзкия език на който е писан текста, е комбинация от фризки диалетни думи, старофризки и съвр.холандски, но в напълно изкуствени граматични конструкции, с цел да се имитира древен език. Древните букви на които е написана, се оказват комбинация от силно деформирани латински букви и германски руни.

Неизвестният автор на фалшификата е бил безспорно холандски патриот, който е искал да повдигне националния дух на народа си, като докаже колко древни са фризите (един от основните компоненти във формирането на съвр. холандци) и каква важна роля са имали за историята на целия Германски свят.

„Ура Линде" е била забравена, но през 20-те и 30-те години на XX в. тя е отново популяризирана от филолога Херман Вирт, холандец по произход, почитател на идеите на Хитлер за „чистата германска раса". Средите около Хитлер и Химлер привличат Вирт и хрониката става особено актуална в годините на III-тия Райх. (ВЭ-ФХУЛ,стр.181-186)

Подобна е историята и на класическия панславистки руски фалшификат „Велесовата книга", станала особено популярна в съвр. Русия. Популяризирана е и отпечатана от лаика-панславист Александър Асов. „Велесовата книга" претендира за „изключителна древност". Тя описва събития от разпадането на общоиндоевропейското семейство, до началото на Киевска Рус. Естествено главните представители на ариите са „русичите или русколаните". Самата книга е била написана на "самобитно" руско писмо, съществувало преди разпространението на глаголицата, върху дървени дъсчици. По време на Гражданската война в Русия, свитъците са открити от белогвардейския офицер Изенбек, в дома на князете Курякини. Изенбек емигрира в Холандия, със скъпоценните дъсчици. Там те стават достояние на друг руски емигрант – Ю.П.Миролюбов, който прерисува голяма част от тях. През 1941 г. Холандия е под германска окупация, Служители на Гестапо[389] извършват обиск в дома на Изенбек и прибират свитъците от дъсчици. Така оригиналът изчезва. Малко след това, Изенбек, вече на преклонна възраст, почива. Едва в 50-те г. на XX в., Миролюбов

некритичен читател. Тя преследва и комерсиални цели, но не това е основното. Характеризира се с полемичен тон, боравене с псевдонаучни методи, построяване на привидно логични конструкции върху измислени факти и липсата на научни норми на излагане на хипотезите и доказването им, които се предлагат".

[388] което говори твърде лошо за техния „професионализъм".

[389] Gestapo, абривиатура на Geheime Staatspolizei — "тайна държавна полиция" на III-тия Райх.

който е прерисувал древния текст, го превежда и издава в САЩ, в един саморъчно издаван вестник „Жар птица" в средите на руската емиграция. Още през 70-те год. на XX в. в СССР, Велесовата книга става известна в средите около поета И.Кобзеев, които са почитатели на руското славянско езичество, а в годинита на „перестройката" вече свободно се разпространява в Русия. Правени са различни експеритизи на текста от специалисти по древноруски език които доказват, че автора на текста не е познавал правилата му, а е имитирал древен стил на писане. Самата азбука представлява леко видоизменено кирилско писмо. Според едно от първите мнения, Велесовата книга е дело на руския библиоман и колекционер Сулакадзев (1771 – 1830 г.). Според изследователя на "Велесовата книга" О.В.Творогов, автор на фалшификата е по-вероятно самия Миролюбов. Самият той се е интересувал от руското езичество и връзките му с древноиндийската митология, а историята на Изенбек е съчинена от него. (ВШ-ЖСФВК,стр.115-144)

Под влияние на модните в XIX и началото на XX в., в Европа теории за произхода на индоевропейците от Средна Азия, авторът на Велесовата книга е посочил Седморечието (късен руски термин, превод на казахското Джетъ-су), като прародина на индоевропейците, приравнени най-вече към "русичите", т.е. русите. С названието русколани, което използва, всъщност деформирано роксолани, той посочва връзката на русите като наследници на аланите-роксалани, под влияние на също така модната в Русия по това време теория са роксоланския, сарматски произход на русите, издигната от Егор Класен. Роксоланската теория се явява антипод на господстващата „норманска" теория за произхода. Самата норманска теория е била винаги „трън в очите" на панславистите[390] и руските националисти.

Аналогична е историята и на „Джагфар тарихи". Във встъпителните думи към изданието Ф.Нурутдинов казва, че сводът от древнобългарски летописи е съставен в 1680 г. от книжовник на име Бахши Иман, по поръчение на вожда на "булгарското" освободително движение, сейд Джагфар, при което са използвани следните, недостигнали до нас летописи: „Гази-Барадж тарихи" от XIII в., „Болгар шаехляренен изге ешлере хам гаделек юлъ" (Свети деяния на булгарските шахове и пътя към спасението) и „Казан тарихи" (История на Казан) от Мухамадамин – XV в., „Шейх-Гали китаби" XVI в., от Мухамадияр Бу Юрган. Под формата на ръкопис, на арабица и средновековен татарски език, тайснтвеният свод е преписан през XIX в., този препис попада във вуйчото на Нурутдинов, Ибрахим Мухамедкаримович Нигматулин, който в 1939 г. живее в гр. Петропавловск (в Казахстан). Ибрахим е роден в 1916 г., т.е. в 1939 г. е бил на 23 год. Без да има висше образование или по това време дори да е бил студент, на тази съвсем млада възраст, Нигматулин успява да преведе от средновековен татарски, писан с арабско писмо, на руски език не само "Джагфар тарихи", а и поемата "Шан кази дастани".

По това време съветските власти изземат и унищожават много книги и ръкописи на татарски с арабско писмо и Нигматулин попада в ръцете на НКВД, оригиналът е иззет и

[390] Панславизмът като идеология се заражда през втората половина на XIX в. и е еманация на руския имперски шовинизъм. Според панславистите, всички славянски народи трябва да бъдат "обединени" под скиптъра на руския император, "като пълноводни реки да се влеят в руското море". Крайната екзалтация на руските панслависти по времето на Николай II, търсещи реванш след катастрофата в руско-японската война от 1905 г., е пряката причина за избухването на Първата св. война, на практика разпалена от Русия, която се намесва в избухналата криза на австроунгаро-сръбските отн. след Сараевския атентат и е първата велика сила, обявила война на друга велика сила (Австро-Унгария). Търсещата реванш Франция (заради Елзас и Лотарингия) е основния задкулисен подстрекател на руската агресивнаст. Германия не е желаела войната и прави дипломатически опити да я избегне. (вж. по въпроса спомените на френския посланик в Санкт-Петербург, Морис Палеолог).

следите му се губят. Той успява да скрие само тетрадките с руския превод. После Нигматулин загива във II-та св.война. Руските преводи на Нигматулин попадат у сестра му, майката на Фархат Нурутдинов. В 1966 г. тя му ги предава. През 80-те години (на „перестройката”) Нурутдинов се обръща към АН СССР с молба за издаване на ръкописа, но получава отказ и малко след това, част от ръкописа му загадъчно изчезва. Остават му едва половината от преведените древни ръкописи, които той издава в 1993 г. като „Джагфар тарихи” – 1 том и „Шан-кази дастани”.

В 1997 г. Нурутдинов издава третия том на „Джагфар тарихи” и добавя, че всъщност тайнствените ръкописи са се съхранявали в архива на Ваисовското движение в Казан, но в 1884 г. властите заграбват архива, като част от него е спасена от прадядото на Нурутдинов – Байрам Гали Нигматулин, който избягва в Петропавловск и се установява там.

В една своя публикация от 2005 г. Нурутдинов съобщава, че според семейното предание в 20-е г. на XX в., в Петропавловск някой си Сайфулин от средите на емигриралите там Ваисовци, организирал превеждането на „булгарските летописи” на руски език. Сред преводачите са посочени Ахмад Гаделшин, Хади Валиев, Наби Газизов, Хабибрахман Мифтахутдинов, Масгут Шафиков, Мохамед-Карим Нигматулин и двама учители по руски език в града – Садовский и Овчинников. Ибрахим Нигматулин само е преписал направените преводи от въпросната група, в своите тетрадки. Нурутдинов съобщава и за нов източник “Нариман тарихи”, открит също от него. В своя публикация от 2009 г. той добавя още нова информация. Неговият дядо и един от преводачите на „свода” Мохамед-Карим Нигматулин, бащата на Ибрахим Нигматулин, е бил член на нелегалната Булгарска социалистическа ваисовска партия, действаща в СССР между 1922 и 1941 г., и спасил от унищожаване освен „Нариман тарихи” и неизвестния до сега „Кубан Чулман толгау”.

В издадената в 2010 г. «Болгар тарихи» (която е преразказ от самия Нурутдинов на откритите от него „древни източници”) Нурутдинов “съобщава”, че още в 1978 г. голяма група учени от СССР, България и Турция са започнали изследване на текстовете от „древнобулгарския свод” !?

Историята на „Джагфар тарихи” е типична за фалшификат. Оригиналният източник е изчезнал тайнствено, запазени са само преводи на съвр. език (в случая на руски).

Наистина около 1680 г. има бунтове в Поволжието, но те са в Башкирия, област която никога не е била част от Волжка България, т.е. не е логично башкиреца сеид Джагфар, (за съществуването на такава личност няма исторически данни), да се интересува от волжките българи (които по това време отдавна не съществуват като етнос)! Иначе от историята е известно, че в периода 1681-83 г. има въстание в Башкирия водено от старейшината Сеит Садиир от рода Сеит-Батир (и вероятен първообраз на нурутдиновия герой), предизвикано от започнатата насилствена християнизация на башкирите от цар Феодор Алексеевич. Въстанието завършва с окупация на Башкирия от калмиките.

Ако хипотетичния Бахши Иман е използвал недостигнали до наше време „древнобулгарски” извори, то това би се отразило на морфологията, фразиологията и лексиката на текста. В същото време в „Джагфар тарихи” се усещат езика и вижданията на Л.Н.Гумильов, както и от издадените на руски език, в съветското време, извори по историята на тюрките и монголите: “Шеджере-и тюрек” и “Шеджере-и туркмен” на Абелгази Бахадир, “Алтан тобчи” от Лубсан Данзан (М. 1973), “Пътеписът на Ибн Фадлан”, “Китаб талхис ал-асар” на Рашит Бакуви (М. 1971), даже и “фолк-хистъри” писанията на съветските “пантюркисти” Мурат Аджи и Олджас Сулейманов.

Отностно лексиката на „Джагфар тарихи", съобразно мнението на съвр. татарски учени, авторът е допуснал груби грешки показващи, че текстът е съчиняван в наши дни:

1. Чина – използва се и като обозначаване на „китайските тюрки". Такъв термин не съществува в позната ранносредновековна литература. Формирането хсюнно-сянбийската общност „Ашина" и прерастването и в "тюрки" става в Жужанската държава, а не в Китай, който тогава е известена като държавата на племето Тоба, наречена Вей. Никога китайското етническо пространство, обозначавано най-общо като Цин, Цина, Сина, Чина, не се е свързвало с тюрките.

2. Хин-Батир – изписването на титлата „батир", не се среща в средновековните ръкописи. В монголските източници се среща също формата – багатур, баатур (Алтън тобчи, стр.67), Кийук бахадир (Рашидетдин Фазлалах. Джамиг-ат-таварих. т.1, ч.1, М., 1968, стр.254). В тюркските езици "батир[391]" е късна заемка от монголски, което се доказва от изпадането на "г" станало в монголски (багатур→баатур→батир). Самата дума е с индоевропейски (ирански или тохарски) произход и озн.: „войн-герой".

3. Седморечие – използването на такъв топоним в езика на древните тюрки, не е известно. Те наричат тази област Аргу, Аргун, Органа (в транскрипцията на М.Поло). Седморечие е късен руски термин, директен превод от еднозначното казахско „Джетъ-су".

4. Газан – като име е късно, използвано е в „Шеджере-и-туркмен" (Кононов А.Н.Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази хивинского. М.-Л.,1958,стр.73). В Поволжието се появява с названието на гр. Казан, възникнал в златноорденското време.

5. Хони – от текста става видно, че това за древните хуни (хсюнну). Но при тюркските народи, както и в древнотюркския език, названието хон/хун, не се среща. Най-близко е монголското xun – човек[392]. Древнотюркското kün – човек, е засвидетелствано като част от думата elgün/elkün – народ.

6. Баджанак – название на печенегите, което се среща във византийските, древноруските и арабските източници, близко до баджна – едно от кангарските племена. В тюркските източници се използва предимно формата кангли, кенгерес. Формата сабани, употребена също за название на печенегите, не се среща в никакви други източници и е авторска измислица. Вероятно пръвоосновата му е по-късното название шейбаниди?

7. Барадж – за пръв път се използва в литературно-публицистичното произведение от XVII в. „Дастан Чингис-наме", със значение аждаха (дракон, аждер, респ. змей), а също в произведението на Х.Муслими „Таварих-и-Булгария" от края на XVIII в., като име Бараж-хан. Думата е от персийски произход, в персийски burji – змия, barghaman – змей, дракон[393]. (L-IAIL)

8. Башкорт – топонимът не отговаря на ортографическите норми на средновековната тюркска традиция. Тази форма се появява едва в 1890 г. В древните източници се среща формата „башгард" (Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на

---

[391] В тюркменски, карачаевобалкарски, татарски, казахски, южноалтайски, якутски batyr, башкирски batir, турски bahadir, узбекски botir, киргизки batymduu, тувински madyr, хакаски matyr, чувашки pattar – войн, герой.

[392] в прамонголски *küγün, *-m-, писм.монг. kümün, среднов.монг. gu'un, komon, kumnэt, kuw(u)n, халха-монг. xün (мн.ч. xümüs), xömün, бурятски xün, калмикски kün, kümņ – човек, манджурски χunčixin – родственик, японски kuni – страна, праалтайски *kiúne – човек, народ. (S-AE) Едно от възм. обяснения на етнонима кун, кумани.

[393] в древноиндоарийски pŗādāku, pŗādākusānu, prdā, кашмирски pohur, хинди barjatiya – голяма змия, интересен паралел е ирландското beithir – змей, чудовище и осет. Don-betir – богът на водите и моретата, явно възприеман първоначално съобр. индоевроп.митолог. традиция като "воден змей". (DDSA),(EDGL)

Волгу в 921-922 гг. Харьков, 1956, стр.345; Кошгари М. “Туркий сузлар девони”. 1 т., Тошкент, 1960,стр.64). Самият етноним произлиза от печенежкото племе баджгирд[394].

9. Камирци – имат се в предвид кимерийците, този етноним не е познат на средновековната тюркска традиция. Трудно обяснима е връзката на кимер с камир – тесто.

10. Разгледана е историята на камирите, които са роби на масгутите, както и факта че камирите и сакланите се покланяли на Таргиз (скитския прародител Таргитай съоб. от Херодот). Трудно е да си представим, че „средновековните” съставители на „Джагфар тарихи” са познавали трудовете на Херодот.

11. В „Джагфар тарихи” се описва, че „хоните” са імалли специално знаме от вълнена топка с висящи дълги ленти, което символизирало „Змея Барадж”, или покровителя на „хоните”. Всъщност тук имаме заимстване от Ариан, римски пълководец, описал сраженията си с аланите в Анатолия и техните змийски, „драконови знамена” в своя труд „Диспозиция срещу аланите”. Явно авторът на свода е чел латинския оиргинал, което повече от невъзможно.

12. В „Джагфар тарихи” се използват сведения са скитите, сарматите, масагетите (мазгути), акацирите (наречени акаджири), антите (наречени анчийци), аланите, аварите, в своеобразен „татарски” дух. При условие, че тези данни не са познати на средновековните тюркски хронисти. Учудващо е как точно „древният” автор е предал събитията по преселването на „псевдоаварите” и сблъсъка им със сабирите (савирите), в стила на Л.Н.Гумильов, по „Историята” на Теофилкт Симоката. Недоумение предизвиква и етнонима англи – охраняващи крайбрежието, това са англичаните, показващ пряк паралел с „писанията” на пантюркиста М.Аджи?![395]

13. Използването на етнонима „мишар” в XIII в., показва незнанието на „автора”, че тогава се използва формата „можор”, което е във връзка с древноунгарското mogueri – маджари (Magyar – унгарци). Според една от теориите за произхода им, мишарите са част от древните унгарци/маджари останали в Поволжието.

14. В четвъртата глава на свода, „Шейх-Гали китаби” (Книга на Шейх-Гали), събития свързан с последните епизоди на Казанското ханство, механично се принасят към „булгарската д-ва” и завладяването и от русите. Личността на Шейх-Гали, отговаря на историческата личност Шахгали или Шах-Али хан (1516 – 1565 г.), който е хан на Касимовското ханство. Шахгали е представител на златноорденска чингисидската аристокрация. Той никога не се е смятал за волжкобългарски владетел. (Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. Казань, 1990,стр.75).

15. Използването на израза-топоним “Танк-алан”, “каменна поляна”, като “земя на мазгутите” показва ясен паралел с данните от китайските хроники (Бей-ши, Тан-шу) за

---

394 Ал Масуди съобщава за жестоката война на племената **баджанак, баджна, баджгирд, нукарда** с гузите, карлуките и кимаките около Джурджанското езеро (Аралско море).

395 “А между тем гунны дали новое имя большому острову на севере Европы - Англия (вернее - Ингланд), он прежде назывался Альбион. Случилось это после англосаксонских походов. Тогда же гунны заложили города - Кент, Йорк и другие, ими англичане особо гордятся. "Лондон" на древнетюркском языке означал "место у реки, где водится много змей". К слову, древнеанглийский язык почти не отличим от "гуннского". Предки англичан, большинства жителей южной части острова, и есть гунны... Правда, Британская энциклопедия об этом не сообщает. Пока не сообщает! Тюркские страницы в родословной этой страны Церковь всегда отвергала с порога, их и поныне не замечают, но они существуют. Археологические находки, курганы, письменные памятники, выполненные тюркскими рунами, - тому лучшее подтверждение, они сильнее слов и молчания”. **Мурад Аджи. ПОЛЫНЬ ПОЛОВЕЦКОГО ПОЛЯ,** Степь кипчаков, часть – 1.: http://www.adji.ru/book6_12.html Относно здравия разум на автора, коментарът е излишен!

владението Ши, Чжеше 者舌 (zhěshé)[396] или Чжеши 柘時 (zhèshí)[397], отг. на Чач/Шаш (по-късния Ташкент), което се превежда още в някои от китайските документи (Син Тан-шу), като Ши гуо 石國 (shíguó)[398] „каменна държава”, поради буквалното смислово, а не фонетично възприемане на йероглифния израз. (АМ-ТХ,стр.224,бел.443) Тъй като това наименование е фиксирано единствено в китайските източници, буди недоумение факта, че автора на „Джагфар тарихи” е използвал и тях.

16. Използването на израза „Планината Самар” като сакрален израз на вярата във Върховния „синдийски” бог Тара или Тангра, е прозрачно скалъпена история, от санскритското понятие Сумер – „Свещенната планина” и тюркския Тангра, незнайно защо обявен за „синдийски” бог.

17. Персонажът Бел-кермек – „булгарски балтавар” е изплагиатстван от споменатия от М.Хоренаци „хон на име Бел, който избягал при кушаните и ги предупредил за готвещия се персийски поход”.

18. Историята за Шамбат, наречен Кий, брат на Кубрат, създал страната Дулоба, воювал с франките, всъщност е изплагиатствана от легендата са Кий, Щек и Хорив и основаването на Киев и посочения единствено от Константин Багрянородни топоним Самбатас, с който той означава Киев, както и историята на Само, създателя на първото, кратко съществувало славянско държавно формирование.

19. Използването на етнонимите утиги и хоти, респ. утригури и кутригури/котраги не е засвидетелствано в нито един източник, а споменаването на утригури и кутригури е само във византийските хроники на Патриарх Никифор и Теофан Изповедник, както и в “Речта на Турксант”, така че няма как те да са известни на „автора на свода”.

20. Прави впечатление използването на доста странни топоними, в „Джагфар тарихи”, не срещани никъде другаде, с неизвестен произход, напр.: Ак-Балин – Севрена Русия, Ак-Булгар йорта – Волжка България, Ала-Тура – Казан, Анатыш – Дания, Алтын-Баш – Рим, Байлак – Полша, Артан – Прибалтика, Литва, Атряч – Троя, Банджа – Фанагория, Берджулы – населението на Шумер, Самар – Шумер, Галидж – Скандинавия, Дулоба – държавата на Кий-Шамбат, Кургаш – Арабия, Джалда – Крим и др. Пределно ясно е, че са плод на Нурутдиновите фантазии.

21. Титлата „балтавар” която широко се използва в „Джагфар тарихи” и дори се твърди че гр. Полтава била столица на Кубрат, респ. названието идва от „балтавар” – владетелски град, никога не е съществувала при волжките българи. Тя е плод на грешка при превода на А.П.Ковалевский. Титлата ясно е фиксирана във формата **илтивар**, според Мешхедския ръкопис – препис на „Рисаля” – Пътеписа на Ибн Фадлан. Там се казва: „О, Аллах, съхрани в благополучие царя, **илтивар**, царя (малик) на българите!” Илтивар е също титла на владетеля на савирите в Кавказ. (РФ-ТПВБ) Под формата елтабар / елтебер (eltätbär) е била използвана от сибирското племе ази (аси, покорени от древните тюрки) според древнотюркските рунически паметници. (ДТС,стр.171) Също трябва да се знае, че титлата **хан** е непозната за волжките българи. (РФ-ТПВБ) В чувашки хоn, хun – хан, са късни татарски заемки. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.357)

[396] тази форма е изп. във “Вей-шу” и “Бей-ши”, въст. в епохата Вей: “ćáźet” или Чач.
[397] тази форма е изп. в “Син Тан-шу”, въст. в епохата Тан: “ćàdž(h)ï” или Чач, самото название Чач произлиза от иранското “шаш тепе” – Шестте хълма, от пехлеви šaš, партянски šūĥ, согд.xūšū, сарматски xsæz – шест. (ВА-С-4,стр.233)
[398] в епохата Тан: “džjekkwək”.

Внимание заслужава и другия „източник” на Нурутдинов „Шан кази дастани” (Поема за дъщерята на Шан) от някой си Микаел Бащу Ибн Щамс Тебир. Тук се открива същия подход, същия понятиен апарат. Като цяло това произведение представлява съвременна интерпретация на средновековната грузинска поема „Витязът в тигрова кожа” от Шота Руставели, с добавени сюжети от „езическата религия на българите”, според фантазиите на Нурутдинов, зад които ясно прозират сюжетите от „Епоса за нартите” и скандинавските митологични сказания за Один и асите (скандинавските богове). Използва и заемки от „Слово о Полку Игореве”, напр. думата „елбири” – юнаци, герои, чийто първообраз е „олбери”, тюркизъм проникнал в руския извор, от съседните кумани, alp-är – герой-войн. Друг явен фалшификат е името на един от героите Шан Албан, владетел на “Хонското царство” в Дагестан. Връзката със съвр. название, използвано в историческата литература “Кавказка Албания”, обхващала земите на Дагестан е пределно прозрачна, при условие че Албания не е оригинално название, а произлиза от деформ. древногр. Ἀλβανία, др.арм. Алуанк, новоарм. Агванк, ср.перс. Арран, самоназванието произлиза от името на народа лпини и се свързва с бога-гръмовержец Алупу.

Също такова е името на един от героите „Тат-Иран”, от Иран – Персия и тюркското tat – чужденец, говорещ неразбрано, „тат” е нарицателно за тюрките название на ираноезичните согдийци. Достатъчно е да посочим следния факт. Авторът на „древната” поема е отбелязал и годината на написване – 882, но никъде не е посочено по кой календар, ислямския, християнския или цикловия. От контекста на описаните събития става ясно, че те са станали в езическия период от историята на „българите”, непосредствено преди приема на исляма. Странно защо един мюсюлмански книжовник използва християнската календарна система, при това в съвременния и вариант, по т.нар. „Рождество Христово”, а не както би трябвало в ранното средновековие – от „Сътворението на света”. Ако приемем датировка по арабския календар започващ с хиджрата и изчислим по съответната формула: 622 (използваща се за начална година на „бягството на Пророка от Мека в Медина” или хиджра) + 882 – 882:33 = 1477 г., което показва че би трябвало поемата да е създадена едва в златноорденския период, а описва подробно езическите вярвания и религия на „древните българи”, което е недопустимо за ислямския мироглед. Показателен е факта, че веднага след “откриването си”, “Шан кази” е издадена в Турция[399].

Третият фалшификат на Нурутдинов, е „Кубан Чулман толгау”. Бил е част от летописния свод „Нариман Тарихи”, който бил свързан с „българите от Балкария”. Притежавал го е Сагит Бине Хамид бин Ал Бараскеви Ал Булгари, починал в 1855 г. След смъртта на Сагит Ал Булгари, неговият син, разпродава огромната бащина библиотека. Така този „труд” попада у Ваисовците, а сега е притежание на Фархат Нурутдинов.

В България се разпространява първоначално чрез интернет, в сайта на т.нар. движение „Войни на Тангра[400]” и впоследствие е издаден от изд. „Огледало” (2009 г.) Съдържанието в основни линии преповтаря митологичните сюжети от „Шан кази…”, но акцентира върху древната история на „булгарите” и техния покровител, алпа Чулман, повелител на водите. Тук се срещат преразказани авестийски сюженти са кражбата на хаомата от птицата Гаруд и пр. Откриват се и странни етноними като тузи, тузгари, обитаващи до страната Хин, саклани. Тузгарите се изселили на запад и там се сблъскали със сакланите. Погълнали част от тях, но седем саклански племена, водени от азите, решили да се съпротивляват. След страшната битка, в която загинал предводителя на тузгарите Боян Локбър, оцелелите тузи и

399 пантюркизмът и неоосманизмът са основни идеологически звена в съвр. турска пропаганда.
400 http://www.voininatangra.org (сайт с изцяло несериозна патриотарска и “фолк-хистъри” насоченост).

саклани се обединили в един народ и започнали да се наричат „именци" и още „българи". Не е трудно човек да открие умишлено изопачаване на известни етноними и събития, като тохари, аси и саки, както и на известния конфликт на юечжите (тохарите) и усуните (съобщени като ази, предводители на скаланите) в Седморечието. Начинът на излагане на събитията, езикът и стилът на изразяване, буквално преповтарят „Шан кази…" и „Джагфар тарихи" което показва, че авторът им е един и същ.

Подобен фалшификат е и летописа „Карча" публикуван от Алан Глаш. Въпросната хроника била притежание на балкарската фамилия Хасанови. Едната част на хрониката е била написана с гръцки букви „Летопис на Ботай син на Казакги, а другата – с арабско писмо и се наричала „Летопис на Барлъ, син на Ботай". Първата хроника, написана с гръцко писмо, изчезнала по загадъчен начин, след смъртта на Мохамед Хасанов, който я предоставил на специалисти в Ленинград да я изследват. За хрониката на Барлъ се знаело, че и тя първоначално е била написана с гръцки букви на „хазарски" език, но в XV в. е била преведена на карачаевобалкарски с арабско писмо от Бантау Толгун Чаушегир. През XX в. историкът Назър Хасанов превел първите десет глави на съвр. карачаевобалкарски и кирилица. След смъртта на Н.Хасанов в 1994 г. първите три глави от въпр. превод са издадени в Черкеск от Алан Глаш. Летописа на Барлъ започва с древната история на народите в Кавказ и след това описва събития станали в XIV в., по време на нашествието на Тамерлан.

За нас е интересна първата глава отнасяща се до древната история на народите в Хазария. „Авторът" Барлъ посочва че „баща му Ботай го научил на гръцко, хазарско и арабско писмо". И от него научил за древен хазарски летопис, който описвал племената в „страната на тюрките" и Хазария. Те се делели на две големи групи „Западни тюрки" и „Източни тюрки". Българите са включени при западните тюрки, като сибилтински айък булгари и дунавски конджук булгари, както и северни волжки булагри. Също са изброени и други причудливи племена: западни и източни диебилери, уралски сибили, задонски сибили, северни волжки сибили, нарти-сибили, менгурски субан-сибили, алпсили, юнгур-сибили, сибили-менгури, сибили-ебазхи, придонски кумани, днепровски кумани, кумани-сибиланти. След това съобщава че "Сибилската земя" се състои от пет княжества: Хазар-ок (основано в Акаджурд), Сабар-ок (основано в Караджурд), Булгар (основано в Айък), Койман (основано на реките Дон и Кубан) и Алан (основано на р.Дон).

Отново типичното за фалшификат имитиране на древност с използването на измислени и деформирани етоними. Напр. зад въпр. сибили, не е трудно да се види съобщеното от древните източници племе в Източен Кавказ силби, чилби, силви, зад нартите се крият аланите, менгурите са мингрели или мегрели, алпсилите са едно от абхазо-адигските племена – апсили, ебазхи – абхазци, субани било свани (по самото обяснение на Глаш в края на книгата), Койман е Кумания, Айък, където е княжеството Булгар, според Глаш означавало "Лунна" от карачаево балкарски (общотюрк. aj – луна) и отговаряло на "Велика България", Акаджурд и Караджурд озн.съотв. Бяла родина (страна) и Черна родина, като Бялата обхващала степната област на Предказказието, а Черната – предпланинията на Кавказ, и.т.н.

Вероятният автор на този "бисер" е въпр. историк Н.Хасанов. В Балкария официалната историческа наука, отдавна е в услуга на пантюркистката идеология и балкарските историци като Мизиев например, се надпреварват "да доказват" как скити, алани и сармати са древни тюрки, и те самите са преки потомци на българите, аланите и хазарите, които също са тюрки, а самите тюрки са потомци на древните шумери ()!

***

Каква е причината за сътворяването на тези фалшификати? Тя се крие в сложните социално-политически процеси, които протичат в постсъветското пространство в наше време. Това са процеси на разпад и национално обособяване. Възникват нови държави, който имат силна нужда от "славно минало", за да изградят своя националистичен мит. За Фархат Нурутдинов и неговото движение, реанимиращо безпочвените идеи на ваисовци, това е търсенето на нова идентичност. Юлай Шамилоглу (тюрколог от Уисконсин, Канада) изследвал "Джагфар тарихи" казва че ролята на този фалшификат е "да изобрети булгарско самосъзнание". Създател на ваисовското движение е Бахаутдин Ваисов. Той е ислямски духовник, привърженик на "чистия ислям" и салафитското учение[401]. В 1862 г. основава в Казан "Ислямско училище" където проповядва идеите си. Издига в култ Волжка България като "идеалната ислямска държава". Смята че мюсюлманите трябва да "изчистят исляма" от всякакви чужди и грешни напластявания, породени от контактите с неислямския свят и трябва да се върнат към "ранния ислям" (от времето на Мохамед).

Ваисов съчинява измислената история, че произлиза от рода на потомък на Мохамед, който дошъл да разпространява исляма във Волжка България, и дъщерята на волжкобълг. владетел Айдар.

Ваисов смята, че татарите и хановете на Златната орда не са истински мюсюлмани, а такива могат да бъдат само "волжките българи" за каквито се определят той и сподвижниците му. Движението си поставя за цел, да освободи земите на бившата Волжка България от "неверниците" и да създаде държава на "чистия ислям". Те смятат, че е недопустимо за истинския мюсюлманин "да пие алкохол, да пуши и да развратничи (каквото и да разбират под това)" и така се разграничават от останалите татари, които са усвоили различни елементи на светския живот от дългото си съжителство с русите. Ваисовците започват да създават и военно формирование, което наричат "Отряд на Спасението" или "полк на Аллах".

През 60-70-те год. на XIX в., в Татарстан избухват няколко селски бунта в които Ваисовци активни се включват и се опитват да им дадат религиозна ислямска насока. В резултат на това движението е разгромено, вкл. от татарите които не приемат тази идеология, а Ваисов е вкаран в лудница, където и умира в 1893 г.

По време на Октомврийския метеж през 1917 г. и последвалата Гражданска война в Русия, ваисовците се присъединяват към болшевиките. През 20-те години те поставят въпроса за създаването на Съветска република Волжка България, но в 1923 г. движението им е забранено.

Идеите на ваисовското движение се възраждат в края на XX в. сред т.нар. "необулгаристи". В 1981 г. в Казан е създаден кръжок от представители на татарската интелигенция (около 10 човека), които установяват връзка с Мидхат Ваисов, внук на Б.Ваисов, и основната им цел е изследване на материалите свързни с ваисовското движение. На 27.08.1988 г. членовете на кръжока основават клуб "Булгар ал-Джадид" (Нови Булгар). На първото организационно заседание в Казан, за председател е избран Фархат Нурутдинов. Основните цели и на съвремените булгаристи е възраждането на исляма, като основа на „булгарската" култура, връщане на арабицата, свободен достъп и изучаване на Корана. (НП-БВП стр.96, 113-115)

До известна степен, „вина" за реанимирането на ваисовските идеи има и „бащата на народите" Й.В.Сталин. През 1940 г. в напрегнатата военна международна обстановка, Сталин възнамерява да пресели казанските татари в Сибир. Той ги смята за потенциално

---

[401] основа на съвр. краен, фундаменталистки ислям!

опасни. По аналогичен начин депортира карачаево-балкарците в Казахстан. Но след като това мероприятие се оказва трудно осъществимо, той решава да промени съзнанието на татарите. Забранява се изучаването на Златната орда и нейното значение за произхода на татарите и се стимулира издигането на волжкобългарския фактор, като основен в тяхната етногенеза. По този начин той смята да разчлени многолюдния татарски етнос. Обособяват се кримски татари, сибирски татари, астрахански татари, ногайци, башкири, мишари, покръстени татари, които нямат пряко отношение към волжките българи. Другата цел е да се омаловажи ролята на Златната орда, представяна съвсем тенденциозно и целенасочено в съветската литература като дива, примитивна, номадска, антицивилизационна, подтисническа и съответно да се издигне ролята на Московското княжество и Русия, като цивилизатори, освободители[402], носители на прогреса в Евразия. (РХ-ИТТ) Един малко известен факт в България е, че на 09.08.1944 г. с постановление на ЦК на ВКП(б)[403] се приема, че казанските татари са преки потомци на волжките българи. На 25-26.04.1946 г., на Научна сесия по произхода на казанските татари, тази „теория" е официално обявена и става основна концепция за етногенезата на татарския народ. Днес тази постановка е наследена и доразвита в писанията на съвременните татарски „българисти". (ИИ-СТСЭК)

Така че "Джагфар тарихи" и следващите фалшификати, сътворени от Нурутдинов имат за цел, идейно да обосноват основата на необулгаристкото, или по-точно неоваисовското движение. И.Л.Измайлов (к.и.н., член на АН РТ) казва по този повод: "….те са написани (Джагфар тарихи и др. произведения на Нурутдинов) от не много грамотен рускоезичен автор в края на XX в., и са изпълени с вопиющи противоречия с историческите факти и даже със здравия разум, но всичко това е напразно. **За сектантите-булгаристи тази книга е дело на вярата, а не на разума. Те вярват в нея, не защото е истина, а защото трябва да вярват**!"[404] (б.а. аналогично като всички религиозни фанатици, се нуждаят от сляпа вяра, а не от аналитичен разум! Това явление е една от най-големите беди на човечеството[405].)

Другата причина за търсенето на новата идентичност е, както казва Ю.Шамилоглу: "В съветското време, казанските татари, са обвинявани за своята връзка с монголите и т.нар. "татарско иго" на Златната орда. В интерпретациите на руската национална история, а впоследствие и на съветската, казанските татари се оказаха виновни за всички беди които е преживяла Русия, векове назад."

Ето защо това отрицателно отношение към татарската нация, поражда у някои интелигенти въпроса за търсенето на нова идентичност и напълно естествено е, че щом не искат да са татари, то трябва да се върнат по-назад в миналото и да станат "булгари"[406]. Нещо подобно се наблюдава и с формирането на изкуственото "македонско" национално съзнание сред българското население на бившата югославска република Македония. Там българската нация се представя за дива, примитивна, азиатска дори и "татарска", а "македонците" – за чисти славяни, страдали много в миналото от "лошите българи". Но тук този процес е съзнателно осъществяван, катализиран и направляван до ден днешен, от непреходните сръбски шовинистични интереси, чиято основна цел е да затвърдят пълното

[402] Руската експанзия към Поволжието, Сибир, Чукотка и Аляска, в XVI – XVIII в., в съветската историография се представяше като „освобождение", докато експанзията на Западните държави към Новия свят и Африка, е агресия и колонизация. Типичен имперски двоен стандарт.
[403] Всесюзна комунистическа партия – болшевики.
[404] Измайлов И.Л., к.и.н., советник Президента АН РТ. Незаконнорожденные дети господ журналистов или о навязчивом шумеро-булгаризаторстве истории татар.: http://tataroved.ru/publication/npop/9/
[405] Определението на Маркс, че **религиите са опиум за народите** е изключително вярно и непреходно!
[406] Юлай Шамильоглу. «ДЖАГФАР ТАРИХЫ» Как изобреталось булгарское самосознание http://i-r-p.ru/page/stream-exchange/index-15005.html Източник Родина. 2007. № 8. С. 44–48

отродяване на македонските българи, създаването на непреодолима враждебност спрямо българите и България, и да подготвят включването им в “Новата Югославия” или “Велика Сърбия” след време, когато политическата обстановка го позволи[407]. Въпреки разликите, това е нагледен пример, как една изкуствено създадена “криза в националната идентичност” поражда необходимостта от търсенето и придобиването на нова такава, независимо от факта че “новата идентичност” няма никакви исторически основания.

Това което касае нас българите е, че булгаристите акцентират, върху изначалната тюркоезичност на волжките българи и на древните българи като цяло, като преки потомци на атиловите хуни. Това е основата на Фархатовите произведения. Техните идеи се популяризират в България, най-вече от писатели, журналисти, или просто от безотговорни лаици идеологизиращи историята, принизявайки я до една патриотарска профанизация, хора на които се привиждат милиони българи по света. В последните 10 – 15 години, покрай популяризирането на тези фалшификати, силна „волжкобългарска мания”[408] разтресе някои среди от българската общественост, които се поддават повече на безумни патриотарски емоции, отколкото на здравия разум. Едва ли не се заговори са съвр. „волжки българи” които уж били насила принуждавани от руските власти да се наричат татари. За пълната липса на съвр. „волжкобългарско” съзнание говори и следните интересни данни за самосъзнанието на населението в Казан, през 1914 г., които дават българските професори Йордан Иванов и Васил Златарски, посетили Руското Поволжие. В Нижний Новгород, единствено две циганчета, надявайки се на някоя монета от българските професори, заявили че са „болгары”, но и в Казан откриват, че „болгары” се наричат пак циганите. От местни татарски татаролози в Казан те научават, че „след падането на Българското царство при Волга, тамошните българи се слели, лека по-лека със завоевателите татари. Сливането на двете племена ставало поради сходните им диалекти и общата мохамеданска вяра. След време историческите спомени на българите се затъмнили и слели с народните легенди, циганите за да намалят лошата си репутация, започнали да се издават (представят) за потомци на Българското царство.” По-нататък, Й.Иванов посочва, че и на Балканите, в българска Македония, циганите се наричат гюпци – египтени. По същия начин, във Франция ги нарича бохемци, защото там са се преселили от Чехия (Бохемия), а името роми идва от ромеи[409] – римляни, византийци, тъй като от средновековна Гърция (Елада), циганите проникват в останалите части на Балканите. (ЙИ-ИП-1,стр.236-236)

През 1914 г. в Руската империя, все още болшевиките не са никакъв фактор, който да внушава и насилственото преименуване на хипотетичните „волжки българи” в татари, както твърдят Нурутдинов и компания.

А всъщност в резултат на самоопределянето днес едва 200 души в цял Татарстан са сподвижниците на Нурутдинов, определили се като „булгари”.

---

[407] и трябва да признаем, че сърбите (и техните скопски възпитаници) доста успешно осъществиха и продължават да осъществяват тази антибългарска стратегия!

[408] Стига се до там че на ноемврийската сесия в 2000 г. на Съвета на Европа (ПАСЕ), българският представител Л.Тошев, изпада в смешно и неловко положение. Той иска да прокара резолюция, насочена срещу Русия, **за правата на волжките българи, които се подтискали от времената на Иван Грозни и насила били преименувани в татари.** Руският представител Димитрий Рогозин, отговаря напълно в същия тон, че Русия ще подкрепи резолюцията защото също е загрижена за правата на етруските, галите, готите, древните траки, както и на всички изчезнали етноси от картата на Европа в античността и средновековието. (ИИ-ПЭГЕ)

[409] това е една от хипотезите, според друга „ром” идва от индийски, където означава, глава на семейство, стопанин.

Другото което трябва да се подчертае е, че „неоваисовците” на Нурутдинов възприемат „Волжка България” като идеалната ислямска държава и се стремят към издигане на исляма, което е особено тревожно, тъй като до ислямския фундаментализъм има само една крачка[410].

В заключение трябва да се подчертае, че е необходимо изграждането на един силно критичен подход, към подобни “нови извори” за древното българско минало, носещи чужди политически внушения, които вероятно ще ни заливат и в бъдеще. Не трябва да се забравя, че тези чужди политически внушения неминуемо водят до злоупотреба с името България и българи!

Глава XI. Племена свързани с древните българи

1). Дуло. Това родова название е засвидетелствано единствено в “Именника на Българските Канове”, единствения роден извор за най-древната ни история. Там се казва, че Дуло е управляващият род, от който са първите български владетели, водещи началото си от митичния Авитохол до последният представител, наследникът на Тервел – кан Севар. Според Грегоар, може да се търси връзка между древнобългарското **Дуло** и името **Δουλας** открито в надпис от Танаис. Според основателното мнение на Фасмер и Маркварт, името е сходно с осетинското име Dula. В.Томашек го свързва с тюркското *toluk/*doluk – пълен, изобилен. Вамберти посочва несъстоятелната връзка с тюркското *dulai – глух или глупав. П.Юхас търси връзка с унгарското jula[411] – княз. (БС-ПО,стр.110-112) Според Згуста обаче името произлиза от гръцката дума δούλος – роб, слуга, което също е неприемливо. (ВБ-ИЕП) Б.Симеонов обяснява етимологията с тюркското *dul/*tul, което в чагатайски, телески, балкарски означава голям, силен, също и боен кон, обосноваваайки се с “широкото разпространение на тотемизма при хуно-алтайските народи”. (БС-ПО,стр.112-113) Привържениците на тюркската теория, свързват нереално Дуло с тюрките от Източния Тюркски каганат, наричащи се племената Дулу, само че те нямат никакво отношение към събитията свързани с древните българи. Нещо повече, формата „Дулу” е съвр. произношение на китайска транскрипция, а възстановката от епохата Тан на съотв. йероглифно изписване е друга: (Duolu) 咄陸, 咄 – съвр.ф-ма duō, от класически старокитайски до периода Тан вкл. twət (twiet), зн.: междуметие ох, ой. И 陸 – съвр.ф-ма lù, древнокит., клас.старокит. ruk, епохата Хан rəuk, епохите Вей-Тан lïuk/luk, зн.: суша, земя, континент, сухопътна войска. Възстановка в епохата Тан „twiet-luk” и вероятно отразява тюркското tut – държа и tölük – сила, мощ, tölüklüg – могъщ, така че „tut tölük” ще означава „държащи силата, държащи мощта”. (ДРС,стр.571,579) Или дори и да се допусне хипотетично, че родът Дуло е представител на тюрките от Източния каганат, то названието

---

[410] в интернет, от 2009 г., се появи филм-клип за “волжки българи” доброволци сред талибаните в Афганистан. Адрес: http://www.dailymotion.com/video/xspomi_jamaat-bulgar_people но го има и в други сайтове за видео-клипове, напр. в сериозният: http://archive.org/details/RuscaNesidler . Необходимо е да се напише “videos Jamaat Bulgar” в www.Google.com . А това е сериозна злоупотреба с името българи и България!

[411] Тук произходът е друг. В монголски žolō – водач, žolōdōgo – управлявам, žolōdōgč – вожд. (ССТМЯ-2,стр.58),(МРС) В чувашки аналог на това алтайско понятие е şol/şul, древнотюркски jol – път. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.131) Или дюла – водач. Точен аналог на дюла е титлата **сълифа**, в в манджурски sāli – ценя, оценявам, властвам, управлявам, salibi – цени, оценява, saliγan, salhan, saliu, salihanγa – власт, самодържавие, могъщество. (ССТМЯ-2,стр.58)

ще звучи по съвсем друг начин (Тюлюк, Тут Тюлюк), а не както е съвр. китайско произношение (Duolu) 咄陸. (😁)

Смятам, че връзката трябва да се търси със сарматското племе **двали, тали** или **дуласи,** които са били непосредствени съседи на **внъндурите-пагерити** в Кавказ. Пръв Плиний (Естествена История, кн.6), живял в I в.пр.н.е. – I в., съобщава **туалите, двалите** под формата talos и walos, обитаващи от Кавказ до Каспийско море, съседи на **епагеритите:** "Зад Питус/Пицунда (Pityus) са **Епагеритите** (Epagerritae) – сарматски народ във веригата на Кавказ, и след тях идват на Сауроматите (Sauromatians). Именно при това племе, Митридат потърси убежище по време на принципата (управлението) на император Клавдий, и от него научаваме за съседното племе **тали**, които на изток се разселили до залива на Каспийско море, където той казва, че пресъхвал при отлив."[412] Талите са разположени на юг от „долните/южните" аорси, (осет. туал, двал, груз. двали, дуални, двални, в арменски дуалк, респ. Дуло, дуласи). Локализацията на „южните" аорси в Централното Предкавказие и непосредствените им съседи **туалте (двалите),** показва че около I в.пр.н.е. сарматското население вече е усвоило предпланинията и самия Западен и Централен Кавказ. (ЮГ-А) Също важно уточнение е, че епагеритите и талите (двалите) са съседни сарматски племена.

Според Плиний „От Кавказките врата в Гурдинските планини (местоположението им е неясно, вероятно Гуды-хох или планината Гуд, Гуды-ком – Гудската клисура в Северна Осетия, или от по-източно течащата р.Гудермес, сега в Чечения) живеят **валите и суавите**[413], диви племена добиващи злато в рудниците". Птолемей в общи линии повтаря казаното от Плиний и също нарича двалите **вали** и пише, че „между Керавънските планини[414] и река Ра (Волга) обитават оринеи, вали и серби (serbi). зад въпросните „серби" най-вероятно се крие изопачен запис на кавказкото племе чилби, шилби или силви, едно от племената на Кавказка Албания, а не савири както обикновено се смята[415]. Между Керавънските планини и Кавказките планини, Птолемей поставя тусците (грузинците тушинци) и дидурите (дидойци). В Певтингеровите карти двалите фигурират под името divali[416].

В арабските източници се пишат като *tulas – дуласи, двали. В „Худуд Ал Алам" се съобщават народите **тулас** и **луг.р** (лугари), обитаващи планините на Хазария, отличаващи се със своята войнственост и добра въоръженост. Марвази пише че тулас и луг.р са колонове на тюрките. (БЗ-КС-1,стр.121-122) Не остава съмнение че **тулас** са **двалите, дуласите/дуло,** а **лугар** е вероятно една деформирана форма на етнонима **българи,** ако не се отнася за **леките** или лезгинците! Съществуват различни версии за **луг.р**: А Вамберти ги

---

[412] PLINY'S NATURAL HISTORY. Translated by H. Rackham (vols. 1-5, 9) and W.H.S. Jones (vols. 6-8) and D.E. Eichholz (vol. 10) From the 10 volume edition published by Harvard University Press, Massachusetts and William Heinemann, London; 1949-54: http://www.masseiana.org/pliny.htm (BOOK VI: http://www.masseiana.org/pliny.htm#BOOK VI

[413] **шави** – грузинското кавказкото племе **пшави**. Птолемей го предава като **псеси** (psessi) съседи на сираките (сиракени). (Птолемей, Книга-5, гл.7)

[414] Под названието **Керавънски планини**, античните автори означават, района на Кавказките планини източно от връх Казбек.

415 Като куриозен факт мога да посоча че в днешната сръбска „фолк-хистъри" литература се правят фантастични връзки, между впр. запис serbi на Птолемей, савирите в Кавказ и сърбите на Балканите и се „доказва" колко древен народ са сърбите, народ с ирански „алански" произход. Вж.: Реља Новаковић. „Срби, име срби кроз време и простор". Земун. 1993, и Ж.Войников. НЯКОИ "СТАРОСРЪБСКИ" ДУМИ И МНИМИЯТ ИРАНСКИ ПРОИЗХОД НА СЪРБИТЕ.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/NJAKOI_STAROSRBSKI_DUMI.pdf

[416] Цагаева , А. Дз. Топонимия Северной Осетии. Орджоникидзе, 1975. Т.1. стр. 186

смята за кримските готи, Д.Хволсон – за киргизите, Маркварт – за българите останли под властта на хазарите, а **тулас** определя като рода Дуло или осет. племе двали/дуласи. (БЗ-КС-1,стр.123) А.В.Гадло също стига до извода, че най-вероятно владетелският род при българите Дуло, произлиза от етнонима дуласи, двали. Той се аргументира с факта, че древнобългарските владетели носят ирански, сармато-алански по произход имена. **Вънъдурите** и **дуласите** са непосредствени, близкородствени съседи, и поради неизвестни нам междуплеменни отношения, в един момент начело на древнобългарското обединение застават представители на **дуласите-двали**. Според унгарската легенда, записана в Унгарската хроника на Шимон Кезай (XIII в.), братята Мадяр и Хунор (маджари и оногури) отвлекли и после се оженили за дъщерите на князете **Алан-Дуло** и **Белар** – аланите (сарматите) **двали**, (съвр.осетински tualtæ) и **българите**. Самият етноним **Алан-Дуло**, ни кара да мислим че всъщност българската династия, управленчески род **Дуло**, произлиза от сараматите-двали, дуласите, днес част от осетинския народ, но тогава сарматско племе преселило се в Кавказ, около I в.пр.н.е. – I в., заедно с **пагеритите** или **вънъндур-болгар**. Гадло изхожда от същата унгарска генеалогична легенда за братята Мадяр и Хунор, които се оженили за дъщерите на Алан-Дуло и Белар (Булгар) и счита че зад Дуло се крие сарматското племе дуласи/двали. (АГ-ЭИСК,стр.117-118) Под “Мадяр и Хунор” трябва да разбираме собствено маджарите и оногурите, които идват от Средна Азия в равнината северно от Кавказ, съвместно със савирите и сарагурите в 463 г. Топонимът „маджар” илюстриращ реално унгарско присъствие в района, е често срещан на територията на съвр.Кабардино-Балкария и по поречието на р.Кума, а крепост Оногурис е съществувала в Колхида, получила името си в памет на победа на местното население над пришълците оногури. “Нартския епос” също съдържа данни за война на Нартите с нападналите ги пришълци от изтока – Уангур[417] и Мукар[418], т.е. оногурите и маджарите (в староунг. могер). (НЕ,стр.169,182)

Етимологията на „дуло”, „двали” е спорна. Аланско име Δουλασ е открито сред надписите от Боспорското царство. Съвр. осетински форми са Дула, Дули. (ЗГ-ОФЛИ) Й.Заимов посочва българските имена от XIV в., Дуле, Дульо, Дулчо, Дуля, Дулян. А Дулатæ, Дулитæ, Дулутæ (Дулаевы, Дулиевы, Дулуевы) са съответните осетински аналози на това име. При чувашите – Тула, Тулай, Тули, Тулли. (ЧАЯ) Смятам че името е във връзка с пущунското ddála – племе, ttolэу, ttolgei – група хора, прослойка, класа, осетинското dzыle – общност, група, хора, народ, племе, явно староаланското (сарматско) dual/dwal/tual/twal, е аналог на пущунското понятие. И.Стеблин-Каменский свързва пущунските и осетинските думи като производни на индоарийското *tola[419] – отряд, група хора, в хинди, пенджабски, непалски dal, маратхи dala, в дардските езици dala, кховарски dāl, ория dała, в авестийски dara – армия, въоръжен отряд, група хора. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.222),(DDSA) Т.Н.Пахалина,

---

[417] за тези древни и враждебни първи контакти на древните българи и аланите с оногурите, говори и една интересна българо-осетинска дума, в бълг. **унгурин -** – проклетник, лош човек (обида), **унгури** – злодеи, в осет. agыrtæ/agurtæ (агури) – скитници, разбойници. (СИ-РРОД,стр.525) Българското унгур се е изговаряло с начална носовка **Ѫгур,** идентично на осетинската форма. Според Абаев това са оногурите, които той погрешно свързва с древните българи и тълкува като он-огур/огуз или 10 рода. (ВА-С-1,стр.36-37) В случая решението е друго, в санскрит aghaŕ – дявол, зло, персийски ughrī, тох.(б) eñcare – неприятен, недружелюбен, враждебен, съотв. самоназванието оногури/унгури, от което произилза и съвр. унгарци, се е вторично насложило над това понятие и предвид историческата обстановка, трайно е останало в езиците на българи и осетинци.

[418] в староунгарски “могери”, вж. “Деянията на Унгарците”. (ЛИБИ-5).

[419] Сравни с балтийското и тракийското dulo, dulos – дете, потомък, ирландското diulach - младеж. (EID) В древногръцки τελοσ – семейство, род, племе, опълчение, войска. (IEE)

също смята че осет. t/dwal е от ирански (или индоевропейски) произход и го свързва с древноиран. *t/dwar/lā или *t/dūr/lā, t/daur/lā, разширение на индоевропейския корен *t/deu – увуличавам се, раста, набирам сили, и предполага че тази дума е означавала също неголяма група от хора, семейство, род, племе[420].

Вероятно имаме индоиранско наследство, или ностратическо понятие в тюркските езици, в чувашки tüle – род, раса, tülen – размножаване, в чагатайски, езиците на алтайските тюрки (кумандинци, телеути, лебединци), киргизки, татарски, башкирски töl – род, раса, размножаване, потомство. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.261) Така че най-вероятното значение на дуло, дуласи, двали, туласи, туали е група хора, племе, общност, народ-войска, народ от войни. Ю.Гаглойти вижда в туласите, предци на съвр. южни осетинци, наричащи се двал, двал-дигор, а областта им на обитаване – Двалетия. Г.С.Ахвледиани смята двалите за първата сарматска вълна проникнала южно от Кавказ. Осетинската фамилия Тлиаг, Тлиагтæ, (т.е. тулаг) се смята, че също произлиза от древния етноним, тъй като е разпространена в Двалетия. Съществуват и др. мнения за произхода на дуласите/двали[421].

Трябва да се спомене и следния интересен факт. В древнокитайския извор “Му Тянзи чжуан” в който се изброявата племената които цар Му от царство Чжоу[422] посетил при своето пътешествие на запад, се съобщава и народа **Чжую 珠余**[423] (Zhuyu), който живее между Си Ся (в района Хеси или съвр.Гансу) и началото на [Жълтата] река (от езерото Юян/Juyan). Анализът на йероглифите показва, че древната форма на произношение на това име е била “tołа”, в епохата Хан “twala (tuala)”. Ю Таишан[424] смята, че са обитавали района по поречието на р.Чжанъе, но предполагам, че по-вероятно са обитавали в по-западна посока. Съвпадението с двали/дуло/дуласи е пълно (вкл. с древноиндоиранската форма *tola), но дали е случайно или това са техните предци които в IV - III в.пр.н.е. са обатавали района на Гансу и после са мигрирали на запад, същото от “клисурите на Имеон” с юечжите и усуните, не може да се каже, поради липса на други податки, така че е само изказано предположение.

2). Барсили. Дават название на областта в Кавказ и на Балканите. Арменските и сирийските извори ги посочват като живеещи съвместно с българите и хазарите. Барсилите са често споменавани сред “хонските” племена нападащи Закавказието, от арменските и грузинските извори. В един от преписите на “Ашхарацуйц” се казва че съпругата на хазарския каган обикновено е от народа на барсилите. Арабските извори съобщават, че

---

[420] Т.Т.Камболов. Очерк истории осетинского языка. 6.2. Осетинские субэтнонимы.: http://ironau.ru/kambolov-hist-o4erk.html

[421] Според В.Н.Гамкрели, в двалската етногенеза участва и един по-древен местен субстрат, най-вероятно от вайнахски произход, дал според него и името двали. Г.А.Меликишвили посочва че в свой надпис, асирийският цар Тигратпаласар I, съобщава племето туали, като живеещо в страната Наири (Урарту). Но четененото на името е твърде спорно. (ВК-ИА,гл.9) Обиковенно хипотезата за неиранския произход на двалите се подкрепя предимно от грузински учени. На това мнение е и Абаев. (ВА-С-3,стр.326) Но Плиний и Птолемей недвусмислено посочват че **талите/вали** са сарматски народ!

[422] Му-ван от царство Чжоу. Около 989 г.пр.н.е., той извършил поход на запад, в земите на „западните варвари” (жуни и ди). Той е първообразът на героя Му „Сина на Небето” (Му Тянцзи).

[423] **Чжую 珠余** (Zhuyu): Първият йероглиф е 侏, съвр.форма zhū, в древнокит. и клас. старокит. to, еп. Хан twa, значение: къс, малък. Вторият йероглиф е 余, съвр.форма yú, в древнокит. и клас. старокит. ła, в еп. Западна Хан la, значение: сам, аз, тка че названието на този народ е било tołа (Ханска форма) twala.

[424] YU Taishan. The Communication Lines between East and West as Seen in the „Mu Tianzi Zhuan” Sino-Platonic Papers, 197 (January, 2010): http://sino-platonic.org/complete/spp197_mu_tianzi_zhuan.pdf и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Mu_tianzi_zhuan.pdf и в превод на български http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Yu_Taishan_Mu_sin_na_nebeto_zapadno_patuvane.pdf

“берсула” е едно от трите основни племена формирали волжките българи. Ибн Фадлан (922 г.), Гардизи (XI в.) посочва, че волжките българи се делят на три рода берсула, аскал, булгар. В „Худуд Ал Алам” (982 г.) са посочени берзула, ашкил и булгар. Т.Симоката в своята “История” ги посочва като “барслет[425]”. Теофан Византиец съобщава че “хазарите са голям народ, излязъл от вътрешността на Берзилия, страната известна като “Първа Сарматия”.

Псевдо-Захарий (преводачът на Захарий Ритор) нарича Барсилия: „Базгун” (bzgwnܒܙܓܘܢ) е земя със (свои) език, която достига и се простира до “Каспийските врати” (Дарял) и морето, които се (намират) в хунските (hwny`ܗܘܢܝܐ) предели”. Самите „барсили” са посочени под формата багарсик (b`grs`qܒܓܪܣܝܩ). (ZM-SyCh, Book 12, CHAPTER VII)

В „Ашхарацуйц” барсилите са посочени като типичен скотовъден народ, извършващи сезонни миграции към делтата на р.Волга: „…В средата на тази реки (Атл – Волга) има остров, на който се укрива народа на 8) **Баслите**, от силните народи 9) Хазари и 10) Бушхи, които идват тук на зимни пасища и се разполагат на изток и запад от реката. Островът се нарича „Черен”, защото „почернява” от многото събрали се **Басли**, населяващи го заедно със своите стада. Птоломей нарича този остров Грав. Ръкавите на река Атл зад острова отново се съединяват и достигат Каспийско море, като отделят Сарматия от Скития…”.

Етнонимът “барсили” се предава от ислямските автори (персийски, арабски) като Бурджан. Предположението че „барсили” или „берсула” е вариант на арабското „бурджан” пръв прави А.Булатов, имайки предвид един от основните башкирски родове „Бурзян” (Borjan) без обаче да се задълбочава във въпроса[426].

От персийските автори Ибн Хордадбех разказва че във времето на Арташир Папакан (220 – 240 г.), основателя на Сасанидската династия, сред пограничните държави на Иран, е и земята на Бурджан-шаха. Той е поставен редом с Кушан-шаха, Арманийан-шаха (владетеля на Армения), Азарбазган-шаха (владетеля на Азърбайджан), Сиджистан-шаха (владетеля на Сисакан/Сисган, у Захарий Ритор или Сюник), Туран-шаха и др. Отговор на въпроса къде е било местоположението на царство Бурджан дава един от ранните арабски историци Якуби (края на IX в.) в своята “История”. В главата “Царствата на Севера”, описваща народите на Кавказа и Закавказието, той пише: “…разделил Фалаг бен ‘Абр бен Арфахшад бен Сам бен Нух (т.е. Ной) земята между синовете си… Отделили се от тях племето от потомците на Нум и тръгнали на север. Разселили се в тази страна и дали началото на няколко царства: Бурджан, Дейлем, Табар (Табарсаран), Тилсан (талишите), Джилян (Гилян), Филан[427] (лбините/лпините или Кавказка Албания/Алуанк), Алан, Хазар,

---

[425] сармато-аланската форма е bardzeltæ.

[426] Булатов А.Б. Восточные средневековые авторы о башкирах // Археология и этнография Башкирии. Уфа, 1971. Т. IV. стр. 323.

[427] Йакута дава ценно сведение за народите на Дагестан, като след табарсараните, на река Рубас, посочва филанте като техни съседи. След филаните са разположени земите на лакзите (Lakz), al-Liran и Sharvan. Балазури, разказва за سد اللبن - s.d al-l.b.n. „стената L.b.n”, която шах Кавад издигнал между Ширван и Баб Ал Лан (Дарял). Ибн Хордадбех нарича прохода bab L.ban-shah, т.е. „проход, врата на Лабан-шаха”. Този народ L.b.n, съответства на посочените от арменските автори Lip'in-k' и Lupenii на Плиний, които отговарят на едно от племената в Кавказка Албания – лбините, или лпините, дало и названието на страната. Така че Lip'in, е деформирано в арабска транкрипция и се е получила репозиция на сричките Lip' - *Lif/Fil. Филан е всъщност земята на лбините (Кавказка Албания), които в един по-късен етап са подчинени от „господаря на Сарир”. (ВМ-ХАА) В по-късните арабски географски трактати, с названието Сарир (Sarir), се обозначава територията на съвр. Дагестан. Смята се че произлиза от арабското а Sahib al-sarir – „Господаря на трона”, което арабите

Дуданийа (Дидо, дидойците), Арман (Армения)…” Сравнявайки с съобщението на Ибн Хордадбех[428], се вижда че народът “бурджан” е обитавал в Кавказ, а не както се предполага от някои – на изток от Иран. Съобщението на Якуби ясно посочва това местоположение. Йакут ар-Руми[429] в своя енциклопедичен речник “Муджам ал-булдан” има статия “Бурджан” където съобщава: “Бурджан е област на Хазария”.

Интересни сведения за “бурджаните” дава Ал Масуди, в разказа си византийския император Константин. Преди да приеме християнството Константин воювал в Мала Азия с бурджаните. И тъй като войната завършила успешно за него, решил да приеме християнството[430].

Ибн ал-Асир разказва за разгрома на ефталитите от Хосров Анушируан, като съобщава че: “След като уредил своите дела, той (Хосров) воювал с Фергана, после се върнал, завладял Бурджан и построил градовете Шабиран, Маскат и Баб ал-Абваб (Дербент). И нарекъл този [град] “Врати” защото от него започвал пътя през прохода към планината”. Табари пише още по-определено: “Анушируан нападнал Бурджан, и като се върнал оттам построил Баб ал-Абваб…”.

В “Худуд ал алам” (“Граници на света” анонимно съчинение, писано в 982-83 г.) има интересно съобщение за Березития като провинция на Византия и за българите в Дунавска България, в главата посветена на Рум (Византия): “16. Бурджан (Burjan) – провинция в областта наречена Тракия (B.rqiya); това е благодатно място, облагодетелствано от природата, но имащо малки богатства. Като цяло това е степ и обработваеми земи. Има много речни води. Това е част от ар-Рум (Византия) и (народът и`) плаща хараdж на царя на ар-Рум…”. След описанието на славяните, които са християни и поданици на ар-Рум, се дават сведения за Българското царство: “18. Българи (Bulghari) – това е името на народа, живеещ в планината Булгари (Стара планина, Балкана) намираща се на северозапад от Рум. Те са неверници и също са румийци (т.е. християни), но са в непрекъсната война с останалите румийци. Тези българи са планински жители, които владеят много поля и голямо количество стада...”. [431] В случая авторът е ползвал по-стари данни от времето когато Березития все още не е част от България. Но тук интересното е, че пряко се посочва равенството Бурджан = Березития (Барсилия).

Друг арабски автор Муслим ал Джарми, съобщава за похода на император Теофил срещу арабите в 837 г.: “В тази година 223 по хижрата, настъпи Туфил (Теофил), царят на ромеите със своите войни и с царете на Бурджан, Бургар, саклабите и другите [народи]…”. През 837 г. в Родопите избухва въстание на славяните срещу византийската власт. Българският кан Пресиян нахлува в ромейските предели и присъединява Македония и Беломорска Тракия към България. Император Теофил е безсилен да го спре, тъй като е започнал война с арабите. Вместо това подтиква сърбите да влязат във война с българите. Т.е. няма данни българите и “бурджаните” (березитите) да са били съюзници на Теофил, което показва, че арабския автор е отразил неточно събитията. (СХ-БИЕ) Но пък до това събитие Березития (на територията на Македония) е била отделна от България. И предвид

дават на местния владетел (за неговия златен трон – арабски sarir, Ибн Руста използва персийския аналог takht – трон).

428 Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. и комм. Н.Велихановой. Баку, 1986. стр.61. http://www.indostan.ru/biblioteka/3_2707_0.html

429 Йакут ар-Руми. Му’джам ал-булдан. Бейрут, 1990. Т. 1. стр. 443.

430 Масуди. Мурудж аз-захаб ва ма’адину-ал-джавахир. Сайда-Бейрут, 1987. Т. 1. стр. 317—318.

431 Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. — 982 A. D./Tr. and expl. by V. Minorsky (превод на руски): http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm, главата Рум (Византия) http://odnapl1yazyk.narod.ru/hud42.htm

факта че българското ядро в Македония, води началото си от Кубер, възниква въпроса, не са ли били в основата си Куберовите българи, барсили[432]?

Относно етимологията на името, освен посочената хипотеза за връзка със светъл/бял, може да посочим и други решения[433]. Широко застъпената в миналото версия, че названието идвало от тюрксото “барс[434]” – дива котка, рис, е изцяло несъстоятелно.

Интересно е дали едноименната българската етнографска група в Македония **“барсяци/варсяци”** има връзка с барсили? Според БЕР, произходът на думата е неясен[435]. Но изхождайки от съобщеното в “Худуд ал алам” не би трябвало да има съмнение. П.Голийски е изцяло на това мнение и привежда инересни доказателства. Названието е свързано с областта Березития в Македония. А.Библиотекар съобщава че князът на березитите се казва Акамир. Името не е славянско[436]. Също през XIV в. в Македония са разпространени българските имена Варсак, Барсак, Барчула. През XIII в. около Одрин съществува местността Варсикини (гърцизиран вариант на Варсак). През XVI в. в Щипско е записано име на село Варсак, което Ст.Веркович отбелязва през 60-те год. на XIX в. като Варсаково. В Азърбайджан на р.Аракс също има селище Варсан.

---

[432] В това отношение интерес буди “Земята Бърса” – района около Брашов в Трансилвания, спомената в документ от времето на унгарския крал Ендре II в 1211 г., с който поканва рицарите от Тевтонския Орден, да създадат свои военни структури за война със „езичниците кумани”. В следващите 11 години, „братята-монаси” осъществяват ред успешни военни акции срещу куманите и укрепват унгарските погранични крепости в Карпатите. Обикновено Брашов се обяснява с хипотетичното куманско barasu – крепост, но като втора възможност може да мислим че тази земя се е наричала Барсилия/Баршилия, и води началото си още от Аварския каганат, явно обитавана от българите (барсили) на Кубер?

[433] В тох.(б) warsāo, warsāim, в тох.(а) wäsri, wshri – планинска ливада. (DA-DT-b) В пущунски warsak, warsakaey – планинско било, в български **обрьшь** – високопланинска поляна, пасище, заето и в румънски като аналогичното obreză. (БЦ-ИБЕ-2,стр.42) В нуристански (кати) barz – планинско пасище, но отново стигаме до протоирански *barzaka – височина и висок/бял/светъл, респ. в памирските ез. barzangi – великан, исполин. Като друга възможност може да се посочи в осетински bardžыn/bargin, bargun – сила, власт, bardz – група, много хора. (ИРС) Все пак **Барсили,** респ. **барсяци, варсяци** – жители на страна богата на планински ливади, може да възникне само като вторично название, и то придобито в Кавказ, а не като самоназвание.

434 тюркското bars – рис, пантера, тигър, се използва само като съставна част от jolbars/ julbarïs/džolbars/žolbarïs, където jol/jul/džol/žol озн. път, втор.зн.: линия, ивица, т.е. животно със шарена козина на линии или тигър. В монголски bar, древномонг. bars, тунгусоманджурски (солонски) bari – тигър. Предполага се че тези думи са персийски заемки от перс. pars, fars – леопард, дива котка, рис. (ССТМЯ-1,стр.72) В пресийски това са древни заемки от хетски pars, fars, nappars означава леопард, тигър, е заимствано от по-древното хатско xa-prasun. В протоиндоирански prdaā, санскритски pṛ́dākus, согдийски pwr`nk (pūrānk), средноперсийски, таджикски palang, осетински færank, кушанобактрийски parlaggozino, пущунски prānga, prāng, ягнобски palang, дардски parṛām, кховарски purdum, plik – леопард, барс, персийски parwānak - рис. (L-IAIL) В гръцки παρδαλις – барс, леопард, навлязло вторично в някои български говори като пардал – леопард. (СИ-РРОД,стр.338) Също в гръцки πάρδος, латински pardus – барс, рис, се смятат за ирански заемки. Интерес представляла китайското 豹, съвр.форма báo, в древнокитайски prēkws, prēkēw, класически старокитайски prēwh, епохата Хан (Старша Хан) prjāwh, (Младша Хан) priāwh, значение: леопард, шарен, петнист, показващо далечен сино-кавказки паралел с хатското понятие.

[435] Бълг.етимолог.речник, том 1, стр.104

[436] Името категорично не е славянско по произход, тъй като ***ако, каки*** в славянските езици означава фекалий, изпражнение. При осетинците има подобни имена Ако, Акий, Аккуй, Аккы, Акъо, а при чувашите – Акки, Аккас, Акки, Аккус, Акмăрса. (ЗГ-ОФЛИ),(ЧАЯ) В осетински akkag означава достоен, издигнат, съотв. в тох.(б) akk – издигам, acam – достоен, akāsāe – небе. В хотаносакски ākāsā, в санскрит ākaz, общоирански *asman/*osmon - небе. (DA-DT-b) В келтските езици, в ирландски aghaidh, староирландски *agita – старши. (EDGL) В кховарски akam, akim – управител на провинция, палийски agga – пръв, висш, управляващ. Произходът е свързан с древноиндоиранският корен aug, ug – увеличаване, нарастване, усилване, издигане, възвеличаваме, възхвала. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-1,стр.258-261)

От същия произход е названието **Варачан** – важен град в Хазария, смятан за централен град на Барсилия. Споменат е първо от Мовсес Каганкатваци във връзка с мисията на епископ Израил при кавказките хони, свързана с опита за покръстването им. Намирал се е на север от Дербенд и е бил столица на „Царството на хоните”. В арменската география „Ашхарацуиц” (VII в.) се казва: „…На север от Дербенд, в близост до морето се намират 51) царството на Хоните, на запад в Кавказ е градът на хоните, Вараджан (Варачан), а също градовете Чунгарс и Мсндр (Семендер). …”. Градът Варшан е посочен от кагана Йосиф в писмото му до евреина Исак Хаздай ибн Шафрут. Ф.Минорский го отъждествява със селището Башлы, на р.Артозен в Дагестан като предполага, че то отразява по-старото Барсли от барсили/варсили. В своята „Хазарска книга” или “Кузари”, Йехуда Халеви[437] пиша за планината Варсан, където имало накаква пещера, почитана от хазарите като храм.

Всичко това показва, че имаме древнобългарски произход на етнонима **бърсяци/варсяци**, свързан най-вероятно с племето барсили. (ПГ-БКА,стр.432-433)

Името на барсилите не е изчезнало безследно в Кавказ. В Равенския космограф, барсилите са споменати като място или народ разположен в близост до Колхида: „4. по-нататък, от северната страна около Океана в съседство с гореупоменатата Велика Скития е разположена страната, наречена Колхия, Коркеон, Меланглион, **Бассаринон**. Тази Колхия, както казват, в основата си е пустиня. За тази страна разказва философът Пентесилей[438]”. (IV. 4.] Item ad partem septentrionalem iuxta Oceanum confinalis praefatae maioris Scythiae ponitur patria quae dicitur Colchia Circeon, Melanglinon, **Bassarinon**. quae Colchia Circeon in omnibus eremosa esse dinoscitur. de qua patria enarravit Pentesileus philosophus.) (RAC-IV),(РАК) В случая въпреки неточностите в описанието на Колхия – Колкия или Източна Колхида, се виждат названията Коркеон – керкитите[439] на Плиний, Меланглион – меленхлените (Μελαγχλαινοι), озн. букв.: „облечени в черно” споменати още от Херодот, след това и от Клавдий Птолемей, и Бассарион[440] или Барсилия.

Турският пътешественик Евлия Челеби пише следната местна легенда, която научил за произхода на името на връх Елбрус: “Арабите наричат тази планина Абулджибал, което означава “баща на планините”. Персите наричат тези високи планини Кух-и Алборзи, защото в подножието им живеят планинците от племето борзи”. (ЭЧ-КП, /768-771/ ОГРОМНАЯ СТРАНА ТАУСТАН) Названието “Елбрус” във формата “Ал Борзи” първоначално се появява в писмота на хазарския каган Йосиф до Хасдай ибн Шафрут, датирано към 934 г. [Коковцев, 1932, с. 20, 74] Може да сравним “борзи” с “боруските” на Птолемей, според мнението на А.З. Валиди Тоган, но това е твърде спорно[441].

Немският учен Якоб Рейнегс посещава Кавказ в 1780 г. и съобщава че: “На Баксанските планини, пасат своите стада 160 бедняци от племето орузи” [Reineggs, 1876, с. 263]. По същото време Й.Гюлденщедт (Гюльденштедт) също посещава този район и

---

437 Йехуда бен Шмуел Халеви (1071 – 1141 г.) испански еврейски лекар, поет и философ. Книгата “Кузари” (Хазарска кинига) е философски трактат, написана като диалог между хазарския владетел и еврейски мъдрец, в който автора представя своите философски идеи и виждания за бъдещето на израелския народ. Тя е прототипа по който сръбският писател, поет и философ Милорад Павич (1929 – 2009 г.) написва своята книга “Хазарски речник” (1984 г.).

438 неизвестен от други източници.

439 предци на черкесите, абхозо-адигско племе.

440 мнението на Дилеман (Dillemann. La Cosmographie. P. 74)., че Бассарион отговаря на бастарните е твърде съмнително, предвид локализацията в близост до Колхида, а не до Дунавската делта, където са обитавали бастарните. Още по-странно е мнеието на Й.Шнетц който чете „сармати” Sarmaton (< (h)ac sarmaton). (АП-ВЕРКТ,стр.262, бел.332)

441 местоположението на боруските е твърде неясно, някои виждат в тях древното балтийско племе пруси.

съобщава че населението на Баксан се нарича барзили и говорят тюркски език. (НВ-ЭПСК, стр.100) Т.е. орузи = барзили.

В самото начало на XIX в. друг немски учен, Ю.Клапрот, съобщава: "Към карачаевците още принадлежи и живеещото на североизток от тях (кубанските карачаевци), на планинския хребет Чалпак (Джалпак), племе "урусби". (НВ-ЭПСК, стр.101) Жителите на Басканската клисура в Балкария са известни като "урусбиевци". Вероятният преход е станал от борзи → борси → (б)орси → урус, след окончателната им кипчакизация.

Грузинските източници от XIV – XV в. наричат земите на съвр. Балкария "областта Басиани", което А.В.Гадло обяснява като изменено предаване на етнонима барсили. Според него грузинското название Басиани е възникнало под влияние на арменският вариант на името барсили, предаван с пропущане на "р" като басили, басли, с добавяне на грузинският суфикс за мн.ч. "-ани" т.е. Ба(р)сиани → Басиани. (АГ-ЭИСК,стр.67)

Вероятно етнонимът барсили (или пугури/бурк/пурк) се е съхранил и в Гудермеската област на Чечения в района на селището Брагуни, и Борасувотар на територията на Ингушетия. В района на сливане на реките Сунджи и Терек се намира областта **Брагун** или **Барагун**. (НВ-ЭПСК,стр.130-131) През средновековието в района живее племето брагуни или борагуни, което се е кипчакизирало и днес са част от кумиките[442]. Възможен е и друг произход, от вуругунди (вархонити, авари) останали в Кавказ, вуругундите са взели основно участие в етногенезата на съвр. лакци в Дагестан.

Интересен факт е че и днес в Североизточен Иран, в Западен Хорасан, окръг Дастуран, в южните подножия на Копетдаг има селище Барсил.

3). Котраги (кутригури) и утигури. За тях съобщава Псевдо-Захарий, при описанието на народите в Кавказ от 555 г., като ги съобщава под формата куртрагар (kwrtrgr ܩܘܪܛܪܓܪ), съседи на **бургар (bwrgr ܒܘܪܓܪ)** и авар/абр (`br ܥܒܪ).

От византийските автори Прокопий Кесарийски (500 г. – ок. 565 г.) съобщава следните важни данни: „Зад сагините са се установили много хунски племена. Лежащата тук страна се нарича Евлисия. Крайбрежната и част, както и вътрешността и е заета от варварите чак до т.нар. „Меотидско блато" и до река Танаис (Дон), вливаща се в „Блатото". А самото „Блато" се влива в Евксинский Понт. Народите, които живеят тук, в древността се наричали кимерийци, а сега се наричат **утигури**. По-нататък в земите на север от тях, обитават безчислените племена на антите". … „В стари времена много хуни, наричани някога кимери[443], населявали тази страна. Те имали общ владетел. Един от владетелите им имал двама синове, Утигур и Кутигур. След смъртта на баща си, разделили властта и народа, като едните се нарекли утигури, а другите кутригури, по имената на владетелите им, двамата братя Утигур и Кутригур"…" От тях (хунските племена) кутригурите, заедно със своите жени и деца се заселили тук. И въпреки, че ежегодно получавали от императора дарове, те често преминавали р.Истър и нападали земите на императора. Явявали се ту като съюзници, ту като врагове на римляните. Утигурите със своя вожд се заселили в своята страна, за да живеят самостоятелно". Следва разказа как утигурите се сблъскали тук с готите-тетракситы, като първоначално се стигнало до враждебност, но после след преговори постигнали разбирателство „и станали (готите) съюзници и другари на утигурите, като живеели съвместно и имали равни права. По този начин тук се установили и готите, тъй

[442] Ахмат ХУБИЕВ, учитель-историк, с.Брагуны Гудермесского района Чечни. "О прошлом и настоящем борганов". Опубликовано: газета "Ёлдаш/Времена" // 07.05.2010 : http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9524

[443] типичната византийска традиция за приписване на по-стари антични названия, на съвременните им народи, напр. българи-мизи, сърби-трибали и т.н.

като кутригурите се изселили от Блатото на запад, а утигурите оставайки тук сами и не създавали затруднения на римляните". (ПК-ВГ)

Допълнителни сведения за тях дава Агатий Миренайски (536 – 582 г.): Народът на хуните някога е обитавал тази част на Меотидското езера, която е обърната на изток, и е обитавал на север от р.Танаис, както и другите варварски народи, които са живели в Азия до Имейската планина (Имеон). Всички те се наричат хуни или скити. Били са разделени на племена, някои от тях се наричат **кутригури**, други **утигури**, някои – ултизури, а други вуругунди[444]. Преди много столетия те са дошли в Европа, действително водени от елен, както разказва легендата, или по друга случайна причина са преминали Меотидското блато…".

По-нататък продължава, описвайки събитията от 558 г.: „Заберган, вождът на хуните наречени кутригури, предвождайки голяма конна войска преминал [по реката Дунав, която била замръзнала], както по суша, и много леко навлязъл в земите на Римската (Византийската) империя. Намирайки тамошните области напълно безлюдни, те без всякакви трудности проникнали във вътрешността [на страна] и, бързо преминали през Мизия и Скития, нахлули в Тракия. Там той разделил войската си, като една част изпратил в Гърция за да опустошат тази незащитена от военни гарнизони страна, а другата изпратил във Тракийския Херсонес (на Мраморно море)". Заберган застрашава Константинопол, а Агатий посочва че причината за този поход е била толерирането на съседното племе утигури и техния вожд Сандилх, от Юстиниан. След като Заберган е спрян от византийската съпротива, се изтегля към Дунав с богата плячка. Тогава Юстиниан изпраща писмо до Сандилх с което разпалва завистта му и го подстрекава да нападне Заберган. Сандилх „неочаквано пресрещнал, връщащите се от Тракия и щом преминали Дунав, избил много от тях и взел тяхната плячка. Тези които оцелели и се добрали с мъка до своите (земи) започнали война с него. И след това за дълго време те били в постоянна борба, като враждата между тях непрекъснато растяла. Те се нападали и ограбвали взаимно, докато почти напълно не се унищожили помежду си. Така взаимно се изтощили и даже загубили племенните си названия, като били подчинени от други (племена) и получили техните имена. Такова е жестокото възмездие което получили за своето вероломство". (АМ-ОЦЮ,кн.5)

Прокопий обаче дава друго тълкуване на събитията. Той казва че по-това време гепидите, притиснати от лангобардите и смятащи че Римската империя (Византия) веднага ще влезе съюз с тях, потърсили помощ от „кутригурите които тогава живеели до Меотидското блато, с предложението да воюват заедно срещу лангобардите. Кутригурите веднага изпратили на гепидите войска от 12 000 души водена от Хиниалон, мъж много вещ във военното дело"…Но тъй като войната с лангобардите още не е била започнала, гепидите ги подтикнали да нападнат Византия, като ги прехвърлили през Истър, в своя участък от реката (около Срем). След което следва разказа за писмото на Юстиниан до Сандилх, вожд на утигурите. Прокопий съобщава още подробности. Остатъците от разгромените кутригури, заедно с други хуни (не ги назовава) водени от Синий, който някога се сражавал под командването на Велизарий, помолили императора да им разреши да се заселят в земите му, като съюзници и той ги заселил в Тракия. Това пък от своя страна предизвикало гнева на Сандилх, който изпратил писмо до Юстиниан, за да му каже че е направил голяма грешка. (ПК-ВГ) Прокопий смесва българите в Гепидското царство с кутригурите.

[444] народ дошъл от Ср.Азия и асимилиран от местните дагестански племена, днес неговите наследници са лакците. Предполага се че вуругунди е изменен запис на вархонити, т.е. част от ефталитите или част от аварите.

Менандър Протектор описва тези събития, но посочва Заберган като вожд на кутригурите, с което потвърждава информацията на Агатий Миренайски. Той внася и допълнителни сведения за съдбата на утигурите: „Аварите скоро започнали война с утигурите, след това със залите, които са (х)уннско племе, и разгромили савирите” (МВ-И,откъс 5) След това той съобщава за нападението на аварите над антите, за което вина имал и Котрагиг, който имал родство с аварите и ги настроил срещу анитите. Става дума за котрагите/кутригури. Това не е единственото споменаване на племе с името **зали**[445]. Птолемей също споменава сарматско племе **сали**, съседи на агатирсите, аорсите и пагиритите.

Менандър съобщава, че „котрагирите” (Κοτράγηροι) т.е. кутригурите са били подчинени от аварите, тъй като аварският каган Баян заявил, че „гибелта на 10 000 от тях, за него няма да е голяма загуба” във връзка с войната срещу гепидите в 568 г. (МВ-И,от.27)

В 576 г., Менандър Протектор съобщава за племето утигури: „из Реч на Турксант, тюркския каган, обращение към византийския пратеник”: „Вижте нещастници аланските народи, и племето утигури, които бяха въодушевени от безмерна гордост, които се осмелиха със собствените си сили, да се противопоставят на непобедимия тюркски народ. Но се излъгаха в своите надежди. Затова и сега станаха наши роби”. Тъй се хвалел Турксант, човек високомерен и горделив”. (МВ-И,от.45),(ЮГ-А) Става дума за Истеми-каган, който в 571 г., извършва голям поход до Северен Кавказ, и излиза на Кимерийския Боспор, като подчинява аланите и утигурите (но не и българите).

В началото на VII в. названието кутригури/котраги започва все по-често да се приравнява към българи.

Теофан Изповедник (758/60 - 818 г.) свързва котрагите с българите-уногондури като родствени племена, в свой разказ за произхода на българите. Вкл. съобщава че Котраг е име на втория син на Кубрат: „А вторият негов брат, по име Котраг, преминал река Танаис, и се заселил срещу (владенията) на първия брат (т.е. първородния Бат-Баян” (ФИ-Х, 679/680 г.)

Патриарх Никифор (758 – 829 г.) в своята „Кратка хроника” съобщава, че в Стара и Голяма България живеят и котрагите (Κότραγοι), които са едноплеменници на българите и единият от синовете на Кубрат носи името Котраг (Κότραγος).

Лъв Дякон[446], живял през X в., съвременник на император Василий II Българоубиец (976 – 1025 г.) съобщава, че българите “мизи”, са се отделили от северните котраги (Κοτράγων). След това се настаняват на ромейска територия при управлението на Константин Погонат и по името на своя племенен началник Булгар (Βυλγάρου) наричат страната си България. Лъв Дякон, разделя котрагите от българите по географски принцип. (АС-ЕК)

Това ни съобщават изворите за котрагите (котрагури/кутригури) и утигурите. Както става ясно, те не са пряко свързани с българите, а впоследствие част от тях се е вляла в древнобългарската общност. Последното което се знае за тях е, че кутригурите попадат под аварска зависимост, а утигурите под номинална тюркска, за кратко време. Както казва Агатий Миренайски, те толкова се изтощили в междуособиците си, че загубили племенните си имена и приели за свои имената на други народи, които ги покорили. Техният произход не е много ясен.

[445] възможно е **залите** да са оставили етнонима си, като название на р.Сала, приток на р.Манич. Какво се крие зад него, не е ясно, възм. е връзка с осетинското дигорско žыle/čыle – общност, множество, хора, народ.
[446] ГИБИ, T. V, Лъв Дякон – превод Г. Цанкова - Петкова, София, 1964 г., стр. 252;

Известните имена на предводители от тези две племена показват ирански произход[447]. Най-вероятно са късни сарматски племена.

Особено ценна информация дава Я.Рейнегс, който в XIX в. посещава Кавказ. Той съобщава за осетинското общество (род, племе) **утигури,** които са съседи на „народа бадил" (балкарците) и принадлежи към осетинската група „тигур". **Според Клапрот, няма съмнение че групата утигури е част от остенците-дигори!** (МИ-ДДОЯ,стр.31-32) Вижда се, че тази част от утигурите, която е останала в Кавказ, по-късно се е сляла с дигорите!

Според Абаев названието утигури/утригури произлиза от дигорското ustur – голям, силен, респ. usturgur – голямото племе (род). В този аспект може да посочим и осетинското kъada – малка, kъadder – малък, респ. кутригур – kъaddergur – малкия род, малкото племе и българската дума **кутре** – малък[448] (малък пръст, малко kученце). Котраг може да се изведе от kъadder и словообр. суфикс за имена –ag (др.иран. -aka). Другата възможност за етимологията на кутригури, котраги е „потомци на Курт" и евентуална връзка с по-късните осетинци-куртагити (куратaтници), или осетинците-кударци (кудетите в "Ашхарацуйц"). На това мнение е А. Дз. Цагаева, който свързва с етнонима куртагер (кутригур) с названието на

[447] **а). Заберган** се открива още в надпис на сасандския шах Шапур II от 261 г. Заберкан (Zbrkn) е име на персийски военачалник, Т.Симоката предава същото име като **Заберт**, (края на VI в.) началник на крепостта Хломарон. (ФС-И,кн.2,VIII) В авестийски zabar, персийски zêrbe, zabr, шугнански zārb, гилянски zarba, язгулемски zêrbê, сариколски zarba, осетински хъæbær – смел, здрав, твърд. (VS-ETD),(ИРС),(ДРС) В персийски zabar, е получено от (az+bar), със значение голям, висок, издигнат, силен, от az – размер и bar – воля, действие. Втората част на името –ган, е свързана с общоиранския корен *gan – поразявам. Така че Заберган означава да поразява силно, име със заплашваща семантика. Съвр.форма – фамилията Заберов, Заберски.

б). Анагай – утигурски вожд, живял около 576 г. При чувашите се срещща аналогичното Анак, Анаккай, Анаккей, Анка, Анкас, Анкей, Анач, Аначчи, Анӑс, Аней. Като –кай/-кей е широко разпространен суфикс за образуване на мъжки имена, което показва че изходната форма на името е **Анак/Анаг.** (ЧАЯ) При осетинците се среща Айнаг, а при партите Анак. Предполагам че съвр.българско име, срещало се и като Ано, Ане, Аньо, Аначко е от същия произход, отразяващо изходното Анак. (ЙЗ-БИ,стр.12-13) Вероятна връзка с древноиранското *anīka, авестийски anika – лице, предна част, средноперсийски anīg, anīk – предна част, в хотаносакски ina, inaka – напред, в съвр.персийски nak, пущунски ananga, anagaj, талишки ang – лице. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-1,стр.171-172) В осетински ængæs – добре изглеждащ, с добър вид, във връзка със согдийското `ngs (angas) - лице. (Ch-DIV),(ВА-С-1,стр.159) така че името вероятно е означавало преден, пръв, или с добър вид, красив. Интересно друго обяснение на името Анагай, познато и като сарматско име дава М.Цагараев: **Αναγαιος** - не притежаващ стада. (МЦ-СПИ,стр.8)

в). Акага – царица на утигурите. В осетински akkag означава достоен, издигнат, което обясняват изцяло етимологията на древнобългарското женско име Акага – достойна. Среща се като Аккака при чувашите. (ЧХЯ)

г). Сандилх (Сандил), у Агатий Миренайски е записано **Σάνδιλχος**, а у Прокопий **Σανδίλ**. В авестийски sānd – добронамерен, средноперсийски shin, кушанобактрийски sindo – желание, sindamo – доволен, съвр.персийски sen, sandee, със значения добър, щаслив, радостен, похвала. Това обяснява смисъла на името Сандил(х). В пехлеви и всички ирански езици dil – сърце, т.е. „с добро сърце".

д). Синий/Синион, в тох.(б) senik – грижа, заинтересуваност, обслужване на нещо, щадене, sain - поддръжка. (DA-DT-b) Има ирански паралели: хотаносакски zānk, согдийски zinih, пехелеви shnās, крорайнски jhenigā, авестийски zāana – грижа, щадене, заинтересуваност. Значение: грижещ се, покровител.

е). Хиниалон, съвр.производни **Хинко, Хинчо, Хино.** (ЙЗ-БИ,стр.331) Вероятна връзка с осетински иронски xin, дигорски xinæ – хитрост, заето в карачаевобалкарски xine, xejne – коварен, хыны – строг. Производно е на осетинското kinæ – мъст, от древноирански *kaina, авестийски kaena, персийски kīn, kīna, пехлеви хуn – отмъщение, мъст. (ВА-С-4,стр.201-202) И втората част "алон", което е и едно от самоназванията на аланите, останало в съвр.осет.език в народните легенди, като allon (В.Абаев). (ВА-С-1,стр.47) Може да преведем името като „отмъстител на аланите".

[448] В БЕР, **кутре** – малко куче, малък пръст, **кутри** – беден, нещастен, **кутър** – малък, нисък, се обяснява като сходно развитие в праславянски и древноиранска на индоеврп. корен *kut- малък. (БЕР, том 3, стр.160, 162) Но всъщност е пределно ясно, че българската дума е от древнобългарски, ирански произход!

Куртатитнската клисура в Северна Осетия[449]. Според генеалогичните легенди, куртатинците и тагаурците (и двете групи са част от иронците) произлизат от двама братя Курт и Таг[450]. А.Дзиццойты съобщава следните интересни данни. Според едно дигорско предание, техните съседи кударците са дошли от север, от Алагирската клисура, където също е имало област Кудар. В случая Куртатинската клисура е съседна на Алагирската. Може да се предполага че куртатинците са далечни родственици на кударците, които в един по-късен етап (след нашествието на Тамерлан) са се преселили на юг от Кавказ (в съвр.Южна Осетия). Дигорците и „трусовците" (жителита на Трусовския проход) наричат с името „кудайраг" изобщо южните осетинци. Последните пък наричат сънародниците си живеещи зад Кръстния проход (Крестовой перевал, по осетински Бидарта) в Сев. Осетия, с името дзимыр, което според тях е синоним на кудайраг. (ЮД-КС). Както е известно етнонимът „дзимар" под формата „дирмар (d`rmr) е съобщена още в 555 г. от Псевдо-Захарий, преводачът на Захарий Ритор, паралелно с куртрагар (kwrtrgr). Кударците са споменати и в „Ашхарацуйц" като кудети (Kowdētk). Следователно може да се мисли че някаква част от котрагите е попаднала в Северен Кавказ още в V – VI в. и впоследствие се е вляла във формиращата се осетинска общност, подобно на утигурите/уитигури. Но може да има и др.решения[451].

Кой е вероятният народ от който произлизат котрагите и утигурите? Според А.Гадло това са оногурите. Вероятно първоначално са били подчинени на оногурите. Тази версия е донякъде логична, но не е единствено възможна. Котрагите обитават между Азовско море и р.Дон, а утигурите източно от тях, от Азовско море, до делтата на р.Кубан, т.е. това е старата „Патрия Оногурия", но вече разделена на две. А по-южно, по средното и горното течение на Кубан са уногундурите/внъндури за които се казва, че са близо до Хипийската (Конска) планина – Суган/Шуган.

Плиний Старши (Historia naturalis) съобщава за народ "утидорси", които обитават на север от Каспийско море: "…От входа (на Скитския залив, на Каспийско море) по дясната страна до самите прагове и устия живеят удини, скитски народ. 4. Зад тях до брега живеят албанците, които според легендата произлизали от Язон. Тази част от морето, допираща се до тях (техните земи), са нарича Албанско море. Народът на албанците се разпространил в Кавказките планини и достига до реки Кира, която е граница между Армения и Иверия. Зад този бряг и зад удините живеят сармати, утидорси, аротери, а след тях са се разселили савроматските амазонки". (ИДПК,ч-1, Плиний. Естествена история, кн.6, гл.XV[452]) Както се вижда кавказкото племе "удини" е различно от утидорсите. Според А.Туаллагов "утидорси" може да се тълкува като "бели утии[453]". В "Tabula Peutingeria" са отбелязани "отии-скити" като съседи на еседоните-скити и сагите-скити. Тази информация се потвърждава от "Равенския аноним", който изброява народите: утии-скити, есиди-скити, саки-скити, тапури

---

[449] Цагаева А.Дз. Топонимия Северной Осетии. Орджоникидзе, 1975. Т.1. стр. 187

[450] Генеалогические представления осетин. Газданова В.С. Золотой дождь. Исследования по традиционной культуре осетин. Владикавказ, 2007 г.

[451] в осетински иронски uыtыg, utыku, дигорски utug, означава племе, род, тълпа, маса хора, в авестийски vãthwa, vãthwâ – група от хора, отряд (JP-DCAW), и съответно названието кутригур, котраг от тохарското *kotr, kottàr, kottarva, kottarcce, в санскрит gotra – род, плюс осетниското дигорско gur – много хора, тълпа, осетинското guыrыn – пораждам. Б.Симеонов който свързва българите изцяло с хуните, вижда в котраги с алтайското „kutur" (благороден елен) от *kut- щастие, избран, благороден. Симеонов, Б., Прабългарска ономастика, София, 2008 г., с. 89-90;

[452] PLINY - NATURAL HISTORY. BOOK VI: http://www.masseiana.org/pliny.htm#

[453] uttæ-uors и съотв. uttæ-uors-gur (племето на белите утии), респ. утургури.

и тохари. Дионисий Перигет поставя народа “утии” на изток от Каспийско море, заедно с кадусии, марди, тапури, хиркани и дербики, т.е. в района между Каспийско, Аралско море и Партия. Птолемей поставя народа “удони” на р.Удон, която отг. на съвр. Кума или Манич, т.е. доста по-северно от удините, племе от Кабказка Албания (страната Алуанк). Е.Пулебланк свързва “утиите” с тохарите. (АТ-СА,стр.139-140) В случая въпр. утии може да са предците на по-късните утигури и отделилите се от тях кутигури. А самите утии могат да са свържат с ятиите[454] споменати от Птолемей като обитатели на Средноазиатското междуречие, и участвали в етногенезата на ефталитите (племето ятии/джати).

Епископия с името Котрагия (Котия) е съществувала на Балканите. Известието за нея се съдържа в съборните актове от Седмия Вселенски събор (Втори Никейски и Четвърти Цариградски), проведен по времето на ромейската императрица Ирина и нейния син Константин VI (780 – 797 г.), патриарх Тарасий Константинополски (784 – 806 г.) и папа Адриан I (772 – 795 г.). Този събор е насочен срещу ереста на иконоборците. Сред участниците оставили имената си в този църковен събор е и „Constantinus sanctissimus episcopus Cotragii (Cottyaei)” - Константин най-светият епископ на Котрагия (Котия). Местоположението и` е било в Северозападна Македония. (АС-ЕК) Предполага се че част от котрагите, които са били подчинени на аварите, заедно с Кубер се преселват в Македония.

4). Оногури/Ун(у)гури. Те се появяват в Източна Европа през 463 г., съвместно с други племена: савири, уроги, сарагури. Псевдо-Захарий, преводача на Захарий Ритор ги съобщава в 555 г. като „Унгур (`wngwr) е народ, живеещ в палатки (шатри)”. За тяхната поява Приск Панийски казва: “30 ... През това време при Източните римляни пристигнали пратеници на сарагурите, урогите и оногурите, племена, напуснали родните се земи, в резултат на нашествието на сабирите, който пък са били прогонени от аварите, на свой ред прогонени от народите обитаващи крайбрежието на Океана [и също напуснали своята страна, в резултат на многото мъгли, образуващи се от разливането на океана, както и от появата на много грифове. … затова гонени от тези бедствия те нападали своите съседи и последните, не издържайки на натиска също били принудени да се изселят]. Така и сарагурите, изгонени от родината си, в търсене на нова земя достигнали до уните-акатири, сразили ги в много битки и ги покорили, след което дошли при римляните с желанието да получат тяхната благосклонност. Императорът ги дарил с много дарове и ги изпратил обратно”. (ПП-ГИ)

Теофилакт Симоката (История) също съобщава за оногурите: “VIII**.** 1. През царуването на Юстиниан, някакви части от племената уар и хуни избягали и се преселили в Европа. 2. Нарекли се вари, а владетеля им получил почетната титла каган. …3. Барселт, унугурите, и сабирите, както и други хунски племена, като видели частта от народа уар и хуни, бягат към техните места и изпаднали в страх, тъй като сметнали, че това са аварите. 4. Затова посрещнали бегълците с почит и дарове, надявайки се така да осигурят собствената си безопасност. След като уар и хуни видели как благоприятно се стекли обстоятелствата за тях, се възползвали от грешката и започнали да се наричат авари. А както казват, аварите са най-деятелното и способно племе от всички скитски народи”. След като пояснява, че вар и

[454] Възможна връзка с тохарското āti – ято, поколение, генерация, общност (Д.Адамс), което показва паралел освен с иронски uыtыg, utыku, дигорски utug, авестийски vãthwa, vãthwâ – група от хора, отряд, и с протокелтското *yextV/*ixti, в староирландски icht(um), средноуелски (кимвърски) ieith, среднобретонски yezh – език, народ, племе. По-далечен аналог в старовисоконемски jehan – език, славянското язык/език, протоиндоевропейски *yek – език, говор (Покорни). Техните наследници джатите са едно от племената в Ефталитския съюз.

хуни трябва да се наричат “псевдоавари”, Симоката ни съобщава, че “племето огор било окончателно победено, и каганът (на тюрките) заповядал да посекат с меч, вожда на колхите”. Според едно от мненията за този не много ясен пасаж е че, племето “огор” са “урогите” на Приск, или маджарите, които се появяват съвместно с останалите три племена (сарагури, оногури и савири) и обитават в съседство с колхите (Колхида).

Преводачът на Захарий Ритор, при посочването на народите около Кавказ, ги нарича угар/угр (`wgr), а Менандър - угури[455].

“Нартският епос” също съдържа данни за война на Нартите с нападналите ги пришълци от изтока – Уангур т.е. оногурите и Мукар, или маджарите. (НЕ,стр.169,182)

Един друг, малко известне източник е открит в Австрия, край Залцбург, с.Юкава, в катакомбите на църквата Св.Петър. Това е съхранена каменната плоча от гроба на Св.Максим с надпис: „Лето господне 477, Одоакър, вожда на руги, гепиди, готи, **хунгури** и херули, свирепства против Църквата Божия и блажения Максим с още 50 негови последователи, ги хвърли от една скала, а провинция Норик, опустоши с огън и меч.” (АА-ААС,стр.165, бел.2 под линия) Това показва че хоногури/оногури са проникнали в Панония и действат като съюзници на германските племена и Одоакър, една година след като последния се провъзгласява за крал на Италия.

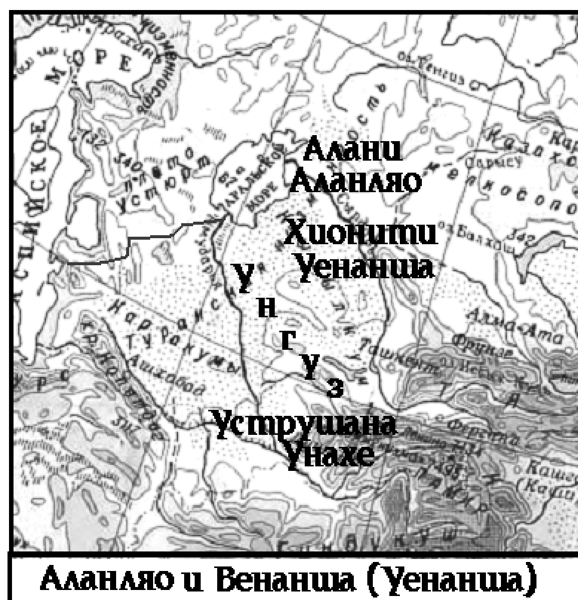

Аланляо и Венанша (Уенанша)

Симоката дава и твърде интересна (и единствена) информация за първоначалната родина на оногурите: “Само Бакат, някогда построен от унугурите, е бил разрушен от земетресение и Сугдайна (Согдиана) е изпитвала и мор (чума) и земетресения”. Това показва, че оногурите идват от Согдиана. Бакат е реално съществуващ град, намирал се е в согдийската област Уструшана, на три фарсаха от столицата и – Бунджикат, по посока на Ходжент. Истахри го нарича Вагкат, което е точното предаване на согдийското му название – βγkt. Според Бартолд, Вагкат[456] е един от старите градове на Уструшана известна и като Сутрушана, свързан с наличието на древно светилище. Самото название преведено от согдийски означава „божествен град”. Вагкат съществува и днес, като малко селище носещо името Вокат в близост до гр.Ура-тюбе.

---

[455] …”След това той (визант.пратеник Зимарх) пристигнал при угурите, които го уведомили че в гористите места по р. что Кофин (Кубан), се е разположил отряд от 4 000 перси, които чакали в засада византийските пратеници. Предводителя на угурите, който от името на Дизавул (тюркския кагана, т.е. угурите са били васални на тюрките), който управлява този народ, дал на Зимарх напълнени с вода кожени мехове, за да може той и спътниците му да преминат през безводната степ и да утоляват жаждата си”. (Откъс 20, отн. се за 568 г.) Става дума за завръщането на посолството на Зимарх и преминаването му през Северноавказките степи.

[456] Археологическите разкопки показват подем на града около VI – VIII в. Строен е с тухли. Имал е двойна масивна крепостна стена с големи бойници и стражеви кули, отделяща вътрешния от външния град. Крепостта е съществувала още в V в. (ГБ-САРС,стр.117-118) Интересен е фактът че археолозите са разкрили следи от опустошително земетресение в V – VI в. в района на ранносредновеконото селище Канка в съседната област Чач. (ГБ-САРС,стр.89)

В китайските извори Уструшана се предава като Унахе (Wūnàhè) 烏那曷, в епохата Вей-Тан: "æō-n(h)ān-γāt", в „Суй-шу" се казва: „Унахе, това е древната согдийска земя. Титлата на владетеля е Финиши. Строевата войска е 10 000 души" (Бичурин). Финиши се явява китайската транскрипция на афшин[457] – титлата на устушанския владетел, който освен светски владетел, е бил и върховен жрец. В "Бей-ши" се казва: "Столицата на Унахе се намира на запад от р.Уху (Окс/Амударья). Това е земя принадлежала на древното царство Анси (Партия)". … "На североизток до владението Ан (Бухара) разстоянието е 400 ли/200 км, на северозапад до владението Му (Мерв) има повече от 200 ли/100 км, а на изток до Гуачжоу са 7500 ли" (Бей-ши, гл. 97), или местоположението е по течението на р.Амударя, в района около Чжарчжоу. (АМ-ТХ,стр.301) В „Бей-ши" са посочени трите владения Ан (Бухара), Унахе и Му (Мерв), зависими от владетеля на Кан. Във „Вей-шу" тези владения са включени в областта Цзейшуана. А Цзейшуана е китайската транскрипция на Уструшана. (ЛБ-ЗЦА,стр142-143) Уструшана[458] е обхващала средната част на Средноазиатнското междуречие, а въпр. Унахе е най-източната му част. Южно от Аралско море и източно от сухото русло на р.Западен Узбой, до р.Амударя се простира пустинята Каракум, а североизточно от нея – Казълкум. Тези две пустини са разделяни от една от най-низките низини в Средна Азия, наречена Унгуз, което е тюркизирана форма на Унгур. Топонимът е оставен от оногурите. Днес това е пустиня, но в ранното средновековие тук е имало гъсти гори и плодородна земя. Тук е минавал един от най-важните ръкави на р.Амударя, който е достигал до Саръкамъшкото езеро и оттам по руслото на р.Узбой се е вливал в Каспийско море, като е включвал и вече сухото русло на р.Актам. Поемала е, и водите на вече пресъхналата Източна Узбой, също разклонение на Амударя, отделящо се още в близост до Бухара и Чжарчжоу. Общата дължина на този ръкав е над 500 км. (РК-ПСАК) В интересуващата ни епоха, именно тук, от двете страни на Унгуз са се намирали хребетите Голям и Малък Балхан, които А.Марцелин означава като Согдийски планини, покрити с много ливади, блата, езера. (ВБ-СОАМ-ЛГ-ТВК) Днес те са почти изчезнали, погълнати от пясъците. Оттук следва, че оногурите са били част от групата племена известни като **хиони/хионити**. С.Толстов изследва тези райони и стига до извода, че: „В IV - V в. делтите на Амударя и Сърдаря са център на **хионитската** държава, която възниква от древния сако-масагетски масив с примеси на алтайски елементи". (СТ-ДДОЯ,стр.247) Тук Толстав открива следи от селища, наречени от него „блатни градища", защото са строени непосредствено до брега.

В „Повествование за Западните райони" в „Хоу Хан-шу" се казва, че около 125 г., старата държава известна от времената на Западна (Старша) Хан с името Янцай (Yancai) 奄蔡 е променила името си на Аланляо (Alanliao) 阿蘭聊. В III в. според „Вей-люй[459]"

---

[457] Думата е от индоирански произход. В палийски abhi е уста, а abhiňňa – маг, жрец. В ягнобски ofsona, пущунски afsana, персийски äfsane, гилянски afsane, язгулемски afsona – сказание. (VS-ETD) В авестийски afrasånghâ – проповедник, духовен водач. (JP-DCAW) В тох. (б) abhijn, санскрит abhijñ – известен, знаещ, мъдър, голёмец. (DA-DT-b) Семантичното развитие започва от знаещ, носител на знание, което го прави жрец или старейшина, до господар, владетел. В ранносредновековна, предислямска Уструшана, според китайските хроники е изпълнявал и религиозни обряди, афшинът е съчетавал духовната със светската власт.

[458] от осет. stur/ustur – голям и xšaiana – страна, Сутрушана/Уструшана т.е. „Голяма страна".

[459] "Описание на Троецарствието". Периодът Сангуо (Sānguó) 三國, букв. «трите царства» обхваща времето от 220 г. до 280 г., когато империята Източна Хан се разпада на три части – царствата Цао Вей (Cáo Wèi) 曹魏, Дун У (Dōng Wú) 東吳 и Шу Хан (Shǔ Hàn) 蜀漢. Това е началото на продължилите няколко века (до

(Weilüe), Канцзюй вече не е толкова силна държава и Аланляо (аланите), Ан (Бухара) и Суи[460] (Согдиана) са независими. В китайската хроника „Чжоу-шу” (Zhōu Shū) 周書 (завършена е около 636 г.) се съдържа краткото „Повествование за държавата Суте[461] (Sute) 粟特” (shjok-dhək) в което се казва че държавата Суте е древната Янцай (Yancai) 奄蔡 която още се е наричала и Венаша (Wenasha) 溫那沙”. (AM-TX,стр.203) Анализът на тези китайски названия показва следното: **Янцай[462]** (Yancai) 奄蔡, най-вероятно е транскрипция на „сармати”, **Аланляо[463]** (Alanliao) 阿蘭聊 е със сигурност „алани” и **Венаша[464]** (Wenasha) 溫那沙”, възстанавка: „æwān-n(h)ān-şāj”, „æwān-n(h)ān-şā”, почти идентично с възстановката на Унахе 烏那曷 “æō-n(h)ān-γāt” и предава етнонима **„они” „уни”**, или **„хиони”**, чийто произход е твърде древен, в „Авестата” се съобщават като **„хиаона”**, най-източното племе, живеещо до границите на Чина (Китай). Интересен паралел е осетинското дигорско xion, иронско хъonахъ – земляк, близък, приятел, родственик. Като възможен аналог на „хиаона” в китайските текстове, може да посочим народа **Йоюй**/Youyu 有虞, един от древните варварски народи. Въстановката на названието в древнокитайски е „whə-ŋua”, респ. “whiengau/uhengua” и вероятно отразява тох.(а) onk, тох.(б) enkwe – човек, мн.ч. eńkwi – хора, произлизащ от по-старото пратохарско ***haonmo**, производно на глагола *haien – дишам, живо същество, човек. (DA-DT-b) Х.Бейли[465] дава друга версия за произхода на названието **хиаона/хиони/хионити**, от авестийското hyaona праиранското *hyauna, което е точния еквивалент на древноиндийсконо ведическо syonā - господар.

От посочените данни става ясно, че Суте са населените с алани и хони/хиони, земи около Каспийско и Аралско море, или Западна Согдиана. Населението на Суте прераства в ранносредновековния предислямски Хорезъм. По данни на Ал Бируни около 305 г. става смяна на управляващата династия в Хорезъм. Властта взема Африг[466], чийто потомци

издигането на Тоба Вей (Tuoba Wei) 拓拔魏, или Северна Вей (Běi Wèi) 北魏 (386 – 585 г.), непрекъснати граждански войни, междуособици и териториална раздробеност на Китай. Пълното обединение на страната настъпва при издигането на империята Суй (Suí) 隋 (581 – 618 г.) и е затвърдено в епохата Тан (Táng) 唐 (618 – 907 г.).

460 Суи (Suyi) 粟弋 (shjok-kwāj) = Согдиана.

461Суте 粟特” (shjok-dhək) = Согдиана.

462 Възстановка в епохата Хан: „ærám-chāś” – „Æрамчас”. Обикновено името се превежда смислово – „необятна степ”. Другата широко застъпена версия е че предава названието „аорси”. Твърде вероятно е да имаме китайска транскрипция на етнонима „Сармати”, виж. иранското sairama в „Авестата”.

463 Възстановката на името в епохата Вей: „æā-lān-liēw”, което точно предава етнонима Алани.

464 Венанша (Wenasha) 溫那沙” – Йероглиф 溫, съвр.форма wen, диал.ф-ми un, uan, uán, uẽ, в епохите Хан, Вей, Тан åwān, или æwān, значение: топъл, ласкав, мил, любезен, скучен, йероглиф 那, съвр.форма nă, nà, в епохата Хан n(h)ān, епохите Вей, Тан n(h)ān, значение: този, той, йероглиф 沙, съвр.форма shā, в епохата Хан şāj епохите Вей, Тан şā, значение: пясък. Възстановка: „æwān-n(h)ān-şāj”, „æwān-n(h)ān-şā”.

465 **Х.Бейли. Хуна** Индо-скитски студии. H.W. Bailey, Indo-Scythian Studies: being Khotanese Texts, VII, Cambridge, 1985, pp. 25-41. http://www.archive.org/details/EtymologyOfXiongnuNames

466 *afr/afri – благославям, възхвалявам, съотв. В авестийски afriti – заклинание, пехлеви āfrin, съвр.персийски āfarin, согдийски `pryn (āfarīn), партянски `frywn (āfrīwan), осетински arfæ – благословия. Също в осетински arfæ wac, авестийски afrī vācah – благославящ. Така че **Африг** означава благославящ. (BA-C-1,стр.63-64)

управляват до арабското завладяване. Това е пряко потвърждение в по-ранните данни на китайските хроники. Първите сведения за народ хионити (хони) се съобщанат от Амиан Марцелин. В 365-7 г. „Сапор (Шапур) с труд отблъсквал в крайните предели на своето царство враждебните народи хионити и евсени". Маркварт разчита в неясното евсени (euseni) – cuseni (кушани), но названието съществува и в Певтингеровите таблици (или Картата на Касторий), (еусени-скити), така че не може да се приеме. Арменските автори многократно споменават за „хоните наречени кушани" което използува и Маркварт. Но по-вярно е друго решение. Еусени е форма на асиани, аси/оси, осет. æssatæ/æssentæ. Същият А.Марцелин пише, че аланите живеели от Кавказ до р.Ганг, т.е. в цяла Средна Азия.

В 359 г. хионите, победени от персите са принудени да участват в похода на Шапур II срещу византийският град Амида (Диарбакър). Тук А.Марцелин съобщава за новия цар на хионитите (б.а. **хоногурите**) се казва Крумбат/Грумбат[467], име звучащо твърде близко за българското ухо.

В тази битка Крумбат загубва своя син, извънредно красив младеж[468]. Описанието на погребението показва обред[469] на трупоизгаряне, чийто аналогии водят към носителите на археологическите култури Куня-уаз, Канга-кала, Джетыасар, на територията по поречието на р.Сърдаря и таштъкската култура в Алтай (вж. част II на настоящото изследване).

Китайските хроники в V в. съобщават за „Суте където управлява хуни". Хуни убил владетеля им и завладял страната. В началото на управлението на император Вен Чен-ди (Wen Cheng Di) 文成帝 (452 – 465 г.) от династкията Северна Вей, от Суте дошло посолство

---

[467] **а). Крум – стопанин, богат, голям.** Възможна връзка със санскрит grāma – войскови отряд, селище, съотв.вожд, предводител, авестийски grāma – стопанин, господар, протиндоирански grāma, согдийски gr'm'k, партянски gr'mg, средноперсийски grāmag, пехлеви grāmīg – ценен, почитан, согдийски манихейски γr`myy (grāmī) – богатство, владение, белуджи grām, кховарски γrām – голям, тежък, като тохарското krāmar, kramartstse – тежест, тежък. (L-IAIL) В нуристанските езици krum – покрив. В тох.(б) kwár, kur - масивен, голям, старши, почитан. (DA-DT-b) Предполага се че индоиранският корен grām означава надува се, расте, набъбва. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-3,стр.290-291) Възможно значение почитан, голям, господар. В защита на този версия може да посочим че в преданията на местното балкарско население се е съхранило названието на средновековната крепост съществувало до Кисловодск – **Хрум-къала** (Хрум-крепост). Вж. санскритското grāma – войскови отряд, селище!

б). Крум – гневен, страшен. Изходно индоиранско gram, авестийски grama, персийски γarm, γaram, согдийски γ`rm – ненавист, гняв. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-3,стр.284-285) Интересно е името **Грум-бат,** което показва че изходният ирански корен е бил grām/gram.

в). Крум – силен гръм. Във вахански γrim(b), γrom(b), пущунски γrumb, γuŕumb, белуджи grənd, среднoперсийски qurumba – силен гръм. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.183) Или Грум-бат – гръм, светкавица, заплашваща етимология.

[468] Въпросната констатация на автора, дал най-подробното описание на антропологичния тип на Атиловите хуни, поставя извън всякакво съмнение погрешноста на всякакви опити да се приравняват хиони, хионити с Атиловите хуни.

[469] Тези култури се появяват в района на Средноазиатското междуречие във II – IV в. Характеризират се с еднотипен ритуал, своеобразен и не срещан до тогава в Средна Азия. Това са колективни погребения в големи гробни камери. На пода в гнезда оформени от трева се поставят обгорелите кости заедно с черепите. В Канга-кала се срещат алабастрови маски, погребални скулптурки и следи от строшени костохранилища – хумове. Черепите са с ИДЧ. Интересни са корените на този погребален обред, откривани в таштъкската археологическа култура (II в.пр.н.е. – IV в.), чийто носители имат идентичен погребален ритуал: групови погребения, гнезда в които се нареждат костите, погребални маски и статуетки. Подобни погребения се срещат и при българите както в рамките на Салтово-маяцката култура, така и в устието на Кубан (некрополите Борисово, Дрюсо) и в Дунавска България, и са известни като биритуални погребения, т.е. смесени некрополи на погребения с трупополагане и кремация.

в Китай. Владетелят им се наричал Ху-ни[470], а династията му управлявала от три поколения (т.е. преди около 100 години). При император У-ди (Wu Di) 武帝 (561 – 578 г.) от Сев. Вей, също дошли техни пратеници. (НК-КИНЮСЦДВ,стр.180) В VIII в. китайската енциклопедия „Тундян" уточнява че, Суте е страната на аланите и сега се нарича Тйо-кйо-монг (Туркмения).

Хионитите проникват и в Кавказ. Дионисий Перигет ги посочва като **уни/хони**, народ от скитско потекло, обитаващ между Кавказ и Каспийско море, още във II в. (150 г.). Фавст Бузанд посочва за голямо нападение на хони, алани и масгути, станало по време на войната на Аршак II (351-367 г.) с персийския шах Шапур II (309-379 г.) Съгласно Мовсес Каганкатваци, по времето на Шапур II (309-379 г.), във войната с хоните, един хонски юнак с изполински ръст и сила, наречен **Хоногур,** призовал на единоборство, лично персийския шах. Но предизвикателството приел Бабик, син на сюнийския княз Андок. В разразилия се двубой, победител бил Бабик. Въпросното съобщение е твърде важно, защото за пръв път се споменава паралелно с общото название хони, етнонима хоногури, оногури. Същия хронист съобщава че по времето на цар Аршак II (351-367 г.) „царят на росмосоките, заедно със своите войски и полковете на тубалите, сборната войска на хоните, преминал река Кура и наводнил (т.е. завзел) със своите войски областта на утиите (удините), разположил своя стан около града Халхал. Разделил войските си на три части и определил трима силни войни, за техни предводители, като им заповядал да атакуват Албания, Армения и Грузия едновременно." Мовсес Каганкатваци използва библейския сюжет от книгата на пророка Йезекил, където се споменават „Гог и Магог, княз Рош, Мешех и Тубал". Самото название "росмосоки" не е етноним а дума получена от имената Рос и Мешех (Мосох). Гог и Магог в библейските сказания се свързват със страшните северни племена, чийто вероятен първообраз са индоевропейските нашествия в Предна Азия XVII – XII в.пр.н.е[471]. В други легенди, Александър Македонски затворил проходите на Кавказ с железни порти и вериги, за да ги изолира от цивилизования свят. Най-вероятно става дума за хони участвали в същата война между Армения и Персия..

В 395-6 г. в дните на императорите Аркадий (на Изтока) и Хонорий (на Запада), т.е. когато става окончателното разпадане на Римската империя на Западна и Източна, голяма група "хони" нахлуват през Кавказ в Анатолия и Сирия, като опустошават много градове. Събитието е отбелязано в сирийските хроники на Захари Ритори, Бар Хебрей и Йешу Стилит, който ги нарича "киаоне". Но по-конкретни данни дава Приск Панийски, който ги нарича "Царски скити" обитавали района около Меотида. Привлечени са от римляните, за

---

[470] ху-ни (hūnì) 忽倪, възстановка „hwət-ŋ(h)iēj" "хуйет-нгхйей", и отразява титлата в персийски xudāi, авестийски xaithya - господин, староруски (от старобълг.) хозіа, чувашки χoza, χuza, xuşa, xoşa – стопанин, осетински xuæcauæ, ягнобски xudo, кюрдски xuda, пущунски xuday, xwadāy, искашимски xuda, зебакски xudai, талишки xydo, персийски xoda, шугнански xudo, гилянски xude, язгулемски xêdo, сариколски xûdoy, белуджи xuda – господар, управляващ, бог.

[471] В списъка на потомците на Ной даден в „Битие" (първата книга в библията) Яфетовите синове са споменати като: Гомер, Магог, Йаван, Тубал, Мешех (Мосох) и Тирас. В предсказанията на Йезекил в Стария Завет (еврейски пророк , заточен във Вавилон през 597 г.пр.н.е.), вече се споменават далечни земи от Израел с имената на Йафетовите синове: „И Божието слово дойде в мен – Син човешки обърни лицето си срещу Гог , от земята Магог, принцът от Рош, от Мосох и Тубал и проповядвай срещу него" (31:1-2). Гомер се свързва с кимерийците, зад Йаван не е трудно да се видят древните гърци (йонийци), Мешех е свързан с народа мушки – предците на арменците, Тубал се свързва с едно от хетските племена дало начало на лувийците. Е. Форър обръща внимание че на мястото на древна Лувия, асирийските текстове поставят страната Табал. Рос се свързва също с известната от асирийските текстове от времето на цар Саргон, страна Рас (Ленорман (Lettres Assyriologiques I, 27) намирала се между р.Тигър и страната Елам, или по поречието на р.Аракс.

да нападнат персийските владения. Водени са от Васих и Курсих[472], но били отблъснати от персите[473]. Сирийските хронисти съобщават, че хоните разорили Сирия и Кападокия, като затова спомогнало и предателството на епарха Руфин. Друг византийски автор Йероним, също съобщава, че въпросните хони идвали от Меотис и Танаис, от страната на "страшните масагети". (НП-СИ,стр.40-41)

Лазар Парпеци съобщава че хоногурите се появяват за пръв път „20 години до възцаряването на злия Газкерт, който искаше да прекрати християнската вяра", или това е амбициозния Йездигерд II (439-457 г.), т.е. около 418-19 г. (ЮД-ГА,стр.67) Най-вероятно това е по времето на похода от 395-5 г. Според Приск и Теофилакт Симоката, хоногурите се появяват в Предкавказието в 463 г., заедно със савирите, урогите и сарагурите. Получава се разлика от 44 години, което показва наличието на най-малко две хоногурски миграции. Арменските хронисти са отразили първата, а византийските – втората, по-мащабната.

Агатий Миренайски в своята „История за царуването на Юстиниан" в книга-2 съобщава, че в близост до р.Фазис (Поти) в Колхида, е имало крепост наречена Оногурис, а в книга-3, уточнява произхода на името: „Местността (Оногурис) е получила името си в стари времена, когато по всяка вероятност хуните, наречени оногури, на това място се сражавали с колхите и били победени, а името им в качеството на монумент (паметник на победата), като трофей било присвоено от туземците...". Топонимът е твърде показателен за присъстивие на хони, оногури в този район, граничен между Колхида и Иверия (Грузия).

Хоногурите са били част от общността на хионитските племена, появила се във II – III в. идвайки от Централна Азия, Южен Сибир и района на Фергана, синхронно с ефталитите (алхони/валхони) и са били смес от ирански, угорски и алтайски елементи. Угорското начало също е било доста силно, предвид легендата за Мадяр и Хунор и възприемането на етнонима Унгар(ци) като втори, синонимен на самоназванието им маджари. Според „Деянията на Унгарците", те получили названието „унгари" след като завладели (от българите) крепостта Хунг (Унгвар или Ужгород в Закарпатска Украйна) и Арпад бил наречен владетел на Хунгвар, а народа му хунгвари (унгари). Разбира се това е само легенда. Твърде заплетен е въпроса с наслагването на новия етноним „хунгари/унгари" на маджарите. Възможно е названието **Оногурия**[474] да е съществувало в Панония. За това съобщава франкският крал Людвиг Немски, в грамотата си от 08.05.860 г., в която описва земите подарени на манастира Матзее, където споменава Uuangariorum marcha, 2-3 десетилетия, преди появата на маджарите в Панония. Някои превеждат Uuangariorum

[472] Имента са от ирански произход. **Васих** е форма на името Васак/Уасаг. При чувашите Ваçа, Ваçак, Ваçик, а при осетинците Уаса, Уасæга, Уасикъо. При българите Вазо (посочено от В.Д`Амико като реликт от алцековите булгаи). Вероятна връзка с сетинското иронско и дигорское uac, uacхъuæd – вест, uazæg – покана, респ. Вазо/Васак – вестител. Или от дигорското uaz – правдив, благороден, свят. като друга вазможност може да се посочи тохарското wak, waso – борец. (ДРС),(ЧАЯ),(ЗГ-ОФЛИ) Второто име Курсих/Курсаг е вероятен аналог на българското **Корсис**, за което В.Бешевлиев предлага етимологично обяснение, изхождайки от осетински, от kars – сърдит, гневен, разярен, напрегнат, строг, производно на авестийското kэrэza - гневен. Във вахански karэγas – скарване, сбиване. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.206) В надпис от Боспорското царство е отбелязано аланските имена **Καρζεισ** (Карзеис) и **Καρσα** (Карса), аналогично на Корсис, сявр.осет. родово име Курцитæ. Според Абаев, вероятно произлиза от глагола karz/kærzыn, kærzun – режа, кастря, съдирам, но смятам че връзката с kars/kэrэza – гневен е по-логична. От същият произход, със значение зъл, гневен, е името на легендарния Герсиваз или Карсеваз (**Karsēvaz)**, отрицателен герой, брат на Афрасиаб от иранския епос „Шах-наме" на Фирдуоси. (ВА-С-1,стр.572-573),(ВБ-ИЕП)

473 Приск Панийский. Готская история. (пер. В.В.Латышева) Текст воспроизведен по изданию: Приск Панийский. Готская история // Вестник древней истории, № 4. 1948: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Prisc/frametext.htm

[474] Оногурите са посочени като съюзници на Одоакър, значи са проникнали в Панония.

marcha – като мочурище, други като граница, което е по-удачно, тъй като във Франкската империя, граничните области се наричат марки. Или областта с която граничат франките на изток е носила име Оногурия, при което маджарите са наследили нейното име, прераснало в Хунгария или Унгария. (АС-БПСР,стр.99)

Известно е от Теофан Изповедник, че в 528 г. владетелят на приазовските хони (които могат да бъдат само оногурите) Гордий (според по-точното предаване от Йоан Малала името е Грод) посещава Константинопол, подобрява отношенията с Византия, даже се покръства. Завърнал се в родината си, той е посрещнат като предател. Брат му Магуер го убива, извършва преврат и със сила си връща Кимерийския Боспор от Византия. Показателно е името Магуер[475], респ. Могор/Магяр (Маджар). Що се отнася до Грод, то името е иранско[476]. Същото събитие датирано в 534 г., описва Псевдо-Дионисий Телмахрски, в своя препис на част от несъхранилата се втора част от „Историята" на Йоан Ефески. Царят на хуните е наречен Гордий, който получил кръщението от Юстиниан. След като се завърнал в страната си, заповядал всички идоли от злато и сребро да се претопят и от тях да се излеят монети във византийския град Боспор. Неговият брат влязъл в заговор с жреците и убили Гордий, после избягали от страната, тъй като се страхували от отмъщението на Юстиниан. (НП-СИ,стр.87) Йоана Малала разказва по-подробно за същите събития, царят на хуните той нарича Грод, а брат му Мугел. Земята на Грод била съседна на византийския град Боспор (Боспор Кимерийски). След като се покръстил при Юстиниан, Грод станал васал на Византия и приел да пази византийския град от нападенията на други варвари. Събрал идолите изработени от сребро и електрон (сребърно-златна сплав) и ги изпратил в Боспор, за да ги претопят и отсекат милириазии (златна монета = 1/12 от златния солид). Жреците се разгневили, убили го и поставили брат му Мугел за владетел. Той превантивно завладял гр.Боспор и избил местния византийски гарнизон. Но това предизвикало незабавните контрамерки на Юстиниан, който изпратил флота и готска войска по сушата. Хуните се уплашили и изоставили Боспор без бой. Така се възстановило старото положение. (ГИБИ-2,стр.212-214) В хрониката на Скилица-Кедрин, имената на двамата братя, хунски владетели са предадени като Гордас и Моагер. (ГИБИ-6,стр.203-204)

Друг хронист Йоан Никиуски описва същото събитие: „66. И впоследствие дошъл един човек от хуните на име Джарок при император Юстиниан, и той бил кръстен от него и станал християнин. Император Юстиниан го дарил с много почести и го изпратил обратно в неговата страна. Сега този човек станал васал на Римската империя (Византия). 67. И когато се върнал у дома, той разказал на брат си, за почестите и даровете, които императорът му е дал. И той (брат му) също станал християнин. Този Джарок (англ.транскр. Jaroks) събрал всичките идоли, на които хуните се поклонявали, разрушил ги, взел златото и среброто с които били покрити и после остатъците от тях изгорил. Но всичките хора в страната на хуните, които били варвари, се разгневили, вдигнали се срещу него и го убили. 68. И когато император Юстиниан чул за това, тръгнал на война срещу тях, и изпратил много кораби по Понтийското море и много войници, от скитите и готите. … И когато научили хуните за

---

[475] **Магуер** показва пълно съвпадение с названието на племето „Мегуер" (Megyeri) – главното племе на "турките" или унгарците според К.Багрянородни. Древноунгарското Mogueri> Megyer > съвр.форма Magyar.

[476] **Грод**, бълг. име **Гръд,** аналогично по значение е старобългарското **грьдъ** – страшен, запазило се в Прилепско и Костурско (Македония), като **гърт, гърдос** – страшен, грозен, **гърда** – сила. (ММ-РСБД,стр.61) Заето в румънски като crunt – ужасен. (СМ-ИБЕ,стр.71) В санскрит krodh, протоиндоирански kraudh, авестийски xraoda, бенгалски krōdha - гняв, сила, застрашаващ, страшен. В древноперсийски gord е юнак, богатир, във вавилонските клинописни надписи се среща като gardu. Съвр. българско име **Груди** е вероятния далечен наследник на **Грод/Гръд**, както и фамилията **Гърдев**.

тази голяма войска, избягали и се укрили. А императорът завладял страната им и сключил мир с тях отново. 70. И в тези дни се възцарил в страната на хуните, един човек на име Греп (Grepes) (в текста Акраид /Akraids), и той отишъл при император Юстиниан и станал християнин, той и цялата му рода и служителите му. И императорът му дал много пари, и го изпратил обратно в собствената му страна с чест като васал на Римската империя.” (JN-Chr, CHAPTER XC, 66-70) В случая Йоан Никиуски е смесил две събития, едното е покръстването на Грод (Джарок) докато другото е покръстването на краля на херулите Греп или Акрид (Крид). Йоан Малала осветлява второто събитие: „В това време се присъединил към римляните рекса на херулите по име Греп, който със своята войска дошъл във Византия, паднал в краката на василевса Юстиниан и помолил да го кръсти в християнската вяра. Той приел кръщението в празника на светото Богоявление, от ръцете на самия василевс Юстиниан. Заедно с него се покръстили родствениците и приближените му. Василевсът, ги дарил богато и ги изпратил обратно, като те тръгнали за своята страна”. (Чекалова А. А. 1998)[477]

Името хоногури, може да се изведе директно от осетинското xion, хъonaxъ – земляк, близък, приятел, родственик и gur – тълпа, много хора, т.е. аналог на алани/алани – земляци, съплеменници, или по-вероятно от хони/хиони – земляци, родственици и етнонима **угри/угури,** т.е смесен сармато-угорски народ, който обитава съвместно с аланите, около Аралско море. (вж. по-долу: саргатската култура) Няма никакво основание, хоногури/оногури да се смесва с унугундури, или пък да се обяснява от тюркски като “десет племена / десет рода”. Всъщност за някаква връзка на уногури и българи съобщава единствено дякон Агатон през 713 г., като нарича българския кан Тервел, владетел на оногурите-българи. И това е късно и погрешно приравняване на оногури/унугури с уногондури.

Относно оногурите, Равенският космограф, съобщава за „Patria Onogoria”, че е над Понта около езерото Меотида (Азовско море): „Item iuxta mare Ponticum (Mer Noire) ponitur patria quae dicitur Onogoria, quam subtilius Livanius philosophas vicinam paludis Maeotidae (Mer d'Azov) summitatis esse decernit, adserens multitudinem piscium ex vicinantibus locis habere, sed ut barbarus mos est, insulse eos perfruere.”: След това край Понтийското море е разположена страната, наречена Оногория, която се намира в съседство с най-горната точка на Меотийското блата, както точно е определил философа Ливаний, който съобщава също (...), че там се въди много риба, и те (оногурите) както е по обичая на варварите, я ядат безсолна. (RAC-IV,2),(АП-ВЕРКТ,стр.192)

В епархийски списък от времето на Исаврийската династия, съставен между 733 – 787 г., в епархия Готия, митрополия Дори (Крим, Мангупкале) са посочени като подчинени 7 града, на епископа на Оногурия са подчинени 4 (града), а на епископа на Хуния – 6 града. Следва описанието на епископия Скития с център гр.Томи (Констанца). (ГИБИ-2,стр.194) Това показва, че „епископия Оногурия” е съществувала в VIII в., в Крим или някъде по Азовското крайбрежие.

5). Савири. Широко разпространено е мнението, че чувашите са далечни наследници на този народ, появил се в Европа съвместно с оногурите. Наличието на известен и немалък брой българо-чувашки лексикални аналогии показва, че савирите са взели участие в етногенезата на древните българи. Савирите се заселват източно от Оногурите, в района на Дагестан. Топонимия свързана със **савирите** се е съхранила също в Централен и Западен

[477] ИОАНН МАЛАЛА. ХРОНОГРАФИЯ, КНИГА XVIII: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Malalas/frametext.htm

Кавказ което показва, че са били монголюден народ. В Северна Осетия се срещат, в Дигория – Савир-ком (букв. Савирска клисура), р.Савир-дон (Савирска река), планината Савартизон-хох (Савирска планина). Етнонимът савири е съхранен в езика на сваните (картвелска, грузинска етн.група), които и до днес наричат карачаево-балкарците “савиар”. Това показва, че в ранното средновековие сваните са били непосредствани съседи на савирите и по-късно названието се е пренесло на кипчакоезичните пришълци – карачаевци и балкарици.

А названието “савиар” показва, че най-вероятно самоназванието им е звучало с “в” а не “сабири[478]”.

Пръв Птолемей «География» (Кн.3, гл.5, 22 - Европейска Сарматия) съобщава за народ Σαύαροι (савари), като съседи на аорсите. Локализацията не е много ясна – някъде около Рипейските планини (Урал). Съобщението на Птолемей е преписано и от анонимния автор на Равенския космограф: „По-нататък около Океана се намира страна, която се нарича страна на роксоланите, **сварикитe** (Suarices) и савроматите. През нея протичат, следните реки: голямата река наречена Вистула, която е много пълноводна и се влива в Океана, и реката, която наричат Лутта. За тази страна разказва гореупоменатия Птолемей – цар и философ (учен). (РАК) (Item iuxta Oceanum est patria quae dicitur Roxolanorum, Suaricum, Sauromatum. per quam patriam inter cetera transeunt flumina quae dicuntur, fluvius maximus qui dicitur Vistula, quia nimis undosus in Oceano vergitur, et fluvius qui nominatur Lutta. de qua patria enarravit supra scriptus Ptolomaeus rex et philosophus.) (RAC-IV) В случая сварикитe/суарики са саварите на Птолемей, или савирите, съседи на роксоланите и савроматите. Учените свързват този етноним Suarices, с названието Sorices, известно от Tabula Peutingeria, посочено в югоизточна посока от роксолоните (Roxulani) (Segm. VIII, 1), някои като Т.Пекканен {Pekkanen. The Pontic civitates. P. 124), го тълкуват като „суани” или свани, но позоваването на Птолемей показва, че със сигурност става дума за савирите. (АП-ВЕРКТ,стр.263,т.339) Вистула е Висла, а р.Лутта – р. Алута, латинското название на р.Олт. Личността на Клавдий Птолемей е смесена с династията на Птолемеидите в Египет.

Псевдо-Захарий (Захарий Ритор) ги съобщава в 555 г. под формата сапир/спр (spr ܣܦܪ) сред номадските народи живеещи в шатри, обитаващи в Кавказ.

Константин Порфирогенет в „За управление на Империята” посочва саварти-есфали, като част от маджарските племена преселили се до границите на Персия, които всъщност са савири. Но втората част на етнонима, есфали е точна калка от осетинското æsfal, мн.ч. æsfaltæ, както би трябвало да се произнесе думата спали. Това показва, че част от спалите (есфали) споменати още от Плиний (I в.), по-късно след 463 г., е погълната и асимилирана от преселилите се в Предкавказието савири и угри (маджари). Плиний споменава спалите също с двойно име “спали-сатархи”: “Някои смятат, че река Охриус (Ocharius) минава през земите на Кантиките (Cantici) и Сапеите (Sapei), а Дон преминава през земите на племената Хептики (Hertichean), Сатархи (Satharchei), Спондолики (Spondolici), Синхети (Synhietae), Анаси (Anasi), Иси (Issi), Катети (Cataeetae), Тагори[479] (Tagorae), Карони, Нерипи (Neripi), Агандеи (Agandei), Менадареи (Meandaraei) и Спали-Сатархи (Spalaean Satharchei)”. Изключително интересен е въпросът за етимологията на названието „спали”. Според Здоров, славянската (по-точно старобългарската) дума исполин – великан е изцяло заета от

[478] Издигната от Артамонов хипотеза че топонимът “Сибир” идва от етнонима на савирите е невярна. Сибир е късно монголско название и означава “пусти и заблатени гори”. Аналогично в ТМ-езици sabara – воден разлив, sabarau – заблатено място. (ССТМЯ-2,стр.51)

[479] Птолемей ги нарича **тагри**, в случая става дума за проникнали на запад в Черноморието тохари (юечжи/роучжи) със сарматската вълна от II – I в.пр.н.е. Техните далечни сарматизирани потомци са дигорите.

етнонима на спалите, които най-вероятно са били тохароезични[480]. Оказва се, че в тох.(а) sāpāl означава глава, връх на главата, теме, в тох.(б) sāpālu означава по-високо, по-голям, sāpālmäññe – превъзходство. За най-древната история на този народ се знае твърде малко. Но в същото време сред тюркоезичното население на Сибир има съхранени легенди за древен народ от високи хора наречени **сабири**.

Ето какво пише по въпроса Г.Ю.Ситнянский[481]: „Сред татарското население на Сибир се е съхранило преданието за някога живелия тук народ „сыбыр" (савири). Според легендата на барабинските татари, от север дошли много порои и дъждове, които превърнали степта в тайга. Появили се комари, и др. хапещи насекоми. Част от сабирите тръгнали на юг, друга част останали в старата си родина, но не издържали на студа, влагата и комарите. Дотегнал им този живот и всички се хвърлили в едно езеро за да се удавят. Така по тяхното име областта се нарекла Сибир.

Предания за сабирите/савири са разпространени не само у барабинските татари. Татарите от Омската област, не познават названието „сыбыр", но разказват за „високи, снажни хора, които се преселили на юг, когато в степта започнали да растат много дървета и храсти". В XIX в. същата легенда е разпространена и при тоболските татари. Предания за сабирите имат и т.нар. „заболотные" (живеещи зад блатата) татари с разликата, че за тях сабирите са били джуджета „с ръст колкото вретено" и са водили безкрайни войни с жеравите. В.И.Василев смяга че под „жерави" трябва да се разбират „хората на жерава" или ненците (самодийски народ, предвид тотемното значение на тази птица за тях)... С.В.Киселев поставя прародината на савирите в района на съвр. гр.Тоболск и западно от него до Урал. М.Ф.Косарев анализира фактите от легандата, че савирите/сабири се преселили на юг, поради застудяването и овлажнението на климата. А според научните изследвания в горската и преходната лесостепна зони на Сибир настъпва значително застудяване и овлажнение в IV в., т.е. може да се предположи, че савирите/сабири са мигрирали на юг по това време...."

При мансите се срещат родовите названия: **сипър, сепър, супър, супра**; при хантите: **себар, шабер**, и като топоними: **шабер му** – земята на Шаберите около г. Салехард, **шабер маам** – народът Шабер на р.Долна Об (Нижняя Обь), народа **Сипыр**. В източниците от началото на XIII в. **Земята сибур** се е намирала зад Урал. В преданията на тоболските татари **народът савър, сибър** е живял по средното и долното течение на р.Иртиш. Местните останки от стари селища, се наричат **савър-туба** и **савър-кала**. Във фолклора на евенките, **Савър** е земя намираща се на запад от тях, където са живели хора – конни войни, отглеждащи много коне. В топонимията се среща: Супра, Сопра, Сепра, Супринские юрты на р.Конда и Иртиш, гр.Тяпыр уш (хантийски), Сепырус (манси) на р.Иртиш. Срещащи се фамилни имена при хантите и мансите са Собрины, Сабаревы, Себуровы, Савировы, Северовы, Шиберовы, Шуворовы, Самарины (княз Самар, Самарово на р.Иртиш), Шамарины, разпространени по реките Об, Иртиш, Казим в XVII – XIX в. Флоринский, Шафарик, С.К.Патканов смятат че народа **сипър** (съвър, савир, сибир) е обитавал средното и долното течение на р.Иртиш (между Омск и Тоболск), и е принадлежал към угорската общност[482]. Точно в този район се намира ареалът на т.нар. **саргатска култура**, чийто носители са вероятните предци на савирите, както смята В.Н.Чернецов. Наречена е саргатска, по името на селището Саргатка (Омска област), където са изследвани група

[480] Здоров А.А. Откуда пришли „исполины"?, сп. "Донская археология", бр.3/4, 2000 г.
[481] История лесостепной полосы Западной Сибири в V-XVIII вв. по данным фольклора тюрских народов. Омск. 1989: http://ethnography.omskreg.ru/page.php?id=357
[482] Чернецов В. Н. Усть-Полуйское время в Приобье // МИА, 35. М., 1953.

некрополи. Ареалът на културата обхваща басейна на реките Иртиш, Об, Ишим, Исет, Тара. Тази култура съществува в периода IV/III в.пр.н.е. – IV в. от н.е. Археологическото наследство на тези култура се изразява в могилни некрополи, укрепени и неукрепени селища. Най-добре са проучени некрополите. Надгробните насипи-могили са с кръгла или овална форма, с диам.: 15 – 20 м и вис.: 0,40 – 2 м. Разположени са на групи или в редица, във висока треса от брега на реката, броят на могилите в един некропол варира от 20 до 70. Под насипите се откриват следи от каменни бордюри, ограничаващи първоначалния диаметър на могилата, които впоследствие са били заровени от пръстта при слягането и`. По-малките могили нямат такова каменно ограждение. Гробните ями са с правоъгълна форма, тесни, понякога със заоблени ъгли. Под по-ранните могили се срещат по няколко гробни ями, докато в по-късните (II – IV в.) задължително по една разположена централно. В горната напречна стена, до главата на починалия се открива малка ниша-тайник, където се поставят съдовете с ритуална храна. В една гробна яма има един, или най-много два скелета. Скелетите са в положение на гръб, с изпънати до тялото ръце, ориентацията е предимно северна или западна. Има следи от дървени поставки – ложе, където се е поставял мъртвия и гробни дървени капаци, закрепвани в надлъжни улеи на гробната яма („заплечики” в рускоез. археолог. лит.). В някои от ямите се откриват и по-сложни дървени конструкции, наподобяващи сруб (гробна камера сглобена от дървени греди). Гробната яма се насипвала с въглени или креда. Над гробната яма в могилния насип, се откриват основно конски скелети, от съпътстващо погребение на бойния кон, както и кости от други животни (овца, крава, птици, дивеч). Придружаващите оръжия са предимно мечове, къси тип „акинак” в най-ранните погребения, и класически дълги сарматски мечове с пръстеновиден ефес (II – IV в.), също дълги копия, острия на стрели, костни пластини от двойно-съставен лък, метални части от конска сбруя. Също в придружаващият инвентар се откриват оръдия на труда, ножове, костни шила, украшения, огледала. Погребалният обред е типичен сарматски, а откритите предмети и оръжия имат ясни паралели с други сарматски некрополи, в Приаралието, Северното Черноморие (погребенията от групата Сивашовка) и Северен Кавказ (Уст-Лабинск, Мамисондонския некропол). Носителите на саргатската култура са живеели в укрепени селища, разположени между реки, обградени от високи валове. Жилищата са предимно четириъгълни, полувкопани в земята с огнище в центъра. Културният слой е богат – много керамика, оръдия на труда, кости на домашни животни, предимно коне, но също овце, вкл. и свине, което е рядкост за Западен Сибир и показва уседналост на населението. Материалната му култура показва връзки предимно със Средна Азия, Източен Туркестан и сарматския свят. (ПАДИУ-ВМ-КВСК,стр.66-86) Въпросът за етническата атрибуция на саргатското население е дискусионен. Очертават се няколко хипотези: прамаджарска (угорска), самодийска и полиетническа (угри/самодийци + иранци/сармати). П.А.Дмитриев, който в 1928 г. прави едни от първите разкопки на саргатските некрополи, определя населението което ги е оставило, като сарматско. В.Н.Чернецов (1953 г.), както бе споменато, я отнася към савирите, които смята за угри. В.И.Василев определя саргатското население като смес от угри и самодийци. К.В.Салников (1966 г.) и В.Ф.Генинг (1988 г.) я определят като угорска със силно иранско присъствие. В.А.Могилников разглежда саргатската култура, като първоизточник на кушнаревската и караякупската култури в Южното Приуралие,

Некрополи на Саргатската култура

сварзвани с угрите. В.А.Могилников, Е.А.Халиков отбелязват голямата роля на индоиранския компонент в културата на племената от Западносибирската лесостеп. Според тях голямото влияние, което са окзали индоиранците върху угрите в ранножелязната епоха, се доказва и от лингвистическия материал, демонстриращ голямо количесто индоирански заемки в угорските езици.

Антропологически А.Н.Багашев, определя носителите на саргатската култура като съвкупност от два компонента: европеоиден тип с малки монголоидни примеси, генетически свързан със саките от Приаралието, и чисто европеоиден, генетически свързан със савромато-сарматските племена. Въз основа на тези данни (антропологически и археологически), той определя саргатската общност като смес от угорски субстрат и ирански суперстрат. Същото мнение има и К.Ф.Смирнов, а Л.Н.Корякова предполага наличие още на самодийски елемент и тюркоезичен[483] (хунски) елемент.

Като най-вероятна хипотеза се налага мнението, че саргатската култура е полиетническа, възникнала от смесването на местното угорско или угро-самодийско население с ирански мигранти (сармати) проникнали от Средна Азия. (СЦ-ВЭИСК)

Саргатски катафрактарий

Легендата за сабирите/савири прилича на друг, твърде сходна с нея митологичен цикъл. Според А.М.Малолетко в митовете и легендите на обските угри, мансите, селкупите и алтайските тюрки (кумандинци, хакаси), има запазени спомени за старо, европеидно население в Алтай наречено алани, ялани**.** Те са богатири със свръхестествена сила, отглеждали са много коне, целите били обковани в желязо. Наричали се още нарти и се отличавали с „острите си глави". За да стане човек „ялан" според селкупите, трябвало още от дете да му се пристяга главата, за да стане издължена. Оказва се, че топоними производни на „алан" се срещат и далеч на изток, в Южен Сибир, Алтай, Хакасия и Тува. Д.М.Малолетко открива имена на реки завършващи на -дон, -дан, -тон (аланското название за река, съвр. осетинското don, аланското dan/tan), напр.: реките - Ардан, Чадон, Тойдан, Куйдан (наричана до XVIII в. Кобадан) и езерата – Саратан, Ортон, Асратан в Алтай.

Във фолклора на шорците се е съхранила представата за герои – богатири нарачени алани, алан-кижи (букв.хора-алани), които били толкова силни, че можели да прехвърлят чукове през планината Тойнаг-айги. В шорския език нарт означава богатир, а нартпак – богатирско сказание. В шорските представи аланите са великани облечени целите в желязо, въоръжени с дълги копия, лъкове и мечове. Живеят в укрепени градови-крепости. Пасат големи табуни коне. Живеят в жилища под земята, а мъртвите погребват в ниши изсечени в скалите, заедно с бойния кон[484].

---

483 по-правилно е да се каже „алтайскоезичен" елемент.

484 Б.а.:В VII в. в Западна Алания (изворите на р.Кубан, Кисловодск, Кабардино-Балкария) се появяват погребения в скални ниши. Според някои изследователи тези погребеиня се свързват с аланите (Минаева 1971), или с прабългарите (Рунич 1971). Подобни скални погребиния са откривани именно в Алтай, от предхунската и предтюркската епоха

В сказанията на киргизите също се казва за богатири, които прехвърляли камъни[485] през планината Алтай, като по този начин си обяснявали наличието на много поминателни камъни – менгирите, останли от древността. Във фолклора на хантите и мансите, също фигурират великаните-богатири наречени ялани, или менкви (духове), облечени в желязо и имащи издължени глави (намек за ИДЧ[486]). Бронята на гърдите им е червена, конете им са крилати. Имат големи табуни коне. От пленниците обикновено правят пастири на коне. На убитите врагове отсичат главите, скалпират ги и скалповете съшиват, като ги поставят на седлото[487]. Те се спущали от небето като духове. За да стане човек ялан, още от дете трябва да му се издължи черепа.

Обичаят ИДЧ съществува в Южен Сибир до I - II в. (таштъкската епоха) а последни негови реликти са фиксирани в XVIII в. При шорците и селкупите богатирските легенди имат два ясно отделящи се кръга. Първият е свързан с аланите, които имат начин на живот различен от съвр. жители на Южен Сибир. Вторият кръг богатири е свързан с матарите, мордарите които победили и изгонили аланите (б.а. племе мордари, тюркизирани угри, съществува сред съвр. алтайски тюрки). Начин на живот на мордарските богатири е като на шорците и селкупите. Тях селкупите смятат за свои предци. (ГП-ПС) Съществува и самодийско племе матори в Саяните. (АМ-П,стр.143) Или протоугросамодийците вероятно са били в зависимост от старите източноирански обитатели на Алтай и Саян, потомците на Древен Туран от Авестата, от които са се формирали аланите. Но идва време когато те напускат тези земи и угросамодийците стават техни господари.

На картата на Г.Меркатор (1595 г.) между Урал и Алтай, на мястото на планината Казахски мелкосопочник е означена Аланска планина. Според легендата великанът Алан-Хазар живеел край р.Талас (Седморечието) в планината Бутам-буйнак. (ВБ-СС-4,стр.37)

И днес до Минусинск съществува хребет Алан. Според Малолетко въпросните сибирски алани, могат да се свържат с носителите на преходната тесинска култура (II - I в.пр.н.е.), отделяща таштъкската култура от предходното тагарско време. В Хакасия неин аналог е сарагашенската култура. Археологическите материали позволяват да се направи връзка между аланите и носителите на тесинската култура, явяваща се завършващ етап на предходната тагарска к-ра. В Хакасия в късносарагашенския етап на тагарската култура (III в.пр.н.е.) се заражда, а в началния етап тесинската култура (II – I в.пр.н.е.), получава развитие традицията на колективните погребения в склепове (гробници). На Кавказ тази традиция се появява по-късно, в I - II в. (катакомбни погребения) и в V - IV в. (склепове). Устройството на склеповете, положението на погребаните разделени по пол, сближава погребалните комплекси в Хакасия, със склеповете в Сев. Кавказ. Сходен е и обичая да се прекръстосват и връзват краката на покойника (ритуално обезвреждане). В различи места на Алтай и Саян са откривани предмети, имащи аналози с подобни от салтово-маяцката култура в Предкавказието (средата на VIII – началото на X в.), във формирането на която аланите, савирите, дагестанските хони и древните българи, вземат основно участие. Палеоантропологическите материали също подкрепят версията за родство между „тесинците” и аланите. (АМ-АС,ЧП-тд-3-5.02.1997 г) У антрополозите няма никакви съмнения за принадлежността на „тагарците” към европеидната раса. Изследванията на откритите черепи показват че тагарското население е европеидно с лек монголоиден примес, който се проследява още от първите стадии на тагарскага култура.

[485] хвърлянето на камъни – едно от любимите състезания между нартите, в осет. Нартски епос.
[486] Изкуствена деформация на черепа.
[487] Б.а, обичай типичен за скитите, юечжите и аланите.

Според анализа на Г.Ф. Дебец, тагарскито население е образувало две големи групи, в зависимост от черепните диаметри: по-голяма долихокранен[488] тип и по-малка брахикранен[489] тип.

Долихокранните европеоидни черепи на „тагарците" са твърде близки по своите характеристики се представителите на предходните европеидни култури – афанасиевската и андроновската, а брахикранните според В.П.Алексеев показват приемственост с населението на предходната карасукска култура. (МД-ПБСЕРЖВ,стр.15-16)

Според С.Яценко, към II в.пр.н.е. "аланската прародина" се е намирала между Южните склонове на Алтай и държавата Усун (след преселението на усуните /аси на север от Тяншан). Или праланите всъщност са точно представителите на тесинската култура. В следващите векове, аланите, заедно с част от усуните/аси попадат в Средна Азия, в земите на Канцзюй, където се установяват около Аралско море (Янцай > Аланя и Уанашана). Тук се смесват със завареното сарматско население, но се оформят като висша, управляваща класа от войни, притежаваща специфични черти, напр. в погребалния обред, различен от сарматския (катакомби, склепове, богат съпътстващ инвентар). И в I – II в. проникват в Предкавказието, а после и в Кавказ, като се смесват със завареното сарматско население. До тези изводи Яценко стига, след като прави обширен анализ на "източните иновации" сред аланите, отличаващи ги от останалите сармати. (СЯ-АПЦАЭ)

Аристов още през XIX в. изказва една изключително интересна хипотеза, за единството на населението между Алтай и Тяншан в древността. Това са асите които след експанзията на хуните (хсюнну) се разделя на две групи, северна и южна. Северната група са потомците на европеидното население в Алтай и Саяните или динлините, а южната е представена от усуните (асиани), уцзе, гаоцзюй, цюеше, чеши. И двете групи са потомци на древните европеидни култури в Западен Сибир (афанасиевска, окуневска, андроновска, карасукска) които са наричани от китйците с общото название „ди" 狄.

Така че китайските хронисти се запознават само с най-южните представители на големия протоалански, „аски" масив, простиращ се от Тяншан до Алтай, сроден с усуните/асиани от Гансу. Северните, обозначават с понятието динлин (Dingling[490]) 丁零, зад което се крие названието Туран, тури, познато от Авестата.

Наличието на езиковите прилики между тохарските езици и осетинския, разгледани от В.Абаев, са ясен белег за този най-древен период от тясното съжителство на усуните (аси/асиани) и юечжите (арси-тохари) в Гансу.

Днес, особено сред някои водещи руски и осетински учени в областта на „сарматологията", (Скрипкин, Яценко, Туллагав, Габуев, Лысенко) идеята са древните тохаро-усунски корени на аланите и асите е особено популярна и се налага като водеща.

Ако съпоставим данните от двата цикъла легенди, с археологическата история на Южен Сибир, донякъде нещата се изясняват. Цикълът легенди за „яланите-нарти" фиксира по-стария етап от II - I в.пр.н.е., време на прехода от тагарската към таштъкската археолог.к-

[488] надл.черепен диам. е по голям от напречния, или странично приплеснат череп с дълго лице.
[489] напр.черепен диам. е почти равен на надлъжния, или имаме кръглоглавост и широко лице.
[490]**Динлин** 丁零 - възстановка в древнокитайски "trēng-rīng", епохата Хан "tēng-rīng", което се доближава да споменатия от гръко-римските автори народ труни, фруни, и града Троана/Фроана, свързан с Дунхуан (Dunhuang) 敦煌 (възстановка "túr-w(h)áń"). Смятам че зад това название се крият Турите от Авестата и страната им Туран. По-стара форма на „динлин" е **Данлуо** (Danluo) 旦咯, възстановка "tāns-rhāk", "tānh-rhāk", "tānh-rāk" използвана в в историческата хроника "Чунцю" (Chunqiu) 春秋 (Пролети и есени) (770-476 пр.н.е.)

ра, осъществен чрез преходния тесински етап. Носителите на тагарската и преходната тесинска к-ри са индоевропейци иранци, или най-общо казано „сибирски саки” (Древен Туран), предци на познатите ни алани. Появата на аланите в Източна Европа е около I – II в. и съвпада с края на тесинския етап. Това показва че друго население, други племена, които са смес от угрофини, сармати и „езикови алтайци[491]” дошли от съседните райони, заемат техните места в Южен Сибир, и дават началото на таштъкската арх.култура. Интересно е, че именно във II в. се появяват нови племена, явно идващи от североизток, които завладяват земите около Каспийско и Аралско море, когато според китайските хроники, старата Янцай (земята на сарматите) се преименува на Аланя и Уананшана, носещи и общото име Суте (Согд). Аланя и Уананшана е равно на алани и хони (хионити, хиони, хоногури). Въпросните събития са свързани с появата на афригидската династия в Хорезъм, водеща началото си от митичния Сявуш.

По-късно в IV в. савирите също са принудени да се преселят към Източна Европа. Краят на саргатската и таштъкската култура настъпва именно в IV в., причинен както от промените в климата, така и от жужанската експанзия. Племената-носители на таштъкската култура, вземат основно участие във формирането на ефталитите, които китайците определят като смес от „юечжи и гаоцзюйци”. Названието гаогу[492] (gao-gu) според Бей-ши” е по-късна форма на гекун[493] и в китайските хроники, така се нарича именно това северно таштъкско население, представляващо европеидните предци на киргизите.

Около IV в. савирите, оногурите, прамаджарите (уроги) и сарагурите (представители на саргатската и таштъкската култури) заемат територията между Южен Урал и Уструшана

---

[491] езиково алтаизирани индоевропейци (иранци, тохари).

[492] **Гаогу –** познати като **Гуган** (Gugan) 骨飦, в „Му Тянцзи чжуан” (Пътуването на Му, сина на небето). Възстановка “kūt-kān”. Твърде много наподобява **Хуху** (Huhu) 狐胡, от епохата Хан, племе посочено до съвр.Лукчен, западно от Турфан. Встановка: “gā-ghā”, “ghā-ghā”.. Вероятно те са предците на появилите се по-късно на историческата сцена, племена **Гаоче** (Gaoche) 高車, от епохите Вей и Тан, възстановка: “kāw-ko”, както и на по-късните уйгури.

[493] **Гегун/Гекун** – познати най-рано като **Цзюанхан** (Juanhan) 鄄韓, в „Му Тянцзи чжуан” (Пътуването на Му, сина на небето). Възстановка: “gurs-g(h)ār” – “Гургар(и)”. Формата Гекун/Гегун (Gekun) 鬲昆, възстановка: “krēk-kwien”, е използвана от Сима Цян в “Ши-цзи”, гл. 110 (“Повествование за Хунну”), където са посочени племената, които покорили Хсюнну. Друга форма на изписване е **Цзянкун** (Jiankun) 隔昆 (Ши-цзи). Във „Вей-люй” (Описание на Троецарствието) се използва аналогична форма **Цзянкун** (Jiankun) 堅昆. Разликата е в първия йероглиф 隔. Съотв. възстановките са: 隔昆 – „kiēn-kwien” и за 堅昆 - “krēk-kwien”. Според киргизкият епос „Манас” прародината на киргизите се наричала Каркархан. Според Б.Е.Кумиков в ранното средновековие по арабски данни хребедът Тарабагатай (северно от ез.Балхаш) се нарича Гиригир. Така че Каракархан е областта около Тарбагатай и ез.Балхаш. Киригиз се явява късна тюркизирана форма на каркари. (РА-КККЭМ) Според китайските източници, “гекун” се отличавали с русите си коси и сините си очи, което показва, че подобно на уйгурите, преди да се алтаизират и тюркизират, вероятно са били племе от тохарски или ирански произход. Какво ли се крие зад загадъчното каракари? Каркар, Гиригир е название на планински хребет, респ. общоиндоевропейското *gar е планина, хълм, височина. Откриват се интересни тохарски и хотаносакски аналогии: тох.(б) kwrakar, тох.(а) kurekār, санскрит kāragāra – връх, покрив, на къща, **гургари/каркари** – “планинци” или “планиски **кхари**”. Въпросната планина е спомената и в “Му Тянзи чжуан” под формата **Гуалу** (Gualu) 瓜纑 „kwrā-r(h)ā”, (вж.по-горе). Името може да свържем и с по-късната ефталитска племе “гургари” които се заселват в Северна Индия през V в. и дават името на провинция Гуджарат! Това обяснява изречението от „Бей-ши” което казва че някои смятат ефталитите за част от гаогюйското племе, а “гао-гу” (gao-gu) е по-късна форма на “гекун/гегун.

(Южното Приаралие) и около 460-463 г., в резултат на ефталитските завоевателни походи се преселват но запад към Черно, Азовско море и Предкавказието.

В периода 463-500 г. савирите се заселват в Дагестан и стават управляващо племе сред хонските племена. Хонското царство става държава на савирите. По-старите заселници барсили и хазари са покорени от тях. Прокопий описва народите в Северен Кавказ: „...където от дясната страна на границите на Иверия, по разклоненията на Кавказ, обитават разни народи, между тях са аланите и абазгите, от старо време християни и към римляните дружествено настроени, също и зихите, а зад тях хони, наречени савири”. В този период названието хони започва да се приравнява най-вече със савирите.

В 503 г. савирите вземат страната на Византия в поредната война с Иран и разоряват северните персийски земи и Закавказието. В 505 г. шах Кавад е принуден да сключи примирие с Византия и да започне война със савирите, като успява да ги отблъсне зад Кавказ, едва в 508 г.

Йоан Малала съобщава че император Юстин II (518-527 г.) изпраща скъпи дарове на „хонския” владетел Зилгиб, за да го вкара във война с Персия. В това време Кавад, също подкупва Зилгиб, за съюзник срещу византийците. В крайна сметка Зилгиб се присъединява към Персия, но не връща „даровете” на Юстин. Това силно разгневява византийския император, който пише писмо на Кавад, като му съобщава за преговорите си със Зилгиб, и предлага на шаха „да се разберем като братя и да не позволяваме на тези кучета – **савирите**, да се подиграват с нас”. Разгневеният Кавад убива злополучния хитрец Зилгиб[494]. Същото събитие е предадено и в „Хрониката” на Йоан Никиуски: „42. И император Юстин (поиска от) Зилигд (Ziligdes), царя на хуните, да стане негов съюзник във войната, и той му изпратил много подаръци, и го накарал да се закълне с тържествена клетва, че ще му сътрудничи вярно и честно. 43. Но Зилигд (Ziligdes) се заклел фалшиво, и въпреки клетвата си, тръгнал да се присъедини към Кабад (Cabades), царя на Персия, с 20 000 войска, сключил съюз и се присъединил към него. ... 44. Когато персите тръгнали на война с император Юстин, той изпратил следното послание към царя на Персия: „Достойно е да бъдем братя в приятелството, а не да бъдем подигравани от нашите врагове. Аз искам да те информирам, че Зилигд (Ziligdes) владетеля на хуните, е получил от мен голяма сума пари, за да ни помага по време на война, а сега той е дошъл при тебе с коварните намерения, по време на войната, да бъде на наша страна и да нападне персите.” ... „45. И когато Кабад (Cabades), царя на Персия, чул това, попитал Зилигд (Ziligdes): „Вярно ли е, че си приел пари от римляните, за да им помагаш срещу персите?” А той отговорил: „Да”. Кабад се разярил, и веднага заповядал да му отсекат главата, защото мислел, че той е направил това с коварните намерения. 46. И той (Кабад/Кавад) изпратил войска, която нападнала 20 000 войници, които бяха дошли с него (Зилигд), и ги посекли почти всичките, само няколко от тях избягали, като се завърнали с голям срам в собствената си страна. И от този ден се

[494] Като най-близко, може да посочим осетинското иронско zilgæ – буря, ураган, което е от алтайски произход. (ИРС) Виж също тюркското *jil, žil, sil – вятър, в умански salgon, татарски žil, казахски ǯjl, киргизки, карачаевобалкарски džel, žel, чувашки sil, якутски sillie, хакаски čil, – вятър. В унгарски szél – вятър. Протоалтайска форма *zăli, протомонголски *salki, съвр.монголски salki(n), халха-монголски salxi, бурятски halxi(n), калмикски sälkn, saĺkn, саръ-югурски salgъэn, в тунгусоманджурски (евенкски) saldin, корейски sallaŋ, səlləŋ, salgiraŋ – вятър, студен вятър. Ностартически паралел в ескимоското *cəla – въздух, време (като метеорологично състояние). (S-AE) Тук трябва да посочим българското име **Силян/Силяна, Силан, Сило, Силе,** които Й.Заимов свързва с славянското сила. (ЙЗ-БИ,стр.283) Но наличието на аналогичното чувашките женски имена Сильяна, Силем, Силет, и мъжките Силентей, Силентук, и осетински Сала, Салæм, женско име Сæли, подсказват явен древнобългарски произход със значение – вятър, вихър. (ЧАЯ),(ЧХЯ),(ЗГ-ОФЛИ)

закрепило приятелство между Кабад, царят на Персия, и Юстин, император на Рим”. (JBN-Chr, CHAPTER XC,45-46)

Около 522 г. византийският пратеник Проб, посещава „царството на Приазовските хони” или Оногурите, за да ги склони към война с Персия. Мисията на Проб се оказва неуспешна, тъй като оногурите се стремят да си върнат Кимерийския Боспор, завладян от Византия и последвалия преврат на Магуер, втвърдява антивизантийските позиции. Затова пък в 527 г., савирската царица Боарикс[495] вдовицата на цар Болах[496], сключва договор с Византия, респ. застава срещу оногурите. Захарий Ритор уточнява, че Проб е посетил прикаспийските хони савири, където се е срещнал с арменския епископ Кардош, който е провеждал християнизация на савирите. Мисията на Кардош продължава от 515 до 529 г. Теофан уточнява, че част от „вътрешните хони” (оногурите) с вождовете си Стиракс[497] и Глон[498], преминали през земите на аланите, за да подкрепят персите, но Боарикс ги разбива, а вождовете им са изпратени във Византия. Приазовските хони са в антивизантийска ориентация, защото Византия им отнема Кимерийския Боспор. Настъпва рязък обрат в савирската политика, в 531 г., вече те са съюзници на Персия и нападат византийските владения в Армения. (ЮД-ГА,стр.76-88) Това събитие е предадено и от Йоан Никиуски: „61. И персите, подновили военните действия срещу Рим, и поискали хуните, да им изпратят 20 000 войни, във войната срещу Рим. А там, т.нар. външни хуни се управлявали от храбра жена, по име царица Боа, в езика на варварите. 62. Тази мъдра жена, била вдовица, и имала двама сина, и хиляди хунски войни, под нейно управление. И тя ги

---

[495] Името е звучало като **Боа,** съдейки по Йоан Никиуски. (АГ-ЭИСК,стр.87) Може да го свържем с дигорското beu – роза. (ДРС) Втората част на името **рикс** – владетелка.

[496] От Боспорското царство е известно името **Βολας.** (ВМ-ОЭ-I-III,стр.582) В пехлеви Bālāg, Bālist – върховен, висш. В основата е индоевропейският, ирански и тохарски корен *bal – издигнат, голям и иранското aš/az – величина, размер, в осетински и чувашки as – ръст, величина, в авестийски aš – подобен на, величина, az – размер. (ВА-С-1,стр.75) Сред сарматските имена се среща Βαλος – притежаващ сила, в индоарийски bališta – най-силен. От същият корен е индоиранското понятие ***bala/bal** – войска, войскови отряд, военна сила. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.66-67) Сравни с българското име **Бальо, Балюч, Балуш, Балшо, Балух**. (ЙЗ-БИ,стр.17-18) Среща се и при унгарците като Балаш. При осетинците Бала, Бало, Бæлæу, Бола, а при чувашите Баландай, Балбахта. (ЗГ-ОФЛИ),(ЧАЯ) В основата е ностратическия и в частност, индоевропейски, ирански и тохарски корен *bal – издигнат, голям и иранското aš/az – величина, размер.

[497] Среща се и като скито-сарматско име в надиписи от Боспорското царство – **Στυρακος**. (ВА-С-3,стр.159) Среща се и при чувашите под формата Старак. (ЧАЯ) Според В.Милер, аланската протоформа е *sturak, иронски stыr, дигорски stur, æstur, istur, ustur – голям, силен, заето и в чувашки satur – силен, здрав, едър. В санскрит sthiraā, авестийски stira, istsira, протоиндоирански stuhra, хотаносакски stura, кюрдски stir, stûr, astûr, белуджи istûr, йидга ustûr, пущунски satul, парачи störo, ормури stur, персийски suturg, гилянски setur – силен, голям. В летописа на Йоан Никиуски, името **Стиракс** е предадено като Astēra, максимално близко до дигорската форма. (ОМХ-МГ,стр.459) Също в надписите от Боспорското царство се открива името Στυρανος (Стиранос). (VS-ETD),(ВА-С-3,стр.159) Така че прабългарското име **Остро** е максимално близко до дигорското æstur и означавали голям, силен, като аналог на едно друго име Стиракс и съвр.му бълг.аналог **Щерьо**, **Щере, Щерян,** старобългарското **Щеръ,** което по Й.Заимов означава силен, здрав, як. Авторът смята че идва от гръцки език и е аналог на славянското Твърдко, Здравко. (ЙЗ-БИ,стр.437) Всъщност името е древнобългарско, развило се върху основата на **Стиракс**, което е гръцката транскрипция на аланското **Щурак/Щерак**.

[498] О.Мечен-Хелфен, който посочва името на един от персийските пълководци, участвали в битката при Амида – 503 г., във войната с Византия, мобед Глон, Glonaz (**Γλώνης**). Също Себеос съобщава за персийски военачалник в Армения Gołon-Mihran, записан още и като Włon-Mihran. О.Менхен-Хелфен свързва етимологията с преход, glon-wlon, което показва произход от старопесийското Vŕthraghna, Varhrān, Bahrām, от Веретранга – бог на войната. (ОМХ-МГ,стр.459) Но може да посочим връзка и с осетниското иронско hulon, дигорско gъolon – лъскав, шарен, красив. Интересна податка е келтското (ирландско) glonn – доблест, храброст, ненавист, ярост. (EDGL)

управлявала с твърда ръка след смъртта на съпруга си, който е се казвал Балах (Balach). 63. Тази жена посетила християнския император Юстиниан, и получила голямо количество злато, сребро и скъпоценни камъни. Императорът и поръчал да нападне двамата вождове, които искали да се съюзят с персите за борба срещу римляните. Техните имена били, Астера (Astera) и Аглон (Aglanos). 64. И тогава тази жена пресрещнала тези вождове, които отивали при персите с войските си, влезли в битка с тях и ги победила. Аглон бил убит на бойното поле. 65. И Астера заловила жив, и го изпратила окован във вериги в Константинопол. Там бил прикован на дървен кръст". (JBN-Chr, CHAPTER XC, 61-65)

Но в 555 г. тежковъоръжена савирска конница, водена от Балмах[499], Кутилзис[500] и Илигер[501], се сражават, сега като византийски съюзници, с персийските отряди на дейлемците, народност в Северен Иран. В следващата година, други савирски наемници, подкрепят Персия и проникват до византийското владение Сухуми.

После аварите в 558 г. разгромяват савирите. Част от тях остават в съвр.Дагестан, за което свидетелства съвр. дагестанска народност авари/аварци. Основната маса се изтегля към Панония. Самите савири загубват предишната си мощ, част от тях се заселват в Кавказка Албания, други – в Армения, а трети попадат под хегемонията на хазарите. За савирите в Армения, съобщава Йованес Драхсанакертци в своята „Итория на Армения" В гл.26, той пише за мъченически загинал в името на вярата християнин в 608 г. на име Степанос. Стапанос по прозвище Кон[502] бил от рода (племето) Севордик. Севордите произлизали от прародител на име Севук[503]. Севордик на арменски означава черни синове, черни деца". В гл.65 авторът обяснява, че севордиките са част от жителите на гавара Утик.

[499] от тохаро-иранския корен *bal – издигнат, голям и иранското, в пехлеви meh – голям, mahist – най-голям, велик, в санскрит magh, mahānt, авестийски mazant, староперсийски magus, съвр.персийски magu, mohkam, кюрдски masike, осетински mæstæg, шугнански mast, талишки makam, гилянски mokêm – голям, силен, сила. В тох.(б) mak, в тох.(а) moķats – силен, могъщ. (DA-DT-b) Така че името означава много силен, голям, издигнат.

[500] Името показва недвусмислена връзка с българското име **Кутил, Куто, Кутин, Кутло, Кутул**, дало съвр.фам. **Кутулев(и)**. (ЙЗ-БИ,стр.190) При чувашите се среща името Кутти, при осетинците – Кутат. (ЧАЯ),(ЗГ-ОФЛИ)

Вероятна връзка с персийски kutulu – дребен на ръст, индоарийски *khutta – малък, дребен, осетински kъutы – свит, от древноиранското *ku(n)ta – къс. (ВА-С-1,стр.643)

[501] При чувашите се среща името Илечер. (ЧАЯ) В осетински хælæg - завист, хælæf – жадност. В основата вероятно стои несъхранила се аланска дума *ælæg – жаден, силно стремящ се, аналогична на старославянското алкание, литовски alkanas – жадност, респ. в съвр.български алчност. (ВА-С-4,стр.166-167) Интерсен паралел посочва В.Д`Амико като думата реликт от езика на Алцековите българи **калазак** – лаком, алчен, показваща ясни алански (осетински) паралели. (ВД-БИ) В кушанобактрийски agalgo – жажда, в кховарски alial - пия. В пущунски āl – стремя се към нещо. (Ch-DIV) В тох.(б) alalte – жаден, стремящ се към нещо, ākāl, в тох.(а) akalk – жажда, стремеж. (DA-DT-b) Във вепски azlak – жаден. (VS-ETD) Така че вероятното значение на Илигер е било „силно желаещ, стремящ се".

[502] В Боспорското царство се е срещало името **Кон, Конос (Κόνος)**. (ПГ-БКА,стр.159) Виж и съвр.осетинско мъжко име Къæне. (ЗГ-ОФЛИ) При чувашите се срещат Конан, Коневей, Контеяр, Кончупей, Коняч, Кунаш, Кунак, Кунер, Кунлак, Кӳнелу, Кӳнеш. (ЧАЯ) В.Стоянов посочва че при българите, името **Кони, Коно**, е с неясна етимилотия. (ВС-КПАБ,стр.261) **Кона, Коно, Кони, Конуш, Коньо, Коню, Кончо, Куно, Куне, Куньо, Кън, Къно, Кньо,** ум.ф-ма **Кънчо,** са български имена познати от XV в., част от които се използват и днес, посочени от Йордан Заимов. (ЙЗ-БИ,стр.178,189,191) Може да го обясним с осетниското kænыnag – действам, работя, трудя се, създавам, kænыn/kænun – действам, извършвам, в тохарски е kan. (ДРС),(ИРС) В средноперсийски (пехлеви) формата е kun – действа, правя, kunišn – дело, действие, нещо направено. Виж също скитското име Кунх (вожд на саките пленен от Дарий I).

[503] Севук е най-вероятна форма на името Сявуш, сравни с чувашкото savăk – здрав, жизнен и тох.(б) sāāw, sāāy, sāāwe, sāāyau – жив, жизнен. При чувашите се срещат имената Савак, Саваккай, Савик, Севкей, Суваккай, Суваш, Сувккай. (ЧАЯ)

(ЙД-ИА) Под името севордики авторът има предвид част от арменизиралите се и християнизирани савири. Гаварът Утик, около гр.Халхал е един от центровете на савирското заселване. Като поданици на хазарите, савирите водят тежки битки с арабските завоеватели през целия VIII в. Когато кан Тервел разгромява арабите пред Константинопол, савирският владетел Алп Илтивар[504], който прави опит да приеме християнството, разгромява арабите в Кавказ и спира проникването им с 1-2 десетилетия. Относно мисията на арменският епископ Израил в столицата на савирите Варачан и покръстването на владетелят им Алп-Илтивар, единствен съобщава М.Каланкантуаци. Савирите почитали Аспандиат, наречен още Тангрикан[505] изобразен като конник, на който принасяли в жертва коне, и бог на огъня наречен Куар[506]. „Те пренасяли жертви на огъня и водата, поклонявали се на някакъв бога на пътищата, на луната и на всички творения, които в техните очи изглеждали удивителни”. (МК-ИСА,кн.2,гл.XL) Светилищата им били около свещени дървета и се наричали „дарконад” (мн.ч. от даркон[507]). „Тогава епископът заповядал да отсекат най-голямото дърво, смятано за свещено на скверния Аспандиат[508] – дъб, с пищна корона, на който принасяли в жертва коне, като го поливали с кръвта на жертвата, а главата и кожата закачали на клоните [на същото дърво]. Тоза дъб се смятал за най-главен, като майка на всички останали дървета, посветени на други суетни (лъжливи) богове, на които се кланяха в страната на хоните, народа, самият княз и велможите му... ”. Освен Аспандиат, савирите почитали и „Афродита” – т.е. Богинята Майка. (МК-ИСА,кн.2,гл.XLI) Имали чудни обичаи двама братя да имат една жена. Последното е изключително характерно за кушаните и ефталитите. ”И още подвластни на своите похотливи желания, [присъщи на Афродита], според дивия си езически нрав, вземали за свои жени, жените на своите бащи, или двама братя вземали една жена, или [един мъж] притежавал много жени.” (МК-ИСА,кн.2,гл.XL) Приемът на християнството не се оказва траен акт и след Алп-Илтивар, под натиска на хазарите, християнството е забравено. А според съобщението на Захарий Ритор, преди това, около 537 г. или 30 год. след войната на Византия с шах Кавад, епископ Кардош също е проповядвал християнството сред хуните-савири. (НП-СИ,стр.87)

---

504 Алп, в чувашки Улап – исполин, а **илтивар** е владетелската титла и на волжките българи. В “Пътеписа на Ибн Фадлан” се казва: „О, Аллах, съхрани в благополучие царя, **илтивар**, царя (малик) на българите!” **Титлата хан е непозната за волжките българи**! (РФ-ТПВБ) В чувашки “хан” е късна заемка от времената на Златната орда и се произнася xun, xon. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.357) При тюрките титлата eltäbär е заимствана от покорения народ **ази.** (ДТС,стр.171) Или аси, „сибирските алани”, както ги нарича А.Малолетко, впоследствие тюркизирани. Етимология на думата: **а). владетел на племе:** в персийски il, xīl, пущунски el, кюрдски êl, осетински axil, aul, талишки elêt – род, племе, и war, wars – управлявам, т.е. вожд на племе. (ВА-С-1,стр.90) В чувашки il – народ. Тюркското il/ilek – народ е с ностратически корен, има и угрофински паралели. И “вар” в тох.(б) varg, в хотаносакски varga – ръководител, тох.(б) vrasse, vrasan – регулирам, управлявам, warksi – власт, мощ, сила. (DA-DT-b) В иранските езици *bar (var) – право, власт, управление. (L-IAIL) **б). върховен владетел:** “елти” вероятно отразява аланското (осетинско) uæltæ – върховен.

505 букв.: “небесен владетел”.

506 в чувашки kăvar (kъuvar) - горящи въглени, жарава. в евенкски kurgi, орочки, манджурски xur – пламък, огън (макс. бл.до чувашкото xĕr – нагрявам до червено, закалявам). (ССТМЯ-1,стр.424,435)

507 В дигорски argъauæn, иронски argъuan – църква, храм, или паралел с хуфски и рушански argon – огнище.

508 Аспандиат е средноперсийска форма на Спандиат, в пехлеви пехл. Spandadat; или Spandyat, среща се и в двата варианта на изписване. Средноперсийската форма отразява авест. форма Spāntoθata – създаващ благочестие, в мидийски *Spendata. Става дума за легендарен ирански герой, загинал в двубой с Рустам. Спандиат участва в „Шах-наме” но предвид развитието на персийския език, там името е променено на Исфендиар! Преходът „сп – сф” е характерен за иранските езици. Тенгрикан е конното божество на суварите, което още наричали и Аспандиат. Твърде възможно, то е възникнало под влияние на древноиранските легенди за Спадиат, но с ново преусмисляне: **аспа** - кон, **дев** - бог, **ат** - имеобразуващ суфикс!

Арабските разорения и налагането на исляма, стават причина алани, савири, барсили, българи, есегели и др.племена обитаващи Кавказ, да потърсят по-спокойни места на север. Така през VIII – IX в. възниква салтово-маяцката култура в Подонието. Част от същите племена достигат и се установяват по поречията на Волга и Кама, около 750 – 800 г. В преданията на чувашите, се казва че някога техните предци живеели на юг във висока планина, но поради чуждо нашествие се изселили на север. Наличието на множеството чувашко-унгарски езикови паралели, свързани със скотовъдски, земеделски и битови термини, говорят за тесни връзки между прамаджарите и суварите/савири. Според Гомбоц, в унгарския език има около 300 думи с „тюркски" по-точно от алатйски произход, което се доказва предимно въз основа на сходства с аналози от чувашкия език.

Може да се мисли, за връзка между етнонима савири и по-късните "черни българи". Черните българи обитават територията на салтово-маяцката археологична култура. Според средновековния арабски географ Ал Идриси, народът "Сивария" обитава Северното Черноморие, по поречието на р.Рус. Б.Рибаков локализира тази река със Северински Донец, а "Сивария със Северската земя от руските летописи, наричана също и Яска земя. Идриси посочва Сарада като главен град на "Сивария". Рибаков смята, че Сарада е арабска транскрипция на Салтов[509], центъра на салтово-мяцката археологична култура. (БР-РЗКИ,стр.22) Виждаме че „Сивария" са т.нар. **черни българи**. Последните остатъци от тях са погълнати от славяните и образуват „Северската земя" – Чернигов (връзка севери/савири – черен цвят).

Племе с името "севери" има и в Дунавска България. Обикновено се смятат за славяни, но предвид връзката "Северска земя – Чернигов – савири" можа да мислим, че това са именно савири. Според данните на византийските източници (Теофан, Никифор), **северите** се заселили в старопланинските проходи, за да пазят границата с империята, а славяните, българите преселили на запад към границата с Авария. Относно северите, П.Коледаров смята, че част от тях са обитавали в западна посока, на територията на Олтения (Мало Влашко) защото именно там възниква по-късно Северинския банат. (ПК-ИГСБД-1,стр.26) В потвърждение на това може да се посочи съобщението на Равенския космограф, че савирите - **свариките** (Suarices), обитавали около р.Лутта (Олт), което показва синхронно проникване на савири в този район, паралелно със заселването на българите на юг от Дунава.

Константин Багрянородни дава интересни сведения за савирите и тяхната връзка с маджарите (Μεγέρη), разказвайки за най-древната им история: "В тези времена, те не се наричали "турки[510]" (маджари), а по неизвестна причина – саварти-асфали". Описвайки сблъсъците на маджарите/турки с печенегите, той казва следното: "Когато между турките и пачинаките, тогава наричащи се кангари, избухнала битка, войската на турките била разбита и се разделили на две части. Едната част (от народа) се преселила на изток до самите покрайнини на Персия, и те до ден-днешен се наричат с древното прозвище на турките – саварти-асфали, а другата част се преселила на запад, водени от вожда си Леведий (Лебедий), в областта наричана Ателкуз, в която днес живеят пачинаките". (КБ-ОУИ,гл.38)

[509] Вероятната етимология на Салтов, респ. Салт е осетинското sald – студен, salf – слана, т.е. студено място.

[510] може би от унгарското törzs – племе, респ. Megyer törzs - племето Маджари, а не от Тюрки, и поради близкот звучене на двете думи, да се е стигнало до приравняване с тюрките. В древнотюркски törü, в ост. тюркски езици türe, törü / döre, dörü – раждане, произход, в якутски törüt – род, долгански tordu – корен, монголски, бурятски töre, халха-монголски törö, töröx, калмикски tör, ордоски törö, дагурски turu – раждане, монголски törel – род, заето в евенкски като аналогичното по значение turul, в тунгусоманджурски, евенкски turī – стадо елени, евенски töri – смейство (за животни – мечки), староянонски turub, съвр.японски tsurum – размножаване, чифтосване, алтайски корен *t`ŏri – размножаване, раждане, род. (S-AE)

До края на IX в. унгарските племена обитават областта Ателкуз (Междуречие) разположена между Прут, Днестър и Днепър и Лебедия[511] – между Днепър и Дон. (КГ-ММ,стр.281-284)

Саварти-есфали несъмнено е етнонима "савири", но предаден през сармато-алански, с окнч. за мн.ч. –tæ (Sawartæ), докато втората част не е ясна. Според Феслер и Шабадос, „есфал" е гърцизиран вариант на унгарското feles – свободен, равнинен. Но вероятно е по-удачно да се посочи унгарското falas[512] – много, т.е. саварти-есфали и вероятно е достигнало до К.Порфирогенет, чрез аланоезичени информатор. Другата версия (Рослер и Брун) е че зад „есфали" се крие названието на известното от I в. племе „спали" обитавало около Азовско море, от осетинското æsfal, мн.ч. æsfaltæ, както би трябвало да се произнесе думата спали. (КГ-ММ,стр.217) А Здоров дори намира и тохарското обяснение на етнонима (както беше посочено).

За племето **сарагури**[513], което вероятно също е угрофинско по произход се знае, че заедно с победените акацири (потомци на древните агатирси) се заселват в Източен Кавказ, на границата с Персия, където опустошават Кавказка Албания, Иверия и Армения, като съюзници на Византия, по думите на Приск Панийски, но в последствие са унищожени от персите и изчезват от полезрението на хронистите. Акацирите[514] са стар народ в Приазовието.

Произходът на името „савири" също не е много ясно. Съпоставката „Сивартия" – „Черна България" показва, че може да се търси връзка с осет. saw/sau – черен. Според М.Горелик, саварти е произлиза от осетинското sauartæ – черни. Той свързва савирите с джетъасарската археологична култура от Средноазиатското междуречие и около Аралско море. (МГ-ТПКСВ-IIМК)

Друга възможност е **савири/сувари – конници:** В кюрдски suwar, персийски sävar, siwār, suwār, пущунски sparlanaey, шугнански sawor, гилянски sêvar, язгулемски sêwer, рушански и хуфски sawōr, сариколски sûvur, белуджи zawár, кашмирски suwār, хинди-урду,

---

511 Името Лебедия означава „равна, ниска земя" и вероятно отразавя унгарското lap, манси lopasi, коми lapyd, марийски lups, фински lipua – гладък, или унгарското lapaly, ханти, марийски lap, lapte, мордвински lapeg, коми lъapkyd, фински lappa, ненецки lapta – нисък, плосък, т.е. равна, ниска земя. Парарлел с чувашкото laptak – плосък, равен, laptăk – площад, широк, евенкското lapta – нисък, равен. В монголски nabta, тюрк.езици от кипчакската група japalaq/džapalaq – плосък, равен. Напълно недопостимо е, този топоним да се извежда от славянското лебед или ливада, като се тълкува в рускоезичната литература.

512 в манси pal', ханти pulom, удмуртски pales, коми pal, марийски püla, фински pala, естонски, мордвински palju, саамски buola, ненецки paĺ, протоугрофински *paljV – много. (UE)

513 като етимология на етнонима, може да се предположи възка с угрофинския корен *sur, саамски šùrr, вепски surъ, естонски suur, фински suuri, марийски šyr, хантски sere – голям, сарагури – големи угри, или със *šara, естонски soru, марийски šaraš, коми šor, удмуртски šur – река, "речни угри" (?)

514 Приск Панийски казва за тях: „Акацирския народ е имал много князе, на който император Теодосий им изпращал дарове, за да поддържат съюз с него и Римляните, и да не встъпват в съюз с Атила. Всички получили дарове, но не и най-достойния от князете – Куридах. Той се почувствал обиден и поискал помощ от Атила срещу останалите. Атила веднага му изпратил голяма войска…". Вероятно те са наследниците на съобщените още от Херодот **агатирси,** обитаващи около Дунавската делта. Херодот казва че те приличали по обичаи на траките, но не ги определя ясно като траки, били миролюбиви и рисували телата си. Но миролюбието им не им е попречило да бъдат управляващ род при скитите. Птолемей помества агатирсите, като северозападни съседи на аорсите. Агатирсите са познати и като население в Трансилвания, което показва че е възможно да са келти по произход, част от които са мигрирали на изток. Може да обясним етнонима с келтското (ирландско) agh, келтски от о-в Ман aigh, староирландски ōgh, протокелтски aêīg – щастие, което е свързано със староирландското ōgach, ирлански aghach – войнствен, ирландски ōg – война, *aêīgu – война, т.е. печеливш, победител и câr – родственик, или келтското tīros – страна, агатирси – жители на щаслива страна, акацири – щасливици, победители.

непалски sawār, suwār, маратхи svari, svarmi, бенгалски sōyāra – конник, ездач. (VS-ETD),(IED),(DDSA) Известна е българската диалектна дума е **суварии** – конници, смятана за късен турцизъм. Както беше разгледано саргатската култура (прасавирите) носи чертите на милитаризирано сарматско общество, където конникът-войн е основна сила.

Сувар е самоназванието на предците на чувашите, а **Веда-Суар** – волжкобългарско селище, предшественик на съвр. Чебоксари. Названието е известно от картата на Фра Мауро от 1459 г. Първата част на името **веда** отговаря на чувашкото vitĕ[515] – покрив, стряха, сграда, плевня, обор и произлиза от глагола vit – покривам, закривам. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.128) Втората част **суар** отразява етнонима сувар, су(в)ар, суар, суаз, дало и съвр. чăваш. Преходната форма суаз – чуваш, е съхранена в езика на марийците. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.394-399) И така, Веда-Суар означава букв. „Суварски дом". При чувашите се срещат мъжките имена: Саварин, Савир, Саврай, Савран, Саврантей, Савранти, Саврăш, Саврей, Саври, Саврил, Савриле, Савринка, Савринкке, Сепер, Сепиер, Супар, Сӳверей, Суваш, и женските имена: Саварпи, Савăрпи, Савринe, Сапур, Сваруш, Сверей, Сверка, Сверне, Свертти, Сверук, Сверухха, Сверхине, Сверччен, Северен, Северне, Северпи, Севертен, Севертти, Северук, Северчен, Севре, Севрепи, Севреслу, Севречей, Севреш, Севрине, Севриш, Севрук, Çверуш, които вероятно са свързани с етнонима „савири". (ЧАЯ),(ЧХЯ)

Като трета възможност може да мислим и за алтайски произход на названието, свързано с народа **сянби** (Xiānbēi) 鮮卑. Най-древното произношение на този етноним в китайски е било "shar-pe" в епохите на Воюващи царства, Цин, Хан "shan-pe", в епохата Вей-Тан "shjen-pje". Според легендата, те се заселили първоначално в планината Сянби, където са съседи на ухуаните, и не поддържат отношения с Китай. Миграцията на юг започва в годините на император Гуан У-ди 光武帝 (25-58 г.), от династията Младша или Източна Хан, когато заедно с хсюнну извършват погранични набези и грабежи. Сведения за сянбийските миграции дава само "Вей-шу". Но тук се наслагват и митологични данни за легендарния китайски император Хуан-ди, който имал 25 сина, един от които Чанъи, получил земи около голямата планина Сянби. Неговете синове станали вождове на сянбите. "Вей-шу" казва, че четири поколения след Чанъи, сянбийският владетел Туйин, тръгва на юг и народа му достига до голямо езеро с площ 1000 кв.ли[516]. След още 6 владетеля, Цифен достига до земите на хсюнну.

Във връзка с тази легенда за сянбийския владетел Цифен, интересна аналогия прави Л.Р.Кызласов със свидетелството на Рашид Ад Дин, за предците на Чингис-хан и прародината на монголите, която се намирала на Ергуне-кун, в басейна на р.Аргун, при сливането и с р.Шилка, което дава началото на Амур. Рашид Ад Дин разшифрова Ергуне-кун като "стръмен хребет" и описва "недостъпна местност, около която имало само планини и гори, далече от големите пътища. "Когато сред тези планини и гори, народа се размножил до такава степен, че земята станала вече тясна, те нямали друг изход и след като разкопали изцяло единия склон богат на желязна руда, излезли в степния простор". Принципно виждаме едно и също събитие, предадено по различен начин в древномонголската родовата памет. От езикова гледна точка в монголски šovgor, бурятски

---

[515] В турски otak, тюркменски, азърбайджански otag, уйгурски otaq, хакаски otax, якутски otū, киргизки otō, казахски, ногайски, каракалпакски otaw, узбекски otōw – барака, колиба, в тунгусоманджурски, евенкски utuk, uten, евенски, негидалски ūtēn, орокски utemi, удегейски utuli, utulu – дървена постройка, барака, навес, чум (колиба), дом, японски utena – сграда, общоалтайски корен *ot`ù˜-t/-i – шатра, дом, урало-алтайски паралел с хантски utэр, фински uudin - шатра. (ССТМЯ-2,стр.294-295),(S-AE)

516 里 (li), китайска мярка за разстоявие равна на 0,576 км.

šobogor, тунгусоманджурски (евенкски) suvэгэ, удегейски suэ, улчийски, орокски, нанайски suvэ, манджурски subэхэ - конусообразен, остър връх, респ. остръвърха, стръмна планина, в древнотюркски süwrä, турски sivri (вж.бълг.турцизъм сиврия – островърха чушка), татарски sürük, чувашки šĕvĕr – островърх. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.456),(ССТМЯ-2,стр.118) В монголските диалекти от Вътрашна Монголия sība, sibe sibege, означава островърх кол (Руднев). Сравнявайки с най-древната китайска транскрипция на сянби - “shar-pe” , може да мислим че самоназванието на този народ е било “сувер/сивер” или “субер/сибер”. Таштъкската култура се формира от смесването на по-старото иранско (аланско) население и монголоидни пришълци от изток. Въпреки че като цяло европеидният расов тип на “таштъкските племена” са съхранява, с леко увеличаване на монголоидните черти, сигурно е, че настъпва и вливане на значителен алтайскоезичен субстрат[517], вероятно проникнал и по-западно, в земите на съседната саргатска к-ра. Така, напълно е възможно, с него да е дошло и названието сабири/савири, по-късно пречупено и преосмислено през езика на завареното сарматско население (съст. се от угорски субстрат и ирански суперстат), респ. савири – черни или савири – конници.

В унгарския език има около 300 думи с „тюркски” по-точно алтайски произход, което се доказва предимно от сходства с аналози от чувашкия език. Въз основа на това, унгарските учени обявяват всички чувашко-унгарски езикови аналози за древнобългарски заемки в езика на маджарите. Липсата на подобни думи в съвр. български и в старобългарски, се обяснява с нищожното количество на древните българи, стопили се без следа за 1-2 века сред „славянското море”. Не се отчита факта че савири и уроги (маджари) са били съседи както още в Кавказ, така и преди това в Средна Азия и Южен Сибир. Не се отчита и факта че едно от племената участвало в етногенезата на унгарците в Панония са „каварите/кабарите[518]” – бунтовници, бегълци от Хазарския каганат, които най-вероятно са савири отказали да приемат юдаизма. Съществува и второ заселване на бегълци от Волжка България. „Унгарската Анонимна хроника” съобщава че, унгарският княз Такшон около 950-970 г., заселил в земите си, емигранти от гр.Булар (Биляр) от Волжка България водени от двамата братя Била и Бакш и воеводата Хетен, като им дал във владение крепост която се наричала Пещ (Pest). (ЯМ-БМ,стр.14) Същото съобщава и ибн Даста. Някои смятат, че именно тези волжки българи създават град Пеща[519]. (ДП-ХМВМИ)

[517] **сянбите** и ухуаните се смятат за прамонголци. Наследници на сянбите са киданите, а на ухуаните – племената **шивей** 室韋, едно от които е **менгу-шивей** 蒙兀室韋, или монголите на Чингис-хан. Възстановка на 蒙兀, в епохата Туба-Вей и Тан „mōŋ-ŋ(h)wət” (monghuiet), или монгут с предаването на монг.оконч. за мн.ч. – ут, използвано и за предаване на етноними.

[518] в старобълг. **ковръ, коваръ, ковъръ,** в чувашки kavar – заговор, kavarlaš – встъпвам в заговор, kavarşă – заговорник, keves – завист, ревност. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.269) Освен даденият от Старостин прототунгусоманджурски корен *xab, се среща и евенкската дума kovo, kovolo – сплетня, която се свързва с протомонголското xob, xobla, якутски xobū – сплетня. (ССТМЯ-1,стр.403)

[519] Обикновено унгарските автори смятат Пеща за селище построено от времето на I-то Българско царство и свързват името със съответното общославянско понятие. Интересен факт е, че около стара Пеща не е открито нито едно славянско езическо погребение, но има изследвани 549 гроба от аварски произход. Аварският некропол е съществувал до 850 г., т.е. в границите на I-та Българска д-ва. (ЯМ-БМ,стр.67) „Беч” е широко разпространен топоним в Унгария, вкл. и центъра на Пеща се нарича Újbécs (Уйбеч), в унг. új - нов. Други топоними са Kis-Bécs (унг. kis – малък), Szamos-Bécs (унг. számos – много), както и името на Виена – Bécs (заето от унгарски в сръбски от XVI в., също и в турски). Според унгарските автори, вероятно формата Беч е заета от някой „тюркски” език, респ. аварски или български, тъй като няма обяснение в унгарския език. (ЯМ-БМ,стр.21-22) П.Скок смата че Beč е дума от кумански или аварски произход и означава изба, подземие. (PS-ERHSJ-1,стр.129-130) В български е съществувала диал. дума **бечъ**, която се свързва с аналогичното по

Вместо това безапелационно Оногури се приравнява към Оногондури/Уногондури и изобщо появата на древните българи в Кавказ, по-точно в Приазовските степи се поставя в 463 г., респ. кутигурите (котраги) и утигурите се разглеждат като остатъци от Атиловите хуни, въпреки липсата на каквито и да е изворови податки за това. Арменските извори се игнорират изцяло и обявяват за анахронизъм. Така древните българи се обявяват за „древнотюркски етнос” появил се едва в V в. Учени като М.Артамонов и Л.Гумильов обявиха древните българи за „отюрченые угры”. Така се роди една напълно фалшифицирана, предубедена „теория”, подкрепяна единствено от псевдологични преположения и игнориране на „неудобните” извори ! Както казва П.Голийски: „Няма никакво основание, да не се вярва на Мовсес Хоренаци, въпреки изкуствените манипулации, които с ритници и насилие над изворовите данни, се стремят да вкарат историята на българи, хазари и барсили, северно от Кавказ, в удобните тюркски или хунски рамки от 370 г., насетне”. (ПГ-БКА,стр.89) Още преди три деситилетия, достатъчно красноречива по въпроса е Цветана Тафраджийска: „Покрай тази азбучна истина се игнорират и редица други фактори с изключително важно значение. На първо място съобщението на известния арменски историк, живял през V в. сл. Хр., Мовсес Хоренаци, според който прабългарите и аланите са обитавали Кавказ още през II в. пр. Хр[520]. Или почти 500 – 600 години преди нахлуването на хуните в Европа. Известно е, че основното ядро на хуните в Европа, са били прадедите на тюрките. От тази гледна, спрямо прабългарите, точно термините хуни и тюрки са равнозначни. Да се признае твърдението на Мовсес Хоренаци за достоверно, би означавало да се отхвърли всякаква мисъл за хунския, т.е. тюркски произход на прабългарите. Ето защо тюркoлозите – предимно езиковеди – или съвсем игнорират това съобщение, или в най-добрия случай го обябяват за анахронизъм.” (ЦТ-ОП)

Появата на савирите в Кавказ, оказва значително влияние върху съдбата на заварените племена. Хазарите и барсилите са изтикани към Източен Кавказ, Каспийското крайбрежие и езиково хазарите са изцяло алтаизирани. Напр. Масуди[521] пише че по тюркски хазарите се наричали „сабир”. (БЗ-КС-1,стр.132) Затова се предполага че езикът на хазарите и савирите е бил един и същ, чийто днешен далечен наследник е чувашкия, респ. стария волжкобългарски език. Истахри[522] посочва че езикът на българите (волжките) е сходен с този на хазарите. Арабските автори посочват че езика на хазарите е непонятен за тюрките. (БЗ-КС-1,стр.135)

А българите внъндури (пугури, пагирити) в Западен Кавказ за изтикани към средното течение на Кубан, тъй като в края на V в. са първите археолог. следи от българи там. На изток от тях са аланите. Със савирите идва и алтаискоезичният компонент участвал в българската етногенеза.

значение румънско beci – изба, подземие. (СИ-РРОД,стр.32) В случая може да се мисли че Беч, като топоним е останал или от аварите, което е по-вероятно, предвид наличието на аварски селища в района на Стара Пеща и Виена, или е с по-късен произход, респ. волжкобългарски или кумански. Аналогична дума има в древнотюркски bečkün – навес, галерия, монголски bajšin – изба, стая, сграда, в манджурски bajsin – дом, се смята за монг. заемка, среднов. японски fisásí – навес, укритие. (ДТС,стр.90),(РМРС,стр.625),(ССТМЯ-1,стр.66),(S-AE) По-късно е преосмислено през славянското пещ.

[520] ако се приема буквално историята за Вахаршак в описанието на Хоренаци.

[521] Абул-Хасан Али ибн ал-Хусейн ал-Масуди (896 - 956 г.), живял е в Кайро, наричан е още "арабският Херодот".

[522] **Истахри** – прозвище на шейх Абу Исхак, или наречен още ел Фарси (Персиеца), тъй като е роден в Истахр на 5 км от древния Персепол. Живял е в X в. написал е "Книга за климатите (областите)" и "Книга за пътищата и царствата".

6). Есегели. Ибн Фадлан (922 г.), Гардизи (XI в. „Зайн ал-ахбар") посочва, че волжките българи се делят на три рода: берсула, **ескел**, булгар. В „Худуд Ал Алам" (982 г.) са посочени: берзула, **ашкил** и булгар. Бакри (IX в.) пише че между волжките българи, **ашкалите** и печенегите са намира Маджгария. Същото го казва и ибн Даста: „маджарите живеят между печенегите и страната на ашкилите (част), от българите (волжките). (БЗ-КС-1,стр.129) Става дума или за маджарите в Ателкуз, или за техните събратя можарите – мишари, угорско племе, маджари останали в Поволжието, сега тюркизирани. (КЕ-АСИФ) Първото споменаване на есегелите е във връзка с Волжка България. Там техният център е бил гр.Ошел. Но следи от тях се откриват в Западен Кавказ. Много интересен факт е, че грузинците (имретинци и мегрели) наричат кабардино-балкарците „секелт". Самата грузинска форма sekelt, отразява старото аланско окончание за мн.ч. –t (съвр.осет. -tæ) и отговаря на изходното (æ)sekel(tæ), (æ)segel(tæ). В езика на балкарци понятието shıltы е означавало знатната прослойка на обществото, аристократите, които в миналото са били естествено войни. (ИМ-ИКБН) Самото название „есегели" е вариант на етнонима аси, асиаги (æsstæ, æssagtæ). В случая, или имаме отражение на грузинския суфикс за мн.ч. –ел, или по-вероятно, запзване на стария алански суфикс за мн.ч. –al. В осетински се е съхранил, само в понятията за родство, напр. mad - майка, mad-al-tæ - майка, us – съпруга, жена, us-al-tæ – съпруги, жени. Всъщност този древен алански суфикс за мн.ч. е –al(ar), отговаря на авестийския –āro. Към него е добавен, по-късния сарматски суфикс –ta, -tæ, в согдийски -t. Иначе в осетински al се е съхранил като значение – всички. Така че при есегелите се е съхранил същия механизъм: æss+ag+al+tæ. Или есегели не е нищо друго освен вариант в названието аси, асиаги – старото население на Балкария, тясно свързало съдбата си с българите. В района на Малка Кабарда в XVI в., руската описателна „Книга Болшому чертежа" се споменава етнонима **осоки**. В началото на XIX в., В.Милер стига до извода, че в миналото, преди преселението на кипчаките, на балкарска територия, от подножието на Елбрус, в западна посока до изворите и горните течения на реките Кубан и Лаба, в долините между Кубан и Урух, където днес живеят „горските татари" (б.а. потомци на кипчаките) – урусбиевци, чегемци, хуламци, бизенгийци и балкарци, са обитавали родственици на дигорците, носещи етнонима **асиаги**, **аси**. (ВМ-ОЭ-I-III,стр.504-506)

Марк Аней Лукан (39 – 65г.) пише, че до земите на гениохите в Колхида, там където Фасис (р.Поти) пресича земите на колхите, а Танаис[523] тече към Меотида, живеят еседоните, които си привързват косите със златни превръзки. Гай Юлий Солин посочва че еседоните имали страшни обичаи, от черепите на убитите обковани със злато, да изготвят чаши, затова ги нарича антропофаги (човекоядци). (ГС-СДС) Гай Плиний Секунд ги нарича "кефалотоми" (главорези) които са съседи на сираките.

Интересни сведения дава Помпоний Мела (I в.), в своето „Описание на света", за племената в Северен Кавказ, в Кн.I. (114): „…Асиаките не познават кражбата и затова не заключват своето имущество и не пипат чуждото. От черепите на най-злите си врагове, правят чаши". (ЮГ-А) Така става ясно, че асиаги и еседони[524] са един и същ народ. Ариан (Обиколка на Евксинския Понт) ги нарича исиаки. Асиагите в Кавказ вероятно са част от голямото сарматско племе **язиги**. Названието язиги е първата фиксирана от източниците форма на етнонима аси, яси (асиаг) в Европа. Около 50 г. язигите[525] се преселват в

---

[523] Или Дон е объркан с Кубан, или „еседоните" са обитавал от Поти до Дон.

[524] Еседони, иседони, произлиза от осетинското jasdan, uasdan – войн, храбрец, благородник, извисен, нравствен човек, съхр. и в балкарски като uzden – аристократ, благородник.

[525] Около 117 г. язигите и роксоланите си извоюват от Рим правото на ежегоден данък. В замяна те приемат да охраняват римските граници. Мирният договор с Рим сключва Распараган, който се титлувал „цар на

Среднодунавската равнина, между Дунав и Тиса. След тях идват и роксоланите които се установяват в земите на съвр.Румъния.

Сред аварските имена, откриваме Ἀσκήλ (Аскил), аварски военноначалник, участвал в обсадата на Константинопол – 662 г., предводител на аварските кутригури. (ВС-ЕБ,стр.93) При чувашите също се среща мъжкото име Аскул. (ЧАЯ) Формата **æскал** е закономерния осетински вариант на **аскали/есегели**.

Ал Идриси описва маршрута от Трапезунд до Тмутаракан, и споменава земите на народите през които се минава: „от Трапезунд до р.Рушиу (Риони) в планината Кабк (Кавказ), от устието на Ришиу до Аскизия – крепостта на аланите, от Аскизия до Аскала, от Аскала до Истиберия, от Истиберия до Алания, от Алания до Козария, от Козария до Кир и от Кир до Кумания". Виждаме че страната Аскала се намира в Кавказ, между Алания и Грузия (Истиберия – Иверия). (БР-РЗКИ,стр.15) Днес в Грузия, в областта Цалк, граничеща с Абхазия и Сванетия има селище Ашкала.

Може да посочим и виждането на А.Баяр[526], според когото, етнонима ескел (в транскрипцията на Ибн Фадлан), удивително точно съвпада с топонима „Аскол". Те са част от кавказките, или донските алани-аси, придвижващи се съвместно с древните българи. Топонимиката в басейна на р.Дон е съхранила формата „Оскол" произтичащо от по-старото „Аскол". С.Плетньова посочва че в етнонима аси се упоменава, паралелно с названието алани, но в групата аси се включват и „черните българи" – салтово-маяцките племена. Интерес представлява и името на киевския воевода Асколд, който заедно с Дир са първите документирани управители на Киев, в последствие убити от Рюрик. Твърде вероятно е, по произход да не е „варяг", а местен „салтово-маяцки" **ас, есегел**.

Друга късна податка представлява едно съобщение от Улрих Рихентал, в „Хрониката на Констанцкия събор". Описвайки владетелите на страните от Източна Европа, той споменава „Херцогът на Аскалот (Aschalott) зад Влахия" т.е. на изток от Влахия, защото в германската географска традиция, преден е синоним на западен, а заден на източен. Така че въпросната област (херцогство) Аскалот се намира на изток от Влахия и вероятно визира района на р.Оскол, приток на Северски Донец. Всъщност гр.Оскол е от края на XVI в. и отразява названието на р.Оскол. Карамзин я споменава и като р.Аскал. (MB-URKK)

Интересна податка представлява и описанието на кавказките народи от Евлия Челеби, който посочва сред абазките племена, етнонима **ашегел**. През XVIII - XIX в. ашегелите са отдавна асимилирани от околните абазки племена, и са познати като етническата група аше. (НВ-ЭПСК,стр.60-61)

Днес много татарски историци (Д.М.Исхаков, И.Л.Измайлов), произволно и преднамерено, „по благозвучие", без никакви доказателства и основания, приравняват есегелити/аскали с тюркското племе чигили[527] (кит.транскр. Chuyue 處月, възстановка в епохата Тан: ćhó-ŋwət / ćhó-ngwiet, или чонгуйет/чонгут).

роксоланите и сарматите". В следващите векове те взамат основно участие във войните на германските племена с Рим, както и редовно оплячкосват римското погранучие. Погълнати са от по-късните алански вълни достигнали до Средна Европа. Характерни за роксоланите са погребенията в четириъгълни ями.

[526] А.Баяр. Таиная история татар. Книгата е само в електронен вид: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Baiar_Taina_istoria_tatar.pdf

[527] Чигили (Chigil) 處月, съвр.ф-ма ćhó-ŋwət, в епохата Тан ćhó-nɣuiet. Първото им споменаване е в "Суй-шу" (История на династията Суи (581-680 г.). Произходът на името вероятно е свързан с тюркското čïγïr – утъпкана земя, граница. В монголски čig – трамбовам, набивам, но и посока, в ТМ-езиците, евенкски čiki, манджурски čikin – граница, край, бряг, утъпкан сняг. (S-AE) Така че чигили е озн. граничари, жители на покрайнините. Етнонимът Чиг-ил (Chig-il) се обяснява още и като съставна дума Chig - граница + il – народ.

Традиционно есегелите в българската литература, се свързват с унгарските секели, като асимилирани българи в Трансилвания, съгласно мнението на Хволсон. (КГ-ММ,стр.255, бел.2 под линия) Обаче отдавна е доказано, че това твърдение не е вярно. В унгарски секей означава граничар, гранично население, т.е. "секеи/секели/секлери" са късно унгарско гранично население. Рьослер и Хунфалви смятат че заселването на секелите в Трансилвания е не по-рано от управлението на крал Ласло I[528] (1077 – 1095 г.). А самото название обясняват от унг. szék – владение, székelő – крайно, гранично владение, székelyi – жител на гранично владение, граничар, szegély – граница, край, покрайнина, ръб. Те също посочват, че аналогично гранично население секели/секлери е имало и по западните граници на Унгария, в комитатите Оденбург[529], Пресбург[530], Нитра[531]. Това показва, че секели/секлери нямат нищо общо с българите и това не е етноним, а гранично население с охранителни функции. Между диалекта на секелите и останалите унгарски говори, не са открити никакви разлики, които да говорят за асимилирано доунгарско население. (КГ-ММ,стр.302-303, бел.1 под линия, стр.303) Унгарският им произход се доказва и от съвр. генетични изследвания. (вж. част III на наст. труд)

Есегелите/аскали са сармати по произход, и поради непосредственото съседство с българите, вероятно рано са влезли в по-тесни съюзни отношения. После мигрират на север, като част от черните българи – салтово-маяцката археологическа култура, където са оставили името си на р.Оскол, и заедно с другите салтомаяцки племена, по-късно участват във формирането на волжките българи.

7). Хазари. За хазарите има много литература, основно за късният им период, когато приемат юдаизма и създават своята империя. Но ранните сведения за тях са оскъдни. Псевдо-Захарий/Захарий Ритор ги съобщава сред номадските племена в Кавказ, живеещи в шатри като касари - касар (ksr). М.Сирийски съобщава, че са били родственици на българите, арменски източници посочват едновременното им нападение в Армения през 216 г. Грузинските източници съобщават хазарите като древен народ в Кавказ.

В 263 г. аланите и хазарите нападат Иверия. Малко по-късно, по времето на император Диоклетиан (284-305 г.) и персийският шах Вахран II (276-293 г.), т.е. в периода 284-293 г., когато цар на Иверия е Мирван, следва ново нападение. „В неговото царстване хазарите и хоните извършвали чести нападения през Гетару (Дербент), но винаги били отхвърляни и прогонвани от иверците, чийто владения били по целия Кавказ от Черно до Каспийско море. Мирван винаги предвождал лично войските си и укротявал народите, обитаващи в Кавказ до река Вардан (Кубан), често нападащи пределите на Иверия.

След като приключил с набезите на хищните народи, цар Мирван (Мириан или Михран) нападнал и победил арменския цар Трдат". (ДБ-ИГ) Войната на Трдат с барсилите и хоните е отразена и от арменските хронисти Агатангел и М.Хоренаци. В периода 440-50 г. аланите и хазарите опустошават Грузия. Още не навършил пълнолетие, 23-тият грузински

Обитавали са района на гр. Тараз в Седморечието. Родствени са на тюрките чюйе 沙陀 (shātuó / шато). М.Кашгари казва че огузите наричали "чигил" всички тюрки живеещи между Амударя и Сев.Китай. През IX в. чигилите и родственото им племе ягма, които са тюркизирани ефталити, и тюргешите създават основана на Карлукския племенен съюз. По-късно са част от Караханидската държава. Завладени са от Чингис-хан и последните остатъци от тях мигрират на изток към Кашгар, и на запад, към Ср. Азия. Днес четири селища в Турция носят името Чигил, което показва че тези чигили са се влели в състава на селджукските турци.

[528] известен като Св.Ласло (Szent László)

[529] Шопрон, град в Западна Унгария

[530] Братислава, в унг. Пожон (Pozsony)

[531] град в Западна Словакия

цар, доблестния Вахтанг Горгасал (446-499 г.), воюва с аланите (овсите) които неколкократно разграбват Грузия. Горгасал успява да ги разгроми, като в битката собственоръчно убил Чагатар и Багатар – двама от най-смелите осетински военачалници[532]. Д.Багратиони описва тези събития: „Цар Вахтанг, достигайки пълнолетие, нападнал „черкезите” (т.е. касогите, кабардинците, абхазо-адиги, или съвремените на Багратиони жители на Кабардино-Балкария, респ. трябва да се разибара древните българи, барсилите) и аланите, които често нападали Иверия. Те извикали на помощ хазарите, но цар Вахтанг успял да ги победи. Встъпвайки в единоборство, той убил хазарския богатир Тархан[533], който бил много силен, тъй като убил в схватка исполина Фарсман Фарух, генерал на цар Вахтанг, прославил се със силата си, като собственоръчно убил лъв по време на лов. След смъртта на Тархан, осетинския исполин, Багитар, прославен с необикновенната си сила и мъжество призовал цар Вахтанг на единоборство, но също загинал от меча на младия иверски цар. С тези си подвизи цар Вахтанг пресякъл нападенията на народа, обитавал земите на днешните черкези и голямото пространство на страната им, прилежаща към Кавказските планини, присъединил към иверските владения”. (ДБ-ИГ) Прави впечатление че хазарите се споменават изкл. в грузинските източници, докато арменските ги включват в по-общото „хони” и „масаха-хана”.

Равенският космограф също споменава хазарите: „По-нататък в равнинна местност, в спомената Голяма Скития, е разположена много голямата в по дължина и ширина (страна) която се нарича Хазария; тези хазари гореспоменатия Йорданес нарича агацири. През тази страна на хазарите протичат множество реки и сред тях, най-голямата се нарича Куфис (Кубан). (РАК,кн.5) „item ponitur in locis planiciis longe lateque nimis spatiosissima quae dicitur Chazaria, et usque maior Scythia appellatur, quam Iordanis cosmographus in modum fungi scarifum esse dixit. quos Chazaros supra scriptus Iordanis Agaziros vocat. per quam Chazarorum patriam plurima transeunt flumina, inter cetera fluvius maximus qui dicitur Cuphis.” (RAC-IV,1) Отнасянето на агацирите/акацири към хазарите е неточно. Но самите акацири вероятно вземат участие във формирането на хазарския етнос, тъй като след 463 г. те са покорени от сарагурите, които съвместно с тях се преселват в Източен Кавказ, на границата с Персия, според съобщението на Приск Панийски. В 466 г. сарагурите и инкорпорираните остатъци от акацирите воюват на страната на Византия срещу Персия, но персийците ги разгромяват и унищожават. Остатъците от тях се вливат в хазарското мнозинство.

Арабските автори Ал Истахри, Ал Бахри и Ибн Хакуал съобщават, че езикът на хазарите бил като езика на българите и много по-различен от езиците на тюрките и персите. Историята на хазарите е тясно преплетена с тази на древните българи, в техния кавказки

[532] **чагатар и багатар**: багатари са се наричали аланските предводители, а за **чагатар** може да се посочи, алтайско-иранска етимология. Виж тунгусоманджурското, в негидалски čawxa, манджурски čuahэ, čōχa, чжурчженски čaw-xa, улчийски, ороксκи čaṷχa, нанайски čaoχa, орочки čaṷxa, удегейски čawaha, čauha, солонски čoγa – войска, в монголски ča'ur (čaγur), бурятски sūr sereg – военен поход, ордоски čirik čūr – войска. Или „чага” – войска и „тар” – обощоиран. *dar – държа, **чагатар** – предводител на войската. Наподобява титлата **чуки** – княз, предводител на едното крило (или рог) на войската, при Хсюнну 左耆 (zuǒqí) – в еп. Хан cājgrjəj – чагри. При тюрките в Караханидската държава, титлата е позната като чагри-бек. (čagri-bek), който е бил на четвърто място след владетеля (ябгу). (ВБ-П,стр.51)

[533] титлата таркан, в осет. tærxon – съдия, по-рано княз, В.Абаев посочва че липсва сходен ирански корен, и посочва санскритското tark – съдия, индоарийското t`rkana (târkana) – мисля, обсъждам, предполагам, tarkana – говоря, tarka – размишлявам, мисля, обсъждам, в хинди-урду tāṟnā – съдя. (ВА-СЕИ,стр.19) В тох.(б) tarkāñe – проява на безпристрастие, tär – защита пред съда, tärkauca - опрощение. (DA-DT-b) Въпреки мнението на Абаев сматам, че по-точно обяснение дава в тох.(а, б) tärk – разрешавам, пускам, тох.(б) tarkāñe – ръководя, обясняващо напълно и древнобълг. титла таркан.

период, което налага по-детайлно да се разгледа въпроса за произхода и етимологията на етнонима. Произходът на хазарите и до днес няма удовлетворително разрешение. Традиционно се причисляват към тюркските племена, от ранното средновековие въпреки, че подобна постановка е повече от съмнителна. Както пише Лев Гумильов, хазарите са били народ с градски тип цивилизация, развито земеделие, лозарство, градинарство, риболов и търговия. Едва след VII в. на територията на Хазария усядат тюркски заселници, поради гражданската война в I-вия Тюркски каганат между племенните съюзи нушиби[534] и дулу. Ат Табари в своят „История на пророците и царете” съобщава че след победата си над ефталитите, тюркският каган Синджибу (Истеми) е покорил б-н-дж-р (банджар / пачинаките), беленджер (жителите на Балангар / Беленджер) и хазар, и след това обсадил Дербент. Но отстъпвайки от Дербент, тюрките подчинили аланите и утигурите. Владетел на тези новозавладени западни земи станал сина на Истеми – Турксант[535]. В 576 г. той започва война с Византия, с цел да завладее нейните закавказките владения. Теофилакт Симоката съобщава за успехите на тюрките, като накрая казва: „В тази минута, когато победата вече клонеше към кагана, сред тюрките се разразила гражданска война”. (СП-Х,стр.19)

Смята се, че тогава тюркската върхушка завзема управленческите среди и от тях произлиза управляващата династия, извършила приема на юдаизма. Това става по времето на халифа Харун ал Рашид (786 – 809 г.), според съобщението на Масуди. Първоначалната столица на Хазария е Самандар, Итил става столица едва след арабското нашествие в VIII в. (БЗ-КС-1,стр.150-151, 179)

За тюркското присъствие говорят и типичните тюркски титли, фиксирани в Хазария, като шад, тудун, бек (пех), непознати както на дунавските, така и на волжките българи. Това дава право на много автори, да виждат в споменатите от арабските източници два типа хазари, бели и черни, респ. завареното население и по-късната тюркска управляваща общност. Белите били високи и красиви, докато черните – със смугло лице и по-тъмна кожа.

---

[534] **нушиби** (Nushibi) 弩失畢, 弩 – съвр.ф-ма nŭ, клас.старокит., епоха Хан nhā, епохи Вей-Тан nhō, зн. лък-самострел, арбалет. 失 – съвр.ф-ма shī, древнокит., клас.кит., łit, Западна Хан ļjət, епохи Източна Хан – Тан śət (śiet), зн.: загуба, лишение. 畢 – съвр.ф-ма bì, древнокит., клас.старокит. pit, епоха Хан pjət, епохи Вей-Тан pjit, зн.: свършвам, край. Възстановка: „nhō-śiet-pjit”. Предава тюркското onγ-šadapït, като onγ значи десен, в случая западен (при поглед на юг, която е посокта напред) а šadapït е висша административна титла при древните тюрки, заето от согдийците, производна на šad, согд. χšīd (ixšīd), съвр.перс. šāh – благороден, сияен, господар. (ДТС,стр.367,519) Или значението е: владение на десния (западния) шад, или шадапат. Титлата шад се е носела първоначално от принцовете, синовете и братята на тюркския владетел ябгу, които са командавали съотв. двете крила на армията.

[535] Турксант (575-610 г.) е управител на западната част на Тюркския каганат, син на Истеми ябгу каган (551-575 г.). Приема се, че тюркската форма на титлата е била Тюрк-шад (Türk šad). Менандър го нарича „един от вождовете (ήγεμονων) на турките” като освен него имало още седем. Л.Гумильов посочва транскрипцията Танхан-хан (Tanhan Qaghan) 貪汗 可汗, но това е съвр.произн. на йероглифното съчетание. Възстановката на Танхан показва: 貪, съвр.ф-ма tān, в еп.Тан thəm, зн.: жаден, алчен, ненаситен, и 汗, съвр.ф-ма hàn, в еп.Тан gān, зн.: пот, изпарения. В еп. Тан името е звучало като “thəmgān” или “thiemgan” – Тиемган, Тумган. Възм. обяснения: Тонга – л. им., произв. на др.тюрк. toŋa (tonga) – леопард, тигър, герой, или Туган – сокол, в др.тюрк. toγan, tuγan, монг. tuiγun, халха-монг. tojgon, tojxon – сокол, или с древнотюрк. л. им. Tuman, произв. на др.тюрк. tuman, в ТМ-езиците tamna, tamnaha – мрак, мъгла, вихър, буря, в монг., калмикски tam – ад, респ. мрачно, тъмно място, tumg – мрачен, мъглив. (ДТС,стр.571,575,585),(ССТМЯ-2,стр.159),(S-AE),(КлРС,стр.475,517)

Съществуват и съобщения че при хазарите, (явно белите) често се срещали червените[536] коси и светлите очи.

Някои свързват етнонима хазар с войсковата организация, от персийското хазар – 1000, по подобие на афганските хазарейци – хилядници, късно монголско по произход, вече асимилирано население, потомци на военните гарнизони, на Чингис-хан. Повечето автори свързват китайската транскрипция на хазари – кеса 可薩 (Kěsà, възстановка в епохата Вей-Тан: “khāsà”), в енциклопедията “Тундян” (Tongdian), с идентичното по звучене **кеса** – едно от уйгурските племена, част от племената Теле, споменато в “Суй-шу”. Особено интересни са сведенията на древнотюркския паметник „Терхински каменен надпис”, открит в Монголия, край селището Могон-Шине-Усу и разчетен от Г.Рамстед. Там се споменава племето касар-кардан, от уйгурския племенен съюз. Това потвърждава че зад китайското “кеса” действително се крие етнонима касар, хазар. Кардан е древнотюркската форма на топонима Хотан. Надписът описва събития от 752 г., когато уйгурите касар-кардани са мигрирали на север в Тува. (СК-НЭРМ) Връзката между касар и Кардан (Хотан) е показателна. Още Птолемей (II в.) описва народа касири, града Касия, намиращ се близо до Хотан. Според възстановката на птолемеевите карти, Касия е Кашгар, а касирите, народ обитавал от Кашгар до Турфан и Хами, в Таримския басейн, в областта Касия и планината Касия (Източен Тяншан). Касирите са били най-вероятно носителите на тохарски (б), но особено в западните райони около Кашгар се е говорел език, сходен с хотаносакския, т.е. от източноиранската група. Техни съседи са хатите обитавали района около Хотан, между Согд, Бактрия и Индия. (БЛ-ВТДРС-1988,стр.161-200) Те са носителите на хотаносакския и тумшукосакския език. В арменските източници хазарите се наричат хазири, гръцки Χαζαροι, в древноруски Козаре, лат. Gazari, Cosri, така че връзката хазари-хазири-касири е напълно реална.

Описаните в Източен Туркестан, **касири, касар**, като част от уйгурските племена, са късните тюркизирани потомци, на античните ирано- и тохароезични касири, като и останалите уйгури – потомци на вероятно тохаро- или иранаоезичните еху/уге/хуцзе/уцзи, известни от китайските хроники, от дълбока древност, и обозначени от Птолемей като „ойхарди” (όεχηαρδας).

По-късният арабски автор, Ал Хваризми пише за град Ал-Хазар, намиращ се в Средна Азия, през който протичала р.Тавил, приемаща три притока, извиращи от планината Ас-касия. Тавил, според Т.М.Калинина е р.Сърдаря, но по-вероятно това е река Обихингоу, приток на р.Сурхаб, протичаща през района на селището Тавил-дара, разположено в Горно-Бадахшански район на Таджикистан. Сурхаб[537] е приток на Вахш, която се влива в Амударя. Ибн Хордадбех разполага родината на хазарите, в земите между Хорасан и Кашмир. (ЕТ,АР-КПСР) Исхак ибн Хусеин пише, че „страната на хазарите се намирала в пределите на Синд” (Сев. Индия). (БЗ-КС-1,стр.122)

---

[536] Внъсеп Сухраб може да се преведе и като „рижия”.
[537] букв.зн.: „червена вода”, имаме странно съвпадение с името на Вънасеп Сухраб!?

Сухраб ибн Сарабиюн (живял в първата пол. на X в.), следвайки описанието на Ал Хваризми в своя труд "Книга за чудесата на седемте климата[538]", нарича вътр. река Тавил "Река на хазарите". При това трябва да се отбележе, че този географ, както и Ал Хваризми, отлично са знаели за съществуването на европейските хазари в Източен Кавказ, на север от Дербент. При своето описание на градовете по р.Тавил, в близост до града Ал-Хазар, Хваризми посочва, в т.нар. "пети климат": Уструшана, Ходжент (съвр. Ходжанд в Таджикистан), Бенакет (южно от гр.Ал-Хазар, Бенакет или Бинкент е старото име на гр.Ташкент – столица на република Узбекистан), Тарбанд (гр.Отрар в Южен Казахстан), Исфиджаб (югозападно от Ал-Хазар, съвр.селище Сайрам, районен център в Южен Казахстан) и центъра на страната Шаш (Чач) и Тарбанд, като всички тези области се намирали на границата на Скития населена с тюрките. Или следва да се търси "страната на хазарите" в региона между Сайрам на запад, Ташкент на юг и Фергана на изток, т.е. по горното и средното течение на р.Сърдаря.

Ал Фаранги живял през IX в. помества "страната на хазарите" на изток от Джуджанското (Гурганско) море, т.е. Каспийско и Аралско море, възприемани като един басейн. Т.Калинина стига до извода че Ал Хваризми е използвал за основа "Географията" на Птолемей и описанието му на "Вътрешна Скития". (БВ-ЭТ,стр.286-287) В случая планината Ал-касия би трябвало да е посочената от Птолемей планина Касия. Тя отговаря на Източен Тяншан. От друга страна ясно е че р.Тавил или Хазарската река е р.Сърдаря. Връзката с Касия се изяснява от факта, че самата р.Сърдаря се образува от сливането на двете реки Нарин и Карадаря. Изворите на Нарин са в Тяншан, южно от ез.Исък-кул, а на Карадаря в района североизточно от Кашгар, в района на съвр.китайско-киргизка граница и има два източника, реките Тара и Каракулджа, която продължава в Карадаря след сливането си с Тара. Или и двете реки извират точно от планината Авзакия според географските представи на Птолемей. Самият Тяншан Птолемей нарича планината Касия, а Плиний посочва че там живее народа **касири**.

Според друга легенда великанът **Алан-Хазар** живеел край р.Талас (Седморечието) в планината Бутам-буйнак. (ВБ-СС-4,стр.37)

В пехлевийският текст "Ядгар Зареран" хазарите са посочени сред племената появили се на източните граници на Иран в V в. и се свързват с хионитите. (БВ-ЭТ,стр.291) Птолемей (Кн.6, гл.14), съобщава за народ кашаги-скити: „и по-долу са тези наречени кашаги-скити (Cashagae Scythae) по р.Яксарат;". Вроятно това е споменаване точно на тези средноазиатски касари/хазари.

В своето писмо[539] каган Йосиф до евреина Хасдай Ибн Шафрут, казва нещо твърде интересно: "По този начин, съобщавам на господина името на нашата страна, както сме го намерили в нашите книги:'RQNWS (Аркнус); а името на столицата на Казарското царство е и името на реката която протича през нея - 'TYL (Атил/Итил)." Според О.Прицак "името на хазарската земя "Ар-к-нус" ('RQNWS) отразява латинското название на Хиркания и няма нищо общо с хазарската традиция". (НГ,ОП-ХЕД, част 2) Значението и местоположението на Аркнус като топоним е спорно и неизяснено. Но може да се предположи че става дума за древната страна на хазарите, откъдето са дошли, респ. кагана го е открил в старите книги.

[538] климат – област в персийската и арабо-персийската географска традиция.
[539] става дума за публикувания през 1912 г. еврейски документ от Соломон Шехтер, известен като "Евреиско-хазарската преписка" или документа на Шахтер, представляващ кореспонденцията на хазарския каган Йосиф до знатния андалуски евреин Хасдай Ибн Шафрут

Аркнус е идентично с названието Аргу[540], Аргун, както в ранното средновековие се е наричало областта Седморечие/Джетъсу, разположена между Фергана, Согдиана, ез.Балхаш, и Западен Тяншан.

И днес в Западен Афганистан обитава малката ираноезична народност хазараи, сродни на джамшидите, различна от монголските по потекло хезарейци. Могат ли хазараите, да се смятат за реликтов остатък от античните касири, не може да се каже, но е напълно вероятно, тъй като названието им kāsī, kāsaey, kāsīr, е идентично с това на античните касири!

Хазарите се формират от древното иранско и тохарско население, живяло на север от Тяншан (планината Касия) мигрирало по поречието на р.Сърдаря и прераснало в населението на известната от китайските извори стрена Канцзюй (Kangju) 康居, което в епохата Хан е звучало като Кангка. Названието **Канг** според Е.Пулебланк е от тохарски произход kank – камък, земя. Оттук произлизат понятията: канд, кенд, кан, кат, широко разпространени в Средна Азия и означаващи град, селище. Във всички източноирански езици: хотаносакски, согдийски, ягнобски, староосетински, бактрийски, пущунски, канд/канга означава сграда, поселение, град. Бих добавил че канд може да се изведе и директно от тох.(б) ikente – географско място, тох.(б) kanie, kenia, kentsa – страна.

8). Авари. Този народ няма пряка връзка с древните българи, но неговата съдба тясно се преплита с тази на българите, както и древните предци на аварите и българите имат общ корен. Въпросът за произхода и появата им, е осветен от Теофилакт Симоката: "След като разбил племената на абдалите (ефталитите), тюркският каган се възгордял и нападнал аварите. Нека никой не мисли, че тези авари са аварите обитаващи в Панония. Те са дошли тук много преди царуването на император Маврикий.

Една част от тях избягала при жителите на Таугаст. Вараварите обитаващи Таугаст са едни от най-силните и многочислени на земята. Друга част от аварите, изпаднала в унизително положение като били заробени от народа мукри. Този народ е родствен на Таугаст.

Извършил каганът и друго предприятие. Подчинил хората от племето огур (ογώρ)[541]. Това е едно от най-силните племена, поради постоянните военни упражнения които извършват в пълно бойно снаряжение. Те живеят на изток където тече р.Тил[542] (Tίλ - Тарим), която тюрките наричат Черна (от иранското *tar – тъмен/Тар-им – черна река). Древните вождове на това племе били Вар и Хони, затова и някои от племената се нарекли вар и хуни (Χουννί)". … „Когато император Юстиниан заемал престола част от племената вар (Ούάρ) и хуни се преселили в Европа. Нарекли се авари а вождът им – каган. Ще разкажем защо те изменили названието си.

Племената барслет (барсили), унугури (оногури) и сабири (савири) и други хонски племена, щом видели хората на вар и хуни побягнали мислейки, че идват истинските авари. Затова посрещнали тези бегълци със значителни дарове, за да обезпечат собствената си безопасност. Използувайки благоприятната ситуация вар и хони започнали да се наричат авари. Казват, че сред скитските племена, аварите са най-деятелни и способни. Естествено, че по наше време (времето на Т.Симоката – VI в.), тези псевдоавари присвоили си

---

[540] Аргу е името на тюркско племе обитавало тук и влязло в състава на карлуките и се смята за идентично с калачите/халаджи, които пък се смятат за тюркизирани ефталити. Езикът аргу/халаджски се смята за твърде древен тюркски език, отделен от огузкия и кипчакския. Възможно е това название да отразява по-древното Арси/Аркви – сръбърни, респ. роучжи/юечжи – тохари, които заселват областта след 165 г.пр.н.е. Халаджите в Афганистан се смятат за потомци на ефталитите. Съществува и казахско племе аргын.

[541] в руския превод на „Историята" на Т.Симоката е преведено като „отер" (?) Вероятно е грешка.

[542] според Маркварт трябва да се разбира Атил – Волга, а огорите са обитавали около Волга. (ГИБИ-2,стр.239)

положението на първостепенен народ, продължавали да се наричат и постарому – вар и хони.” (ФС-И, кн.7,гл.VIII) Следва описание на събитията в Кавказ. Тюркския каган окончателно разгромил племето огур (урогите на Приск – маджарите?) и подложил на изтребление съседния народ на колхите (абхазо-адигите и западногрузинските земи)[543].

Следва описание на междуособиците в Тюркския каганат, довели до разпадането му в 603 г. на Западен и Източен. В по-нататъчното изложение Симоката съобщава за оногурите и град Бакат в Согдиана.

Завършвайки с гражданската война в Тюркския каганат, авторът съобщава за три родствени на аварите племена: тарниах, котцагир и забендер, които около 598 г. се преселват в Европа и се съединяват с аварите. Били са 10 000 души, също от народа вар и хони. Събитието е станало по времето на император Маврикий и вероятно е приравнено, неточно от Михаил Сирийски с появата на българи и хазари в Европа, което беше разгледано. Кочагир и тарниах може да се преведе като „бегълци”, а забендер като аналог на китайскто Юебан (Yueban/Chuban) 悅般, в епохата Вей „źwat-pān”, „źwet-pān” (жупан, или Жупа, Жупания – област, владение). Според китайският изследовател Чжен Чжупмян, юебан се произнася в китайския език като „ши-пан” и е възможната китайска форма на съобщеното от Т.Симоката аварско племе забен(дер), преселило се в Европа в 598 г. заедно с племената кучагир и тарниах. (АМ-ТХ,стр.219)

Друг автор Евгарий Схоластик, съвременник на тези събития, пише за аварите: „Аварите са скитско племе от „амаксобиите[544]” (αμαζοβίοι), които обитават равнините отвъд Кавказ. Те избягали поголовно от съседите си тюрки, понеже зле пострадали от тях, и дошли до Боспора (Боспор Кимерийски). След това напуснали понтийския бряг. … Аварите продължили похода си, като влизали в бой с всички варварски племена които срещали по пътя си, докъто стигнали бреговете на Истър (Дунав), и тогава изпратили пратеници до Юстиниан, след което била уговорена среща с императора от Юстин”. (ГИБИ-2,стр.268)

Псевдо-Захарий (Захарий Ритор) ги споменава около 555 г. като едно от племената обитаващи Кавказ и водещи номадски начин на живот, под формата авар/абр (`br ܐܒܪ). Равенският космограф ги споменава като „отскоро заселили се в страната Гипидия (Гепидия).

Менандър Протектор пише за аварите: „Аварите, след дълго скитане, дошли при аланите и помолили техния вожд Саросий, да ги запознае с римляните. Саросий известил за това Юстин, сина на Герман, който в това време командвал войските намиращи се в Лазика. Юстин донесъл за молбата на Аварите, на император Юстиниан, който заповядал на пълководеца си да придружи аварското посолство във Византия. Първият посланик на този народ бил някой си по име Кандих[545]. Представяйки се пред императора, той му казал: Към

[543] Това изречение обаче показва известна двусмисленост. По същия начин е изписано името ογώρ и не е ясно, дали става дума за угрите (маджарите) в степите северно от Кавказ, или за събитие станало в Централна Азия, тъй като изречението може да се преведе: „окончателно разгромил племето огур и погубил вожда им Кулх/Килх (Κυλχ). (ГИБИ-2,стр.340) Или „окончателно разгромил племето огур и изтребил народа кулх/килх”.
[544] гръц. άμαξόβιοι - живеещи вколи, от άμαξα - кола, телега. Плиний Млади, нарича амаксобии, аорсите.
[545] Името Кандих е с ясен алански произход, сравни с името на известния алански вожд Кандак, при когото служи Парий, дядото на историка Йорданес (авторът на „Гетика”), като нотариус. Отговаря на българското име Кандьо. Я.Хармата посочва че иранското (осет.) оконч. за обр. на имена –аг/ак, в някои сарматски диалекти на роксоланите и язигите се предева като –их. (ЯХ-ИС) **Кандо**, **Канде**, **Кандьо**, **Кандю** – български имена, **Кандев**(и) – фамилно име, също **Кондо**, **Конде**, **Конда**, **Кондин**, **Кондин** – бълг.имена. (ЙЗ-БИ,стр.167-168,177) При съвр.осетинци се среща мъжкото име Кандуа. (ЗГ-ОФЛИ) Вероятно в основата стои осетинското иронско kond, дигорско kindæ – направен, сътворен, в дигорски kond – телосложение, kondgin, иронски

теб дойде най-великия и силен народ; аварското племе е непобедимо; то е способно лесно да отрази и изтреби противниците си. И затова е полезно за теб да признаеш аварите за твои съюзници и в тяхно лице ще получиш отлични защитници. Но те ще станат твои съюзници и ще поддържат дружески отношения с Римската държава, ако получават от теб скъпи дарове и пари ежегодно и ако бъдат заселени от теб в плодородна земя”. (откъс 4 / 558 г.) Скоро императорът изпратил при тях Валентин, един от своите телохранители (меченосци) „който отишъл при аварите и им предал даровете изпратени за тях от императора. Аварите скоро влезли във война с утигурите, после със залите, които били от уннските племена, и съкрушили силите на савирите”. (МВ-И, откъс 5)

Разкъзат на Менанадър продължава : „Юстиниан приел пратениците на аварите, които искали, да им бъде показана земята където тяхното племе трябва да се засели. Според донесението на пълководеца (Юстин), императорът Юстиниан имал намерение да засели този народ в бившите земи на херулите. Тази земя се наричала Втора Панония. Императорът дал съгласието си, ако аварите искат да се заселят там. Но аварите били така привързани към своята земя и не смятали скоро да напускат Скития. Така тази работа останала без последствие”. (МВ-И, откъс 9, 562 г.)….” Владетелят на тюрките Силзивул (Истеми), след като научил за бягството на аварите, които причинили вреди на тюрките, с привичната си варварска дързост заявил: „Аварите не са птици, за да излетят във въздуха и да се спасят от тюркските мечове, не са риби за да избягат в морските дълбини; те скитат по земята. Когато свърша войната с ефталитите, ще нападна аварите и те няма да ми избягат”. Говорейки така със самохвални слова, Силзивул тръгнал срещу ефталитите”. (МВ-И, откъс 10)

При следващият император Юстин II, наследил Юстиниан, аварите отново идват да получат ежегодните си дарове, като изказват заслугите си „ние изтребихме всички съседни нам варвари, които постоянно разоряваха Тракия, и не оставихме от тях ни един, който да напада тракийските предели”. В случая се имат предвид кутригурите. Но императорът се отнесъл с тях грубо и ги прогонил, като им заявил, че повече те не са му нужни, и не смята да им дава никакви дарове. Менанъдр посочва че те „били поразени от този отговор и се отправили към земята на франките”. (МВ-И, отъкс 14 / 565 г.) Така Менандър обяснява аварското преселение в Панония.

Пратеничество на тюркския каган, водено от согдиеца Маниах посещава двора на Юстин II. Императорът им задава следния въпрос: „Уведомете ни - попитал императора – колко авари са избягали от господството на тюрките и останали ли са още авари при вас?» Маниах му отговаря: Има авари, които са ни още предани; а броят на тези които избягаха от нас, предполагаме че е не повече от 20 000”. (МВ-И, откъс 18 / 568 г.)

Теофан Византиец също пише за аварите и пратеничеството на Маниах: „Земите край югоизточната страна на Танаис обитават тюрките, т.нар. в старо време масагети, които персите наричат на своя език „кермахиони[546]”. По това време те изпратили дарове на император Юстин II, за да го молят да не приема аварите. Императорът приел даровете и любезно ги изпратил обратно към земите им. А когато по-късно дошли аварите и го молили да се заселят в Панония и да сключат мир, той не се съгласил, поради думата която бил дал

konddžыn – строен, добре сложен. (ДРС),(ИРС) Производни са на глагола kænыn/kænun, като негово причастие в мин.вр., аналогично в согдийски kwnd, пехлеви kunishn - деяние. (ВА-С-1,стр.601) аналогично в тохарски kan - правя, създавам. (DA-DT-b)

[546] от перс.израз “kamir hion” – червени хиони, за разлика от “sped hion” – бели хиони или ефталитите.

на тюрките". (ГИБИ-2,стр.199-200) В случая, кермахиони е название дадено от персите на аварите, а не на тюрките.

Аварите се преселват в Панония и сключват съюз с фарнките. Менандър съобщава за това събитие: „Аварите и франките сключили помежду си съюз. Когато съюзът бил сключен, Баян (аварският каган) казал на франкския княз Сигисберт, че аварската войска страда от глад и помолил Сигисберт, като местен владетел да помогна на своите съюзници. И го уведомил, че до три дни ако аварите не получат нужните припаси, ще са принудени да търсят нова земя. След като получил известието, Сигисберт веднага изпратил на аварите брашно, плодове, овце и бикове." (МВ-И, откъс 23)

След това аварите сключват договор и с Албоин, владетеля на лангобардите за да завладеят земите на гепидите. За аварите това дава възможност да нападат земите на Византия и от запад. Павел Дякон съобщава за това събитие: „Албоин встъпил във вечен съюз с аварите, които първоначално се наричали хуни, и впоследствие, по името на своя крал Авар, били наречени авари. След което той тръгнал на война с гепидите. Когато гепидите тръгнали срещу него, аварите според сключения договор с Албоин, нахлули в тяхната земя". (ПД-ИЛ,кн.1). Менанъдр също описва това събитие: „Пратениците на Алвуий (Албоин) пристигнали при Ваян (Баян – аварския каган) и го помолили да ги подкрепи срещу гепидите, от които те търпели много зло. И му казали че римляните, враговете на аварите, помагат на гепидите". … „Също те му обяснили (на Баян), че ако аварите се съединят с лонгивардиге (лангобардите), те ще бъдат непобедими и съкрушавайки властта на гепидите, те ще завладеят тяхната страна и богатства, и ще имат удобството да навлизат и в Скития и в Тракия, без всякакъв труд и да извършват набези в римската земя, като достигат до самата Византия". (МВ-И, откъс 24)

Следващите съобщения за аварите са свързани изцяло с набезите, които извършват върху Византия през VII в. Един твърде интересен документ е т.нар. „Монемвасийска хроника" съхранен като препис от XIV – XV в. Отхвърлена, най-вече от гръцката наука, сега е призната за автентичен източник от X – XI в. Тя съдържа твърде важна информация, че аварите завладели Западен Пелопонес по времето на император Маврикий (562-602 г.), установили се трайно в областта, като прогонили завареното гръцко население. Хрониката започва с думите: "Аварите били по род хунски и български народ. Те имали дълги коси привързани с панделки и сплетени, а останалата им носия наподобявала носията на другите хуни."… Следва директен препис от Евгарий Схоластик, за обитаването на аварите в равнините на север от Кавказ и за преселението на аварите по времето на император Юстиниан. По-нататък се съобщава че "императорът ги приел човеколюбиво и им разрешил да се заселят в Мизия, в града Доростол, наричан сега Дристра (Дръстър). Бедняците (аварите) се размножили, станали богати и забравили за стореното добро. Отнесли се с неблагодарност и започнали да разоряват и грабят жителите на Тракия и Македония, дори нападнали и самата столица. Когато Маврикий държал скиптъра в 6075 г. (от сътв.на света отг. на 567 г.[547]), каганът нарушил договора и предявил прекомерни претенции, като завладял Тесалия, Елада, Атика, Евбея и Пелопонес. Аварите изтребили населението и заселили тези земи. Тези които се спасили от местните жители се разпръснали. Така жителите на град Патра се преселили в страната на калабрите Ригиа (Регио – град разп. на Месинския провлак), аргеите (жителите на Аргус) – на остров Орови (о-в Рови в залива Навплия), а коринтяните се преселили на остров Егина. Тогава и лаконците напуснали родните си места и отплували за Сицилия, където живеят и до днес, в град наречена

[547] тогава император е Юстин II, а не Маврикий.

Деменна (гр.Ена), тукашните лакедемонци се наричат деменнити, но са съхранили своя лаконски език. Други пък намерили труднодостъпна местност на морското крайбрежие и построили крепостта Монемвасия[548] (в Източен Пелопонес) и по тази причина, крепостта има само една порта. Преселилите се тук имали и собствен епископ. А пастирите и земеделците които се заселили около града, в планинските и каменисти местности сега се наричат цакони (сп. Константин Багрянородни озн. "стражи на крепостта"). И така, аварите владели Пелопонес и се заселили там в продължение на 280 години, без да се подчиняват на ромейския василевс, или на който и да е друг, а именно с 6096 г. от сътв.на св. която била 6-та година от царуването на Маврикий, до 6313 г. от сътв.на св., която била 4-та от царуването на Никифор Стари, имащ син на име Ставракий. И само източната част от Пелопонес, от Коринт, до Малея останала свободна от варварите, заради планинския си труднопроходим релеф, и тук византийските императори изпращали своите стратези (наместници). Един от тях, произхождащ от Малка Армения от рода Склирите, тръгнал на война с варварите, изтребил ги и прогонил. Когато узнал за това, император Никифор (Никифор I Геник: 802 – 811 г.) заповядал с голяма радост, да бъдат възстановени градовете, църквите и да се покръстят покорените варвари. Императорът заповядал, потомците на старите пелопонесци да се върнат по родните места на дедите си водени от духовните си пастири. Птариарх, тогава бил Тарасий. И град Лакедемон бил възстановен и заселен със смесено население: кафири (неясно зн., има разл.версии: 1. кавари, или хазарски бегълци, 2. покръстени араби, 3. кивериоти, жит. на тема Кивериа), тракисийци, (жители на визант.тема от Мала Азия), арменци и други, които преселил от различни места, и отново тук устроил епископия, подчинена на митрополията в Патри, на която били подчинени и други две – Метона и Корона. С божията помощ и милост, варварите се покръстили и преминали в християнската вяра, за слава на отца и сина и св.дух". (МХ),(ГИБИ-6,стр.60-68) От текста става ясно, че за около 200 години, аварите и преселените от тях славяни са господствали в Западен Пелопонес, независимо от Византия. Археологията показва интересни неща. Открити са аварски и древнобългарски (на съюзните кутригури) погребения, с типичен археологичен материал. Друг интересен факт е, че в Западен Коринт изведнъж рязко намаляват монетите сечени във времето между императорите Константс II и Михаил II, т.е. във времето приблизително съвпадащо с „варварската" окупация. (MS-BOC)

Прабългарски или аварски токи открити в близост до Атина (American Agora Collection)

Интересно съобщение са аварите има и в руския летопис "Повести временных лет": "Притча за обрите: Когато, както казахме славянският народ е живял на р.Дунав, дойдоха от скитите, т.е. от хазарите, т.нар. българи и се заселили по Дунав в земята на славяните. След това дошли белите угри, които също се заселиха в Славянската земя. Тези угри се появили по времето на император Ираклий, когато той воювал с персийският цар Хосров. Тогава тези угри воювали с император Ираклий и за малко не го пленили. Тези обри (тук угри се заменя с обри, явно като равнозначен синоним) воювали със славяните и притеснявали дулебите – също славяни, като вършели насилия върху дулебските жени. Тогава щом

[548] от monos (един) и embasis (вход).

обринът тръгвал на път, вместо коне или волове, заповядвал в телегата да се впрегнат три, четири или пет жени (славянки) които да го возят. Така обрите мъчили дулебите. И били обрите с голям ръст и с горд ум. Но бог ги изтребил, и не останал нито един обрин. И оттогава до днес има една поговорка в Русия: “Загинаха като обри” – те не оставиха нито племе, нито потомство. След обрите дошли печенегите, а след тях – и черните угри които минаха покрай Киев (става дума за маджарите и преселението им в Панония), но това станало после – по времето на Олег”. (ПВЛ-ч.1)

Произходът на аварите е въпрос който вълнува науката от много време. Според класическото най-старо схващане, аварите са част от жужаните, спасили се от тюрките в Европа. Жужаните са номадско племе от монголски произход, на които тюрките[549] са били васали. Но в 545 г. последните въстават и сриват властта на жужанските кагани, като върху руините му създават I Тюркски каганат. Това мнение се защитава от Б.Шпулер, Й.Маркварт, В.Еберхард, О.Прицак, Р.Грусе, К.Менгес. Съвпадът и хронологичните рамки – крахът на жужаните и появата на аварите в Европа. Както бе посочено Т.Симоката казва че: “Една част от тях (аварите) избягала при жителите на Таугаст (Тоба-Вей). Варaварите обитаващи Таугаст са едни от най-силните и многочислени на земята. Друга част от аварите изпаднала в унизително положение като били заробени от народа мукри[550]. Този народ е родствен на Таугаст”. И наистина част от разгромените жужани търсят спасение в пределите на китайската държава Бей-Ци, наследила Тоба Вей. Но и от там са прогонени, тъй като започват да практикуват разбойничеството – основния си поминък. По-голямата част от тях са избити от тюрките. Обезглавяват всички пленени войни, но запазват жените и децата им, които се вливат в тюрксите родове.

[549] предците на тюрките принадлежат към общността на южните хсюнну. Те създават ефимерни държави: Хеси, Лян в Северен Китай в Епохата на Троецарствието и последвалите я векове на граждански войни. Около 440-460 г. империята Тоба-Вей налага своя контрол над цял Северен Китай. Южните хсюнну търсят спасение при жужаните, където са настанени в граничната планина Цзиншан (Златната планина, отг. на най-източните разклонения на Тяншан, хребета Карлъктаг, разп. северно от Чеши (Турфан), както смята Л.Боровкова, или планината Алтънтаг, която китайците също наричат Цзиншан, северозападно разклонение на Кунлун, на границата между Тибет и Гансу. Разположена е на юг от Лоп-нор и Дунхуан и отделя Таримската от Цаидамската котловина. Намирала се е в района в който са се заселили туюхуните. Тук става окончателното формиране на южните хсюнну около династията Ашина и превръщането им в новия народ – тюрки. Самото название тюрки им е дадено от жужаните и означава охрана, стражи, респ. гранично население. Произлиза от tur – стоя, прав на крака” и qutu – род, категория, съсловие, група. (ДТС,стр.474) В XII – XIII в. при монголските племена е съществува своеобразна прослойка – **тургути**, от войни чиято основна задача е да охраняват пасищата от посегателства на съседите, един вид полски стражари. Според Пол Пелио: „Тюркското turghaq означава „нощен страж”, „часови” и е засвидетелствовано в източника „Кутадгу билиг”. Монголското мн.ч. от turghaq е turghaghut (turgha'ut) е близо по звучене до **тюркут** 突厥 (Tū-jué, в епохите Вей и Тан: thwət-kwət).

[550] според транскрипцията на Е.Шавани, отговаря на китайското **мохе** 靺鞨 (mò-hé, в епохите Вей-Тан mhəj-gāt). Гумильов смята, че мукри в случая е равно на мохе, но господарите на абар (аварите), не са приамурските мохе, а част от тях, която в предходните векове е увлечена от мигриращите сянбийски племена и попаднала в сянбийско обкръжение. Смята че тези сянбизирани мохе се установяват около едноименния гр. Мохе, в Синцзян, разположен между градовете Урумчи и Гучен. По-късно тези мукри окончателно се тюркизират и става известни като един от родовете – бакрин, със закономерно преминаване „м”-„б”, влизащи в племето тюргеши. (ЛГ-РЕ,стр.348-357) Самото значение на етнонима мохе, произлиза от тунгусоманчжурското mohõ, mukun, muġun – род, племе, стадо, общност, тълпа, аналогично на монголското mojun, тюркското budun - народ. Или китайската транскрипция доста точно е предала оригиналната тунгусоманджурска дума. (ССТМЯ-1,стр.543)

Самото название **Жужани** (Róurán) 柔然, 茹茹, 蠕蠕, в епохата Вей е звучало съотв.: 柔然 – "ńiw-ńen", 茹茹 – "ń(h)o-ń(h)o", 蠕蠕 – "n(h)ón-n(h)ón"[551]. И трита варианта отразяват етноним звучал като „нюнен", „нхонхо" или „нхоннхон". Според Е.Хелимски това е тунгусоманджурското племе нанайци - nānńu, nāńu, nāńī, nānaj, етнонимът е производен на nā - земя, местност. (ЕХ-ТМЯКАК),(ССТМЯ-1,стр.572-573) Предполагам също, че е възможно да отразява прамонголското *nökör, средновековен монголски nokor, nūkər, халха-монголски nöxör, бурятски nüxer, калмикски nökr̥, ордоски nöγör, дагурски nugur – млад мъж, редови войн, свободен човек, стопанин, съпруг, приятел, заето в солонски nuhö, и еднозначното в пратунгусоманджурски *ń(i)ari, евенкски nirawī, евенски, орокски ńarį, нанайски nịŕa, солонски nirō, чжурчженски nerma – млад мъж, стопанин, съпруг, приятел, в средновековен корейски narná- храбрец, чувашки śarmъk – млад мъж, древнотюркски (караханидски) jezne – зет, а в кумикски nёger – редови войн, телохранител е директна монголска заемка. (ССТМЯ-1,стр.599,609),(S-AE) Названието авар/абар е твърде далеч от нохор/нокор. Друга пречка в отъждествяването на жужаните и аварите е монголоидният расов тип на първите и европеидният – на вторите. Няма как само за няколко години, мигриращите на запад монголи (жужани) да порменят така бързо расовия си тип.

Данните които дава руския летопис "Повести временых лет" подсказват за евентуалното значение на етнонима **абар/обр** или **авар** – голям, висок, великан, човек с голям ръст. Думата обрин, мн.ч. обре, в древноруски обьринъ, объринъ - авар, словенски óbər, чешки obr, словашки obor, старополски obrzym, полски olbrzym, горнолужицки hobr, означава също исполин, великан. Немет я обяснява неоснователно с тюрк. apar, откъдето abar, avar - метежник, от aba- съпротивлява се. Съмнителна е връзката с гот. abrs - силен, яростен, въпреки мнението на Гринбергер, Уленбек и Брюкнер. (МФ-ЭСРЯ-3,стр.107-108) И напълно точен аналог се открива в монголски abarγa, avarga, халха-монголски avraga, бурятски abarga, калмикски awrgъэ – голям, висок, огромен, успешен, първостепенен, пръв, най-добър, водач (съвр. зн.: шампион) и близкият производен корен *bar-, писмен монголски barbaji, халха-монголски barvaj, бурятски barba, калмикски barwъ – дебел. Тюркското разширение на този корен е *ap, турски apačïk, азърбайджански apdžïgъ, киргизки apej – широко отворен, просторен, в старояпонски opo, съвр.японски fu, ufu – голям, много, праалтайски корен *ep`o, съотв. за монг. *bar-, в тюркски отговаря bazïq – дебел, набит човек. (S-AE),(РМРС,стр.640) Самоназванието абари/авари е от монголски произход и означава високи, издигнати, гиганти, великани, първенци. То кореспондира напълно с кавказко-аварското awaragъ - пророк, месия, водач.

Според другото мнение, аварите не могат да са жуажани, а по-скоро са част от племенния съюз на ефталитите и се идентифицират с народа Хуа 滑 споменат в "Лян-шу" като название на ефталитите. Бернщам свързва червените хиони с района на Фергана с аварите. Л.Н.Гумильов приема схващането на японския изследовател К.Еноки, че ефталитите са наследници на белите ди (бей-ди), а гаогюй (протоуйгурите) на чи-ди (червените ди). (ЛГ-РЕ,стр.358-361)

---

[551] **Жужани** (Róurán) 柔然, 茹茹, 蠕蠕. Йероглиф 柔, съвр.форма róu, в епохата Хан nəw, в епохата Вей ńiw, епохата Тан ńəw, значение: мек, слаб, нетраен. Йероглиф 然, съвр.форма rán, в епохата Хан nan, Вей, Тан ńen, значение: съгласявам се, одобрявам. Възстановка: „ńiw-ńen". При втората форма е използван йероглиф 茹, съвр.форма rú, в епохата Хан ń(h)a, Вей, Тан ń(h)o, значение: сплетени корени, вид блюдо, храна. Възстановка: „ń(h)o-ń(h)o".

От всички китайски източници, единствено в “Лян-шу” е използвана форма Хуа. В останалите китайски хроники, ефталитите носят названието Йеда[552] 悒達, Янда[553] 嚈噠, Ида[554] 悒怛, Идан[555], 悒闐 Сянда[556] 獻噠, което закономерно предава названието Абдал/Хептал, чието значение е “съюз на седем племена[557]”. Що се отнася до транскрипцията на Хуа 滑, зад нея се крие друг етноним, съвр.форма huá, древнокитайски grūt, класически старокитайски и епохата Хан grwət, късен среднов. γwät, значение: лепкав, гладък, хитър, коварен. Л.Лигети разчита Хуа 滑 като *γuad и смята че е транскрипция на uar / war. Предполага се че отразява некитайски етноним, звучал като *ghwot, *ghwor, *ghwat, *ghwar - гхвар, хвар, хуар или авар, авари.

“Лян-шу” Кн. 54 (8б-9а) дава и още една, много ценна информация, за езика на Хуа 滑: “В страната Хуа ... ... хората нямат букви, но използват дървени плочки, при извършване на преговори със съседните племена, те използват буквите на съседните Ху племена, като пишат върху овча кожа, а не върху хартия. Езикът им е разбираема само чрез устен превод и тълкуване, и хората от Хенан 河南 обитаващи около ез. Куку-нор казвали, че Туюхуните 吐谷渾, били техни преводачи”. (Туюхун / Тогон, са монголци)”. (КЕ-ЗПЕ) Туюхун (Tuyuhun) 吐谷渾, (в епохите Младша Хан и Вей: thā-kōk-hún) е известен също като Хенангуо (Henanguo) 河南国, или царство Хенан и „А-ша” (A-zha) или Тогон (Togon) в тибетски, е силно царство съсдадено от номадски племена, свързани с племената Сянби (Xianbei) заселили се в планина Цилян (Qilian) и горното течение на Жълтата река.

След разпадането на държавата на Сянбите / Xianbei, номадски групи, водени от хана им, Туюхун[558] заселват, богатите земи и пасища, около езерото Куку-нор около средата на III век от н.е.

---

552 悒達 – възстановка: “æip-d(h)āt” т.е. Йепда(л)

553 嚈噠 – възстановка: “åjemd(h)āt” т.е. Йемда(л)

554 悒怛 – възстановка: “æip-tāt” т.е. Йепта(л)

555 悒闐 – възстановка: “æip-d(h)iēn”, т.е. Йепдйе(л)

556 獻噠 – възстановка: “hàn-d(h)āt / hən-d(h)āt”, т.е. Хенда(л), Хептал.

557 Има ясна връзка между „Heptal” иранското hapta – седем и названието ефталити. Самоназванието на ефталитите е Ebodalo (Николас-Симс Уйлямс). В согдийски 'βt (ābt), хоремзийски 'bhd (ābhd), партянски hft, хотаносакски hauda, hoda, персийски haft, белуджи [h]əpt, apt, пущунски owé, вахански ыb, искашимски, язгулемски, бартангски uvd, ягнобски avd, сариколски ыvd, шугнански, рошански wuvd, мунджански avde, owda, йидга avdo, ормури wō, осет. avd, вероятно в кушанобактрийски ebo – седем, твърде близко до ваханското понятие! Виж формата **абдал, абдали**, първата част на думата може да се изведе от числото седем, във вахански, пущунски, белуджи, согдийски, хоремзийски, а втората част показвя ясна връзка с пущунското ddala – племе, народ, т.е. ефтали/абдали – 7 племена, съюз на седем племена, което е и твърде логично обяснение. Например сравни хотаносакското hauda / hoda – 7 и формата „Хайтал/Хуттал” – „hauda+ ddala / hoda+ ddala”! И днес **Хатлон**, име останало от ефталитите е област в Южен Таджикистан.

558 Туюхунската държава е създадена през 284 г., и подчинява местните народи, като Цян (Qiang), и около 100 по-малки и разпръснати племена. Племена от групата Сянби (Xianbei) формират ядрото на Туюхунската държава и наброяват около 3,3 милиона във времето на своя възход. Те провеждат големи военни експедиции на запад, достигат до Хетян (Hetian) или Хотан в Синцзян и до покрайнините на Кашмир и Афганистан, и създават голяма държава, която обхваща Цинхай, Гансу, Нинся, северната част на Съчуан, източната Шанси,

Първото споменаване на народа Хуа 滑 в китайските хроники е в една твърде отдалечена епоха. В трактата "Го Юй" (Реч за Царствата) се казва: "на тринадесетата година от управлението на Чжоуския владетел Сян-ван (639 г.пр.н.е.) чженците (от д-вата Чжен) нападнали владението Хуа. Ванът изпратил [в Чжен] Ю Сун Бо, да се застъпи за Хуа, но чженците задържали пратеника. Разгневаният ван се приготвил да нападне владението Чжен с помощта на дисците". После в знак на благодарност за помощта, дъщерята на владетеля на Хуа, станала жена на Сян-ван. Хуа, или Хуа-го 滑国 е неголямо „диско, т.е. от племената ди" владение, управляващата му династия принадлежала на рода Цзи (Ji) 稷[559], от който са и вановете (владетелите) на дома Чжоу. Столицата на Хуа е била в близост до съвр. гр. Гоушичен, разположен на 20 ли южно от областния град Янши в пров. Хенан. Разполага се между владенията Чжен и Вей и периодически попада под тяхната зависимост. (ГЮ) И днес съществува окръг Хуа 滑县 в пров.Хенан 河南[560]. В друг един летопис „Чунцю Цзо Чжуан" (Пролети и есени, с коментарите на Цзо) се казва че в 33-тата година от управлението на Си-хун, владетел на Ци (627 г.пр.н.е.), армията на Цин напада столицата на Хуа. (ЧЦЧ)

Царство Хуа-го 滑国 в северната част на Хенан е било окончателно разрушено от основателя на империята Цин, император Ши Хуанди (246 – 210 г.пр.н.е.), и племето на Хуа потърсили убежище в областта Шанси. После са завладени от Хсюнну и преселени около Пинян (Pingyang) 平陽, (съвр.Линфен, Шанси). Когато Лю Яо е свален от Цзин Чжун (Jin Zhun), и Ши Ле, създава своята държава, много от народа Хуа (滑) около Пинян мигрират на запад, където стават известни като хиони/хионити и влизат във война с Персия. Останалите около Пинян, за покорени от жужаните и преселени в района на Турфан (Чеши).

В случая имаме древно европеидно по всяка вероятност тохарско племе, обитавало в пров. Хенан и Шанси, което после попада под силно монголско влияние (на сянби и жужани) което неминуемо е довело и до неговата езикова алтаизация (съдба подобна на булоцзите и цзе). Това обяснява защо аварите за били европеиди, говорещи древномонголски език.

Следвайки съобщението на Т.Симоката се вижда, че той разглежда два типа абари/авари, едните нарича истински и посочва че те се спасили при народа тауагаст и мукри, а другите нарича лъжливи, или псевдо-абари / авари, които се наричали вар и хуни и се преселили в Европа. Логично е да се мисли, че под „истински авари" Симоката е имал предвид точно жужаните, защото китайските източници посочват че са потърсили спасение при народа Тоба (Бей Ци). Също проследявайки произхода на псевдоаварите, племената вар и хуни той посочва, че произлизали от народа "огур". Това е твърде интересно защото пряко кореспондира със споменатите от Птолемей "ойхарди" (όεχηαρδας), и от Амиан Марцелин като "харди". В описанието на Серика (Таримския басейн) Птолемей посочва и р.Ойхарда, която извира от Авзакийските планини (веригата на Тяншан между Аксу и Куча). От този район идва р.Таушкандаря (или наречена още Какшал) която дава 70% от водите на р.Тарим. Без съмнение Ойхарда е р.Тарим. Също в Серика той съобщава и за Ойхардска планина, която е в източната част на Емодските планини, наричани още Планина на Серите

южната част на Синцзян, и по-голямата част от Тибет, като се простира на 1500 км от изток на запад и 1000 км от север на юг. Съвременната монголоезична група **монгури** (Monguor) се смятат за потомци на Туюхуните.

559 稷 – в древнокит. cək.

560 Хенан – букв. зн.: "на юг от Хе (Жълтата река)".

и Отторокарската планина. В случая Птолемей приема Кунлун за продължение на Емодските планини или Хималаите, Отторокарската планина е най-западните дялове на Кунлун и Каракорум, а Планината на Серите е Алтънтаг. Или Ойхардската планина пряко отговаря на хребета Алтънтаг (Златната планиа) разположена южно от ез. Лоп-нор. (Птолемей книга VI, гл. 16)

В случая ойхардите са население обитавало по р.Тарим и района на планината Алтънтаг, в източната част на Таримския басейн. Смятам че има пълно основание да се приравнят ойхардите с народа угор на Т.Симоката. Първоначално това е било тохароезично население и вероятно самоназванието му е било aukkhari, okkhari, което може да се изведе от тох.(б) auki, auks, тох.(а) ok, yuk[561] – ръст, израстване, развитие, старшинство, силен, победоносен и khar – самоназванието на тохарите. Значението е “високи, хора, великани, силни” аналогично на монголското *abar-, явно по-късен монголоезичен превод на стария етноним. Китайските източници също са ги фиксирали с няколко варианта на предаване на етнонима: **Еху** (Ehu) 閼胡 (æāt-ghā) – “Æатгха”, форма в „Му Тянцзи чжуан”, **Уши** (Wushì) 烏氏 е названието е от епохата Цин, Сима Цян ги посочва като едно от най-известните племена на „Западните Жуни” или „западните варвари”. Възстановка в епохите Цин-Ранна Хан: “å-g(h)é” / “æ-g(h)é” - “Æг(х)е”, **Хуцзе** (Hujie) 呼揭 е форма използвана в “Ши-цзи”. Възстановка: “ẅā-kat” (uā-kat) – “Уакат”. **Уцзе** (Wujie) 烏揭 форма в “Хан-шу”, възстановка: “å-kat/æ-kat” – “Æкат”. Ф.Хирт също ги свързва с племената “Уцзе/Хуцзе”, съседи на усуните, а археолозите – с носителите на Кулажургинската археологическа култура. Съдейки по голямото количество керамика, “Уцзе” са били уседнали земеделци и скотовъдци. Имали са постоянни селища и са практикували сезонно (айлажно) скотовъдство. Погребалният им обред е сходен с усунския и юечжийския: грунтови ями, ями с подбои, западна ориентация и гробове облицовани с камък, оскъден погребален инвентар, и наличие на допълнителни малки ниши-тайници за съдовете с ритуалната храна. Антропологично са европеиди, памиро-ферганси расов тип. (СЧ-НЗИРРК-САКЭ-2,стр.282-287) Както се вижда това първоначално тохарско население е обитавало Хенан и Шанси. После мигрира постепенно на запад. През II в. пр.н.е. шанюя Моатун ги споменава заедно с усуните, като покорени от него народи. След разпада на държавата Хсюнну, те попадат под владичество на монголските племена сянби и жужани и окончателно се алатизират езиково, като съхраняват антропологическия си расов тип. Част от тях мигрират на запад и влизат в състава на Ефталитската държава. Техният етноним е фиксиран в персийското название Апаршахр или Абаршахр. Названието Апаршахр, областта Апар се появява като топоним, в арменските източници и персийските монети, едва в първата половина на IV в., когато около 350 г. е основан гр.Нишапур, като главен град на областта отвоювана от хионитите. Или „апар” е самоназванието на хионитите.

Според ислямските източници, Сасанидите преименуват названието от Апар на Хорасан, след като отново персийската власт е възстановена в района, от Хосров II Парвиз, или “Aparvez” победител на апарите. Когато Сасанидите завладяват земите на Кушаните по време на Шапур I, създават провинция Кушаншахр, а административния управител е носил титлата „кушаншах”. След като завлазяват земята на хуните-хионити или ефталити в Хорасан, Сасанидите я наричат Апаршахр, а административния и управител е носил титлата

[561] Също в древноирански *agra- ~ авест. aγra – пръв, най-висок, санскрит agra, в авестийски a‘ra (aγra), праондоирански *heγro – връх.

„Aparshah” / апаршах. (АК-ЕАИА) Аналогично в древнотюркските надписи, аварите се наричат „апар”. (ЛК-ПТК)

Самоназванието на европейските авари е вар/вархонити. Фиксирани са в “Ашхарацуйц” като “валхон” – едно от ефталитските племена. Агатий Миренайски ги споменава в Кавказ като народа вуругунди, което се явява и едно от названията на лакците, днес съседи на казказките аварци. И двата народа са потомци на аварите, но претопили се и асимилирали сред местните кавказки дагестански племена. Названието вархонити се съобщава и от Менандър Протектор, във връзка с обръщението на тюркския каган Турксант към византийските пратеници: “Вашият владетел, в скоро време ще бъде наказан за това, че ме уверява в своята дружба, а в същото време е сключил договор с моите роби вархонитите, които избягаха от законните си господари. Но вархонитите, като мои поданици, рано или късно ще се върнат при мен, когато аз поискам, и като видят моето послание – конския камшик, нека и в преизподнята да избягат. Които се осмелят да ни се противопоставят, ще бъдат убити от нашите мечове и стъпкани от копитата на нашите коне като мравки. … Знайте, че на мен със сигурност е известно, че където тече р.Данапър (Днепър), и където се влива Истър (Дунав) и където тече Ебър (Хебър – Марица), по някакви пътища са дошли в римската земя, моите роби – вархонитите”. (откъс 45) В потвърждение на това, унгарските автори (Карой Цегледи, Ищван Ердели) посочват че топонима “варкон” е често срещан в Унгария.

Връщайки се на Теофилакт Симоката, може да се разтълкува и фразата че племената “барслет (барсили) унугури (оногури) и сабири (савири) и други хонски племена, щом видели хората на вар и хони побягнали мислейки, че идват истинските авари. Затова посрещнали тези бегълци със значителни дарове, за да обезпечат собствената си безопасност. Използувайки благоприятната ситуация вар и хони започнали да се наричат авари. Казват че сред скитските племена аварите са най-деятелни и способни”. В случая “истинските авари” едва ли са жужаните, тъй като те не водят войни извън Централна Азия и трудно биха повлияви върху племена обитаващи Приаралието и Согдиана. По-вероятно е това “най-дейно племе” да са ефталитите, защото малко преди преселението на споменатите племена (угри, савири, оногури и сарагури) през 463 г., в 459/460 г. ефталитите извършват голям военен поход в Седморечието и Согдиана, който вероятно е причинил това преселение. Вероятно една част от савирите се е присъединила към ефталитите, защото се открива племе с името “саувири” което се е преселили в Северна Индия, заедно с другите ефталитски племена дажати (ятии), абхири (апар), гуджари (гургари или каркари) и балхари (булоцзи). Съгласно пущунската легенда, техният прародител се е наричал Патан и е имал четири сина: Сарбан, Битан, Гаргущ, Кар(л)ан, от които произлезли основните пущунски племена: сар(а)бани, батани (или битани, част от племенната група гилзаи), гаргущи и карларни (карани, обтават обл. Вазиристан). Названията сарбани (сабри, обитават около Пешавар, най-известни от тях са юсуфзаите) и гаргущи (живеят в Пакистан, най-голямото племе от тази общност се нарича какари), най-вероятно отразяват имената на ефталитски племена – сабири/савири и гургари/каркари. Сред пущуните се срещат и такива племенни названия отразяващи древни етноними, напр. туран, хоти или хотаки (скитите-хати), хугиани (хугни – хиони/хони)[562].

Тези огури които остават в Таримския басейн, след няколко века ще излязат на историческата сцена, вече като тюркското племе уйгури, част от племенния съюз Теле.

562 ПУШТУНЫ http://www.coffee-s-molokom.com/t48-topic, информацията е взета от интернет-форум: “Кофе с молоком” (ВЕСЬ МИР НА ЛАДОНИ, Тысяча и одна ночь Востока, Пакистан)

Характерно и за съвр. уйгури е тяхната изразена европеидност. Във „Вей-шу” гл.103 (в превод и с поясненията на Н.Бичурин) уйгурите са представени като потомци на гаогюй (гаогу): „Хойхе (Huí Hé) 回紇[563] (и Huí Hú 回鶻[564]), е народното название на народа известен преди това като Дили (Tiele) 鐵勒, а после – като Гаогюй/Гаоче (Gāochē) 高車. Думата „Хойху” на монголски език се изговаря от южните монголи като Хойхор, а от северните - Ойхор. Тюркистанците (тюрките) правилоно пишат тази дума; но буквата „вав” произнасят като „о” или „у”, и името Ойхор, според особеностите на езика се е изменило в „Уйгур”. (НБ-СС-1,стр.213) Вижда се ясното съвпадение с названието на по-древните племена Уцзе/Хуцзе е ойхардите на Птолемей (ойхор+ монг.суфикс за мн.ч. –д, ойхорд = ойхарди).

Ойхарите били родствени с Хсюнну по женска линия: „основателят на Дома Ойхорите [Хойху] бил син на дъщерята или племенницата на шанюя на Хсюнну, дадена за жена на владетеля на динлинските племена (т.е. връзка васал-сюзерен, скрепена с брак). Това събитие трябва да отнесем към началото на II в. пр.Р.Хр., когато Хсюнну напълно покорили Монголия. В периода от китайската история известен като „Чжан-го[565] [480 – 221 г.пр.н.е.], северните предели на свър.китайски пров. Шанси и Гансу, още не са били в границите на Китай, а са били заети от размирните номадски народи. В това време (монголското[566]) племе Чи-ди е обитавало земите на Гансу и Шанси, както и областта Цинянфу и окръга Суйдечжеу. Чи-ди на китайски озн.:”червени, северни номади”. След настъпилите големи промени в Китай в посл.половина на III в пр.Р.Хр. „червените номади” били изтикани в степите, където станали известни по тяхното народно название „Дили” (Динлин – Тури, Туран) и заели земите от Ордоса на запад и говорили по хсюннуйски, т.е. общия древномонголски език с някои диал.особености[567]. В 338 г. след Р.Хр. те попаднали под властта на Дома (династията) Тоба: а в кроя на IV в. преминали на север от пясъчната степ (Гоби) и там вместо предишното Дили, започнали да ги наричат Гао-гюй. Тази дума се изговаря и диалектно (простонародно) Гао-че и на китайски озн.: висока телега. По време на династията Тан дилисците използвали коли с една или две оси, но с високи колела, затово по време на динаситята Юан-Вей почнали да ги наричат Гао-гюй. Най-вероятно Гао-гюй е народно название дадено от самите китайци на дилисците, тъй като се среща само в Историята на Северните Дворове (Бей-ши). Историците от Южен Китай използват названието Чиле (Chile) 敕勒[568], което погрешно го превеждат като Тйеле (Tiele) 鐵勒[569]. Хойху [ойхори или уйгури] след като преминали на север от голямата пясъчна степ, се разделили на 15 племена, но произлизащи от един корен. Те заели цялото пространство от Аргун на изток до Тарбагатайския хребет. Гаогюйците са потомци на Чи-ди, в началото се наричали Дили, а после на север са известни и като гаогюйски динлини”. (НБ-СС-1,стр.213-214)

---

563 възстановка в епохите Вей-Тан: wəj-gē
564 възстановка в епохите Вей-Тан: wəj-gu
565 Период на Воюващите царства.
566 неправилно употребено от Бичурин, става дума за тохари и изт.иранци, монголите са Дунху
567 Бичурин греши, Дили (Турите и Туран) са говорили на източноирански и тохарски, това са турите и хиаона от Авестата. Езиковата им алтаизация е много по-късна.
568 възстановка в епохите Вей-Тан: ṭhïk-lək (–rək)
569 възстановка в епохите Вей-Тан: thiēt-lək (–rək), или няма нищо погрешно и двете форми са напълно равностойни.

Така става ясно защо аварите/вархоните се наричат „червени хиони” следвайки връзката им с ойхардите (ойхор/огор) и „чи-ди” (червените ди) на китайските хронисти.

Антропологически при аварите преобладават северноевропейския, средиземноморския и балтийския расов тип, монголоидните типове са рядкост. Според изследванията на антрополога Липтак, 80% от аварите са били европеоиди. От тях болшинството са с нордически и палеоевропеиден (кроманьонски, долихокранен) тип, на второ място са брахикранните европеиди от памиро-фергански, динарски, алпийски расов тип, на трето място са долигокраниите от средиземноморски тип, на четвърто арменоидите-предноазиати (хуритски тип). Монголоидите са единични с преобладаване на северния бурятски тип. Според автора, средиземноморският тип е на автохтонно заварено и асимилирано население. (EF-ACRM)

Т.А.Тот получава интересни резултати за аварските погребения. Разделя краниологичния материал (черепите) на няколко групи: 1. чист протоевропеиден, 2. европеиден със слаба монголоидност, 3. смесен, нордически с белези на памиро-ферганския расов тип.

При аварските погребения, монголоидните черепи са изключителна рядкост. В некрополите Дьод, Кекешд, Йадпал-1,2, Печвард-Челегвьорчьон са открити единични монголоидни черепи. Същите са резултатите от дунаво-тиското междуречие. (ТТ,БФ-АДАС,стр.10-31)

Интересни данни за погребалния обред на европейските авари дава Ищван Ердели: Всяко голямо патриархално семейство е имало свое място в некропола на селището. Знатните са погребвали отделно, от останалите членове на семейството, с богат придружаващ инвентар и златни предмети. За знатните мъртъвци се използвали специални дървени конструкции, а простолюдието погребвали направо в грунтова яма, завити единствено в някаква тъкан. Аварите са практикували и изгаряне край гробната яма на съпътстващия инвентар и полагане на обгорелите остатъци при мъртвия.

Формта на погребалните ями е различна, но основно са грунтови ями и по-рядко ями с подбой, също се срещат и погребения с коне, но рядко. Срещат се и погребения, при които погребаният е поставен в седящо или стоящо положение. Срещат се двуетапни, семейни погребения. При едно от погребенията, открито край Фонлак, по поречието на р.Марош се откриват и положени като съпътстващ инвентар, много ковашки принадлежности и инструменти, което показва че ковачите са били на почит в аварското общество. Като ритуална храна, в погребенията се срещат кости от домашно прасе, кости от птици – кокошки, което показва че аварите са били уседнали скотовъди и са имали трайни поселения. Имали са развито металопроизводство, както и керамика, изработена на грънчарско колело. Автори като Тибор Хорват, Дарина Белякова, Ева Гарам откриват сходство на аварската керамика със Средна Азия и ефталитските находки от Согд и Пенджикент, т.нар. сивожълта керамика. (ИЭ,САКЭ-2,стр.169-171)

Според латиноезични източиници, аварите, освен войни, са били пътуващи търговци и добри занаятчии. Унгарските археолози са откривали и аварски монети, лоши подражания на византийските. С идването на аварите в Трансилвания се появяват монети на персийския шах Хосров I Ануширван (531 – 579 г.) и техните варварски имитации. (ИЭ-ИНА) Погребалният обред на аварите показва интересни паралели. Използването на дървени конструкции, т.нар. „дървени гробове” са типични за Фергана в ефталитското време, Бернштам свързва появата им именно с ефталитите. Погребенията в седнало положение, са типични за част от племената тиеле (Tiele) 鐵勒 – тюркизираните потомци на гегун (Gekun)

嚈昆 и гаоче (Gaoche) 高車. „Бей-ши” също дава данни за социалното разслоение в ефталитския погребален обред, респ.богатите се погребвали в гробове облицовани с камък, а бедните – направо в земята. Погребения в право положение са съществували при уйгурите, чийто предци са гегун и гаоче. Бичурин съобщава: „мъртвият поставят в средата на изкопания гроб, с изпънат лък и копие в подмишницата, сякаш е жив”. (НБ-СС-1,стр.216)

Няколкото съхранени аварски думи показват основно алтайски, монголски и тунгусо-манджурски произход[570]. Ранната история на този народ нагледно демонстрира езиковата

[570] **1. бефулци** (befulci) – слуги, роби. Тази аварска дума е посочена в „Хрониката” на Фредегарий. Така аварите наричали подчинените им славяни. Това е леко изменен запис или диал.вариант на манджурското boγulčila – заробен, bolxosu, старомонголски boγul – роб, в монголски bool, халха-монголски, бурятски, калмикски, ордоски bōl, бурятски bogōl – слуга, роб, монголски boolčlo – заробен. Произходът на понятието е свързан с тунгусоманджурски, в евенкски bolgi, bolgivča, орокски boldžita, boldzičči – обиждам, унижавам, подтискам, солонски bolga – пленявам, монголски buliγa, bulā – заграбвам, пленявам, или от евенкски boγī-, bō-kān, негидалски boγin, улчийски bojal, нанайски bojgъao, манджурски bojxъolo – незаконно роден, роб. (ССТМЯ-1,стр.91,87,90),(ДТС,стр.80)

2. боколобър - жрец. Това е дума-билингва, от древнобългарското **колобър** – жрец и бурятското boo – шаман, booxun - шаман, booxen – шаманка. **Коло+бър** е двусъст.дума. За **коло-**, в скитски kalana – магьосник, шаман, осетински kælæn – вълшебство, магия, явно резултат от прастаро наслагване с алтайското, чувашко kĕle – моля се, желая, kĕlĕ – молитва, обряд, богослужение, което показва недвусмислена връзка с kala – говоря, разказвам, съветвам, което е сродно с протомонголското kelen – език, kele – говоря, бурятското xelen – език, xele – говоря, в тунгусоманджурското xele – говоря, разказвам, манджурски χula, χola – призовававам, евенкски kēlē – моля се. (L-IAIL),(МФ-ЭСЧЯ-1,стр.215) В.Стоянов посочва алтайското kĕl – говоря, като древен тохаро-алтайски контакт, от *klaw – говоря, обявявам, славя. За **бър**, в дигорски burku означава сборище на вещици и магьосници (явно в един по-ранен етап, е означавало събрание на жреци, съотв. bur – жрец, маг). (ДРС) В кашмирски bē-pīr, pīr, хинди-урду bīr, бенгалски bājikara – магьосник. В чувашки се е съхранила думата kĕlĕpuse – жрец, показваща пряк паралел, с евентуалното изходно kælæn-ber – магьосник, жрец. В санскрит brahman – жрец, в пехлеви brāh – обред. В ирландски откриваме braman, broman, bromön – магьосник, дявол. (EDGL) В кумански burav – гадател, предсказващ бъдещето. (ПРС) В монголски, калмикски burxъ – празнословие, бърборене, burxъn – религия, вяра. (КлРс,стр121) В дравидските езици barû – жрец, предсказател. (ВИ-ПП)

3. жупан – областен управител, в бълг. **жупа** – област. Етимологични паралели: В тох.(б) yapoy, в тох.(а) ype – страна, родина, държава. Известна е и тилата ypoy-moko, букв. „старейшина” от е ypoy-mokonta, в мн.ч. – старейшините на страната или висшите аристократи. Според Ж.Ж.Пино, тохарското ype/yapoy, произлиза от пратохарското *yäwäy – паша, пасище, степ. (SP-CT) Производно на ype/yapoy е титлата yabko, или yâpko. В тохарската държава Куча тази титла са я носили братята на царя, но вероятно първоначално е означавала „цар”, владетел на страната. Под формата javuga е позната при кушаните. Титлата „ябгу” (yabγu) която се използва като название на върховния владетел на древните тюрки, има тохарски произход. Смислово българското „жупа” е твърде близко до тохарската форма, а тюркското ябгу се явява точен аналог на аваро-българското „жупан” но с различен смисъл.

4. каган – вж. по-горе, където бе разгл.произхода и`.

5. кана-зауци - Съобщена е от Псевдо-Айнхард в „Аналите на Франкското кралство”. За годината 811 се казва че: … „Също в Аахен (столицата) бяха очаквани велможите от Панония: **канизауци** господарят на аварите, и тудуна, и другите първи [хора]…”. Вероятно означава „кан, божи син” или „кан подобен на бог” , от zay (в пущунски син) и сходно с тохарското soy, също почти идентично е осетинското zæыc/zæuc – потомство, или подобна конструкция от пущунски sse – добър, хубав, и **хуца, худо,** в пущунски khwdaay, означава в източноиранските езици бог, господар. В осетински xuъsaъi означава бог, а xicau – главен, господар. Такова е значението на **кани-зауци**, аналогично и идентично с **кана-сюбиги** – кан подобен на бог, богоравен.

6. капкан – титла спомената от Айнхард като „capcanus”. Явен аналог на древнобългарското кавкан – втори след кана, съветник на кана. От индоиранското *kavi – мъдър.

7. мерген – стрелец. В монголски mergen, бурятски merge, калмикски mergn – майстор-стрелец, ловец, което е заето и в тунгусоманджурски, манджурски mergen – добър, изкусен, умел ловец, евенкски mergen – разумен, умен, знаещ, но източника е индоирански, в санскрит mrgayus, mŗgāvit, māгgik – ловец, mrgaya – лов, mrgyati – отивам на лов, mŗgayuh – ловец на птици, авестийски mэгэgaiti – блуждая, бродя (Уленбек), тох.(б) mārg – път.

алтаизация, първоначално монголоезична, а по-късно и тюркоезична на древното инодевропейско население на Централна Азия.

В дардските езици mārgika – ловец, mārgya – търся, бродя. Това е едната възможност за произхода на думата – от търся, бродя, респ. ловеца търси жертвата си. Другата вероятност идав от дардското mr̥gá – дивеч, диво животно (диво прасе, планински елен), в осетински margъ **(**мн.ч. mærgъtæ**)** птица, дивеч, maræggag – ловец, стрелец. (ДРС),(ИРС) В.Абаев също посочва древноиндаиранското mr̥gá – дивеч, диви животни, които в иранските езици преминава само за название на птиците. (DDSA),(BA-C-2,стр.73-74) Така че в древномонголски, думата **мерген** е заимствана от съседен индоевропеиски народ (саки, юечжи, наридите ди). При аварите, предвид окончанието –ен, думата е с древномонголски произход.

8.тудун – аварска титла, един от най-приближените до владетеля, наместник, управител на област. В старотюркски tudun, tuduŋ, tuδuŋ, tutunq tutuq, в согдийски запис tδwn; латински запис tudunus, гръцки - Τουδούνος у Теофан - тюркски титул със значение управител на област, наместник: „Τούδουνοι οἱ τοποτηρηταί παρά Τούρκοις" – „тудуните са пазители на области при тюрките". (Et. Magn.). Произходът на титлата е китайски от to-thoŋ, tu-tuoq (吐屯 – сър. ф-ма „tŭtún", в еп.Тан „thōtwin") – управител на област, провинция, губернатор. (Рамстед, Рясянен, Баскаков)

9. югур – аварска титла. В турски jükarы, jüxarы, карачаевобалкарски ogъarы, татарски jugarы* - високо. Махмуд Кашгари съобщава че в Караханидската държава (IX – XIII в.), титлата juγruš е означавала висше длъжностно лице в двора на владетеля, но от незнатен произход, представител на народа. Така че значението и е било „големец". Виж протоалтайското iugu – висок и съответните аналози в тюркски jüg, монголски augā, öje, ögse, тунгусоманджурски ug, корейски uh, японски u-pa - издигам. (S-AE) Според Хелимски juγruš трябва да се свърже с евенкското džüγür, диал. džüwür, džüür - направлявам, džuγurtu - управлявам, ръководия, дериват от džüγ - направление, път, цел, džuγu, džuwu, džuu – цел, работа, в монголски džüg - направление, страна, посока. (ССТМЯ-1,стр.269, 270),(EX-TMЯKAK) Като втора възможност може да посочим угрофински произход. В удмурски, коми juk, естонски jõuk, фински joukko, унгарски gyakor – въоръжен отряд, подразделение, т.е. югур - военноначалник. (UE)

10. хринг – аварско военно укрепление, крепост с дървени стени, тип палисада. Най-вероятно имаме древна алтайска дума, в монголски xuarang, quwaran – казарма, военен лагер, тунгусоманджурски, манджурски quwara - ограждам, quwaran – военен лагер, казарма, орокски, нанайски qawa, удегейски kawa, qaura(n) – дървена колиба. (ССТМЯ-1,стр.422) Старотюркското qorïγan – стан, военен лагер, е заемка от старомонголското χoriyan, χoriyγan – военен стан, лагер. (ДТС,стр. 458) Аналогично в осетински gæræn – ограда, обградено място, обор, препядствие, дървена стена, бариера, също в дигорски goren – ограда. (ИРС),(ДРС) В персийски kurang – кръгово укрепление, бивак на ловци, обор за коне и в кавказки аварски goren – обор, обградено място, абхазки a-gᵒar – ограда (алтайски произход?). Аварската хринг показва недвусмислена връзка с монголското xuarang – военен лагер, казарма.

11. хорьгва - 1. слава, величие, 2. знаме с изображение на светец. Думата е с най-вероятен аварски, или по-древен хунски произход. От тунгусоманджурското urgin – форма, образец, urge – рисувана книжна кукла, чучело, атрибут на шаман използван при ритуал, xergen, xergine – черта, изображение, знаци, картина върху дърво или плат, също знак на достойнство или сан, дало производното xergei - писар, тук са монголските oruŋgo, oruŋga, oruga, orŋó, geger, her, древнотюркското uruŋu – знак, знаме. (ССТМЯ-2,стр.284,482) Заето и в китайски, 旗 сввр.ф-ма qí, древно- и клас. кит. gă, среднов.кит. gy – войсково знаме, знаме на манджурските полкове, от времето на манджурските династии. **Връзката и със значението слава, достойнство, сан, показва че именно тук трябва да търсим изходната етимология!**

12. хъуитх – щастие, късмет. Думата ... я разчитам върху **аварски рунически надпис върху костен игленик, от некропола до с.Яношхид.** Публикуван е от Ищван Ердели в статията „Изчезнувшие народы. Авары". сп. Природа, 1980, № 11. в ел.вид: http://www.kulichki.com/~gumilev/debate/Article24.htm Некрополът е от VII в. Руническите букви са от донско-кубански тип. (вж. книгата ми „Алано-древнобългарското писмо". ВТ. 2010 г., стр.162) Аналогично е на монголското qutux, в халха-монголски xutag, бурятски xutagta, калмикски xutэg, ордоски gъutugъ – щастие, късмет, манджурски χuturi – щаслив, късметлия, в тюркските езици, чувашки xăt (xъut, xъwt), хакаски xut, в останалите *qut/kut/qot – щастие, късмет. (S-AE) Или предмета да носи щастие и късмет на притежателя си, пожелателен надпис.

Глава XII. Синовете на Тогарма

В еврейскоезичните източници се намират интересни сведения за родословието на хазарите и българите.

В писмото си до Хасдай ибн Шафрут, хазарският каган Йосиф, титлуващ се и цар Тогарски, казва следното за произхода на хазарите: „Ти ме питаш в своето писмо, от какъв народ, какво племе и какъв род произхождаме. Знай, че ние произхождаме от синовете на Яфет, и от неговия син Тогарма. Ние намерихме в нашите родословни книги на предците ни, че Тогарма е имал десет сина: първият Агийор, (след това) Тирас, Авар, Угии, Биз-л, Т-р-на, Хазар, З-нур, Б-л-г-д, Савир. Ние произлизаме от потомците на Хазар, който е седмия от синовете (на Тогарма). (ПК-ЕХП,част.III) В т.нар. разширена редакция (препис) на писмото, синовете на Тогарма са изредени в следния ред: „Така аз намерих в родословните книги моите предци. Знай Тогарма е имал десет синове; ето техните имена: първенец е Авийор; втори Турис, трети Аваз, четвърти Угуз, пети Биз-л, шести Т-р-на, седми Хазар, осми – Янур, девети Б-лг-р, десети Савир. Аз (произлизам) от синовете на Хазар, седмия (от синовете на Тогарма). (ПК-ЕХП,част.IV)

В един друг еврейски текст „Сефер Йосипон" (еврейски хронограф от X в.) писан от Йосиф бен Горион, отново се споменават синовете на Тогарма: „Тогарма е дал началото на десет рода, които са Козар, Пецинак, Алан, Булгар, Канбина, Турк, Буз, Захук, Уф, Толмац. Всички те живеят на север и названията на страните им произлизат от тези имена, те живеят по р.Итил. Само Уф, Булгар и Пецинак живеят на голяма река наречена Дануб, т.е. Дунав". (СИ) Почти същите имена дава и Хрониката на Йерамеил бен Соломон живял около 1150 г., запазена в препис на левита (юдейски жрец) Елиазер бен Ашер от XIV в. Спроед този документ, синовете на Тогарма са: "Кузар, Пасинак, Алан, Булгар, Канбинах, Турк, Буз, Закхук, Угар, Тулмез".

Иехуда бен Барзилай, еврейски историк, живял в Барселона в края на XI, нач. на XII в. в своята книга „Сефар ха-Иттим" (Летописна Книга) е преписал част от писмото на кагана Йосиф до Хаздай ибн Шафрут. За синовете на Тогарма той казва следното: „първият е Авийор, втория Турис, третия А-з-х, четвъртия Авин, петия Биз-л, шестия Т-р-на, седмия Хазар, осмия Уз-р, деветия Б-л-га, десетия Савир". (ПК-ЕХП,прил.1)

В "Сефер ха-Яшар" (Книга на Праведния) писана около 1552 г., представлява препис на Йосиф бен Самуел, на по-стара хроника от XIII в. Тук се посочват следните синове на Тогарма: "Бузар (вероятно Хазар, а не Барсил), Парзунак (Печенег), Балгар, Еликанум (Алан), Рагбид, Тарки, Бид (от Бизл/д), Зебук, Онгал, Тилмаз".

Като се сравнят документите се вижда че:

1.Агийор в кр. ред. отг. на Авиор в разш.ред. и също Авиор в текста на Й.бен Барзилай, и най-вероятно това са аварите. В по-късните текстове липсва (заменен от Пацинак).

2. Тирас в кр.ред. и Турис в разш.ред. и при Й. бен Барзилай и Турк в „Сефер Йосипон". Идентификацията не е много ясна, явно тюрки е късна интерпретация, възм. е тирас/турис да са тигурите/дигори, известни в по-старите източници като тагри/тархи. Подобно изписване има в "Сефер ха-Яшар" (Книга на Праведния) – Тарки.

3. Авар в кр. ред. и Аваз в разш. ред., у Й. бен Барзилай – Азах, което показва че в кр. ред. Агиор, би трябвало да е на 3-то място. Азах са асите, осет. аси / оси, населението на Балкария в ранното средновековие, а Аваз отразява запис на етнонима Ауаз – Аз/Ас или Ос. На него отговаря Алан в „Сефер Йосипон" и у Йерамил бен Соломон, Еликанум в "Сефер ха-Яшар" (Книга на Праведния).

4. Угин в кр. ред., Угуз в разш. ред., Авин при Й. бен Барзилай и Уф в „Сефер Иосипон” отг. на Угри, Унгарци (Маджари), в „Сефер Иосипон” директно се казва че Уф живеят на р.Дунав и са съседи на българите и печенезите, отговарят на Угар при Йерамеил бен Соломон.

5. в трите източника е записано Биз-л, а в „Сефер Йосипон” Буз[571], което ясно показва че става дума за барсилите (баси, басли) и Бид (от Бизл/д) в “Сефер ха-Яшар”.

6. в трите източника Трна – племето тарниах, родствено на аварите. В по-късните източници е заменено с Толмац / Тилмаз / Тулмез. Възможно е в по-късните източници, да се има предвид народа дейлеми, дейлемци, живещи в Северен Иран. (ПД-РТ,стр.68)

7. Хазар във всички изт.: не подлежи на съмнение.

8. Знур в кр. ред., Янур в разш.ред., и Уз-р при Й. бен Барзилай, най-вероятно отговаря на оногури/хоногури и на Онгал в “Сефер ха-Яшар”.

9. Блгд в кр.ред., Блгр в разш.ред. и Балга при Й. бен Барзилай не подлежи на съмнение че са българи.

10. Савир във вс.изт. – савирите.

Допълнително са посочени в по-късните източници: Пацинак/Пеценак/Парзунак - печенегите, Канбина/Канбинах/Рагбид, което е неясно и Зехук/Закхук/Зебук, вероятно зихи – древно абхазо-адигско племе в Западен Кавказ.

Тогарма е библейски персонаж, според библейската традиция родоначалникът на кимерите Гамер/Кимер се явява син на Тогарма и внук на Яфет. В “Книгата на Езекиил” (27:14) Тогарма се споменава съвместно с Тувал (от областта Тубал в Хетското царство), Яван (прародителя на гърците) и Мешех (Мушки/Моски – друго древно название на арменците), които доставяли коне и мулета на тиряните (жителите на гр.Тир), а в (38:6) се казва, че са доставяли войници в армията на Гог (цар Гигес от Лидия). Според едно от мненията, предполага се, че Тогарма отразяма хетското название Тегарама на хетска държава в Източен Анадол. В асирийските текстове е записана като Тил-гариму. Но по-вероятно е да става дума за древен митичен персонаж, бог, божествен прародител. Братята на Тогарма са Ашкеназ и Рифат. Гамер се свързва с гимараите, асирийското название на кимерийците, Ашкеназ, с ашкузите – скитите, Рифат – с патлагонците (индоевропейски малоазиатски народ, родствен на арменците), но е възможна връзка с т.нар. Рипеиски планини, намиращи се на север и обитавани от скити и по-късните сармати. Според Йосиф Флавий (37 – 100 г.) и Исидор Сивилски (560 – 636 г.), Тогарма е прародител на фригийците. Според гръцката митология **Тевкър** е родоначалника на троянците, за които се знае че са родствени на фригийците. Вероятно Тогарма и Тевкър са един и същ персонаж. Така че потомството на Яфет и Гамер, са всъщност индоевропейските народи, смутили семитския свят около XII – VII в.пр.н.е. Според Иполит Римски (170 – 236 г.) и Евсевий Кесарийски (263 – 339 г.), арменците произлизат от Тогарма. А арменците, са фриги по произход. Твърде вероятно, разгромът на Фригия от кимерите да е станал причина за миграция на част от тях на изток, към урартските земи, където в IV в.пр.н.е., възниква и първото арменско държавно обединение известно като Арма, Арматана, или „Дом на

[571] В своето писмо Йосиф изрежда подчинените си народи: „От южната страна живеят 15 многочислени и силни народи до Баб-ал-Абваб (Дербент). Те живеят в планините (Кавказ). Всички жители на страната Бас (Барсилия) и Т-я-т (в разш. ред. е Т-к-т, т.е. такури, тагаури или дигори) до (самото) море Кустантинш (Черно Море) на разстояние от два месеца път, всичките ми плащат данък”. (ПК-ЕХП, част III)

Тогарма”. Немският учен Грим (Gesch. Deutsch. Sprache, II, 325), предполага че Тогарма е образувано от древна индоевроп. дума аналог. на санскр. toka – племе и Арма[572] = Армения.

Източните корени на кимерите, виждащи се от сибирските им археологически паралели, поставят въпроса и за евнтуалното им родство с тохарите, респ. Тогарма да е прародител и на тохарите. Трудно може да се отговори на този въпрос, но заслужава внимание факта, че като топоним, име на селище и река, **Тогарма** съществува и днес в Западен Тяншан. Река Голяма Тогарма, тече в едноименната планина **Тогарма**, в XIX в. това е името на съвр.планински хребет Конгур, в близост до Кашгар. (ОЧ-ИОММ) Като втора податка, може да се посочи един персонаж от китайската митология, свързан с народите от запада (народите йоюй и ди). Това е митичния герой **Шаохао** (Shaohao) 少昊, известен като „Белия прародител”. Според „Шанхаицзин” той е обитавал в западната планина Чанлуо, където се намирал двореца на бог Веиши, бога на ветровете и слънчевия залез. (ШХЦ,стр.44) Един от древните варварски западни народи, племената **Йоюй**/Youyu 有虞, са го смятали за свой прародител. Не е ясно къде се е намирала планината Чанлуо, но при всички случаи е в „Западните земи”. Шаохао е един от главните богове в пантеона на царство Цин, разположено в западните части на Древен Китай. (ШХЦ,стр.152),(YuT-ETCh,стр.26-28)

Транскрипцията[573] на Йоюй/Youyu 有虞, показва че древната възстановка на етнонима е „whə-ŋua”, респ. “whiengau/uhengua”, което твърде много се доближава до тох.(а) onk, oñi, тох.(б) enkwe – човек, мн.ч. *onkñi/eńkwi – хора, и познатите от Авестата източни племена Хиаона.

Също твърда интересна е възстановката[574] на името на **Шаохао** (Shaohao) 少昊 и най-древно произношение е било **“Téwg(h)ū”,** в древнокитайски, епохите Цин, Хан се е произнасяло **Тегу, Теугу**, и вероятно има връзка с древноиндоевропейското *tag – владател, водач, цар, в тунгусоманджурски tege – чужд народ, чужденци, евенкски tegemer, евенски tэгъmэr, орокски tэgэmэri – цар. (ССТМЯ-2,стр.228) Това е стара индоевропейска, тохарска заемка, в тох.(а,б) tāś тох.(а) tāśśi (мн.ч) – водач, пратохарски tāγs, древногръцки ταγοσ, древнобалтийски po-togus, келтски pra-su-tagus – водач, в ирландски toghairm – предсказател, гадател, защитник, водач, togharmach – вълшебство, староирландски tovisaci – вожд, tighearna, tighearn, кимвърски teyrn, tigern, корнуелски teern, бретонски tigernus – владетел, тигерини – владетелско племе (келтско племе), в ирландски toigh – предпочитан, togair, togairim, togra, шотландски togradh – воля, желание, в ликийски tas-, tesêni, tah-, teseti – жрец, арменски tagavor – цар, протоиндоевропейски *tāgyu – водач, владетел[575].

---

572 **Арма, Армас, Армати** е хетският бог на Луната, название с хето-неситски и хето-лувийски произход. Това е интересна податка показваща най-ранните контакти и съжителства на древните бриги/фриги с хетите, в Хетското царство. (ОИГ-1,стр.247)

573 **Йоюй**/Youyu 有虞, първи йероглиф 有, съвр.форма уоǔ, древнокит., клас. старокит., еп. Хан whə, значение: имам, притежавам, и йероглиф 虞, съвр.форма yú, в др.кит., клас. старокит., епохата Хан ŋua, значение: мисля, предполагам, предвиждам. Така древната възстановка на етнонима е „whə-ŋua”, респ. “whiengau/uhengua”.

574 **Шаохао** (Shaohao) 少昊: Йероглиф 少, съвр.форма shǎo, в др.кит., клас. старокит. и еп. Хан téw, значение: малък, и йероглиф 昊, съвр.форма hào, в др.кит., клас. старокит. и епоха Хан g(h)ū, значение: ясно небе. Най-древно произношение е било “Téwg(h)ū”.

575 Случайно или не, се наблюдава и съвпадение на митичния Теугу (Тогарма) и етнонима тохари.

(EDGL),(EID) Вероятно е заето и в древнокитайски 帝, съвр.форма dì, древнокитайски tēks, класически старокитайски tēh – император, бог.

И също възниква въпроса, не е ли планината „**Тогарма**", свещената планина за Шаохао/**Тегу, Теугу,** планина **Чанлуо** (Changliu) 長流, където залязва слънцето, и където според китайската митологична традиция е живял и е погребан „Белия прародител"? Названието[576] Чанлуо (Changliu) 長流, се е произнасяло в дренокитайски като "drang-ru", "trang-ru", което е съпоставимо с названието „Тогарма". Планината на Шаохао/Тегу се е наричала Тогарма (Трангру), но не трябва да се търси точна географска съпоставка с планината Конгур, а смислова, отнасяща се за планина разположена в крайния запад, за географските представи на древните китайци.

Или въпросинят Тогарма е бил вероятно древен индоевропейски бог, или герой-прародител, от който са водели началото си много индоевропейски народи, вкл. и проникналите в най-източна посока тохари. А връзката на предците на българите и хазарите с това население обяснява и култа към Тограма. Най-вероятно и Таргитай – митичния прародител на скитите е изява на същия персонаж.

В Кавказ представата за Тогарма идва с арменцие (Թորգոմ/T'orgom) и пуска трайни корени сред местните неиндоевропейски народи: грузинци, леки, и др. Според арменските и грузински летописци, Тогарма е жевеел във Вавилон, и е получил във владение земята между две морета (Черно и Каспийско море) и две планини (Елбрус и планината Арарат), когато хората започнали да разделят земята и да се разселват в различни части на света. Той се установил близо до планината Арарат и разделил земя си между своите синове. Според грузинският историк Леонтий Мровели, Тогарма е имал 8 сина: Хайк (арм. Հայկ), родоначалник на арменците и първи митичен арменски владетел, Картлос (груз. ქართლოს), родоначалник на грузинците (картлийци), и легендарен основател на Картли, Бардос — легендарен основател на града Партав, едни от най-големите центрове на Кавказка Албания (Алуанк), Мовакан, родоначалник на народа мовакан в Кавказка Албания, основател на града Мовакнети, Лекос родоначалник на леките, или като цяло на дагестанските племена, Ерос (Херос) родоначалник на народа ери (у Псевдо-Захарий / Захарий-Ритор, народът Хрос, съседен на амазонките) – едно от големите племена в Кавказка Албания, Кавкас – носи име на планината, също предтеча на ингушите и чеченците ли вайнахите, Егрос (груз. ეგროსი) родоначалник на егерите или лазите, населявали земите на Колхида и източеното черноморско крайбрежие на Анатолия, основател на царството Егриси (Лазика). Според легендата, тези братя били подтикнати от най-стария Хайк, да въстанат и да отхвърлят робството на вавилонския цар Нимрод.

[576] **Чанлуо** (Changliu) 長流, първи йероглиф 長, съвр.форма cháng, zhǎng, в др.кит. draŋ, traŋ, клас. старокит. draŋ, епохата Хан đaŋ, значение: дълъг, дължина, йероглиф 流, съвр.форма liú, в др.кит. и клас. старокит. ru, еп. Хан rəw, значение: течение, поток, ръкав на река. Възстановка: "drang-ru", "trang-ru".

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ПРОИЗХОДА НА ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ – ЧАСТ II

Глава I. Погребален обред на древните българи и неговите азиатски паралели

Няма по-консервативна и трудно променяща се черта в културата, на който и да е народ от погребалния му обред. Вероятната причина за това е естествения страх на хората от смъртта и вярата в задгробния живот. Този културен феномен успешно се използва от археолозите като маркер за проследяване на миграции, както и като ключ за разкриването религиозните вярвания на древните хора. Особено надежден той се оказва при народи, които не са оставили след себе си богата материална култура. Типичен пример за последното са и древните българи.

Техният погребален обред е сравнително добре известен в науката. Като обобщаващи трудове по въпроса, могат да се посочат „Славяни и прабългари” на Живка Въжарова (С.1976) и „Българската езическа култура VII-IX век” на Рашо Рашев (С.2008). Не бива да се пропускат и публикациите за салтово-маяцката култура на М.Артамонов и Св.Плетньова. За съжаление, макар и добре описан, древнобългарският погребален обред слабо се изоползва от археолозите при изясняването на един от ключовете въпроси в история на древните българи – техния произход. Това е и основната цел на настоящото изследване. С наличния до момента материал да се запълни, доколкото е възможно празнината в досегашните проучвания по темата.

1). По-важни некрополи в района на салтово-маяцката култура и Северен Кавказ. За класически пример за погребалните ритуали на древните българи се приема некропола Зливки до с.Иличевка в Донецка област. Той се намира по средното течение на р.Северски Донец. Той е функционирал по време на по-късната салтово-маяцка култура (VIII - X в.). Археолозите разграничават два подваиранта на тази култура, в зависимост от погребалния обред: **Северен, гористо-степен вариант** с катакомбен погребален обред и **Южен степен вариант** с ямен погребален обред. Северният вариант се свързва с аланите, а Южния – с древните българи. (РР-ЕРЯПОБ,стр.16)

Зливкинския некрпол е представен от гробове - плитки ями (0,6 – 1 м), дълги средно 1,8 – 2 м, широки 0,6 – 0,8 м. Стените са вертикални и равни, без следи от ниши и стъпаловидни разширения. Не са открити следи от някакво покритие на гроба. Мъртвите са полагани направо върху дъното на ямата, без да е поставяна някаква настилка. Важна особеност на обреда е, че всички погребения са индивидуални без оглед на пол и възраст. Покойниците са поставяни по гръб, с ориентация запад / изток. В някои детски гробове скелетите са със сгънати колене (псевдохокер). Обикновено ръцете са покрай тялото, като рядко едната е положена върху таза. Характерна особеност е бедността на гробния инвентар. Състои се от един, рядко два съда и кости от животни – овца, говедо, кон, свиня. Обикновено в мъжките и детските погребения се откриват кости от овца, а в женските – от говедо и рядко от кон и свиня. Украшенията и битовите предмети са съвсем малко, а оръжия и предмети с битов характер не се срещат въобще. В няколко гроба, главно детски, не са открити никакви предмети. Керамичните изделия са основно гърнета, изработени на грънчарско колело, и по-рядко кани и стомнички. (ДД-БСЗЧ,стр.94-98)

Всички погребения са представени от единен антропологически тип – брахикранни европеоиди с малък монголоиден примес (памиро-ферганци) и ИДЧ. За „дунавските" българи също е характерна ИДЧ (изкуствена деформация на черепа).

По средното течение на р.Северски Донец са проучени още няколко некропола със западна ориентация, които показват някои нови детайли към обреда. Известни са около 40 некропола, както и отделни самостоятелни погребения проучени частично. Некрополите се разполагат най-често западно от селещита и заемат високите тереси около реките, които не се заливат при пълноводието им. Сравнително пълно са изследвани некрополите при **Новолимаревка** и **Жолтое** (до Ворошиловград). Повечето гробни ями са четириъгълни, без допълнителни конструкции. Част от тях имат издълбани едностранни или двустранни околовръстни улеи-стъпала[577], върху които се е закрепвал дървен гробен капак, поставян над починалия. Най-често покойниците са поставяни направо в гробната яма, и по-рядко върху дървена рама или корито. Появата не тези елементи се смята като по-късна във времето на функциониране на некрополите (IX – X в.).

Тук трябва да се подчертае че обичаят да се поставя дървен капак върху починалия, след което да се заравя гроба, е твърде устойчив у българите и съществува вкл. и в нашето съвремие!

В **Новолимаревския некропол**, погребаните са положени по гръб, в посока запад-югозапад, с опънати крака и ръце, положени по различен начин върху таза или гърдите и по-рядко – успоредно на тялото. При някои от скелетите се среща ритуалното кръстосване на краката – белег на т.нар. "послесмъртно обезвреждане" на мъртвеца (т.е. да не се превърне във вампир и да се върне в света на живите). По този повод М.Каганкатваци пише че кавказките хуни (савирите), подлагали на „скверно и нечисто рязане с мечове на труповете (на починалите) преди да ги погребат. (БЗ-КС-1,стр.149) В Новолимаревския некропол, съпътстващият погребален инвентар е беден и в повечето случаи липсващ, докато в Жолотовския некропол той е по-богат и разнообразен. Във всички изследвани гробове са открити съдове с ритуална храна, като при мъжете са поставени до краката, а при жените – до главата. Ритуалната храна е била местна – открити са кости на овца (86%), кон (9%) и говедо/бик (5%). Единични ямни погребения са открити по течението на р.Северски Донец, в селищата Подгаевка и Рогалик, в изоставена грънчарска работилница.

Антропологически погребаните от ямните некрополи са брахикранни европеиди с широко лице.

В **Жьолтовския некропол** са открити и две катакомбни погребения характерни са аланския погребален обряд – белег за съвместно обитаване на българи и алани. Катакомбен некропол е съществувал и при Станица Луганская.

В западната част на Среднодонецкия район са открити още няколко некропола с основно западна ориеантация на погребаните. Това са частично изследваните **Дроновски** и **Платоновски** некрополи (при селата Дроновка и Платоновка). Тук се наблюдава и наличието на странични ниши в гробната яма, както и кръгли гробни ями. Сходен с Дроновския е некрополът при Волоковое езеро, с елипсовидни ями и черепи от кон.

Некрополи Маяки. Това са двата некропола, които показват биритуален обред. Т.нар. некропол Маяки-1, съдържа 6 погребения с трупополагане на брахикранни европеиди, със западна ориентация и придружаващ инвентар от гърнета, а Маяки-2 е представен от погребения с кремация.

---

[577] в руската арехолог.литература се обозначават като "заплечики".

Сидоровският некропол (при с.Сидорово), е представен от безинвентарни погребения с трупополагане на брахикранни европеиди.

По долното течение на р.Северски Донец са известни отделни погребения със западна ориентация (при селата Давидо-Никольское, Гуково) и големият некропол при с.Хутор Кримский от 140 гроба и 10 погребения на коне. Гробните ями са четириъгълни със засечки за гробни капаци и отвесни без капаци, скелетите са с изпънати ръце и крака, в положение на гръб и западна орентация, сравнително беден и еднообразен – битови предмети, накити, оръжие. Функционирал е между VIII и X в. и е представител на т.нар. "Долно-Донецка" група. Тук принадлежи и некропола на Саркел, който включва обикновени ями и ями с ниши.

По горното течение на Северски Донец се откриват още двуобредни некрополи. Най-пълно е изследван некропола при Красная горка – 70 трупополагания и 42 кремации и при с.Пятницкое: 5 трупополагания и 6 безурнови кремации. Трупополаганията са със западна ориентация и наличие на дървени конструкции или поставки, върху които лежат скелетите, в повечето случаи със скръстени върху таза ръце. Самите дървени конструкции са с решетъчна форма и имат аналози в погребенията от групата „Сивашовка" и в Мамисондонския и Джагаутския некрополи в сев.Осетия и Балкария. По-далечен паралел с погребенията от саргатската култура. Трупоизгарянията се делят на ямни (28) и урнови (14). Тук съпътстващият инвентар е от ритуално счупено оръжие (сгънати на две саби), сгънат сърп, остатъци от конски амуниции, поставени в „тайници" – странични ниши. Сходни некрополи с трупозгаряне се откриват при Новопокровка (Новопокровск), Тополи, Сухая Гомолша (138 урнови и 179 безурнови погребения с кремация). В Новопокровския некропол всичките 20 погребения са безурнови и без могилен насип. Покойникът е изгарян извън гробната яма и после костите на купчина, са заравяни в недълбоката гробна яма. Странично от нея се откриват ниши-тайници, които съдържат остатъци от конска сбруя и ритуално счупени (свити на две) саби. Тайници се откриват и при другите съседни некрополи от тази група. При някои погребения придружаващият инвентар, е бил изгарян преди да се постави в гроба, и също е съставен от оръжие и конски амуниции. През 2008 г. А.А.Лаптев открива некропол с трупоизгаряне до с.Кицевка (Печенежки район на Харковска област). За съжаление в много лошо състояние, без нито едно цялостно съхранено погребение, тъй като преди да бъде проучен от археолозите е бил обект на многобройни иманярски набези. Открити са гнезда от силно обгорели кости, и части от ниши-тайници с обгорял съпътстващ инвентар. (АЛ-НКМСК,стр.73) Аналогични са на некрополите с трупоизгаряне в Борисово и Дрюсо (Западното предкавказие). Некрополите с трупоизгаряне са разположени между реките Донец и Днепър, по правило липсват надгробни насипи. При безурновите погребения черепът е поставен в западната част на ямата, а костите от долните крайници – в източната. Археолозите определят тази група погребения като несвойствена за салтово-маяцката култура, заемаща нейната периферия. Обикновено се свързва с т.нар.Пенковска култура[578], или с неизвестен "тюркоезичен" етнос съжителствал с алано-българското население. (АСССР-СЕЭС,стр.71-73)

---

[578] **Пенковската култура** заема земите между средните течения на реките Прут и Днепър. Според много от руските и украински археолози: А.Смиленко, В.Д.Баран, Е.А.Горюнов, В.К.Михеев, О.М.Приходнюк, О.В.Сухобоков, П.И.Хавлюк, тя е принадлежала на славянското антско население. Но М.Артамонов смята носителите и за българи, а И.Русанова за смесена между касното черняховско насаление и значителен ирански елемент. Унгарецът Ч.Балинт свързва Пенковската к-ра с аварите. Погребалният обред е безмогилни погребения с кремация, в урни или без урни, с беден съпътстващ инвентар.

Особено интересни са откритите погребения в Киев през XIX в. (на ул.Прорезной) описани от Крагер. Погребенията са с трупоизгаряне, урнови но в катакомби и са датирани в хазарския период. Това е нагледен пример за съчетаване на кремацията с аланския катакомбен обред. (ОБ,ВА-КОСГХВ-ХА-8,стр.108,бел.1 под линия)

Некрополът **Червонная Гусаровка** е с трупополагане в гробни ями със „заплечики" (улеи за гробни капаци), но в някои от гробовете се откриват и следи от дървени рами, подобни на тези в Красная горька. Погребалният инвентар е много беден – само по един керамичен съд до главата на покойника. Открива се и послесмъртно обезвреждане на починалите. (ВА-ДККГ-ХА-1,стр.14-15)

Ригиновският некропол при Каменец-Шахтинск (VI – VII в.) е по-различен, с предимно южна ориентация на гробовете, посипване с въглен на гробната яма и облицоването и с каменни плочи като в Борисовския некропол (вж.по-долу). Прави впечатление по-различната жълта керамика и наличието на аварски апликации, което според Р.Рашев показва, че не е пряко свързан с българите, а с друго племе (възм. авари?). (РР-ЕРЯПОБ,стр.23)

Дмитриевският некропол е разположен до селата Дмитриевка и Доброе в Шебекински район в Белгородска област. Принадлежи към салтово-маяцката култура. Функционирал е в VIII в. Погребенията са ямни с подбой на едната странична стена, където се поставя починалия, почти липсва съпътстващ инвентар. Погребаните са бархикранни европеиди и некрополът се смята за оставен от българи. Също има и катакомбни погребения с разнообразен погребален инвентар – принадлежащ на аланите. (АСССР-СЕЭС,стр.71) В това отношение трябва да се посочи как Ибн Фадлан, описва погребалният обред на волжките българи: "когато някой от тях умре, то те го измиват по мюсюлманския обряд (става дума са началото на ислямизацията), след което го слагат на кола и го откарват до мястото на погребението. Слагат тялото на земята и го очертават от всички страни. След което започват да копаят по очертанията. След като изкопаят гробната яма, издълбават „пещера" (явно е искал да каже ниша), в една от страничните стени и там поместват тялото. Така в тази страна погребват своите мъртви". Или вижда се точното описание на подбойно погребение. Най-ранните волжкобългарски некрополи са Кайбелския, Болшетарханския и Уренския некропол. Погребенията са в дълбоки и тесни ями със стъпала „заплечики" и подбои. Придружаващата керамика е от салтово-маяцки тип, срещат се и останки от конски черепи и предни крака. (ИТ-1,стр.187)

Саркелският некропол е интересен с това, че грунтовите ями са с кръгла форма, мъжете са положени на гръб, а жените в свито странично положение, присъстват и кости от животни (ритуалната храна). Некрополът е принадлежал на жителите на хазарската крепост Саркел. (АСССР-СЕЭС,стр.71)

В североизточната периферия на салтово-маяцката територия, преобладават аланските катакомбни погребения. Наблюдават се и смесени погребения: катакомбни и ямни, или отделни ямни погребения в катакомбни некрополи.

Волконовският некропол е ямен разположен на левия бряг на р.Оскол, в съседство с още два катакомбни некропола. Погребаните във Волконовка (28 гроба) са поставени върху дървени поставки, в ковчези или корита, а в 6 гроба има застилане с камъш. Гробният инвентар е по-богат, състои се от гърнета, глинена бъклица. Характерна особеност е че мъжките погребения съдържат кани, женските – гърнета, а детските – чаши. Съдейки по името на реката Оскол, катакомбните некрополи вероятно са принадлежали на есегели.

Нетайловският некропол е разположен срещу катакомбния некропол в Салтов. Характерно за погребаните в Нетайловка е, че са смесени долихокранни и брахикранни

европеиди и че гробните ями показват вариации източна ориентация с наличието на дромоси[579] което говори за изразено смесване между алани и древни българи. Подобно явление се наблюдава в някои алански катакомбни некрополи (Верхиний Салтов, Нежная Лубянка, Ютановка, Димитриевка, Маяцко градище), където се срещат и ямни гробове със западна ориентация, дървени постави на които са положени скелетите, но с преобладаващ долихокранен антропологичен тип, т.е. имаме смесване между алани и българи и започнало препокриване на обредността. (РР-ЕРЯПОБ,стр.17-30) През 2000-2009 г. В Нетайловка са изследвани още 21 погребения, които В.С.Аксенев определя като "погребения на конници". Той ги класифицира на три типа: I-ви тип – погребение със съпъстващ цял конски скелет, II-ри тип – погребение със съпътстващи части от кон (глава, кожа и крайници) и III-ти тип – погребение със съпътстващи само елементи от конската амуниция (седло, стремена, юзди). И при трите типа, респ. коня, частите от него или конската амуниция, се поместват в ниша изкопана в западната стена на гробната яма, с ос перпендикулярна на гробната яма. Скелетът на война е в положение на гръб в самата гробна яма. Най-ранни са погребенията от I–ви тип (VIII – IX в.) като впоследствие обредът се трансформира съотв. във II и III тип.

Аналогичен е и **Ржевският некропол** (първата половина на IX в.) в Белгородска област, където се откриват погребения с ниши, разположени в долната напречна стена, до краката на починалия, където се откриват череп и крайници. В заключение Аксенев смята ча подобен погребален обред говори за присъствие на "тюрко-угорско" население. (ВА-ПВНМ,стр.64) Наличието на въпросните ниши е интересно явление, тъй като това е видоизменена форма на нишите-тайници където обикновенно се поставя съпътстващия инвентар и ритуалната храна. Това явление е характерно, както за българските погребения, така и за Централна и Средна Азия (вж.по-долу).

Погребение № 1156 от некропола Мамай-Сурка (Долно Поднепровие). Погребението е датирано в периода VIII – X в. Гробната яма е овална, със стъпала "заплечики" и ниши-подбои в западната и източната стена. Скелетът на погребания мъж лежи на дъното на гробната яма, в положение на гръб с изпънати до тялото ръце, с глава на запад. Краката са със събрани ходила (вероятно са били вързани). В нишите от двете страни на главата, се откриват 4 цели скелета на блатни костенурки. Още 2 скелета на костенурки се откриват до стъпалата на погребания. Съпътстващата керамика е фрагменти от амфори, чаша с една дръжка. Костенурките са ориентирани като починалия в посока на запад, за да го придружават в "отвъдния свят". Погребения с костенурки се срещат, макар и по-рядко в скитския некропол Мамай-гора, и в аланските катакомбни погребения в Дмитриевския некропол и в некропола Красная горка. М.В.Любичев изцяло свързва съпътстващите погребения на костенурки "с присъствието на иранци". В.Н.Андреев го обяснява с осетинските легенди където дъщерята на Донбетир (бога на водите) се превръщала във водна костенурка. В случая съчетаването на българския погребален обред с аланската традиция показва тясната симбиоза между двата етноса в рамките на салтово-маяцката култура. (МЕ-КЗСМК,стр.69)

Новочеркаският некропол е разположен при едноименния град на р.Дон. Изследван е от Л.С.Клейн в 1972 г. Погребенията са лошо съхранени. Откриват се дълги тесни гробни ями със страничен подбой, където се поставя починалия, а над гроба се е издигала могила. Скелетите са със западна ориентация, в противоположната страна на подбоя има конски кости от горната част на тялото и черепа. В един от гробовете е открита и златна монета от VIII в. В същия район се срещат и типични „български" ямни погребения с улеи са гробни

[579] дромос – стълби, стъпала-вход в гробната яма или катакомба, смята се за алански белег.

капаци (заплечики). Подмогилните погребения традиционно се смятат за хазарски. (АСССР-СЕЭС,стр.72)

На територията на Кавказ, през 1947 г. е открит некропола около Станица Новолабинская, по средното течение на Кубан. Откриват се много паралели с дагестанските некрополи – тесни, северно ориентирани гробни ями, с наличие на каменни плочи, почти никакъв погребален инвентар и черепи с ИДЧ.

Борисовският некропол е открит до курорта Борисово, на 10 км., северно от гр.Геленджик и съдържа около 135 погребения, с трупополагне и по-малка част с кремация. Разкопан е през 1911-1912 г. от В.Саханев. Функционирал е между VI – IX в. Гробовете с трупополагане и с трупоизгаряне заемат различни части от общия некропол. Много характерно е поставянето на останките в камери, изградени от плочести камъни. Твърде често, особено при гробовете с трупоизгаряне, камерата е без покритие. При трупополагането мъртвите са положени по гръб в изпънато положение. Ориентацията е неустойчива, но все пак решително преобладава поставянето на главата на мъртвеца в северния край на гроба. Всички погребения са индивидуални. Част от гробовете с трупополагане са без камери и представляват вкопани в здравия терен правоъгълни или слабо трапецовидни ями. Откриват се следи от дървени ковчези. Инвентарът е сравнително многоброен и се състои главно от принадлежности към облеклото, един или два глинени съда и понякога оръжие – брадви, саби, стрели и др. По-голямата част от погребенията с трупоизгаряне са извършени в по-малки по размери каменни камери (каменни гробове), в които е спазена северната ориентация. Останалите погребения с трупоизгаряне представляват малки ями с овална форма, вкопани в земята на не особено голяма дълбочина. Разпределят се по сл.начин: 64% в „каменни гробове”, 10% са в ями с могилен насип, 16% - в ями без насип, 10% - кенотафи[580], само с инвентар в „каменни гробове”. (АСССР-СЕЭС,стр.93) Инвентарът, положен в гробовете с трупоизгаряне не се различава съществено от вещите, поставени в погребенията с трупополагане, но в тях оръжието е в по-голямо количество, има и кинжали. Откриват се и амулети тип “конски глави” които се определят от “угрофински тип”. (РР-ЕРЯПОБ,стр.27) Съществува и мнение за различна датировка на погребенията с трупополагане и трупоизгаряне, като първоначално е преобладавал обредът с трупополагане и по-късно се появяват погребенията с трупоизгаряне, т.е. има нова племенна група, смесила се с древните българи. (ДД-БСЗЧ,стр.85) В съседните некрполи Архипо-Осиповка, Геленджик, Тахтамукай, се появяват подмогилни погребения с трупоизгаряне в каменни камери. (АСССР-СЕЭС,стр.93)

Ямите са облицовани с каменни плочи и са със севера ориентировка, груповите погребения се определят като алански, те имат и по-богат инвентар – дрехи, оръжие, повече керамика. При погребенията с кремация, обгорелите костите се поставят в урни. Такива се срещат и в Дунавска България. В Сухогомилския некропол (салтово-маяцката култура) се срещат и безурнови погребения с кремация, като обгорелите кости се поставят в гнезда на дъното на ямата, като черепа е в западната част, а крайниците – в източната.

Артугановския некропол е разположен по левия бряг на Долни Дон, в местността Артуганово до станица Багаевская, и съдържа гробовете с трупополагане в примитивни саркофази-камери от плочести камъни, намират пълна аналогия в погребенията от Борисово, ориентацията е предимно северна. Що се отнася за погребенията с трупоизгаряне, те имат повече или по-малко общи черти с погребенията с трупоизгаряне от некропола на р. Дюрсо до Новоросийск, и в редица некрополи в басейна на р.Сев. Донец. Борисовският

[580] без човешки кости, символичен гроб, когато човекът е загинал или починал далеч от родното място.

некропол показва най-голяма прилика според обреда и погребалните съоръжения (груби саркофазни камери) и отчасти по инвентара си, с редица двуобредни езически некрополи по Долни Дунав и преди всичко в източната част на североизточна България и Добруджа. В последните се срещат керамични изделия, които са почти идентични с намерените в Борисовския некропол – амфороидни стомнички и малки гърнета от сива пречистена глина и излъскани стени. Близки аналогии могат да се открият и в някои украшения, и главно в коланните апликации.

Интересна особеност е, че в българските некрополи намиращи се на север от Азовско море, най-вероятно свързани с котрагите, е преобладаването на западната ориентация и по-малкия процент ИДЧ.

Новолабинският некропол е открит през 1947 г. по долното течение на р.Кубан, близо до станцията Новолабинская. Проучените няколко погребения представляват тесни дълбоки ями, ориентирани север-юг. Скелетите са положени с глава на север. Някои от черепите са с изкуствена прежизнена деформация. Инвентар почти липсва – само в единият от гробовете е открита желязна тока. Тези паметници имат общо с паметниците от Долното Поволжие от късносарматския период (II – IV в. н.е.).

Пашковският некропол се намира по поречието на р.Кубан, близо до гр.Краснодар. Гробовете представляват правоъгълни ями, в които е положен един индивид. Ориентацията е западна. Част от черепите са с прежизнена изкуствена деформация. Материалите в него са много близки до находките от Борисовския некропол и от некропола в Агойския аул. В гробовете е бил полаган само по един съд, главно малки гърненца без дръжки, малки стомнички с ниско тяло и кани с ойноховидно устие. В.Б.Ковалевская свързва Пашковския некропол с Ясеноволянския, и ги определя като принадлежели на кубанските българи. **Ясенополянският некропол** е функционирал в периода IV – VI в. (АСССР-СЕЭС,стр.93)

Новоросийският некропол се намира на р.Дюрсо. Известен е и като **некропола Дюрсо**. От откритите в него 525 погребения, 352 са с трупополагане, и 173 с трупоизгаряне. Според автора на разкопките, гробовете с трупополагане и трупоизгаряне са разновременни – първите са от V в. – първата половина на VIII в., а вторите – от втората половина на VIII в. – нач. на IX в. Обредът в погребенията с трупополагане, е много близък до обреда в Пашковския некропол – мъртвите са положени в тесни ями с глава на запад или северозапад, част от черепите са изкуствено деформирани. В гроба се е поставяла жертвена храна – овче и говеждо месо, яйца, миди и др. С погребенията от този вид, се свързват и 16 погребения на коне заедно с конската сбруя и оръжие. В първият период на некропола V – VI в. се среща изцяло трупополагане, със съпътстващи конски погребения и богат инвентар от оръжие (едноостри и двуостри мечове, кинжали, части от конски сбруи и др.), огледала (сарматски белег), керамика. Във втория период VI – VII в. не настъпват значими промени, продължава обреда на трупополагане и съпътстващите конски погребения, появяват се т.нар. „хералдически" апликации от колани, малки ритуални камбанки, оръдия на труда. През третия период (VIII в.) рязко намалят погребенията с трупополагане, без някаква промяна в обреда, появяват се съпътстващи острия на стрели. През четвъртия период (VIII – IX в.) се появяват погребенията с трупоизгаряне – 173 кремации. Остатъците от кремацията с някои гробни дарове – при мъжете главно оръжие, а при жените - украшения, са били полагани в плитки ями. Съпътстващият инвентар също се е изгарял с мъртвия. Оръжието е ритуално счупвано на две. Ритуално са повреждани също шлемове и др.предмети от въоръжението. Погребалният инвентар е богат, срещат се украшения, части от конската сбруя, острия на стрели и др. Същото се отнася и за оръдията на труда. Керамиката е

представена главно от кани с ойноховидно[581] устие и малки стомнички и гърненца без дръжки, характерни за българската керамика. (ДД-БСЗЧ,стр.84-91) Аналогии на погребенията в Дрюсо от четвъртия период, има както в непосредствена близост: Мысхако, Цемболине, хутор Ленинский путь, Большых хуторов, така и в Северното Черноморие: Глодоси, Северински Донец, Казасово, станица (станция) Молдованская. Приносителите на този обред се свързват с проникнали в региона на Източното и Северното Черноморие „угорски" групи. (АСССР-АКСВПЗКСВ,стр.200-205) В случая кремациите от Дрюсо се появяват след края на Кубратова България.

Южноозерски и Бжидски некрополи. Разположени между Новоросийск, Анапа и Сочи. Функционирали са в периода I – III/IV в. Южноозерският некропол е много лошо съхранен, изследвани са единични погребения. Обредът е трупополагане с положение на гръб и съпътстващи конски погребения. Ориентацията на гробната яма е запад/югозапад. Човешкият и конският скелет са положени паралелно, като черепите са в посока на запад. Произходът на населението, което го е оставило не е много ясно. Някои археолози (Гавритухин, Пьянков) ги определят като оставени от „конници" с източен произход.

Бжидският некропол (III – IV в.) е биритуален, трупополагането е в обикновени грунтови ями, или каменни камери (гробове изградени с камък), като при южноозерските погребеиня, с коне, а трупоизгарянето е като в Борисовския некропол и некропола Дрюсо. (АСССР-АКСВПЗКСВ,стр.187, 189-190,193-194)

В района на Анапа и Геленджик до устието на р.Прекупс, са открити около 20 некропола с трупоизгаряне, зоната им достига на север до р.Кубан и предпланинията на Западен Кавказ на юг. Датирани са в периода VIII – IX в. Характеризират се с изгаряне на инвентара съвместно с мъртвия и наличие на тайници за конските амуниции и оръжията. Погребенията са сходни си тези от Дрюсо. (ОБ,ВА-КОСГХВ-ХА-8,стр.114)

Казасовският некропол е представен от 212 гроба с преобладаваща ориентация северозапад/североизток, но е установена и ориентация изток/югоизток. Скелетите са в положение на гръб, с изпънати крайници, с ръце кръстосани на гърдите, или със свити крака. Ритуалната храна (овен, кон, свиня, крава) е поставена в гърнета до главите на починалите. Има богат набор от погребален инвентар – оръжие, шлемове, саби, копия, ризници, накити, амулети. Некорополът е функционирал в периода VII – IX в. и се определя като български, разнообразието на погребалния инвентар показва аланско влияние.

Старокорсунският некропол е смесен от ямни и катакомбни погребения, без да са разграничени на отделни сектори и отразява наличието на смесена алано-българска група, живееща в общи селища. Ямните гробове са типични – дълбочина 1,2 – 2 м, почти без погребален ивентар, със западна и северна ориентация. Катакомбните погребения са представени от овални, елипсовидни и четириъгълни камери, аналогични по форма на ямните погребения, а сред погребалният инвентар преобладават малки глинени гърненца-чаши, каквито се срещат и в Чирюртския некропол, който се намира в Сверен Дагестан.

Около Фанагория са изследвани 23 гроба от български тип – ямни погребения, ориентация север/северозапад с отклонения, беден инвентар от гърнета и кани от салтово-маяцки тип. На Таманският п-в са откривани само отделни гробове от този тип. (РР-ЕРЯПОБ,стр.32-34) Характерно обаче за последните два обекта е, че те са сравнително късни, едва от края на VII, началото на VIII в., което показва, че заселването им с българи е

[581] Ойнохое (др.гр. ἡοἰνοχόη), е вид древногръцка глинена или метална кана за вино, чието гърло е странично приплестнато и оформено като трилистник. Украсата често е съсредоточена върху дръжката, на местата, където тя се съединява със съда. Този тип съдове се появяват още в крито-минойската археологическа култура. Ойноховидните устия са типични и за аланската керамика.

станало по време на Хазарския каганат и не могат да бъдат отнесени към археологическото наследство на Кубратова България. (ДД-БЗСЧ,стр.90)

На територията на Крим от VII в. като български са определени погребенията от района на с.Изобильное, с.Молочной, с.Наташино. Погребенията са ямни с неголям подбой в едната страна и стъпало на противоположната. Ориентацията на склетите е североизток/северозапад. Съпътстващият инвентар е беден, няколко съда, вкл. с месна храна, ножове, в женските погребения – украшения. Съпътстващите животни са предимно овце и кози, но не целите животни, а черепа, кожата и краката отрязани до коленните стави. (СП-КЮРС,стр.29)

В района на Кабардино-Балкария са открити три древнобългарски некропола: до аула **Зилги**, на десния бряг на р.Кардан, и на хребета **Кешане[582]-алы**, близо селището **Кашка-тау** (Советское) в долината на р.Черек, приток на Терек. Р.Черек извира и се спуща по планината Суган (Дзиакан, или Конската планина). Погребенията са ямни с ориентация запад/югозапад, при едно от погребенията краката на починалия са били вързани. Некрополите показват голяма прилика със Зливкинския некропол. (ДД-БСЗЧ,стр.136) В.Ковалевская посочва, че грунтовите ями имат типичните за българите, странични улеи (стъпала/заплечики), и сред погребалния инвентар са открити метални двупластинкови фибули и гривни, типични за българиските некрполи. (ВК-КА,стр.173)

А.В.Гадло посочва повече то 50 селища в Предкавказието, свързани със салтово-маяцката култура. Най-големите от тях са били до съвр. селища Рогатая Балка, Гофицкое, Китаевка, гр.Благодарный, хутор Жуковский, по-северните са били в района на станица Новоалександровска и с.Труновское, а най-южните – в района на планината Бештау, или Пятигорие, близо до гр.Пятигорск, в района на Кольцо-гора и под Кисловодск. На югоизток границата на салтово-маяцките селища е минавала по р.Кума, а от десният и бряг започват селища с типична аланска керамика, като салтовската постепенно изчезва[583]. В.Кузнецов поставя р.Баскан като граница между салтово-маяцките селища и чисто аланските селища. Но посочените некрополи в Кабардино-Балкария, които са на юг от Налчик, и са разположени в северните склонове на хребета Суган/Дзиакан, показват че въпросната граница на юг достига Суган, а на изток – до р.Черек, или до самата р.Терек.

В VII – XII в. в Западен и Централен Кавказ (изворите на р.Кубан, Кисловодск, Кабардино-Балкария, Чечения, Ингушетия), се появяват погребения в скални ниши. От тях 48,6% са разположени по горното течение на Кубан, 29,7% са разположени в района на Кавминвод[584], 8,1% - в Кабардино-Балкария и 9,2% в Чечния и Ингушетия. Според някои изследователи, тези погребения се свързват с аланите (Минаева 1971), или с българите

---

[582] **кешане** – в карачаево-балкарски озн.: „градове на мъртвите” – комплекси от надземни гробници, склепове. Думата има ясен древнобългарски аналоги: **кисини/кишини** – с вероятно зн. селища, думата е фиксирана в надписите около Мадарския релеф. Етимология: произлиза най-вероятно от тохарското (б) kisain, kisaim – дом, убежище. (DA-DT-b) В адигски kъūadž, убихски khъašъы – селище, село, се смята за дума с неизвестен произход, от неизвестен трети език. В.Абаев също изследва тази интересна дума. Той посочва като неин съвр.вариант, в иронски kъesena, дигорски kesena – дом, крепост, иронски česena – замък, убежище, чертог, склеп. Като нейни аналози смята в абхазки a-kasana, абазки kasana, кабардински kэšana, балкарски kešne, свански kэšeni, чеченски kaš – надземен склеп, гробница. Бартолд също посочва интересната податка че киргизите наричали käsäna – мавзолей, гробница. Абаев смята етимологията на това понятие за тъмна и предлага произволна връзка с персийското kašana – къща с глазура, от kaš – лак, емайл. (ВА-С-1,стр.594) В случая имаме тохарска по произход дума, съхранена в езика на сарматите (аланите) и древните българи, от които е заета в Кавказ.

[583] В.А.Кузнецов. Иранизация и тюркизация центральнокавказского субрегиона. http://www.rodstvo.ru/forum/lofiversion/index.php?t1300-50.html

[584] от абривиатурата на Кавказкие минералные воды.

(Рунич 1971), тъй като подобни скални погребиния са откривани именно в Алтай, от предхунската и предтюркската епоха. В.Ковалевская посочва, че почти навсякъде, погребенията в скални ниши, са разположени в близост до типични ямни „български" погребения със „заплечики" (стъпала за закрепване на гробния капак), което също говорело за български произход. (ВК-КА,стр.155-156) Но в случая не може да се говори за древнобългарски погребения, тъй като подобен ритуал не е познат в нашата Дунавска България, а описание на подобен обред, има в сказанията на алтайския народ шорци, в които се е съхранила представата за митични богатири, наречени „алани", великани на ръст, облечени целите в желязо, въоръжени с дълги копия, лъкове и мечове. Живеели в укрепени градове-крепости и отглеждали големи табуни коне. Жилищата им били под земята, а мъртвите погребвали в ниши изсечени в скалите, заедно с бойния кон. (АМ-АС,ЧП-тд-3-5.02.1997 г) По-вероятно носителите на този обред са алани, живеещи съвместно с древни българи. Погребенията в скални ниши имат близък аналог с аланските погребения в скални катакомби, изсечени в естествени дупки и малки пещери в скалите и затворени с каменни плочи. (ВК-КА,стр.153-154) Вероятно скалната ниша е предтечата на по-късните алански каменни склепове.

Мамисондонски некропол. Намира се при сливането на реките Мамисондон, Нардон, които са притоци на р.Ардон, в района на селището Нижний Зарамаг, в Алагирски район на Северна Осетия. Некрополът е открит и изследван в периода 1950-70 г., днес подробни разкопки са направени в 2007 – 2008 г. във връзка с разширението на Зарамагската ВЕЦ. Некрополът може да се разгледа като съставен от две съседни части, наречени усл. "Хълм-1" и "Хълм-2" показващи известни разлики в погребалната обредност. Във всяка част има и следи от поминателни съоръжения – площадки с големи пластове от въглени, парчета керамика, животински кости. Некрополът е функционирал в периода края на VII в. – началото на IX в. В "Хълм-1" има твърде константен погребален обред: единични погребения в грунтови ями с правоъгълна форма, без надгробни насипи. Ориентацията е обикновено запад/изток, с разл. отклонения. Погребенията за безинвентарни и единични.

ПОГРЕБЕНИЯ С ДЪРВЕНИ КОНСТРУКЦИИ. Разположението им съвпада с районите обитавани от древните българи.

Мъжете са полагани на гръб в изпънато положение, с ръка върху таза или гърдите, при някои от погребенията има следи от ритуално връзване на краката на покойника. Задължително покойният е поставен върху дървена решетъчна конструкция, рама – ложе с дървен капак, с форма на клетка, която отгоре е била покривана и с плат, преди да бъде заровена. Между рамата и стените на гробната яма са поставени камъни. Липсва керамика, оръжие и оръдия на труда. Единственият задължителен елемент са пръстените, всеки починал е имал поне по един пръстен – меден, бронзов, железен или от благороден метал. Жените са били полагани задължително в "ембрионална" или "спяща"

поза на една страна. Детските погребения също са полово обусловени. Всички погребенията в "Хълм-2" са групови, предимно двойни, но също и тройни, което е единствената разлика, останалите елементи на погребалният обред са същите. Антропологично погребаните са предимно долихокранни европеиди, но отличаващи се от аланите от другите райони на салтово-маяцката култура. (ЗА-РММ, стр.458-461)

Като най-сходен по погребален обред се смята **Джамагатовсикя некропол**, намиращ се в Тебердинската клисура (Кабардино-Балкария) на едноименната река Джамагат. Функционирал е в V – VI в. Има 13 погребения, като едното е кенотаф. В останалите които са единични, се откриват същите дървени решетъчни конструкции-рами. Разликата е в предимно южната ориентация, наличието на ИДЧ на погребаните, липсата на полово обусловеност – всички починали са в положение на гръб, и наличието на съпътстващи конски погребения, като в един от гробовете са открити останки на 3 коня, както и на керамични съдове с ритуална храна и съпътстващ инвентар (оръжие, бронзови котли и др.). Подобни дървени рами се откриват в погребенията от саргатската култура, групата "Сивашовка-Покровка", по поречието на р.Северски Донец, Крим, Таман, в некрополите от Волжка България, Дуанвска България – Девненските некрополи. Повечето археолози (Албегова, Верещинский-Бабайлов, Мелешко, Полянская) свързват погребалния обред в Мамасондонския некропол (Хълм-1) с древните българи. З.Албегова, авторката на последната публикация по въпроса, свързва некропола с двалите/дуласите. Формирането на населението оставило тези некрополи е станало в резултат на миграциите станали в Кавказ, след арабското нашествие в началото на VIII в. (ЗА-РММ, стр.113-129,131-132) Връзката с двалите за която пише Албегова е твърде интересна, тъй като именно от тях произлиза и управляващата династия/род (племе) при българите – Дуло. Тук са налице и някои местни особености, породени от смесването и съвместното обитаване на древни българи, останали в Кавказ и аланите. Неслучайно по-стария Джамагатовски некропол е по-близък с основния древнобългарски погребален обред.

В равнините на Северен Дагестан, на север от прохода Дербент и в долината на р.Сулак, около селището **Верхний Чирюрт**, е изследван некропол (1957-69 г.), носещ характеристиките на древнобългарските погребения. Изследвани са 101 погребения – катакомби, 30 – погребения в гробове изградени от каменни плочи и 3 – погребиния в ниши. Катакомбите са групирани в северната част на некропола и показват характеристиките на аланските погребения от другите части на Кавказ, Дон и Северски Донец. Характерното за тях са груповите погребения, откривани са до 7 скелета. Наблюдава се и древнобългарско влияние, скелетите са със северна ориентация, дромосът е изолиран от останалата гробна яма с каменни плочи, на някои от скелетите краката са вързани, т.нар. послесмъртна неутрализация на умрелия. Близо до Верхний Чирюрт има още 3 некропола, които са подобни, но с по-голям дял на нишовите погребения. В катакомбните погребения е по-богат съпътстващия инвентар. Има и катакомби с надгробен насип. Антропологично, повечето са брахикранни но се срещат и долихокранни европеиди, със следи от монголоидност.

Открити са също 3 златни монети от император Ираклий (610 – 641 г.), 5 златни монети от Маврикий (582 – 602 г.). Повечето изследователи свързват катакомбните погребения с аланите, а нишовите и тези с каменни плочи – с хоните в Дагестан - савири, барсили, а подмогилните катокимби – с хазарите.

М.Г.Магометов смята, че катакомбни погребения при които има единичен скелет и наличие на останки от ризница, доспехи и сабя, по-вероятно са хазарски. Когато в катакомбата има семейно погребение и ритуално посипване на пода с въглен, както и долихокрания на черепите, то погребението се определя като аланско. Погребенията в

гробове с каменни плочи, както тези от Бавтугай, по поречието на р.Сулак се смятат за древнобългарски.

Андрейаулското градище в Дагестан е останки от древен град, показващо много паралели със строителството в Плиска – дебели крепостни стени, укрепителни валове, наличие на вътрешен град – цитадела, и има типичен средноазиатски вид. Градът е разрушен в VIII в. от арабските завоеватели. Керамиката от териториите между реките Терек и Сулак е един от най-ранните примери за т.нар.салтово-маяцки тип. Тази сарматска по своята същност градска култура, се зарежда именно в Кавказ, в Северен Дагестан, при доста тясното съвместно съжителство на древни българи, алани, савири, барсили, хазари. След големият удар нанесен от арабите, това население масово мигрира на север, установява се по басейна на Дон и Днепър, Кримския п-в, където става известно с две названия, „аси" и „черни българи". Например града Судак в Крим според археолога Вадим Майко, се смята за заселен от древните българи около VII в., предвид начина на градеж, аналогичен с Плиска. Друг такъв град е Чифут-кале до Бахчисарай. В ранното средновековие е носил името Кърkър. Обитаван е в периода V – IX в. Характеризира се с подбойни и катакомбни погребения и широко разпространен обичай ИДЧ, всички черепи от подбойните погребения са деформирани. Г.Ф.Дебец открива близко сходство на черепите от Чифут-кале, с откриваните от некрополите в Западен Кавказ. Това е типично селище от алано-древнобългарската салтово-маяцка култура. Арабският географ Абулфеда, живял в XIV в. пише че в непристъпната крепост К-р-к-р (Кърkър[585], Чуфут-Кале) обитавал народа **аси**. (ВК-ИА,гл.7,стр.133-134)

Л.Б.Гмыря също характеризира погребенията в Дагестан: „В равнините и предпланински райони на Дагестан, са открити около 260 погребения от ранносредновековния период. По-голямата част от тях (184) е съсредоточена в Палассыртския и Верхнечирюртовския некрополи. Около 60 комплекса са изследвани Урцекските (№ 1, 2) некрополи и Буйнакския некропол, останалият материал е единичен. Разграничават се две групи некрополи, отличаващи се по конструкциите на погребалните съоръжения, и основните черти на погребалния обред.

В I група са представени от грунтови погребални съоръжения - катакомби, подбои, ями (Палас-Сырт, Верхний Чирюрт, Бавтугай, Таргу, Утамыш, Джемикент).

Във II група се откриват каменни камери, склепове, гробници, каменни гробове (облицовани с каменни плочи) и грунтови погребения в ями (Урцеки № 1, 2, Буйнакский курган, Ирагинская гробница).

Водещите типове погребални съоръжения, се явяват катакомбите (56%) и грунтовите ями (38%), каменните камери заемат около 17% от всички погребения, и в двете основни групи.

За I група са характерни индивидуалните погребения, с изключение на част от погребенията във Верхний Чирюрт. Характерно е наличието в камерите на постелки, ритуално очистване с вар, креда или въглени. Във II група се наблюдават следи от посипване на ямата със сгур и въглени.

---

[585] Вероятно името Кърkър произлиза от аланското, осет.дигорско kъirӕ, иронско čъыг – вар, хоросан, гасена вар. (ДРС),(ИРС) Думата е общокавказка, производна на арамейското gīr – вар. Аланите са я заели от грузинското kъiri, също в арменски, чеченски, ингушки, убихски kъir, дидойски kъer, даргински kiraž, лезгински kirež, тюркски kireč – вар. Тюркската форма е заета вероятно от някой кавказки или ирански език, въпреки др.тюркското kerkü – тебешир, креда. (ВА-С-1,стр.651),(ДТС,стр.301)

Погребаните от I група, са с характерното изпънатото положение на гръб за тялото и предимно южна с различни отклонения ориентировка, с изключение на погребения със северна ориентировка от Верхний Чирюрт. Във II група, в по-ранните комплекси се открива както изпънато, така и свито, „спящо” или „ембрионално” положение на погребаните (Урцеки № 2, Буйнакский курган), а в по-късните ранносредновековни погребения, окончателно се налага изпънатото на гръб положение (Урцеки № 1). Ориентировката на скелетите е непостоянна.

Жертвоприношенията (съпътстващите животински погребения на коне и кучета) са характерни за ранните комплекси от II-та група некрополи (Урцеки № 2, Буйнакский курган), за I-та група са нетипични.

Съпътстващия погребален инвентар и за двете групи е еднакъв: керамика, оръжие, острия на стрели, огледала, обеци и украшения. Някои видове мечове и украшения (гривни, пръстени и пекторали) са характерни за II-та група и по-късните комплекси от I-та гр., (Таргу, Верхний Чирюрт)”.

Според Людмила Гмыря, в Източното Предкавказие, в IV – VII в. се наблюдават разнообразни погребални обреди, свързани със смесване на традициите на местното заварено население, и прииждащите полууседнали скотовъдни племена: маскути, българи, савири. Подбойните и катакомбни погребения от II-та група, са типични за „пришълците” в периода на Великото преселение на народите. (ЛГ-НОПО)

Чирюртският некропол се намира в Сверен Дагестан, в долината на р.Сулак, близо до с.Верхний Чирюрт. Погребенията са били извършвани в специално изградени катакомби, в правоъгълни ями, и в нишови гробове. Общо са проучени 101 гроба: катакомбни – 70, ямни – 30, нишови – 3. Голяма част от ямните са били разрушени преди разкопките. Катакомбите са в северния край, а ямните и нишовите в южния край на некропола.

Катакомбите по своето устройство наподобяват аланските катакомби, откривани в предпланинските райони на Кавказ и по горното течение на р.Дон и р.Сев.Донец. В тях понякога се откриват по няколко скелета. В някои катакомби по пода и под скелета се наблюдава насипване на въглени. Ориентацията е общо взето неустойчива, но все пак преобладават случаите, в които главата на мъртвеца е поставена в северния край на гроба. Но в катакомбите в Чирюртския некропол се откриват и някои особености, които ги отличават от аланските гробни съоръжения. Така например гробната камера е отделена от гробния коридор (дромос) с каменни плочи или кирпич, а понякога с камъни е запълнен целия дромос. Близо до споменатия некропол е открит съвременен на него могилен некропол, в който обикновено под могилния насип се откриват подобни катакомби, в повечето от които има само по едно погребение, което не е характерно за аланските катакомби. Също така прави впечатление твърде скромният инвентар, полаган в гробовете и особено малкият брой на глинени съдове (малки гърненца-чаши). В южната част на некропола погребенията са извършени в тесни недълбоки правоъгълни ями. Мъртвите са били положени по гръб в изпънато положение. Почти всички ямни погребения са индивидуални – в тях, за разлика от катакомбните гробове, се открива само по един мъртвец. В някои случаи краката са кръстосани, явно завързани. Ориентацията е предимно северна, с малки отклонения предимно на изток. Инвентарът е беден – най-често в гроба е бил поставен един, най-много два глинени съда, и малко жертвена месна храна. В значителна част от гробовете не са поставени никакви вещи.

В откритите нишови гробове нишите са били затворени с каменни плочи. Всички са индивидуални и съдържат инвентар еднакъв с този в ямните погребения.

В околността на с. Верхний Чирюрт са открити още три некропола от същото време. Некропол №2 са разкопани 42 гроба: 30 катакомби, 12 нишови погребения. По устройство нямат разлика от тези в некропол № 1. В некропол №3 има нишово погребение, при което върху мъртвеца са поставени три големи каменни плочи. По-различен е некропол № 4, в който гробовете са предимно катакомби с по-големи размери и с малко по-богат инвентар и са покрити с могилен насип.

Основната част от погребаните са брахикранни европеиди, по които личат слаби следи от монголоидност. Някои брахикранни индивиди са били с изкуствено деформирани черепи. В некропола се срещат и сравнително малко долихокрани черепи.

По левия бряг на р.Сулак срещу Чирюртското градище, е разкопан обширен некропол, свързан с близкото Бавтугайско градище. В него почти всички те около 150 погребения са ямни. (ДД-БСЗЧ,стр.57-58)

За погребенията от Чирюрт, С.А.Плетньова, пише: „Трите типа погребални комплекси около Чирюрт, представят трите етнически групи, обитавали града: катакомбите – аланите, ямните погребения – българите и подмогилните катакомби – очевидно, господстващия народ – хазарите.” (ВК-ИА,гл.8) Подмогилните катакомби се появяват в Кавказ именно във II в. В.Кузнецов забелязва, че „подмогилните катакомби са характерни не само за Дагестан, но и по цял Северен Кавказ: “Золотое кладбище” на р.Кубан, некропола Терезе до гр.Кисловодск, некропола при с.Брут в Северна Осетия), като правило са характерни за дохазарското време, периода I – V в. Нито териториално, нито хронологически те могат да се свържат с хазарите, а мнението на М.Г.Магомедов, че подмогилните катакомби, не са характерни за аланските погребения, е недоразумение”. (ВК-ИА,гл.8) Всъщност недоразумението е не в интерпретацията, а в изначално погрешното припознаване на хазарите, като късен тюркски народ, появил се едва във времената на I-вия Тюркски каганат.

Аланският погребален обряд показва също специфични черти, които го отдиференцират от българския. Типичнно за него е наличието на по-сложно устроено погребално съоръжение – катакомба или склеп. При катакомбите има входно отвърстие и стълби (дромос) по които се вкарва починалия в гробната камера, докато при грунтовата яма, ковчегът се спуща отгоре (като при съвр. български християнски погребения). При катакомбата дромосът може да е страничен или перпендикулярен на камерата, където се поставя починалия. По-сложни по устройство са т.нар. подземни каменни склепове (гробници). Те представляват грунтови ями или катакомби, стените на които се изграждат със суха каменна зидария. По-сложни са трикомпонентните склепове, съставени от гробна камера, вход „врата” и преддверие или входни стълби – дромос. Положението на тялото не е строго определено, но преобладава положението изпънато на гръб за мъжете, и странично, свито положение (по-древната „ембрионална” или „спяща” поза) за жените. Също преобладава обреда ИДЧ. Често се срещат групови погребения. Скалните нишови погребения могат да се разгледат като разновидност на подземните каменни склепове. При възможност се издълбават и цели катакомби, или се използват малки, естествени скални ниши. Отворът на нишата се зазижда.

Полуподземните и надземните склепове, са характерни за по-късния период на средновековна Осетия. Това са гробници полувкопани в земята, или изградени над земята, от камък, с квадратна и правоъгълна форма и пирамиден покрив. В аланските погребения има по-богат придружаващ инвентар, конска сбруя и принадлежности на ездача-войн, срещат се много амулети, тип „конник” или „кон с човешка глава”, които са характерни и за българите. В по-ранните погребения се среща и погребение с коне, като от животното се

погребва само главата и предния крак (б.а. аналогично при някои от тохарските погребения в Синцзян се срещат придружаващи конски черепи). В по-късен етап се е извършвал обичая „бахфелдисин" – посвещение на коня, когато се отрязва само парченце от ухото на животното, което се полага при починалия му ездач, като се съхранява живота на коня. Откриват се и малки разлики в съпътстващото оръжие. При българските погребения, в малкото с придружаващо оръжие, се наблюдава сабя, копие, лък със стрели, бойните брадви са по-слабо представени, докато при аланските погребения, наред с изброените, бойната брадва е неотменен атрибут. При погребенията в гробове „каменни камери" се наблюдава присъствие и на кинжал, което се смята за местно кавказко влияние. (АСССР-СЕЭС,стр.62-75,83-97)

2). По-важни некрополи в Дунавска България. Погребалният обред е аналогичен с разгледания в района на слатово-маяцката култура, но има и някои малки разлики. Досега са известни повече от 20 некропола на дунавските българи. От тях по-пълно, чрез системни археологически разкопки са проучени 12. Пет от разкопаните некрополи са разположени покрай левия бряг на Дунава (при Обършна Ноуа, Изворул, Фрътещ, Султана и Кириоджи), а останалите седем – в Добруджа. (Капул Виилор-Истрия, и Бдинци) и Североизточна България до град Нови пазар, Кюлевча и Варна и два до гр.Девня). За съжаление за шестте некропола, открити на територията на Румъния, досега са публикувани само кратки предварителни съобщения, което затруднява тяхното цялостно интерпретиране. Все пак по отпечатаните отчети и главно въз основа на данните от останалите паметници, може да се получи сравнително ясна представа за погребалния обред на българите по Долни Дунав.

Балчишки некропол. Това е най-ранният некропол, оставен от Аспаруховите българи, според мнението на проф. Л.Дончева-Петкова. Изследван е сравнително скоро (2007 г., но първите проучвания са още през 1984-87 г.). Проучени са около 206 гроба. Погребенията са биритуални. Преобладават погребенията с трупоизгаряне – 119, а с трупополагане са 87. Малка част от некропола е останала непроучена. Некрополът е функционирал от 60 – 70-те години на VII век – до края на VIII век – най-късно началото на IX век. В него не са намерени християнски погребения. При погребенията с трупополагане са на по-голяма дълбочина, основно разположени в западния сектор. В много случаи се откриват следи от животни (ритуалната храна), кости на говеда, телета, птици, които са полагани в краката на мъртвеца, при това цели склети. Дълбочината е 1 – 1,20 м, ориентецията север/юг с отклонения. Гробните ями показват разнообразие. Преобладават обикновените ями с правоъгълна или трапецовидна форма. Срещат се ями облицовани с камъни като каменни камери. При някои от гробовете има странични ниши (подбой), при други – следи от гробни капаци, над които са откривани овнешки кости. Погребенията са индивидуални, с някои изключения (майка с новородено, двама мъже и дете). При част от черепите се наблюдава ИДЧ. Положението на скелетите е на гръб, с прибрани до тялото ръце. Съпътстващият погребален инвентар е богат, състои се от гърнета, съдове, предмети от бита, токи от колани, гривни, обеци.

Погребенията с трупоизгаряне са безурнови. Костите са поставяни в плитки ями между 0,5 и 1 м дълбочина. Формата на гробните ями е разнообразна: кръгли, елипсовидни, квадратни, правоъгълни, неправилни. Ориентацията им е север/юг. Горелите кости са поставени в специално оформени гнезда от камъни, или парчета тухли, с диам.: 20-60 см, предимно в източната част на гробната яма. Рядко има гнездата изработени от цели тухли, като камери. До гнездата са поставени съдове – гърнета, кани, в единичен случай ведро. Металните предмети и жертвените животни също са били изгаряни и след това поставяни в гроба. Повечето погребения са единични но се срещат и с по няколко индивида. Керамиката

използвана и в двата типа погребения (трупополагане и трупоизгаряне), както и съпътстващия инвентар са еднакви. Населението оставило този некропол е било от уседнали скотовъдци и земеделци (при едно от погребенията има поставен сърп), както и от добри грънчари. За последното говори голямото разнообразие от съдове: кани, купи, фрагментирани чаши, имитиращи метални съдове. (ЛД,П-НБ,стр.76-87)

Некропол в с.Гарван. Функционирал е между VII – X в. Съдържа около 300 погребения, от които са проучени 101 гроба. Погребалният обред е трупоизгаряне. Погребенията са урнови и безурнови. При първия тип обгорелите кости се поставят в гърне (урна), а при втория – в гнезда направени от римски тухли на дъното на самата гробна яма. Погребенията са почти изцяло единични, само 4 са двойни. Гробните ями са разнообразни по форма – кръгли, елипсовидни, квадратни. Придружаващият инвентар е представен от битови предмети, токи от колани, обици, инструменти, сърпове, а оръжието – ножове, ритуално са счупени на две. Ж.Въжарова свързва част от погребенията със славяните, но върху една от урните, има древнобългарски рунически надпис с “донско-кубанско” писмо[586]. (ЖВ-СП,стр.10-14)

Некропол в с.Юпер (Разградско). Открити са около 300 погребения, от които са изследвани 67. Основният обред е трупоизгаряне, урнови и безурнови погребения, в плитки гробни ями, на дълбочина 20 – 60 см. Придружаващият инвентар е като при с.Гарван. (ЖВ-СП,стр.61-64)

Некропол до гара Разделна (Варненско). Основният обред е трупоизгаряне, погребенията са в урни и гнезда. Последните са изградени от римски тухли или камъни. Преобладават кръглите гробни ями. (ЖВ-СП,стр.77-78)

Некропол в с.Блъсково (Варненско). Изследвани са 70 погребения с трупоизгаряне, от тях 54 са урнови, останалите безурнови в гнезда. При част от урновите погребения се наблюдава допълнително покриване на урната с друг съд или камък. В 13 гроба са открити двойни погребения. Погребалният инвентар е бил изгарян на кладата заедно с мъртвеца и поставен до урната или гнездото с костите. В една от урните е намерена монета на император Йоан Цимисхий (969-976 г.). Керамиката е от слатово-маяцки тип.

Некрополи до гр.Дългопол (Варненско). В единия некропол, са открити три погребения с трупоизгаряне, две от които са урнови, и едно в гнездо. В другия некропол са изследвани 7 урнови погребения.

Некропол в с.Плачи дол (Добричко). Частично изследван в 1997 г. Открити са гроб с трупополагане с ориентация север/юг и гроб с трупоизгаряне (урново, в гърне). (ВЙ-НДРБН, стр.128)

Некропол при с.Върбовка (В.Търновско). Открит в 1936 г. при селскостопански работи. Били са разкопани 60 урни, впоследствие унищожени. Три от урните са съхранени. Съпътстващият инвентар е от битови предмети, украшения, бронзови обеци.

---

[586] вж. книгата ми “Алано-древнобългарската писмо”, стр.142, надпис № 11 :, чиято интерплетация е следната: „Иорги билиг вгиазкх”. „Иорги” е лично име, „билиу” (възм.прочит и като „билиæ”) е най-близко до аналогичното дигорско bililiu – клетва пред покойника, посвещение. (Б.а.: волжкобългарското белувик, чувашкото палăк – надгробен знак, паметник.) Следва „вгиазкх” (угиазкх) или „æгиазкх” може да обясним с иронското ахъazzag, дигорското agъajzag, ахъajzag - важен. Или значението е „на Йорги, важния надгробният паметник/гробен знак” – (Yorgi bililiu agъajzag).

Некропол в местността “Ломята” (също в землището на с.Върбовка), открит е през 1959 г. Намерени са 5 урнови погребения, като до три от тях е открита и ритуална храна – агнешки кости.

Некропол в с.Попина (Силистренско). Открити са 11 урнови погребения.

Некропол в Търговище – 14 урни и салтово-маяцка керамика.

Некропол в с.Кюлевча (Шуменско). Изследвани са 98 гроба, като 92 са с трупополагане. Гробовете с трупоизгаряне (6 бр.) са в северозападния сектор, 5 безурнови и 1 урново погребение. Има следи от жертвени животни. Основният обред е трупополагането в грунтови ями с различна форма: правоъгълна, кръгла, елипсовидна, със следи от дървени капаци. Една от ямите е с надгробен насип (могила), и при някои от ямите се открива допълнителна ниша в напречната стена, но има и ниши в едната надлъжна стена където се поставя жертвеното животно. Обикновено се поставяли цели жертвени животни: овца, кон, куче, говедо. При едно от погребенията са открити две ритуални животни – овца и кон. Откривани са и черупки от яйца. Положението на скелетите е на гръб с изпънати до тялото ръце, при някои от погребаните, едната ръка е поставена върху таза. Придружаващият инвентар е от токи, ножове, пръстени, копчета. В мъжките погребения се откриват бойни брадви, острия на стрели, шпори. Керамиката е от салтово-маяцки тип. (ЖВ-СП,стр.86)

Масов гроб при с.Кюлевча. Става дума за голям групов гроб в който са положени останките на 25 млади мъже, вероятно войни загинали в битка, или при някакво друго извънредно събитие. Прави впечатление високият ръст на погребаните, дължината на скелетите се движи от 175 до 197 см. Високият ръст е една от характерните особености на древните българи.

Некропол при с.Воевода (Шуменско). Открити са две погребения с трупополагане, и придружаваща керамика, гърне и кана от салтово-маяцки тип. (ЖВ-СП,стр.145)

Некропол при с.Бдинци (Добричко). Изследвани са 111 погребения, като 87 са с трупоизгаряне и 33 с трупополагане. При трупоизгарянето преобладават безурновите погребения, открити са само няколко урни. При 49 от гробните гнезда са открити и кости на животни (ритуалната храна) които обаче на са били изгорени с починалия. Прави впечатлението и наличието на обърнати и ритуално счупени съдове. Трупополагането е извършвано в правоъгълни ями със заоблени ъгли. Три от ямите имат допълнителни ниши за поставяне на жертвено животно, като в единият гроб нишата е разположена при главата на мъртвия, а в останалите два – до краката. Жертвените животни са предимно овце, полагани са цели. Ориентацията на погребаните е предимно юг/север, скелетите са в положени на гръб. Съпътстващият инвентар съдържа разнообразна салтово-маяцка керамика, много железни предмети (оръдия на труда, части от оръжие), токи от колани, обеци и др. (ЖВ-СП,стр.141-143)

Некропол при с.Дивдядово (сега квартал на Шумен). Окрит е през 1968 г. и напълно унищожен. Открити са правоъгълни гробове с трупополагане, с ориентация север/юг и оскъдна придружаваща керамика, в някои от гробовете е имало гърнета. (ЖВ-СП,стр.167)

Некропол при гр.Нови Пазар. Състои се от 42 погребения, 40 с трупополагане и само 2 с трупоизгаряне. Трупополагането е извършено в широки правоъгълни ями с размери 2Х1м, скелетите са с ориентация север/юг в положение на гръб, само два са в “спяща” странична поза. Някои от черепите са с ИДЧ. В 24 гроба са открити придружаващи кости на животни, като в един гроб са открити скелетите на два коня. Животните са полагани предимно в краката на мъртвеца. По вид са разнообразни – говедо, овца, кон, прасе, кокошки, дори елен. Керамиката е от гърнета и кани салтово-маяцки тип. (ЖВ-СП,стр.167-168)

Некропол при с.Мадара (Шуменско). Състои се от няколко недобре оформени гроба с ориентация север/юг. Скелетите са в положени на гръб с изпънати до тялото ръце. В единият от гробовете е открит скелет на кон. Придружаващият инвентар е от железни предмети – ножове, токи, златни пластинки, явно от обков, копчета и др. (ЖВ-СП,стр.168)

Некропол при с.Дибич (Шуменско). Състои се от три гроба с правоъгълна форма, ориентация север/юг, скелети в положение на гръб, салтово-маяцка керамика.

Некропол при с. Топола (до Балчик). Датиран е в периода VIII – IX в. Съдържа около 600 гроба, от които 229 са с трупоизгаряне и 231 с трупополагане.

Гроб при с.Църквица (Шуменско). Правоъгълна гробна яма, трупополагане с ориентация север/юг, скелетът е в положение на гръб с ръце на таза, придр. инвентар от бронзова тока и гърне разположено до черепа. (ЖВ-СП,стр.169)

Некропол при с.Николово (Русенско, на р.Русенски Лом). Представен е от 234 гроба, от които 32 са с трупоизгаряне, разделени по равно на урнови и безурнови погребеиня. От погребенията с трупополагане, 136 са със западна ориентация и 66 – със северна. (РР-БЕК,стр.200)

Некрополи при гр.Девня (Варненско). Некропол – 1. Открити са 97 погребения, от които 36 са с трупоизгаряне в безурнови, слабо оформени гнезда. Жертвените животни са овце, птици, и са били изгаряни заедно с мъртвия. Погребенията с трупополагане са 61, в правоъгълни ями. В три от ямите се открива странична ниша (подбой), където се помества тялото на покойника, след което ямата се зазижда с каменни плочи, като едното погребение от този тип е детско. Ориентацията е неустойчива север/юг и юг/север, също изток/запад. Положението на скелетите е на гръб. Особен интерес представлява нишовия гроб в Девня. В него по западната дълга стена на гробната яма е била изрязана плитка ниша, в която е поставен мъртвецът. Входът на нишата е затворен с два големи плочести камъка. Вън от нишата, на стъпалото на входната шахта, са открити цели скелети на овца и кокошка – останки от месна жертвена храна. В горния край на гробната яма са наредени плътно един до друг големи неравни камъни, които образуват капак, затварящ гроба. При 38 от погребенията има надгробен могилен насип от камъни. Също има поставени отвесни камъни при главата и краката на мъртвия. При някои от скелетите се откриват и камъни поставени отгоре, върху мъртвия. Също има и скелети с послесмъртно отрязани ходила. Десет от погребенията са кенотафи (без скелет). Придружаващите животни са предимно птици, срещат се черупки от яйца, в единия от случаите се открива скелет на куче. Съдовете са салтово-маяцка керамика. Некропол – 3, е представен от 47 трупоизгаряния, от които 41 са урнови погребения, останалите – безурнови. Придружаващата керамика е от амфори, стомни, гърнета от салтово-маяцки тип. Жертвените животни не са изгаряни заедно с покойника, по вид са прасе, овца, глиган, елен, куче, вкл. е открит цял кучешки скелет. В северната и северозападна част на некропола са изследвани 78 гроба с трупополагане в правоъгълни гробни ями с ориентация изток/запад и север/юг. Характерна черта е изграждането на гробовете с камъни или римски тухли, както и наличието на по два изправени камъни поставени върху напречните стени. В 8 гроба има следи от дървени ковчези, а 10 гроба са с каменен насип. Скелетите са в положение на гръб, като при 7 от тях има послесмъртна ампутация на ходилата, а два скелета са със завързани крака. В 4 гроба има следи от животински кости, вкл. и цял скелет на агне. Керамиката е от салтово-маяцки тип. (ЖВ-СП,стр.170-171)

Масов гроб в Девня. По-особено място заема масовият гроб, открит в североизточната периферия на езическия некропол Девня. Той представлява пръстеновиден изкоп с почти правилна кръгла форма, с диаметър 5,70 м, дълбочина 3,50 м и широчина на

изкопа средно 0,80 м. Стените надолу се скосяват плавно. В него са намерени нахвърляни телата на около 76 насилствено умъртвени индивида. Антропологическото изследване показа, че убитите са предимно млади жени и деца от български произход. Големият процент изкуствена деформация на черепите дава основание да се предположи, че са принадлежали към аристократичен български род или родове.

Некропол в гр.Варна (Завод за манометри). Изследвани са 55 погребения, от които 40 са с трупоизгаряне, 5 урнови, и 35 безурнови погребения. С трупополагане са 15 от погребенията, в правоъгълни ями с ориентация север/юг и юг/север. Два от скелетите са в свита "спяща" поза, останалите са в положение на гръб с изпънати крайници. При два от скелетите са ампутирани ходилата. Съпътстваща керамика от салтово-маяцки тип. (ЖВ-СП,стр.170)

Прави впечатление по-особените черти на некрополите от Варненската група. Тук се е отдавало голямо значение на "послесмъртното обезвреждане на мъртвия" за което говори нишовите погребения, каменните насипи, връзването на краката и послесмъртната ампутаци на ходилата.

Погребение при Кабиюк (западно от Плиска). Погребаният е млад мъж на възраст около 22 г. Бил е поставен в положение на гръб в дървен саркофаг със северна ориентация. До главата на покойника е открита кана салтово-маяцки тип и следи от конска юзда със сребърни апликации, а в краката му – части от кон: череп и задни крайници. Върху скелета се откриват следи от колан – сребърна тока и сребърни апликации. От лявата страна е имало препасана къса сабя. Върху гробната яма е бил издигнат могилен насип. Предполага се че това е погребение на знатен български аристократ. (РР-БЕК,стр.22)

Плиска (Кабиюк). Могила № 4 – първият и единствен засега разкрит гроб на български аристократ от езическата епоха.

До края на Първата Българска държава, въпреки приемането на християнството, езическия ритуал на трупоизгарянето се запазва, и във вече християнски гробища се наблюдават отделени участъци на погребения с трупоизгаряне. При християнските погребения се откриват езически черти, като поставянето на придружаващи битови предмети, ритуална храна, керамични съдове. Такива некрополи са открити в Долни Луковит, Галиче, Преслав, Михалково, некрополът Варна-2, Николово и др. (ЖВ-СП,стр.173-178)

Български некрополи са открити и изследавни и на север от Дунава, в земите на съвр. Румъния. Срещат се и двата погребални обреда, трупополагане и трупоизгаряне. По-важни некрополи с трупоизгаряне са Налбант – 126 погребения, Килия – 9, Гърлича – 23, Кастелу – 93, Сату Ноа – 3. В Бесарабия следи от погребения с трупоизгаряния има около Измаил, Кордени и Сердару. С трупополагания са некрополите в Султана, Извору, Обръша-Ноуа, Фратещи, Киркожи. (РР-БЕК,стр.194,199) Един от най-големите некрополи с биритуален обред се намира до Истрия-Капул Вийор. Преобладават трупоизгарянията – 197, при 55 погребения с трупополагане. Трупоизгарянията не се отличават от тези описани в България. Трупополаганията са предимно нишови с подбой, където се поставя мъртвия и се затваря с каменни плочи. Тук често в подбоите са откривани детски скелети. Самите гробове са били също изграждани с тухли или плоски камъни. Върху гробовете се откриват следи от каменни ограждения. Вероятно са част от несъхранил се надгробен могилен насип.

На територията на Трансилвания до селището Бландина също е открит български некропол, с 2 трупоизгаряния и 8 трупополагания, и кости от жертвени животни – кон, овца, говедо. (РР-БЕК,стр.201)

3). Погребения от групата "Сивашовка". Това са група погребения в степната зона на Източна Европа, датирани в периода VI – началото на VIII в. Изследвани са около 120 погребения, обикновено откривани при строителни работи. Основно са концентрирани в района между устията на реките Днестър и Днепър, на Кримския п-в, по поречието на р.Дон, при устието на р.Кубан, по долното течение на р.Волга, и едно погребение в Азърбайджан (Уч-тепе[587]). Обикновено се свързват с българите или хазарите, но етническата им принадлежност не е установена със сигурност. Групата е наречена на селището Сивашовка (Херсонска област, Украйна) по предложение на археолога Р.С.Орлов, където са открити няколко най-добре съхранени погребения. Характеризират се със следните особености: Навсякъде тези погребения са "вторично подмогилни", тъй като се използват за закопаването на починалия обикновено по-стари надгробни могили от бронзовата епоха, от скитското и сарматското време. Гробовете са единични, по един в могила, ориентацията им е в посока североизток и по-рядко север/изток. Погребалният обред е винаги трупоположение. Телата са положени по гръб с изпънати ръце и крака, с няколко изключения, при които ръцете са положени върху тялото. Почти не са публикувани данни за антропологичния тип на погребаните. В два от гробовете, черепът е брахикранен, а в един – е прежизнено изкуствено деформиран (с ИДЧ). В преобладаващите случаи тялото на мъртвия се е полгало в специална надлъжно-странична ниша или подбой, разположена по-ниско от входната яма. Тялото се е поставяло върху дървено ложе, и нишата с мъртвия се е затваряла с дървена решетъчна преграда, покривана с плат. Във входната яма се е поставяла конска кожа с части от коня, в по-редки случаи – цялото животно. Обикновено е разположено странично, в редки случаи е погребано над мъртвия. В някои случаи конската кожа е покривала дървената преграда на нишата. Ритуалната храна (части от овца) е откривана в някои от погребенията, в керамични или дървени съдове. Полагането на конска кожа в гроба се приема за угорски белег.

Разположение на погребенията от Сивашовската група

Характерна особеност на тези погребения, е присъствието на оръжие: едноостри мечове-палаши с **Р**-образна скоба за закрепване върху ножницата и кинжали. Подобни скоби са характерни за аварските палаши, както и за аланските саби от Средновековна Осетия. Почти винаги се откриват костни пластини от сложносъставен лък, острия на стрели, остатъци от колчани, обикновено изработвани от брезова кора. Другата особеност е наличието на специфични колани (металните части от тях) токи, апликации и особено

[587] Погребаният в Уч-тепе е млад мъж (20-30 год.) брахикранен европеид, памиро-ферагански расов тип, идентичен с черепите от Зливкинскшя некропол. Антрополог.езследване и възстановка е направена от В.В.Гинзбург и Ю.Д.Беневоленска. (Кириченко, Дмитрий Бакинский. Государственный Университет. Сборник: „Археология, Этнология и фольклористика Кавказа" за 2005 год, стр. 113. О "МЕСТОПРЕБЫВАНИИ ХАЗАР НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА ПО ДАННЫМ АНТРОПОЛОГИИ").

крайната пластина на колана, имаща форма на “хералдичен щит” (като известните от Перешчепинското съкровище). По-рядко се откриват следи от конски амуниции: седло – в един от случаите, и бронзови стремена от т.нар. 8-образен тип (смята се че този тип се появява първоначално сред племената на таштъкската култура. (ОМ-МК,стр.62) Също по-рядко се откриват глинени и метални съдове. В едно от погребенията е открит златен солид на Констанс II, а в друго – на Ираклий.

Не са откривани постоянни селища, което показва че населението оставило Сивашовската група погребения, са били номади-скотовъдци, вероятно практикуващи сезонни предвижвания със стадата си. Аналогичен погребален обред се наблюдава и сред племената носители на саргатската култура (угро-сармати).

Подобни погребения са известни и в Аварския каганат, предимно в района източно от р.Тиса, синхронни по време – от ранноаварската епоха (групата Боча-Кунбабони). Подобни дървени ложета, са открити в аварските погребения от Кунбабони, Кунсалас, Кунадач. (РР-П,стр.70-117) Интерес представлява също аварския некропол Сьогвар-Ормодюльо. Изследвани са около 400 погребения. Разделят се на три групи: Т-образни катакомби, грунтови ями и ями с подбой. Ориентацията на ямните погребения е североизточна. По своя характер ямните подбойни погребения са твърде сходни със Сивашовка. Тук също присъстват конски кожи и части от коне погребани съвместно с починалия, като човека се поставя в нишата и се затваря с дървена преграда, а във входната яма се поставят частите от коня с кожата, ориентирани като мъртвеца. Присъстват същия тип оръжия и “хералдически” коланни пластини. Катакомбните погребения с ориентирани северозапад/югоизток и в дромоса винаги се открива скелет на цял кон. Подобни погребения са известни с Кавказ (Кабардино-Балкария и Дагестан), както и от района на Средноазиатското междуречие – некропола Алтънсар от джетъасарската култура.

Г.Льоринци, изследовател на вупр. аварски некропол, определя носителите на погребенията в подбойните ямни гробове като племе преселило се в Панония заедно с аварите и го свързва с кутригурите. Смята се че 8-образните стремена са донесени у аварите именно с тази племенна група. Според А.Комар, както катакомбите, които той свързва със савирите и хазарите, така и ямните погребения са хазарски, и свидетелстват за хазаро-аварски контактки. (АК-ЭПШК-СЕ-2, стр.20-22)

Изворите не дават никакви данни за хазаро-аварски контакти, но за сметка на това ясно съобщават че част от кутригурите/котраги, се преселили с аварите в Панония. Разпространението на Сивашовската група ясно кореспондира с местоживеенето на кутригурите и техните родственици – утигурите (което предполага и еднакъв погребален обред). Прокопий Кесарийски (Войната с готите) съобщава че утигурите се заселили в земята на готите тетраксити, като встъпили в близки съюзни отношения с тях. Това обяснява разпространението на групата Сивашовка на Кримския п-в, около Дон и при устието на Кубан. Ямно-подбойни погребения са открити както в България (групата Варна-Девня), така и на територията на съвр.Румъния (Истрия-Капул Вииор) въпреки някои различия със сивашовския обряд.

1. Апликация от Покровски тип
2. Апликация прикрепвана към дреха от хантско селище
3.Апликация с човешко лице от юзда от Пазирик

Трябва да се спомене, че подобни погребения като сивашовските, но в собствен могилен насип са познати и в IV – V в. в района на Крим и в Поволжието, наречени Покровска група (по името на гр.Покровск до Саратов). Характерни за тях са присъствието на предмети изработени в т.нар. "полихромен стил" и златни апликации с щамповано човешко лице, използвани като украшения в конската сбруя. Приносителите на тази група не са изяснени, и обикновено се свързват с преселенията на късни сармати и угри, увлечени от хуните на Атила, в периода на Великото преселение на народите. Например подобни апликации[588], но пришивани към дрехи, се използват почти до наше време от хантите, угорски народ от Западен Сибир. Подобни апликации но като украса на конската юзда са открити сред вещите от богатите скитски погребения в Пазирик.

4). Погребения на ранните българи в Поволжието. В района на Самарска Лука (Саратовска област) се намират **Новинковските некрополи, Рождественските некрополи, Осиновските некрополи, Ермаковския некрпол, Брусянските некрополи** и др. Като долна граница на съществуването им се приема VIII в. Погребалният обред се характеризира с някои особености. Преобладават почти изцяло подмогилните погребения, като в един некропол се срещат подмогилни и безмогилни погребения. Някои от могилните погребения са вторични, в стари могили от бронзовата епоха. Надгробните насипи, както и заравянето на самата гробна яма са изградени и запълнени с камъни. Това е спасило и некрополите от разораване и разрушаване. Някои от могилите са оградени с редица от камъни. Самите гробни ями се разполагат в единия край или в средата на надгробната могила. По форма ямите са правоъгълни, с неустойчива ориентация, повечето изток/запад. Широко разпространение имат ямите със странична ниша (подбой) предимно в северната стена, където се поставя скелета. Самият подбой е затворен с плоски камъни. Някои от ямите са ритуално посипани с въглен. Скелетите са в положение на гръб, с добре изразено "послесмъртно обезвреждане" на мъртвия. То се изразява във връзване на крайниците, послесмъртно отрязване на стъпалата или вторично разравяне на гроба от близките и разбъркване на костите. Предполага се че натрупването на могилата става след като се извърши повторното разкопаване на гроба, и разбъркването на костите. Каменния насип, както и запълването на гробната яма с камъни, често пъти направо върху скелета, също е форма на обезвреждане "затваряне" на мъртвия. В Новинковският некропол е разпространена прежизнената ИДЧ.

В **Брусянския некропол** са открити две погребения при които гробна яма липсва, а надгробният насип е натрупан направо върху труповете на починалите. Аналогично при аланите загиналият от мълния, се погребвал направо върху земята, без да се копае гроб, а тялото се заравяло с натрупването на изкуствена могила. Както съобщава Ибн-Фадлан, волжките българи не докосвали човек убит от мълния и го погребвали отделно.

В **Шелехметският некропол** (в южната част на Самарска Лука) преобладават грунтовите безмогилни погребения в тесни правоъгълни ями ~ 2Х0,6 м, без подбои, но с улеи за гробните дървени капаци. Самите гробни ями също са запълнени с камъни. Съпътстващият инвентар е беден, но се откриват следи от оръжие, ножове, брадви, острия на стрели, костни пластини от лък, металните чести на конската юзда, стремена, токи, обеци, гривни и др. По-радко се откриват кости на животни, вкл. и на коне.

Погребения с трупоизгаряне липсват, изкл. две такива в Брусянския некропол – II. (ГМ-МРБСЛ,стр.11-65)

---

588 А.В. Бауло, М.Л. Истомин, Н.В. Федорова. Новые находки средневековых бронзовых изделий на севере Западной Сибири. Опубликовано в: Археология, этнография и антропология Евразии. - 2005. - № 4. - С. 126-135.: http://www.yamalarchaeology.ru/index.php?module=subjects&func=printpage&pageid=197&scope=all

Други важни некрополи на волжките българи са Большетархановския и Танкеевския некрополи.

Большетархановският некропол се намира до с. Большие Тарханы на Средна Волга. Функционирал е в периода VIII—IX в. Разкрити са около 350 погребения. Тук погребалният обред е трупополагане, с основно западна ориентация. Погребенията са единични, много рядко – на два или повече човека, вероятно членове на едно семейство. Гробните ями са тесни и дълги: 1,70/2,70Х0,80/0,40 м. По форма, 233 от гробните ями, са с гладки отвесни стени, и в 90 гробни ями се откриват подбойни ниши, предимно на надлъжните стени, както и улеи за гробни капаци. В накои от погребенията ,се откриват следи от ритуално посипване с въглени. В 97 от погребенията, са намерени конски черепи и кости. Открита са и кости от говедо, овца (в 9 погребения). Придружаващият инвентар е беден: палаши и слабоизвити саби, сърпове, предмети от бита, огнива, арабски дирхеми. В 16 погребения са открити метални части от конски юзди и стремена. Керамиката е изработена на грънчарско колело. (ЕК-КРВБ,стр.34-40) Антропологическата възстановка на намерените черепи показва изцяло европеиден брахикранен „зливкиновски" тип. (АСССР-СЕЭС,стр.78)

Танкеевският некропол (при с.Танкеевка, до гр.Самара в Татарстан), е функционирал между IX – X в. са изучени окло 800 погребения, но се предполага че в целия некропол, те са около 2000. Погребалният обред е с трупоположение на гръб в изпънато положение. Гробните ями са тесни и дълги, някои са със следи от улеи за гробни капаци. Погребалният инвентар е като при другите волжкобългарски некрополи – оскъден. Откриват се "хералдически" пластинки от колани, метални части от конски юзди, стремена, сърпове, оръдия на труда, части от колчани за стрели и острия на стрели, копия, както и бойни брадви. Наблюдава се една особеност, несвойствена за българските погребения – на повечето черепи има сребърни маски, с отвори за очите и устата[589]. Някои от маските са завити с коприна. Това се смята за черта характерна за угорско население. (ДА-ОА,стр.295-297) Угорското присъствие се открива и в некропола Большие Тиганы (Алексеевски район, Татрастан). Към раннобългарските некрополи се причисляват още Тетюшкия некропол и некропола при с.Кайбелы (Уляновса област). Откриват се и преки прилики между най-ранните унгарски езически некрополи в Панония от IX – X в., и въпросните некрополи във Волжка България.

Кайбелският некропол се състои от 20 погребения, с ниски надгробни могили. Гробните ями са тесни, правоъгълни, със следи от улеи за гробни капаци. Скелетите са със западна ориентировка, в положение на гръб. В едно от погребенията са открити коски череп и кости. В **некропола "Золотая нива"** са открити две погребения, със следи от дървени ковчези, поставени в тесни правоъгълни гробни ями. (ЕК-КРВБ,стр.40)

В **Тетюшкият некропол** погребенията са в тесни и дълги правоъгълни ями, без могилен насип. Като цяло некрополът е лошо съхранен, много от гробовете са разграбени още в средновековието. Ориентацията е предимно западна. Скелетите са в положение на гръб с изпънати крайници. В някои от гробовете има следи от вертикално поставени дървени капаци. Погребалният инвентар е сравнително оскъден, откриват се и кости от животни. Некрополът е продължил да се използва и след приема на исляма. (ЕК-КРВБ,стр.103-105)

[589] наличието на погребални маски и широко разпространено явление. Среща се при погребенията в Таримския басейн, Минусинск (таштъкската култура), при ефталитските погребения, така че едва ли може да се изчерпи само с угрите. Покриване на лицето с коприна се среща при няки ефталитски погребения от Фергана, и при тохраски погребения от Таримския басейн.

Большетигановският некропол е представен от 56 най-добре съхранени погребения. Гробните ями са дълги и широки, при много от тях стените са гладки, трапецовидни, но се откриват и такива с улеи за гробни капаци. Ориентацията е предимно западна. Скелетите са в положение на гръб с изпънати крайници. Откриват се много съпътстващи погребения на части от коне (череп и крайници) поставени паралелно на мъртвия. Характерно за погребаните е наличието на следи от тъкани, или кожа поставяне върху лицата им, както и сребърни пластинки поставяни върху очниците, предимно при мъжките погребения. Придружаващият инвентар е от оръжия (саби, кинжали, острия на стрели, бойни брадви, пластинки от лък) и метални части от конски юзди, стремена. За обичаят да се поставя плат върху лицето Е.Халикова посочва, че подобни погребения има в Горното Прикамие, и при езическите ранни унгарски погребения в Панония. (ЕК-КРВБ,стр.58-62) Тук трябва да посоча че този древен обичай се открива и при съхранените мумифицирани погребения от Таримския басейн. Върху много от мумиите са откривани следи от вълнена прежда поставяна върху устата, ноздрите и очниците, както и наличието на метални пластини върху очниците. Описано е съхранено мумифицирано двойно погребения на мъж и жена, като лицата им са завити с копринени воали с отвори само за очите и устата. Следи от подобни воали са открити при ефталитските погребеиня във Фергана. Аналогичен обичай за поставянето на сребърни пластини кърху очниците, се открива при ранните езически унгарски погребения в Панония от IX – X в. (И.Ердели). (ПАДИУ-ИЭ-ОАКДВ,стр.140)

Подмогилно погребение в местността „Кривая Лука" в Долното Поволжие (Черноярски район, до Астрахан). В района са открити няколко подмогилни погребения, като могила №5 е най-добре запазена, и се посочва като пример за хазарско погребение. Надгробната могила е доста широка, но ниска, с размери: диам.: 46 м, вис.: 0,7 м. Гробната яма е овална с размери 2,6Х0,8 м., ориентирана север/североизток. Самата тя е обградена с каменен бордюр с ромбовидна форма. В дълбочина ямата се разширява към западната стран,а и на дъното е образувано стъпало от което се прониква в надлъжна ниша-подбой, на 0,7 м под нивото на ямата. Самият подбой е неправилен овал дълъг 3,15 м и широк в северната се част 1,10 м, а в южната – 1,45 м. В най-високата си част нишата е с височина 1,6 м. В нишата-подбой е открит скелет на мъж (средна възраст) в изпънато положение, с глава ориентирана на юг. Дясната ръка е била поставена върху таза, а лявата – успоредно на лявото бедро. Тялото е бил положено на тръстикова постелка, от която са останали следи. Също са открити части от дъски, вероятно остатък от гробен капак, или капак на подбоя. Прави впечатление изобилието на ритуална храна – части от тялото (гръбначни прешлени) на овца, кон или крава. Под тези кости се намира оцветено в черно гърне, в които са били сложени. До черепа на мъртвия от западната страна е намерена глинена жълто-червена кана, салтово-маяцки тип. Върху входното стъпало към подбоя, са открити кости на кон – череп, предни и задни крайници, в анатомичен порядак, поставен вероятно с кожата. Крайниците на коня са били отрязани до коленете. Освен коня е открит и скелет на овен, като по същия начин краката са отрязани до коленаta. Овенът не е бил цял, а само главата, кожата и крайниците, положен успоредно на мъртвия. Около конските кости се откриват метални части от конската сбруя, розетковидни бляхи. Също върху коня е било поставено седло, с вероятни размери 40Х40 см, чийто дървени фрагменти са открити частично съхранени. От дясната страна на човешкия скелет се откриват части от прав, без чупка в дръжката едноостър меч-палаш с дължина 102 см. До меча е имало голям сложносъставен лък, части от който са съхранени (костни пластини, части от тетивата). Открити са острия на стрели и различни метални части, вероятно от колчана, също части от стремена, различни метални закопчалки и апликации (хералдически тип), части от колан, златна обеца, части от

крушовиден мраморен предмет с дупка в средата с неясно предназначение (възм. боздуган? или жезъл?). Погребението е датирано около IX в. (ГФ,Д-ПХВКЛ)

5). Български некрополи в Италия. Археологическото подтвърждение на българско присъствие се открива в околностите на Вицене и Морионе, около Кампочайро, между Бояно и Сепино[590], Кампобасо, където в 1987 г., се провеждат археологически разкопки. Около Суперин и Молизе са изследвани 120 погребинея, между които се откриват и десетки със съпътстващи конски скелети. Ориентацията на грунтовите ями е предимно в западна посока, откриват се следи от дървени капаци. При мъжките погребения се открива съпътстващо оръжие, стрели, стремена, токи от колани, обици. Конските скелети преобладават при по-богатите погребения. Откритите златни монети са от периода 650 – 700 г. Интерес представлява т.нар. гроб-33, край Виценте, където е открит златени пръстен с надпис: **„duke/gastald Alzec"**. Явно тук е погребан или самия Алцек, или някой негов наследник. (NC-BL)

При разкопки край съвр. итал. град Болгаре (Bolgare)[591], намиращ се в близост до Бергамо (Ломбардия), предизвикани от строеж на жилищни сгради, през 2002 г. са открити 263 български погребения от края на VII в. Самият град с това име, е известен в документите от 830 г. Гробните ями са били облицовани и покрити с каменни плочи. В два от гробовете съотв. на мъж и жена, черепите са били добре запазени и италианските антрополози са им направили възстановка. Характерно за антропологичния тип на погребаните българи е изразената европеидност с леки монголоидни белези, като малко по-широки скули, високи орбити и неголям нос.

***

Сравняването на съотношението между двата обреда трупополагане и трупоизгаряне, обобщено за всички изследвани погребения показва, че в различните некрополи е различно, но като цяло преобладава трупополагането ~ 60% към трупоизгарянето ~ 40%. (РР-БЕК,стр.199) Наличието на керамични съдове – кани, гърнета, вероятно е свързано с оставянето на течна поминателна храна.

Така ясно се демонстрира, че при древните българи може да се отдиференцират два погребални обреда: трупополагане и трупоизгаряне. Трупополаганията са в грунтови ями, без надгробен насип, и в по-малка степен – с надгробен насип и подбой. Трупоизгарянията се делят на урнови (като урната е обикновено гърне, затворено отгоре с плосък камък или друг съд) и безурнови, когато костите и черепа, се поставят на купчина в различни по оформление гнезда. Във некрополите от Волжка България, трупоизгаряне липсва.

В повечето случаи, при трупополаганията се откриват следи от гробни капаци, или части от саркофаг. И при двата обреда се откриват жертвени животни, като са полагани части от тях, или цели. Задължително присъства и керамика, а придружаващият инвентар е сравнително беден, рядко има следи от оръжие, конски амуниции. Не се срещат скъпи накити, предмети на разкоша, а само обикновени битови предмети (ножове, обеци и др.).

---

[590] посл.два топонима са с явен древнобългарски произход, от името Боян и от старобълг. **съпъ** – възвишение, хълм, виж и бълг.топоним Чепино, вероятно озн.същото.

[591] Шамиль Мингазов. В ИТАЛИИ НАЙДЕН ГОРОД БОЛГАР: http://kitap.net.ru/mingazov/bolgar.php

При трупоизгарянето, обикновено предметите се изгаряли с мъртвия, както и жертвените животни, но често се срещат и негорели животински скелети.

При трупополагането, който е и основният древнобългарски обред, ориентацията е предимно северна, или западна с различни вариации, положението на тялото е на гръб, с изпънати крайници, но се срещат и разл. вариации с ръце поставени на гърдите или на таза. При някои от погребенията се наблюдава "ритуалното обезвреждане на мъртвия" – добре изразено при нишовите погребения и погребенията с надгробни могили. И двата обреда имат своите аналогии в Северен Кавказ, районите на салтово-маяцката култура, Волжка България. По своя характер древнобългарското трупополагане притежава в различна степен типичните сарматски черти:

1. погребения в ями, ями с подбои (или катокомби, които са непознати при българите но типични за аланите, ефталитите), с наличие на странични улеи-стъпала "заплечики" за закрепването на гробен капак.
2. по-рядко погребения в каменни камери (гробни ями облицовани с плочи)
3. предимно северна ориентация с вариации
4. свити или кръстосани крака на мъртвия (послесмъртното обезвреждане)
5. посипване на гробната яма с въглени, тебешир
6. поставяне на ритуална храна в съд и част от тялото на животно (овца, кон)
7. ИЧД – изкуствена прежизнена черепна деформация. (БМ-СЧЧПО)

От разкопаните некрополи, оскъдният антропологичен материал е изследван напълно. Погребаните са предимно брахикрани европеиди, част от които имат слабо изразени монголоидни примеси.

Изследванията от Кавказ и Поволжието (Трофимова 1956 г., Кондукторов 1956 г., Герасимов 1955 г.) доказват че древните българи са предимно типични представители на памиро-ферганската раса[592], или брахикранни европеиди. Срещат се много северни и средиземноморски расови типове. Наблюдава се еднаквост със сарматските расови типове. (ЙЙ-ВГЧ,стр.168) Средният ръст на древните българи изчислен по антропологичните формули на Pearson и Trotter – Gleser, е съответно 157-166 см за жените и 168-177 см за мъжете, т.е. сравнително висок за ранното средновековие, съизмерим със съвременните показатели. Всичко това опровергава наложеното в миналото схващане, че българите са били ниски на ръст хора, с преобладаващи монголоидни черти. Ръстът е идентичен с този на мумиите от Пазарик, и тохарските погребения в Синцзян. По данни на Руденко средниат ръст на "пазарикците" от Алтай е 175-180 см за мъжете и 165 см за жените. (СР-КНГА стр.62-69)

В погребенията от II – IV в. в Поволжието, средният ръст на сармато-аланското население по посочените формули е съответно 159-181 см за мъжете и 142-165,5 см за жените. Според антропологичните възстановки на древнобългарските черепи, Й.Йорданов представя лицето на древния българин по следния начин: издължени лица с големи,

[592] Памиро-ферганската раса, или расата на Средноазиатското междуречие, е източен вариант на голямата балкано-кавказка, или наречена още, памиро-алпийска европеидна подраса. Към нея се причислява населението на планинския пояс, простиращ се от Пиринеите, през Алпите, Балканите, Кавказ, Елбруз, Копетдаг, до Памир, Хиндукуш и Тяншян. Като типични представители се посочват обикновено памирските таджики. Характеризира се с брахикрания, светла кожа, кестеняви и тъмни коси, гъста брада при мъжете, добре изразено вторично и третично окосмяване (при двата пола), добре профилиран, по-голям, прав, но често и леко гърбав нос, по-изразени надорбинални дъги, висок ръст, здраво телосложение. Смята се че памиро-ферганската раса е резултат на смесването между "андроновския" протоевропеиден брахикранен тип (индоариите, или протоиндоиранците) и средиземноморската раса.: Физическая Антропология. Иллюстрированный толковый словарь. EdwART. 2011: http://antropology.academic.ru/

изпъкнали носове, хоризонтални очници и сравнително добре развити скулови кости, високи чела, ИДЧ. (ЙЙ-ВГЧ, стр.168-207)

Антропологичният тип на волжките българи, преди монголо-татарското нашествие е сходен със сарматския. Наречен е още "зливкински" тип, брахо-, долихокранен с лека монголоидност, изразяваща се в по-широко скули. Според антропологичните формули Pearson, Trotter – Gleser, Дебец, средния ръст за мъжете е съотв.: 167,9, 168,7, 167,5 см и за жените – 161,4, 163,7, 161,6 см. Единствената разлика с ранносарматското население е по-грацилния скелет и малко по-ниския ръст. (МГ,НР,ЛЯ-АНВЕ стр.85,103,138)

6). Азиатските паралели на древнобългарските погребални обреди. Следвайки изворите, трябва да се търсят следи от древните българи в района на Западен и Централен Кавказ, в първите векове на новата ера. Робувайки на старата догма за тюркският произход на българите, в рускоезичната археологическа литература некрополите в този район и от това време, се смятат за сарматски и алански. Както е известно аланският погребален обред има своите ясна специфичност – катакомбни погребения и не може да се сбърка. При сарматските погребения обаче, всички черти на древнобългарското трупополагане се срещат изцяло. Това е и основният древнобългарски погребален обред.

В сарматският период (III в.пр.н.е. – IV в.) ясно се разграничават две групи некрополи в Северен Кавказ: Западна – на територията на съвр. Кабардино-Балкария, Карачаево-Черкесия и Ставрополския край и Източна – в Сев. Осетия, Ингушетия и Чечения. Към западната група се причисляват Нижне-Джулатския, Чегемския, Хумаринския некрополи (Кабардино-Балкария), Подкумския, Клин-Яр II[593] (до Кисловодск), Железноводския (напълно разрушен), Преображенския (до с.Преображенское, Ставрополския край), а към Източната – Хинкалския в Чечения и Моздокския (Сев.Осетия). По типа на погребалните съоръжения, имаме грунтови некрополи, катакомбни некрополи, смесени грунтови с катакомбни погребения и подмогилни погребения, в обикновена грунтова яма с подбой, без подбой, или в подмогилна катакомба. В източната група (Хинкалски и Моздокски некропол) основната форма се явява обикновената грунтова яма, докато в западната група са разпространени смесените некрополи с катакомбни и грунтово-ямни погребения.

Богати сарматски погребения има и по поречието на р.Кубан (Золотое кладбище) които са подмогилни ямни и катакомбни, свързвани с т.нар. „зубовско-воздвиженска" група, отнасяня към сираките и възможно, към други източин мигранти. Концентрацията на подобни погребения има в района на гр.Краснодар и гр.Славянск-на-Кубан.

В периода III – I в.пр.н.е. основният погребален обред е представен от ямни погребения, разпространени както в западната група (Нижний Джулат, Чегем) където са около 50 % (останалите са катомбни) така и в източната група (Хинкалски некропол до гр.Грозни) на 100%, където катакомбни погребения липсват. Основната група погребения са от II – I в.пр.н.е., гробните ями са тесни и правоъгълни с гладки стени, откриват се следи от дъски, гробни капаци, следи от примитивни саркофази. Ориентацията е предимно западна и северна, но в много случаи е неустойчива. Скелетите са в положение на гръб с изпънати крайници, или с вариации – ръцете върху таза, или гърдите. Открива се ИДЧ за някои от черепите. Дъното на гробните ями е поръсено с въглени. Придружаващият инвентар, предимно керамични гърнета с ритуална храна, е оскъден. Почти не се срещат съпътстващи погребения на цели животни или части от тях.

[593] В некропола Клин-Яр III, функционирал през салтово-маяцката епоха, се откриават единични ямни древнобългарски погребения, тъй като е почти изцяло катакомбен – алански. Тук сред аланските погребения е добре представена традицията за послесмъртното обезвреждане на покойниците.

В западната група към I в.пр.н.е., започват да се увеличават катакомбните погребения, достигайки до 70 %. Започват да се появяват и малки каменни подземни гробници (склепове в рускоез. лит.), близки до катакомбата, но изградена отвътре с камък. Като останки от придружаващи животни, най-често присъстват кости на овца, а в северната (Ставрополска) група погребения – кости на кон, дори цели конски скелети.

В катакомбите които се делят на три групи спрямо положението на камерата към дромоса (под ъгъл, перпендикулярно под формата на **Т**, и успоредно – камерата е успоредна на дромоса), положението и ориентацията на скелетите е същото. Прави впечатление по-богатия придружаващ инвентар.

В началото на новата ера в района на Кавказ се появяват три типа погребения: 1). Източна група по поречието на р.Терек и р.Сунджи от подмогилни катакомби с южна ориентация (олондите и исондите на Птолемей, уните на Перигет, масаха-хона, масгутите на арменските хронисти). 2). Централна група в Дигория и Приелбрусието, с преобладаване на склеповите погребения. 3). Западна група, в района на Кисловодск с грунтови катакомби. Аналогии на трите групи има с погребалните комплекси от Приаралието и Хорезъм. Особенно източната група показва паралели с джетъасарската култура по поречието на р. Сърдаря. Между р.Терек и р.Сунджи се среща във висок процент ИЧД, срещат се канцзюйски тагми. Белла Вайнберг директно съврзва носителите на джетъасарската култура със споменатите от Птолемей ариаки, обитаващи по р.Яксарат. Позовавайки се на формулата на В.Абаев “алани = арии”, с преход “р>л”, тя вижда в ариаките едно от първите споменавания на аланите в Средноазиатското междуречие. (БВ-ЭТ,стр.103) Я.Хармата оборва постановката на В.Абаев и доказва че древния етноним арии, ще даде не формата алани (осет. allon), а ирони (осет. ir/iron). (ЯХ-ИС) В потвърждение на това Птолемей[594] съобщава за племе арихи (arichae) като съсед на зихите в Предкавказието. Така че ариаките най-вероятно са точно предците на ироните, преди да се преселят в Европа, а в Предкавказието, Птолемей ги нарича “ариахи”. Текстът на Птолемей е следния: „Между Оксийските планини и региона, който е в близост с устието на Яксарат (Сърдаря), и по крайбрежието, която се намира между двете реки, живеят ариаките (Ariacae). Под тях са намастите (Namastae), в непосредствена близост са сагарауките (Sagaraucae) (името озн. “царски саки”) и в близост до реките Окс и Яксарат са рибиите (Rhibii), в чийто район е град Дауаба[595] (Dauaba).”[596] В случая ариаките обитават в долната част на Средноазиатското

[594] Птолемей, Книга V, гл.8.

[595] Местоположението на Дауба, може да се свърже с един по-късен византийски текст: “Пътеводител към Едем”, където се споменава град Диаба: От дисиманите [започва] племето, наричащо се хони. То населява обширна земя простираща се на 8 месеца път. Всички нейни жители са християни. От хоните на 4 месеца път се намира Диаба, където е достигнал Александър, цар на македонците, и построил там съкровищница и е поставил своя статуя”. Явно че става дума за град в Средна Азия, завладян от Ал.Македонски. Страната на хоните е Ефталитската държава, където е имало и християни-несторияни. Във византийският анонимен географски трактат „Пълно описание на света и народите” Диаба е наречена Дива. В своята монография „An introduction to the study of ancient geography” (Въведение в изучаването на античната география” (http://ia700409.us.archive.org/16/items/anintroductiont00laurgoog/) (стр.320), френският учен Пиер Едмон Лоран (1796–1837 г.) (Peter Edmund Laurent) свързва този топоним с Габаза (Gabazse) у Квинт Курций Руф, Габсе (Gabse) у Ариан, сега Кабаси (Kabasy), и се е намирала в Согдиана, а не на Аралското крайбрежие, тъй като е известно че Александър не е достигнал до бреговете на Аралско море. Днес се нарича Казби на р.Кашкадаря, и е районен център в Узбекистан, в близост до Карш. GABAE (Γάβαι) е била силно укрепена крепост в Согдиана, завладяна от армията на Александър. (Arrian, 4,17). По време на ефталитите тук хионитете установяват независимо владение, и секат свои монети с надпис Гобозико (Goboziko). Според „A classical atlas, to illustrate ancient geography” на Alexander G. Findlay (изд. в Лондон, 1857 г.) Даваба е на брега на Каспийско

междуречие около Аралско море. Б.Вайнберг смята, че това сведение показва етногеографското положение към I – II в., може би и по-рано, и показва че ариаките (които тя свързва с аланите) са едни от носителите на джетъасарската култура, която е разположена именно в този район. (БВ-ЭТ,стр.264) Оксисйските планини известни и като Согдийски планини, са вододела между горните течение на Окс и Яксарат. Сагарауките или „царските саки" обитават Седморечието до II в.пр.н.е., когато са погонени оттук от юечжите (арсите/тохари), които пък на свой ред са прогонени от асианите (усуните на китайските хроники).

Според Смирнов, „Т"-образните катакомби, при които камерата е перпендикулярна на гробната яма, разпространени в Централен Кавказ, трябва да се свържат с аланите, появили се в началото на II в., идващи от Средноазиатското междуречие.

В I в. настъпва ясна смяна на археологическата обстановка в Предкавказието, появяват се нови погребални обичаи. Рязко се увеличава броя на подбойните погребения в катакомби, или ями с диагонално положение на скелета. Сиракско-аорските племена се поглъщат и асимилират от нови заселници. Предкавказието навлиза в етапа на средносарматската култура и съществуването на ранносарматската култура приключва. В източниците се появяват първите споменавания на аланите. Появата на новите пришълци се свързва със сложните вътрешно- и външнополитически отношения на държавата Усун и последвалите миграции на усунско население, през Средноазиатското междуречие (Канцзюй) и към Европа. Това население носи името аси и алани. Аланите проникват до Северозападен Кавказ, изворите на Кубан и Терек[597].

Средносарматският погребален обред включва широки надгробни могили с диам. около 20 – 10 м и височина 0,2 до 1 м. Гробните ями са правоъгълни, правоъгълни със заоблени ъгли, почти квадратни или дълги и тесни (дълж. 2,50 – 1,80 м, ширина 1,30 – 0,60 м) с улеи-стъпала за закрепване на гробни капаци. Откриват се следи от дървени дъски, и дървесни кори. В част от ямите се откриват и ниши-подбои. Положението на склета е на гръб, при някои погребения краката са свити в колените (следа от връзване на крайниците) или в „позата на ездач". Ориентацията е перидмно южна. Съпътстващата ритуална храна е основно от овца, рядко се откриват и конски черепи.

Средносарматската култура наследява много черти от ранносарматската, чийто начално формиране се свързва с прохоровската култура в Поволжието и Приуралието. Погребалният обред е представен от трупополагане в подмогилни погребения. Гробните ями са тесни, правоъгълни, често са с ниша-подбой. Мъртвият се поставя на дървено ложе или постелка от дървесна кора. Също в ямите се откриват следи от дървени капаци и „заплечики" (улеи за закрепването им), посипани с въглени. Скелетите са в положение на гръб с изпънати крайници. Задължително присъстват кости от овца, но се откриват и погребения с коне. Оръжието е богато представено от мечове и острия на стрели, следи от колчани. Присъства и керамика. Освен ямни, в ранносарматското време се разпространяват и подмогилните катакомби. (АСССР-СЕССВ,стр.177-191)

море до залива Кара-богаз гол. Не е изключено да е на брега на Аралско море, предвид сливането му с Каспийско, от античните географи.

[596] Птолемей, Книга VI, гл.14.

[597] Тук неминуемо са влезли в контакт със сродните българи-епагерити (пурк/пугури) и двали-дуло, за съжаление неотразени от източниците. Мъглявите спомени за тях, са оставили в осетинските предания, спомена за митичния народ бурдари/бурсари.

През 40-те год. на III в.пр.н.е. в Западен Кавказ се появява ново население, носещо „прохоровски” традиции (ранносарматска археологическа култура). Масово разпространение получават подмогилните погребения със западна ориантация. Завареното местно население мигрира към Кавказ. Подмогилните погребения са разпространени на границита между предпланинската област и Кавказ. Не се срещат в района на Казминвод. В Ставрополския край са представени от Грушевския некропол, некрепола Веселая Роща, Жуковския, Преображенския и Новоселицкия некрополи. Под могилите се откриват тесни гробни ями, като в 20% от тях се отрива странична ниша за полагане на мъртвия (подбой). Някои от погребенията са в по-стари надгробни могили от предходните епохи. Ориентацията на скелетите е същата, предимно западна, или неустойчива.

В района на Кабардино-Балкария, Сев. Осетия, Ингушетия и Чечения този тип погребения са достатъчно широко разпространени, макар и по-слабо от Ставрополския край. Подмогилните катакомби са разположени по левия (източен) бряг на р.Терек.

В погребенията от изворите и горното течение на р.Кубан, Ставрополския край, р.Кума преобладават ямните погребения предимно в четириъгълни ями, но има и подбойни погребения (с.Херсонка). Положението на скелетите е на гръб с ръце успоредни на тялото, или в различни положения върху таза или гръдния кош. Посоката е разнообразна. Придружаващите животински кости са на овца и кон.

Като цяло се наблюдава значителното намаляване в количеството на придружаващото оръжие и в трите типа погребения, рядко се откриват мечове (със сърповидни и пръстеновидни ефеси) и кинжали, но нараства присъствието на стрелите. Стрелите са били поставени в колчани, за което свидетелстват откривани различни остатъци от самите колчани – бронзови халки за закачане към колана, скоби и др. Интересна особеност е присъствието на бронзови огледала, което е сарматска черта.

Като цяло не е решен въпроса с етническата принадлежност на двете групи некрополи (източната и зарадната). Приема се, че западаната група е оставена от племената влизащи в сиракския племенен съюз, а източната – от аорсите. Б.М.Керефов отбелязва два етапа в заселването на сарматски племена в Централен Кавказ и северните му подножия: 1). Сарматски етап (III в.пр.н.е. – I в.) и 2). Ранноалански етап (I – IV в.н.е.). Също свързва появата на катакомбния обред в Кавказ с аорсите, чиито корени трябва да се търсят в Азия, а грунтовите погребения в ями – със сираките.

В периода I – III в. се наблюдава постепенно намаляване на грунтовите погребения в западната група и увеличение на катакомбните. Намалява и броя на подмогилните погребения в западната група, като се съхранява основно в източната, но и там изчезва към III в. Във I – II в. погребенията в грунтови ями, присъстват в Железноводския некропол, некропола Клин-Яр II, както и в Чегем и Нижний Джулат. В този период, рядко се откриват животински кости, в Чегемския некропол - само в 8 погребения и 5 в Нижне-Джулатския.

През II в.пр.н.е., все още преобладават сиракските ямни погребения с разнообразна ориентация на скелета. В района на р.Терек се появяват грунтови ямни погребения със скелет в положение на гръб и придружаващи кости на овца.

Към края на II в. се прекратяват погребенията в Чегемския некропол и рязко намаляват в Нижне-Джулатския. В източната група продължават съществуването си, грунтовите погребения и се появяват грунтови катакомби.

През II – III в. в западната група продължава развитието на катакомбния обред, запазващ старите традиции. Същата картина се наблюдава и по поречието на Кубан и Лаба, като грунтовите некрополи рязко намалят към III в.

В III – IV в. има миграция на сарматското население от западната група, Нижне-Джулатския некропол престава да функционира и грунтовите погребения в него се възстановяват едва в VI – VII в. Тази миграция е станала, вероятно под натиска на преселващите се късни алани, които избутват по-старите заселници. В същото време рязко нараства броя на подмогилните катакомбни погребения, в района на Централен Кавказ, по поречието на реките Терек и Сунджи. Те принадлежат на късните алани. Представляват големи катакомби изградени от дълъг и тесен дромос и правоъгълна камера, разположена перпендикулярно на дромоса (Т-образен тип). Погребенията са единични по-рядко двойни. Имали са богат погребален инвентар, поради което почти всички са ограбени още в късната античност и ранното средновековие. (АСССР-СЕССВ,стр.268-281) Близки аналогии на "Т-образните" катакомби, в по-ранно време са известни в Средна Азия (Габуев 1986, Симоненко 1995), конкретно на територията на голямата племенна общност Канцзюй в басейна на Сърдаря. (Заднепровский 1994). Наблюдават се и много общи черти в материалната култура на пришелците в Предавказието с жителите на Канцзюй. Наблюдава си и практикуването на ИДЧ сред погребаните алани. Н.Берлизов нарича тази група условно „терско-дагестанска." Той също посочва сходството в погребалния обред и наличието на катакомби, с катакомбите от района на Фергана и Памир от II – III в. Авторът отбелязва, че първообразите на типичните за осетинския бит, малки столичета наречени „findz", се откриват в Кенколския некропол. (НБ-РАСК)

В Дагестан (Източен Кавказ) до гр.Тарку е открит некропол от I – III в. Погребенията са в тесни трапецовидни ями, скелетите в положение на гръб, с ръце до тялото, или поставени върху таза. Дъното на ямите е посипано с въглени и тебешир. Съпътстващият инвентар е от гърнета, чаши, керамиката е по-разнообразна, оръжието е предимно от острия на стрели, по-рядко мечове. (АСССР-СЕССВ,стр.288)

В некропола при с.Рубас[598], южно от Дербент, функционирал в IV – VII в. са изследвани 5 подмогилни катакомби, твърде сходни с аланските. Откривателят им Котович ги свързва със споменатите в арменските източници "масаха-хона" или хуни-маскути (масагети), сарматско население сродно с аланите. (АСССР-СЕССВ,стр.290)

По време на късносарматската култура (II – IV в. от н.е.) настъпват промени в материалната култура и на долноволжкия сарматски масив. Най-силно те са проявени при гробищните съоръжения и погребалния обред. За разлика от предишния период, сега до голяма степен се унифицира видът на гробното съоръжение като основно място заемат тесните ямни гробове, подобните гробни ями с изрязана в едната от дългите стени ниша и по-рядко катакомбите. Изменя се и ориентацията, която е предимно северна. Наред с това сега широко разпространение получава обичаят на прежизнената черепна деформация (ИДЧ), което в някои райони се наблюдава при повече от половината от откритите черепи. В някои некрополи като Калиновския, престава да се среща обичаят за посипване на дъното на гроба с креда, или друг подобен материал, една от характерните черти на сарматския погребален обред в предходната епоха. Наблюдават се и редица прояви на културно и икономическо общуване на сарматите по долното течение на Волга, с народите от Средна Азия. То се изразява в проникване на средноазиатски изделия, главно оръжие, някои луксозни предмети, и не на последно място на някои керамични типове, като червеноглинена излъскана керамика, близка до кушанската. В тази връзка се посочва, че тези черти на погребалния обред, са характерни за Средна Азия в края на I хил. пр.н.е. Нишови гробове и случаи на изкуствена деформация на черепа, са засвидетелствани в

[598] топонимът е от алански произход и означава "лисица".

редица некрополи в района на Тяншан и Памиро-Алтай, в Таласката долина (Кенкол) и Хорезъм.

По състав сред късносарматските погребения в Южното Приуралие, преобладават тесните грунтови ями (112 погребения, около 50 %), почти двойно по-малко са подбойните (26 %) и почти толкова са погребенията в широки и средни по размер ями (19 %). Всички без изключение погребения, са ориентирани с глави на север, но има и отклонения. В предшестващото средносарматско време, тесните ями съставляват незначителна част в сравнение с широките, квадратни и средни по ширина ями, много по-малко са подбоините погребения (4,5 %), а значително повече са поднасипните (подмогилни) погребения (15 %). Южната ориентировка (85 %), напълно преобладава над северната. Изменението в погребалния обред сред южноуралското население става рязко, едномоментно, в първата половина, или средата на II в.н.е. Настъпва промяна във вида на съпътстващия инвентар.

С.Трибунский (2006 г.) прави анализ на късносарматските погребения в района на Урало-Казахстанските степи. Почти всички некрополи са разположени в близост до воден източник, река, ручей, езеро. Основно преобладава могилните некрополи, с кръгли по форма надгробни могили (94 %), с някои отклонения: квадратни (1,3 %), елипсовидни (3,8%) и и т.нар. “гирообразни” (0,9%).

Размерите на могилите са: диам. 4-12 м (89,9 %), вис. 0,1-0,5 м (87,3%). По правило погребенията са индивидуални, т.е. под една могила се открива само едно погребение (90,6 %), но има и изключения, срещат се и двойни погребения (8,2 %). Изключение прави В Темясовския некропол където са открити и редки гупови погребения по 6-7 скелета.

Практически всички погребения са основни (98 %), т.е. не са използвани надгробни насипи от по-стари епохи. Могилните ями, по правило са разположени в центъра на могилата. Наблюдават се 6 типа ями - прости правоъгълни (76,2 %), ями със “заплечики” (улеи за закрепване на гробните капаци) (5,3 %), ями с ниша-подбой (12,5 %), кръгли ями (0,4 %), овални ями (1,2 %), катакомба (0,4 %). Има и погребения, извършени направо върху земята, без изкопаване на гробна яма, когато трупът са заравя само с могилния насип, което е една особена група (1,2 %). В повечето гробове се откриват следи от дървени конструкции – греди, дъски от гробни капаци и пр.

Най-често разпространената поза е изпънато положение на гръб, когато ръцете са успоредно на тялото (80,1 %). Много често се откриват и положения когато едната или двете ръце са поставени върху гърдите или таза. В редки случаи мъртвият е в странична спяща поза, или със свити крака, среща се и позата на ездача (положение на гръб със свити в колената и разтворени в тазобедрените стави крака).

Като придружаващ инвентар, широко разпространени са керамичните съдове (39, 9%) (гърнета), в по-редки случай се откриват бронзови котли без краче, и частично съхранени дървени чаши с метален обков.

От оръжието се срещат мечове (4,4 *%),* ножове (12 %), острия на стрели, костни пластини от лъкове. Често се срещат метални части от конски юзди. Като битови предмети, са откривани ножици, мотики, тесли, костни шила, огледала, раковини, парчета слюда. От жертвената храна са откривани животински кости, вкл. и скелети на по-големи риби.

Разположението на вещите е обикновено, мечът – успоредно до тялото, кинжалът – върху бедрото, остирията на стрелите – в краката, керамиката (гърнето), както и др. съдове, до главата или в краката. Значителна е групата на безинвентарните погребения (25,2%), и групата на погребения съдържащи само керемични съдове (16,8 %). Погребенията с оръдия на труда са (6 %), с оръжие (2,8 %), керамика и оръдия на труда (6 %), керамика, оръдия на труда и огледала (3,2 %).

В погребалният обред на късносарматските племена от Южен Урал, Задуралските степи, и Северозападен Казахстан, погребалните конструкции показват една значителна унифицираност. Неголям надгробен могилен насип, правоъгълна гробна яма, и ниша-подбой, която се явява твърде често срещано явление. Достатъчно стандартна, е и позата на починалия – изпънато положение на гръб с ръце до тялото, или пак в стандартна поза на гърдите или таза. Само в погребенията от II – III в. се срещата елипсовидни и квадратни надгробни насипи-могили и т.нар. "курилници" – култови съдове, подобни на съвр. пепелници, за нагряване на семена от канабис. Неголяма група некрополи (Покровски, Новоникольски, Берлик), расположени по поречието на р.Ишим (ляв приток на р.Иртиш) показват обред с частично трупоизгаряне, при който мъртвия се изгаря с дървеното ложе върху което е поставен в гробната яма. Ориентацията на скелета е неустойчива, инвентарът много беден. Този обред е познат в степите зад Урал, и в по-древни времена (прохоровската култура) но е слабо разпространен. Той не е типичен за сарматите и се предполага че е донесен от група западносибирско население, асимилирало се в сарматската среда, но съхранило погребалния си обред.

Урало-казахстанските некрополи, както и тези от поречието на Волга и Волго-Донското междуречие, показват своите ясни аналогии с подбойно-катакомбните погребения от Средна Азия (некрополите Туз-Гир, Тумек-Кичиджик, Кую-Мазарски и др.). Така че може да се мисли за миграция на население от Средна Азия към рядко населените територии Уралските степи и Северозападен Казахстан, като с тази миграция се разпространява каткомбно-подбойния обред. Опитите този обред да се свърже с хуните, преминали през района във II в., не намира потвърждение, в твърде различните погребални практики на Хсюнну, от района на Източна Монголия и Забайкалието. (СТ-ПСКУКС,стр.7-20)

В първата половина на II в.н.е. започва масирано предвижване на население от Северна Бактрия (именно в това време прекращава съществуването на Аруктауския, Тулхарския и Коккумския могилници). Вероятно тази миграция е свързана с максималното разширяване на Кушанската държава при Канишка I, разпадането на Хсюнну, сянбийският натиск при Таншихай, и предвижването на усуните (асианите) към Канцзюй. Това води до раздвижване сред съседните общности в Средна Азия. Този пъстър по своя състав поток от мигранти, достига до Южното Приуралие, където се разделя на две, едната част се разселва на юг (района на Лебедевка). Другите достигат Волга и междуречието на Волга и Дон, като катализират формирането на късносарматската култура. С тях идват такива признаци от погребалния обред, като северната ориентировка, тесните грунтови ями и ниши-подбои[599].

В търсенето на средноазиатското население, което е оказало значително влияние върху етнокултурната история на сарматския свят в Поволжието, би трябвало да се обърне внимание на навлизането в неговата материална култура, на елементи на културата на **кушаните** в южната половина на Средна Азия. В тази връзка от особена важност са археологическите проучвания на няколко некропола в Бишкентската долина в южната част на Таджикистан, в басейна на р.Кафиристан, десен приток на р.Амударя. Голяма част от находките в гробовете на некрополите показват поразително сходство с проникналите нови черти в късносарматската култура на Поволжието. Така например по-голямата част от гробовете представляват правоъгълни ями, в едната от дългите стени на които е изкопана ниша, идентична на нишите в сарматските гробове в Поволжието. Входът на нишата е

599 М.Г.Мошков. К вопросу о двух локальных вариантах или культурах на территории Азиатской Сарматии во II—IV вв. н.э.

закрит грижливо с каменни плочи. Понякога гробната яма, която служи като вход – шахта към гроба-ниша е запълнена изцяло с камъни. Важно е да се отбележи, че винаги върху горната част на гробната яма са наредени камъни, които образуват своеобразен капак, затварящ гроба. Рядко в Бишкентската долина се срещат правоъгълни гробове с правоъгълна форма без ниша, които винаги в горния си край, имат капак от камъни. При някои гробове от този тип в долния край на гробната яма, покрай стените, са наредени груби каменни плочи, които образуват примитивен саркофаг, за капак на който служат нахвърляните в един-два реда камъни. Понякога ямните гробове имат по дългите си стени разширения стъпала, особено характерни за волжките българи. Много важни са резултатите от проучванията на Бабашовския некропол, разположен покрай десния бряг на Амударя, недалеч от Бишкентскта долина. За разлика от некрополите в Бишкентската долина, в които решително преобладават нишовите гробове, в последния погребението е извършено в правоъгълни ями, понякога с разширения стъпала и много рядко с ниши, изрязани предимно в западната стена на ямата. Така от разкопаните 150 гроба – 108 (72 %) са ямни, и 29 (19 %) нишови. Трябва да се подчертае, че и тук в горния край на гробната яма, са поставени камъни-капаци. Всички гробове имат северна ориентация. Мъртвите са били положени по гръб в изпънато положение и с глава в северния край на ямата. Погребенията са предимно индивидуални. Гробният инвентар е общо взето беден и се състои от един или два глинени съда, малко месна храна, почти винаги овче месо. Срещат се и гробове без скелети (кенотафи), в които понякога е поставен беден инвентар. Голям е процентът на изкуствена деформация – 50 %. Антропологически погребаните са европеиди мезокрани с слаба изразена монголоидност, което ги сближава твърде много до расовия тип, характерен за астраханската група на долноволжките сармати.

Некрополите от Северна Бактрия са добре датирани. Некрополите в Бишкентската долина са просъществували от последната третина на II в.пр.е. до началото на I в.н.е., а Бабашовският – от I в. до III в.н.е.

Антропологичните изследвания, потвърждават археологическите. Богатият костен материал показва, че още с възникването на ранносарматската култура (III - I в.пр.н.е.) в Приаралието (прохоровската култура), Волго-Донското междуречие и Северен Кавказ настъпва смяна на антропологичния тип в сравнение с предходното скитско време. Появяват се рязко преобладаващ брахикранен тип с широки лица и рязко изпъкнали носове, с белези на слаба монголоидност. При това у брахикранните източни мигранти се наблюдава родственост с културите от късниата бронзова епоха, от Южен и Западен Сибир и Минусинската котловина.

Според Е.Галкина, този антропологичен тип е различен от по-късните долигокранни алани, и вероятно се отнася за групата на сираките, аорсите (ранносарматските и средносарматски племена), чийто наследници се явяват асите. Въпреки че традиционно се приравняват аси и алани (поради връзката аси-осетиници, респ. потомци на аланите), етногенезисните процеси са много по-сложни и не са толкова преки. Според авторката аският етнос се формира от смесването на кангарите, сарматските племена от Приаралието (прохоровската култура, дахите от източниците), аорсите и усуните, мигрирали в Кангюй в I в.пр.н.е., като последните, налагат и своя етноним (аси-асиани-усуни).

Антропологично това население се дели на две големи групи – брахикранен тип, характерен за по-ранните сармати (сираки, аорси) и долигокранен тип, представен в два подтипа – с по-широко лице, усл. наречен „каспийски” и с по-тясно, издължено лице – „понтийски”.

Грунтовите катакомбни некрополи (Нижне-Джулатски, Подкумски), състоящи се от катакомби и грунтови ями, появили се около III – II в.пр.н.е., прекратяват съществуването си около II – III в.н.е., но идентични започват да се появяват в Крим. В степените райони на Крим в III в. се появяват грунтови некрополи, с ямни погребения, в ями със „заплечики” и дървени капаци, ями с каменни плочи и ями направо засипани с пръст, без гробни покрития. Скелетите са в положение на гръб с изпънати крайници, и северозападна ориентация. Обикновено се свързват със сараматите. Също се появяват склепове свързани с аланите. (АСССР-АКСВПЗКСВ,стр.19)

В III – V в. се появяват отново грунтови могилници в района на Кисловодск (б.а. вероятно свързани и с българите?), а според Е.Галкина „принадлежат на **близък до аланите ирански етнос,** върнал се на Кавказ, във времето на Великото преселение на народите”. В V в. рязко се увеличават грунтовите катакомби, показващи много сходства с предходното ранно- и средносарматско време. В VII в. катакомбните погребения още се увеличават, и се появяват чертите на салтово-маяцката култура. Според Галкина **„в V в. в Западен и Централен Кавказ се завръщат потомците на тези, които го напущат края на III в.”.** За Галкина именно това са носителите на дигорския диалект – асите (ас-дигор). В находки от Сев. Осетия, Даргавз (VIII – IX в.) се откриват близки аналогии със Средна Азия и Кушанска Бактрия, както беше нееднократно посочено. Разл. автори (Керефов, Цуциев, Туллагов, Гутнов и др.) предполагат връзка между етнонимите дигори и тохари!

Източните подмогилни катакомби, разположени на изток от Терек се свързват със страната Ирхан и предците на ироните (тагаурите, източните осетинци). Така авторката очертава три „археологични” общности: на подмогилните катакомби, която свързва с ироните (както видяхме М.Г.Магомедов ги определя като хазарски), на склеповите погребения от Дигория, свързани с предците на дигорите и трета, не добре диференцирана група, най-западно разположена, в района на Кисловодск, оставила грунтовите погребения, максимално близка до салтово-маяцката култура. Според авторката това били наследници на роксоланите (рухс-ас), фигуриращи в по-късните арабски извори като „рус”, носителите на по-късния етноним руси. При това тя посочва че именно от Кисловодск и региона са открити „древноосетинските” надписи, разчетени от Г.Ф.Турчанинов, идентични с „донско-кубанското” писмо от салтово-маяцката култура. (ЕГ-КЗ-БПЭА,стр.10-36)

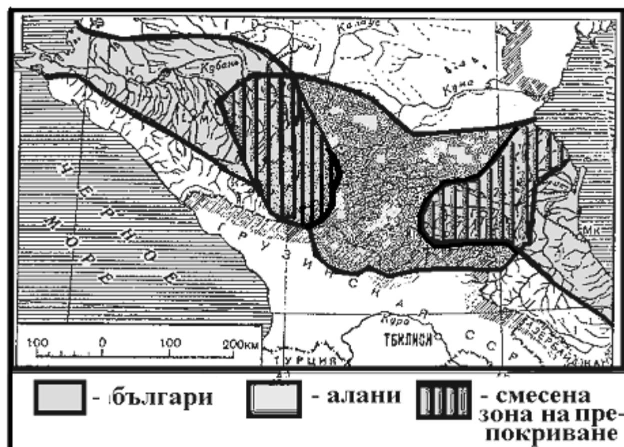

Разбира се с тенденциозното заключение на добре направения анализ, не мога да се съглася. Роксоланите никога не са прониквали в Кавказ и Предкавказието, а още в началото на новата ера, мигрират от Северното Черноморие към Панония. Самият етноним „рухс-ас” е преднамерена манипулация на Минорский (оригиналът е дахс-ас, което вече беше изяснено в първата част на настоящото изследване). Носителите на тази трета, сродна на аско-дигорската и собствено аланската (иронска, ирханска) група, са древните българи, също носители на салтово-маяцката култура и „донско-кубанската” руническа писменост. Както се вижда напълно съвпадат „брахикранния” расов тип, грунтовите погребения, чието начало е още във III - II в.пр.н.е., после затихват към III в. и отново се завръщат в същия

регион през V в., макар и с настъпили малки промени в погребалния обред, свързани с присъединяването на нови мигрантски групи от Средна Азия (оногури, савири и неидентифицираните носители на обреда с трупоизгаряне, вероятно хионити)!

Вероятно появата на българската група в V в. в Северното Черноморие, която Зенон извиква за съюзници срещу готите, след което попадат в Панония при гепидите, е свързано именно с това предвижване. И също вероятно, под натиска на появилите се в 463 г. оногури, савири, угри, сарагури, българите обратно се предвижват към Кавказ, за да поставят началото на салтово-маяцката култура, съвместно с аланите. Пример за свързване на данните от археологията с изворите.

Аналогично Б.Павлов очертава три региона на разпространение на древнобългарските паметници след V – VI/VII в.: Първата е в Предкавказието и полите на Кавказ, разположена от Хумаринското градище до Верхний Чиртюрт и показва съвместно съжителство с аланите. Втората е в района на гр.Самара, при завоя на Волга при р.Дон, свързана с по-късните волжки българи. Третата е в района на Запорожие и Крим и е свързана с кутригурите/котраги, утигурите и по-късните „черни българи". И трите групи показват паралели с джетъасарската археологична култура. (БП-РРБИЕ) Вижда се недвусмислено потвърждение за принадлежността на „неизвестната" иранска група от Западен Кавказ.

Т.нар. джетъасарска култура има дълго развитие. Тя обхваща земите около Казъл-орда и Източното Приаралие. Нейните носители са уседнали скотовъдци и земеделци обитаващи укрепени селища (самото назв. Джетый Асар на казахски озн. „седемте крепости"). Извън укрепените селищата няма по-малки селца, а само некрополи. Развитието на тази култура е твърде дълго, от IV в.пр.н.е. до VIII – началото на IX в. Първият етап от нейното развитие обхваща периода IV в.пр.н.е. – IV в. Основният погребален обред през това време, са погребения в грунтови четириъгълни ями, ями със старинчна ниша-подбой, разположени под могилен насип, като на повърхността ямата се отбелязва с каменен бордюр, след което се насипва самата могила. Малко по-късно (I в.пр.н.е. – I/II в.) се появяват и погребенията в надземни и подземни склепове (малки гробници или гроб изграден с камък). Около IV в. настъпват значителни промени, появява се нови тип керамика, честа находка са глинени котли с вътрешни уши, ямните и ямно-подбойни погребения намаляват съвсем, но тези в склеповете продължавта развитието си до самия край на културата (налагането на исляма и тюркизацията на региона в VIII – IX в.). Б.Вайнберг свързва тези промени с изселването на джетъасарско население на запад, тъй като в Северен Кавказ се появяват аналогични погребения и керамика (с вълнообразен орнамент около гърловините на съдовете, наличие на валчета) която тя свързва със савирите и хазарите. (БВ-ЭТ,стр.173-194) Изследвайки развитието на костюма при носителите на джетъасарската кулутура, С.Яценко смята че първите елементи на тюркско влияние сред това ираноезично население се появяват едва в VI – VIII в. (СЯ-КДАК)

Произходът на подбойно-катакомбния обред е подробно изучен от археолога Ю.Заднепровский. Той сравнява погребенията с подбой (подкопаване страничната страна на гроба, където се поставя мъртвеца), описани от китайските му колеги в Гансу – селищата Халадун, Минкин, с тези от района на р.Или, ез.Исък-кул и Ферганската долина, като открива голямо сходство в погребалния обред. От тези погребения, 80 % са ямни, свързват се със заварените саки (сакарауки или „царски саки"), а 17 % с подбой – характерни за юечжите (арси/тохари). Също в района на Исфарин и Ферганската долина, той описва над 300 подбойни погребения. Това го кара да мисли че тези некрополи, всъщност маркират миграцията на юечжите и усуните към Средна Азия. (В-MYST) В периода около I – V в. археологическите проучвания в Киргизия, показват основно два типа погребения, в

обикновенни грунтови ями и в ями с подбой. Първите се смятат от някои, че са типични за усуните, докато подбойните са типични за кушаните. (КО-ИКЭК-САКЭ-1,стр.123-125) Също при усуните се срещат „каменни гробове”, т.е. гробни ями облицовани с каменни плочи.

Същият автор (Ю.А. Заднепровский), прави и обстоен налази на некрополите в Седморечието, оставени от усуните и ги разделя ясно на две основни групи, които той нарича **„чилпекски”** и **„кенколски”** тип (по имената на селищата където са открити находките). Първият тип се характеризира с погребения в обикновени грунтови ями, а вторият включва погребения в катакомби, характерни за Кенколския некропол и в ями с подбой, характерни за Айгърджалския некропол. За етническата принадлежност на населението оставило тези погребения, има различни мнения. Според М.В. Воеводский и М.П.Грязнов, грунтовите погребения са характерни собствено за усуните. А.И.Тереножкин придполага, че част от тях е характерна и за саките (народа „сай/сай-ван” в китайските хроники или „царските саки” сакарауките), а останалите – за юечжите (арси) и усуните (асиани). За погребенията от „чилпекски” тип е характерно използването на дървени капаци, както и понякога облицоване на стените с дърво, укрепване с дървени колове, или каменни плочи. Винаги има каменен пръстен-бордюр (оградка) в основата на могилата. Скелетите са с глави в западна посока, в положение на гръб, положени непосредствено върху дъното на ямата или върху дървено ложе, с беден съпътстващ инвентар, без съпътстващо оръжие, с ритуална храна – част от овца. Керамиката е ръчна изработка, с полусферична форма. Разпространението на „чилпекските” погребения е по поречията на реките Или, Чарън, Талас, Чу и по склоновете на планината Тяншан.

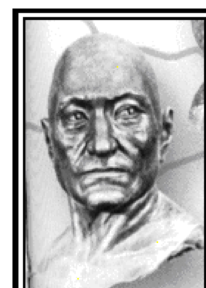
Представител на Кенколската култура с ИДЧ

В антропологично отношение, населението от грунтовите погребения и представено от европеоиден андроновски тип, брахикранен европеоиден тип на Среднеазиатското междуречие (или памиро-ферганскии), и смесен тип – европеоиден с примеси от монголоидни признаци. Първият тип, сред изследваните мъжски черепи от Седморечието, съставлява 40%, вторият 31% и третият 9%. Останалите 20% са представени от смесени и неопределени типове. В долината на р.Или са открити едва два мъжки черепа от монголоиден тип. Може да се смята че европеидният расов тип на населението е бил стабилен във времето, макар и относително разнороден. Наблюдава се леко увеличение на монголоидните примеси, в сравнение с предходния сакски (скитски) период.

В Източен Казахстан, съседен на „чилпекския” тип погребения (обхаващащ Седморечието), е „кулажургинският” тип погребения, характеризиращ се с преобладаване на облицованите с каменни плочи гробни ями.

„Чилпекските погребения” се откриват в Седморечието още от ахеменидскто време, преди миграцията на усуните.

Погребенията от „**кенколски**” тип са представени основно от катакомбния обред. Е.Кожомбердиева посочва че основният тип погребално съоръжение е овална катокомба разположена перпендикулярно на дромоса (над 90% от описаните погребеиня), или това е т.нар. „Т-образна” катакомба. Като изключение се срещат варианти, при които дромоса и катакомбата са успоредни, което неправилно в литературата се описва и като подбой. Също се срещат и изключения, когато осите на дромоса и катомбата са в една линия[600].

[600] Э.И. Кожомбердиева. Классификация погребальных сооружений кенкольской культуры. „Древности Евроазии”. Москва, 1997 г., стр. 44 – 49.

„Кенколската група" обхаваща района от р.Или, до Южна Туркмения и Южен Таджикистан. Паметниците от тази група са представени в 140 пункта в Седморечието, Фергана, Ташкентския и Бухарския оазиси, в долината на р.Зеравшан, а общето количество на проучените могилни погребения (кургани) достига над 1500. Срещат се гробове с подбой и катакомби (когато за влизане в гробната яма се изкопават стълбички нар. дромос). Скелетите са в положение на гръб. Антропологично са европеиди с леки монголоидни примеси и ИДЧ (изкуствена деформация на черепа). Има и погребални маски. А.Бернштам прибързано обяви некропола за хунски (на хсюнну), но беше аргументирано оборен от С.С.Сорокин в 1956 г. (ВГ-ЭНСАМ-САКЭ-1,стр.219-224) Днес се смята, че е свързан с юечжите, или усуните.

Най-ранните единични погребения от този тип, се откриват в Северен и Североизточен Казахстан от V – IV в.пр.н.е. (вж. по-долу мнението на Б.Вайнберг по въпроса), като до масовата му поява в II – I в.пр.н.е., има ясен териториален и времеви разрив. Той съществува до V в. от н.е., съвместно с „чилпекската" група. Така напр. в долината на р.Или има 76,7% от погребенията са в грунтови ями и 19% са подбойни погребеиня, в долината на р.Талас, грунтовите ямни погребения са 60%, а подбойно-катакомбните нарастват до 40%. Същото съотношение се открива и в Тяншан.

Керамиката в „кенколската" група е плоскодънна, в повечето случаи изработена на грънчарско колело. Откриват се и съпътстващи „столчета" (findz). Антропологично погребаните са брахикранни европеиди (памиро-ферганси тип) с монголоиден примес, и широко разпространение на прежизнената ИЧД, за разлика от „чилпекската" група където този обичай почти не се среща.

Произходът на „кенколскто" население е свързано с Централна Азия и Синцзян. Аналогични погребални комплекси са открити в района на ез.Лоп-нор. Погребалният инвентар също е беден, присъства плоскодърра керамика със зооморфни дръжки и вълнообразен орнамент. Е.И.Лубо-Лесниченко разглежда погребениятя от Астана, селище разположено до Турфан. Класифицира ги на три типа: 1. от III - IV в. катакомбни; 2. от V - VII в. нишови с подбой и следи от дървени конструкции – капаци; 3. от VII - VIII в. със силно китайско влияние, от тюркската епоха.

В 1-вия тип се срещат сива керамика и зооморфни фигурки на животни коне и овни, схематично изображения на човешки лица. При 2-рия тип керамиката е сравнително бедна но се срещат погребални маски. Погребалните маски са широко разпространени синхронно във Фергана, Алтай, Северното Черноморие, вкл. и Северен Кавказ (некропола Мощевая балка) и Поволжието (Танкеевски некропол). Керамиката от Астана е рисувана с преобладаване на геометричните елементи триъгълници и ромобове. (БЛ-ВТСА,стр.37,57)

Интерес представлява и некропола Чаохугоу-3, разположен до Турфан. Функционирал е в периода I – V в. Характеризира се с подмогилни погребения с подбои и стъпала за гробни капаци, източна ориентация на скелетите, наличе на решетъчни дървени рами (като в групата „Сивашовка" и некрополите Джагаут и Мамисондон в Кавказ, саргатските погребения), върху която е била поставена кожа на кон и ритуална храна – овче месо. Изследователите (В.Молодин, Кан Ин Ук, 2000) го свързват с юечжите. Според А.Комар, това са племена „теле", обитавали региона от Тяншян до Алтай, впоследствие слели се с древнит тюрки. (АК-ПК-СЕ-5,стр.132)

Некрополът Янлан в окръг Гуан (Нинся-Хуейски авт.р.) от бронзовата епоха се характеризира с погребения в катакомби и подбои, изпънато на гръб положение на скелетите и наличие на черепи и кости на домашни животни. А.Ковальов, както и китайските археолози Сю Чен, Ли Цзинцзен, Вей Чжун, Хан Сяоман, Ян Шичжун, (1993 г.)

го определят като етномаркиращ за известния то китайските източници народ Ицу, или ицзюйски жуни. А самото Ицу не е нищо друго, освен една по-ранна форма на записване на етнонима Юечжи (арси). Аналогични некрополи от ранната желязна епоха има в същия район, напр. некрополите Даодунцзи и Маоцингоу. (АВ-СПО)

Б.Литвински разделя погребенията от Синцзян на пет основни групи: 1.грунтови ями; 2.нишови с подбой; 3.катакомбни' 4. „каменни гробове" изградени с камък и с дървени покривни капаци; 5. „каменни склепове" гробници за групови погребения. (БЛ-ВТДРС-1988 стр.150-152,173)

Според Заднепровский подбойно-катакомбните погребения са характерни за юечжите и усуните, народи живели съвместно и напуснали Гансу под натиска на Хсюнну във II в.пр.н.е. Именно в Седморечието те се смесват със завареното и преобладаващото по числено превъзходство сакско (скитско) ираноезично населеине. Юечжите и усуните заемат господстващото, управляващото положение сред сако-сарматския масив и в следващите векове са подлагат на асимилация и иранизация. (ЮЗ-ЭППСУП-СНВ-1971) Както се вижда движението на подбойно-катакомбния обряд очертава миграцията на юечжите (тохари), а и на усунте (аси) към Средна Азия. Б.Вайнберг обяснява първоначлната поява на подбойно-катакомбните погребения в Приаралието и Хорезъм през IV в.пр.н.е., с една по-ранна миграция на „юечжи" (арси/тохари) от Таримския басейн и Синцзян. Тя е причинена от засилването на китайските царства Цин, Западно Чжоу и успешните им войни с племената „жуни и ди" (по-късните юечжи/арси-тохари). Китайското разширение към горното течение на Хуанхе и прогонването на „белите" племена (белите и червените ди) от района на Шанси към Гансу и Хеси, е предизвикало миграция в западна посока. (БВ-ЭТ,стр.241-249)

До подобни изводи стига и А.Д.Таиров, който ясно разграничава няколко вълни на големи миграции в посока „изток-запад": **1). между VIII – VII в.пр.н.е.; 2). VI – V в.пр.н.е.; 3). III – II в.пр.н.е.** Изходната територия на тези миграции е района на Синцзян, Северен, Северозападен Китай, Западна Монголия. Това е свързано с промени в погребалния обред, появата на катакомби, подбойните погребения и погребенията с „заплечики" т.е. специален улей в стените за закрепване на дървения капак, промяната на оръжията, появата на огледалата с валче. Първият етап от VIII – VII в. пр.н.е. е свързан с появата на кимерийците.

В V – IV в.пр.н.е., се появяват подбойно-катакамбните погребения с южна ориентировка, в Южното Приуралие. Това са тези „ранни юечжи" посочени от Б.Вайнберг.

През този период се наблюдава уеднаквяване на археологическия материал по цялата полоса от Южен Урал, Об-Иртишкото междуречие, Горен Алтай. Основният поток от мигранти се движи от Синцзян, към Алтай, през Седморечието на запад в Средна Азия. Част от тях се заселват на север, по поречията на реките Об и Иртиш, и поставят началото на саргатската култура.

Според Л.Т.Яблонский, в самото формиране на прохоровската култура, освен местните саки, се наблюдава и основен приток на население от Източен Казахстан.

Според К.Ф.Смирнов, именно прохоровската култура може да се разгледа като археологичната изява, на известните от източниците аорси, наречени в китайската географска традиция – Янцай (макар и Янцай[601] да предава думата „сарамати" а не аорси). (ВК-ИА,гл.1) Явно че и името аорси не е случайно, а отговаря точно на самоназванието на юечжите – Арси, тохарското ядро поставило началото на тяхното формиране.

---

[601] Янцай (Yancai) 奄蔡, Възстановка в епохата Хан: „ærám-chāś" – „Æрамчас". Най-вероятно това е китайска транскрипция на етнонима „Сармати", виж. иранското sairama в „Авестата".

Според Таиров една от причините за тези миграции е промените в климата, голямото застудяване между 650-280 г.пр.н.е., която принуждава скотовъдните общности, да търсят нови по-благоприятни области. Другата причина е свързана, както бе посочено с консолидацията на китайските царства и упоритата им борба с народите „жуни и ди". Това кара част от тохарските и др. европеидни племена (сибирските саки, турите), да търсят по-спокойни райони на запад, което води по „ефекта на падащото домино" до цяла вълна от преселения достигаща до Източна Европа. Това движение не е само в западна посока, Д.Деопик свързва възникването на „сарматската култура на конниците-меченосци" по горното течение на р.Янцзъ, именно с такава вълна от северни мигранти, протоюечжи (жуни и ди) проникнали на юг, дали начало на държавта Дян, а в следващите столетия, техните потомци са се разтворили в завареното кхмерско и виетско население. (АТ-КВТРСК-ВДИ-1-2006,стр.132-140) В трите вълни отдиференцирани от Таиров, ясно се вижда че първата съвпада с появата на кимерийците, втората – с възникване на ранносарматската култура и третата с миграцията на юечжите и усуните. А заедно с тези вълни, закономерно се появява и обичая на ИДЧ.

Около V – III в.пр.н.е., обичаят на ИДЧ се появява в Приаралието, предимно при женски черепи сред представителита на прохоровската археологическа култура. Хипократ съобщава за сарматите, обитаващи край Азовско и Каспийско море, че практикуват издължаване на черепа при новородените. Ясно е че появата на този феномен е свързана с миграция на население от Синцзян. Друг един важен извод е че ИЧД върви ръка за ръка с подбойно-катакомбния обред.

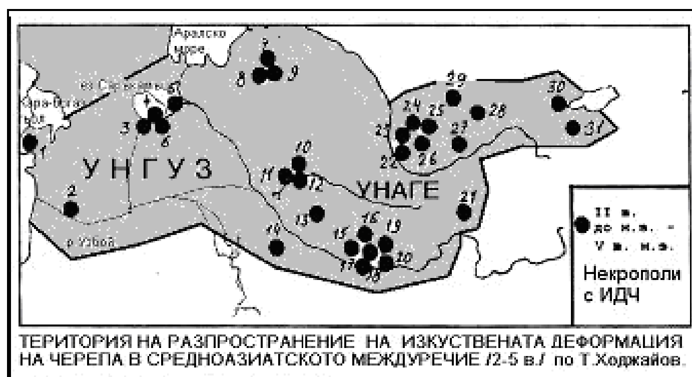

ТЕРИТОРИЯ НА РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ИЗКУСТВЕНАТА ДЕФОРМАЦИЯ НА ЧЕРЕПА В СРЕДНОАЗИАТСКОТО МЕЖДУРЕЧИЕ /2-5 в./ по Т.Ходжайов.

На територията на Фергана нишови погребения с подбои, както и ИДЧ на погребаните, се появяват след II в.пр.н.е. и се свързват с масивното усуно-юечжийско преселение. А заедно с тази миграция, в Средна Азия се появява и получава широкото разпространение обичаят ИДЧ, много характерен за кушаните – преки наследници на юечжите. От II в.пр.н.е., ИДЧ се разпространява в централните райони на Средна Азия. В I в.пр.н.е., ИДЧ се среща в 37% при населението на Средноазиатското междуречие. След I в.пр.н.е. процентът на ИДЧ в Средна Азия, Синцзян и Южен Сибир рязко нараства, до VI в. от н.е., достигайки до 80% от открития антропологичен материал. При представителите на таштъкската култура (I – II в.), наследила карасукската и тагарската в Южен Сибир, също е разпространено практикуването на ИДЧ.

В Кавказ ИДЧ се появява в I в. Римският хронист Зенобий съобщава че „Сираките дават царския венец на този който е най-висок на ръст или има най-издължена глава. Последното постигали като поставяли специални превръзки на главичките на младенците". (ВК-ИА,гл.3) ИДЧ се възприемала като символ на знатен произход.

Ако в сарматските погребения от I в.пр.н.е.- I в. от н.е., ИДЧ е 35,7%, т.е. 1/3 от откритите черепи, то в погребенията от късносарматската епоха (II – IV в. от н.е.) черепите с ИДЧ са вече 88% (Фирщтейн Б.В., 1970). Това показва че феномена ИДЧ се явява един от най-изразителните и важни признаци на късносарматското население. (Смирнов К.Ф., 1959).

В Тиля-тепе (Афганистан) Виктор Сарианиди описва кушански погребения със следи от дървени конструкции в погребалните ями, както единични конски погребения и

погребения с куче. В Бабашовския некропол се срещат и погребения с трупоизгаряне, характерни за по-късните хионити. (БЛ,АС-КРКБ стр.110-138)

О.В.Обелченко анализира погребенията в Бухарския оазис: некрополите от Гиждуван, Хазара, Шахри-вайрон, Казъл-тепе, Кую-мазар, Лявандак. Районът на Бухара е влизал в границите на Канцзюй. Установява се, че погребенията се разделят съобразно характеристиките на погребалния обред, на две хронологични групи: 1. Ранна група от II в.пр.н.е.- I в. 2. Късна група от I в.- IV в.

Погребенията от ранната група се характеризират с грунтови ями, ями с подбой и катакомби. Ориентацията им е север-юг, а подбоят е обикновено в западната стена, много рядко в източната. Катакомбите са овални, а дромосът е перепендикулярно разположена на пода, който пък е на по-ниско ниво от входа (дромоса). Има следи от огън и креда, свързани с ритуално "очистване" на гроба, преди полагането на мъртвия. Погребенията са винаги единични, включително и детските. Скелетите са на европеиди в изпънато положение на гръб. Преобладава ИДЧ, като антропологичен белег. Инвентарът е разположен около главата и краката на погребания. Изразява се в оръжия – мечове, стрели, кинжали – тагарски, респ. „карасукски[602]" тип и керамика, гърнета с ритуална храна (овнешки кости). Мечовете са около метър дълги, двуостри, прави. Имат своите аналогии в Приаралието и Долното Поволжие, което показва разпространението им по цялата територия на Средноазиатското междуречие (д-вата Канцзюй). Керамиката е плоскодънна с удължени гърловини. Открити са и обици, гривни под формата на змия, и бронзови огледала и монети на гръко-бактрийските владетели Хелиокъл и Евтидем. Според авторката въпросните погребения са аналогични с кушанските, усунските и с т.н. „късносарматски" погребения (II в.пр.н.е. – I в.) от Кавказ, Поволжието и Приуралието. Втората, късна група погребения, показва някои нови моменти: Преобладава северната ориентация, има следи от дървени конструкции (ковчези от дъски скрепени с метални скоби). Археолозите ги наричат „дървени гробове" и са характерни за ефталитите. Не се среща оръжие, керамиката е оскъдна, наблюдават се погребални алабастрови маски и статуетки. Рязко се увеличават погребенията с трупоизгаряне с поставяне на обгорелите кости в костохранилища – хумове (гърнета, осуарии). Присъстват едноостри кинжали и триръбести острия на стрели. Също се открива синхронност с подобни погребения в района на Каспийско море и Поволжието. (ОО-КМЭКБ-САКЭ-1,стр.203-208) Х.Юсюпов пише за общ кушано-канцзюйски погребален обряд, изразяващ се в гробове с подбой, изградени с кирпич и трупоположение с дясна ръка върху таза. В изследвания от автора некропол, (курган) Шасанем-кир, скелетите антропологично са европеиди, брахикрании с ИДЧ. (ХЮ-КШК-ИАСА-сб.,стр.128-137)

Самият подбойно-катакомбен обред, може да се разгледа като два стадия на една практика. Първоначално се появява нишата-подбой където се полага мъртвия. Нишата се затваря, за да не навреди мъртвия на живите. Вероятно на един по-късен етап, или при някои племена от тази група население, възниква по-нататъшното развитие на подбоя, който се разширява и оформя като отделна камера, или катакомба, която също се затваря от входната яма наречена дромос. Засипването на могилата, вероятно е също с цел „да се обезвреди" мъртвия, т.е. да не се превърне във „вампир". Самата дума вампир има древен ирански произход, но в славянските езици, а оттам и в останалите европейски езици, тя е с вероятен български произход[603].

[602] с тъп ъгъл между дръжката и острието, отворен към режещата част.
[603] **въпиръ, въпъръ, вампир** – нощно привидение, нощен зъл дух на починал човек. Думата има интересна история. Понятието навлиза в западните езици от унгарския език, първоначално в немски, а чрез преводите от немски и в английски и др.западни езици. Последното е станало в 1734 г. и идва от Балканите. В славянските

Анализът на Заднепровский помага да се разбере генезиса на тези основни погребални практики, характерни в различни съотношения за аланите и за древните българи. При аланите преобладава катакомбния и подбойно-катакомбния обред, което показва че в тяхното формиране усуно-юечжийското начало е било повече представено, дори и самоназванието на част от аланите е аси (асиани, еусени, асиоти[604]). дори по-късното племенно делене на дигори и тагаури при осетинците в Кавказ, е свързвано от различни автори с етнонима тохари. При древните българите преобладават грунтовите погребения, което говори за изходно сако-сарматско мнозинство, но важно място заема и подбойно-подмогилните погребения, смятани дори като характерни за аристокрацията (Р.Рашев), и носещи също древни юечжийско-усунски корени. Широкото разпространение на ИЧД при аланите, както и налачието и` при българите[605], показва безусловното и значително юечжийско-усунско (тохаро-аското) участие. За „дунавските" древни българи е характерна ИДЧ (изкуствена деформация на черепа), в някои некрополи достигаща до 80%

езици в руски е *opirъ, упырь, украински упир, белоруски вупар, полски upior, upierzica, чешки, словашки upír, в сръбски от в XIV – XVI в. упир, после вампир, старобългарски **вапиръ, въпиръ**, сега вампир. В тюркските езици, в татарски се среща ubыr, при западносибирските татари uvыr, карачаевобалкарски obur, в чувашки vupar – митчини нощни демони, при качинците (тюрки от Алтай) эbэrtых, се нарича душата на човека, до 40-тия ден след смъртта, когато все още блуждае около родния дом и не е попаднала в царството на мъртвите, саръ-уйгурски ever – душата на мъртвия, хакаски ibэгэg - погребение. (S-AE) Например в представите на чувашите **вупарът** е нощен демон, който може да се превръща в старица. През нощта напада спящите хора, измъчва ги в съня им и може да причини смърт. Може да се превръща в котка или в кълбо вълна. Вупарът включително може да изяде Луната. Подобни представи имат и българите за върколака! В марийски vuver, uver, е пряка чувашка заемка и означава зъл дух на починал човек, носещ болести, вампир. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр131) В представите на славянските и изобщо на европейските народи, вампирът е зъл демон, произлизащ от умрял човек, който през нощта излиза от гроба и напада други хора, пие им кръвта, убива ги и те също се превръщат във вампири. Виждаме почти сходна трактовка и при чувашите. **Така че ако приемем наложилото се становище, че думата вампир, разпространена в почти всички европейски езици, произлиза от Балканите, то произхода и е единствено от старобългарския език.** По пътя на староцърковнославянския език е проникнала и при другите славяни, а по-късно, с нашумелите легенди за Влад Дракула, през унгарски е достигнала до Западна Европа. Например в английски vampire, португалски vampiro, кимвърски fampir, литовски wempti, фински vampyyri, унгарски vámpír, арумънски vombir, румънски, турски vampir, които са също заемки. В гръцки, за вампир се среща също българската заемка βρνκόλακας – върколак. **В авестийски се среща понятието vyāmbura – враждебна, опасна вода, водоем обитаван от зъл дух, което, е най-вероятният и най-древен първоизточник на „вампир"** (Корш, Вайан). (МФ-ЭСРЯ-4,стр.165) В случая думата двусъставна: **vyā-** от древноиндо-иранското Wāyu/Vāyu, първоначално бог на вятъра, впоследстви бог на смъртта, бог на войната, прибиращ душите на умрелите, съотв. в иранските езици vajug/wæjug – нечиста сила, зъл демон (във вахански vaɣd, кюрдски wejuk – вампир, осет. wæjug – великан, зъл демон, нечиста сила, чувашки văj, vuj, voj, vыj - сила) и **bura-,** авест. bar/bur- бързо движещ се, кипящ, врящ, въртящ се, водовъртеж. Формата упир която се среща при повечето славянски езици, с изкл. на български (и белоруски) показва тюркско влияние и е възможно паралелно навлизане от някои тюркски език: кумански, татарски. Старобългарското **въпиръ**, показва точна аналогия с чувашкото **вупар**. Прабългарската форма, посредством унгарски се разпространява в Западна Европа, затова и там се среща форма в начално „в", а не с „у", както е в повечето славянски езици. Трябва да посочим че при сарматските погребения (част от които са и древнобългарските), често явление е т.нар.обезвреждане на покойника. Осъществява се или чрез подбоя – ниша в дългата странична стена на гроба, където се полага тялото, след което отвора се зазижда с камъни, или с послесмъртно счупване на краката, връзване на краката на покойника. Това ясно показва че при българите са съществували подобни представи за вампири и възможността на умрелия да носи беди и нещастия на живите. Според БЕР произходът на думата вампир е неясен. (БЕР-1,стр.117)

[604] „…асиотите (Asiotae) и аорсите (Aorsi), тогава са яксаратите (Iaxartae), голям народ носещ същото име като това на реката и простиращи се до завоя и при Тапурските планини". Птолемей, Книга 6, гл.14.

[605] В рудиментарен вид, обичаят се е срещал почти до нашето време (средата на XX в.), и се изразява в привързването главичката на новороденото с лента, за да не му стърчат ушите и да не му е изпъкнало челото, според налодното поверие.

(Д.Ил.Димитров). Както се вижда древнобългарският погребален обред с трополагане в грунтова или подмогилна яма, с подбой или без, показва изцяло сарматски произход имащ паралели както в ранната, така и в средната и късносарматската култури, което показва че неговите приносители са били „археологични” сармати. Същото се отнася и за смятаните за хазарски, подмогилни погребения с ниша-подбой.

Една друга характерна особеност на българските погребения с трупополагане, е изкопаването на малки ниши обикновено на напречните стени, за поставяне на ритуалното животно и съпътстващият инвентар. Тази специфика също има своите азиатски паралели. В своите работи писани около 1980 г., Д.Г.Савинов обосновава археологичното отдиференциране на голяма група „погребения в каменни конструкции”[606], предимно в т.нар. „каменни гробове с малки странични ниши”, внезапно широко разпространили се в Централна Азия, скоро след началото на експанзията на Хсюнну (III – II в.пр.н.е.). Устройството на тези страничните ниши в каменните гробове, са предтечи на по-късния обичай, за използването на странични ниши-тайници, за поставянето на съпътстващия погребален инвентар и съдовете с ритуалната храна. В Централен Казахстан в III в.пр.н.е. се появява коргантската култура, или погребенията от т.нар. „коргантаски тип”, (III - I в.пр.н.е.). Погребенията са съпътствани с “тайници” изкопана старнична яма от североизточната страна на гроба, до главата на починалия, където се поставя ритуалната храна (откр. са кости от овца, кон, по-рядко коза, говедо). Липсва приемственост с предходната тасмолинска култура. Териториално най-близък подобен погребален обред, се открива сред синхроното население от Северозападен и Монголски Алтай и Северен Китай (Маоцингоу, Таохун-бала и др.). При усунските погребения също се срещат и странични ниши в които се поставя жертвената храна, т.нар. „тайници”. (АД-КНС) В случая става дума за миграция на население сродно с юечжите и усуните, предизвикана от разширението на държавата на Хсюнну. (АТ-ЭТ) Подобни ниши-тайници се откриват както в катакомбаните некрополи Астана, Караходжа, в района на Турфан (Лубо-Лесниченко 1984) и в Кенколския некропол (Бернщам 1940). Откриват се и при представителите на джетъасарската, кулажургинската, локалните турасуйска и ачикташка култури, около ез.Исък-кул, каракобинската култура в района на Алтай, улгхемската култура в Тува, тесенската култура в Минусинск. Синхронно в Поволжието и Подонието, както и при погребенията от саргатската кулутура по поречието на р.Иртиш, също се появяват много погребения в подмогилни правоъгълни ями

Разпространение на погребенията с "тайници" (по Азбелев)

[606] подобни конструкции се откриват при окуневската култура (III – II хил.пр.н.е.) носителите на която са индоевропейски мигранти смесили се с местни монголоидни племана (глазговската култура, свързана с пратунгусите). Откриват се могилни насипи, обкръжени с правоъгълни каменни огради, от вертикални каменни плочи. Скелетите в гробната яма, разположена под могилния насип, са в положение на гръб, със свити в коленете крака. Антропологическия тип на погребаните е европеиден с лек монголоиден примес. Самата гробна яма е облицована с каменни плочи. Погребалният инвентар се състои от конични по форма, керамични съдове, орнаментирани по цялата повърхност със зъбовидни и пръчковидни насечки, медни и бронзови изделия, листовидни ножове, листовидни острия за копия и стрели, каменни брадви, каменни топки, явно вид оръжие, харпуни, риболовни куки, обици, пръстени. Погребенията са единични, рядко на семейни двойки. Особеност на женските и детските погребения е наличието на глинени, костени или каменни фигурки, изобразяващи женски глави, както и на митолигичен персонаж – човешка фигура с птича глава и птичи крайници. (по История Сибири с древнейших времён до наших дней, т. 1, Л., 1968)

с наличие на странични “ниши-тайници” където се помества ритуалната храна, погребалния инвентар. (АС-ПСРСК) При саргатските погребения тайниците са разположени в близост до главата на погребания, откъм горната напречна стена и са с размери 20X50 см. (ПАДИУ-ВМ-КВСК,стр.71)

Разселението на носителите на тези „вторични” култури добре се съгласува с релефа на региона. Мигрантите се предвижват от ордоските и източномонголските степи на запад. Монголски Алтай, като огромен вълнолом, разделя потока на две: едните се движат около неговите северни склонове и усядат в Западна Монголия, в Тува (улугхемската култура), на Горен Алтай (каракобинската или нар. още буланкобинската култура) и на Среден Енисей (грунтовите некрополи на тесинския етап, или наречен още преходна тесинска култура). Другите се разселват по южните склонове, към Тарбагатай, към Горен Иртиш, в Източен Казахстан (кулажургинската култура). Третите, преминават около северните разклонения на Тяншан попадат в Източен Туркестан и около ез. Исък-кул (турасуйската култура). Разпространенията на тези култури е в периода III – II в.пр.н.е. Тяхната поява в региона между Тяншан и Алтай става внезапно, без да имат връзка с предходното население. Според П.Азебелев, корените на този обичай са източни и са свързани с културата на плочестите могили и културата Дунбей (култури свързвани с предците на Хсюнну и изобщо на “алатайскоезичните” племена). Но в случая, освен че носителите на този обред на запад в посочените територии са европеиди, докато носителите на културата на плочестите могили и културата Дунбей са монголоиди, се наблюдава и съществена разлика в самия погребален обред. Или преносителите на въпр. обред са заимствали елементи от него в резултата на тясното съжителство с носителите на двете изходни археологични култури (плочестите могили и Дунбей). Или живеещите в района на Северен Китай племена “ди” са усвоили елементи от този обичай от своите съседи, в резултата на дългото съжителство и взаимните контакти. Но в III – II в.пр.н.е. Хсюнну се стабилизира и започва своята експанзия на запад, и поради този натиск племената “ди”, в това число усуните и юечжите, са принудени да мигрират към Средна Азия, като най-западно проникналите, се разтварят във формиращата се сарматска среда. Според Азебелев тези мигранти установили се в района на Тарбагатай и дали начало на кулажургинската култура, са всъщност съобщените в китайските хроники племена гекун и уге (уцзе). С.С.Черников дефинира понятието “кулажургинска култура” въз основа на представена серия от лошо и недостатъчно публикувани паметникци. Кулажургинските материали се характеризират антропологически със слабо нарастане на монголоидни примеси, при ясен европеиден тип. Отнасянето на кулажургинската археологическа култура с протокиргизите-гянкуни, или с племената уге (уцзе), се обосновава с териториално-хронологическите, културогенетическите и антропологическите фактори, при всичката условност на предлаганата идентификация. „Суй-шу” съобщава имената на тези племена, разбира се в една по-късна епоха: На запад от Иу (Хами) и на север от Янци (Карашар), близо до предпланинията на Белите планини[607] живеят циби[608] 契苾 (qìbì), болочжи 部洛稽 (buloji), иде, супо[609] 莎婆 (suōpó), нахе[610] 那曷 (nǎhé), уху[611]

[607] съвр. планина Байшан е разположена на юг от Карашар и Хами и се простира от ез.Лоп-нор до р.Едзингол в Гансу и Вътр.Монголия. В случая тя не може да отговаря на посочените Бели планини, тъй като те са на север от Карашар, и това може да бъдат само хребета Богдо-шан.
[608] възстановка в епохата Вей-Тан: “khiēś-b(h)jit”
[609] възстановка в епохата Вей-Тан: “şā-b(h)ā”
[610] възстановка в епохата Вей-Тан: “n(h)ān-γāt”
[611] възстановка в епохата Вей-Тан: “æōw-gwā”

汚鍭 (wūhóu), гегу/хегу[612] 紇骨 (gēgŭ, hégŭ), еде[613] 也咥 (yědié), юйниху или юанхе[614] 袁紇 (yuánhé) и др[615]. Разполагат с 20 хилядна армия. (ПА-ДК,стр.6-9) Всъщност както беше подробно разгледано в първата част на настоящия труд, именно това са племената “цзе” сред които фигурират и булоцзите – носителите на българския етноним.

Подобни малки ниши “тайници” продължават да се използват и от древните киригизи, както при погребенията им с трупополагане, така и при погребенията с кремации. Придружаващите конски погребения, които се срещат и при древните българи, А.А.Гаврилова определяла като “погребения на конници” характерни за региона на Алтай и прилежащите степни територии, в един голям период от време. Най-ранните са от времето на пазирикската култура (IV – III в.пр.н.е.) и се характеризират с големи срубни конструкции, където се поставя починалия, а придружаващият кон или коне, се поставят странично на сруба или върху самия сруб. В някои от по-пищните пазирикски погребения се откриват и колесници. След III в.пр.н.е. пазирикската култура изчезва, но погребенията с кон остават и сред наследилото я алтайско население – техните потомци останали под властта на Хсюнну. Обредът еволюира и се опростява, срубовете изчезват, остават само гробните дървени капаци, като коня или части от него, се погребват странично на изкопаното за целта стъпало на гробната яма, в по-редки случаи – върху гробния капак. Това население, както и предхождащите носители на пазирикската култура принадлежели кам скитския свят, са обозначени от китайските хронисти с названието “динлин” (Dingling) 丁零, в др.кит. и еп. Хан: “trēng-rīng”, “tēng-rīng”, и отговарят на “троаните/фроаните” на Птолемей или “турите” от Авестата. Туран е достигал до Алтай, Тяншан и Дунхуан. По-късната форма е “теле” (Tiele) 鐵勒, в еп. Вей и Тан: “ṭhïk-lək (–rək)” и отговаря на потомците на динлините/тури които се подлагат на постепенна езикова алатаизация, за да се превърнат в градивен материал, за бъдещите тюркски племена след VII – VIII в. (ПА-ДК,стр.38-40) Аналогично съпътстващи конски погребения се срещат и при древните угри.

Другата голяма група български погребения, е тази с трупоизгарянето. Характерно е че няма такова голямо разпространение в Северното Черноморие, изцяло отсъства от Централен и Източен Кавказ, изключая спорните некрополи в Западен Кавказ[616].

Р.Рашев вижда в българските кремации – славянско влияние което смятам за изцяло конюнктурно, несериозно, и не може да се приеме изобщо за вярно.

Тогава как ще се обяснят кремациите в Западен Кавказ, където славяните проникват едва с включването на тези земи в Руската империя?

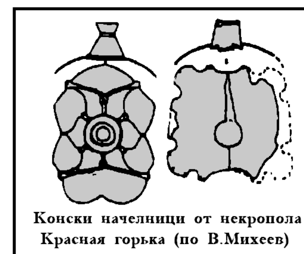
Конски начелници от некропола Красная горька (по В.Михеев)

В.Аксенев прави подробен анализ на погребенията с кремации от Кавказ (Борисово, Дрюсо, които някои археолози свързват с влияние на местното абхазо-адигски или касожко население), Днепро-Донския район (Сухая Гомолша) и опсаните от Ж.Въжарова подобни погребения в България. Според него при погребенията в Кавказ и Днепро-Донския район се среща една особеност, сред погреб.

[612] възстановка в епохата Вей-Тан: “gē-kwət”, “hé-kwət”
[613] възстановка в епохата Вей-Тан: “zhá-ṭhjit”, “иде” вероятно е негов вариант.
[614] възстановка в епохата Вей-Тан: “w(h)an-gē” / “w(h)an-hé”
[615] йероглифните записи са по А.Малявкин. Танские хроники. (УКАЗАТЕЛЬ ИМЕН, НАЗВАНИЙ И ТЕРМИНОВ: стр.363-428)
[616] казвам спорни, тъй като в рускоезичната археологична литература, според някои мнения, тези некрополи са от местното абхазо-адигско население и нямат връзка с българите.

инвентар се откриват специфични конски начелници, характерни изкл. само за аланите, тъй като аналогични са откривани в аланските катакомбни некрополи, и са нехарактерни за древните българи, тюрките, хазарите и пр. Т.е. имаме близкородствен с аланите етнос преминал към кремация. От друга страна той вижда известна прилика на вътр. кремации с кремациите оставени от носителите на именковската култура в Поволжието, култура която изчезва след появата на волжкте българи там, т.е. вероятно е била асимилирана. За носителите на именковската култура има разл. хипотези (славяни, балти, фино-угри, сармати), но най-вероятно това са предците на фино-угорските народности в Поволжието. В заключение авторът смята че носителите на кремационния обред са резултат от сложно междуетническо смесване, между алани, древни българи, фино-угри, вероятно и „тюркски етнос" оставил кремациите с „тайници". (ВА-ЭНК-ХА-3,стр.5-24)

Въз основа на проучванията си върху кремациите в Сухая Гомолша, В.Михеев и В.Аксенов, описват и каква е била самата погребална практика. Първо се е изкопавала ямата след това трупът заедно с част от погребалния инвентар (конската амуниция, оръжие и др. предмети: ножове, оръдия на труда) се изгарял на страни от гробната яма. Когато трупът се овъгли изцяло, огънят се е заливал с вода и след като изстинат, остатъците от костите и предметите се събирали, почиствали се от полепналите въглени и поставяли в оформеното гнездо, или в приготвената за целта урна. Някои от урните са били покривани с плосък камък, или по-голямо парче от керамичен съд. Друга част от съпътств. инвентар не се е изгарял, а ритуално се е деформирал, напр. изкривени на две саби, счупени стремена, и се е заравял в странично изкопания „тайник". След което гробната яма се е заравяла. (ВА,ВМ-НХГСМ-ХА-5,стр.72-74)

Подобни кремационни практики са известни от Средна Азия и Южен Сибир, синхронни и по време на появяване.

Турбаслинска култура (VII – VIII в.) възниква в района на Долното Поволжие, около Уфа (съвр.Башкирия) Основният обред е трупополагане в дълбока гробна яма, ориентирана север/юг, с издълбаване на "тайник" до главата на мъртвия, където се поставяли съдове с жертвена храна, предните части от тялото на кон. В някои случаи се е правел и подбой. Мъртвият е в положение на гръб, с глава на север и ръце изпънати до тялото. Често в насипа над гроба се откриват следи от конски кости. В района на Уфа и Кушнаревския некропол са открити четири погребения с трупоизгаряне. Мъртвият е изгарян извън гробната яма, като на дъното и се поместват събраните на купчина обгорели кости и се е полагал негорелия съпътстващ инвентар от керамични съдове с късове месо, вкл и части от тялото на кон – череп, крайници и кожа. Антропологично турбаслинците са ярко изразени европеиди. В плоскодънната им керамика, се откриват ясни паралели с керамиката на културата Каунчи[617] от Северен Казахстан (Приаралието), както и в подбойно-грунтовоямния обред с трупополагане. Носителите на турбаслинската култура са късносарматско население, родствено с това в Приаралието. (АСССР-СЕЭС,стр.23-25)

Куня-Уаз и **Канга-кала**. Това за две укрепени селища съществували в Южното Приаралие, в Хорезъм, по левия бряг на Амударя. В III – VI в. тук проникват и се установяват племена които имат уникален, несрещан в предишните епохи погребален обред с трупоизгаряне. Погребенията са колективни. След като се изгори мъртвия, черепа и

[617] Културата Каунчи съществува в периода I в.пр.н.е. – VIII в. Наречена е от откривателя си Г.В.Григорьев по имета на селището Каунчи-тепе. Носителите и са обитавали по средното течение на Сърдаря. Те са ранносреднов. население на Канцзюй. Осн. поминък е бил скотовъдство и земеделие в приречните райони. Погр. обред е могилни некрополи с катакомби с дълъг дромос, поздемни и надземни склепове (науси). Керамиката е ръчно изработена, със зооморфни мотиви – дръжки под формата на глава на овен.

костите се събират и се поставят в гнездо оформено на пода на погребално помещение (гробница). Около гнездата с обгорели кости са открити алабастрови[618] маски и части от керамични статуетки, вероятно изобразяващи починалия. Въпросният обред прилича твърде много на описанието, което е оставил Амиан Марцелин, за погребалният обред на хионитите, водени от Крум-бат (Грум-бат) като съюзници на персите при обсадата на византийската крепост Амида в 359 г. В битката загинал синът на Крум-бат. Загиналият принц който бил "чудно красив младеж" е изгорен на клада, като в огъна са изгорени и изображенията на най-близките му приятели, като по този начин, те символично го придружили в отвъдното. А.Марцелин описва това събитие по следния начин: "10. Тази смърт хвърли в мъка царския дом, всички велможи бяха съсипани заедно със скърбящия баща заради внезапната загуба. Бяха преустановени военните действия и започна оплакването на обичания от народа юноша, според техните обичаи. Във военни доспехи трупът на принца беше изнесен и поставен върху обширно и високо скеле, около което бяха направени десет ложи с поставени в тях изображения на умрели хора, така добре направени че приличаха като истински. В течение на десет дни всички хора пируваха, разделени на групи по палатки и отряди, и пееха особени и тъжни погребални песни и оплакваха царствения младеж. 11. А жените със скръбни стенания по техния обичай оплакваха надеждата на народа, загинал в цвета на своята младост….". Когато тялото е изгорено на кладата, костите са събрани и поставени в сребърна урна, която баща му наредил да се превози обратно до родната земя, да бъде там погребана. Като знак за отмъщение и за успокояване духа на загиналия, Грумбат и хионитските предводители решават да не отстъпят, а да превземат Амида и да разрушат и опожарят града до основи! (АМ-РИ) Подобен обред описва „Тан-шу" в двора на канцзюйската държава Ши, където в определят ден от годината се покланяли пред златната урна на предишния владетел.

По археологични данни, аналогичен обред се е практикувал и от населението на Чач-тепе (в близост до Ташкент, всъщност това е д-вата Ши спомената в „Тан-шу"), също хионити. Характерно за черепите в тези погребения с кремация, е че са с ИЧД. Антропологичните възстановки направени от Трофимова показват че това са брахикранни европеиди с монголоиден примес, различаващи се от по-старото население на Хорезъм.

Някои черти от описания погребален ритуал, намират своите аналогии с погребенията с кремация извършвани в Южен Сибир и Минусинск, от представителите на таштъкската култура. (I – IV в.). Тук също първоначално трупът се изгаря, а след това костите се пренасяли в склеп, събирали се на купчина в специално оформено гнездо от трева. Също обичаят да се изготвят алабастрови маски и скулптурки на починалите е широко разпространен при таштъкската култура, и погребенията от Хачи-Хову в Тува. Наблюдава се етническо сродство на населението от тези региони н периода III – V в. Вероятно група племена мигрират от Южен Сибир към Хорезъм, а по-късно по поречието на Амударя и Сърдаря достигат до Северна Бактрия и Фергана. В Бухарския оазис също са открити и погребения с трупоизгаряне, като костите са поставени в керамични урни, костохранилища, наречени осуарии. Този обряд получава широко разпространение след II – III в. и се свързва с по-северните райони на Канцзюй и Фергана. В Бабашовския могилник (Бактрия) се срещат погребения с трупоизгаряне, характерни за по-късните хионити. (БЛ,АС-КРКБ стр.110-138)

[618] **Алабастърът** е минерал, с пореста структура, компактна разновидност на гипса, с характерен млечнобял цвят.

Таштъкска култура. Ареалът на тази култура обхваща района на Минусинската котловина и съвр. Кемеровска област, а периода на съществуване I – V в. Среща се както трупополагането в подмогилни погребения, единични или групови, или в каменни склепове (гробници), така и трупоизгарянето. В Оглахтинския некропол, се срещат погребения в дървени камери от стволове, подобни на класическите скитски срубове. Мъртвият или мъртвите (ако е групово погребение) са подлагали на мумификация, а върху лицата им са били изливани гипсови маски. Срещат се както напълно европеидни лица, така и такива показващи елементи на монголоидност, изявена в различна степен. Също са правени кукли – манекени, изобразяващи починалия. Изработвани са от кожа, напълнена със слама.

При погребенията с трупоизгаряне, обгорелите кости се поставяли или в такава кукла-манекен, изобразяваща починалия, с поставена погребалната маска, или в самостоятелно в оформени гнезда в склепа, заедно с керамика, и миниатюрни модели на оръжия, предмети от бита и домашни животни, малки бронзови котли, също предмети от конската сбруя, стремена, амулети под формата на кръстосани конски глави, зърна от просо с които са поръсвани починалите. Към края на таштъкската култура се появяват големи склепове-гробници с десетки дори над сто гнезда с обгорени човешки кости. (ДА-ОА,стр.187-189)

Трупоизгарянето се смята за обред донесен от население, което е дошло отвън и се е наложило като господстващо, върху по-старото население, представител на предходната тагарска и тесинска култура, което е сходно с представителите на пазирикската култура, т.е. скити или тури/динлини. Трупоизгарянето е известно още от времената на андроновската култура, в нейния „феодоровски вариант”, и се прилага предимно за мъжете-войни. Костите се поставят в специални гнезда на дъното на гробната яма. Могилите са оградени с каменни оградки. (ЯР-КОЮСАЕ-МНК-Н-1999) Но появата му тук, в началото на новата ера, според П.Азбелев има източни корени. Появата на този обичай е синхронен с обособяването на късния, от двата археологични етапа на таштъкската култура, респ. по-ранен „батеневски” и по-късен „тепсейски” етап, като Азбелев обособява по-късния етап още в отделна оглахтинска култура, съгласно най-типичното и представяне в Оглахтинския некропол. В по-ранния етап се проследяват ясно традициите на предходната, тагарска култура и междинната тесинска. (ПА-ДК-гл.1)

Подобен обред с трупоизгаряне са имали ухуанците – монголоезичен народ наричан от китайците Ухуан[619] 烏桓 (Wū-huán). Бичурин (Хоу Хан-шу, гл.120, Повествование за Ухуан) дава и описание на техния погребален обред според китайските извори: Мъртвия заедно с

[619] монголоезичен народ, Wū-huán 烏桓 в епохата Вей-Тан: “æō-wān”. Според Пулебланк Ухуан 烏桓 ·ou-ĥwan < *aĥ-ĥwan = Avar, древното прозношение, в епохата Хан, 烏 – å/æ, 桓, др.кит. wār, еп. Хан wān. Но съществува и топоним Ухуан, планината от която дошли Ухуаните, по реконструкцията на Карлгрен, се произнасяло като “ogwan”, и се нарича от китайците Чишан, което означава „червена планина”. В монголски, червен се произнася като ulan или ulagaja, което фонетично, се предава с китайското ухуан. Най-старото им споменаване е под форма **Цуян** (Quyan) 朐衍 респ. “g(h)o-lán” в епохата на воюващите царства, която е фонетично по-точна и пряко кореспондира с протомонголското *hulaγan, в старомонголски hula'an, hulan, халха-монголски, бурятски, калмикски, ордоски ulān, дунгански xulan, дагурски xulān, hulān, боански felaŋ, fulaŋ – червен. В тунгусоманджурските езици, в прототунгусоманджурски *pula, евенкски xulama, евенски hụlańā, негидалски xolajin, удегейски xulaligi, солонски ụlā, манджурски fulgan, нанайски folgä(n) – червен, протоалтайски *puli - червен. Така че самоназванието им е било вероятно улани/уласи – червени, народа на „Червената планина”. Показва сходство и с названието на съвр.манчжурска етническа група – улчи, олчи, обитаваща долното течение на Амур, в Улчински район на Хабаровския край.

неговия кон и куче, както и с погребалните дарове изгаряли и остатъците от гробната клада заравяли в земята.

Жужаните също са практикували трупоизгарянето. Жужанските погребения от Енисей слабо наподобяват таштъкските от Минусинск. Начинът на изработване на погребалните маски е по-различен. Гробовете и могилите се приближават до средновековните киргизки погребения тип „чаатас". Преобладава трупоизгарянето. Запазените бюстови маски показват силно изразен моголоиден расов тип. (АБ-ИК,гл.3 стр.177) Сходен обред китайские хроники описват и при киданите и кумосите (монголоезични племена): трупът се оставя да виси в продължение на три години, между две дървета в дървен ковчег, след което се сваля, остатъците от трупа се изгарят и заравят в земята. Аналогичен е погребалния обред на селкупите и тюркоезичните карагаси (томски и саянски, носещи името тоба). При древните тюрки, има също сходен обичай. Умрелия престоява половин година, на открито място, за да изсъхне трупа и след това се изгаря, заедно със своя кон и погребалните дарове и се заравя в земята.

Интерсно е че „Бей-ши, гл.97, Суй-шу, гл.83, Повествование за Западния Край" (Бичурин) съобщава за подобен погребален ритуал и в тохарската държава Янци (Карашар): „Умрелите ги изгарят и след това ги погребват. След като изминат 7 дни от събитието (погребението) свалят траура".

Културата „чаатас[620]" (VI – IX в.). Или може да се нарече култура на древните киргизи. Погребалният обред с трупоизгаряне се характеризира с изкопаването на широка квадратна или правоъгълна яма, като стените и се облицоват с вертикални дървени греди (валки). Над дървните греди се поставя капак, най-често плоска каменна плоча. Дъното на ямата е покрито с брезова кора, върху която се поставят обгорелите кости на починалия струпани на куп. В страни от нея се поставят няколко съда, задължително ваза, части от домашни животни, предимно овца, крава, свиня. Заедно с мъртвия са изгаряни и конската сбруя, тъй като се откриват горели метални предмети от нея (разл. видове закопчалки, псалии, стремена). Също освен на купчина, обгорелите кости се поставят и в гърне-урна. В някои от погребенията се откриват и фигурки на домашни животни. Над гробната яма се насипва неголяма могила, която се обгражда с четириъгълна каменна оградка, като в четирите ъгъла се поставят по-големи и високи камъни. (АСССР-СЕЭС,стр.45-52) Характерно за древните киргизи е биритуалността на погребалния обред. Почти всяко трето погребение е чрез трупополагане, като по-рядко е придружавано от погребение на цял кон, или само конска кожа с главата и крайниците.

Като правило при погребенията с трупоизгаряне, задължително в четирите ъгъла се поставят по-високи плоски камъни (стели), а при погребенията с трупополагане, има само каменна оградка. И ако кремациите следват еднотипен обред, при трупополаганията се наблюдава известно разнообразие: погребение с прости ями или ями с подбой, в катакомби с равно дъно, или дъно на стъпла, с придружаващо погребение на кон (погребения на конници), или без кон, с разнообразен съпътстващ инвентар. Налице е смесено население, което не практикува кремацията, но се е инкорпорилало във всички слоеве на древнокиргизкото общество. И при двата обреда се наблюдават връзките с таштъкската култура и доразвитието на нейните традиции.

В по-късната **аскизка култура** (Тува, Хакасия) се е извършвало погребване под могила на изгорелите кости на покойника, но частите от коня: главата кожата и крайниците се полагали без да бъдат изгаряни. (ПА-ДК,стр.22,42,71-72,120-121) Това явление се

---

[620] от хакаското „čaa tas" – камък на войната.

наблюдава още в преходната **тюхтятска култура** (IX – X в.), чийто погребален обред се изразява в кремация на мъртвия с пълното бойно снаряжение и конската амуниция (седло, юзди, стремена). Обгорелите кости и предмети се погребвали в ями с кръгла, овална или неправилна форма. Погребенията са единични, но често се срещат и по две, три купчинки с кости в една яма. В самата могила се идълбавала малка ниша-тайник за поставяне на съдовете с ритуалната храна. Над ямата се полагали части от жертвените животни, без да бъдат изгаряни с покойника: кон, овца, и се затрупвали с надгробната могила, която се обграждала с малка каменна оградка. Кремацията се прилагала за всички мъже, жени, деца. Често се откриват като съпътстващ инвентар, оръдия на труда, монети (китайски от епохата Тан), украшения (при женските погребения). Откриват се и разтопени слитъци от сребро и злато, което показва че някои от украшенията са били изгаряни заедно с покойника. (АСССР-СЕЭС,стр.54-55)

Древните тюрки (Tūjué) 突厥. Основателите на I Тюркски каганат също първоначално са практикували трупоизгарянето. Самите тюрки се формират в Жужанския каганат, като смес от южни хсюнну и езиково алатаизирани европеидни племена (групата теле). Главно по писмени източници се съди са погребалният им обред, тъй като археологически не е ясно отдиференцирана древнотюркската култура. Според китайските хроники, древните тюрки са изгаряли мъртвите, върху специално дървено ложе, заедно с придружаващия погребален инвентар (оръжия, предмети от бита) и бойния кон. След това обгорелите кости и предмети се погребвали под могилен насип. Около могилата се издигала каменна ограда, като броят на камъните, отговарял на броя на убитите врагове. Това се отнасяло за висшите аристократи, като така се издигали цели поминателни съоръжения около гробната им могила. При редовите войни се е правела малка каменна оградка. Но в по-нататъчното развитие на древнотюркското общество, вероятно поради смесването с европеидните племена теле, постепенно кремацията се изоставя и се преминава към трупополагане в подмогилен гроб, със съпътстващо погребение на бойния кон. Най-късното погребение с кремация е в 634 г. на кагана Хели, и в 639 г. на племенника му Хелоху (Heluohu) 賀邏鶻[621]. (АСССР-СЕЭС,стр.31) Според А.Грач киргизките и древнотюркските погребения с кремации са различни и нямат родствена връзка. (ОБ,ВА-КОСГХВ-ХА-8,стр.117)

Както се вижда, погребенията с трупоизгаряне при българите се приближават най-вече до хионитските и древнокиргизките, но с още по-голямо опростяване на ритуала (без издигане на могила и каменни оградки). Липсата на този обред сред волжките българи, и в Централен и Източен Кавказ показва, че той не може да се свърже със савирите, за които се смята, че техните предци са носителите на саргатската култура по поречието на р.Иртиш, характеризираща се с класическия късносарматски погребален обред с трупополагане. Единствена податка дава съобщението на Мирхонд[622], че в древни времена хазарите изгаряли телата на починалите под звуците на барабани и песни. (БЗ-КС-1,стр.150)

[621] в еп. Тан gāluógu или gālākwət, вместо йероглиф 邏 – съвр. и единствена ф-ма luó, зн. караул, патрул, използвам близкия по форма и зн.: 羅 – luó, в др.кит. и еп.Хан rāj, Тан lā, зн.: ловя, изпр. на заточение. За йероглиф 鶻, който предава само сричка, изп. близкия по изписване 骨 – сър.ф-ма gǔ, др.кит. kūt, еп.Хан – Тан kwət, зн.: кости, скелет. Възм.вр. с тюркското qalïq – небеса, qalïqïγ – нирвана, издигане в небесата. (ДТС,стр.412)

[622] **Мирхонд** или **Мухамед ибн Хонд-шах ибн Махмуд** (1433 -1498 г.), ирански историк. той е придворен историк на султан Хусейн Байкар от династията на тимуридите в Херат. Известен е със своя труд «Всеобща История».

Предвид хионитските паралели, може да се мисли че приносителите на вълр. обред са хионити, респ. част от оногурите, за които изворите съобщавта че идват от Средна Азия и Согдиана (Теофилакт Симоката).

Трябва да се спомене и крайното мнение на А.Комар, който определя погребенията с трупоизгаряне в некрополите Борисово, Дрюсо, Тополи, Кочеток, Сухая Гомолша, Новая Покровка, както и кремациите в биритуалните некрополи на територията на салтово-маяцката култура, като оставени от тюркутите (древните тюрки), влели се в хазарската общност. (АК-ГСС-ФУ-2000-1,стр.59) В такъв случай би трябавло да се очаква и значителен “тюркутски” елемент и сред дунавските българи, а на практика такъв липсва.

Така погребалните обреди на древните българи показват недвусмислена връзка със сарматите, хионитите и по-източните племена, мигранти от Източен Туркестан.

Глава II. Митовете за мнимите погребения на Кубрат и Аспарух

1). Съкровището от Малая Перешчепина и мнимият гроб на кан Кубрат. Съкровището е открито случайно на 29.05.1912 г. близо до гр.Полтава, в песачлива местност в дюните по левия бряг на р.Ворскла, в землището на с. Малая Перещепина. Две селски момчета, Альоша Бойко и Карп И. Маджар като пасели овцете, забелязват в дюните вдлъбнатина в пясъка. Разравят я и откриват златен съд. После, казват за откритието си на майка на Альоша. Тя оповестява местните власти и в присъствие на селския пристав Федоровский, започва разкопаване на дюната. Но поради непрофесионалната си, иманярска работа и търсенето единствено на злато, копачите, местни селяни, изпогубват, изпочупват и унищожават голям част от предметите. Имало е много стъклени и керамични съдове които са изпочупени и разпръснати. Много от намерените златни апликации са разкъсани и откраднати от селяните. Тъй като мястото не се е охранявало в първите два дни, селяните допълнително разравят, копаят за да търсят злато за себе си. Пристигналият два дена след откритието, археолог от Полтава И.Зарецкий заварва „върволица селяни, възрастни и деца, с лопати на рамо отиващи към мястото на находката, където вече ровели в пясъка около 20 души, от различна възраст и пол, кой както иска”. (ЗХК,стр.121) Той прави първата фотография и първото описание на находките, но част от предметите вече са разграбени от местното население. Откритите предмети са предадени в полицейското управление в близкия Константиновград, после предадени в Полтава и Петербург. (СП-КЮРС,стр.34) След това в селото пристига археолога от Сант-Петербург Н.Е.Макаренко. Той разпитва селяните как са били подредени находките при първоначаллното разкопаване, опитва се да открие у тях укрити предмети но няма успех. Всичко откраднато вече е препродадено на прекупвачите на старини в Киев и Полтава.

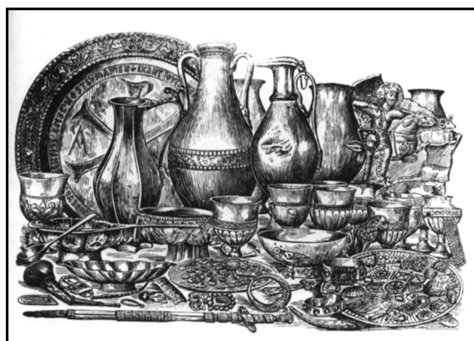

Нещатният член на Императорската археологическа комисия, колекционерът Б.И.Ханенко успява да закупи по-голямата част от тези предмети и след това препродава част от тях, на по-висока цена на Археологическата комисия. Едва след революцията в Русия и Гражданската война, през 1926 г. той “дарява” на вече Държавния Ермитаж останалите в него предмети. Така в Ермитажа попада почти цялото съкровище в обем от 650 златни, 50 сребърни предмета и 69 златни монети.

Още през март 1913 г. на Международният конгрес на историците, провел се в Лондон, руската делегация оповестява историческата общественост за направеното откритие. (ЗХК,стр.124)

Първите изследователи на находката са Н.Е.Макаренко (1912), Б.В.Фармаковский (1913), В.Н.Бенешевич (1913), граф А.А.Бобринский (1914), Л.А.Мацулевич (1927-29) и Н.Бауер (1931). Част от предметите остават в Музея на гр.Полтава и изчезват по време на германската окупация през II-та св. война. Това са: 2 златни ремъчни накрайника, 2 златни апликации, златна торбичка, чифт златни обици, 2 купчета златен брокат, златна монета – солид на император Ираклий и златни гвоздеи.

Едва след II-та св. война, археоложката А.Т.Смиленко в 1963 г., прави археологическо изследване на мястото на съкровището, но нищо не открива. Тя разпитва Карп Маджар за реда и начина на подреждане на предметите. Тогава Маджар се сеща че май е имало късчета от череп, колянно капаче и костни пластинки (астараглии), както и пепел. Но в района сред дюните Смиленко открива много от тази „пепел" която се оказва неогнил хумус. За съжаление химичен анализ не е направен. Наученото от Карп и резултатите си, тя съобщава на Първия межд. конгрес по славянска археология, провел са във Варшава през 1965 г.

През 1966 г. археолозите Е.В.Махно и Л.М.Рутковская правят отново проучване на района но не откриват нищо. Последното проучване е извършено през 1989 г. от смесена българо-съветска експедиция под ръководството на Д.Витанов. (ЗХК,стр.126-127)

Първоначалните интерпретации на изследователите е че съкровището датира от VII в. Опитът на акад. Рибаков да го свърже със славяните, бързо е опроверган и мненията се насочват към степните народи. Унгарските учени Д.Чалан (1939) и Д.Ласло (1955) определят находките като аварски, тъй като откриват много сходни аналогии с аварски находки от Унгария. Д.Ласло прави и възстановка на седло (по части открити в Перещепина, вкл. и две лъвски апликации) по подобие на аварските седла.

А.К.Амброз изказва хипотезата че се касае за жертвеник и тюркски поминателен комплекс, подобно на този на Кюл Тегин[623] в източните части на Тюркския каганат.

Според А.В.Банк (1960) става дума за трофейни византийски предмети попаднали във варварската среда. (СККБХС,стр.39-43)

В своята обобщаваща публикация Б.Маршак и К.Скалон (1972) разграничават находките на византийски, сасанидски и варварски и предвид наличието на монети от времето на императори Ираклий и наследника му Констанс II, управлявали във втората половина на VII в. (641-668 г.) стигат до извода че аварите не могат да са негови притежатели, предвид факта че владетелят на българите Кубрат ги прогонва в Панония, след което поддържа много добри приятелски отношения с Ираклий. Или по-късните монети на Констанс II сечени около 641-668 г., няма как да са аварска плячка. Но след като хазарите покоряват Кубратова България, най вероятно те са били последните му притежатели. (БМ,ДС-ПК)

През 1984 г. Й.Вернер и В.Зайбт (от тогавашната ФРГ) изследват монограмите върху намерените пръстени и разчитат името Кубрат, което преобръща тълкуванията за принадлежността на съкровището. Вернер смята че Кубрат е починал около 650 г. и това е неговото погребение, а част от предметите, вкл. и пръстените са били дар от император Ираклий. Всъщност той греши, Кубрат умира „в годините когато император Константин управлява и умира на запад" както казват Т.Изповедник и Патриарх Никифор, т.е. при

[623] висш аристократ от времето на II Тюркски каганат (682/3-745 г.), брат на Билге каган (716-734 г.) и син на възстановителя на каганата, Кутлуг чор (кит. Гудулу-чжо) (682-691 г.).

последните години от управлението на Констанс II, направил опит да премести столицата в Сиракуза (Сицилия) в периода 664-668 г. и станал жертва на заговор. Или съвсем ясно е че Кубрат е починал между 664 и 668 г.

Твърде екстравагантна хипотеза издига Злата Лвова смятайки, че са съществували двама човека с името Кубрат, единият – владетеля на унугундурите и създателя на „Стара и Голяма България", другият – аварски васал. И с погребението на последния било свързано перешчепинското съкровище.

Други изследователи като О.В.Комар (2000), в по-ново време изцяло тенденциозно игнорират българското участие и преписват Перешчепинския комплекс изцяло на хазарите.

С.Плетньова също изказва идеята, че съкровището трябва да се датира в периода VII – VIII в. Тя не отрича, че част от вещите са принадлежали на Кубрат, но изказва „очень осторожно" (много внимателно) алтернативната идея, че всъщност имаме погребение на хазарски владетел, извършено на дъното на реката и като придружителен инвентар, съкровището е закопано в крайбрежната дюна. (СП-КЮРС,стр.36-37)

В колективната монография от 2006 г. (на В.Залеская, З.Лвова, Б.Маршак, И.Соколова и Н.Фонякова, археолози и специалисти по история на културата, работещи към Ермитажа), се прави подробно разглеждане на историята и находките от перешчепинското съкровище. В заключението писано от Злата Лвова, отново се издига идеята, че това е погребение на знатен варварски вожд. Лвова прокарва отново идеята си за двамата Кубратовци, които за удобство нарича Кuврат и Коврат. Тя правилно отбелязва че подобни комплекси в сърцето на „Стара и Голяма България" на р.Кубан отсъстват и че ако погребаният е кан Кубрат, то границата на държавата му многократно надхвърлят данните от източниците: „между Меотида и Куфис". Поради приликите на много от предметите с намерени такива при аварски погребения, тя смята че погребаният не може за бъде хазарин, а е аварски васал. И за такъв приема или хипотетичния Коврат, или в краен случай – кан Кубрат. Версията за аварския васал, „езичника Коврат" се налага и от факта че българският кан е бил християнин, кръстен във Византийския двор и не е логично да бъде погребан като езичник, „със суетни земни съкровища". Като време на погребението, Лвова отбелязва „не по-късно от 660-те год.". (ЗХК,стр.116)

Както се вижда, въпреки представителността на изследването (публикувано и на български език[624]) тези изводи са много спорни и неудволетворителни!

***

Възниква въпросът – може ли да се говори за погребение, при условие че не са открити кости, изключая късното съобщение на Смиленко по неясните спомени на вече остарелия К.Маджар? Защо Макаренко, който подробно е разпитал селяните участвали в разкопаването, не е отбелязал тази информация? Ч.Балинт и Й.Вернер оказват голямо внимание, на закъснелия спомен на К.Маджар за някакви човешки кости. Но нито Зарецкий, нито Макаренко, подобно нещо не са открили и не са получили такава информация от разпитите на селяните изровили съкровището. Това е твърде важна информация която нито един археолог не би пропуснал. Освен това както казва А.Комар "от археологическата практита е известно, че откриването на човешки кости прави силно впечатление на хора случайно разкопали даден археологически обект, при това не по-малко от намирането на ценности например." Селяните са били изкопали цялата дюна до слоя от бронзовата епоха

[624] „Златото на хан Кубрат. Перешчепинското съкровище." ИК „Класика и стил". С. 2006 г.

вкл., при което могат да попаднат отделни животински кости, но така и нето един не е открил човешки кости. (АК-ПК-СЕ-5,стр.9)

Липсват следи от горене, от жертвена клада, от трупоизгаряне и изгарянето на предметите, които трябва да придружават мъртвия. От друга страна Кубрат е бил християнин, което предполага трупополагане, но придружаващият инвентар, както отбелязва Р.Рашев е пребогат и необичаен за погребение. Единствен довод на който се крепи идеята за гроб, освен разказа на Карп, са откритите парченца дъбови дъски, обвити с парченца копринен плат и метални апликации от обков, смятани за следи от сандък, или погребално ложе. Но наличието на сандък съвсем не означава ковчег, естествено е че предметите преди да бъдат заровени са поставени в сандък. Интересен е фактът че по математически път, въз основа на откритите еднакви метални апликации се изчислява големината на „саркофага" който достига внушителните 2,90 м дължина и ширина 72,5 см. (ЗХК,стр.71)

Въпреки това идеята за гроб на Кубрат, се подема от някои наши учени, още след 1965 г., и се издигна като аксиома сред по-широката общественост. По този повод Ст.Ваклинов пише: „Перешчепинското съкровище се датира в периода непосредствено след 668 г., откогато е последната византийска монета в него. Разнообразни предмети влизат в него, някои от тях много по-стари от края на VII в. Основната част съставят златни апликации и тока от колан, желязна сабя със златни обковки за колчан – всичко това непосредствено свързано с облеклото на знатния покойник, погребан, положен в сандък. Но заедно с тях в гроба, изглежда, е бил заровен и любимият кон на вожда, защото са намерени многобройни апликации от кожените ремъци на сбруята. Към тези останки от погребението се прибавят и многобройни златни и сребърни съдове от различен произход." (СВ-СК,стр.58-59) Вижда се как развихреното въображение на автора, даже "открива" и съпътстващо конско погребение, въпреки че следи от конски скелет няма!

Р.Рашев заема противоположното становище. Придържайки се стриктно към фактите, той пише че: „тълкуването като гроб си остава една хипотеза, при липсата на данни за наличието на човешки кости". Освен това съставът на предметите, многократно надхвърля обичайният погребален инвентар – три пръстена, три двойки гривни, три колана, два меча. По своето разположение съкровището е укрито в глух район, непосредствено в пясъчния речен бряг, и при липса на жертвеник, поминателни огради, следи от култова постройка, не може да са смята и за поминателен комплекс, като този във Вознесенска например, или като дадените за пример от Амброз тюркски комплекси. (РР-П,стр.123)

Тук трябва да съобщим и единият от доводите на Львова, че прешчепинските находки не са тайно заровено съкровище, поради факта, че нямало отличителни белези от ландшафта, които да спомогнат за повторното му откриване от този който го е скрил. (ЗХК,стр.102) Възниква въпросът, може ли да се сравни ландшафта на местността в 1912 г. с този от 664 – 668 г.? Естествено че не. Също е непростимо за професионалист като Львова, да търси паралели между данните от изворите са живота на Кубрат, и фантастичните истории, съчинени и описани в класическият татарски фалшификат на пантюркиста Фархат Нурутдинов - "Джагфар тарихи", което тя прави! (ЗХК,стр.186)

По-важни предмети от съкровището

Описаните предмети съхранявани в Ермитажа са много, затова ще се спрем на по-важните от тях, най-вече имащи връзка с кан Кубрат.

Безспорно, най-важните предмети от съкровището, за които със сигурност може да се каже че са принадлежели на Кубрат, са пръстените с монограмите, удостоверяващи тази принадлежност. Те са три на брой, с размери на халката 2,6 – 2,7 см, а на щитчето 1,6 см. Пръстените са сходни по изработка и се отличават само по издълбаните кръстовидни монограми. На единият се чете: В долната част **X**, в горната **O**, след това на лявото рамо е буквата **B**, противоположно на нея е **P**, в долна част, към долните рамена на **X** е насложена буквата **A** пак в горната част под **O** имаме насложено **T** , а над самото **O** е насложен **Y**, или като прекръстване се получава **XOBPATY** (Ховрату – на Ховрат).

Другият пръстен на Кубрат съдържа повече букви. Именно него разчитат Й.Вернер и Зайбт като „на Ховрат патриция". Изписването на името следва същия път, но **B** е в срещуположна позиция спрямо **P**, тъй като в дясното рамо е добавено съчетанието **ПТК** – съкратен запис на титлата „патриций" във византийските сфрагастични материали. Известно е от източниците (Т.Изповедник, П.Никифор) че Кубрат се е покръстил и е получил титлата патриций от император Ираклий.

Третият пръстен е със сходен, почти идентичен монограм, но четенето е твърде спорно, тъй като наличието на буквата **N** не е добре видно. Залеская (1989,1997) предполага се че надписът е **BATOPXANOY ПATPIKOY**. (СККБХС,стр.43-44) Според Р.Рашев това четене е много съмнително и всъщност имаме също пръстен на Кубрат с идентичен монограм, което е много по-вероятно. (РР-П,стр.121) Също така липсата на буквата **N,** прави прочита на Залеская неверен. Така че всички пръсени носят монограма на Кубрат (Ховрат). Сравняването на монограмите показва, че са напълно еднакви, но вероятно са правени от различни майстори, което обяснява и по-различната форма на буквите. Със сигурност може да се каже че става дума за два варианта на един същ монограм – този на Кубрат. Твърде вероятно единият да е изработен от византийски майстор, а вторият да е неговата имитация от местен български майстор, предвид лошото изписване, или по-точно копиране на буквите, подобно на рисунка.

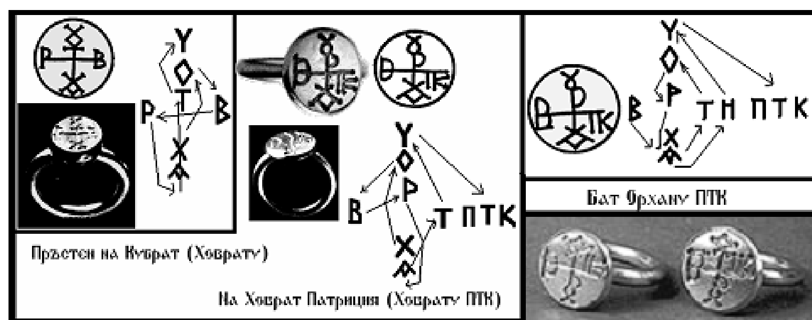

Открити са още пръстени. Единият е с диаметър на халката 2,1 см, размери на плочката 1,2Х0,9Х0,6 см. Плочката е куха с форма на пресечена пирамида и върху нея е изрязана фигурка на лежащ лъв с глава в профил гледащ на ляво. По стените на пирамидката има гнезда и следи от инкрустация с камъчета от лилав гранат. Подобни пръстени са открити при погребението от Глодоси. Според Луконин родината на тези пръстени е Иран, където те са разпространени между IV и VII в. (ЗХК,стр.163)

Сравняване на т.нар.пръстен на Органа с този на Кубрат

Други три пръстена с тегло съответно 12,50, 14,47 и 13,13 г. представляват халка с гнездо за скъпоценен камък. Камъните според химичния анализ, са сапфири с предполагаем

произход от о-в Цейлон. Изработката на пръстените е местна “варварска” копираща подобни пръстени разпространени тогава във Византя.

Явно в комплект с последните три пръстена е и намерената златна обица с тегло 11,35 г с висулка от сапфир. (ЗХК,стр.270-272)

Интересно е и колието, направено от свързани 26 златни византийски солида на Ираклий и синовете му Ираклий, Ираклий-Константин и Ираклион, и на император Констанс II, върху които местен майстор е поставил златни “кабошони” (гнезда), в които е имало перли. Тъй като гнездата са запоени върху портретите на император Ираклий с който Кубрат е в приятелски отношения, възниква спор, защо българският кан се отнесъл с неуважение към образа му. Но това не може да е довод, тъй като във “варварския свят” където битуват натурално-стоковите отношения, монетата се възприема като къс злато, подходяща за изработването на накит.

Открити са и други 33 златни монети с образа на Ираклий и Ираклий-Константин, без кабошони, част от тях са с по две странични дупчици, което показва че са били също част от накит, и 6 монети свързани, всяка с едно златно топче. Предназначението на последните е неясно, но А.Семьонов смята че най-вероятно са се прикрепвали към конска сбруя. (ЗХК,стр.259-268) Според Й.Вернер, най-късни са монетите на Констанс II (641 – 668 г.) са сечени в периода 642 – 647 г. (ЙВ-ПНМПХК,стр.19-20)

Друг важен атрибут на владетеля са откритите остатъци от жезъл. Представлявал е дървена палка обкована със златно фолио, а на върха е имало лъвска фигура. Възстановката е направена от А.В.Семьонов. В миналото Ласло смяташе двете симетрични огледални лъвските изображения за част от обкова на седло. По-вероятно двете релефни пластинки, са били свързани една с друга, и са образували лъвска фигура, както смята А.А.Бобринский. Лъвът е с размери 9Х8 см. (ЗХК,кгр.311)

Голямата катарама изработена от злато и стъкло с размери 17,8Х5,7 см. вероятно също е принадлежала на Кубрат. Всъщност за всички предмети, изкл. пръстените с монограм, може само да се пердполага, че част от тях са били събственост на Кубрат, без да може да се докаже по категоричен начин!

Изработката е характерна за степното изкуство от времето на Великото преселение на народите, в т.нар. “хералдически стил”. Широко разпространени са при аварите.

Вероятно е принадлежала към патрицианския пояс, даден на българския владетел от император Ираклий. Според „Монемвазийската хроника” по това време българските катарами са били на мода във Византия. Освен токата е съхранен и накрайника на колана – 13,5Х5,5 см. Представлява споени златни листове със щампована украса във формата на мрежа, листа и бисерни зърна. На самия колан е имало златни апликации, т.нар. „псевдотоки” – открити са 14 броя. Така целият патрициански колан може да се възстанови как е изглеждал.

Една от най-важните перешчепински находки е сравнително добре запазения меч с халка на дръжката и ножницата му. Желязното острие е силно корозирало и се е запазило като няколко отделни фрагмента, общата му дължина е била около 90 см, най долната част на острието е загубена. Канията е с дължина 94,2 см. Мечът е тип палаш – прав и едноостър, предполага се, че в края острието е било двуостро. Дръжката е с дължина 17,3 см, облицована с релефни и богато инкрустирани пръстеновидни златни пластини и завършва с прикрепена златна халка (пръстеновиден ефес). В долната си част има напречна пластина, ограничител за ръката също облицована със злато. Основата на самата дръжка е била от дърво, закрепено с медни нитове към черена и самото дърво е било облицовано със златните пластини. Дървената част почти е изгнила нацяло. Самата ножница също е била изработена от дърво, тъй като микроскопски са открити следи от дърво върху острието. Над дървото което не се е съхранило са били закрепени облицовъчните златни пластини обвиващи цялата кания. В горната и средна част на канията има допълнителни богато инкрустирани облицовъчни пластини свързани с портупейни пластини "петлици" под формата на три полуокръжности, за закачване към колана.

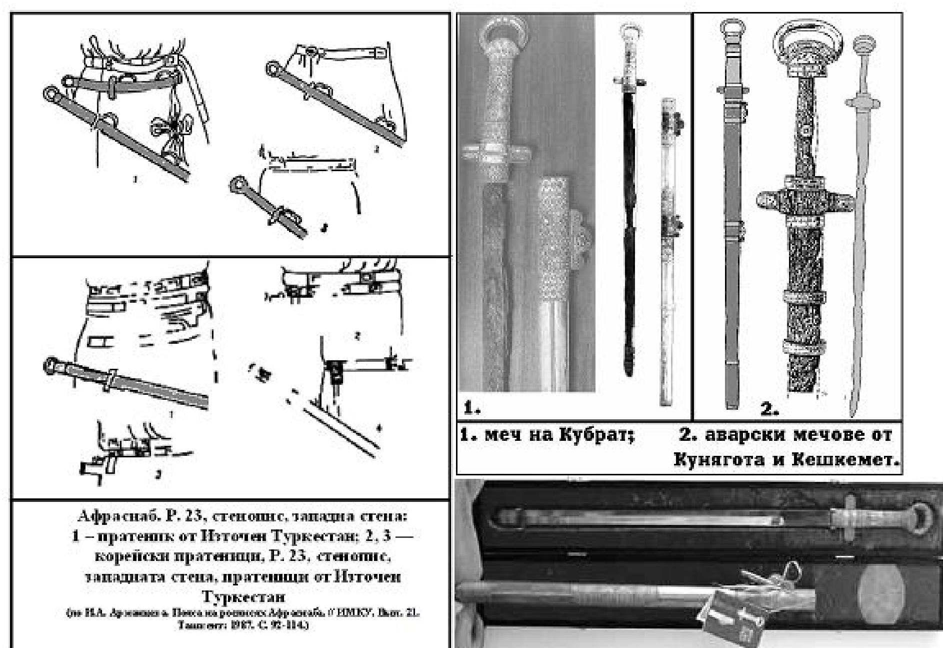

Подобни мечове-палаши с халковиден (пръстеновиден) ефес са много характерни за аварите. Произходът на този тип мечове е свързан с Централна Азия, от времето на късния бронз и скитската епоха, първоначално възникват сред племената на карасукската археологическа култура. Известни са е в находките от северните провинции на Китай, Вътрешна Монголия (Чжун Сук-Бе 2000), Минусинската котловина (Членова 1971), Алтай (Суразаков 1988), а също и от изображенията върху менгирите – елeновите камъни, разпространени върху тази територия в периода X – V в.пр.н.е. (Савинов 1994). Скрипкин смята, че появата на мечовете с пръстеноведни ефеси при сарматите, е явен белег за източни културни традиции и произход. При сарматите тези мечове са дълги и двуостри, в следващите векове, при късните сармати и аварите, се наблюдава преминаването към едноостри мечове-палаши, които са по-леки и с по-тясна режеща част, и по-удобни за схватка. Според Лвова, мечът е изработен във Византия, но той се отличава от класическите византийски мечове. Майсторите са го изработили съобразно "аварската (и българската) мода" и "варварския вкус". Аварите също са получавали от Византия подобни мечове, което показва съществуването на византийски оръжейни работилници, обслужващи и търгуващи с

“варварите”. (ЗХК,стр.174-187) Хипотетично може да се предполага, че този меч е изработен специално за Кубрат при получаването на патрицианския сан. За изработката от византийски майстор свидетелстват гръцките букви А,В,Г,Δ,Е, щамповани върху, различните пръстеновидни пластини, използвани за изработката на дръжката. Според античната традиция, така майсторите са бележели последователността на сглобяемостта на елементите. (ЙВ-ПНМЧХК,стр.26-27)

В ранносредновековните стенописи от Афрасиаб (Самарканд) са нарисувани точно такива мечове, идентични с аварските и с меча на Кубрат. При това в приносителите на този тип мечове, древният художник е изобразил „пратеници от Източен Туркестан”, т.е. от държавите в Таримския басейн. Според А.Комар, мечът е изработен от визанитийските майстори съобразно вкусовете на номади, намиращи се под културното влияние на Согд и Персия. (АК-ПК-СЕ-5,стр.38,47)

Открити са останки от още един меч, но само като фрагмент от 21,4 см с част от ромбовидния ограничител за ръката. Открити са също портупейни пластини и фрагменти от облицовката на ножница, която вероятно е била за втория меч. (ЗХК,стр.240-243) За наличието и на други оръжия съдим по откритите В-образни пластинки, като и две **Р**-образни пластинки използвани за закрепването на канииte на два кинжала (които не са съхранени). Също е открито и лошо запазено острие на бойна брадва. (ЗХК,стр.301-305,361) Като оръжейна принадлежност е и златна пластина част от отвора на колчан за стрели. Д.Ласло посочва че е подобна на откритите аварски колчани. (ЗХК,стр.307)

Интересни са и сребърните прибори за миене – визанитйска изработка. Представляват лъжицовидно черпаче и сребърна кана. Черпачето е високо 7,25 см, с диаметър 25,2 см и дължина с дръжката 38,5 см. Оформено е като десетлъчева звезда, с вдлъбвания между лъчите и листовидни орнаменти в центъра. На дръжката има гръцки надпис съобщаващ: „това е съд за миене на ръце съдържащ 8 литри, 1 унция и 20 грама” На дъното има клейма с името на император Маврикий (582-602 г.). Употребата на такива съдове във Византия, води началото си от античната традиция. Каната е също осемстенна, със стойка във вид на осмоъгълна звезда, дръжката и` е изработена отделно и после запоена към тялото. На дръжката има фигура на пантера и два делфина. Вероятно този комплект е един от даровете направени от Ираклий при покръстването на българските първенци в 619 г., или са трофейни ? (ЗХК,стр.140-144)

Блюдото на епископ Патерн, епископ на Томи (Констанца) в годините 491-518, е друга важна находка от съкровището. При самото разкопаване е било частично повредено от селяните които са го дърпали грубо, без да го разровят нацяло, което е довело до частично

разкъсване на периферията му. Диаметър на съда 61 см, диам. на дъното 31,8 см, тегло 6 кг и 243 гр. Блюдото е позлатено с живачна амалгама. На дъното има четири клейма от времето на император Анастасий (491-518 г.) и клеймо с името на комит Йоан Патлагониец, заемащ поста комит на обществените дарения в 498 г. В центъра е разположен „Христовия монogrом" – кръстосани букви **Х** и **Р**, отстрани има гравирани буквите **А** и **ω** - хризма, а около него има кръгообразен латински надпис, като началото е обзначено с кръст: EX ANTIQYIS RENO VATUM EST PER PATERNUM REUERENTISS EPISC NOSTRUM AMEN. (От древното е възобновено, от достопочтенния наш епископ Патерн. Амин. (ЗХК,стр.130-135)

С Томи (Констанца) се свързва и позлатената амфора с височина 48,5 см и диаметри, най-широк 28,5 см, при основата 12,7 см. На дъното има кръстовидно клеймо на император Анастасий или Юстиниан I, поради лошата му съхраненост не може да се разчете със сигурност. Дръжките и са във форма на делфини. При позлатяването е използвана живачна амалгама. Начинът на позлатяване, наподобява блюдото на еп. Патерн. Не е ясен начинът на попадане на тези два съда в съкровището. Едва ли предмети принадлежали на епископ ще бъдат подарени на варварски владетел. По-вероятно са трофейни. При един от своите походи аварите разграбват гр.Томи, а в началото на своето управление Кубрат е аварски васал.

Предмети от съкровището

За другото блюдо, изработено от ковано сребро с кръст в центъра с венец от бръшлян, Й.Вернер смята че е също част от подаръците на Ираклий. То е с диаметър 30,9 см и тегло 7 кг и 472 гр. На дъното му има пет клейма от втория период на управление на Ираклий (629/30-641). Този тип блюдо се е използвал за поднасянето на дарове. (ЗХК,стр.145-147)

Две гривни с инкрустации, изработени от лято злато и стъкло, с винтов щифт за закопчаване, също са с византийски произход. Теглото им е съотв. 232,82 и 228 гр. Изработката е византийска, с традиции от римското време. Подобни гривни са откривани в на територията на съвр. Унгария от IV в. (ЗХК,стр.153), (ЙВ-ПНМПХК,стр.21)

Открити са и други две, масивни ляти гривни от злато, с диаметри съотв. 6,6 и 6,9 см и тегло 133, 8 и 126,46 гр. Подобни гривни, са широко разпространени в Подунавието и северното Черноморие, в периода VI – VII в. (ЗХК,стр.156)

В групата на гривните трябва да посочим още комплекта от чифт златни гривни с изумруд и златна торква, също украсена с изумруд. Гривните се състоят от плочка и дъга. Закопчаването към ръката става посредством щифт, разположен в гнездо между плочката и дъгата. Както върху плочката така и върху дъгата има множество запоени гнезда в които са били поставени изумруди. Съхранили са се само правоъгълните изумруди, закрепени в центъра на плочките. Теглото на гривните е по 217,1 гр, а размерите на плочките 3,5Х3 см.

тъй като гривните не са идеално кръгли, а леко приплеснати, диаметърът им е между 6 и 8 см. Аналогична двойка гривни е открита и в аварското погребение от Кунбабони. (ЙВ-ПНМПХК,стр.20)

Торквата представлява вид огърлие от усукана златна тел и златна плочка с размер 1,88Х3,55 см. на самата плочка има четири кръгли и едно правоъгълно гнезда за изумруди. Подобни торкви са били разпространени и при аварите.

Предметите са византийска изработка и се смята, че са принадлежали на знатна жена, тъй като са типични византийски женски украшения. Коя е тя си остава загадка – може би съпругата на Кубрат? (ЗХК,стр.251-256) А може и предвид сборността на съкровището, много по-вероятно е да няма връзка с българския владетел.

Има и още една златна гривна, принадлежала вероятно на същата знатна дама. Състои се от дъга и верижка, тегло 71,37 гр. Върху дъгата има запоени 4 петлици в които е имало поставен перлен наниз. дъгата се закопчава към верижката с помощта на щифт. Тъй като традиционно византийските верижкови гривни са се изработвали винаги с две дъги, предполага се че гривната е дообработвана от местен „варварски" златар. (ЗХК,стр.155) Тъй като такъв тип гривна се е носила само от жени, Й.Вернер предполага че с Кубрат е била погребана и умъртвена жена, което е абсурдно и изцяло нереално. (ЙВ-ПНМПХК,стр.22) Това е недопустимо не само за един християнин, но и за сарматските традиции като цяло.

Всъщност наличието на предмети принадлежали на жена, показва че това е съкровище, събирано от различни източници и далеч не всички предмети в него са принадлежали на Кубрат.

Друга важна група находки са различни прибори за хранене. Златната лъжица с гнезда за брилянти, дълга е 20,5 см, тегло 123,99 гр. Изработена е от ковано злато, гнездата за брилянтите са запазили остатъците от залепващата паста. Лъжицата показва специфични, невизантийски степни традиции на изработка. (ЗХК,стр.274) Й.Вернер посочва че подобна златна лъжица е открита и в аварското погребение в Кунбабони. (ЙВ-ПНМПХК,стр.14)

Към приборите за трапезата е принадлежал и златният рог-ритон, дълъг 29 см., изработен от два конуса споени в „коляно" и гърловидно конично разширение с инкрустации. Подобни „ритони" имитиращи рог, са откривани при аварски находки (Боча, Кунбабони), също в съкровището от Наги Сент Миклош, което показва че се касае, или за аварски трофей, или за изработка на предмета от аварски майстори. Подобен рог-ритон е открит в Северното Черноморие в погребението от Келегей при устието на Днепър. (ЙВ-ПНМПХК,стр.14)

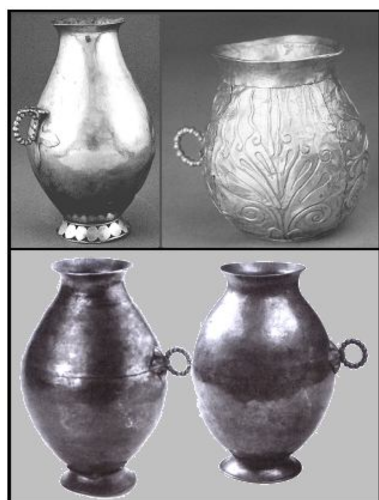

Открита е още една орнаментна златна ивица с дължина 7,8 см и ширина 0,4 см. Подобни ивици има в местата на съединение на двата конуса на златния рог, което показва че най-вероятно тази ивица е останки от несъхранил се втори рог. (ЗХК,стр.190)

С източен произход е и златна чаша кана с височина 19,7 см. Има висока стойка, примковидна дръжка, крушовидно тяло и оформено извито навън устие. Подобни по изработка са каните от съкровището от Наги Сент Миклош. Този тип съдове са типични и за аварите. Срещат се в Согд, при ранните киргизи (Южен Сибир, Тува) и Китай – епоха Тан. (ЙВ-ПНМПХК,стр.15)

Сходни по форма и изработка, са още две сребърни чаши-кани, с височина 26,4 см. Имат кръгло извито навън устие, бомбовидно тяло със спояващ шев по най-големия

диаметър, и кръгла поставка. Изработени са от ковани и споени сребърни листове. Дръжката е пръстеновидна. Аналогични предмети има откривани в Южен Сибир и Согд. (ЗХК,стр.284) Също и в аварските погребения от Кунагота и Кишкьорош-Вагохид. (ЙВ-ПНМПХК,стр.16)

Близка по форма е и чашата-бокал с височина 10,4 см. Чашата е със същата крушовидна форма и пръстеновидна дръжка. Изработена е върху дървена основа върху която са наковани златни пластини със стилизирани растителни орнаменти и централно изображение на горящ храст. Предполага се че изобразява юдейската легенда за „вечногорящия храст" на Мойсей, от който той чува гласът на Бога. Вероятно чашата е с хазарски произход.(ЗХК,стр.280)

Към тази група са още 5 на брой чаши със столче, изработени от злато, височина 10,3 см. Чашите са инкрустирани с растителни орнаменти. Изработката на такива чаши се свързва със средноазиатското согдийско изкуство, а разпространението им е твърде широко, от Аварска Панония до Тански Китай. В Самарканд са изработвали подобни чаши но от глина през VII в. Предполага се че в Средна Азия първоизточникът на този вид чаша идва от Китай. (БМ,ДС,ПК,стр.15) Според Маршак, въпреки източните си аналогии, тези чаши са местни (т.е. вероятно древнобългарски?) изработени в Северното Черноморие, тъй като майсторът е комбинирал византийски и източни мотиви в орнаментите. (ЗХК,стр.286-287)

Аварски находки от Боча, Кунбабони, Кунагота, Сегед-Атокхаза, Озора и Кишкьорош-Вагохид, показващи прилика с предметите от Малая Перешчепина.

Подобни са още три златни чаши със столче, но са отличават по формата на орнамента. Височината е 10,4 см. Две от чашите са работа явно на друг майстор, тъй като са с по-лошо качество, по-груба изработка, изкривяване на кръглата форма и наличие на кръпки, с които са запушвани дупки в метала получени при изковаването му. Маршак ги определя като типични согдийски. (ЗХК,стр.288-289)

Интересна е и златната чаша със столче, жлебове и следи от перлен наниз. Висока е 10 см, тегло 215,9 гр. по форма прилича на описаните вече „согдийдси" чаши, но тялото е гладко и вместо орнамент е използван жлеб получен от запоени успоредни пластинки. Жлеба е по диаметъра на чашата и меридионално по посока на столчето. В жлеба има златна тел върху която е имало наниз от перли (несъхранени). Също по тялото на чашата има запоени гнезда за перли. Чашата е местна оригинална изработка. (ЗХК,стр.291-292)

Други две чаши със столче с височина също 10 см, се отличават само по орнаментите си. (ЗХК,стр.290)

Групата на сребърните чаши е съставена от няколко вида чаши със столче, имащи същата форма и отличаващи се по орнаментите си.

Интересни са пет чаши със столче, изработени от ковано сребро, гладки без орнаменти, с хоризонтален ръб по диаметъра. върху столчето има знак – гръцката буква **λ** изписана трикратно. Аналогични чаши с аналогичен знак, тройно изписана **λ** са откривани сред аварските находки в Унгария. Предполага се че тези чаши са аварски трофеи. (ЗХК,стр.294) Четири сребърни чаши със столче са с височини 11,5 – 11,8 см. Имат ръб по диаметъра и спираловиден орнамент. По изработка приличат на подобните златни чаши, което показва че са дело на един и същи майстор. (ЗХК,стр.296)

И последният вид сребърна чаша е най-лошо запазен. Липсва знак **λ** на столчето. Висока е 11,2 см. Има специфичен пояс от розетки обхващащ диаметъра на чашата. Според Маршак всички сребърни чаши от Перещепина са дело на трима майстори, а златните – от двама. (ЗХК,стр.298)

И последната чаша от Перешчепина е стъклена, лошо съхранена, полусчупена. Височината и е 9,5 см. Направена е от тъмнозелено стъкло. Технологичният прототип на този тип чаши е познат от Близкия Изток – Сирия и Палестина още от III – IV в. Подобни чаши са откривани и в Крим, в древнобългарско селище от VIII – IX в. Кордон-оба, както и сред аварски находки. По данни на Макаренко, имало е доста стъклени чаши, за съжаление унищожени от селяните, при разкопаването на съкровището. (ЗХК,стр.362-363)

Друга група съдове в перешчепинското съкровище са т.нар. „сасанидската група” съдове. Най-важният им представител е сребърно блюдо с изображението на ловна сцена: шах Шапур II (310-363 г.) преследва диви овни. Блюдото е с диаметър 23 см, тегло 588 гр, но в лошо състояние, частично съхранено, разкъсано от селяните при изравянето. Това е типично иранско блюдо с изображението на “царския лов”: царят-конник триумфира с успешния си улов – илюстрация на “хварната” божествено предопределения “късмет” на владетеля. Известни са много такива сасанидски блюда, като владетелите на тях се разпознават по специфичните корони, различни за всеки един сасанидски шах. Според Маршак, някои особености в облеклото – спираловидните къдрици коса зад ухото и липсата на “апазек” (задължителен надгръден знак, в официалния костюм на всички шахове от IV в.) подсказват че изобразения може и да е Шапур I (241-272 г.), и затрудняват точното датиране на находката. (ЗХК,стр.165)

Друг представител на тази група е златната кана на високо столче. Изработена е от злато, височина 36 см, тегло 2 кг и 590 гр. Каната е с крушовидно тяло (леко смачкано от едната страна, при изкопаването от земята), тясна гърловина и широко елипсовидно устие,

закрито от капаче, свързано с халка към дръжката. Между крушовидното тяло и гърловината има релефен изпъкнал вал. Двата края на дръжката са оформени като релефни глави на онагри (кулани или диви магарета), чийто лов е бил популярен в Иран (В епоса "Шах-наме" героят Рустам е изкусен ловец на тези животни, същото се отнася и за шах Бахрам V Гур) (ЗХК,стр.168)

Споридд Луконин каната е произведена в V в. Подобни съдове са открити и в съкровището от Наги Сент Миклош, свързвано традиционно от българските изследователи с Първата Бълг.д-ва. (Мнението не се споделяше от проф. Рашо Рашев, който смяташе съкровището за аварско.)

Третият представител на "сасанидската група" е сребърна чаша, широка и плитка като блюдо, но на тясно високо столче. Изработена е от ковано сребро, вторично позлатено. Диаметърът е 14,9 см, тегло 470 гр. Самото тяло на чашата е разделено на шест триъгълни участъка от шестлъчна звезда, чиито лъчи са вдлъбнати лъжичковидни улеи. Чашата е богато инкрустирана с фигури на птици, животни, растения и изобразява представата за света съгласно зороастрийския мироглед. Според иранците, светът са дели на 7 кишвара (части) като един е централен, а 6-те са разположени около него. От вътрешната страна между лъчите се образумат 6 вдлъбнатини със сърцевидна форма. Находката се датира към IV – V в. (ЗХК,стр.166-167)

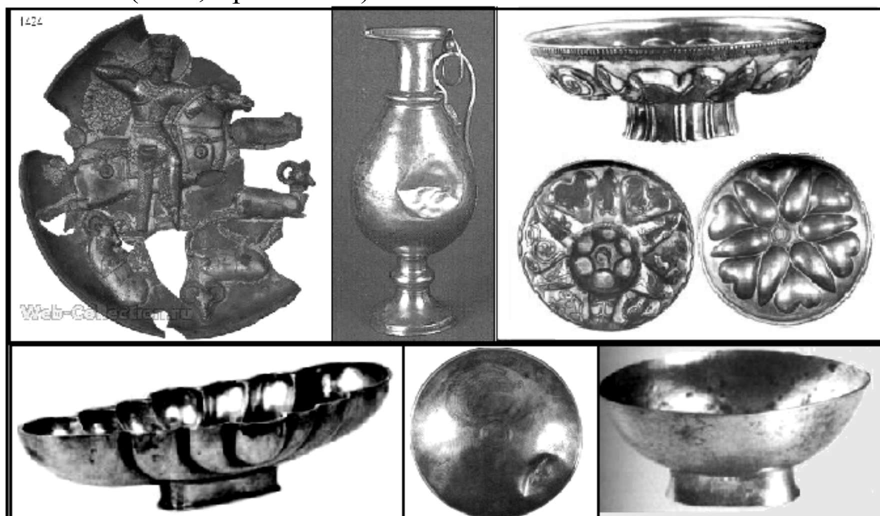

Четвъртият представител на "сасанидските съдове" е златна лъжичеста чаша. Тя е с елипсовидна форма, като тялото и представлява 7 успоредни извити улеи, 1 централен, най-дълъг и три двойки симетрични на него. Отново имаме числото 7. Сръбърни чаши с такава форма, но с богата декорация са разпространени в Иран към IV – VII в. Това кара Луконин, да смята златната чаша от Перешчепина, която е без декорации, за по-ранен екземпляр, вероятно от V в. Между VI и X в. Този тип чаши проникват и в Китай, чрез согдийските търговци. По-късно тази форма се появява и във Византия.

Петият "сасанидски" представител е сферична златна чаша. Диаметърът и е 19,3 см, височината 4 см, а теглото 619 гр. Инкрустирана е с вълниста релефна декорация която оформя 10 радиални сегмента изхождащи от централен гладък кръг. От външната страна на дъното има лошо съхранен сасанидски надпис, който според Луконин е съкращение обозначаващо притежателя на съда. Находката е датирана през V – VI в.

И последният "сасанидски" съд е грубо кована, широка елипсовидна златна чаша на краче, с дължина 11,4 см, ширина 9,8 см, тегла 236,1 гр. Чашата е гладка, без орначменти. По-грубата изработка показва, че това не е собствено "сасанидски" съд, а негова "варварска" имитация, вероятно от Източното Закавказие. (ЗХК,стр.172-173)

Произходът на “сасанидските съдове” сред съкровището преписвано на Кубрат, поставя някои въпроси – как тези съдове са попаднали там. Едната възможност е те да се директен подарък от император Ираклий който воюва успешно с Персия в Закавказието и прониква в Северен Иран. Като втора възможност е вероятността, български отряди да се взели участие във византийско-персийската война, като съюзници на Ираклий, но източниците не съобщават за това. Трета възможност е тези съдове да се били хазарски трофеи, тъй като хазарите са също съюзници на Ираклий и след това да са попаднали при Кубрат. Също възможно е и да са придобити по пътя на търговията, тъй като согдийските търговци осъществяват активна търговия със “сасанидски” съдове в Средна Азия, Черноморието и Приуралието през това време. Много сасанидски блюда и съдове от такъв произход, са открити в Поволжието и района около гр.Перм. Другата възможност е изобщо да не са принадлежали на Кубрат, предвид сборния произход на съкровището.

Друга група находки са различните детайли от конска сбруя на които няма да се спираме подробно. Това са 140 полусферини златни релефни апликации с диам.3,6 см, вис.2,5 см, 4 полусферични златни апликации с друга форма и диам. 3,2 см, вис. 1,3 см, различни видове златни ремъчни накрайници, 85 фигурални златни апликации с полуелипсовидна форма, дълж.3,7 см, шир. 3,3 см и височина 3,2 см, 14 златни декоративни накрайника с по-сложна форма, 5 кръгли апликации с бордюр и щифт за закрепване, две дъговидни златни облицовки за “челата” на седло, чифт сребърни стремена и др. (ЗХК,стр.229,231,225-227,236,243,310,352-353)

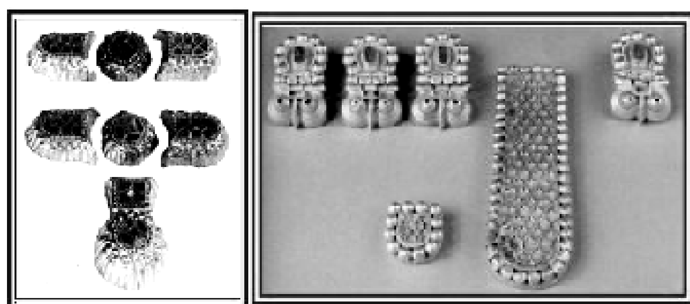

Открити са още множество токи с различна форма, за колани, накрайници за колани “хералдически тип”, следи от златната облицовка на малко ковчеже, 230 цели ромбовидни златни апликации и 51 фрагмента, за голям сандък, смятан за саркофаг, фрагменти от керамика с вълновиден орнамент, златна фигурка на птичка, стояла върху поставка от неизвестен предмет, 3 златни сферични копчета и др. по-дребни детайли.

***

Основният въпрос който стои и днес пред изследователите, е Перешчепинското съкровище, укрито съкровище ли е, или погребение на знатен вавварски аристократ. За съжаление хищническото иманярско “разкопаване”, извършено от перешчепинските казаци нанася непоправими щети. При това не толкова от откраднатите златни предмети, отколкото в нарушаването на първоначалния порядък и разположение на вещите, което би дало ясен отговор на въпроса.

Привържениците на идеята за погребение, се основават единствено на закъснелите съмнителни подробности съобщени от Карп Маджар на археоложката Смиленко. Но смятам че въпросната теория има съществени слабости:

1. За да изгори човешкото тяло, е необходимо температурата на горене да е 800-1000˚С, което подсказва че в района на съкровището би трябвало да се открият следи от голяма жертвена клада, а такива не са открити.

2. При древните българи е характерно трупополагането в грунтова яма, по-рядко с подбой, или трупоизгаряне. При кремацията костите се събират на куп в урна или гнездо, а

придружаващият инвентар – в ниша “тайник”. Но и в двата случая погребален инвентар е сравнително беден, а находките от Перешчепина показват изобилие на златни и сребърни предмети, изобщо това е най-богатото “погребение” на “варварски” аристократ в Европа от това време.

3. За такова пищно погребение липсват каквито и да е било поминателни знаци, също липсват данни за гробна яма и нейното оформяне.

4. Нелогично е самото местоположение на погребението. Кубрат умира в зенита на своето могъщество. Логично е да е бил погребан с необходимите почести в столицата си, или близко до нея. Въпросът за столицата на Кубратова България също не е решен еднозначно. Смятаната за такава в близкото минало – Фанагория, днес се отхвърля от археолозите, тъй като археологическите данни, сочат че в VII в. градът има съвсем малко население, разположено в участък на самия морски бряг, днес под морското ниво. От края на VII в. Районът е византийско владение, по-късно завладян от хазарите. Друг вероятен кандидат за столица на Кубрат е Хумар, (Хумаринското градище) разположено на р.Кубан, на 11 км северно от Карачаевск. Най-ранните археологически находки са от VII в. Също така по данни на арменската география “Ашхарацуиц” т.нар. “Конска планина” е била център на владенията на Аспарух, а историческата география еднозначно посочва че “Конската планина” е сьвр. хребет Тцуган, наричан от осетинците Суган, част от Западен Кавказ, разположен на територията на Балкария и Дигория. В близост е гр.Хумар. Така че “погребението” в Перешчепина се намира извън границите на Кубратова България, които византийските източници описват от Кубан до Азовско море, дори и да включим северното крайбрежие и цялото Приазовие, до устието на Днепър, пак се отива в една много крайна периферия. По този повод Св.Плетньова пише: “По данните на писмените източници, Голяма (Велика) България се е намирала в Прикубанските и Приазовските степи. Ханът който е бил владетел на тази страна умира, и едва ли неговите синове са решили да го погребат на 500 – 700 км северно от неговите владения, в далечната земя на кутригурите”. СП-КЮРС,стр.36)

Доводите на Злата Лвова, базарийки се на “Джагфар тарихи” че столицата на Кубрат била Полтава, а името произлизало от царската титла на българите “балтавар” са ненаучни и доста учудващи!

5. Кубрат е християнин, това се потвърждава и от източниците (Теофан и Никифор, Йоан Никиуски) и от намерените пръстени в Перещепина, показващи титлата му - патриций. Изключително странно е християнин да бъде „погребан” по този странен езически обичай.

6. Заровеното злато и имущество в Перешчепина е твърде много, излиза че синовете на Кубрат са заровили голяма част от цялото семейно богатство в земята.

7. Открити са вещи принадлежала на повече от един човек, има и женски накити, следи от няколко колана, поне два палаша и т.н. Версията за съпътстващо женско погребение (на ритуално умъртвена наложница, съпруга) според фантастичната догадка на Вернер, е също абсурдна при условие че Кубрат е християнин. Подобна практика не е фиксирана от нито едно древнобългарско погребение!

8. Големината на вероятния саркофаг, дължина 2,90 м също е впечатляваща, но не е задължително сандъкът да е бил един.

9. Ако приемем че това е погребение не на Кубрат, а на хазарски владетел, у който съкровището на Кубрат попада като трофейно, пак не е логично такова голямо количество злато да се остави като “погребален инвентар”. Хазарите са практикували трупополагане в

подмогилна катакомба, или подбой, а не трупоизгаряне, което като погребален обред им е непознато, съгласно археологичните находки.

10. Няма археологични данни за кремация или трупополагане. Така че версията за "погребението на кан Кубрат" е повече от съмнителна и напълно невярна. Но подетата от медиите и в научно-популярната литература, идея за погребението на българския владетел, позоваваща се на прибързаните и емоционално-патриотарски заключения на някои наши археолози и историци, доведе до там, че през 2001 г. „Организацията на българите в Украйна" изгради на мястото на откритието паметник на кан Кубрат. Така се създава един фалшив култ към място нямащо нищо общо със създателя на Стара и Голяма България, и намиращо се извън нейните граници.

А от такива фалшиви "светини", българите нито в България, нито в Украйна, имат някаква полза. Още един факт който доказва че между криворазбран патриотизъм и сериозна наука не можа да има нищо общо!

Какво представляват находките от Перешчепина? Много по-вероятно това е укрито съкровище. Като първа възможност може да се мисли че отстъпващите на запад българи (войската на Аспарух), са попаднали в засада и обкръжение от преследващите ги хазари, и за да не попадне съкровището във вражески ръце, са го закопали с намерение, ако се измъкнат, после да си го вземат обратно. Но такъв случай не се е отдал и Аспарух не е успял да прибере бащиното си наследство. Като втора възможност може да мислим че това съкровище е заровено от хазарите, или някой друг грабител, пак в такава ситуация, а предметите на Кубрат са част от тяхна трофейна плячка. Според Св.Плетньова: "Ако е разчетено правилно (ст.дума за прочита на Вернер и Зайбт "Ховратоу патрикиу") то несъмнено съкровището има отношение към Кубрат, или по-вероятно към някой от неговите наследници, от когото къв втората половина на VII в. то е било заграбено от хазарите. Хазарският предводител или владетел хан (каган) е прибавил към заграбеното съкровище и други сребърни и златни предмети, изработени съобразно тогавашните вкусове и мода. Така са попаднали в Перешчепина и вещи датирани в VII – първата половина на VIII в. Когато хазарският хан починал, съкровището било погребано заедно с него"… В случая Плетньова обяснява липсата на следи от погребение с мистериозно погребение на въпр. хазарски владетел под дъното на реката[625], а съкровището било заровено до самия бряг. (СП-КЮРС,стр.36-37) Разбира се такава интерпетация е повече пожелателна отколкото реална. Плетньова казва че "това би било първото погребение, зафиксирано от археологията, извършено на дъното на река". (СП-КЮРС,стр.37)

Така или иначе, съкровището от Перешчепина пази своята тайна и голямо щастие за нас е че този който го е

[625] подобна е легендата за погребението на Атила на дъното на Дунав в три ковчега сложени един в друг: дървен, железен и златен, което показва нагледно откъде Плетньова е заела идеята си.

заровил, после не е успял да го прибере, иначе тези предмети щяха да се разпилеят и изчезнат, безвъзвратно загубени за науката.

2). "Орелът на Аспарух" и митът за погребението във Вознесенска. Аналогична е историята и с мнимото погребение на Аспарух. Сред по-широката българска общественост, битува мита за погребението на кан Аспарух край с.Вознесенска в Запорожието (Украйна, сега Вознесенска е част от гр.Запорожие).

През 1998 г. журналистът Георги Костов след свое пътуване в Украйна, издава книга в която популяризира и "доказва" идеята, че намереният сред находките от Вознесенска сребърен орел е принадлежал на кан Аспарух, тъй като върху гърдите на птицата има изрязан моногром, който се чете, по мнението на някои изследователи (всъщност един – О.Прицак), като "ЕСПОР". Въпреки, че в района на археологичния комплекс, не са открити и следи от каквото и да е било погребение, той твърди че именно там е бил погребан основателя на Дунавска България, загинал в сражение с хазарите. Отчитам и уважавам дълбоките патриотични подбуди на Г.Костов, но както винаги става патриотизмът изобщо не е добър съветник, а е враг на безпристрастното научно изследване.

Идеята за погребението на кан Аспарух е изказано още от Станчо Ваклинов, в книгата му "Старобългарската култура": "…Още по-интересни са данните от богатото погребение до с.Възнесенка (Вознесенска) при днепърските прагове. Това са остатъци от трупоизгаряне, извършено всред един правоъгълен лагер, укрепен с вал. Останките от обгорени ризници, желязно оръжие: бойни брадви и саби, войнско снаряжение, колани с богати апликации по тях, конска сбруя и много повредени златни обковки на седла, колчани и калъфи за лъкове показват, че изгорените при погребението са били повече от един. Ако приемем, както М.И.Артамонов, че при погребението на знатния покойник са били убити и пленени неприятели, то тези изводи могат да намерят своите аналогии и в Дунавска България и да подкрепят само с данните на погребалния обред предположението че тук е бил погребан при походни условия паднал в боя прабългарски вожд. Погребението при Възнесенка се датира в самия край на VII в. Целият сбор от намерените при погребението предмети, особено коланните апликации с техните аналогии в находки от Дунавска България, плененият сребърен орел – традиционният военен символ на византийската войска, попаднал в ръцете на тия, които неведнъж са разбивали ромеите, и към края на този век са се вече настанили на старата византийска земя на юг от Дунава, всичко това прави несъмнен извода, че и тук ние имаме работа с паметник на епичната борба на прабългарите с хазарите. Тази находка (заедно с няколко други по-незначителни) потвърждава установения и по други източници факт, че и след създаването на държава в Долнодунавската равнина (пра)българите запазват под свой контрол степните земи на Северното Черноморие чак до р.Днепър. Загиналият двадесетина години след основаването на Дунавска България вожд при днепърските прагове е защищавал българската част от степта срещу хазарите, които към това време са се били вече трайно настанили източно от Днепър. Без да се опитваме да обосноваваме по-нашироко една хипотеза, не можем тук да не изтъкнем едно съвпадение на твърде любопитни данни,

Находки от Вознесенска

заслужаващи сериозно внимание. В полулегендарните сведения, които се съдържат за ранната българска история в българската апокрифна летопис от XI в. се говори за трагичната съдба на първия български владетел и основател на Дунавска България Аспарух. Отбелязано е, че той загинал във война срещу измаилтяните. А «измаилтяни» по времето, когато незнайният автор е писал своето историческо сказание, са били хазарите. Следователно, като наистина Аспарух загива във война с хазарите, това ще да е станало тъкмо някъде към края на VII в., когато се датира величественото със своята сурова простота и богато със своето съдържание погребение при днепърските прагове. Не е ли то всъщност гробът на Аспарух?” (СВ-СК,стр.35-63)

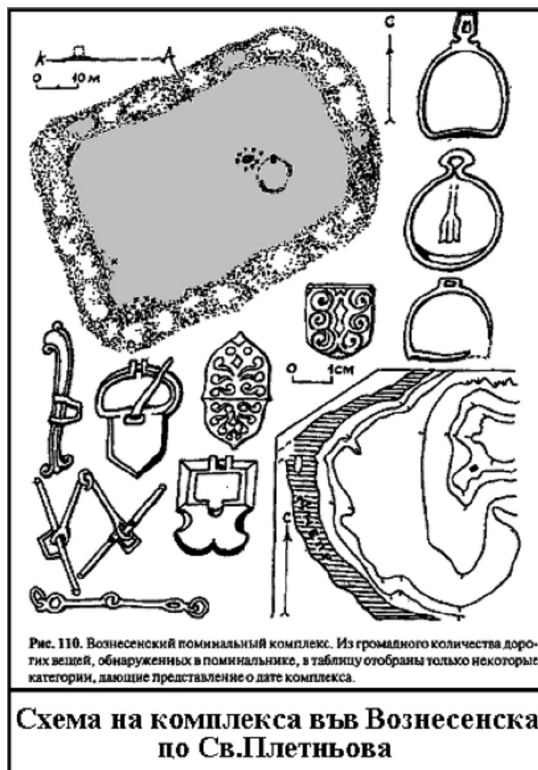

Рис. 110. Вознесенский поминальный комплекс. Из громадного количества дорогих вещей, обнаруженных в поминальнике, в таблицу отобраны только некоторые категории, дающие представление о дате комплекса.

Схема на комплекса във Вознесенска по Св.Плетньова

Както виждаме става дума само за хипотеза при това твърде свободно формулирана. Вознесенският комплекс е открит в 1930 г. от украинския археолог Владимир Гринченко, при подготавката на терена за строеж на голямо металургично предприятие – завода «Днепроспецсталь». Тук се открива цилиндрична яма с дълбочина 90 см и диам. 70 см в която е разположено съкровището, силно повредено от огън. Открити са още 52 железни стремена, метални части от конска сбруя, три забити в земята железни палаша (прав еднoостър меч, предтеча на сабята). Също са открити около 1500 златни апликации с орнаменти, токи от колани, златни накрайници за колани с тегло около 1 кг, силно повредени сребърна релефна апликация на бягащ лъв, както и слитъци от растопен метал, остатъци от амфори, брони, гвоздеи. Сред сребърните вещи, с тегло окло 1,8 кг, най-добре се е съхранила фигурката на сребърен орел с оплетена в краката му змия. На гърдите на орела има монограм, на рамото гръцки надпис „ΔΟΧ” като буквите с вписани в трилистник, на гърба на птицата има 12 шипчета подредени в две успоредни редици по 6, и на опашката – силно повреден двуреден надпис с гръцки букви. Открита е и втора по-малка яма с диам. около 45-50 см и дълбочина 1 м, съдържаща три стремена, и три обковани със златни апликации ножници (кании) за палаши.

Открита е и втора яма, пълна с обгорели животински кости, части на оръжия (палаши, острия на стрели), керамика, късове обгоряла глина. Около ямите, които явно са представлявали култово място за извършване на обреди, е имало каменна ограда под формата на кръг с диаметър 9 м, а целият комплекс представлява правоъгълен площад с размери 62х31 м, обграден с вал изграден от пръст и камъни. Около ямите са открити повече от 800 фрагмента само от животински, предимно конски кости и парчета от счупени амфори. Първоначално Гринченко и сътрудниците му смятат комплекса за славянски по произход. Гринченко представя комплекса за военен лагер, който е бил обект на военно нападение и впоследствие става “братска могила” на загиналите му защитници.

М.Артамонов и Св.Плетньова първоначално също приема тази версия, но за разлика от Гринченко, смята че комплексът не е славянски, а “тюркски” по произход.

М.Артамонов приема че Перешчепинското съкровище, където са открити предмети принадлежали на кан Кубрат (пръстени с монограм и вероятно меч) е заровено от българи, попаднали в обкръжение от хазарите, при придвижването на Аспарух към Дунава, но за Вознесенска смята, че не може да се определи ясна етническа принадлежност. (МА-ИХ,стр.174-175)

А.К.Амброз смята основателно че Вознесенска не е погребение, тъй като човешки кости там не са откривани, а светилище, храм, поминателен комплекс където са се извършвали животински жертвоприношения. Той го свързва с аналогичния комплекс на Кюл Тегин (виден тюркски държавник на II Тюркски каганат), както и с други подобни, напр. разкопания от Л.Кызласов поминателен храм в Саръг-булан (Тува).

Освен жертвените животни, също и ритуалните дарове (златните и сребърни предмети, стремена, ризници, части от въоръжението и др.), чрез огъня "се принасят" като дар към боговете, или в чест на предците. (СП-ХА,стр.172-175)

Амброз доказва че находките от Вознесенска не са резултат от едноетапен акт, а на мястото са се извършвали жертвоприношения, най-малко в продължение на няколко десетилетия. Вероятно каменния пръстен е бил основата на лека постройка (юрта?), където са се извършвали ритуалите. Животинските кости (на коне, овце) и счупените съдове, образуват пластове разделени от обикновена пръст и камъни, което показва многоетапността на обредните действия и вероятно поминателните трапези, след което съдовете се счупват и са струпвани заедно с костните остатъци. (СП-КЮРС,стр.38-39)

Подобен по характер е комплексът в Глодосы, намиращ се в района на р.Южен Буг, при устието на р.Сухий Ташлык. Открит и изследван от археоложката А.Смиленко. Той е лошо съхранен, по-малък по площ и представлява обградена с ров четириъгълна площадка. За разлика от Вознесенска, тук е открита безмогилна гробна яма с две гнезда от силно обгорели човешки кости. Над тях са заровени и съпътстващите предмети: стремена, части от сбруя, острия на стрели и копия, части от ризници, златни предмети, силно деформирани от огъня, части от кинжал, меч, златни византийски монети и стопени сасанидски съдове. Обредът е подобен на погребенията с кремация, при част от древните българи.

От костните остатъци, животинските са на коне и овце, а сред човешките кости са открити части от череп, бедрени кости със следи от нараняване. Амброаз изказва идеята, че вероятно със знатната особа е бил убит и изгорен пленник, т.е. имаме човешко жертвоприношение, предвид битуването на подобни обичаи при древните тюрки[626].

Паметникът в Глодосы вече със сигурност може да се смята за погребение на знатен аристократ. Находките от Глодосы и Вознесенска са датирани в периода VII - VIII в.

В заключение Плетньова, приема теорията за Амброз за Вознесенска като поминателен храм и смята, че етническата принадлежност на паметниците не може да се определи с точност, и най-вероятно, това са племена от българо-хазарския кръг. (СП-КЮРС,стр.38-43) А.Комар (цит.съч.) приема находките от Перешчепина, Вознесенска, Глодосы, погребенията от групата „Сивашовка" като единна култура която нарича „Перешчепинска" и смята че нейните носители са хазарите, появили се в Северночерноморските степи след разгрома на Кубратова България.

Димитър Овчаров повтаря казаното от Ст.Ваклинов, но говори твърде произволно за „телата на мъртвите" които са били изгорени на клада, като тук е и Аспарух, със загиналите си верни войни. (ДО-ВПК,стр.89-90) Твърденията му са голословни приближаващи се до стила „фолк-хистъри", тъй като следи от човешки кости не са откривани!

[626] ритуалното убийство на пленици, които да придружават господаря си в отвъдното се среща и при хсюнну

За безпристрастното изследване най-меродавно и интересно е мнението на проф. Р.Рашев по въпроса. За Вознесенска той се придържа към писаното от Плетньова и Амброз, че става дума не за погребение, поради липса на човешки кости, а за поминателен храм, като добавя и мнението на К.Корзухина, че е възможно той да е принадлежал на българите.

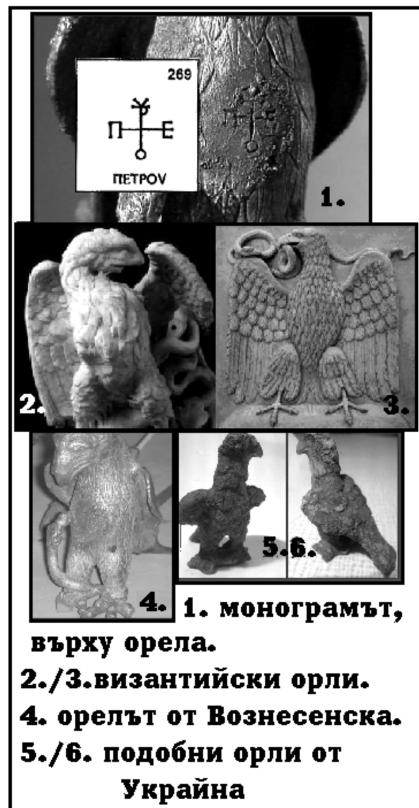

1. монограмът, върху орела.
2./3.византийски орли.
4. орелът от Вознесенска.
5./6. подобни орли от Украйна

За Глодосы също приема вижданията на Плетньова и Амброз, но добавя и интересната констатация на унгарският археолог Ч.Балинт, който открива аналогични аварски поминателни комплекси от втората половина на VII в. (РР-П,стр.127-129) Или както се вижда, сериозните археолози изобщо и не говорят за "Аспарухово погребение", поради липсата на каквото и да е погребение във Вознесенска.

Главната причина поради която възниква идеята за връзката с Аспарух е погрешното разчитане на монограма върху орела. Неговата съдба е твърде интересна. Гринченко го определя като византийски орел, поставян върху върха на знаме, подобно на римските орли, използвани от легионите. Находката е изпратена в Харковския музей. Там се съхранява до II-та св.война. По време на евакуацията на музея, влаковата композиция е бомбардирана и следите на „орела" се губят. След войната находката е намерена отново от Г.Шаповалов и до днес се съхранява в Музея на гр.Запорожие (Украйна). През 1991 г. българският журналист Г.Костов посещава Запорожие, среща се с Шаповалов и заснема въпросната находка. (ГК-ПХА,стр.25-35)

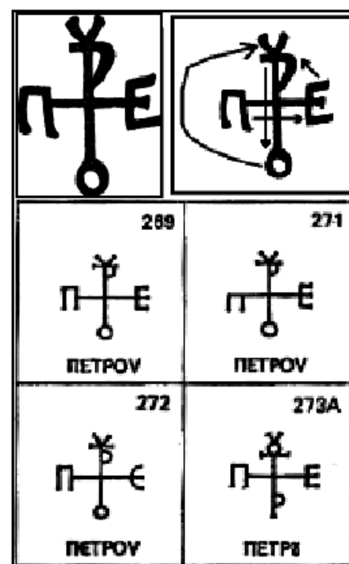

Монограмът е типичен византийски, съставен е от няколко букви разположени и свързани с кръст, като три от тях са написани слято. Четенето следва християнското прекръстване. Първата буква е **П**, в ляво от нея е **Е,** в посока горе са двете слети **Т** и **Р** прекръстване **(Т+Р= Ҏ),** в посока надолу ясно се вижда **О,** и последната буква е **Y** насложена върху **Т** и **Р** **(Ҏ+Y= Ҏ).**Така се получава името **ПЕТРОY** – букв. в род.п.: на Петър, Петров. Подобни монограми не са единично явление, а широко разпространени във Византия. В статията на Feissel, Denis. "Le préfet de Constantinople, les poids-étalons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe siècle." Revue numismatique 28 (1986):135[627] , разглеждаща византийските монограми, са показани няколко варианта на изписването на името Петър, като три от тях са идентични и подобни на монограма от Вознесенска (вж. горе таблицата в дясно) До същите изводи стига още откривателят на орела, Гринченко, както и археолога Е.Мацулевич.

---

[627] статията може да се прочете на адрес: http://www.forumancientcoins.com/numiswiki/images/DF27.gif и http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/numi_0484-8942_1986_num_6_28_1889

Но О.Прицак издига друга версия, като чете съвсем произволно на монограма името **ЕСПОР**. Г.Костов който лично е разговарял с него, също го потвърждава. У нас тази идея веднага става много популярна, първоначално съобщена от М.Ваклинова, после популяризирана и от Петър Добрев, който даже открива и "рунни знаци" по птицата. Само че О.Прицак прави една груба грешка, като игнорира буквата **Т**, а **Y** чете като <C, пропускайки факта че никога така в гръцки не се изписва очакваната буква "сигма" – **Σ,ς,** но със знака <C в класическото гръцко писмо се обозначава буката **γ** – „г" (гама). Прицак чете надписа по посока обратна на часовниковата стрелка, въпреки че един византийски монограм, или негово подражание, би трябвало да следва посоката на християнското прекръстване. Разбира се прочитът на Прицак изобщо не може да бъде приет за верен, предвид допуснатите грешки. Другият надпис на рамото на орела „ΔОХ", се интерпретират обикновено като византийската титла дук и латинския е вариант dux – дукс. И третият надпис върху опашката на орела е най-спорен, тъй като е силно повреден. Въпреки това Гринченко успява да направи отпечатък, като го запълва с графит и с известно приближение прочита израза "Кирие елейсон" (Господи помилуй). (ГК-ПХА,стр.34) Нещо подобно разчита и П.Добрев като прави компютърна обработна на надписа, но само на втората дума, като получава „АЛВИССОН", което тръгва да обяснява съвсем произволно чрез иранските езици, в пущунски alwat, alwezawe – летя, alvutel – високо, alwutak - птица. (ПД-ДБЕ,стр.23-25)

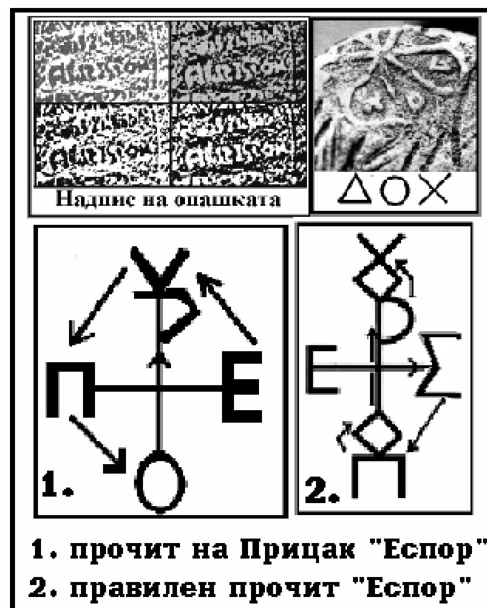

1. прочит на Прицак "Еспор"
2. правилен прочит "Еспор"

Така става ясно че орелът е принадлежал на дук Петър, с пожеланието да го пази Господ. Интересен е въпросът и за личността на този Петър. Може да се предположи че това е стратег Петър, братът на император Маврикий, споменат от Теофан Изповедник, който в 598 г. воюва с българи (кутригури) съюзници на аварите в Мизия, после навлиза на север от Дунава, но е разбит на р.Иливакия (Яломица в Румъния) и се спасява с бягство, след което изпада в немилост пред императора. (ГИБИ-3,стр.248-251) Как е попаднал сред предметите в езическия поминателен комплекс не е ясно. Най-вероятно като военен трофей, след разгрома на византийския отряд.

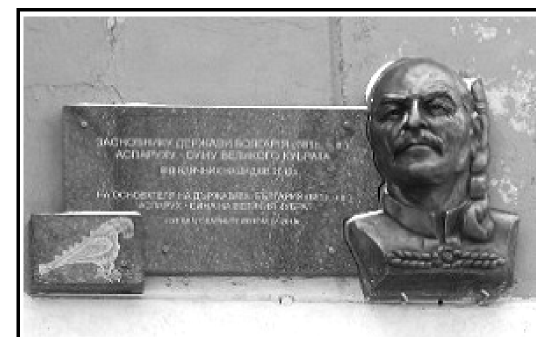
Барелеф на Аспарух в гр. Запорожие.

Ако монограмът наистина е на Еспор, то би трябвало да съдържа буквите (**ΕΣΠΟΡΟΥ**) и да изглежда така (вж. схемата), предвид необходимостта да са представени всички букви в името.

В Украйна любители-археолози (по-точно казано „чёрные археологи" или иманяри) са откривали подобни, стилистично сходни орлета, публикувани в интернет-форум,

коментарите там в общи линии се разделят на две – римски (ромейски) военен щандарт, или просто декоративен предмет.

В заключение може да кажем че няма нито един факт, който да свързва находките от Вознесенска с кан Аспарух, вкл. и сребърния орел. Подобни поминателни комплекси на територията на Дунавска България не са откривани което показва, че трудно могат да бъдат преписани на древните българи. Също твърде съмнително и нелогично е, да приемем хипотетично, a priori, че това е погребението на Аспарух и, че българският владетел е погребан извън границите на държавата си. Източната граница на Първата Бълг.д-ва не е преминавала линията “р.Прут – р.Бик – долното течение на р.Днестър”, а Запарожието е в границите на Хазарската държава и маджарския Ателкуз (Междуречие). „Анонимен Български апокриф” (XI в.), доколкото може да бъде използван като извор, ясно съобщава че Испор е загинал в битка с измаилтяните (хазарите) на р.Дунав, място доста по-западно от Вознесенска.

Така че имаме на практика един мит, зад който стои отново зле разбран патриотизъм, превърнал се във фалшив култ. Нещо подобно се наблюдава и при някои съвр. украински археолози. Напр. същият този Г.Шаповалов, с който разговаря Г.Костов, днес издига идеята че във Вознесенска е погребан киевският княз Светослав, който на връщане от похода си в

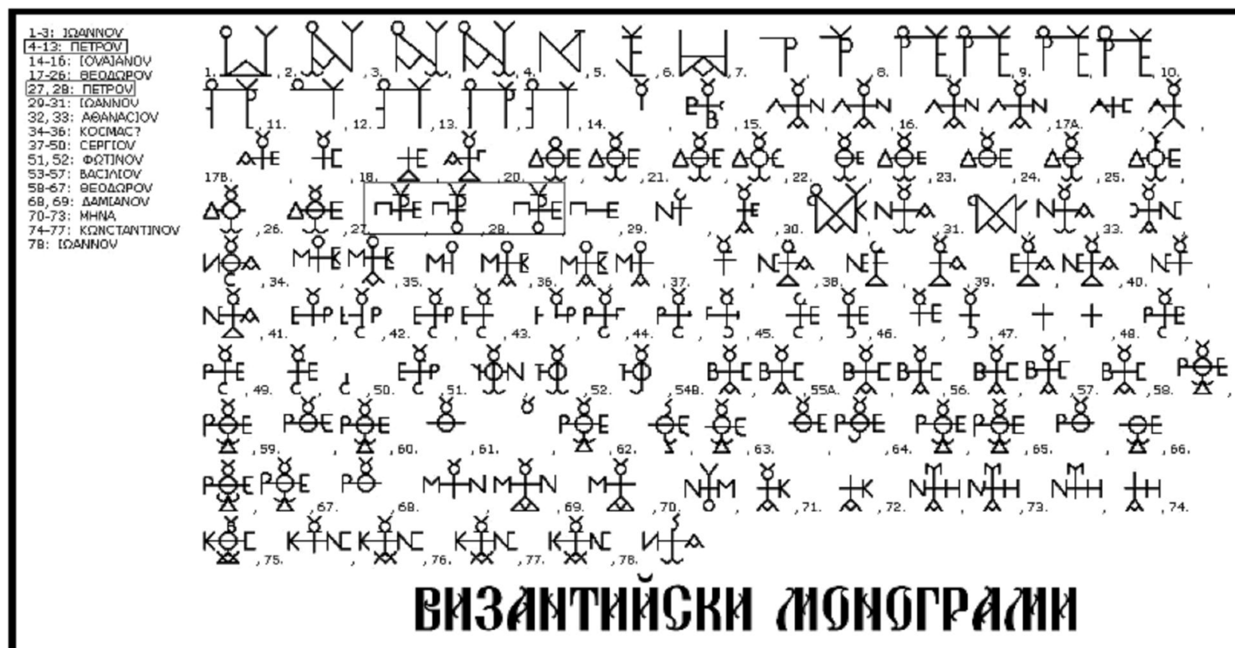

България е разбит от печенезите и убит в района на днепърските прагове. Излишно и да се напомня че там погребение няма, а находките изобщо не са типични за русите. И от изворите („Повесть Временных лет” – XII в.) се знае че Светослав е обезглавен от печенезите, а екзекуторът му княз Куря, по старата степна традиция прави от черепа му златна чаша. Т.е. тялото на врага е поругано и няма как да бъде погребано тържествено, при това в чужда, вражеска земя!

Фактите говорят че Вознесетнска няма пряко отношение към българската история! От подобни “патриотични” митове никой няма полза, най-малко сериозната и безпристрастна наука!

Глава III. Заблудата „Тангра” и вероятният бог на древните българи Зиези - Сявуш

В резултат на представяният като аксиома „тюркски” произход на древните българи, думата Тангра – върховният бог на българите, аналог на тюркското „тенгри” придобива широка популярност в българското общество през миналите десетилетия. Но дали е така? Оказва се че въпросната дума се среща в един-единствен надпис на кан Омуртаг. Надписът е с гръцки букви и на гръцки език, но съдържа и древнобългарски думи: „Кана сюбиги Омуртаг от бога владетел ..… беше..…и направи жертвоприношения …таггран… ичиргу … ”. Нанесен е върху мраморна плоча, открита в развалините на малка църквица от XIV в.

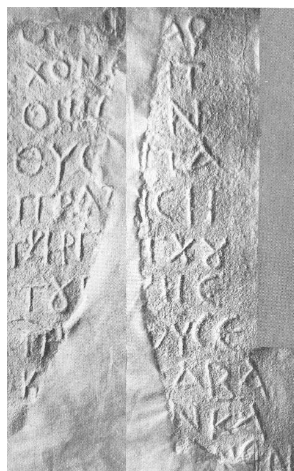

Върху въпросното ταγγραν и споменатия в Кавказ „Тенгрикан-Аспандиат” – „конният бог” на савирите, се гради хипотезата, че върховният бог на българите се е казвал Тангра, тъй като „двойната гама” в гръцки се произнася като „нг” или „гх”. В.Бешевлиев обяснява наличието на бог Тангра при българите по следния начин: “От съдържанието на надписа, доколкото то е запазено и може да се възстанови с положителност, се вижда, че кан Омуртаг е извършил тук жертвоприношение на бог Тангра. Думата Тангра или Тенгри значи в тюркските езици „небе” и понеже тюрките са почитали небето като най-висш бог, то тази дума получила значението изобщо върховен бог. Още преди откриването на надписа, беше известно от един късен турски ръкопис, в който се изброяват имената на висшия бог е различни езици, че на български той се наричал Тангра. (!?) Сега надписът не само потвърди това сведение, но представя единствения оригинален документ за съществуването на култ към Тангра у древните българи”. (ВБ-ПЕП,стр.52) Или заключението е преднамерено, позовавайки се единствено на приетата за аксиома “тюркоезичност на прабългарите” и непосочения и нецитиран “турски ръкопис”. Във всички български учебници по история продължава да се пише, че по време на езичеството древните българи почитали като върховен бог тюркския бог на небето Тенгри. На пръв поглед, разсъждава се ясно и логично: тюрките са вярвали в бог Тенгри, древните българи са били тюрки, следователно, и българите са вярвали в Тенгри. Само че този върховен бог е съхранен в един, единствен надпис, при това с не особено ясно съдържание. Също е известно, че във всички запазени надписи от езическия период, за обозначаване на бога се използва гръцката дума “теос”, в трафарентната формула „от бога владетел”, и никога не се споменава тюркското “тенгри/тангра”.

Предлагам следната интерпретация: „Кана-сюбиги Омуртаг беше (тук) и направи жертвоприношение (с което почете…) вероятно паметта на свой доверен ичиргу-боил, или заедно с него са извършили обред”. Краят на израза остава неизвестен. Може би трябва да се замислим, съществувал ли е изобщо бог с име Тангра в представата на древните българи.

Етимологични паралели на думата “ταγγραν” са: в тунгусоманджурски, евенкски, улчийски taku, нанайски toqo, taogo, орокски tavči – правя, поправям, приготвям, също в солонски tahūra, орокски takkora, takara, нанайски takora, манджурски takkura – правя нещо (за някого), употребявам нещо, или някого. (ССТМЯ-2,стр.155) Или в монголски tangarag – клетва, калмикски tanhrg – клетва, от протомонголското tangγaraγ – клетва, обет, в тунгусоманджурски tanarag, манджурски tanγarik, tankarila, манджурски tandžura, старояпонски tig(j)ir – клетва, обет, древнотюркски tanuq – свидетелство. (МРС),(ССТМЯ-2,стр.162),(ДТС,стр.532) Те се изясняват от монголски tuŋxa, tuŋqaq, бурятски, халха-

монголски tunxag, калмикски tuŋgэg, ородски tuŋgъak – призив, обръщение, в ТМ-езиците taŋ – чета, смятам (ŋ = ng), евенкски tuŋnī, tuŋe, манджурски toŋgi – зная, казвам, японски tonaé – провъзгласявам, в тюркските езици, в чувашки tăn – ум, съзнание, разсъдък, tan – равен, еднакъв, сравним, балкарски tün – явен, ясен, балкарски tanyrgъа, хакаски tanirga, тувински tanyyr, тюркменски, турски, азърбайджански tanamak, уйгурски, узбекски tanimoq – зная, протоалтайски корен *t`uŋe – знание, съобщавам. И също в монголски gэгээ, gerē, gereči – договор, в тюркските езици kertü/gerček – истина, вярно, в ТМ-езиците имаме в евенкски, солонски gerbī, евенски gerbъ, чжурчженски gerbu – име. (S-AE) В български диал. (Македония) **такугере** – така, да бъде, вероятно е древнобълг. дума с алтайски (възм. и аварски) поризход.

Така че не можем да се твърди, с такава абсолютна сигурност, наличието на бог Тангра в древнобългарския пантеон. Думата употребена в надписа на кан Омуртаг най-вероятно означава извършен обред, клетва, а не е име на бог. Ако „Та(н)гхран” беше име на „върховния бог” едва ли щеше да бъде написано така, без нито едни придружаващ възхваляващ епитет, като велик, всемогъщ и пр.!

Думата “тенгри” 撑犁 или 撐犁 като небе е засвидетелствана още в езика на хсюнну. В “Ши-цзи” съобщава за върховната титла на шанюя на хсюнну (撑犁 孤塗): “chēng-lí gū-tú[628]” – син на небето, за която се казва че по смисъл е еднаква с китайската титла 天子 “tiān-zĭ / tiān-jì” – син на небето. Възстановката на древното произношение на 撑犁 (撐犁)[629] “chēng-lí” в епохата Хан е thāŋ-rəj (thanγriej) което твърде точно предава древното алтайско “тенгри”. Самото общоалтайско *t`aŋgiri, тюркско *teŋri, *taŋrī[630], тувински tangyrak, якутски tangara, монголско *taŋgarag, тунгусоманчжурско *taŋgura, японско *tinkir, със значение небе, вторично – бог, се смята от някои автори (S.Georg) за производно на енисейското *tïŋgvr – висок, съотв. в кетски tïŋəĺ, котски tïŋgïl – висок[631]. Бейли пък търси връзка с древноиранското *čanγaraka – небесен кръг, небосвод, като смята че заемането е станало през източнориански езици с преход “č>t”който е типичен за хотаносакския. (ХБ-Х) Но много по-вероятно, това е исконно алтайско понятие, напр. в древнотюркски taŋ (tanγ) – заря, изгрев, монголски tergel, евенкски tärkan – луна в пълнолуние, старокорейски *tăr

---

[628]孤塗 gū-tú: 孤 - клас.старокит. kwā, еп. Хан kā, 塗 – клас.старокит., Западна Хан łhā, Изт.Хан lhā, Вей-Тан dhō. Възстановка “kā-łhā”/”kā-dhō”. Произходът на таза дума в езика на Хсюнну е интересен. Засвидетелствана е в алтайските езици: в тунгусоманджурски, евенски hut, негидалски xute, орочки xītke, xiteke, солонски ute, в дагурски xutām, монголски huu, – син, ko'ud, huud – синове, в японски hitó – човек, древнотюркски qot – синове, qut(y) – породен, угрофинското *kudo/-u – син, потомък, дравидското *gud - малък, дете. В енисейските езици, в кетски, югски: k(v)ît; kitej, котски kat, пумпоколски katïgast – дете, младеж.

[629] тъй като в речника на Старостин който използвам, йероглиф 撑 (традиц.форма 撐) не е проследен етимологически, използвам възстановката на близкия по звучене йероглиф 瞠 – chēng.

[630] В чувашки tor, tură, tură – бог. Обикновено се свързва с тюркското *tenγri – бог, небе и съотв.алтайски съответствия. Но може да посочим и угрофинското, в хантски num-torэm, манси num-tōrэm, селкупски nūm tü – бог, така че е възможно чувашката дума да е с угрофински поризход, а не обратното. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.252-253)

[631] Но енисейското понятие е изолирано и няма паралели в останалите синокавказки езици, което показва че то най-вероятно е заемка. Като вероятен източник може да се посочи тохарското tsankar – висок планински връх. (DA-DT-b)

(съвр.ф-ма tăl), старокорейски tuki – луна, което има и ясни ностратически паралели[632]. (ДТС,стр.532),(S-AE)

За Тенгрикан, бога на савирите, единствен съобщава Мовсес Каганкатваци в “Историята на страната Алуанк”, във връзка с мисията на епископ Израил при савирите и разпространението на християнството сред тях: “И още почитали огромния и безобразен идол на някакъв бог Тангрикан, който персите наричат Аспандиат, принасяли му в жертва коне, които изгаряли в огъня”. …. “Тогава епископът заповядал да отсекат най-голямото дърво, смятано за свещенно на скверния Аспандиат”. Владетелят на савирите Алп-илтивар “дал пред всички обет, да [разруши] капищата на Аспандиат и да забрани жертвоприношенията и на другите езечески богове”. (МК-ИСА,кн.II, гл.XL, XLI)

Аспандиат е среднoперсийска форма на Спандиат, в пехл. Spandadat; или Spandyat, среща се и в двата варианта на изписване. Среднoперсийската форма отразява авест. форма Spāntoθata - създаващ благочестие, в мидийски *Spendata. Става дума за легендарен ирански герой, загинал в двубой с Рустам. Спандиат участва в „Шах-наме” но предвид развитието на персийския език, там името е променено на Исфендиар! Преходът „сп – сф” е характерен за иранските езици. Тенгрикан е конното божество на савирите, което още наричали и Аспандиат. Твърде възможно е да е възникнало под влияние на древноиранските легенди за Спадиат, но с ново преосмисляне: **аспа** - кон, **дев** - бог, **ат** - имеобразуващ суфикс!

За „Тангра / Тенгри” няма запазен никакъв спомен и в народните вярвания и обичаи. Но за сметка на това, в своите произведения Г.С.Раковски споменава за **Сива, Сиво** като стар езически бог на българите, чието празнуване обхваща времето между зимното слънцестоене и пролетното равноденствие. Раковски е един от първите наши етнографи и събирачи на народни песни. В коледна песен от Охридско, той вижда спомена за този езически персонаж: „Сива, Сива, Василица, Къде си се овасилила ? Тамо горе на Бей-бунар (местност до Охрид). Тамо горе на Бел Дунав. Шчо има, шчо нема. Златна чаша на коната! Божик ми е по небеса. Слава му е пасла земя”**.** Според Раковски: “Сива е наш стар бог. Кога се е изменил и станал Василица, т.е. празникът на Сива-бога се е превърнал в празник на св.Василий. Вместо “сурва” в Охридско се поздравяват със Сива, Сива, Василица.” Под влияние на модното, тогава схващане в Европа, че прародината на индоевропейците е Индия, той приравнява Сива с индийския бог Шива. Шива е едно от трите главни божества в индийския пантеон. Той обитава „златната планина Кайласи” отговаряща на Хималаите. Култът към Шива индийците свързват с плодородието. Неговата божествена съпруга е Дева-Парвати, наричана още Кали, Дурга, Чандика (лунна). Нейният образ се свързва със Свещенната планина. Тя е дъщеря на Свещенната планина и покровителка-превъплащение на свещенната река Ганг. (ГР-СС-т.4,стр.362-365,591-592)

В твърде спорния сборник “Веда Словена” чиято достоверност е предмет на много дискусии, незатихнали и днес, също се споменава бог Сива, във връзка с настъпването на Новата година: “Седелъ ми Сива фъ пещере-та, Седелъ ми сега малу Сега малу три нидели, Я ми веке ни седи. Фъ рока му златна тоега, Златна тоега Златица, Яхналъ си барза-та коне Барза-та коне лестувица, Чи ни му е веке змийница, Съсъ змии гу ни припасалъ, И съсъ змии и съсъ смоци, Я му на глава три пилета, Три пиле-та лестувици, Та са шета пу земе-та,

[632] Ностратически паралел в ескимоски *tanqi, tanŗik – луна, лунна светлина, в езика на чукчите tírkə - слънце, ителменски tïsγin – небесно светило, в дравидските езици tiŋgąl / tiŋkąl – луна, от индоевропейските езици проявление на същия ностратически корен има в германските езици, в готски, старонорвежки *tuŋgl, старошведски tungel, староанглийски tungol, старосаксонски tungal, старовисоко немски himil-zungal – небесен свод, небесно светило, луна, звезда, в литовски dangù-s – небе, ностpат. корен *tVlgV(nV) – небе, небесно светило.

Припуща си барза-та коне. Та си на дори слева, Та си качи на потоне. И си флева фафъ черица, Та седнува на йогнище, Де си гответъ малки моми. Ду вечере Суровъ Бадникъ, Суровъ Бадникъ и Бадница, Та седнува на трапеза; Де си фтегне десна рока Да си куси Суровъ Бадникъ…” По-нататък бог Сива прогонва зимата, за да дойде пролетта и да се събуди живота: “Налютилъ са Сива Бога, Я си сабе ни фарле, Лу си фарле люта срела, Люта срела на поле-ту, Та си поле погурева Погурева полумева; Ни са ражда бела пшеница, Ни си пасе сиву стаду, Сиву стаду волове-те, Волове-те иници-те Иници-те и крави-те, Та са поле запустилу”. В друга песен се вижда директния двубой между бог Сива и змея, ламята, символ на зимата: Та си слезалъ Сива Бога Та си седналъ фъ пещере-та. Фафъ рока му златна тоега, Златна тоега буздугана, Та си ударилъ Царна Бога, Царна Бога Сура Ламица, Ударилъ гу прогонилъ гу…” По-нататък се описва как момите и момците подготвят празничната трапеза, за да посрещнат бог Сива: “Да си готви Суровъ Бадникъ, Суровъ Бадникъ и Бадница: Чи ша дойде Сива Бога Да си седне на йогнище, На йогнище на трапеза На трапеза на вечере, Да вечере Суровъ Бадникъ, Суровъ Бадникъ и Бадница…”. Аналогично на примерът даден от Раковски и в представите на западнородопските българи, атрибут на Сива е златната чаша със свещенната вода: “…Фъ десна хи рока златна каната, Фафъ каната жарна вода, Фафъ лева хи рока златна чеше. Служба служи Сива Бога…”. Празникът на бог Сива е Сурвата, по-късно се слива с християнската Коледа”[633].

Във връзка с този езически бог вероятно е и названието на народния обичай “Сивуйница” познат във Великотърновско и в някои родопски села. Изпълнява се преди Йордановден само от моми. Една от тях е преоблечена като булка и покрита с червено було, а другата като момък в мъжки дрехи. Цялата група обикаля домовете, булката ръси с мълчана вода. Вярва се, че “сивуйнишката вода” прогонва караконджурите (кара-конджур – черен змей). Девойките пеят в посетените домове, игриви песни с весел и любовен характер. Съставът на групата, наличието на обредните лица булка и момък, мотивите на изпълняваните песни, подсказват за връзката на обичая с новогодишните гадания за задомяване и оттук със семейната обредност[634].

Твърде интересен персонаж със сходно име се открива и в осетниския „Епос за нартите”. Това е героят Саеуассае: „… В ранно утро, Бог създал човек и го изпратил на Зынджыбардуаг (Духът на Огъня), с думите: „Закали го на езиците на твоите пламъци”. Закалил Духът на Огъня, човека и го потопил в реката, за да го направи стоманен. **Духът на огъня нарекъл този герой Саеуассае (Сæуæссæ)**”. Това е раждането на Герой, божи син, закален в огън и вода, свещените стихии за иранците. Затова той е наричан и **Артæйгуырд Сæуæссæ** (Роденият в огън Саеуассае, или букв. Огненороденият Саеуассье).

---

633 За “Веда Словена” се смята за резултат на фалшификация извършена от събирача на народни песни Иван Гологанов. Районът от които ги е събирал е Югоизточна Македония, района на етнографската група “мърваци” и сред помаците от Западните Родопи. Самият Гологанов, който е учител в с.Крушево, Неврокопско (днес Аеглофорион в Гърция, на 20-ина км от границата) е образован за времето си човек, учил в гръцко училище, знаел е старогръцки. Предполага се, че е познавал трудовете на Раковски. Но без да се ангажирам с крайно мнение по този спорен въпрос, може да се предполага че покрай фалшивото, сътворено от Гологанов, има основа от автентичен народен фолклор (с древнобългарска, а не славянска основа). Иначе не е по силите на един човек да създаде сам такъв обемен сборник от народни песни. През 1991 г. писателят Иван Богданов издава монографията си „Веда Словена и нашето време”, която е сериозен опит да бъде доказана нейната автентичност.

634 Аналогично при осетинците, На 6-тия ден след Новата година, младежи и девойки отиват на реката или извора и хвърлят късчета ритуален хляб, като произнасят молитва за вода. Осетинците наричат този ритуал “донскъæфæн” – носене на вода, а на втория ден след “родзингæ” (празник на “небесния огън” или на 10 ден след Новата година), се провежда “фыссæн æхсæб”, празник на девойките, когато всяка мома гадае дали ще се задоми през идващата година. Аналогична е българската “сивуйница”.

„...След като го закалил, Духът на Огъня казал: Господ те сътвори, аз те закалих, сега върви по своя път. А Саеуассае отвърнал: няма да си тръгна просто така, дай ми възможност да работя с огън, за да приготвям жертвено месо и оръдия на труда. Духът на Огъня му дал две вълшебни огнива, и го научил как да си получи огън. Така Саеуассае получил от Бога възможност да владее огъня. Той слязал при хората и ги научил на ковашкия занаят, сами да си изготвят оръжия и сечива, да изготвят метални острия за стрели и да ходят на лов. **Саеуассае бил първия родоначалник на нартите**, подобно авестийския Йима, или скандинавския Один: "Суеассае был великим предком нартов, прославленным героем в деле ратном" (Суеассае бе велик предтеча на нартите, прославен герой във военните дела). (НЕ,стр.9)

Още по-интересен е следващия епизод от живота на Саеуассае: „Веднъж отишъл Саеуассае на лов. Много обикалял по планинските клисури, но нито едно животно не срещнал. Много уморен се добрал до брега на една река, където заспал. Събудил се и видял бял елен дошъл на водопой. Прицелил се и опънал лъка, еленът клекнал и стрелата профучала край главата му. Втори път стрелял Саеуассае. Скочил елена и стрелата минала под него. Така еленът се скрил в гората". Но още по-интересен е краят на сказанието. Еленът се оказал вълшебен. Това било кошута, в която се била превърнала сестрата на водния бог Донбетир. Тя се влюбила в Саеуассае и Донбетир вдигнал голяма сватба.

И заживали младите в мир и съгласие. „Кошутата" родила на Саеуассае трима сина, най-големия Бора (Бора-Болатгур), средния Дзылау и най-малкия Болатбарж (Болатборзай). Според Д.Макеев, името Саеуассае означава носител на дневната светлина, на утрото, на истината, от осет. Sæw – утро (вж. бълг.диал. сева – свети, блести) и æss – истина и персонажа е синонимен на авестийските герои Сяоши, Сйаваршани – спасители, носители на светлината (Саеуассае е закален в свещения огън), истината и правдата. Сйаваршан е синоним на персонажа Сявуш, а Сявуш е символ на честността и справедливостта. (ДМ-ТАНЭ) Както посочва Макеев, Саеуассае е осетинският (сармато-алански) аналог на бога-герой Сявуш почитан в доислямска Средна Азия.

Аналогично името Саеуассае, твърде много се доближава, и бих казал е идентично с името на хипотетичния български родоначалник Зиези, за което допълнително подсеща и запазения до времето на Раковски спомен за български езически бог Сива.

Или може да се предполага че върховния бог, бога-родоначалник на българите е Зиези/Сявуш.

В Средна Азия култът към Сявуш се появява около I в.пр.н.е. и се запазва до налагането на Исляма в VIII в. Бил е изразен в земите на Канцзюй (Согдиана и Хорезъм). В Хорезъм той е родоначалник на местните владетели. Също в „Нартския епос" този герой е известен и в друго превъплащение. Там се споменава нартския род „Саумарате" (Sawmæratæ, или Saumratæ), главата на рода се наричал **Къандз** (Kъandz) и най-големият му син се казвал **Севай** или **Сеуай** (Sæwa, Sæwwaj). Севай бил един от най-силните нартски войни, имал много табуни коне, а крепостта на Къандз била някъде на р.Волга. (ЮД-КТН) Напълно ясно е, че става дума за сарматите, Къандз отразява названието Канг/Канцзюй[635], а

[635] Канцзюй (Kangju) 康居 (в рускоезичната литература Кангюй), възстановката в епохата Хан е „kāng-ka", е китайското название на територията межу Аралско море и равнинната част на Средноазиатското междуречие. Името Кангха се споменава в „Авестата" като град на митичния герой Сявуш, и е еднакво с китайската транскрипция Kāngka. През ранното средновековие се появява етнонима „кангари" в тюркските рунически надписи „кенгерес", ираноезичен народ обитавал около Аралско море, т.е. в областта Канг, по-късно тюркизиран, чийто последни представители ставата известни като народа печенеги.

Севай е Сявуш, от който водят началото си владетелите на Хорезъм. Или Сявуш се появява отново като герой и владетел на родствен народ (сарматите, аланите в Канцзюй).

М.Каганкатваци посочва, че савирите почитали бог изобразяван като конник. Аналогично и българите са почитали бог изобразен като конник, върху Мадарските скали, в непосредствена близост до столицата Плиска. Но поклонението пред „Конния бог” е непознато на тюркските, и изобщо алтайските народи. Техния Тенгри/Тангри е абстрактно понятие без антропоморфно или зооморфно изображение и се свързва с Небето. Зад названието Тангри-кан, което съобщава арменския историк, се крие алтайското „тангри” – бог и българо-сарматоаланското кан – господар, вероятно „върховен бог”. А названието Аспандиат е с ирански и сарматски корени – герой, войн, името Spandadat озн. „създаващ благочестие” и при сарматите и аланите е отразявал култа към конния войн, бог-герой.

И днес у осетинците е много силно развит култа към Св.Георги. За езическите вярвания на аланите не се знае много. Като най-важен бог в техният пантеон се открива Вак (сравни с другото название на Сявуш – Вакх), който е антропоморфно превъплащение на Бога-творец Хицау (Всевишния Господар), възприеман като обстрактно понятие. Той се почита като покровител на войните, изобщо на мъжкото начало. След християнизацията неговият образ се пренася върху св.Георги. Изразът Вак-Устарджи за осетинците има особен сакрален смисъл тъй като за тях св.Георги (Устарджи) е покорвителя на Осетия. Традиционната представа за Вак като конен бог се прехвърля на християнския светец, винаги изобразяван като конник. (АД-ТПС) Факт твърде интересен, защото подобна персонализация, се наблюдава и при българите. През XIX в. българското население и потурчените мюсюлмани, се събирали под Мадарския конник за да почетат празника на св.Георги, светец особено тачен от българите. (ВБ-ПЕП,стр.55)

Вак-Устарджи, покровителя на Осетия, съвр. статуя.

Етимологията на назването **Вак** (иронски wac, дигорски wacæ) е обяснена от В.Абаев. В осетински думата освен свят, свещен, означава и вестител. В пехлеви *vāxš[636] означава слово и дух, в хоремзийски vāxš – свят, свещен, согдийски vāxšik – божествен. В авестийски vāχsabara, пехлеви vāxšvar, персийски vāxšūr – пророк, носител на добра вест. Древното название на р.Амударя, обожествявана от авестийската земеделска общност е Vāχsa, предадено от гръко-римските автори като Oxus. Кушаните я наричат Ardoaxþo (Ardoašxo), което предава авестийското Ardvivāxšo. Самото Ardvi произлиза от *ard – бог, ardvi – богиня и vāxšo – прославена, почитана. Или имаме семнатично развитие в следната посока, свързано с понятията глас, дума, слово и славя, възхвалявам, обожествявам, бог. Така че Вак е предхиристиянски, езически по произход бог, почитан от източните иранци. При осетинците, естествено този персонаж се пренася върху християнския светец (конен войн) св.Георги, чието название в иронски Уастърджи, Уасджърджи, дигорски Уасгерги, Уаскерги е буквален превод, но включващ аланското was, wak – свят, божествен, „свети” и Джерджи, Герги – името Георги, преминало през грузински. (ВА-С-4,стр.26-28,56) Най-вероятно осет. Вак е резултат от следното развитие: Sæw – утро, блясък, светлина, siau – светъл, блестящ, свят и согд., хорезм. vāxš, сарм.-алан.

[636] Произлиза от древноиранското *vāč, *vāčah, *vāčya, *vāχša – глас, дума, вест, съвр.персийски vāža – дума. При индоарийте в „Ригведа” също е засвидетелствана богиня на доброто слово Vāč. В тох. (а) wak, тох.(б) wek, латински vox – глас, респ. в български „викам” – говоря, казвам (израз непознат за останалите славянски езици).

was, wak – преносител на доброто слово, пророк, божествен, или Sæwwas, Sæwwak (Сявуш). Аналогично в пехлеви Syāvakhš, Siāvaš, са форми на името Сявуш.

В епоса „Шах-наме" на Фирдуоси, има следния епизод, в който Сявуш е трябвало да премине изпитание през огън, за да докаже своята невинност[637]. Или мотивът за закаляването в огъня на Саеуассае е типичен, макар и представен в друга светлина.

1. Сцена от Мержаны (Боспорското царство)
2. Сцена от Пазирик (Алтай)

Йованес Драхсанакертци в своята „История на Армения" дава твърде интересна информация за рода (племето) Севордик. Севордите произлизали от прародител на име Севук. Севордик на арменски означава черни синове, черни деца". В гл.65 авторът обяснява че севордиките са част от жителите на гавара Утик. (ЙД-ИА) Под името севордики авторът има предвид част от арменизиралите се и християнизирани **савири**. Гаварът Утик, около гр.Халхал е един от центровете на савирското заселване. Или Севук (Сиявуш) е вероятния прародител на савирите, респ. почитания от тях „Конен бог".

Монети на боспорските царе Савромат (1.) и Рескупорид (2.) с Конния бог на аверса.

Според В.И.Пругло археологическите разкопки от Крим показват особена популярност на появило се в I в.пр.н.е. - III в. изображение на Конен бог в Боспорското царство. Той фигурира върху теракота, статуетки, релефи и монетите на боспорските царе от времето (II в.) на Савромат, Рескупорид II. Изобразяването на конника има определен канон – във величествена, застинала поза, като конят е винаги с вдигнат десен крак, а конникът е с вдигната лява ръка и копие през рамото. Съществуват и по-стари изображения от скитското време – IV в.пр.н.е. тук конникът е в галоп. А върху олтара от Мирмекия, Мержаны (Крим) конникът и изобразен заедно с Богинята-майка. Подобно изображение се открива и върху един от килимите открити в Пазирик (Алтай). (ВП-ТСВ,ИКАМ,стр.177-183)

Мадарският конник е изобразен в същия канон, във величествена поза, само че вдигнат е не десния, а левия крак. В.И.Пругло, съвсем удачно сравнява боспорските конници с „Придунавската група", в която авторът включва мадарския и тракийския конници. (ТК-ИД,ИКАМ,стр.87-91)

С.Яценко отелязва че през партяно-сарматската епоха, рязко се увеличават находките от керамични статуйки на конници с основно разпространение в Кушанска Бактрия,

[637] Тъй като е обвинен несправедливо от мащехата си Судаба, че я пожелал, като отмъщение че той самия е пренебрегнал нейната страст към него. За да докаже невиността си Сиявуш минава невредим през пламаците на голям огън, възседнал черния си жребец.

Средноазиатското междуречие и Северното Черноморие, основно в Боспорското царство. Той свързва появата на този културен феномен с разселването на юечжите (роучжите/арси) и участието им в етногенезата на сарматите (средно- и късносарматската археолог. култури), въпреки известните регионални различия в изобразяването на конника. Като най-вероятно мнение приема, че това е превъплъщение на бог Митра, символ на слънцето, правдата и покровител на войните, който в сармато-аланската среда са изцяло конници. (СЯ-ГФВИН)

С.Толстов изследва над 1000 монети от предислямската епоха, открити на териториятана древния Хорезъм и констатира че на всичките върху реверса е изобразен конник, в спокоен ход от ляво на дясно. Конникът е с корона или диадема. Този тип хорезмийски монети се появяват в първите векове от новата ера и първоначално са имитации на гръко-бактрийски монети на Евкратид, вкл. и с имитация на гръкоезичния надпис като буквално копиране, а на реверса като собствено нововъведение се появява изображението на конника и тагмата, заменило първоначалнто изображение на двама конници – гръцките божествени близнаци Диоскурите. Толстов го свързва със Сявуш, родоначалника на хорезмийската царска династия на Афригидите, според Ал Беруни. Култът към Сявуш е бил широко разпространен в Бухара в предислямската епоха до Х в., за което съобщава Нершахи. (СТ-ДХ, гл. IV Хорезмийский всадник) Празникът на Сявуш се отбелязвал в началото на Новата година. В Бухара всеки мъж в първия ден на Новата година (пролетното равноденствие) заколвал петел. (Аналогично българите отбелязват празника на мъжете "Петльовден" в първите месеци на Новата година). Провеждали се конни състезания, стрелби с лък и победителят ставал цар за един ден. В Куча по „Тан-шу" в първия ден от Новата година се правели конни състезания, борби, бой с овни. (Конските кушии на Тодоровден, около Великден, респ. пролетното равноденствие, са българския аналог на тази обредност). Празниците в негова почит, винаги отразяват прехода зима-пролет. Образът на Сявуш въплъщава в себе си, представата за умиращия и възраждащия се бог, или бога на възраждащата се природа, затова и празника му се свързва с идването на Новата година (в иранския свят това е пролетното равноденствие), и настъпването на пролетта.

Бактрия, Евкратид (171-155 г.пр.н.э.), тетрадрахма, сребро, първообраз на хорезмийските монети

В иранският епос „Шах-Наме", персиеца Фирдуоси представя Сявуш като обикновен смъртен герой, символ на благородството и злощастната съдба, но не и бог. Дори и в този епос, той е повече свързан с Изтока, неговите владения (Кангхдиз) са „на изток от Хотан, до границите на Чина/Китай", неговата съпруга е дъщерята на „царя на Туран – Афрасиаб". В поемата-епос на Фирдуоси, Сявуш загива от коварния заговор организиран от злия Герсивас, брат на Афрасиаб. Обикновено името „Сявуш" се превежда като „чернокос". Но затова пък при фриги, траки, хети, култът към този бог е силно изразен. При фригите и траките той се нарича Саобадз/Сабазий, а при хетите – Шауш. Според акад.Владимир Георгиев, в надписи от минойската култура, свързвана с пелазгите, се разчита името на божество Сазо отговарящо на Сабазий. (ВГ-ЭМ-ВДИ-1950-3/4,стр.57-68) В гръцката митология, аналог на Сабазий е Дионис, син на Персефона, дъщеря на Деметра (Майката-Земя) и Зевс, превърнал се в змия. Змията е свещенно животно за фригийския Сабазий. Самият той можел да се превръща в змия.

Появата и разпространението на култа към Сявуш в Средна Азия и сарматския свят започва, в първите векове от н.е., и е свързан с разселването на юечжите (роучжите/арси) в земите на Гръко-Бактрия и Средноазиатското междуречие (Канцзюй, Хорезъм).

Като се има предвид, че предците на тохарите са били езиково близки с предците на траки, фриги и хети, напълно логично е те да са съхранили култа към Сабазий/Сявуш и с разселването на юечжите/тохари, той да се е разпространил в Средна Азия, като култ сходен и паралелен на иранския/сакски Митра. Името Сявуш получава добро обяснение чрез тохарските езици, в тох.(а) sāo, тох.(б) sāāw означава живот, жив, жизнен и напълно отговаря, на неговата функция – бог на Възраждащата се природа, или в тох.(б) sāve, sāv - велик[638].

1.МАДАРСКИ КОННИК 2. ХОРЕМЗИЙСКИ КОННИК 3. РАДЖПУТСКИ КОННИК

Култът към Сявуш е бил разпространен и в Хотан, където е било широка разпространено изображението на Конния бог (понякога яздещ камила) във величествена поза с чаша в ръка. А.Лекок намира в срещуположния ъгъл на Таримската котловина (Турфанския оазис, селището Яр, в близост до древното Чеши), изображение на Конния бог върху хартиен свитък, с пояснение че това е богът-хранител на страната. (БЛ-ВТДРС-2000,стр.242-244)

1. Санаб, 2. Вима-Такту
3. Бравик, 4. Азкацвар

С.Толстов предположи че името на Сявуш е отразено и в разказа за столицата на юечжите Чжоау и управляващият род Вен, в китайските династични истории. Когато хсюнну прогонили юечжите и завладели Чжоау, юечжите които се преселили в Западните земи създали нови държави, но управлявани от представители на същия род Вен, който вече се наричал и Чжоау по името на страта им столица. Поради превидното сходство Толстов изказва хипотезата че Чжоау е всъщност Кангхдис или митичната столица на Сявуш, респ. рода Чжоау е китайската транскрипция на Сявушиди. Само че това не е вярно, тъй като **Чжоау** е съвр. произношение на съчетанието 昭武 (Zhaowu)[639], а древното е било „Tamá, Tawmá". Интересен паралел е тракийското dama – град, в санскрит damah, dhaman – дом,

[638] Близки аналогии се откриват в хетски şiu, şiun – бог, şivat – дневна светлина, savai – изпълвам, пораждам, лидийски sav – полза, sava – изпълвам, savant – процъвтявам, savtord – одобрявам, карийски sav – хубав, прославен, анатолийски suva – изпълвам, латински suavis – приятен, оскански sivum – изпълнен, saahtum – свят, почитан, галски suadi – добър, приятен, тракийското sabazias – свободен, в санскрит śéva – скъп, мил, индоарийски (Риг-веда) śévya – дружба, śévāra – богатство, съкровищница.

[639] Йероглиф 昭, съвр.форма zhāo, в др.кит, еп.Хан taw, зн.: светъл, блестящ, славен, и йероглиф 武, съвр.ф-ма wŭ, в др.кит., Цин, Хан má, зн.: военна сила, храбър, доблестен. Така че в интересуващата епоха, името на града е било „Tamá, Tawmá".

жилище, авестийски dām - дом, авестийски dāman, согдийски δ'm, пехлеви dām – нещо изградено, създадено, постройка. Вероятно имаме или несъхранена тохарска дума с начално „t”, или предтохарска индоевропейска дума (афанасиевско наследство)? Може да се сравни с посочения от Птолемей град **Дамна** в Серика, но не и с името Сявуш!

Едни от първите монети с конник на аверса са сечени от Санаб, предсатвител на първите предкушански владетели на юечжите в завладяната Гръко-Бактрия от I в.пр.н.е. Владетелят е на кон в спокоен, тържествен ход, облечен е в кафтан, гологлав, с коси пристегнати с лента и крилата богиня поставя на главата му царския венец. С двете си ръце конникът държи юздите, а от страни на седлото виси тежък и голям колчан. Около самата фигура има надпис с гръцки букви[640]. Сходна е и една по-рядка монета от кушанският владетел, известен по-рано като „безименния Сотер мегас” (велик спасител), тъй като не е оставил името си върху сечените от него монети, но днес се знае след откриването на Надписа от Рабатак в Афганистан през 1993 г., че името му е Вима Такту, дядо на Канишка I и баща на Вима Кадфис, който променя стила на оформление на монетите, като конника е заменен с правата фигура на царя изправен до олтар.

По доста сходен начин се изобразява и хорезмийският конник върху монетите. Разликата е че е изобразен с диадема, и в лявата си ръка, която е вдигната, държи бич. Около фигурата е изписано името на владетеля на хорезмийско писмо, което е сходно със согдийското (вж. монетите на хорезмийските владетели Бравик от VII в. и Азкацвар – VIII в.).

Владетелите на индо-скитското царство Спалахор, Спалагадам, Вонон, Азес, Азилис (основано от сакарауките в Северна Индия II – I в.пр.н.е.) също изобразяват конник, аналогичен на хорезмийския, върху аверса на монетите си. Раджпутите, потомците на ефталитите в Северна Индия, също секат свои монети през средновековието. В канона на изобразяване, почти винаги присъствуват два персонажа, непознати от предходните времена – Конния бог, т.нар. „раджпутски конник”. Изобразява се в спокойна, величествена поза, с вдигнат десен крак на коня. Конникът държи в ръката си копие, поставено “през рамо” на ремък. Начинът на изобразяване е идентичен с „хоремзийския конник”.

1. Хорезмийският конник върху блюдо.
2. Индо-сакски монети.

[640] ΤΥΡΑΝΝΟΥ ΟΤΟΣ ΗΑΟΥ ΣΑΝΑΒ ΚΟÞÞΑΝΟΥ: Той управляващият „иаой” (кушано-тохарското явуга/япко) титла равна на цар, Санаб Кушански. Според Ж.Ж.Пино, тохарското уре/уароу, произлиза от пратохарското *yäwäy – паша, пасище, степ. Или формата уаїа, iyaoy, javuga, е по-близка до пратохарската форма. Но много по-вероятное уаїа, iyaoy и javuga да са тохарски думи от различен произход, т.е. имаме две тохарски понятия, рсеп. javuga=yapko (jabgu) а уаїа, iyaoy са идентични с тохарското (а) yā, тох.(б) iyā, пратох. *(y)iyā – водя, от протоиндоевроп. *yiyeh$_a$ – водя, пътувам, яздя. (DA-DT-b) Т.е. уаїа, iyaoy – водач, вожд.

В китайската митология, образът на Сабазий/Сявуш е заимстван, вероятно от пратохарите и се изобразява като получовек-полузмия наричан Фуси 伏羲[641].

Божеството Сабазий/Сявуш винаги е в двойка с богинята-майка (и съпруга) Нана. Тяхната двойка въплъщава земното начало (богинята-майка) и небесното начало (богът-слънце Сявуш). Слънчевия Бог, получава своето разпространение в Средна Азия с идването на Кушаните. При иранците Богинята-Майка носи името Анахита, а Слънчевия Бог – Митра. Нана, Наная е изобразявана четириръка, държаща слънцето и луната в ръцете си. Сявуш, Богът-конник е неин спътник и син. Той е символ на Слънцето и на Възраждащата се природа. Появата на четириръката богиня в Средна Азия, е паралелно с бога-конник, през последните векове от ст.ера и началото на н.е.

В китайската митология Нана е представена от богинята полузмия-полужена Нюва 女娲[642]. Изображения на тези божества са открити от Аурел Стейн, в погребенията от некропола Астана, в района на Турфан, върху рисувана коприна, през 1915 г. Божествата са със сплетени опашки, над тях е Слънцето, под тях Луната, обградени от звезди, а в ръцете си държат символи квадрант и компас. Според Серж Папилон, култът към Фуси и Нюва е тохарски по произход, и от Турфан се разпространява на изток към Китай. В китайските изображения на тези божества се добавят птица до Фуси и Луната и жаба до Нюва. В китайската митология жабата е лунен символ, а птицата - слънчев. Серж Папилон смята също че Фуси вероятно е тохарсикят бог на Новата Година, защото в Китай, той е бог на пролетта, респ. Сявуш/Сабазий също е бог на възраждащата се природа. (SP-ITMCh,стр.21-26)

Известен паралел и вероятно друго по-старо превъплъщение на Сявуш, стоящо по-близко до разказа за сармато-аланския Саеуассае се наблядава с образа на друг ирански герой – Сиямек (Siāmak, Siāmæk). Той е син на първият човек Кеюмарс. Кеюмарс получава фарна (хвараната или царската власт) от бог Хормузд (Ахура-мазда) и става първият цар на хората, като ги научава да живеят човешки1 и да се обличат в дрехи от леопардови кожи, защото до тогава живеели в пещери като животни. Сиямек станал любимец на народа на Кеюмарс. Но

[641] **Фуси** 伏羲, 伏 – съвр.ф-ма fú, в др.кит., до еп.Хан вкл. 伏 се е произнасял bək, зн.: нисък, скрит, покорен, лежящ. Знакът 羲, съвр.ф-ма xī, в др.кит. sŋaj (sngaj), зн.: освен за изписване на името, означава също дъх, дихание, полъх, изпарения пара, в еп.Хан ŋaj (ngaj), така че Фуси се е произнасяло Биекснгай/Биекнгай. Става ясно че Фуси е свързан с въздуха и вятъра, небесно божество, или може би е съчетание с хтонично същество, дракон, огнедишащ змей, предвид значението на първия йероглиф. Фуси е добър бог, той е научил хората на триграмите – начин на гадаене и предскозване на бъдещето в Древен Китай. Аналогично Сявуш първоначално е хтонично земно божество, родено от подземния огън, но после поема функциите на небесно, слънчево божество. Също учи хората на добри дела (сарматския Саеуассае ги учи на ковашкия занаят).

[642] **Нюва** 女娲, знак 女, съвр.ф-ма nǚ, в др.кит. nrá, еп.Хан ná, зн.: жена, женски пол, девойка, дъщеря. Знак 娲 (媧), съвр.ф-ма: wā, като се използва за изписването на името Нюва. Но има два подобни знака, свързани също с това име: 1. 娃 – съвр.ф-ма wá, в др.кит. и еп.Хан вкл. æwrē, зн.: красива девойка, кукла. 2. 蛙, съвр.ф-ма wā, в др.кит. и еп.Хан вкл. æwrē, зн.: жаба, непристоен, развратен. Името Нюва букв. означава красива девойка, красива млада жена, жена с подчертана сексуална активност и същевременно "лунен символ" каквато е жабата. Нюва е пълен аналог на Фрея, Афродита, Венера, или най-старата представа на женско божество – Богинята-майка Нана!

злия демон Арзур – сина на Ахриман (дявола, господарят на злото), му завидял и решил да погуби Сиямек. Той нападнал царството му и по време на битката, Сиямек загинал в двубой с демона. Цялата земя оплаквала смъртта на младия цар. След това неговият син Хушенг става цар и повежда войските си срещу злия демон, който е заловен и обезглавен. Така Сиямек е отмъстен и възтържествува доброто. Подобен е и сюжета със Сявуш на Фирдуоси. Герсиваз предизвиква смъртта на обичания от всички Сявуш, чрез сплетни и клевети, но синът на Сявуш – Кей Хосров (Кави Хаусрави) събира войска връща се, превзема Кангхдис и убива убийците на баща си.

Култът към Митра е неразривно свързан с култа към Сявуш. Корените им водят до представата на древните индоевропейци за Богинята-майка и двамата и синове – божествените близнаци. Древните гърци, първоначално са я възприемали като кобилата Меланпипа (черна кобила) и двете и кончета, бяло и черно, но образът еволюира и се слива с култа към Богинята-майка Деметра и синовете и`, божествените близнаци Диоскурите. Така тя започва да се изобразява като застанала между двама конника, възседнали съотв. бял и на черен кон. Конниците-близнаци олицетворяват противоположните стихии, над които властва Богинята-майка: денят и нощта, зимното и лятното слънце, небесния и подземния свят.

Келтите почитали конната богиня, "господарката на конете" Епона, която винаги е придружавана от синовете си близнаци, възседнали бял и черен кон.

1.Печат на Асваген, 2. Сасанидски печат, 3. Печати от "Тахт-и-Сюлейман".

1.Ефталитски монети с "Лунна колесница". 2.Изображения от Боспор и варианти на българското IYI.

Индоиранците също почитали божествените близнаци, наречени ашвини (от asva - кон). При сарматите този сюжет се демонстрира от открити изображениия и статуйки на богиня, следвана от двама конника. Яценко посочва и легендата за двамата близнака Асхарт и Ахсартаг, които заедно с богинята Дзераса стават прародители на нартите. При сарматите в района на Кубан (изобр. върху ритона от Карагодеуашх), тази сцена придобива развитие и божествените близнаци, се изобразяват като два конника застанали симетричано от двете страни на дърво. Левият конник държи в ръката си жезъл, а десният е вдигнал ръката си за поздрав. Дървото е Световното дърво и се олицетворява с Богинята майка. Вероятно точно това е и смисъла на широко разпространеното при ефталитите изображение-тагма наречена „лунна колесница" имаща близки аналогии със сасанидските печати. Луната е символ на Богинята-майка, а свързаните с нея странични дъгвидни знаци, са конниците (конете) близнаци. Възм. е подобен да е и произходат на българското **IYI**.

Двамата близнаци се изобразват и като две противоположно насочени конски глави, или кръстосани конски глави.

В Средна Азия Сявуш е свързван с черния кон, с огъня, той е земното начало, на умиращата и възкръсваща природа. В гръцката митология неговият аналог е Дионис, който наследява по-стария култ към Меланипа. Интересно е че и при гърците и при източните иранци, богът на умиращата и възкрастваща природа, първоначално се свързва с черния конник, и в двата срещуположни края на индоевропейския сват, този култ се свързва със слънчевия цикъл, и в негова чест се устройвали конни състезания, ритуали свързана с оплакването и възхвалата на страданията и подвизите на този бог. (ЕК-РККК)

Както казва Наршахи, в деня на Новата година (Невруза) всеки мъж, преди изгрев слънце е трябвало да принесе на Сявуш жертва петел, тъй като в този ден (при иранците – в деня на пролетното равноденствие) Слънцето навлизало от властта на Сявуш във властта на неговия брат-близнак Митра. Така слънчевият цикъл при източните иранци се е свързвал с двамата бога-близнаци, черният конник Сявуш, и белия конник Митра. През есенното равноденствие, иранците празнуват големия празник Михраган (денят на Митра), когато свършва периода на Митра и започва периода на Сявуш. Зимата се свързва с "умиране на Слънцето" респ. Сявуш отива в подземния свят "умира", за да се роди отново, да възкръсне с началото на пролетта, а в летния период Слънцето е във властта на Митра-победителя, "Побеждаващото слънце". (БЖ-СОПЦА)

При българите "кукерските празници" са също вероятен далечен отглас на ритуалите свързани с почитането на Сявуш. Традиционно се смята че кукерите са свързани с древните мистерии на Дионис, с култа към плодородието и възраждащата се природа, т.е. имат тракийски произход. Но разпространението на този обичаи сред цялата българска етническа територия и липсата му у останалите славянски и балкански народи, подсказва че трябва да се търси преди всичко древнобългарски произход. Серж Папилон по данни на китайската хроника „Тан-шу" съобщава как се е посрещала Новата година в тохарската д-ва Куча (родината на езика тохарски (б): „Отбелязването на Новата година в Куча е продължавало седем дни, в дните след зимното слънцестоене. Мъжете и жените носели маски на кучета и маймуни и пеели и танцували ден и нощ по време на празника. Организирали се състезания с коне, камили и овце, и в зависимост от това какви са победителите или губещите, се гадаело за годината, каква ще бъде, добра или лоша."…и… „Китайците по време на династията Тан са оставили сведения за ритуалите, които са провеждали кучасците по време на зимното слънцестоене. Участниците са боядисвали лицата си или са носили страховити маски, за да изглеждат като животни, или призраци. Под звуците на музика маскираните учатсници в шествието пръскали с вода минувачите за да прогонят злите демони." И понататък Папилон ни дава интересни сравнения: „В някои селища населени с власи в Сърбия[643] около зимното слънцестоене и християнската Коледа, се провеждат маскирани шествия и ритуали свързани с почит на мъртвите, оставяне ритулана храна на гробищата, което е стара индоевропейска традиция. (При българите тези дни са известни като "мръсни дни" когато обикаляли демони и караконджури (от турски букв.зн. „черен змей": от тюрк. qara – черен и средноиранското gondir - змей), които се прогонват с вода (сивуйнишката вода).

В Куча е имало аналогичен ритуал, свързан с маскирано шествие, учасниците имитират призраци, обитателите на подземното царство и извършват пречистване с вода.

[643] всъщност това са Тимошко и Поморавието, където има силно българско влияние и изконно българско население до края на XIX – началото на XX в. Власите се заселват там едва в края на XVII – XVIII в., в един рядконаселен с българи регион (Кладовско, обл. Ключ, земите около пролома Железни варата и поречията на реките Пореч, Млава и Пек).

Сред власите, от Нова година, или Богоявление, водата се използва за предсказания и ритуали за дъжд, който да осигурят плодородие и плодовитост. (СП-ТВКМ)

Става дума за чисто български ритуал заимстван от власите в Тимошко. С.Папилон го цитира от книгата на сръбски автор, ясно е, че не познава българската обредност. Интересен факт е че тази обредност не е позната на сърбите, което показва нейния изконнобългарски неславянски, древнобългарски произход! Власите са само едни преносители на заета от местното старо българско население традиция!). В Западна България кукерските шествия се провеждат точно по същото време, между Коледа и Богоявление! Аналогичен ритуал има и при чувашите. На 25.12. се провежда празника "нартукан" или „раждане на Слънцето", респ. зимното слънцестоене. Протича като карнавално шествие. Участват младежи и девойки, които се маскират, съответно мъжете като жени и обратно. Слагат и маски. Обикалят по домовете като разиграват типични битови сценки и персонажи, търговеца-татарин, циганина с мечката и пр. Пеят и танцуват, забавляват се цяла нощ, а на сутринта отиват на реката, като всеки хвърля по сребърна монета, за почитане на водния дух. Близка аналогия с нашите кукери. Предвид тохарските и чувашките паралели, смятам че с голяма доза вероятност празникът „кукери[644]" има своите изконни древнобългарски корени, останали от най-древните пластове на древнобългарската етногенеза, и е част от "мистериите" посветени на бог Сявуш.

Впоследствие с развитието на източноиранското сарматско общество, образите на двамата конника-близнаци започват да възприемат като един – обединил функциите на двамата. Затова и в Алатй и в Боспорското царство, конникът пред Богинята-майка е вече един. Той се олицетворява със Слънцето, светлината, справедливостта и е покровител на мъжете-войни, гръбнака на милитаризираната до краен предел патриалхална сарматска общност. В по-западните части на иранския свят започват да го почитат като Митра, а в

---

[644] **кукери** – маскарад, народен обичай, **кук** – кукер (Силистренско) В "Български етимологичен речник" е прието, че **кук** е от еднакъв произход с кука и идва от първоначално значение "крив; който се криви". Счита се, че е сродно с литовски kaukas, латвийски kauks – добър домашен дух-джудже, старопруски kawx - дявол и kuke - добър домашен дух-джудже. Според В.Полак обаче връзка между нашето **кук** и литовското kaukas е неприемлива. Той счита, че **кук, кукер** е балканска дума, намираща се във връзка с гръцкото κοκύαι – прадеди, албанското kukuth (kokuth, kukudh), румънското cuc, cuci - призрак, привидение. (БЕР-3,стр.82,69) Предложената в "Български етимологичен речник" етимология страда от една основна слабост – в същността си кукерите са много далечни от "домашен дух, джудже" или „призрак". Връзката с кука, т.е. "крив, който се криви", е възможна, макар и да изглежда съмнителна поради прекалено буквалното сходство, или има просто съвпадение на два различни по значение и еднакви по звучене изходни корени. Например от крив произлизат **кикеря, кокоря се** – гримаснича (Хасковско), кекера, кекерна се – кривя се, гримаснича, но и вдигам силен шум, **кокерна, кокерна** се – седя или клякам неприлично, кълча се, **кукер** – вид люлка закачена с голяма дървена кука (Ботевградско), **кукер, кукара** – едър на ръст но мързелив и непохватен човек (Странджа). (ХХ-РГРВ-БД-IX,стр265,267),(БЕР-3,стр.87, 89) За евентуални древнобългарски корени на тази българска дума трябва да се мисли на първо място. Фонетично и семантично понятието най-вероятно идва от глагола в тохарски (б) kuk - извиквам; викам, крещя, умолявам; призовавам, kauka – звучен, тох.(а) kāk, тох. (б) kāka – реве. Думата е собствено тохарска. Д.Адамс посочва връзка на корена *keuk- с литовски kaūkti – вия, рева, или *kēuk – звъня, вдигам шум. (DA-DT-b) В белуджи kuku – крещя (DDSA) Аналогична дума откриваме и в тунгусоманджурски, където е вероятна древна тохарска заемка, в евенкски kokori – викам, призовававаm, в манджурски xoxori – свистящ. (ССТМЯ-1,стр.405) В "Български етимологичен речник" са посочени във връзка с думата кикот примери от славянски езици, съдържащи корена кик-, но не и кук-. Единствените примери от втория тип се срещат в литовски, латвийски, но не и в славянски (изкл. кукам – издавам звук, звукоподражателно, респ.кукувица). (БЕР-2,стр.359) Това сочи, че при свързването на българското **кукер, кук** със славянската етимология не е дотам удовлетворително за разлика от тохарската. Връзката с българските кукери е напълно допустима, като се има предвид, че едно от основните действия по време на танците им произвеждането на силен шум от накачените по тях чанове и хлопки. (ПГ,ЖВ-ТБЕП)

източните му части – като Сявуш. Осетинският Вак е сборен образ от двамата (Митра и Сявуш) по-късно приравнен със Св.Георги. Интересен факт е че почти до XVII—XVIII в., култът към Вак Устардж се е припокривал с култа към Саубараг или "черния конник" възприеман като бог на войната[645].

Силно индоевропейско въздействие се наблюдава митологията на сибирските угри и самодийци, чийто предци са били в тесни контакти със сарматите и скитите. В представите им, светът се дели на три части – долен, среден и горен. В горния обитава върховният бог Нуми-Торум. Негов свещен цвят е белия, а свещено дърво – бялата бреза. Богинята-майка е представена от Анки-пугос, едновременно майка и жена на Торум (аналогично Нана е майка и съпруга на Сявуш). Тя е покровителка на огъня и домашното огнище, затова нейният свещен цвят е червения. В нейна чест угросамодийците изработват червени рокли, които поставят пред чумовете (къщите) и след това изгарят. Смятало се, че чрез огъня те ще достигнат до богинята. Мир-сусне-хум е син на Торум и Анки-пугос. Изпратен е на земята за да помага на хората. Долният свят е свят на лошите сили. Тук пребивават душите на мъртвите. Негов повелител е Кали-Торум (в индийската митология, Кали е богинята на мъртвите и подземния свят). (АГ-ГК) В представите на обските угри, духовните покровители се явяват като богатири. Най-почитаният от тях е Небесният конник яздещ бял кон – Мир-сусне-хум, сина на Торум. От хантите е наричан с името Верт (б.а. ясен иранизъм, осетински uart, пехлеви wart, бълг. вардя, означава пазя, верт – пазител). В жертва му се принасят преди всичко атрибути от богатирската екипировка: шлемове, халати, колчани, ботуши, седла, които са изработени с ритуална цел и винаги фигурира изображение на конник. (АБ-РКОУ-ГНС-1997-4) При хантите в религиозната, шаманска практика се използували т.нар. „богатирски шлемове" – високи конусовидни шапки, задължително украсени с изображение на конници[646] бял и черен. (АБ-ПРПЭО-ГНС-1997-4) Името Мир-сусне-хум в превод означава пазещ, съзерцаващ, ясно обясняващ хантското Верт. Този синоним е характерен за Митра, който не затваря очи и бди над хората за да пази справедливостта. В негова чест се правят жертвоприношения на бели коне и петли, също както за Митра и аналогичния му Сявуш. (ИГ-МКММ-СЭВ-2003-13/14)

При обските угри белия и червения цвят като символи на върховния Бог и Богинята-майка, мъжкото и женското начало както и персонажът на Богът-син, Конния бог. Тази аналогия е широко разпространена при индоевропейците. При хетите владетелят носи бяло-червен пояс. При зороастрийците, бяло-червения пояс е задължителен атрибут от одеждите на жреца. При тохарските и алатйските мумии, при памирските таджики, както при българи и чуваши, белият и червеният цвят са основни в народните носии.

"Богатирски шлем" при манситe

Сходен ритуал, както при сибирските угри, съществува и в България свързан с мартеницата и пролетната обрядност. В различни български крайща, Русенско, Ломско, Великотърновско, Варненско и Белоградчишко, на 01.03. пред къщата всяка домакиня изнася червена рокля и червена престилка, за да се засмее Баба Марта. (ЛИ-ОО,стр.88-91) Това е реликтов езически обичай свързан с почитането на Богинята-майка и нейния свещен цвят (б.а. обичай аналогичен с

[645] Ковалевская В.Б. Антропоморфные амулеты VI—IX вв. на Северном Кавказе. Краткие сообщения Института археологии. Вып. 176. Средняя Азия и Кавказ. М., 1983. http://annales.info/kavkaz/small/antram.htm

[646] При един такъв култов „шлем" изработен около 1830 г. неизвестният майстор за изображение е използвал руски държавен печат показващ герба на гр.Москва – изображението на Св.Георги като конник.

този на обските угри). Баба Марта е съхранения в народната памет, неин образ. В този аспект може да се обясни поверието, защо на новороденото дете се връзва червен конец на ръчичката. Червеният цвят като символ на Богинята-майка има свръхестествената сила да предпазва от лошите сили.

Подобни представи битувал и сред Трансилванските унгарци. Те смятал за свой митичен прародител Шабо, Саба, небесния пастир. В унгарските генеалогични представи Шабо е полубог, син на Атила от който произлязал унгарският народ. Но корените на Шабо са много по-древни и са аналогични на Сабазий-Сявуш-Митра. Митра също е наричан небесен пастир. Унгарският автор Шимон също свързва култът към Шабо-Сабазий-Сявуш[647], с цитираният от Раковски бог Сива, езически бог на българите. (Ш-ИПРИ)

Податката която ни дава Раковски за бог Сива, който се почитал с настъпването на Новата година, подсказва за съществуването на такъв, чийто превъплъщение е сарамато-източноиранския Сявуш и при българите. А Мадарският релеф, изобразяващ точно Конния бог, недвусмислено говори за това.

Мадарският конник е археологически паметник, представляващ изсечен в скалите релеф на 23 м височина от основата на отвесна скала. Намира се в североизточна България, близо до село Мадара и на 20 км от град Шумен. Обявен е за паметник на световното наследство от ЮНЕСКО през 1972 г. Размерите на релефа са 3,1 м при основата и 2,6 м височина. Изобразява конник в естествена големина в ход на дясно, следван от куче. В краката му е легнал лъв, в обратна посока, гледащ към кучето. Релефът е с много лоша съхраненост и много от детайлите са неясни, породили много неразрешими и безплодни спорове[648]. В.Бешевлиев го описва по следния начин: “Днес отблизо могат да се различат следните най-важни подробности. Релефът е ограден отчасти с жлеб и е бил покрит с червеникава мазилка, от която са се запазили тук-таме само следи. Тя е служила отчасти да го предпази от разрушение, отчасти да го изтъкне отдалеч, Лицето и тялото на ездача са обърнати към зрителя. Обилна коса се спуска чак до шията. Поради голямата ерозия от лицето не личат никакви подробности. Конникът носи широк надиплен кафтан. Десният крак, който добре личи, е обут в мека обувка без ток и вмъкнат в стреме. С лявата ръка държи юздите. Ездачът седи върху седло с висок гръб. На гърба си носи колчан”. (ВБ-ПЕП,стр.53)

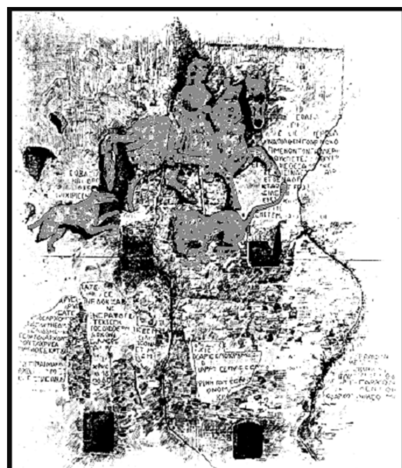

МАДАРСКИЯТ РЕЛЕФ - КОННИЯТ БОГ НА ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ

Това което се вижда ясно е, че конникът е без шлем, а най-вероятно с диадема или с развяти от вятъра коси. Също около самия конник е имало надписи на гръцки език,

[647] Шимон посачва че древността на култа води към палеолита. За това говори наличието на сходен персонаж още при шумерите. Шиб-од е полубог, мъж на Богинята-майка Инана. Всяка есен той умира, заедно с растенията и всяка пролет възкръства като природата започва нов живот. Дори евреите взаимстват този персонаж и го почитат като Саваоф. (цит.съч.)

[648] напр. има ли изобразена змия, или не (А.Хофарт), има ли птица, конникът държи ли копие, пробожда ли лъва или не, в лявата си ръка държи ли нещо (гега, чаша) или това е юздата, конят с броня ли е или не (И.Т.Иванов) и т.н. По въпроса за бронята, неяснотата с изобразяването на предния десен крак на коня, според О.Минаева се дължи на отчупване на скалата между коляното и предната част на коня, което създава такава илюзията. (ОМ-МК,стр.10) Но и предложението на И.Т.Иванов също заслужава внимание: “Как е изглеждал Мадарският конник ? (5-08-2008)”: http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Madara.htm

сравнително частично запазени до края на XIX в. съобщаващи за делата на българските канове: Тервел, Крумесис (или по-правилно Кормесий), Омуртаг.: „Ic: ....на българите ......и дошъл при Тервел. На носоотрязания император (т.е. Юстиниан II) не повярваха моите чичовци в Солунско и си отидоха в кисиниите[649] си (селищата си)............негов един ....чрез договор вождът Тервел даде на императора ....5 хиляди ....императорът заедно с мене победи добре.

II a и b: ......жълтици той даде ....жълтици вождът ....вождът ....гърците ....каквото ти давах всяка година, ще ти давам, понеже ми помогна .....всяка година ще ти даваме и при вожда императорът изпрати ....и помоли вожда Крумесис[650] ....вождът ....като разпределяше жълтиците ....започнаха ....даде от ...вождът Крумесис подари ....това езеро ......ти направи ......вождът развалиха договорите ......война.....тогава ......име.......

III: .....беше отхранен .....развалиха и от бога Омуртаг вождът ......изпрати.......помогни ми........" (ВБ-ПЕП,стр.57-67)

Надписите са разположени високо и не могат да се четат отдолу, от обикновения наблюдател, което показва че те са предназначени за бога, а не за хората.

За науката Мадарският релеф е описан за пръв път от Феликс Каниц през 1872 г., когато посетил с.Кюлефча, и от разказите на местните хора научил за него. Той разглежда релефа с бинокъл и успял да порчете "…само името SEVER, а в ляво няколко цифри". Сметнал е релефа за произведение на римското изкуство. Вече след Освобождението, през 1894 г. К.Иречек също изследва релефа и установява, че надписите не са латински, а гръцки, но с бинокъл успява да разчете само единични букви. През следващата година е издигнато дървено скеле и К.Шкорпил прави препис на надписите, с което започва тяхното разчитане.

В началото на XX в. е направена гипсова отливка на релефа, която допълнително поврежда частично съхранената червена мазилка направена от хоросан и стрити тухли.

През 1924 г. К.Шкорпил прави нов по-точен препис на надписите, като същото прави и пристигналия в България Геза Фехер. (ВБ-ПЕП,стр.55-57 г.) Шкорпил пръв разчита имената Крум и Омуртаг и доказва, че релефът е дело на българите от езическата епоха.

Още в 1910 г. австо-унгарският учен от полски поризход Й.Стшиговски, и в 1917 г., унгарецът Г.Шупка сравняват Мадарския релеф със Сасанидските релефи и откриват известни сходства. Идеята му е доразвита от А.Протич на българска почва. (ОМ-МК,стр.19) През 1919 г. Богдан Филов включва Мадарския релеф в паметниците от българския езически период и го датира към IX в.

През 1925 г. Г.Фехер, Гаврил Кацаров и Д.Дечев окончателно разчитат и превеждат надписите. Така се доказва че те са свързани с българската история, още от времето на Тервел (VIII в.), а Г.Кацаров доказва че релефа е синхронен с тях по време на изработка. Така се отхвърлят всякакви опити релефа да се представи като изображение на тракийския Херос (или Тракийския конник). Г.Фехер изказва прибързаното предположение, че е изобразен кан Крум. През следващата година се откриват и следите от култови постройки край Мадара и се доказва, че те са сходни и синхронни със старините в Плиска, като по този начин се отхвърлят мненията че градежите в Плиска са от римски, византийски или готски произход. През 1929 г. руският византолог Х.П.Кондаков датира Мадарския релеф в

---

[649] вж. за етимологията и произхода на древнобълг. думата **киснии** и кавказкият и аналог **кешане,** по-напред в изложението, под линия!

[650] **Крумесис** отговаря на Кормесис, Кормесий, Кормисош (в Именника на българските князе), или Крум. К. Шкорпил обяви на времето, че в надписа се говори за Крум. Това тълкуване беше възприето от Г. Фехер и разпространено всред нашата общественост дори чак до наши дни. (ВБ-ПЕП,стр.65)

началото на VIII в. и посочва някои различия между него и подобните му древноперсийски скални релефи.

Относно характера на Мадарския релеф, през 1934 г. проф. Богдан Филов обобщава[651]: "Мадарският конник ще продължава още да занимава учените; проблемите, които той поставя на художествено-историческата критика, не могат да се считат още за напълно уяснени. Ние можем да спорим за смисълта и предназначението на паметника, можем да спорим за точната негова дата, дали той принадлежи на VIII или IX век, дали представя Крума или някой друг владетел. Обаче върху старобългарското произхождение на Мадарския конник не може да има вече никакво съмнение..."

След установяването на комунистическата диктатура в България (09.09.1944 г.) и сляпото подчинение на СССР, паралелно с удара който се нанася на историческата наука от т.нар. "класово-партиен подход", започва една "преоценка" на Мадарския релеф и неговото значение. Съветските учени издигат и налагат теорията че българите са 100% славянски народ, а прабългарите на Аспарух – малка ордица от примитивни тюрки-чергари. Мадарският конник никак не се вписва в тези рамки. Така в 1948 г. съветският учен Всеволод Иванов, в реч пред БАН изказва куриозното мнение, че Мадарският конник и дворците в Плиска са създадени по нареждане на персийския владетел Дарий I при преминаването му през Балканския полуостров през VI в. пр.н.е., а относно съществуващата тогава хипотеза за сасанидските паралели, той заявява: "Преди всичко, не можем да сравняваме изкуството на една световна империя, обсебила традициите и гения на Асиро-Вавилония, на древна Гърция, на Египет, централизирана и мощна, с примитивното варварско изкуство на един чергарски или получергарски народ, както е случаят с Аспаруховата орда".

В началото на 50-те години Институтът по история на БАН подготвя първата академична марксическа История на България. С оглед да бъдат уточнени отделни събития от ранната българска история, през 1952 г. ръководителят на Сектора по българска история в Института по славянознание при Съветската академия на науките С.А.Никитин публикува напътстваща статия, която защитава хипотезата на Всеволод Николаев за Мадарския конник. Никитин напомня, че тезата за прабългарския произход на Мадарския конник е силно разколебана. "В областта на духовната култура славяните стояли по-високо от прабългарите" – назидава съветският учен, извод категорично очертаваш безпрекословния диктат на псевдонаучния имперски съветски панславизъм[652] !

През 70-те и 80-те години на XX в. тези крайна "класово-партийни" мнения са постепенно изживени. Но се появяват и налудничави хипотези, като изказана от арх. Слави Дончев мисъл, че Мадарският конник бил резултат от смесването на тракийските и будистки религиозни традиции[653]. (НЖ-МКМННС) Не по-малко странна е позицията на езиковеда проф. Борис Симеонов, който свързва името Мадара с изображението върху скалите, което било на "легендарен герой" носещ името Матор[654]. (РР-БЕК,стр.133)

[651] Б. Филов. Мадарският конник. „Мадара. Разкопки и проучвания". Т. 1. С., 1934, стр. 256-258, 264

[652] Днес наследен от възродения руски панславизъм!

[653] Дончев, С. Мадарският конник. Един опит за изясняване произхода и значението на паметника. „Проблеми на изкуството", 1970, № 3, стр. 55-62.

[654] В чувашки mattur, mattor – силен, здрав, храбър, млад, красив, в татарски, башкирски, казахски matur, удмурски и марийски motor – красив са заемки от чувашки. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.346) Паралел в тунгусоманджурски mutэ – мощ, сила, знание, умения, възможности, mutun – силен, храбър. (ССТМЯ-1,стр.561,563) Общоалтайският корен е *m[iu]ti – знание, вяра, в тюркските езици *büt/püt – знание, вяра, монголски *mede – знание, корейски *mìt - вяра. (S-AE) Аналогично е името на шанюя **Мотун** 冒頓 (209-17 4

Ж.Аладжов свързва релефа с изображението на „върховния български бог Тангра", правейки аналогията със савирския конен бог Тангри-кан. Той намеква и за иранското влияние, предвид широкото разпространение на изображения на конници от Азия, които се свързват с върховните божества на Небето и Слънцето. Аладжов напомня и за широко разпространените при древните българи амулети изобразяващи конници или "кон с човешка глава" в Северен Кавказ и Южна Русия. (ЖА-ПБЕ,стр.14-18) Подобни амулети обаче са много характерни за аланите, което трудно ще се обясни с култа към Тангра. По повод мнението на Алджов, О.Минаева отбелязва, че за подобно антропоморфизиране на Тангра няма никакви податки в древнотюркското изобразително изкуство. (ОМ-МК,стр.17-18)

Според другото мнение, застъпено от В.Бешевлиев, Мадарският конник пресъздава триумфиращият владетел пробождащ лъв. Той прави аналогия със сасанидската сцена на царския лов. В случая лъвът изобразява победеният враг (Византия). (ВБ-ПЕП,стр.54)

Станчо Ваклинов приема, че лъвът не е убит а само омаломощен "…предните му и задните крака с разперени лапи, са приклекнали, муцуната, обърната срещу зрителя, е отпусната напред, но опашката му още се вие и удря земята". А за самото значение на Мадарския релеф, Ст.Ваклинов пише: "….да възхвали делата и подвизите на хана — владетел и жрец на небесния бог. В импозантния паметник на Мадарската скала се синтезират тези две направления. Едното идва от собствено тюркската художествено-културна традиция (тюркските графити от Централна Азия изобр. коници и ловни сцени), пренесена през много поколения из степите и възпявана в народния епос. Другото е подчертано от старите близкоизточни художествени центрове, гдето царският лов в асирийското монументално изкуство, претворен в сасанидско-иранското приложно изкуство, се превръща вече в една символична сцена, придобила друг смисъл. Това е победата над неприятеля, триумфът на победителя. (СВ-СК,стр. 99,102)

Анани Стойнев приема че Мадарският конник е израз на култа към владетеля – хана, а хана е „земният Тангра", така двата култа към владетеля и към бога (Тангра) се сливат в едно. (АС-СП,стр.122)

След 1989 г. Мадарският конник е обект на различни тълкувания в стил "фолк-хистъри". Напр. художникът А.Александров-Хофарт[655] изказва куриозното мнение че това било кодирано изображение което посочвало годината 165, когато според древнобългарския календар била създадена Българската държава, предвид съобщението в "Именника на българските канове" за годините на царуване на Авитохол. Според Ал.А.Хофарт: "Мадарският конник не е историческа личност, а религиозен, астрален символ. Конникът в Мадарския релеф е изображение на Слънцето, в неговия източноирански религиозен аспект – Мар (персийскя Михр). (ААХ-ИКДБ стр.300) И тъй като 165 г. била година на змията (дилом-твирем), Хофарт открива едва забележимо изображение на змия до лъва?! В случая Хофарт е прав като определя конника за "религиозен символ", но не и за "астрален", наистина може да се мисли

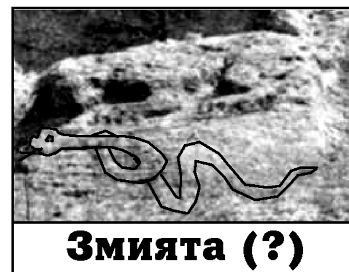
Змията (?)

г.пр.н.е.), mau-tun < māutuən. В интересуващият ни период то се е произнасяло в китайски"múh-twáńh" или Мутън, Мутун. Етимологични паралели: в тунгусоманджурски mutun - храбър, в прототунгусоманджурски *mutэ, манджурски mutэ, улчийски, нанайски, орокски mute – мощ, сила, в корейски mit – вяра, в прамонголски *möde, общомонголски mede – зная, древнотюркски büt – вярвам, праалтайска ф-ма *m[iu]ti – зная, вярвам. Мотун – силен, храбър.) Б.Симеонов дава същия пример с чувашкото mattur, mattor – силен, здрав, храбър, и го тълкува като „герой", т.е. „образа на героя" изсечен върху скалите. (БС-ПО,стр.236-237)

655 Александър Алексиев – Хофарт. Изгубените кодове на древните българи, изд. "Тангра-Танакра", 2001г.

и за наличие на змия до лапата на лъва, ако не е игра на светлосенките, но дори и да се приеме присъствието и`, то тя няма нищо общо с годината 165!

Появиха се и още по-куриозни мнения, напр. че става дума не за конник, а за езическата тракийска богиня Бендида, изсечена върху скалите, още преди идването на българите, контактьорка "видя" че в далечното минало, релефът е бил обкован със златни листове, а любителите на извънземните цивилизация, го обявиха за последния владетел на Атлантида, или че е ориентир за НЛО, и пр. налудни фантазии[656]. Друг изследовател, П.Георгиев се опитва да докаже че конникът е дело на траките и отразява вярата в Сабазий, а българите са го наследили, преформирали и добавили надписите![657]

Сериозните хипотези за смисъла на Мадарския релеф са две: Триумфиращият владетел, който според обобщаващото мнение на Р.Рашев[658] не е конкретна личност, а обобщен образ: "касае се за обобщен образ на обожествен владетел, който в съзнанието на съвременника се е преплитал с чертите на образ от ранносредновековния епос", или изображение на Върховен бог. В по-късна своя публикация, Р.Рашев определя Мадарския конник като изображение на триумфиращ владетел, и изцяло отхвърля персонализацията му с Тангра: "Конникът от Мадарския релеф…не съдържа характерни белези за интерпретирането му като бог Тангра. Надписите около него достатъчно ясно говорят за връзката му с владетеля, респ. – с култа към владетеля". Р.Рашев смята че конникът не пресъздава конкретен владетел, както е в персийските скални релефи, тъй като надписите около него съобщават за делата на най-малко трима владетели, управлявали в рамките на повече от век. По-скоро образът е събирателен, пречупващ образа, на митологичния герой-ловец от епическите сказания и представата за владетеля. (РР-БЕК,стр.297,216-218)

Оксана Минаева също стига до извода че на Мадарските скали е изобразен конника-герой в ранните епични представи на прабългарите. Наличието на двубой на героя с чудовището от космогоничен аспект символизира процеса за сътворение на света и преодоляване силите на хаоса. В династичен и политически аспект това е героят, станал и първия цар, установил царската институция и традиция към която се придържат следващите царе. В религиозен аспект, сцената е свързана с представата за героя-посредник между божеството и земния свят, явяващ се и герой-първожрец. Така символиката на релефната сцена определено може да се свърже с култа към хана, а езическото капище до самия релеф – с култа към Тангра и предците. (ОМ-МК,стр.121-122)

Почти същото е мнението и на Цв.Степанов: "Сигурно няма да сме далеч от истината, ако приемем че конникът от Мадара е синтетичен образ на герой, с който е можел да се отъждестви всеки от нашите канове". Произходът на владетеля се е свързвало с митологичен герой, който за да се сдобие с властта, е трябвало да мине през много изпитания и най-често това е "надвиване на звяра" (в случая лъва), мотив по-късно засвидетелстван и в християнското изкуство, в иконографията на Св.Георги. Цв.Степанов припомня и едно от сравненията направени от Ст.Ваклинов, който посочва че Мадарският конник и изображенията на триумфиращ сарматски цар с рог в ръка[659], се основават на една и съща традиция и идея. В заключение Цв.Степанов посочва линията на развитие на

656 Биляна Веселинова, Любомир Старидолски. Тайните на Мадарския конник. в-к "Стандарт" брой № 5825 Година XVI, ВТОРНИК, 31 Март 2009 г.

657 П.Геопгиев. Мадарският конник (опит за възкресние). С. 2011 г.: http://www.ivanstamenov.com/files2011/mkonnik-pg.pdf

658 Р. Рашев. Мадарският конник – стари и нови въпроси. – Исторически преглед, 1998, № 3-4, стр. 196.

659 Не е много ясно какво държи Мадарския конник в лявата си ръка, дали това са юздите на коня, или предмет – чаша, рог (?)

представата за владетеля: "бог-конник → конник-герой → български владетел". (ЦС-ВАСБ,стр.152-154)

Тодор Чобанов свързва Мадарския релеф със „сцената на царския лов" типична за сасанидското приложно изкуство и търси източните му корени. Царският лов е неизменен сюжет от многото разпространени в Средна Азия и Източна Европа, позлатени или сребърни блюда изобразяващи сасанидски владетели преследващи и убиващи диви животни: глигани, лъвове, елени. Такова е и блюдото от Прешчепина.

Също сравнява конника със скалните релефи на сасанидските шахове, изобразявани като конници, които триумфират над победените врагове, изобразявани като коленичили или застанали прави до коня на персийския шах, молещи за милост (напр.: шах Шапур I и молещите за милост победени римски императори Валериан и Филип Арабина, в релефите от Накш-и Рустам). Такъв е и релефа на Арташир I или Шапур I от Раг-и Биби в Афганистан (с.Шамарк в пров. Баглан)[660], открит през 2003 г. Релефът изобразява препускащ конник, пред който лежи убит индийски носорог, а зад него стоят две прави фигури в кушански дрехи. За съжаление паметникът е полуразрушен, горната част липсва, предполага се че разрушаването е дело на талибаните. Това е първият до сега, открит сасанидски скален релеф, извън съвр. граници на Иран. Замисълът е че съчетава "сцената на царския лов" с образа на владетеля-победител. Шахът е сразил Кушанското царство, символизирано от поваления индийски носорог, а зад него кушанският цар (Васудева) засвидетелства своята покорност.

Т.Чобанов посочва и някои по-далечни паралели във византийското изкуство: 1. Блюдото от Керч, изобразяващо император Констанций II който препуска с кон, с копие в ръка и тъпче щита на повален непирятел, а срещу него е богинята на победата (Нике/Виктория) която му подава венеца на победата, 2. Диптиха "Барберин" – изработен от слонова кост малък балелеф на император Юстиниан I, като препускащ конник с копие в ръка, 3. Тъканта от Мозак (съхр. се в Лионсикя музей), подарена от император Лъв V на франкския крал Пипин Къси, изобразяваща двама симетрично разположени конника, пронизващи лъвове с копията си.

---

660 Релефът е посетен и от българската експедиция организирана от фондация "Тангра-Танакра" през 2008 г. Изказаха се емоционални и прибързани мнения че това е пълен аналог на Мадарския релеф.

Т.Чобанов определя Мадарския релеф като "сцена на царския лов" изобразяваща триумфиращия владетел. Релефът според него е изработен в края на VIII – началото на IX в., по поръчка на българският владетел, вероятно от майстори дошли от Кавказ, или Близкия Изток, свързани със сасанидските традиции. (ТЧ-ИКМК,стр.163-186)

С подобна интерпретация "Триумфиращ владетел и царски лов" категорично не мога да се съглася! Композицията на Мадарския релеф е доста по-различна. Няма динамика, няма преследване, няма борба, както е във всички сасанидски блюда изобразяващи "царския лов". Лъвът от Мадара е жив, застанал смирено, демонстриращ покорство, а не съпротива и предсмъртна агония. Твърде спорен е въпроса за копието което го пронизва, то е неестествено малко, и като похват на изобразяване е на заден план, за разлика от лъва който е в предната равнина на композицията. Копието се проследява под корема на коня, изобразено от лявата или задната страна на конника която не се вижда от зрителя. Ако конникът убиваше лъва, то няма как това да стане при такова положение. При направените художествени възстановки на релефа, това е най-трудния за представяне елемент. Напр. във възстановката направена за монетната емисия от 1943 г., то е късо, неестествено забито в гърба на лъва, при липса на каквото и да е замахващо движение от страна на конника, който спокойно държи юздите на коня. В последващото възстановяване на тази монетна традиция в наши дни, копието е изобразено още по-неестествено с причудливо знаменце в самия край на дръжката, а не към острието, както е редно. Самото "знаменце" е резултат от интерпретациятана друг неясен полукръгъл елемент откриващ се между крака на ездача, корема на коня и края на "късото копие" поразило лъва. О.Минаева отбелязва че досега къси метателни копия използвани от езическата българска епоха не са откривани по нашите земи. Т.е. това е изключително нехарактерно оръжие, чуждо за българския воин. Д.Овчаров определя въоръжението на българския конен воин: дълго копие, меч или сабя, лък и стрели, бойна брадва, нож, кръгъл щит, а като защитно облекло островърх шлем, ризница. (ОМ-МК,стр.41)

1. Мадарският конник на реверса на монета от 10 лв. от 1943 г.
2. Мадарският конник на реверса на монета от 50 ст. от 1999 г.

Аз смятам че в случая нямаме лов и убийство на лъв, а съвпадение на контурите на копието, явно носено от конника "на ремък" преметнат през гърба (както е в монетата с "раджпутския конник" и на боспорските монети), по сарматски и аварски образец. Дългите копия използвани от сарамати, алани, авари, вероятно и при българите, са твърде тежки за да се носят в ръка. Имали са специален ремък, с който се носели през рамо, а по време на битка, този ремък допълнително е укрепвал хватката на ръката на конника, щурмуващ врага с насочено напред дълго копие. Скулпторът на релефа го е направил с малко по-дълга дръжка, чиято проекция се допира до лъва.

Като се сравни начинът на изобразяване на Мадарския конник, с конниците от ранно-кушанските, индо-сакските и хорезмийски монети, се вижда твърде близкото сходство. Позата на ездача е една и съща, лявата ръка е вдигната и държи предмет, неясно какъв поради силната ерозия, възможно е да е чаша, рог, примка от юздата, или бич

(както е при хорезмийския конник), или просто ръката е вдигната. При средноазиатските конници има изобразяване на голям колчан, при конника от Мадара, тази част от релефа е лошо съхранена, възможно е вътр. полукръгъл елемент да е именно край на колчан (Ст.Ваклинов), или част от сбруята, закрепваща седлото например, ако се приеме че мечът трябва да е от лявата страна, невидима за зрителя. При средноазиатските конници липсват съпътстващи животни, докато при българския конник има куче, лъв и евентуално (хипотетично) змия. Лъвът или коткоподобния хищник и кучето, са свещените животни на Богинята-майка, змията е свещенното животно на Сабазий-Дионис-Сявуш. Принасянето на жертва куче е характерно за древните българи. В "Житие на св.Тиверопулски мъченици" Теофилкт Охридски (Български) пише за българите докато били езичници имали скитски заблуждение, почитали слънцето и луната и принасяли в жертва кучета.

Мадарският релеф изобразява Конния бог на древните българи, заобиколен от свещенните животни. Това е богът на възраждащата се природа, който при източните иранци и тохарите започва да се свързва с мъжкото начало, богът-войн, символ на слънцето, чийто антропоморфно превъплъщение става митичния Сявуш, а зад неговото българско превъплъщение вероятно стои хипотетичния Зиези (латинската транскрипция[661] на сарматския Саеуассае/Сæуассæ). Надписите оставени около релефа, описващи делата на българските владетели, не са предназначени за четене отдолу, от обикновенните хора, а са предназначени за бога, защото владетелят е "от бога поставен" и отговаря за делата си единствено пред него.

Могат да се открият известни паралели с изображенията на т.нар. "Тракийски конник". Той се представя в няколко иконографски сцени: а). като конник с копия препускащ срещу глиган, конникът е придружен от куче и лъв, а пред него има дърво с увита змия, изобразени отстрани една и ли повече жени; б). вторият тип сцена Г.Кацаров описва като "завръщане от лов", копието е вдигнато високо, а кучетата скачат зад него; в). третият тип сцена изобразява триумфиращ към олтара конник с вдигната чаша или рок в ръката.

Произходът на "Тракийският конник" се свързва също с култа към божествените близнаци, в част от релефите, паралелно на основния конник е изобразен и по-малък, отдалечаващ се конник. Женската фигура се свързва с Богинята-майка. Ловната сцена и победата над глигана, се интерпретира като победа над злите сили и възтържествуване на силите на плодородието и повторение на жизнения цикъл. Така Тракийкият конник се свързва с божество на възраждащата се природа, гарантиращо реда в света. (ОМ-МК,стр.75-76) Или Тракийският конник е едно от превъплащенията на Сабазий. Това показва и паралелите между двата конника, но тези паралели не са преки или не са продукт на заимстване, а отразяват независимото развитие на един и същ древноиндоевропейски култ във времето и пространството, в двата срещуположни края на индоевропейска Евразия.

Името на българският прародител Зиези, фигурира в един-единствен латиноезичен препис на т.нар. Римски хронограф от 354 г. Може да се предположи че неизвестния преписвач е получил тази информация от българи обитаващи Италия или Панония, пряко или косвено, чрез небългарски, вероятно германоезичен информатор. В случая годината 354 няма никакво значение, тъй като става дума за по-късен препис. По-важното е че сред българите е съществувал спомен за древния герой от сарматските сказания. Преданието за Саеуассае принадлежи към най-ранния цикъл в Нартския епос и затова е твърде кратко и като цяло е убягнало от съвр. големи изследователи на епоса (Абаев, Дюмезил) изкл.

[661] напр. от един хипотетичен германоезичен информатор Siesi ще се произнесе като Зиези.

Махарбек Туганов[662]. Раждането на Саеуассае е свързано с желанието на Бога да създаде нова раса, която да замени по-старите обитатели на земята – гумирите (идолопоклониците) и уаигите (демоните-великани). Саеуассае е син божи роден от божествения огън, когато пламъците му достигат земята. После е закален във вода. Така първият нарт е почитал и се е покланял на огъня и водата. Неговата мисия е да научи обикновените смъртни на ковашкия занаят, за да изработват оръдия на труда и да почитат бога с жертвоприношения чрез огън (където да хвълят жертвеното месо). Първоначално Саеуассае е сам, но встъпва в брак с водната богиня, превръщаща се в кошута, сестрата на водния бог Донбетир, която ражда трима сина – прадедите на нартите: Бора-Болатгур (в пр.: яркожълт, огнен, стоманен роден), Дзилау/Дзылау (висок като кула, от осит.ирон. dzɩlat, диг. dzulat – висока кула) и Болатбарж (Болатборзай: букв. със стоманен врат, от осет.ирон. диг. bærzæj – врат). Синовете на Саеуассае водят нескончаеми битки с уаигите (великаните), или демоните, силите на злото, но и тримата загиват в тези битки. Пръв е Дзилау погубен от уаигите защото взема за жена тяхна сестра, Болатборзай се жени за Даргавсара – царицата на амазонките, но няколко дена по-късно загива в бой с уаигите. Бора се жени два път, първо за богиня, дъщеря на горския дух, която се превръща в гълъб, от нея той има двама сина Уархаг и Уархтанаг и от Уархаг произлиза следващото поколение нарти. След това Бора се жени за сестрата на Даргавсара, но скоро загива в битка с маликите (друг вид демони).

Останал сам, Саеуссае е нападнат от демоните и загива в битка с тях. По-късно Уархаг и Уархтанаг разгромяват демоните (уаиги и малики) и отмъщават за смъртта на баща си и дядо си. (БА-ОСНСО) Приликата с древноиранските легенди за Кеюмарс и Сиямек са очевидни. Другото превъплъщение на Сявуш е преданието за Севай или Сеуай сина на Къандз от рода на Сарматите. Той е роден също по божествен начин, от ледник, тъй като баща му бил бездетен. Сеуай израства като силен нарт и отива в земята на нартите, където влиза в единоборство с най-прославените от тях, в конните състезания и става зет на един от главните нартски герои – Уризмаг. (БА-ОСНСО)

Произходът на нартския цикъл е твърде древен и корените му са в Средна и Централна Азия, сред източноиранските племена на древния Туран, простирал се до Тяншан, Алатай, Ордоса и Саяните. Както казва Малолетко, думата “нарт” в шорския език, говорен от малка тюркска народност в Алтай, означава богатир, а нартпак – богатирско сказание. Паралелно за богатир се използва от съседните народности и названието”алан/ялан”. Връзка с думата нарт показва и името на първия известен владетел (“кунми” (Kunmi) 昆弥, или “кан-баг”) на народа усуни (асиани) **Нантоуми/Нандоуми** (Nantoumi) 難兜靡, записано в китайските хроники “Ши-цзи” и “Хан-шу”. Възстановката показва следното: 難 - в др.кит. när, в еп. Хан nän, зн.: труден, тежък, бреме, неудобство, 兜 - в др.кит., клас. старокит. tö, еп. Хан twä, зн.: метален шлем, каска, и 靡 - в др.кит. и еп.Хан – maj, зн.: лишен, оскъден, беден, упадъчен. Така се получава “När-tö-maj”, или “När-twä-maj”. Първият йероглиф най-вероятно отразява нетипичната за китайското ухо сричка “нар”, така че името се възстановява като **Нартамай/Нартамаз**, би се превело буквално като “велик нарт” т.е. юнак, храбрец! Произходът на думата “нарт” е дискусионна. В.Абаев предлага монголски произход,

[662] Туганов, Махарбек Сафарович (1881 – 1952 г.): Народен художник на Осетия, заслужил деятел на искуството, основател и първи директор на Цхинвалското художествено училище, автор на много картини с историческа тематика, портретист, илюстратор на героическия осетински нартски епос, график, публицист, събирач и изследовател на осетинския фолклор.

свързвайки я с монголското nar, nara, naran - слънце и извежда nartæ като “деца на слънцето” от nar и –tæ, суфикс за мн.ч. в осетински. Той предполага, че заемането е станало покрай древните българи и се основава на прачувашкото nar – слънце, nar-tăvan, nar-tughan – празник по време на зимното слънцестоене, букв. превод: раждане на слънцето. (ВА-С-2,стр.159-160) Предвид факта че понятието “нарт” фигурира в името на усунския владетел, то това заемане трябва да е станало в дълбока древност и преди “васалството” на Усуните/Асиани в земите на Хсюнну! Ето защо хипотеза на Абаев е нереална. Смятам че думата “нарт”, която по смисъл означава герой, храбрец, дори полу-бог, тъй като осетинските “Нарти” са точни аналози на “Асите на Один”, произлиза от инодевропейския корен *Hnert[h] - жизнена сила, мъжка сила, откъдето в индоарийски nrtà - герой, sūnrtā, авестийски hunara - жизнена сила, др.иран. *nrtāvan – герой, др.ирл. so-nirt, hy-nerth - силен, др.ирл. nert, уелски nerth – мъжественност, ирландски neart, бретонски nerz – сила. (EDGL) В тохарски (б) närs – натиск, принуда. (DA-DT-b) Трябва да споменем и скандинавският бог Ньорд (Niord) смятан за бог на морето, но и бог на изобилието и германският му аналог, богинята Нерта – “Майката Земя”. Във всички ирански езици *nar [663]означава мъж, самец, размножаващ се, оплождащ, силен. В санскрит naār, протоиндоирански hnaār, средно- и съвр.персийски nar, партянски n`r (nār), белуджи nar – войн, герой, пущунски niru, язгулемски noraw, сариколски nuraw – силен. (L-IAIL) Например в осетински nard означава едър, дебел (за живо същество), но явно, че по-рано е означавало силен мъж и прозилиза от изходното скито-сарматско nart. Твърде показателно е че в “Авестата” се споменава родът “Нару” или “Нарава” (Naru, Narava), произлизащ от Туран. (ЮД-КТН),(ФТ-ИПТН)

Освен това име са известни още няколко в китайска транскрипиция които показват също ирански произход[664].

[663] вж. българските имена **Наро, Нарко**, които Й.Заимов извежда от нравствен, праведен, което не може да се приеме за вярно. (ЙЗ-БИ,стр.234) При осетниците се срещат имената Нариман, Нарсау, Нартихъ, а при чувашите Нăрваш, Нăрмычаш, Неркеç, и женските имена Нарспи, Нарспике. (ЗГ-ОФЛИ),(ЧАЯ),(ЧХЯ) Възможно е да имаме древнобългарско име, производно на корена ***наръ**. Възможно обяснение, в санскрит nar, древноиндийски (във Ведите) nara, $nar_{(i)}$ya, авестийски, персийски, белуджи nar, партянски n`r (nār), осетински næl – мъж, герой, човек, като явно изходнота значение е хора изобщо, тъй като имаме и в древноиндийски nāri, авестийски nāirī, хотаносакски nārä, среднoперсийски nārig – жена. (L-IAIL) Виж и българското **нерь, нерез** – мъжко прасе за разплод, респ. самец, мъж хиперактивен сексуално, дума която няма адекватно обяснение в БЕР, свързва се със славянското (руско) кнороз – скопен, скопено прасе, което в пълен противовес със значението на българската неславянска дума!.

[664] **а). Буцзю** (Bujiu) 布就 е усунски благородник, спасил новородения кунмо Ледзяоми. Йероглиф 布, съвр.ф-ма bù, в клас.старокит. и еп.Хан pāh, зн.: платно, тъкън, и йероглиф 就, съвр.ф-ма jiù, в клас.старокит. dz(h)uh, еп.Хан dz(h)əwh, зн.: приближавам се, заемам място. Възстановка “Pāh-dz(h)uh”, “Pāh-dz(h)əwh”, или името е звучало като Падзу или Пацу. Вж. осет.имена Паци, Пици, Пыцан, бълг.имена Пацо, **,** Паско, Пацан, Пацун, Пацул, Пацик, Пасик, Пасхач (име от XVI – XVII в.), при чувашите Пасай, Паскай, Паçей, Паçи, Паçинкка, Паççи, Паççук. (ЗГ-ОФЛИ),(ЧАЯ) Може да търсим връзка с осетински иронски и дигорски paka – широк, голям. Според Абаев думата е с вероятен подражтелен характер, т.е. с неизяснен произход. (ВА-С-2,стр.236) Но откриваме индоирански корени, в хинди-урду pahnā, персийски bahw, pakhč, пущунски pahan-dār, кашмирски bakhēra, непалски *phakka – широк. (DDSA)

б). Ледзяоми (Liejiaomi) 獵驕靡 е син на Надуоми, той е владетеля разгромил Юечжите/Арси в Седморечието. Нека видим как се е произнасяло името в епохата Хан: 獵 – rhap, значение: ловец, ловувам, 驕 – kaw, зн.: надменен, високомерен, своеволен, скандалджия, 靡 - maj, значение: лишен, оскъден, беден, упадъчен. Или името е звучало като “Rhap-kaw-maj”: **Рапкавмай/Рапкавмаз.** Може де се изведе от индоиранското *rāpaka – опора, помощ, благоденствие, в авестийски rapaka – помощ, поддръжка, rap, индоарийски rap, rapati – помагам,

---

осетински иронски ravg, дигорски ravgæ – удобство, в ягнобски, шугнански rawo, сариколски rawu, белуджи raw - възможност. (ВА-С-2,стр.352-353)

в). Венгуими (Wengguimi) 翁歸靡, усунски "кунмо" с прозвището "дебелия владетел" споменат в "Хан-шу", гл. 96Б: Йероглиф 翁 – åōŋ (зн.: старец), 歸 - kwəj (значение: върщам се), 靡 – máj (значение: нямам, не), или името е "Åōngkwəjmáj", което вероятно отразява изходното Аонкуемай/Аонкуемаз. При осетинците се среща името Уанкъа, в случая имяме производна форма **Уанкъамай/Уанкъамаз**, озн.: Великият Уанк).(ЗГ-ОФЛМ)

г). Уцзюту (Wujiutu) 烏就屠, син на Венгуими (Wengguimi) 翁歸靡 или "дебелия владетел" и съпругата му номадка (принцеса от хсюнну), извършил преврат и се провъзгласил за "кунмо" (Kunmi) 昆弥". В епохата Хан, 烏 – å или æ (значение: врана), 就 – dz(h)əwh (значение: приближаване, близост), 屠 – dā (значение: убивам, изтребвам, коля, месар), или името е било "Ædz(h)əwhdā", отр. вероятно изходното **Æцеуд**, сравни с осетинските имена Азет, Ацæ, Ацати. (ЗГ-ОФЛИ)

д). Синми (Xingmi) 星靡, усунски владетел около 51 г.пр.н.е. В епохата Хан, йероглиф 星 – shēŋ (значение: звезда), 靡 – máj (значение: нямам, не), или "Shēngmáj" – **Шенмай/Шенмаз**. При осетинците се срещат имената Сан, Сана, Санеас – алански владетел от IV в.). (ЗГ-ОФЛИ) Аналогично при българите Сано, Санко, в ж.р. Сана, Санка и съотв.формите с Ш: Шано, Шаньо, Шанко. (ЙЗ-БИ,стр.278-279,352)

е). Фули (Fuli) 附離, "малък кунми" 昆弥 (принц). В епохата Хан, йероглиф 附 –boh (значение: прилагам, допълвам), вторият йероглиф е 離 re (Източна Хан), и raj (Западна Хан) (значение: отивам, отделям). Името е било "Bohraj", "Bohre", **Бохрай, Бохре** и до днес е разпространено при осетинците: Борæ, Боро, Борси, Борыхъо, известно и при аланите: Бора, Борак, Боран, Борса. Обяснявя се като светъл, рус. Това е и една от версиите за произхода на прабългарското име Борис!

ж). Анжи (Anri) 安日, син на Фули: Първият Йероглиф е 安 – в епохата Хан: ûān, (значение: спокоен, мирен). Вторият йероглиф е 日 – в епохата Източна Хан: ńət, Западна Хан ńjət (значение: слънце, ден). Името е било "Ûān-ńiet", или **Уанат/Уанет,** вж. осетинските имена Уана, Уане. (ЗГ-ОФЛИ) Аналогично е прабългарското име **Вънд**, в осетински uændon – смелост, победа, санскрит vaānats, vanatis, авестийски vanaiti, vantor, vanaiti, староперсийски vantan, *vanat – желая, стремя се, искам, боря се, заповядвам, владея, авестийски van, vanañt, протоиндоевропейски *uenj/uenə- – победоносен, утвърждаващ. (Р-IEW-3,стр.1146)

з). Жиеж (Rier) 日貳, по-малък брат на Фули, извършил преврат и убил брат си. В епохата Хан, първият йероглиф日 – в Източна Хан: ńət, Западна Хан ńjət (зн.: слънце, ден), вторият - 貳, Източна Хан ńəś, Западна Хан njəś (значение: двоен, вторичен), така че името е било "Ńətńəś", **Ниетниес**, вж. осетинските мъжки имена Натур, Натце, женски имена Натъа, Натъо, среща се и при българите: Нато, Нате, Натил, Натко, женски вариант Ната, Натка, и при чувашите съотв. мъжките имена Натар, Натти. (ЗГ-ОФЛИ),(ЧАЯ) Вероятна етимолигия: в санскрит nad, протиндоирански nad, авестийски nadənt, хотаносакси nāt, осетински nætыn/nætun – вик, рев, силен глас, тътен. Така че значението е пожелателно „да има силен глас".

и). Гумони (Gumoni) 姑莫匿, усунски аристократ, убил узурпатора Жиеж. В епохата Хан, 姑 – kā (значение: възрастна жена, леля, свекърва), 莫 – māk (значение: не, не трябва, забранително отрицание), 匿 - ṇək (значение: скривам се). Получаваме "Kā-māk-ṇək", **Камакниек**, съвр.осетински мъжки имена Къæмæдза, Къумит, Кима, Кимый, Каммæрза. (ЗГ-ОФЛИ) Вероятна връзка с иранското *kam – желание, стремеж, в пехлеви kāmak, язгулемски k`omt - желание, в осетински kom - съгласие, komыn – съгласявам се. (ВА-С-1,стр.598)

й). Беиюанчжи (Beiyuanzhi) 卑爰疐, усунски принц около 12 – 9 г.пр.н.е. В епохата Хан йероглиф 卑, през Западна Хан pe, в Източна Хан pje (значение.: нисък, подъл), йероглиф 爰 в епохта Хан wan, (значение: тук, защото), и знак 疐 в Западна Хан ţjəś, Източна Хан ţəś (значение: грешка, греша). Така името е звучало като "Pewanţjəś" – **Певантес, Пеунтес**? При осетинците се срещат имената Пида, Пидо. (ЗГ-ОФЛИ) При българите – Пандо, Пендо, Пендьо. (ЙЗ-БИ,стр.251,253)

Усуните (Аси/Асиани) са народ с безспорен ирански (турански, скитски) произход.

При народите които не познават писменото слово и предават своите митологични сюжети само по устен път, настъпват смесвания на сюжетните линии, често препокриване между различните митологични персонажи, както и обогатяване на сюжетите с развитието на самото народно творчество. Така образът на древносарматския Сауаса/Зиези от прародител на хората (респ.нартите) и богочовек, се слива с представата за Слънчевия бог – покровител на мъжете-войни, чийто крайно развитие е Митра/Сявуш, Конния бог, явяващ се антропоморфното превъплащение на Върховния бог (Бога-творец). Затова и българските владетели пишат своите надписи, разказващи за подвизите и делата им, около неговото изображение на Мадарските скали, предназначени за него, от когото те са получили царската власт.

В своя по-късна публикация, Цв.Степанов прави сравнение между цикъла български народни песни за Крали Марко и Мадарския конник. И това негово предложение е особено важно. Крали Марко се явява бог-герой, защитник на българите. В сюжетите неизменно присъства неговата майка, т.е. двойката Конен бог – Богиня-майка е налице. Конят на Крали Марко е вълшебен, може да говори и е надарен с разум, той е крилат, а в някои ваиранти на песните странно е представен и като „кон на три крака“ (Юнашки песни 1961, стр.73) факт сам по себе си малко учудващ, за едно силно подвижно и юначно животно, което умело служи на господаря си. (ДжМ-ЗПИШУЕ,стр.195) Смятам че изобщо не е учудващ този факт, предвид и сходната представа за коня на осетинския Вак Устарджи, той също е крилат, надарен с разум и говор и в някои варианти на епоса, се представя като „кон на три крака” наречен “афсорк” или “авсург”. Конят на Крали Марко е шарен или тъмен на цвят, обикновено се нарича Шарколия или „враня[665] коня Шарколия”, докато този на Вак Устарджи е винаги бял. Т.е. отново имаме цветовата символика черния кон на Сявуш и белия на брата-близнак Митра. Всъщност в епоса за Крали Марко е въплътен по-древния български сюжет за бога-герой, родоначалника и защитника на народа, а наслагването към конкретната историческа личност на феодала Марко син на Вукашин – владетелят който прави първият опит за сериозен отпор срещу турците и загива в битката при Черномен в 1371 г., е резултат от конкретната историческа обстановка – турското завладяване и вярата на поробения народ, в неговия божествен закрилник. Според Цв.Степанов и това не е случайно предвид звуковата прилика на името Марко и източноиранския аналог на Митра→Михр→Мар. (ЦС-МСР)

Инетерсно е и значението на топонима **Мадара** – свещено за българите място. В предтурското време тук е имало крепост наречена **Матра** или **Мадра, Марра, Матера, Мадира**. Спомената е през 1388 г. във връзка са турското нашествие. През 1444 г. крепостта **Матора** е превзета от Владислав III Ягело и Матиаш Хуняди. (ОМ-МК,стр.21-22) Вероятно названието Мадара се е утвърдило тъй като турското произношение не търпи струпване на гласни, а в края на XV в. Мадара е център на административна единица в Силистренския санджак. Според друго мнение Мадара е идентична с крепостта Мундрага известна във времената на Борис и Симеон Велики, което обаче е твърде съмнително. (ОМ-МК,стр.22)

к). Ужилин (Wuriling) 烏日領, усунски принц, племенник на Беиюанчжи, убит от него. Първият йероглиф е 烏, епоха Хан å или æ (значение: врана), вторият знак е日 – в Източна Хан ńət, Западна Хан ńjət (значение: слънце, ден), третият знак е 領, епоха Хан rhéŋ (значение: врат, шия), или името е “Ǽńjətrhéŋ” - **Ǽнетренг** или **Аенатранг**?) Виждаме че повечето усунски имена са ирански по произход, с аналози сред осетинските имена.

[665] вран – черен, като перата на врана. Бълг.етим.р-к, том-1,стр.180.

Според мнението на Д.Дечев, името е тракийско или гръцко по произход. Първоначално го свързва с гръцкото μαδαρός – гол, плешив[666], т.е. голи скали. По-късно променя мнението си и предполага съществуването на тракийска дума сходна с албанското madh – голям, голяма скала. Сл.Дончев предлага връзка с тибетско-монголското maitar, maidar – термин от будизма, който той свързва с идол. В алтайските езици тази дума е навлязла с будизма посредством тохарския (древнотюрк. madar ← тох. (а) matar ← санскрит makara) и означава демон, чудовище, дракон. Б.Симеонов, освен посочената негова версия предлага и алтернативна, със значение „образ, форма" предвид тълкуването на Расянен, който не е съгласен със значението на тюркското madar – чудовище и предлага друго решение – образ, идол, форма. (БС-ПО,стр.230-231,233-234),(ДТС,стр.334)

Аз смятам че нито едно от тези мнения е вярно. Заемането в древнотюркски е прекалено късно, с разпространението на будизма, а значението чудовище, демон, никак не отговаря на предназначението на обекта. Това е култово, свещенно място на българите, думата е древнобългарска по произход но с ирански произход. Точна податка е в авестийски mãthrâ, mãthrahe, санскрит manthra – свещенна дума, молитва, mudrā – ритуално доближаване на дланите за молитва. (JP-DCAW) Древноирански корен *man- мисъл, дума, *manθ- (manth-), хотаносакски mamth – убеждавам, агитирам, тох.(а) mem, тох.(б) maim – мъсъл, дума. В дардските езици mandira, mädira, mädura, mandhar – храм. (DDSA) В санскрит māṭhara (заето в тох.(б) māṭhare) – ръководител на будистка монашеска школа. (DA-DT-b) Така че Матра/Мадара – свещено, молитвено място, храм. В индийската митология Мандара е синоним на „свещената планина", обитавана от боговете. В Чувашия има също селище Мадар[667]. Аналогично в удмуртски mudor, е икона, олтар, свещен стълб, свещено дърво, молитвено място, храм, с първоначлно значение – жертвеник. (УРС,стр.440)

Подобно мнение изказва Д.Овчаров, като свързва Мадара с култ към свещената планина, вероятно съществувал у древните българи. Той предполага връзка с индийското Мандара, или най-големия връх в свещената за индийците планина Меру, където живее слънчевия бог Суря. Той се аргументира с "влиянието на индо-ирански култови елементи върху идеологията на тюркските народи от дълбока древност". (ОМ-МК,стр.23) (думата "тюркски народи" в случая е напълно излишна 😁).

Още през 1927-28 г. И.Велков открива останки от култови постройки разположени до самата скала с релефа. Най-голямата от тях е с четириъгълти основи прорязани от 8 входа и следи от дървени колони на които се е крепял горният етаж (тип чердак). Има различни хипотези за предназначението на сградата (зала на предците, храм на кан Крум, или гражданска постройка), но най-вероятно е било храм. Подобни по форма четириъгълни езически храмове са открити в Плиска. Още Ст.Ваклинов посочва близките паралели с подобни партянски и сасанидски "храмове на огъня" в Хатра (Кюрдистан, Сев.Ирак) от I в. Х.Биджиев открива подобна постройка в Хумаринското градище, а Д.Овчаров смята че там в Кавказ и на р.Кубан, иранските култови практики са проникнали сред прабългарите. Н.Мавродинов дори смята, че прабългарите също са имали "храмове на огъня" идентични с иранските. (ОМ-МК,стр.28-29,33-34) Не е било необходимо тези култови практики да "проникват" отвън, просто те са изконно древнобългарски! 😁

В заключение може да се каже че Мадарския комплекс (Конника и култовите постройки) представлява езически древнобългарски храмов комплекс, отразяващ поклонението към Конния бог Зиези/Сауеассае – Сявуш/Сива, съчетаващ функциите на

[666] с индоевропейски осет.дигорски аналог madiard – напълно гол (за човек).
[667] М.Юхма, цит.съч., стр.281.

прародител и антропоморфна изява на Върховния бог. Този храмов комплекс е обслужвал владетеля, считан за поставен от бога (кана – сюбиги) и отговарящ за делата си пред него.

Култът към Конния бог е бил широко разпространен сред източноиранските народи от Тяншан до Кавказ, но такъв храмов комплекс с релефно изображение е уникален и единствено оцелял до наши дни.

Една друга проява на този култ са разпространените при древните българи и аланите, металните амулети-апликации изобразяващи конник или кон с човешка глава. Според Яценко при аланите този сюжет е свързан с култа към Вак Устарджи, т.е. към Конния бог. Освен в България, подобни амулети са били разпространени изцяло в ареала на салтово-маяцката култура. В Северен Кавказ – основно около Кисловодск, Кабардино-Балкария и Северна Осетия. Също и в Северното Черноморие, в района на Болград и Дунавската делта (където са свързани с Първата Българска д-ва). Яценко посочва че първообразите на това изкуство се откриват още в средносарматската епоха, върху изображения на фалари[668].

Според С.Плетньова тези амулети са израз на соларния култ, конника или коня с човешката глава са антропоморфни изображения на Слънчевия бог, който се явява и бог-герой, водач притежаващ свръхестествена, магическа сила[669].

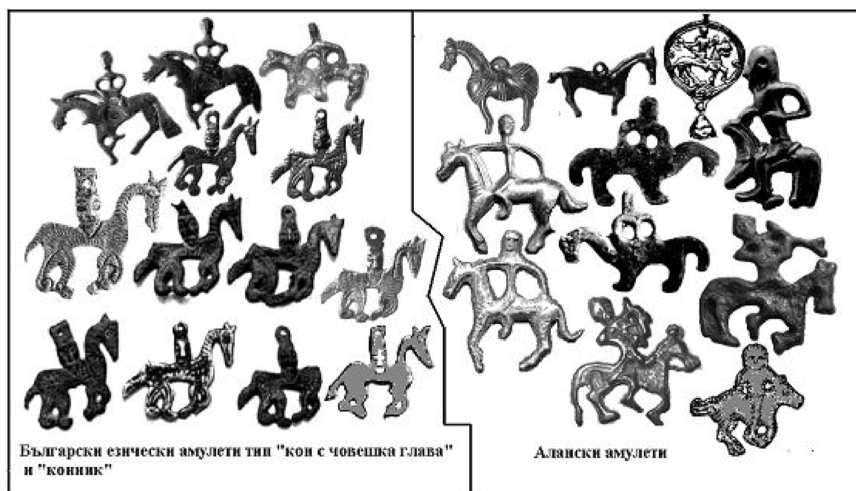

При българите в Дунавска България основно преобладава типът "кон с човешка глава" докато при аланите и в ареала на салтово-маяцката култура, преобладава другият тип с реалистичното изобразяване на целия конник. В повечето случаи конникът е без оръжие, но се срещат и варианти когато е въоръжен със секира, или с лък.

Тези сходни изображения при българи и алани говорят и за нещо твърде важно – наличието на сходни религиозни представи и вярвания, дължащи се на една общата сарматска основа, нещо което е невъзможно да се получи, ако българите бяха "тюркски етнос" появил се в севернокавказките степи едва след V в. !

[668] С.Яценко. О преемственности мифологических образов ранних и средневековых аланов.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Jacenko_O_priemstvenosti_mif_obrazov_rannye_i_srednevekovyh_alan.pdf
[669] Л. В. Субботин, И. Т. Черняков. Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная: http://annales.info/hazar/small/dunay.htm

ПРЕЗ ВРЕМЕТО И ПРОСТРАНСТВОТО (ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ) – ЧАСТ III

Глава I. Тохарският въпрос и древното население на Централна Азия

Както беше посочено в изложението, вероятно най-древните носители на етнонима "българи", първоначално са обитавали района между Източен Тяншан, Турфан и Монголски Алтай и са били част от голямата общност **каси/касири,** която е била част от древната пратохарска общност. Закономерно възника въпросът, какъв е произхода на тохарската общност и какво е известно за нея?

Тохарският въпрос възниква в началото на XX в., когато след няколко експедиции организирани от водещите европейски държави, Руската империя и Япония, светът научава за съществуването на древно европеидно население, обитавало китайската провинция Синцзян (Xīnjiāng) 新疆[670], известна още като Източен Туркестан. Открити са множество писмени документи написани с индийското писмо „брахми", на неизвестен език, който учените наричат „език I". Според средновековен уйгурски колофон (текст), превод на будиската свещена книга „Майтрейясямити", написана от Бодхисатва Арияхандра, се споменава езика twqry-tyly. Тюркологът Ф.В.К.Мюлер го разчита twqry като toχri с глухо изговаряне на „х". Той го свързва със споменатите в Средна Азия Τοχάριοι – тохари на Страбон, Помпей Трог, Юстин и Птолемей. В по-късните средноперсийски, манихейски текстове територията на Бактрия се нарича Twγr-yst`n (Тохаристан/Тугристан). Изписването twγry (tughri) е звучало като tuγrï (тугхръ). А това съвпада с названието twqry от уйгурския колофон. Оттук той е наречен тохарски език. През следващата 1908 г., индолозите Емил Зиг и Вилхелм Зиглинг доказват, че това е индоевропейски език, а чешкият лингвист Й.Покорни доказва, че този е непознат индоевропейски език стои близко до келтските, балто-славянските, хетския, тракийския, фригийския (протоарменския) езици. Малко по-късно, френският ориенталист Силвен Леви, публикува своите първи преводи на тези текстове. (SP-T) В последствие се откриват два варианта на този език, наречени от Е.Лейман: тохарски (а) източен, разпространен между Карашар, Турфан и Бешбалик и тохарски (б) западен, свързан с района на Куча. С.Леви ги нарича съответно карашарски и кучаски. Някои разглеждат тези разновидности, като два диалекта на един език, но повечето лингвисти – като два близки и родствени езика, но все пак достатъчно диференцирани един от друг, дотолкова че носителите им трудно биха се разбирали свободно помежду си. Понастоящем са известни около 4000-5000 думи от тези езици. Свързани са предимно с будистки текстове от първите векове на Новата ера, и за съжаление голяма част от този късен речников фонд са по-късни санскритски и пракритски заемки, свързани основно с будистката религия.

През 50-те год. на XX в., тохарските езици попадат в полезрението и на големия български учен Владимир Георгиев, който сравнява и доказва древното родство на тохарските езици с балто-славянските, и северната прагермано-прабалтославянска група. (ВГ-БС-Т-ВЯ-61-1958) Но като цяло „Тохарския въпрос" в България е изцяло непознат.

---

[670] в букв.превод: Нова граница.

Освен езиковите находки, са открити и много естествено мумифицирали се трупове на тези хора, погребани в древните некрополи на Таримския басейн. Техният антропологичен тип е изразено европеиден, с преобладаващи светли коси и висок ръст. През 80-те и 90-те години на XX в. известният учен от Пенсилванския университет проф. Виктор Маир организира експедиции в Синцзян, изследва и популяризира сред научната общественост загадъчните мумии, на древните европеидни съседи на Древен Китай. Оказва се, че за тях има достатъчно интересна информация и в древните китайските династични хроники и др. китайски географски, исторически и енциклопедични съчинения.

В науката съществува голям спор, чието решение бе намерено едва в наши дни: Трябва ли да се отъждествяват тохарите описани от гръко-римските автори и юечжите / роучжите от китайските династични хроники, с племената завладели Гръко-Бактрия в II - I в.пр.н.е., и създали Кушанската държава, или става дума само за жителите на градовете-оазиси в Синцзян, асимилирани от тюрките в първите векове от новата ера, а юечжите са съвсем друг, вероятно източноирански народ. Днес благодарение на анализа на названието "юечжи" стана ясно, че в древността то се е произнасяло като роучжи и отразява самоназванието Арси/Арши, т.е. уравнението **юечжи = арси = тохари** получи своето неопровержимо доказателство**.**

Названието „юечжи" (Yuezhi) 月氏, се използва за пръв път от Сима Цян[671] (ок.145 – 90 г.пр.н.е.), в „Ши-цзи" („Записки на Великия историк" или „Исторически записки"), във връзка със събитията от II в.пр.н.е., свързани с възхода на степната империя на Хсюнну. По-старото споменаване на този народ, под формата Юши/Ючжи (Yuzhi) 禺氏, и Нюши/Нючжи (Niuzhi) 牛氏, е в трактата „Гуанзи" (Guanzi) 管子, написан в 645 г.пр.н.е., от Гуан Чжон. За тях се казва, че живеят на северозапад в Гансу, в планината „Юши/Ючжи" и се занимавт с добив на нефрит, особено ценен в Китай. Страната на юечжите*,* „Юши/Ючжи" обхващала областите Лянчжоу, Ганчжоу, Сучжоу и Янчжоу, отговарящи на съвременните провинции Гансу и Шанси в северните райони на съвр. Китай. По-късните китайски коментатори на текста уточняват, че ючжи/юши са северозападните варвари. Сима Цян пише че едно от основните места на нефритовия добив са планините Кунлун и гр.Хотан, или планината „Ючжи" всъщност е Кунлун. В случая става дума за нейните най-източни разклонения, тъй като Хотан е непознат за китайците преди епохата Хан.

Следващото споменаване на народа Юши, в друг запис под формата Ючжи (Yuzhi) 禺知, е в „Пътешествието на Му, Сина на Небето" ("Му Тянзи чжуан"), исторически роман-пътепис, писан около IV - III в.пр.н.е. (YuT-MTZh,стр.9-10)

Названието „ючжи" в най-ранните текстове се предава чрез китайските йероглифи по следния начин: или в по-древния трактат "Гуанзи" (Guanzi), и в "Му Тианцзи Чжуан" (Пътешествието на Му "Сина на Небето").

Трите различни начина на записване са лесно сравними: и могат да се редуцират до два: . По това време първите два йероглифа и са се

[671] бащата на китайската история, наричан още "китайският Херодот". Живял е по време наимперията Западна или Старша Хан.

произнасяли по много сходен начин: *ngīu/*ngük, а вторите два йероглифа, съотв. и са звучели също много сходно, като *tiēg / *diēg.

Въпросното чуждо самоназвание е споменато в повече от два по-стари източника, преди епохата Хан, и вероятно е отразявало чужда дума, която китайското ухо е възприемало като “Ю-джи” (Ju-dsi).

Интересно е, че Сима Цян използва йероглифите за да предаде името „юечжи”, смятайки транскрипциите в „Гуанзи” за несъвършена и заменя двата алтернативни йероглифа и с , за първата сричка на името, който вероятно се произнасяло като *nīök, докато вторият йероглиф е непроменен *diēg, при което се получава изговор звучащ на съвр. китайски като Ю-дси (Yu-dsi). Тези колебания, при налагане на изписване на това важно етническо име, се виждат в глава 129 на „Ши-цзи”, където откриваме още една транскрипция, преди епохата Хан: - *åğ-diēg, или на съвр.китайски би звучало като “О-дзи” (O-dzi), което показва че името съдържа първоначален звук нетипичен за китайците. В първата сричка на името е очевидно трудно, ако не и невъзможно да се транскрибира, този звук, по начина му на изписване. Известно е, че в такива случаи звукът , „n”, или „ŋ” (ng) обикновено представлява чуждото и трудно произносимо за китаеца „r” нямащо еквивалент в китайския език, но съществувал като звук в пракитайски и съществуващ в сродния тибетски език. Или в такъв случай би трябвало да очакваме изходна форма *råğ-diēg?

Първоначалният първоизточник на ”Ши-цзи” който е използвал Сима Цян, са т.нар. “бамбукови анали” или “Чжушу Цзинян” (Zhūshū Jinian) 竹書紀年 състоящи се от около 20 000 дъсчици от бамбук, които не са достигнали до нас, тъй като в средата на XII в. са били загубени. През XIX в. е направен опит за възстановяването им, по преписи от Чжу Юцен. Най-вероятно те са били написани на най-архаичното китайско йероглифно писмо. Така че не знаем с какви точни древни йероглифи е било изписано името на този номадски народ, който до управлението на император Вен Ди 文帝 (179 – 157 г.пр.н.е.) от династията Западна или Старша Хан (漢), е живял все още в коридора Хеси (дн. провинция Гансу). Но днес се знае, че най-старият запазен запис на това име е известен от „Ши-цзи”.

В годините 1990-1992 г., по време на разкопки на обект от времето на династията Хан, в близост до Суанцуан (Xuanquan), 64 км на изток от Дунхуан (Dunhuang), в провинция Гансу, китайски археолози откриват в пустинята около 35 000 дървени дъсчици, принадлежащи към архивите на граничен пункт на империята Хан. Установява се че 23 000 от тези бамбукови плочки са изписани, а на изключително ценните 17 от тях, се открива това име 月氏. Продълговатите плочки са с размери от 1-6 см ширина и 23 см дължина (= 1 древна китайска стъпка или фут).

Някои от надписите върху плочките са датирани и тези дати се съвпадат с периода от управлението на император У Ди 武帝 (140 – 87 г.пр.н.е.) до края на династията Старша, или Западна Хан, т.е. I в. от н.е. В нашия случай, две от най-интересните плочки показват името (大) 月氏 или Да (Големи) Юечжи, в две коренно различни начина: и (и) на изписване. Двете плочки са счупени и не може да се определи датата когато са

писани, но по косвен път се съди, че се отнасят най-вероятно за периода „цзянпин" (jianping) (6 – 3 г.пр.н.е) от управлението на император Ай Ди 哀帝 (6 – 1 г.пр.н.е.). Първата плочка е открита в пакет заедно с 611 други дървени плочки, 72 от които са от времето на император Чжао Ди 昭帝 (87 – 74 г.пр.н.е.) до началото на управлението на узурпатора Ван Ман 王莽 (9 – 23 г.пр.н.е.)[672]. От начина на изписване на първия от двата знака се вижда, че е по-близък до архаичното китайско писмо, а начинът на писане е все още с помощта на писалка, а не с четка. Вероятно самата плочка е от най-ранните в пакета, т.е. за период от време на император Чжао Ди 昭帝 (84 – 74 г.пр.н.е.), непосредствен наследник на император У Ди, който е негов баща. С бавното развитие на китайското писмо изразът от „Ши-цзи" изглежда е еволюирал в „月氏"(月氏) - както е записан в първата от двете плочки, и накрая е придобил окончателния си стандартен вид 月氏 както е изписан във втората плочка и най-рано в „Хан-шу". По този начин, изписването е съобразно с използването на твърд писец и лак върху дървена или бамбукова плочка, или за писане с мека четка и мастило върху хартия. Тъй като китайското писмо предава смисловото значение, но не и произношението на йероглифа или символа, оригиналното произношение на двата древни символа, е изпаднало в забвение през вековете. Въпреки това днес лингвистите синолози, изследвайки закономерностите в развитието на езика, са в състояние да възстановят вероятното произношение на основните китайски йероглифи през различните исторически епохи. Това е много ценно за всеки изследовател, тъй като позволява да се види какво е било най-вероятното реално произношение на предаден с китайски йероглифи чужд етноним, лично име, или топоним, в интересуващата ни епоха!

Близо две хиляди години по-късно, първите западни синолози (китаеведи) Абел Ремюз (1788 – 1832 г.) и Юлиус Клапрот (1783 – 1835 г.) прочетоха името на този народ като „Youeï-chi" или „Yue-tchi" пренебрегвайки факта, че знака 月 (значение: Луна, месец)[673], предава сричка, звучала твърде сходно, но все пак по-различно от древния знак, в изписването на този етноним, а знакът 肉 с който е предавана, е по-късна форма – производна на по-древните знаци и (но с друго значение: месо, тяло, плът). Век преди тях, китайския литератор Тян Чжаохен около 1760 г., публикува труда си „Зен дин цзин ху зи као" (Zeng ding Jin hu zi kao) в Пекин, където посочва факта, че 月氏 може да се изпише и

[672] Ван Ман прави опит да свали династията Хан и след като детронира последния малолетен западнохански император Жуцзи Ин (Ruzi Ying) 孺子嬰 (6 – 8 г.), чийто регент е (като вуйчо), обявява нова династия Син (Xin) 新. Провежда неуспешне реформи, които водят до рязко вдигане на данъците и предизвиква несоволство както у селяните и занаятчиите, така и във висшата поземлена аристокрация, защото ограничава привилегиите им. Избухват множество селски бунтове и въстаниците от най-големият – на т.нар. „червените вежди" го детронират и екзекутират. Издигнат е принц от рода Лю (т.е. Хан) – Лю Сюян приел тронното име Генши Ди (Gēngshǐ dì) 更始帝. Така е възстановена династията Хан, но като Младша или Източна Хан (източна, заради смяната на столицата в източния град Лоян, тъй като старата столица Чанъян била в развалини).

[673] именно от значението на 月 – Луна, идват широко разпространеното в изсл. литература и изцяло невярно тълкуване на етнонима „юечжи" като „лунни хора"!

като 肉支, тъй като 肉 = 月 и 支= 氏, при по-древното произношение на този етноним. Причината за това приравняване е, че при своето развитие знакът - плът, тяло, минава през междинната форма на изписване ⺼[674], която от своя страна е много сходна със знака означаващ луна -月. Крайната съвр.форма на ⺼ е 肉 (ròu, или съвр.пр.жоу/жу), но приликата с 月 (yuè) е твърде голяма, което води до объркването им в по-ранните преписи, и отдалечеване от първоначалното звучене на този чужд етноним. Развитието на 月 върви по следния път: > > (знакът се изправя със завъртане на 90°) > 月. <u>Настъпилата грешка е чисто механична и няма нито смислова нито звукоподражателна причина.</u>

В наше време в някои от новите издания на „Ши-цзи" и в пояснителния речник към хрониката, „Ши-цзи Цидан", за правилното възстановяване на старото четене на 月氏, е посочено категорично че: 月氏, е еквивалентно на 肉支 и трябва да се произнася „Роу-чжи" (Rou-zhï), т.е. вместо 月, трябва да се има в предвид ⺼. Речникът на Древнокитайския език или „Гудаи Ханю цидан" посочва две различни произношения на знака 月 (⺼), като по-рядко срещаното е "róu" цитирайки два примера. Авторитетният китайски речник „Ханю Да Зидан" (Hanyu Da Zidian) 史記辭典 дава второто произношение като "ru" – което е по-старата форма на четене, и следователно е по-правилното предаване, на древното етническо име. Еволюцията на названието е > ⺼氏 > 月氏. (CD-ChS-1, Preface) Този извод се потвърждава и от анализа на различните варианти с които това име е записано в китайските хроники:

1. Юши / Ючжи (Yúshì / Yúzhī) 禺氏, 禺知: възстановката според достъпния за широката аудитория „Речник на китайските йероглифи" на С.Старостин[675], съотв. в др.кит. и еп.Хан е : "ng(h)o-g(h)é", "ng(h)wa-g(h)é", "ng(h)o-tre", "ng(h)wa-ṭe". Като се има предвид че при чужди названия, "ng" предава „r", се получава „рогхе", „руагхе", „ротре", „руаце" или названия близки до „ручжи".

2. Ицу (Yìqú) 義渠, по време на династията Цин, това е второто по сила племе сред „Западните жуни", или „Западните варвари. В 272 г.пр.н.е., ванът на Цин успял с измама да плени владетеля на Ицу. Възстановкате е "ŋajs-ga" (ngajs-ga), "ŋajh-ga" (ngajh-ga). Като предвидим че зад звука „ŋ" (ng) се крие началното "r", то получаваме "rajs-ga", "rajh-ga", или „райсга"/райга", т.е. „руги", „руджи", или „арк(в)и". Според Ван Гуовеи (Wang Guowei) 王国维 и Цзян Бочжан (Jian Bozhan) 剪伯赞, споменатият народ Юши (Yushi) 虞氏, в разказа за Му-ван от династията Западна Чжоу[676] са същите **Ицу** (Yiqu) 義渠. Около 989 г.пр.н.е., Му-ван воювал с Цуан-жуните (Quanrong) 犬戎, преминал „Плаващите пясъци" и достигнал до Янцю (Yanju) 焉居 и Ючжи/Юши (Yuzhi/Yushi) 禺知/虞氏. Тук разликата във

---

[674] Тази мединна форма днес съществува като част от йероглифа 腢, съвр.ф-ма ой, yú, зн.: ключица, респ.част от тялото.

[675] Chinese characters. Compiled by Sergei Starostin http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?root=config

[676] първообраз на царя-пътешественик Му в „Му Тянцзи чжуан"

вариантите на изписване е в първия йероглиф 虞, съвр.форма yú, в др.кит., клас.старокит. и еп.Хан ŋua (ngua), зн.: мисля, предполагам, предвиждам, смятам. Формата 虞氏 е напълно аналогична и предава името “rua-g(h)é”, или „руагхи”, т.е. „руги/ручжи”.

3. Нюши / Нючжи (Niúshì) 牛氏, възстановка “ŋuə-g(h)é” (ngūie-g(h)é), ако заменим „ng” с „r”, ще получим аналогична на горната сричка “руйе-гхе”.

4. Жучжи / Жуши (Ròuzhī / Ròushì) 肉支, 肉氏, възстановка “nhuk-ke”, “nhieuk-kje” и при изпозване на 氏, съотв. “nhuk-g(h)é”, “nhieuk-g(h)é”, или „рукке”, „рйеуккйе”, „рукгхе”, „рйеукгхе”, т.е. форми близки до „ручжи”. Това е и по-старата и по-точна форма на предаването на въпр. етноим.

4. Юеши/Юечжи (Yuèshì/Yuèzhī) 月氏[677], (класическата форма, резултат от грешката ⺼ > 月), среща се и във варианта **Юечжи** (Yuèzhī) 月支 (придобил много по-голяма популярност като произношение), възстановката е “ngot-g(h)é”, “ngwat-g(h)é”, или за втория вариант съотв. “ngot-ke”, “ngwat-ke”, “ngwat-kje”, или „ротгхе”, „руатгхе”, „ротке”, „руатке”.

Затова и според пояснителния речник към “Ши-цзи” – “Ши-цзи Цидан” (史記辭典) посочва че: 月氏 (Юечжи/Юеши) трябва да се произнася като “Роу-ши”/”Роу-чжи” – [жуши (róu-shì) 月氏 или жучжи (róu-zhī) 肉支)]...Смислово съвр. 月氏 предава съответно древната форма на изписване ⺼氏, или в съвр.вид 肉氏. (CD-ZhQ, стр.2)

<u>И това трябва да бъде ясно за всеки един изследовател, занимаващ се с въпроса за произхода на юечжите!</u> ( )

В текстовете от Агни (Карашар), на тохарски (а) се говори за една държава, наречена “Ārśi ype”, и за език ārśi-kantwo, както и за музика, носеща наименованието āŕsi. Този термин се среща рядко в докментите на тохарските езици (с изключение на една форма в мн.ч. в родителен падеж - arsissi), и това е довело до схващането на някои автори, че е с чужд произход. Бейли предполага, че той идва от санскритското ārya, чрез хипотет. древноиранска дума *ārsa. Страната „АРСА”/„АРША” би трябвало да е Индия, а езикът „АРСИ”/”АРШИ” да е санскрит. Според Дъглас Адамс (автор на известния и достъпен[678] „Речник на езика тохарски (б)”, който е променил тази хипотеза, “arsissi” е термин отнасящ се, не са светското население (миряните) а за ръкоположените будистки монаси. Той посочва думата ārsāse – монах, в текстовете от тохарски (б) и предполага че тя се е разпространила късно, в будистката епоха, със значение монах – свят човек. Изходната дума е âгуа, която е дошла чрез някои ирански езици – хотаносакски, или чрез северноиндийския пракрит. (DA-DT-b) Може да се отбележи, че през периода на ранния будизъм, миряните редовно следват пет предписания, но сред тях има и група от хора, които следват десет основни предписания на вярята, като са били облечени в бяло. От тази гледна точка “АРСИ” може да се преведе като “бели” и да придобие две значения: **1.** така се нарича страната, т.е. това е топоним, **2.** така се нарича населението – благочестивите миряни.

---

[677] 氏 се произнася и като “ши” (shì) и като “чжи” (zhī).

[678] http://ieed.ullet.net/tochB.html **:** A dictionary of Tocharian B by Douglas Q. Adams (Leiden Studies in Indo-European 10), xxxiv, 830 pp., Rodopi: Amsterdam – Atlanta, 1999. Може да се изтегли в пълен обем, но е с разбъркани, не по азбучен ред, думи. За съжаление от година, сайтът на Лайденският университет, където беше публикуван “Речника” на Адамс, както и други етим.речници на индоевропейските езици, е недостъпен!

Но това обяснение изобщо не е удачно, производни от и през иранското *Arsa, на практика не са удостоверени, а твърде древното присъствие на думата като название на народа 月氏 (月氏), изцяло отхвърля, късния будистки произход. (SP-ITMCh,стр.3-5)

Всъщност значението наистина е „бял, светъл, блестящ” и тохарската дума е производна на индоевропейския корен *arg'-/(*e)*h2erg-ën - бял, светъл, блестящ, в хетски harki – бял, древногръцки argó, латински arguō – бял (откъдето и названието на среброто argentum), готски єrkniѳa (ærknitha) – свят, благороден, староанглийски eorcan, eorclan, earcnan – скъпоценен камък, брилянт, старовисоконемски erchan – чист, в славянските езици в български ярък, руски ярый, яркий, украински ярий, яркий, полски jarzyc` sie - светъл, блестящ, сияещ, в древноиндоарийски árjuna, авестийски arəzah, auruša, пехлеви arus, осетински uors, хотаносакски rāga, rrāśa – бял, светъл, блестящ. В тохарските езици този корен е представен с тохарски (а) ārki, ārśi, тохарски (б) ark, arkwi – бял, светъл, (пратохарска ф-ма *ārkw(ä)i) – бял. (IEE) От този корен *arse който е съществително име, може да се образува прилагателното *arsye. Последният термин се превърнал в название на “агнийците”, или населението на Агни – “арси”, “арши”, както и в название на музика от този район, в китайските източници. Съществителното *arse (ārśe), в тохарски (б) или езикът на Куча, преминава в ārśe и в тохарски (а) или езикът на Агни (Карашар) – в ārś. В родителен падеж мн. число, формата на *ārś е ārśäśi, но с палатиалан, приглушен изговор на „ā”. По този начин, названието в агнийски или тох.(а) “ārśi ype”, се превежда като “бяла страната”. Това название се използва за обозначаването на царството Агни (Янци или Карашар). (SP-ITMCh,стр.3-5). Палатиалния изговор обяснява защо китайците го пропускат при предаването на етнонима, като „ручжи” или „`руши”, което пък наподобява много на индийското „ришики” (Rishika) едно от враждебните неиндийски племена в „Махабхарата” за които Джордж Роулинсън наблюдава, че се приравняват с „Tukharas” – тохарите. Аналогично в тох.(б) ruk, rukā, озн. светъл, блестящ, което не изключва много древно иранско заемане в тохарски от корена *r(a)uk- блясък. (DA-DT-b)

Наличието на китайски транскрипции, както видяхме близки до „рогхе”, „руагхе”, „рукке”, „рйеуккйе”, „рукгхе”, „рйеукгхе”, „ротгхе”, „руатгхе”, „ротке”, „руатке” показва, че се използвала и формата *ārki / *ark, arkwi, или ruk, rukā, за първоизточник на този етноним и е означавало **бели, блестящи,** респ. **благородни**.

И така самоназванието на „юечжите” е било „Арши”, „Арси”, „Арги”, „Аргхи” и точно тях има предвид Херодот (V в.пр.н.е.) когато споменава народа на „Аргипеите” (Ἀργιππαῖοι) обитавал най-крайния североизточен край на познатия свят, като жители на подножието на Рипейските планини, в съседство с народа на „Иседоните”. Особеност на аргипеите е че били плешиви. Този факт, която древните автори не могат да си обяснят, се разбира от разпространената сред тохарите мъжка прическа „тянпус”, или обръсване на главата с оствяне само на плитка спускаща се от върха на темето. Присъствието на този народ е достигнало като далечно ехо до Древна Гърция, чрез разказите на скитските търговци.

Възниква въпроса, защо името „Арси”/„Арши” е съхранено само за носителите на езика тох. (а) в Агни (Карашар), а не е известно на носителите на тох.(б) в Куча, които наричат себе си kuśiññe, а града Kuśi, или kucaññe и Kuca? Този въпрос дълго време нямаше адекватен отговор. Някои аргументи, които не са били известни, в миналото (началото на XX в.), когато са разчетени тохарските текстове, днес дадоха отговора на този въпрос. В района на Дунхуан е бил открит, китайски текст, който уточнява че царството Янци (Агни), което се намира между Турфан и Куча, е основано от Юечжите. (SP-T) За това, в “Ситян Луцзин” (Xitian Lujin*)* 西天路竟 или „Западният път” (Dunhuang document S. 383) се казва,

че Янци, също се нарича и Юечжи. По-точно в “Ситян Луцзин” (Xitian Lujing) 西天路竟 (документ от Дунхуан, S. 383, от началото на династията Сун 宋 (420-479 г.) е записано, че “за да се стигна на запад до Гаочан (Gaochang) 高昌 (или съвр.Турфан) се пътува само един ден. Също така, след път от 1000 ли 里 (около 500 км) се пристига в държавата Юечжи/Юеши (Yuezhi) 月氏, също на 1000 ли 里, е държавата Куча (Qiuci) 龟兹”. В случая Юечжи (Yuezhi) 月氏 тук със сигурност означава Янци (Yanqi) 焉耆 или Карашар, а не царството на Кушаните в Средна Азия, което е много по-далече и е след Куча, а не преди нея. (YuT-ETCh,стр.63-64)

Така вече нещата се изясняват. Първоначално народа „Арси”/„Арши” обитава района около Дунхуан, Циляншан, провинция Гансу, и изобщо земите разположени на северозапад от Ордоса (т.е. големия северен завой на р.Хуанхе). Те са скотовъдци, отглеждат много коне и търгуват с нефрит. Създават и степна империя, която в епохата Цин 秦 (221 – 207 г.пр.н.е.) е в зенита на своето могъщество. В края на III в.пр.н.е., набиращият сили васален на „арсите”/юечжи, основно алтайскоезичен народ Хсюнну (Xiongnu) 匈奴, успява да разгроми и отблъсне своите господари, в района на Гансу (Gānsù) 甘肅[679]. Това става при изключително амбициозния владетел на Хсюнну – шанюя Мотун (Mòudùn) 冒頓[680] (209-174 г.пр.н.е.). Първоначално той е изпратен от баща си Тумин 頭曼[681] (220-209 г.пр.н.е), като заложник при юечжите, тъй като е пренебрегнат, заради по-малкия си брат, любимец на Тумин. Но успява да избяга, извършва преврат, убива баща си и брат си, и консолидира Хсюнну. Веднага започва агресивна настъпателна политика спрямо съседите. Покоряват племената „Дунху” (Dōnghú) 東胡 (букв.зн.: източни ваврвари, или прамонголо-тунгуската общност). В 205 г.пр.н.е. Мотун завладява Ордоса. През 201 г.пр.н.е. Хсюнну нападат Китай. Мотун успява чрез измама да вкара император Гаоцзу (Gao Zu) 高祖 (206 – 195 г.пр.н.е.) и армията му в гр.Пинчен, който обсажда, и след 7-дневна обсада, китайските войски са пуснати да се оттеглят, с цената на унизителен мир. Първият хански император

---

679 Гансу е късно, съставно име, използвано е за първи път при династиите Сун, Суй и Тан. Получено е от сливането на имената на двете префектури (州): Ган (около Чжанъе/Zhangye) и Су (около Цзюцуан/Jiuquan).

680 **Мотун (Mòudùn)** 冒頓. В интересуващият ни период (Западна Хан) то се е произнасяло в китайски “mūhtwənh” или Мутън, Мутун. Етимологични паралели: в тунгусоманджурски mutun – храбър, в прототунгусоманджурски *mutə, манджурски mutэ, улчийски, нанайски, орокски mute – мощ, сила, в корейски mit – вяра, в прамонголски *möde, общомонголски mede – зная, древнотюркски büt – вярвам, праалтайска ф-ма *m[iu]ti – зная, вярвам. (ССТМЯ-1,стр.561), (S-AE) Мотун – силен, храбър.

681 **Тумин (Tóumàn)** 頭曼 (Tóumàn) Името има ясен алтайски произход. В епохата Цин „dhōm(h)anh”, Западна Хан „dhwām(h)anh”. Етимология: в тунгусоманджурски, орочки tumne, негидалски tumkun, евенкски timnačī – умен, в монголски tomi-ja(n), халха-монголски tomjō-n, бурятски tomjōr, ордоски tomō – понятие, мисъл, древнояпонски tum(w)or – смятам да направя нещо, имам намерение, праалтайскаформа *t`úmu~o – мисъл. Думата е урало-алтайска, във фински tunte, естонски tunde, саамски tomtø, коми, удмуртски tod, унгарски tud, tudom, ненецки tumtā, енецки tudda, нганасянски tụmtụa, камасински tэmnэ – разбирам, мисля, смятам да направя нещо, урало-алтайска форма *tumV – мисля, разбирам. (S-AE),(UE) Тук трябва да прибавим и българското (прабългарското) **тумна ми** – дойде ми на ума, сетих се, реших да направя нещо. Така че името **Тумин** има ясен алтайски произход и означава най-вероятно умен, мъдър!)

Лю Бан, приел тронното име Гаоцзу 高祖 (206 – 195 г.пр.н.е.), подписва договор с който признава шанюя на Хсюнну, за равен на него „Син на Небето и Земята“. Сима Цян, пише в „Ши-цзи”, че шанюя „нанесъл съкрушителен удар върху Да Юечжите[682] и присъединил земите на племената „Лоуфан” (Leufang, Loufang) 樓煩 и „Баян” (Baian) 白羊, обитатели на Ордоса, което показва, че те са били част от империята на Арсите/Юечжи.

Вероятно това покоряване е станало преди катастрофата в Пинчен, т.е. в периода 205-201 г.пр.н.е. След това шанюя си върнал граничните земи (Ордоса) отнети по-рано от Империята Цин и нападнал северните китайски области (бившите царства) Ян и Дай. През царуването си, Мотун покорява и „всички северни народи – беи-и 北狳 (běi-yǐ)”, а държавта му станала равна по сила на „Срединната Империя” – Хан, Китай. (ЛБ-ЦЗК,стр.44,45,55) Вторият голям разгром на „арсите”/„юечжи” е в 177/176 г.пр.н.е. В 176 г.пр.н.е., в писмо до император Вен Ди (Wen Di) 文帝 (179 – 157 г.пр.н.е.), Мотун пише „че използвайки помощтта на „исците[683]„, окончателно разгромил царството на юечжите и завладял Лулан (Крорайна), Усун (асите/асиани), Гекун (протокиргизите) и Хуцзе (протоуйгурите) и още 26 по-малки царства”. (ЛБ-ЦЗК,стр.56) Но окончателната катастрофа за Арсите/Юечжи настъпва при следващия шанюй Лаошан[684] 老上 (174-161 г. пр.н.е.), чието истинко име е Цзичжу (Jizhu) 稽粥[685] (174-161 г.пр.н.е.). През зимата на 167/166 г. Лаошан изненадващо напада Китай. Император Вен Ди не е готов за война. Хсюнну опожаряват граничния град Бейди[686], проникват до околностите на столицата на Западна (или Старша) Хан гр.Чанъян, и опожаряват няколко императорски дворци и столичния квартал Нейши. След това Лаошан се оттегля в граничния град Бейди и напуска Китай, тръгвайки в западна посока…към земите на Арсите/Юечжи. Те определено не очакват нападение, затова са разбити изцяло. А владетелят им (неназован за съжаление от източниците) е убит и от главата му по стар степен обичай е направена чаша. След този катастрофален разгром, водени от царицата-вдовица, народът на Арсите/Юечжи потегля на запад – към своя “Голям Изход” към долината на р.Или и завинаги напускат плодородните земи около Хуанхе в Хеси. Долината на реките Или и Чу днес се наричат Седморечие (казахски Джетъсу) но в

[682] в китайските хроники юечжите се наричат обикновено да-юечжи т.е. “големи юечжи” които са се преселили в Средна Азия след разгрома от хсюнну, за разлика от сяо-юечжите или “малките юечжи” останали в Гансу и приели властта на хсюнну.

[683] племената „И” (Yi) или Илоу (Yilou) 挹婁 са другото име на групата „Сушен” (Sushen) 肅愼 – прототунгусоманджурите)

[684] “Лаошан” е епитет, използван в китайската хроника „Ши-цзи”. Знакът 老 в древнокитайски rhū, епохата Хан rhəw – старейшина, най-старши, висш, а знака 上, в епохата Хан daŋh – най-висш, издигнат, върховен, император. „Лаошан” е епитет а не лично име и означава „велик и върховен”.

[685] **Цзичжу (Jīzhōu) 稽粥**, в епохата Западна Хан, възстановка на името е „kjəjtəuk”. Произходът на думате е изцяло алтайски. В среднов.монголски qutuγ, qutux, халха-монголски xutag, калмикски xutəg – щастие, святост, величие, в среднов.манджурски (чжурчженски) xutur – щастие, късмет, в тюркските езици qut, kut, qot, в чувашки хъut – щастие, късмет, добра съдба, божествена предопределеност, в древнояпонски kad(w)o, срднов.японски kàdó – дарба, талант, общоалтайска форма *kùt`á – щастие. (S-AE) Така виждаме че името на шанюя се е произнасяло в ханската епоха **Кутук** и показва най-близък паралел с монголските форми!

[686] името показва че преди да стане китайска, тази територия е принадлежава на „белите ди”.

ранното средновековие носи името Аргу[687], Аргун, Органа, име вероятно свързано с Арсите/Юечжи?

Това е една уникална и съдбовна миграцията, на по-голямата част от общността на Арсите/Юечжи. Те попадат в долината на р.Или, а оттам в Согдиана в Средна Азия. Тук те основават ново царство, прерастнало в империята на Кушаните. (CD-GYuE, стр.13-26) Но не всички достигат до Средна Азия. Една част, известна от китайските хроники като „Сяо Юеши /Юечжи" (Xiǎo Yuèshì) 小月氏 или „Малки Юечжи" се заселват в района на Тибет и се смесват с народа на Цяните 羌 (Qiang), като по-късно дават начало на средновековната народност „тангути". Другата част за която стана дума, остава в района на езерото Бостен-Ху (Баграш-кул) и поставя основите на царството Агни, като възможно е първоначално това да се били земи на съседните царства Куча, или Чеши, но предвид топонима Баграш, по-вероятно са принадлежали на Чеши.

Куча също е известно под няколко варианта на записване на името:

1. **Гуици** (Guīzī) 龜茲, възстановка "kwrə-cie" „Куй(р)иецие".
2. **Куче** (Kùchē) 庫車. В интересуващата ни епоха се е произнасяло "khāh-ka" „Кхака".
3. **Цючжи** (Qūzhī) 屈支. Произношението в епохата Хан е било "khut-ke", "khwiet-kje", или „Кхуикйе".
4. **Цюци** (Qiūci) 丘兹. В интересуващата ни епоха се е произнасяло "khwie-cie", "khiew-cie", или „Куйицие".

Всички те предават самоназванието на населението kuśiññe, или kucaññe а града и държавата Kuśi, или Kuca. Оказва се твърде сходно по звучене е и самоназванието на една друга тохарска група племена обитавала около съвр.Турфан. Те носят името Чеши (Cheshi) 車師, или също Гуши (Gushi) 姑师. Племената Чеши са около 6 на брой и образуват федерация: „Шесте племена Чеши": Чеши (Cheshi) 車師, **Пулей (Pulei)** 蒲類, Цеми (Qiemi) 且弥, **Беилу (Beilu)** 卑陸, Ицзи (Yizhi) 移支, Юли (Yuli) 郁里/郁立, които бяха разгледани подробно в първата част на наст.изследване. Именно тук в групата **Пулей (Pulei)** 蒲類 и **Беилу (Beilu)** 卑陸, които в древността са предавали един и същ етноим, вероятно се крият най-древните носители на етнонима **"българи"**, съотв. древните произношения са: "pá-ruk", "pá-rəuk", Самоназванието на този народ е било Барк(г)/Барук(г) или Парк(г)/Парук(г), т.е. бугури/пугури, производно на протоиндоевропейското *bherg – огън, блясък, в тох.(а) pūr, тох.(б) pūwar – огън, и особено близко до българския етноним *бълг/блъг, е тохарското (а, б) pälk – светъл, огнен, горящ, блестящ, както беше по-подробно разгледано. Названията[688] на езерата Баграш-кул и Баркул, вероятно са далечен отглас от пребиваването на този народ.

Трябва да споменем и т.нар. гр.Бугур, разположен на изток от Куча, по средата между Куча и Корла. В нашата литература се прави съвсем погрешна връзка между този топоним и

[687] по името на народа халаджи/калачи или "Аргу" смятащи се за потомци на ефталитите. Те са тюркизирани ефталити.

[688] Топонимията е нещо твърде устойчиво и в повечето случаи се запазва, хилядолетия след като народа който я е оставил е изчезнал от историческата сцена. В България по-голямата част от топонимията – имената на реките е от тракийски произход, в Европейска Русия от сарматски и фински произход, във Франция – от келтски, в Румъния – от кумански пр. и т.н.

българския етноним. Наистина тази връзка изглежда доста примамваща, но не се отчита, че това е късно уйгурско название със значение: скала, вж. праалтайското *biuge, тюркското *bögür, в турски böγür, тюркменски bövür – планински склон (бълг. турцизъм баир), монголското *bögerüg, в халха-монголски börög, калмикски börəg – планински склон, хълм, тунгусоманчжурското *bug, в евенкски buγa, buγan, евенски buγun, buγjeńe, buγъndъ, нанайски buen, bugdure – хълм, старокорейското *pàhoi, съвр.форма pawi – скала, древнояпонски *bэ, съвр.ф-ма wo – скала, хълм. (S-AE) Отностно последното, може да посочим интересен угорски, хантски паралел, понятието pugorы, puxrkut, означава селище разположено на хълм, на възвишение.

Древното название на това населено място е в китайска транскрипция **Лунтай** (Luntai) 輪臺, среща се и под формата **Лунтоу** (Luntou) 侖頭. Известен е с това, че разграбен и напълно унищожен от Ли Гуан Ли при похода му срещу Даюан по времето на император У ди, известен още като „Поход за Небесните коне", осъществен през есента на 104 г.пр.н.е. Впоследствие градът който е бил напълно обезлюден е заселен от китайски колонисти.

В случая възстановката на произношението в древнокит. и през епохата Хан е било съотв. "run-dhiē", "rwien-dhiē" и "run-dhō", "rwien-dhwā". Сравнението на двата варианта на изписване показва че предават некитайски топоним, вероятно "Рундхе", "Рунте". Възможно е да отразява тох. (б) ri – планина, възвишение, връх, orto – връх, тох.(б) ränk – планина. (DA-DT-b) В английски ridge – планинско било, ирландски rinn – връх. (EID) В осетински rыndz – рът, рид (древнобълг.неславянска дума), планинска височина, стръмна скала. (ИРС) Така че за никакви отнасяния към "българи" не може и да става дума! Уйгурското название е букв. превод на тохарското и демонстрира устойчивостта на топонимията!

Що се отнася до Чеши, названието е известно също в няколко варианта:

1. **Чеши** (Chēshī) 車師, възстановка в др.кит и еп.Хан: "ka-srij", "ka-şjəj/kaşəj" – "касри", "каси", "каши".
2. **Цзюйсу** (Jùsōu) 巨蒐 и **Цусу** (Qúsōu) 渠搜, това са по-ранни форми на изписване на същото име (Цзюйсу-чжи 巨蒐氏 – племето Цзюйсу), в „Пътуването на Му, Сина на Небето" и **Цусу** (Qusou 渠搜) в главата "Югон" (Yugong) на "Шан-шу" където те са посочени като едно от племената на западните "жуни". Възстановката на първият вариант е "gá-sōu", а на втория - "ga-sru", "ga-şiew", или съотв. "гаси", "гасри", "гаши".
3. **Гуши** (Gūshī) 姑師, възстановка "kāssrij", "kāhşjəj / kāhşəj".

Анализът показва че главното племе в тази група се е наричало "каси", "касири" което пряко кореспондира с етнонима кхазари/козари/хазари и областта (планината) Касия посочена от Птолемей (II в.), като град намиращ се близо до Хотан и като планина Касия, както той нарича Източен Тяншан. Според възстановката на Птолемеевите карти, Касия е Кашгар, а касите / касири, народ обтавал от Кашгар до Турфан, Урумчи и Хами, около Тяншян.

От китайските извори (Хан-шу,) са известни имената на някои владетели на царсво Чеши Далечно (нар. още Чеши Задно). Всички те показват индоевропейски, осн. тохарски произход[689].

---

[689] **а). Сучжили** (Xuzhili) 須置離, цар на Цзюши Далечно, скъсал отношенията с империята Хан и избягал в Хсюнну (Xiongnu) 匈奴. Йероглиф 須, съвр.ф-ма xū, в епохата Западна Хан swa, Източна Хан sjwa, значение:

Както се вижда етнонима „каси” може да се свърже с тохарското kāsu/kuśi/kutsi – бели, светли, чисти, благородни, позовавайки се на Птолемей се вижда че каситe, кусаните, кучасците са една общност, някога разселила се по цялото протежение на планината Тяншан, от Кашгар до Турфан и Хами. Идващите от Гансу и предвижващите се към долината на р.Или арси/юечжи се вклиняват в това близкородствено население и създават царство Янци (Агни/Акни).

Кашгар чието по-късно население е говорело език сходен с хотаносакския, е известен от документите на тох. (б) като kaşake – кашгарец, вероятно от изходното kāšy < *kāšaka. (DA-DT-b)

Явно че “каси” и “куси” се явяват два варианта на едно и също название. Произходът му се обяснява с индоевропейският корен е *k'weit/*kwit – бял, светъл, в тохарски (б) kutsi – бял, чист, свят, но трябва да очакваме и форма kuśi, изхождайки от името на града и държавата, в тох.(а) kāsu – красив. В келтските езици, праформа *kassarā, в староирландски casar, уелски kesseir, корнуелски ceser – мълнии, светкавици. (CD) Близко по значение са осетинското иронско kъadz, къас – щъркел (бяла птица), кховарското kasъara, непалски kãso – бял, блестящ (за метал), кашмирски, gāsh, gōsh – ярък, блестящ, палийски kasiņa – бял (в религиозен текст), протоиндоиранското *kasira – бял, чист. В езика на скитите *krau-kasi е означавало „бял, блестящ сняг” (по Плиний), виждаме аналогичното kasi – бял, светъл. (KB-СЯ) Също в тох.(б) kaswo означава зачервена кожа, което според Д.Адамс е от един и същи произход с тох.(а) kāsu – красив и е свързано със старовисоконемското haso – бял, белезникав, сив, светъл, т.е. отразява по-стара дума със значение блестящ, огнен, протоиндоевропейски *k'as`w[690] – блестящ. (DA-DT-b),(DDSA) Виждаме че основното значение на самоназванието на Куча и кучасците е аналогично на Арси/Арши и означава бели, блестящи, чисти, т.е. благородни, но също и огнени, блестящи[691]. Тази цветова символика на пратохарските племена е отразена от китайските извори, които ясно посочва

необходимо, йероглиф 置, съвр.ф-ма zhì, в еп. Хан ţəh, зн.: учредявам, установявам, йероглиф 離, съвр.ф-ма lí, в еп. Западна Хан raj, Изт. Хан re, зн.: отделям се, напускам. В епохата Западна Хан възстановката на името е „swa-ţəh-raj”, Източна Хан „sjwa-ţəh-re” или Сутахар, което и днес е разпространено индийско лично име.

б). Гугоу (Gugou) 姑句, известен е с това че в периода „юанши” (Yuanshi) 元始 (1-5 г.) влиза в конфликт с китайския Уцзи-командир (Wuji) 戊己, т.е. наместник на Западните регион, Су Пу (Xu Pu) 徐普, тъй като не желаел до страната му, да се прокара нов път, подобряваш комуникациите с империята Хан. Изпадайки в немилост, избягва при Хсюнну (Xiongnu) 匈奴. Възстановката на името е както следва: йероглиф 姑, съвр.ф-ма gū, в еп. Хан kā, зн.е: леля, свекърва, по-възрастна жена, и йероглиф 句, съвр.ф-ми jù, gōu, gòu, в еп. Хан kwah, зн.: мъдрост, сентенция, изречение, фраза. Възстановката на името в еп. Хан е „kā-kwah”, възможна връзка с тох.(б) kaucaşşe – високо място, висок уровен. Думата е производна на kauc - висок.

в). Гуцзцзоу (Guzizou) 股紫陬, царицата, съпруга на Гугоу. Йероглиф 股, съвр.ф-ма gŭ, в еп. Хан kā, зн.: крак, бедро, крайник, йероглиф 紫, съвр.ф-ма zĭ, Зап.Хан cé, зн.: виолетов цвят, йероглиф 陬, съвр.ф-ма zōu, в еп.Хан cwā, зн.: покрайнина, ъгъл. Възстановката на името е „kā-cé-cwā”. Възможна връзка с тох.(б) kaccalya – радост, kāccän – щастливец, радостен, (тох. (а, б): kātk – радост), или връзка с тох.(б) kace – управлявам, т.е. „господарка”. (DA-DT-b)

690 Коренът е ностратически *ķacv˜c` - блед, сив, в картвелски *qć-, mqce, xče-, čke- сив, бял, дравидски *k`ac- сив, прашен. В угрофинските езици, в хантски koč, kus, манси küš, естонски küde, фински kyte – огън, пламък, горящ. (IEE),(UE)

691 в български от този корен е известно името Косара (дъщерята на цар Самуил) и мъжкия му вариант Куцар. В осетински имаме аналогичното женско име Косар, която в Епоса за Нартите е дъщеря на слънцето, и мъжкия му вариант Куцыр!

две групи “варвари” бели ди (Беи-ди 白狄), и червени (огнени) ди (Чи-ди 赤狄, знакът 赤 – chì, означава огън). Протобългарската група е принадлежала към “огнените ди”.

Сима Цян съобщава че първоначално „ди” и „жуни” са били един народ, но по времето когато царствата Цин (Qin) 秦 и Цзин (Jin) 晉, са станали най-могъщи от всички китайски държави, Вен-гун от Цзин (Wén Gōng) 文公, (636-628 г.пр.н.е.) изгони племената Ди (Di) 狄 и Жуни (Jung) 戎, в района на запад от Хуанхе, в земите където текат притоците и Юн (Yun) и Лу (Luo) и тогава те се разделиха на **огнени (червени) ди** (Chidi) 赤狄 и **бели ди** (Beidi)白狄. Логично е да се смята че белите ди се заселват към пров. Гансу и става известни по-късно като Юечжи, а огнените ди продължават на сверозапад по източните склонове на Тяншан и стават известни като Чеши/Цзюши, Пулеи/Биелу, Гекун, Уцзи и пр. По-нататък Сима Цян продължава: „А на север от планините Цишан и Ляншан и реките Цзин и Ци се заселили жуните Ицзи, Дали, Уцзи и Цуян (вж.по-долу подробното им разглеждане). На север от царство Цзин обитавали племената Линху и Лоуфан, а на север от царство Ян – племената Шанжуни и Дунху. Всички те живеели разпръснати по планинските долини, и всяко едно си имало свои управници-вождове и въпреки, че от време на време се събирали по повече от сто жунски племена, трайно да ги обедини никой не е успял”.

Освен тях се съобщава и за още една група „ди” Чанди (Zhangdi; Changdi) 長狄, чийто букв. превод е „дългите”, вероятно „високите ди”. Но предвид древното произношение на 長 – draŋ (drang), traŋ (trang), възможно е първоначално да е предавало тури, Туран, и после да е преосмислено като смислов израз.

Също са известни още и племето на цзянжуните (Jianrong) 建嶸[692], които около 558 г.пр.н.е. обитават провинция Хенан. В др.кит. „kars-wreŋ” клас.страокит. „kanh-wreŋ” и смислово се превежда като високите, славните, възм. е и да е смислово предаване, а не етноним. Въпросните цянжуни, според „Чунцу” „Chunqiu” 春秋 (Пролети и Есени) са част от племенния съюз Лухун (Luhun) 陸渾, знакът 陸 в древнокит. и клас.старокит. ruk-hún, епоха Хан rəuk озн. армия, а 渾 с единств. форма hún – мътен, тъмен, варвари, бунтовни, смесени, и използван със своето смислово значение. Така че изхождайки от първият знак 陸 lú и древното му произношение ruk, отново се открива етнонима „ручжи” – Арси, или “варварите арси”.

Сима Цян съобщава, че в първите китайски писмени надписи от периода Шан-Ин (1600 – 1046 г.пр.н.е.), се появяват варварските племена наречени с общото име „Гуифан” (Guǐfāng) 鬼方, който нападат древното китайско царство Шан. В китайски гуи (鬼) означава „дявол, призрак, хитър, измамен”, но и така се наричали първоначално белокожите варвари, затова и в китайските митологични представи, дяволът се представя с бяла кожа, европеидно лице и светли очи и коси, а фан (方) означава „област, район, гранична местност” или просто „варварин, некитаец, съсед-враг”. Наричат се още **Гуицзу** (Gŭizú)

---

[692] йероглиф 嶸 – единств.форма róng , зн.: висок, величествен е произвoден на 榮 – съвр.ф-ма róng, в древнокит. до еп.Хан вкл. wreŋ (wreng), зн.: слава, величие.

鬼族 (族 - zú, в древнокит. и еп.Хан вкл. dz(h)ōk и озн.: род, племе) и в 1119 г.пр.н.е. са воювали с втория владетел на Чжоу, Цзи Ли (Jili) 季歷, когато владетел на Шан е У И (Wǔ Yǐ) 武乙 (1147 – 1113 г.пр.н.е.). По-късно по времето на Кан-ван (Kāng Wáng) 康王 (1020 – 996 г.пр.н.е.) владетел на Чжоу, царството му е нападнато от племената гуифан. А това показве че гуйфан и гуицзи за две обозначения на едни и същи народ. Според Сяо Ю Дин (小盂鼎) надписите върху бронзов съд, съобщават че в двадесет и петата си година на управлението, цар Кан-ван (997 г.пр.н.е.), провел две успешни битки срещу Гуифан (Guifang), и заловил много пленици на брой 13 000 с четирима вождове, които били отведени в храма на Чжоу и там били избити. Чжоу също заловили голямо количество плячка.

Държавата Шан, според надписите оставени върху бронзови предмети и оракулски кости, е водила чести войни със съседните номадски пастири от вътрешните азиатски степи. В своите оракулски гадания, царете на Шан многократно показат загрижеността си от Фан (Fāng) 方 или граничните варварски племена, обитаващи извън вътрешна област на държавата (tu) 土 (древнокит. thāæ - земя). Особено враждебни са племената Туфан (Tufang) 土方 от Яншан (Yanshan), които са редовно посочвани в гадателските надписи. Името показва че са живели в земите на Шан. Според „И-цзин" (Книгата на промените) владетелят на Шан, У Дин (Wǔ Dīng) 武丁 (1250 – 1192 г.пр.н.е.), воювал три години подред с тях докато успял да ги отблъсне. Друг китайски йероглиф изоплзван за обозначението на номадите, е „ма" (ma, древнокит. mrā) 馬 или кон, т.е. „конни варвари", „конни народи" посочени че обитават на запад от Шан, в района на военната граница в планината Таихан (Taihang), където те използват бойни колесници. (ЕШ-ЗКВК)

Царство Шан е обхващало територията на съвр. пров. Хенан и части от съседните провинции. Било е обкръжено от враждебни варварски племена. В западна посока живеели племената Цян (Qiang) 羌, и полу-варварите Чжоу (Zhou) 周, по-късно станали отделно китайско царство, унищожило Шан. Там също са споменати Куфанг (Kungfang) 攻防 (назв. е смислово, 攻 озн. нападател, нашественик) и Гуйфанг (Guifang) 鬼方. На север са обитавали племена Туфанг (Tufang) 土方 и Лоуфан (Loufang) 樓煩 (в др.кит. „rōb(h)an" вж. за тях по-долу). На юг са племената Сяофан (Xaofang) 小芳 (в др.кит., клас.старокит. séwphaŋ, озн. „малките Фан"), Сянфан (Xiāngfāng) 香坊 (в др.кит. „haŋb(h)aŋ")[693]. От изток съседи на Шан са племената Женфан (Rénfāng) 人方 (人, в др.кит. nin, озн. човек, но в древността е означавало и подчинени, слуги, явно че названието е смислово „подчинено племе". Най-често гадателските надписи съобщават за стълкновения с племената гуйфан и туфан. (ВТ-С,стр.6-8)

---

[693] последните две вероятно предава етноними, тъй като йероглифните съчетания озн. съотв „малък и ароматен, прекрасен, добър" и „ароматен, добър и улица, квартал, селище". Смята се, че това са две форми на предаване на един етноним. Интересното е че твърде наподобява известните в много по-късни времена Юебан (Yueban/Chuban) 悅般, в епохата Вей „źwat-pān", „źwet-pān" (жупан).

В епохата „Пролети и Есени” 春秋 (722 – 476 г.пр.н.е.) и следващата „Епоха на воюващите царства” 戰國時代 (476 – 221 г.пр.н.е.), т.е. предимперски Китай, като цяло китайските извори съобщават за „четири варварски групи племена”, наричани с общото име **жуни** (rong) 戎 обитаващи северозападните територии, или съвр. провинции Шанси, Гансу и Нинся. Това са **Юнжун** (Yunrong) 允戎 (древнокит. lur, клас.старокит. lún), **Цянжуни** (Jiangrong) 姜戎 (древнокит. klaŋ, клас.ст.кит., еп.Хан kaŋ (kang), вероятно идентични с по-късните тибетци **Цян** (Qiang) 羌 (в дрвнокит. khlaŋ, клас.стракит. и еп.Хан khaŋ), **Цуанжуни** (Quanrong 犬戎) или кучетата-варвари, известни са още като **Баигу** (Baigou) 白狗 (в древнокит. „brākkō” но названието е смислово – бели кучета, тъй като са смятяли бялото куче за свой предтеча), също и като бели вълци, **Баилан** (Báiláng) 白狼 (в древнокит. „brākrāŋ” или бял вълк), **Сюнюян** (Xuanyuan) 玁狁 (獫狁) едно от по-ранните названия на **Хсюнну** (狁 е йероглиф с единствено значение “хсюнну”). Жуните разгромяват държавата Западна Чжоу 周 и принуждават чжоусците да мигрират на изток, където създават Източна Чжоу. През следващите столетия, земите на племената жуни попадат в интересите на северозападните китайски царства Цин 秦 и Цзин 晉 които водят непрекъснати войни с тях и ги изтикват на запад и север. Така се обособяват Северните жуни или „белите жуни” (респ. белите ди) (Beirong) 北戎 и червените “чи ди”, както и отделилите се в източна посока, “Планински жуни” или **Шанжуни** (Shanrong) 山戎 които проникват в съвр. провинции Хебей и Ляонин, на север от най-източното китайското царство Ян. Според анализа на Я.Прушек, названията бейжуни и шанжуни се явяват синонимни, т.е. се отнасят за един и същи народ, или група племена. Според “Хоу Хан-шу” в 794 г.пр.н.е., шанжуните нападат царство Цин в Северна Шанси, след това се насочват към малкото княжество Син в южен Хебей, но в 769 г.пр.н.е., тук търпят поражение. По-късно в 714 г.пр.н.е. нападат царство Чен, разположено по долното течение на Хуанхе. “Цзочжуан” съобщава и за нападение на шанжуните на царство Ци в 706 г пр.н.е., но ванът на Ци с помощтта на съседите си ги отблъсква. Относно това събитие Сима Цян в “Ши-цзи” пише за Ци “шанжуните ни нападнаха” и въз основа натова изречене Прушек предполага че бейжуни и шанжуни са една и съща общност. По-късно в 664 г.пр.н.е. шанжуните нападат най-източното китайско царство Ян. Ванът на Ян се обръща за помощ към владетелят на Ци – Хуан-гун. Той извършва голям поход на север и разгромява освен шанжуните, също и съседните племена личжи и гучжу. (АК-ДДПССЗС) Според “Вей-шу” появилите се в IV – V в. племена “гаоче” са далечни потомци на шанжуните.

Цзянжуните (Jiangrong) 建嶸 и племената **Лухун** (Luhun) 陸渾 първоначално обитавали пров. Гансу, а по-късно се премествaн на изток, в съвр. Хенан където заедно с другите жунски племена **Янцзю** (Yangju) 揚拒 (др.кит., клас.старокит. “łaŋgá” вероятно от тох.(а,б) länk – движа се натам, насам (в бълг. лянкам – ходя насам-натам), т.е. номади, или от тох. lenke – низина, долина, жители на долината), **Цуанго** (Quangao) 泉皋 (др.кит. “dzuar-kū”, клас.старокит. и еп.Хан “dzwan-kū”, “dzwan-kəw” което показва че може би това е още

едно предаване на името Хсюнну, виж „Цаону”) и **Илу** (Yiluo) 伊洛 (“æijrhāk”, възм. форма на арси?), живеят още дълго време. Предполага се че царство Цин е използвало като съюзници жунските племена, за да покори останалите китайки царства и да ги обедини в една държава – империята Цин. (UT-ChH)

Самият знак жун (Rong) 戎 в китайски означава войн, нападател, враг, войнствен, война, оръжие, бойна колесница. В др.кит. и клас. старокит. думата се е поризнасяла nuŋ (nung), а в епохата Хан nəuŋ. Твърде възможно, това е вероятна древнотохарска заемка. В тох.(а) on, (б) aun – поразявам, ранявам, удрям, нападам, атакувам, (втор.зн. започвам веднага), Д.Адамс го сравнява с готското wunds, англ. wound – рана, в тох (а) wnisk, тох.(б) nusk – притискам, подтискам, пратох. *neik – измъчвам, причинявам болка, тох.(а и б) nu – крещя, заплашвам, хотаносакски nuvaindä – вия като вълк, тох.(а) nut, тох.(б) naut, пратох. *nut – убивам, разрушавам, в тох.(а) ñātse, тох.(б) ñyātse – опасност, бедствие, страдание, в готски neið, староангл. níð, горновис.немски níd(h), прагермански *nīða – битка, вражда, омраза, ярост, в древноирландски níth, кимвърски nwyd – битка, гняв, в слав. ез. нуда, понуда – насилие, натиск, принуда. Хилмарсон извежда пратохарският корен *nih$_x$-eh$_a$-tyo, въз основа на германските е келтските аналози. Също в протоугрофински *niđe,*nüđe – въоръжен, във фински nysi, nyden, лапландски nàđđàđ, nødd, мордвински ńed, ńäd, ńed́, хантски net, манси nal, унгарски nyél, ненцки nirĭ, селкупски nir – държащ оръжие. Съответно *n`vjt`v[694] е ностартическата протоформа, означаваща насилие, страдание. (IEE) Ето защо китайците са заели изходна пратохарска дума означавача нападател, насилник, респ. войнствен, с която по-късно обозначават всички враждебни им северозападни племена.

Произходът на самото название тохари, явно явяващо се общо за двете групи арси и каси е също спорен въпрос. Както видяхме китайското “юечжи” не е равно на названието „тохари” въпреки, че в по-старите публикации, това е прието едва ли не като аксиома. Обаче опитвайки се да обясни това приемано по инерция, погрешно приравняване, Бейли (1985 г.), стига до интерсни прозрения. Той смята, че зад загадъчния етноним, случая Да Юечжи 大月氏 (Големи Юечжи), се крие названието gara, garvā, garrvā. В хотаносакски документи той разчита ttau-da-gara и го свързва с названието тохари, с гръцкото – γαρα, Θογαρα, тибетското to-gar, санскритското tukhāra, персийското tuxāristān и хотаносакското ttahvāra. Той смята, че преходите между звуците g, γ, χ, са закономерни, сравнявайки тибетското B`ho-gar, названието на Бухара и tho-gar, thog-gar, респ. тохари. Названите *gara, в мн.ч. garam се среща и в хотаносакски документи от X в. Китайските източници споменават за заселването на различни тюркски племена към градовете Şacū и Kamcū (Шачжоу/Shāzhōu 沙州 и Ганчжоу/Gānzhōu甘州 в Западна Гансу, букв.зн.: префектурата Ган), където хотаносакските извори споменават за хората *gara, или maja gara – нашите (съюзници) гара, които са съседи на тюрките. Трябва да отбележем, че през X в. тохари едва ли все още е имало в Гансу, те са оцелели тогава все още само в Таримския басейн! Поради това трябва да уточним въпроса. Става дума за старите земи на Юечжите/Арси в Гансу. Пу

[694] тук трябва да посочим и бълг.дума **неден**, използвана в словосъчетания “обеснико неден”, “проклетнико неден” и др., смислово означаващо изобщо обиден, епитет, което в БЕР е обяснено като произв. на „ни един” т.е. никакъвец, никой, и е посочен паралел със сръбското нијeдан – никой, ни един, нито един. (Бълг.Етим.Р., том-4,стр.598) В случая това е дума от древнобългарски поризход, в язгулемски ned – бия, в осет. nad – побой, причастие от глагола næmыn/næmun – бия. (BA-C-2,стр.147,169) Така че бълг. **неден** означава букв. „бой заслужаващ”.

Вантай в “Ко ди чжи” (“Географско описание на Империята Тан”, написано в 638-642 г.), съобщава че първоначалните земи на народа Юечжи са обхващали тогавашните (в епохата Тан) окръзи Лянчжоу, Ганчжоу, Сучжоу, Гуачжоу и Шачжоу. Територията на тези окръзи отговаря точно на посочената в “Хан-шу” земя на Юечжите – “между Дунхуан и Циляншан” (АМ-ТХ,стр.197) Ако съпоставката на Бейли с хотаноскаските документи е адекватна, то се вижда че хотаносаките са наричали “Гара” народа носещ китайското име “Юечжи”, както и че все още някакви последни остатъци от този народ, вероятно от “Малките Юечжи” са обитавал в района на Гансу.

Хотаносакския текст показва че Камчу (Kamcū) е хотаносакското название на китайската префектура Ган. Самият йерогилф 甘, съвр.ф-ма gān, древнокит. до средните векове kām, зн.: сладък, вкусен, удоволствие, най-вероятно отразява по-древен юечжийски (тохарски) топоним. Не е трудно да се види в него тох.(а) tkaṃ, тох.(б) keṃ, пратох. *tken – земя, почва, поле, от праиндоевроп. $*d^h(_e)g^{\acute{}h}om$ – земя. (DA-D-b)

Бейли посочва че китайския йероглиф 大 – ta (значение: голям) отразява начална сричка „та”, йероглиф 月, в древността се произнасял като hgvyar, hgyar, hgvar, отразяващ названието *gara, с ларингиално (с придихание) `h, и йероглиф 氏, отразява сричката ťčĕg, т.е. получаваме протоформата *ta-hgar-čik, *ta-hgar-jik, като в иранските езици, суфикса -čik, обозначава етническо название, напр. таджик. Или получаваме Тагар-чи, което Бейли обяснява като иранско название – планинци, от иранското *gar – планина, т.е. *ta-hgar-čik – многото „планинци”. (HHS, Section 13 – The Kingdom of the Da Yuezhi 大月氏 (the Kushans) В случая букв. отнасяне „юечжи = тохари” не е вярно, нито пък възстановката на произношението на 月, но Бейли ясно показва от хотаносакските документи, че основният етноним е *gara (Гара). В наличния ни познат тохарски лексикален фонд, откриваме интерсното тох.(а) kár, тох. (б) kare – стоящ, ред, редица, т.е. група (от хора), отряд, с аналози в келтските езици, в кимвърски, староуелски gwr, старобретонски gour, корнуелски gur – човек, в кимвърски gwr – мъж, gwreg – жена, старобретонски gueryn – народ, староуелски gwerin – тълпа, множество хора. (P-IEW) Също в пракелтски *koryo, староирландски cuire, уелски cordd – племе, род. (CD) Или може да предполагаме, че е съществувала и аналогична пратохарска дума *ghara/*khara (γαρα) – народ, племе, хора. В праиндоевропейски *koryo – група, племе, народ, в древноперсийски kāra, осетински čыr, dzыr, guыr, пракрит hāra, хинди gharrā, пали kira, бенгалски harū – народ, хора, в пущунски khor – приятел, близък. (ДРС),(ОРС),(DDSA) Тази тохарска дума е залегнала в основата на тюрко-монголското **хор (кор)** – подразделние, група. И до днес, в съвр. език на алтайските тюрки (кумандинци, шорци), в тувински, хакаски и киргизки с думата хор (кор), се обозначават народните маси. До този извод стига езиковеда Б.И.Татаринцев, като предполага че това е “достатъчно древна тюркска дума”[695]. В хакаският фолклор, думата „хоорай” означава всякаква съвкупност, група от хора и в зависимост от контекста може да означава цялото човечество, или група хора събравни на едно място[696]. В монголски xuraah – сбор, xoroo – 1. група, район, 2. полк. (РМРС,стр.576, 855) В дагурски xuar, huare - човек, при общомонголско xün/kün[697]. (S-AE) В евенкски hōr – живеещи заедно, също в ТМ-

[695] В.Я. Бутанаев Вопрос о самоназвании хакасов // Этнографическое обозрение. 1992. № 2. С. 63-69.
[696] И.Л. Кызласов Об этнонимах хакас и татар и слове хоорай (ответ оппонентам) // Этнографическое обозрение. 1992. № 2. С. 69-76.
[697] Тодаева Б.Х. Дагурский язык. М. 1986 г.

езиците, солонски, нанайски gurū, манджурски, улчийски gurun – 1. държава, 2. народ, прамонг. gürün, монголски gurən - държава. (ССТМЯ-1,стр.333,174) Тук трябва да посочим задължително и не много ясната българска, неславянска дума **хора** – люде, народ, човеци, група от човеци, която в БЕР се извежда твърде съмнително и изцяло погрешно от гръцкото „хорион” – село, поради липса на търсене на др. податки[698].

Ако се приеме че *ghara/*khara е било самоназванието на тохарсата общност, в която влизат арсите и касите, а без съмнение и други племена, то какво означава началното „ta/to”? Крис (Кристофер) Дорнеих посочва един твърде важен факт. В най-стария запазен препис на „Географията” на Страбон, „Codex antiquissimus” названието е ТАХАРОI (Tachari) – написана безупречно четливо. (CD-ZhQ,стр.91) Началното „та” го откриваме и в хотаносакската форма на етнонима „тахари/тохари” е ttau-da-gara, а Бейли отбелязва че „tau-/ tu- корен, означаващ много, голям брой, е широко разпространен корен в индоевропейските езици. Той свързва θo-/tho- от θoγara/Thogara, директно с иранското tu- голям, по-ранна форма tuʋi-, аналогична на индоиранското tuʋi-, голям” Джон Хил, преводачът на „Хоу Хан-шу” допълва казаното то Бейли със следния факт. В някои от монетите на Куджала Кадфиз се откирва думата „КАРА” (Kara) която според него е същото самоназвание „Gara/Ghara”. (HHS - Section 13 – The Kingdom of the Da Yuezhi 大月氏 (the Kushans) Както видяхме съвпада изцяло с тохарската форма kár/kare!

В случая стаза дума за следната медна монета открита в Чач (вж.фотографията): каталожен номер MAC 2891, тегло: 9.96 г., диам.: 24 мм. На аверса е изобразен „Бика Нанди” (Бика на Шива от индийската митология) и с гръцки букви е написано nandipada, а на реверса е изобразена камила (символа на Бактрия) и с „кхарощи” е написано Maharayasa „Rayatirayasa Kuyula Kara Kapasa” (Велик цара, Цар на царете Куджула Капис (Кадфиз), като думата „Кара” може да се разтълкува и като „(то)харски?[699]

Покорни в своя „Речник на Индоевропейския език” посочва корена *tēu-, təu-, teu̯ə-, tu̯ō-, tū- със значение голям, нарастващ, силен, тълпа, народ[700]. Твърде интересен паралел показва осетинското tыguыr, dzыguыr – група хора, общност, племе, народ, дало етнонимите тагаури, дигори – другото самоназвание на носителите на иронския и дигорския осетински диалекти[701]. (ИРС),(ДРС) Тук трябва да посочим и тохарското (б) tot – много, tattari – в много голямо количество. (DA-DT-b) Препратката която ни дава Бейли ни насочва към протоиндоиранското tauH, в санскрит tav[i], в древноиндийски (Ведите) tavas, tiya, авестийски tauu, старопесийски tav, согдийски t'w'nty, (Man.) t'wndyy, пехлеви tw'(b)n (tuwān), партянски t'wg (tāūg), осетински иронски tыx, дигорски tuxæ, (в стабългарски **тъгъ**), хотаносакски tvāñ

---

[698] освен за древнобългарски, може да мислим и евентуално за по-късен, кумански произход.

[699] http://www.coinindia.com/galleries-kujula.html

[700] В келтските езици *tauta, галски teuto, touto, оскански touto, етруски tuthi, ликийски, илирийски teuta, старопруски (балтийски език) tauto, протогермански *þeudó, (theudo), скандинавски þjoð (thiodr), фризки thiáde, готски þiuda (thuida), старонемски teutsch, сълр.немското deutsch, нидерландски dutsch – народ. Също в умбрийски tota, тракийски dou – страна, древногръцки de, demos – земя, народ, хетски tuzzi – народ, войска.

[701] Съвр. осетински учени (А.Туаллагов и др.) директно свързват етнонимите тагаури/дигори с тохари, като смятат че тохарите са взели активно участие във формирането на сарматските племена северно от Кавказ във II – I в.пр.н.е.

(tvąñ) – силен, в кушано-бактрийски taoi, taoo, taooano, taoano – много, също и богат. (L-LAIL)

Във връзка с наличието на явно несъхранила се тохарска дума *tau/*tu – много, говори и следният факт. В тохарските езици се открива думата tummen, tumane, tmām – десет хиляди, (аналогично на древнобългарското по произход старобългарско тьма – десет хиляди). Тъй като думата се среща в тюркските езици, обикновено се смята за тюркска по произход, но се оказва че не е така. В алтайските езици, в монголски имаме too – голямо количество, число, цифра, и min, *miŋgan – хиляда, в тюркските езици bin/min – хиляда, производно на алтайското *mana – голям, (от тюркските езици единствено в чувашки mănă – голям, в монголски *mandu/*mantu – голям, в тунгусоманджурски *mani, улчийски, нанайски mandu, орокски mandi, удегейски mani, евенкски, негидалски man – тълпа, много хора, група,респ. самоназванието манджурци, корейски *mān(h)-, старояпонски mane – много. Но се открива ясен паралел с тохарските езици, mān, mênt – много, повече, голям, в пракелтски *manti, древноирл. meit, старобретонски ment, корнуелски myns, уелски (кимвърски) maint – величина, размер, количество, много, голям (в англ. many – много, дума от келт. пр.), така че, алтайските форми са явна древна тохарска заемка, вкл. и монголското too, и имаме изходна пратохарска дума tau-mān, tu-mān, със значение „много голям, безброен". (CD),(КмРС)

Етнонимът „та-хари/то-хари" означава „много хора", народ, общност. Логично е да мислим че ***Тохари/Тахари** е общо название на цялата общност, която включва арсите, касите/касири, където са кучаните/кушаните както и други неизвестни ни племена, скриващи се под общото название „жуни" (Rong) 戎 и „ди" (Di) 氐 или 狄. **В този аспект ако разгледаме и българския етноним като получен от pälk / pūr – огнен и пратох. ghara/*khara, респ.: pälk-ghara, pälk-khara или pūr-ghara, pūr-khara, се получава близко название до българи и пугури, и означаващо огнените гара (огнени хора), огнените "ди"**[702].

И основното знечение е „огън", а не изобщо червен цвят, защото можеха да се използват и други йероглифи за предаването на названието, напр. с йероглифите 丹 (dān), 彤 (tóng), 紅 (hóng), озн. „червен".

Етнонимът "ghara/*khara" е фиксиран и от китайските хроники, при това твърде убедително, под формата Дася (Daxia) 大夏. Възстановката на това съчетание в др.кит. и клас.старокит. е съотв. "dhäts-g(h)rás", "thaäts-g(h)räs", което е доста близко до *toγri, или Дася = Дагра, Тагра, Тагара, Тахара. Това доказва и немският изследовател Кристофер Дорнеих. (CD-ZhQ,стр.12) Град с това име е имало в Шенси. Името Дася се появява в надписите от Лянтай, гравирани в 28-та година (или 219 г.пр.н.е.) от управлението на първия император на Империята Цин – Ши-хуанди 始皇帝 (246 – 210 г.пр.н.е.). Има и река Дася в Гансу, приток на Хуанхе. Серж Папилон изказва твърде интересното предложение че една от най-древните китайски държави, полумитичната Ся 夏 (g(h)rás), която се изписва със същия йероглиф, както и Дася 大夏, вероятно е била основана от пратохарите. Дася 大夏 означава букв. „Великата Ся" и е смислово еднакво с понятието „то-хари", както

[702] другата възможност със сарматския словообразувателен суфикс за образуване на родови имена и показващ притежание –ar, в дигорски –aræ, беше разгледана.

видяхме по-горе. Основателят на Ся е митичния Ю (Yu) 禹, или Ю Велики (Da Yu) 大禹. Според "Лунхен", Ю е посетил земята на Сиванму (Xī Wáng Mŭ) 西王母 (Богинята на Запада, т.е. земите на "западните варвари"). Около Драконовите врата Лунмен (Longmen), пролом на Жълтата река, той се срещнал с божество което имало лице на човек с брада и тяло на змия. Това бил Фуси (китайският аналог на Сявуш). Той му показал осемте триграми, по-късно използвани за предсказания. Около 1000 г.пр.н.е., се появява нов метод за гадаене в Китай. През „Епохата на на воюващите царства", тя е била използвана паралелно с тази позната в царство Шан. За гадаенето, се използвали 50 стръка бял равнец. Те се подреждат така че да се получи фигура, която може да бъде само от 36, 32, 28 или 24 стръка, четни числа, кратни на 4. Разделянето им на 4 дава съотв.: 9, 8, 7 или 6. Чрез повтаряне на този процес пет пъти, се получава поредица от шест цифри, които гадателя трябва да тълкува. Ръководството за гадаене, използвано в царство Чжоу и наречено „Чжоу-и" (Zhouyi) „Промените на Чжоу", е по-известно като „И-Цзин" (Yi Jing) „Книга на промените". А т.нар. „Голям Коментар" или „Да-чжуан" (Da-zhuan), е истински трактат върху китайската космология. През "Епохата на воюващите царства", цифрите са заменени от прави и прекъснати линии и т.н[703]. В случая по-важното е че гадаенето с бял равнец има своите индоевропейски корени. Другите индоевропейци също са използвали пръчици за гадаене. Според Тацит, германците имат подобен обред: "За заклинания и гадания, тяхната практика е една и съща: те режат клонче на плодно дърво и го нарязват на малки пръчици, като отбелязват със всяко някои отличителни белези, после постилат бял плат, и разпръскват всички пръчици безпорядъчно. Тогава жрецът три пъти се обръща към небето и по начина по който са се подредили пръчиците прави своето предсказание.

По аналогичен начин при българите, се използват клончетата от дрян, които се поставят върху новогодишната баница, като всяко едно носи определен "късмет"[704]. Така човек разбира какво го чака през новата година, съобразно разпределението на дряновите пръчици, което е нагледен пример за тази древна индоевропейска традиция.

Херодот (IV, 67), посочва, че, подобен обичай е съществувал и сред скитите. Нарича се "баресман". Те използвали големи пакети с пръчки от върба, като ги разпръсквали и по начина по който се подредят по земята, жреците им гадаели бъдещето. Индийците вместо пръчки са използвали стръкове от трева. При китайците се открива този ритуал във вид подобен като при германците (и индийците). Те обаче са въвели и сложна система на матеметически изчесления. Вероятно при тохарите е съществувал този обред подобен като при германците и индийците, а китайците след като са го взаимсвали са му предали много по-сложна математическа изява. (SP-ITMCh,стр.32-35)

Всички данни, свързват Ю с тохарите. Той отлива котли от метал, а за тохарите се знае че са били отлични металурзи (вкл. и че са запознали древните китайци с добива на метал). Съгласно глава 96 от "Хан-шу" царство Куча се е славело с производство на много желязо. Названието на металния котел в Древен Китай е *kwar, и може да се изведе от протоиндоевропейското *kwerus – метал, също в древнокитайски 傾 khweŋ (khweng), khwer (ŋ = r) – топя, произвеждам метал, съвр.форма qīng, (в кимвърски haearn, старобретонски houarn, старокорнуелски hōrn, корнуелски hoern – метал, желязо). Според легендата,

703 любопитна подробност е че четири от триграмите днес фигурират върху знамето на Южна Корея, разположени около символа „ян-ин".

704 нямам представа, дали тази практика е позната на останалите славянски народи, или е чисто древнобългарска по произход!

пастири са доставяли метала на Ю, а основния поминък първоначално на тохарите, за разлика от китайците-земеделци, е било животновъдството. Традиционната хронология отнася управлението на Ю Велики към 2207 г.пр.н.е. Той е въвел металопроизводството и леенето на мед и бронз, и при всички случаи е живял в бронзовата епоха. В Китай тя се свързва с археолог. кулутра Ерлитоу (2100 – 1800/1500 г.пр.н.е.). Той управлявал около 45 г., разширил държавата си на изток. Повечето от легендите са Ю съдържат сведения за събития свързани с морското крайбрежие. Също според легендата той е погребан в планината Феншан, в Гуицзи (Guiji), отговарящ на съвр.гр.Шяосин. Гуицзи е била столица на древната държава Юе или Ю (郁) която се е намирала в съвр. провинция Чжецзян (Zhejiang). Владетелите на Юе водили началото си от Ю Велики. Според легендата той е бил погребан именно тук. (SP-ITMCh,стр.39-40)

До подобен извод стига в началото на XX в., китайският историк Ван Гуовеи (Wang Guowei), който се позовава на историята за разрушаването на Ся от Шан, когато много от жителите на Ся избягали при своите предци, варварите живеещи на север и запад. В тези преселили се на запад, Ван Гуовеи вижда предците на бъдещите Юечжи[705].

Вероятно свързано с тохарите е и названието на областта Нинся 宁夏, намираща се между Шанси и Гансу. Тя е присъединена към Китай едва по времето на династията Цин и преди това е била обитавана от “западните варвари”. Първият йероглиф 宁, съвр.форма níng (но също и zhù), в древнокитайски и класически старокитайски (Цин) d(h)rá, значение: вход. Така съчетанието 宁夏 в епохата Цин названието е било d(h)rá-g(h)râh, вероятно отразяваща “Тругра/Тугра” или Тохара.

Твърде интересни факти съобщва съвр. китайски историк Ю Таишан за народа Дася, в древните китайски източници. Съобщение за Дася, преди преселването им в Западните региони, откриваме в “Ши-цзи” (“Историческите записки” на Сима Цян) гл.123 и “Хан-шу” гл.93. където тяхното присъствие може да се проследи в района Хеси 河西 (на север от р.Хуанхе). Според “Ши-цзи” на 35-година от управлението си, Хуан-ван (Хуан-гун и похода му срещу шанжуните, според други изчисления събитието е станало в 664-663 г.пр.н.е.) от царство Ци (651 г.пр.н.е.), събрал своите приближени и им заповядал да се подготвят за военен поход на юг и да завладеят земите до Шаолин (Shàolíng) 邵凌 (град в пров. Хенан / Hénán 河南), на север да нападнат шанжуните (планинските жуни) 山戎, Личжи (Lizhi) 離枝 и Гучжу (Guzhu) 孤竹, на запад да нападнат Дася, да пресекат “Плаващите пясъци”, и да достигнат планината Тайханшан (Tàiháng Shān) 太行山 и планината Бейежшан (Bēiěr Shān) 卑耳山. Предвид разположението на Ци по долното течение и делтата на Хуанхе, малко вероятно е да е извършил такъв грандиозен поход на запад, до съвр.пров.Гансу.

Нека разгледаме имената на двете племена[706]:

1. Гучжу (Guzhu) 孤竹, възстановката в др.кит. е “kwā-truk” а в клас.старокит. и епохата Цин/Хан “kā-ṭəuk” (kā-cieuk), т.е. каши, каси.

[705] Ah Xiang. Yuezhi versus Xia People. http://www.imperialchina.org/indx.shtml
[706] Ковальов ги поставя на изток от шанжуните (?).

2. Личжи (Lizhi) 離枝, се възстановява в др.кит. като “raj-ke”, т.е. имаме още една древна форма на етнонима арси/аркви.

Или в двете племена може да видим **Каси** и **Арси,** с които воюва Хуан-ван от царство Ци в 651 г.пр.н.е. Според Ю Таишан, “Плаващите пясъци” които преминал с войските си Хуан-ван, може да се идентифицират с пустинята Тенгер (или Аланшан) в пров.Вътрешна Монголия, а планината Бейежшан – с планината Алашан (Хелан-шан / Hèlán Shān) 賀蘭山, (също в пров. Вътр.Монголия). Пустинята Тенгер (Небесната пустиня) се намира в Западната част на Гансу, като продължава и във Вътрешна Монголия. Ограничена е от планините Ябрай, Янчан и Алашан от север, а на юг достига до Великата Китайска стена. Така че нападнатите от Хуан-ван жители на Дася трябва да се обитавали района разположен на запад от Хетао 河套 (Ордоса, големият завой на р.Хуанхе) намиращ се в съвр.пров.Гансу. Хуан-ван напада шанжуните в 23 г. от царуването си – 663 г.пр.н.е., а войната с Дася е вероятно между 660-650 г.пр.н.е.

Коментаторите на “Цзо-чжуан” Ди Ю (222-284 г.) и Фан Цян (125-195 г.) смятат че Дася се е намирала между Цзинян (Jinyang) 晉陽 (съвр. гр.Тайюан в пров. Шанси) и реките Фен (Фенху – приток на Хуанхе) и Куай. За Цзинян (Jinyang) се знае, че до 662 г.пр.н.е. е обитаван от „жуни” (rong) 戎, т.е. варвари, некитайци, от групата на „белите ди” (беи-ди) 北狄. Тук в 437 г.пр.н.е. е построен едноименния град Цзинян (Jinyang) станал столица на държвата Чжао. Преименуван е на Тайюан след завладяването му от династията Цин през 221 г.пр.н.е. Така Дася може да бъде локализирана в Западна Шанси, в земите на „белите ди”. Първоначално жителите и са обитавали Западна Шанси и са известни като Си Ся (西夏), а по-късно са мигрирали на запад към Хеси. Така че може да говорим условно за “Западна Дася”. “Хан-шу” гл.28 се съобщава за окръг “Дася” в префектура Лунси (Longxi) 隴西. По време на династията Старша Хан, Лунси е вече граничната най-западна префектура на империята.

В географското съчинение „Шуйцзин-шу” (Shuǐjīng zhù) “Коментарии за водните пътища” в гл.2 се казва че р.Тао се слива с р. Дася, която идва от дясно. Тя тече в южна посока от стария център на окръг Дася. Това показва че централната част на Дася се е намирала около съвр. гр.Линся (Línxià) 臨夏 (намира се в Гансу, главен град на Линся-Хуейския автономен район). Наличието на река и окръг с това име Дася в района на Линся в Гансу показва че, или древната Дася е разширила територията си, или че народът и се е преселил на запад, което е много по-вероятно, след като са били прогонени от района на Шанси.

В трактата “Ююншаосин” (Yiyinchaoxian) (Беседа на Ю Юн за данъците) 伊尹朝獻, и в допълнението “Ванхуицзе” (Wanghuijie) 王会解, на “И Чжоу-шу” (Yi Zhou-shu) 逸周書 (Историята на царство Чжоу) се казва: “Това са (владенията) Контун (Kongtong) 空同, Дася (Daxia) 大夏, Суоцзюй (Suoju) 莎車, Гута (Guta) 姑他, Данлуо (Danluo) 且咯, Бао-Ху (Bao Hu) 豹胡, Даи-Ди (Dai Di) 代翟, Хсюнну (Xiongnu) 匈奴, Лоуфан (Loufan) 樓煩, Юечжи (Yuezhi) 月支, 月氏, Сянли (Xianli) 孅梨, Цилон (Qilong) 其龍, източните и северните “Ху” (варвари, чужденци). Питам [Ваше Величество], за да ги инструктирам, тъй като те искат да търгуват с нас и предлагат своите камили, бял нефрит, диви коне, „таоту” (taotu) 騑駼 (вид див кон-пони), „цзюети” (jueti) 鉠騠 (порода хубави коне), и хубави лъкове”.

Обикновено се смята, че тази “беседа” е написана по време на периода на воюващите царства (476 – 221 пр.н.е.). Ако това което е изложено в документа е вярно, тези тринадесет племена могат да бъдат взети като цялостен списък на северните номадски племена, познати на китайците в този период. Според Ю Таишан, това е компилация от по-стари данни, особено след като се преписва на Ю Юн живял в по-древната епоха Шан (XVIII-XVII в.пр.н.е – ок. 1027 г.пр.н.е.). С други думи, твърде вероятно е, че някои от тези племена са били известни и в епохата отразена в историческата хроника “Чунцю” (Chunqiu) 春秋 (Пролети и есени) (770/722 – 476 пр.н.е.). (YuT-SSH,D)

Нека видим какво е било древното произношение на тези древни племена и топоними. **Дася** (Daxia) 大夏, **Хсюнну** (Xiongnu) 匈奴 (вж. по-долу **Цаону**), **Юечжи** (Yuezhi) 月支, 月氏 са вече разгледани.

Контун (Kongtong) 空同 е Контуншан (Kōngtóng Shān) 崆峒山, планина в близост до гр.Пинлян (Pingliang), пров.Гансу.

Суоцзюй (Suoju) 莎車, в древнокитайски и епохата Хан възстановката е съотв. „srāj-ka”, „şāj-ka”, и изписването е идентично на гр.**Шаче** или Яркенд: 莎車. Така че най-вероятно това е едно от древните названия на народа **Саки**! В „Иин Чжаосян” (Yiyin Chaoxian) точка към „Ван хуй цзие” (Wanghuijie) глава на „И Чжоу-шу” (Yi Zhoushu), това название фигурира отново като **Суоцзян** (Suojiàn) 所見. Възстановката в др.кит. и клас. старокит. е „srá-kēns”, „srá-kēnh”, а в епохата Хан „şà-kēnh” – саки.

Гута (Guta) 姑他, възстановката най-древното произношение е „kā-slāj”, което насочва към **каси/касири**.

Бао-Ху (Bao-Hu) 豹胡, възстановка в древнокит., клас. строкит. и епоха Хан съотв.: “prēkws-ghā”, “prēkēw-ghā”, “prjāwh-ghā”, но в случая названието е смислово, тъй като значението на 豹 е леопард, петнист, респ. тигър, а 胡 - варварин. През 1045 г.пр.н.е., династията Шан е свалена от динаситята Чжоу. Това събитие отговаря в действителност на нахлуването в Китай на номади, които се заселили, уседнали и частично китаизирали, както е видно от “Ши-цзи” (Shiji). Царят на Чжоу излиза на битка с последния цар на Шан, с 300 колесници, 3000 война “горещи като тигри” и 45 000 войници с броня. В 683 г.пр.н.е. се споменават войни които атакуват врага, облечени в тигрови кожи, като покривала от

тигрови кожи имат дори и конетете им. (Серж Папилон) Или бао-ху са точно тези "варвари-тигри". Тяхната държава е известна в китайските извори като царство Ба (Bā) 巴 (в др.кит. и имп. Хан вкл. prā, зн.: голяма змия, боа) и се намира в долината на р.Хан в югозападната част на пров. Шенси (където граничи с Гансу). Почитали са белият тигър, като свой прародител. Наемничеството е било основното им занимание, и са предпочитани войници в южнокитайското царство Чу. По-късно въпросните "Ба" се преселват на юг към изворите на р.Яндзъ в пров.Съчуан. Техни съседи са родствени племена създали царство Шу (Shǔ) 蜀. Имали са и собствена писменост, различна от китайската, която не е разчетена. Възходът на държавта им е между 600 и 400 г.пр.н.е., в 314 г.пр.н.е. са покорени от царство Цин. Владеели са много добре производството и леенето на бронз. Изключително интересно е че в погребалния ритуал на племената "Ба" се използвали ковчези под формата на лодки. Аналогични погребения са типични за тохарските некрополи около ез. Лоб-нор и Лулан (некропола Сяохе). Днес потомците на народа "Ба" се наричат Туцзя (Tǔjiā) 土家 (в др.кит. и клас. старокит. thā-krā, явно е отразявало етнонима „тохари") и наброява около 8 мил.души.

Група от племена Ди проникват още по-южно и се вливат с предците на съвр. южнокитайски народнсти мао-яо. Те създават специфична култура на "конниците-мечоносци" по горното течение на р.Янцзъ. (АТ-КВТРСК-ВДИ-1-2006,стр.132-140) С тях е свързано възникването на държавата Дян (Dian-guó) 滇國, известна с висококачественото производство на бронз и изработка на много съдове в типичния "анималистичен стил", но с преобладаващо изобразяването на бикове и змии, като бикът и змията са в сцена на терзание, змията охапва бика. Вероятно змията е била на осебена почит. Неслучайно китайците отбелязват етнонима Ба с йероглиф означаващ змия (巴). По-късният извор "Вей-люй" (Описание на династията Вей) съобщава за група варвари "ди" наречени Жан Ди (Ran di) 蚺氐 което означава "варвари почитащи змията" но с 蚺 (ran) се отбелязва големият мрежест питон, обитаващ Южен Китай, Бирма, Филипините.

Царство Дян възниква в VI в.пр.н.е. в северната част на пров. Юнан около едноименно езеро и просъществува до възхода на империята Хан при император У Ди, когато е завладяно в 109 г.пр.н.е. Дян е непосредствен южен съсед на Ба и Шу и населението е било напълно сродно. Изображенията на „варварите" от Дян, твърде напомнят тохарските аристократи-дарители от много по-късните будистки стенописи от Дунхуан. Високи бели хора, препасан с дълги мечове, с обръснати бради но с мустаци и прическа „тянпус". Също чест мотив в техния "анималистичен" стил е сцената на бик нападнат от няколоко змии. Жертвоприношението на бик е била ритуална практика в Дян[707]. Това наподобява един далечен индоевропейски паралел с почитта към змията и бика при носителите на крито-минойската цивилизация.

С тази група "южни ди" в Южен Китай се разпространява митологичните представи за Панху, първочовека родил се от космическото яйце, и след смъртта му от различните части на тялото му е създаден целия видим свят. (ИВ-1,гл.24) Същият мит за първочовека съществува при индоевропейците, това е скандинавския Квасир, индийския Пуруша, персйиския Кеюмарс. Р.Ф.Итс също смята че мита за Панху „трудно може да бъде признат

[707] Д.В.Деопик Центрально-азиатские связи раннегосударственных объединений на Верхней Янцзы в позднем бронзовом – раннем железном веке.: www.ipos-msk.ru/lib/pdf/sbor005.pdf

за изконно китайски” (Итс 1971). Е.М.Яншина (Яншина 1984), отбелязва, че името Панху (Pánhù) 槃瓠 е неизвестно в китайската античност и се появява в паметници от III – V в., като е определен в самите китайски източници, за етногенетична легенада на „южните ди”. В китайска среда легендата за Панху придобива различен вид. В началото на глава CXVI посветена на “Южните варвари” (преведена от Уайли, 1882, стр. 200-201), на “Хоу Хан-шу” е описана легендата на кучето, Панху, което се оженило за дъщерята на император Гаосин (според от Сима Цян това е вариант на името на император Ку). Панху е предшественик на южните варвари. Коментарът на “Хоу Хан-шу”, и един пасаж от “Вей-люй”, ни показват популярната етимологията на името Панху: “В двора на император Гаосин, живеела стара омъжена жена, която се оплаквала от болка в ухото. Лекарят отстранил от ухото на жената един пашкул. Тя го поставила в тиквата (瓠 ху), която покрила с купа (槃 пан). След време от пашкула се излюпило шарено, петцветно куче, и затова тя го нарекла Панху. (Шавани/Chavannes (1905):. стр. 521-6). Времето на легендарния император Гаосин или Ку обикновено се посочва от 2436 г. пр.н.е. до 2366 г. пр.н.е. (HHSh)

В представите на ман-и и народа ба, (съвр. баи) които също се смятат за потомци на племената ди, прародителя Панху често се изобразява като „космичаски танцьор”, изпълняващ магически танц, стъпал с десния си крак на Слънцето, с левия на Луната и държащ змии в ръцете си. В китайската митология, представата за този танц се е съхранил, тъй като народът ба е помогнал на д-вата Чжоу във войната им с Шан. В чест на ба, този ритуален танц, наречен „бойния танц на танцьора Ба” се и изпълнявал в царство Чжоу. При туцзя, съвр. наследници на Ба, съществува аналогичен „танц Баюйу” или „танц на превъплащениието на Ба”. Въпросния ритуал твърде прилича на танца на Шива от индийската митология. Също танцуващият Ба се изобразява като получовек, полуптица, което явно е звързано с представата за птицата Гаруд в индоирансктата митология и борбата и със змиите. Така става ясен смисъла на окуневските и афанасиевските изображения на танцуващ птицеподобен персонаж с рога на главата. Самите Ба са описани като бели хора, с особена прическа. Мъжете бръснели главите си и оставяли една плитка на темето, която помествали в специална шапчица. (АР-МИПД) Връзката с превъплащението на Панху в куче не е случайна, предвид тотемния характер на това животно за “цуанжуните”, вероятно с общ произход с южните ди. Твърде вероятно Панху е транскрипция на некитайско име, впоследствие преосмеслено през китайските митологични представи. Аналогично в тох.(а) pänw, тох.(б) pänn – пространство, по протежение на, разтягам, разпъвам, напълно отговарящо на всемира, вселената, целия свят, космическото яйце. С “южните ди” се разпространява жертвоприношението на куче в Южен Китай, а по-късно и във Виетнам и Корея, вкл. с изяждането на печено куче в празични дни. Интересно е, че жертвоприношението на куче е много храктерно за древните българи, и вкл. като рудиментарен обред в някои части на Родопите, ритуалното изяждане на куче се е съхранило и до наши дни[708]!

[708] В Тиля-тепе (Афганистан) Виктор Сарианиди описва кушански погребения със следи от дървени конструкции в погребалните ями, както единични конски погребения и погребения с куче. Аналогични се срещат при древнте българи. При кушаните с очистителна цел, освбеждаването от греховете, при религиозни празненства се е извършвало жертовприношение на куче, прескачане на огън, хвърляне на култови съдове в пламъците. Този ритуал се е съхранил сред населението на Ферганската долина, Бухара и Таджикистан до началото на XX в. (ЭР-КСК-С-3-2002) В „Житие на св.Тиверопулски мъченици” Теофилкт Охридски (Български) пише за българите докато били езичници имали скитски заблуждение, почитали слънцето и луната и принасяли в жертва кучета. (АХ-ИКДБ,стр.308) Дори и днес в с.Мугла (Смолянско) е съхранен този обичай на ритуално заколване и приготвяне на печено куче. Според поверието това предпазвало от болести.

Данлуо (Danluo) 旦咯 е един особено интересен етноним. Възстановката е съотв. било "tāns-rhāk", "tānh-rhāk", "tānh-rāk", което е по-стара форма на названието динлини. **Динлин** (Dingling) 丁零 – възстановка "trēng-rīng", "tēng-rīng", което е идентично със споменатия от гръко-римските автори народ **труни, фруни**, и града **Троана/Фроана**, свързан с Дунхуан. Смятам че зад това название се крият Турите от Авестата и страната им Туран. Или Данлуо и Динлин са едни и същи народ (тури), само че изписан с различни комбинации от йероглифи, предвид трудното за произнасяне име.

Данлан (Dānlán) или **Чанлан** (Chānlán) 襜襤 (среща се и като Танлан / Tānlán) и във формата **Данлин** (Dānlaín) 儋林 е племе съседно на племената линху и лоуфан, и е споменато само на едно място от Сима Цян – в „Жизнеописанието на Ли Му". Ли Му е изключително способен генерал на държавата Източна Чжао, който в 244 г.пр.н.е. с хитрост разгромява хсюнну и съюзните им племена данлан, линху и дунху. Данлан са обитавали най-западно на север от Великата стена при Даи. Възстановката на произношението в др.кит. клас.старокит. и еп. Хан е „thamrāmh"[709] а на Данлин е „tāmrəm"[710] и без съмнение отразява названието тури, Туран, един вид това са по-ранни форми на класическото **динилин,** аналогично на горното **Данлуо** (Danluo) 旦咯. Според „Ко ди чжи" племето **данлин**, в епохата „Чунцю" е обитаввало известния в епохата Тан окръг Шочжоу, който отговаря на северните територии на съвр. Шанси и граничните с нея земи на Вътрешна Монголия. (АК-ПХ)

Даи-Ди (Dai-Di) 代翟, един също твърде интересен етноним. Възстановката е съотв. "ɬ(h)əks-ɬ(h)ēkws", "ɬ(h)ēwh-ɬ(h)ēwh", "ləh-ljāwh", и твърде много наподобява на тибето-бирманския народ **лоло** (Luóluó) съвр.транскрипция 猓猓, 倮倮, и 羅羅. В миналото те са обитавали в значително по-северните райони, сред племената Цяни (Qiāng) 羌, отколкото днес (в южен Китай). Известни са още като народа "И" (Yi) 彝, съвр.форма yí, в древнокитайски, класически старокитайски и епохата Хан ləj, т.е. отразяващо сричката "Ло", значение: освен името на този народ, означава още купа, чаша. Лоло имали легенда че техните предци са се преселили от провинция Шанси. (ГГ-М-2,стр.17, т.3 под линия) Предполага се че предците им са били европеиди, индоевропийци. Може да мислим за връзка с протоиндоедропейското *lah(u)o – народ, войска, хетски lahha – войска,

---

(по репортаж на „Нова Телевизия" – http://dnes.dir.bg/news1.php) Друг един обред при българите е свързан с въртенето на куче, наречен още "тричане" или "обесване" на куче. Аналогично в Далечния Изток ритуалното жертвоприношение на куче трябва да се извърши без проливане на кръв, т.е. чрез обесване. При китайците и корейците жертвоприношението и яденето на куче се свързва именно с култа към Панху, заимстван от племената „ди" (тохари). При виетнамците и корейците тази практика вероятно е заимствана от разселилите се на юг в Сечуан племена „ди" и по-късните миграции на техните потомци, народите ба, ман-и (част от тях проникват в Корея) и мяо-яо, които през средновековието проникват в Северен Виетнам.

[709] 襜, съвр.ф-ма chān, в др.кит. до еп.Хан вкл. tham, зн.: бряг, тераса. Йероглифът е сходен с 擔, съвр.ф-ма dān, в старокит. до еп. Хан вкл. tām (зн.: нося), което обяснява защо името се транскрибира с начално т/д. Вторият йероглиф 襤, съвр. и ед. ф-ма lán, зн. скъсан, парцалив, но е сходен с 濫 làn, в др.кит. rāms, клас.старокит. и еп.Хан вкл. rāmh, зн.: прелива, излиза от границите си, излишък.

[710] 儋, съвр. и ед.ф-ма dān, зн. нося бреме, е производен на 擔, съвр.ф-ма dān , в старокит. до епохата Хан вкл. tām (зн.: нося), и 林, зн.:гора.

древногръцки (микенски) lāwāgetās, фригийски lawagtaei, дорийски lāgəfāt – предводител (визант. логофет – вид висш сановник, министър). Вероятно са били сроден на тохарите народ. Интересен факт е че в Мала Азия живее народ с името лулахи, съвременик и западен съсед на хетите. Лулахи е името известно от хетските текстове „lulahi” докато в гръцките то се предава като лелеги (Λέλεγες). Така че напълно е възможно някакава част от тази пралулахска общност да се е озовала съвместно с тохарите далеч на изток в Синцзян. Днес техни далечни потомци, съхранили и древното име, са етническата общност „лаху” част от тибето-бирманската група лоло, която обитава в пров. Юнан на Китай, Сев. Виетнам, Сев. Тайланд, Лаос. Според легендата лаху следвали свещен елен, който ги отвел на юг. Живели са в Съчуан и Юнан до VIII в., когато са принудени да емигрират на юг. В епохата Хан обитават областта Жухай в Юнан. Китайците ги наричат „варварите Кунмин (Kunming). В отношенията им силно се чувства влиянието на матриархата, жената има важно и превилигеровано положение в обществото. Браковете се сключват по личен избор в който доминира жената. Обикновено женихът се премества да живее при съпругата си, а не обратното, както е в патриархалините обещества. Погребалният обред е предимно кремация, но се среща и трупополагане в каменни камери. Издигат каменни стълбове с петроглифи, пред които се молят на върх. бог Ексия – богът творец. (Днес много о тях са будисти, християни, но се почита и стария култ)[711].

Лоуфан (Loufan, Leufang, Loufang) **樓煩**, възстановката е твърде интересна: древното произношение е било “rób-(h)an”, “rwā-b(h)an”, или е звучало като “рубан”. Оказва се, че този етноним е познат на Птолемей който споменава за народа на **рабаните**, който заедно с гаренеите живеят на изток от анибите, и на север от областта Асмирея. (БЛ-ВТСА,стр.10) Амиан Марцелин, в своята “Римска История” го споменава сред обитателите на Серика като “**рабани**”! (АМ-РИ) Вероятната етимология на етнонима показва близост с общоиранския корен *ruboh, в авест. spa-urupi – порода куче за лов на лисици, пехлеви rōbāh, rōpāh, парт. rōbās, хорезм. rūbās, согд. rwps (rōbās), осет. иронски ruvas, дигорски robas, ягнобски ruba, язгулемски rêps, шугнански růpes, сариколски rapcik, кюрдски rûvo, гилянски rube, талишки ryvos, персийски rubah, белуджи roba, таджикски rūbōh, в дардските езици *rōpākya, ropo, rop, rup – лисица. (DDSA) Единствено в пущунски lambarr е е отклинение от общоиранската форма, вероятно поради индийско влияние, в санскрит lopasa – лисица. (ВА-С-2,стр.433-434) Като друга възможност може де се изведе от индоиранското *rāpaka – опора, помощ, благоденствие, в авестийски rapaka – помощ, поддръжка, rap, индоарийски rap, rapati – помагам, осетински иронски ravg, дигорски ravgæ – удобство, в ягнобски, шугнански rawo, сариколски rawu, белуджи raw – възможност. (ВА-С-2,стр.352-353) Или общност, сподвижници.

Това племе **Лоуфани/Рабани** е принадлежлало към скитската общност, оставили са предмети изработени в типичния “животински” (анималистичен) стил в Ордоса. Непосредствен техен съсед е племето **Баян** (Bayan) 白羊, но то е смислово назвние, в епохата Западна Хан се е произнасяло “ƀrāk-lang” и означава „бял овен”, т.е. номади-скотовъдци. Аналогичен е въпроса с още едно друго племе, непосредствен съсед на Лоуфан и Баян, което китайските източници предават като **Линху** Linhu (林胡), (древнокит. “rəm-ghā” но това е смислово название – „горски варвари”).

Вероятно **рабаните/рубани** се появават под формата “**рибии**” при Птолемей, който ги помества в Средноазиатското междуречие, което показва, че са мигрирали заедно с юечжите

[711] The Lahu ethnic minority: http://www.china.org.cn/e-groups/shaoshu/shao-2-lahu.htm

към Средна Азия. Явно с ефталитите по-късно са мигрирали в Северна Индия, а техните потомци днес са известни като **рабари** или **ревари**, и обитават южните райони на Гуджарат. Занимават се предимно със скотовъдство, отглеждане на камили, водят полунадски начин на живот, и се смятат за потомци на ефталитския владетел Михаракула. Смятат се за част от гуджарите. Млякото и месото да основна част от тяхната храна. Почитат Богинята-майка, която наричат Момай-мата. Характерен за тях е високият ръст. При рабарите жените имат високо обществено положение, вкл. могат да управляват и селища, да търгуват и да управляват семейството, докато мъжете им са със стадата в търсене на паша.

Сянли (Xianli) 孅梨 е също твърде интересен етноним. Възстановката на произношението е съотв. „sam-rəj", (sam-riej), "самри" – това са жителите на областта **Асмирея** спомената от Птолемей, които Марцелин нарича **асмири**? Етимологията на името вероятно е във връзка с тохарското (а) sāom, (б) sāumo – човек, човешко същество. Според Ю Таишан, в "Ши-цзи" това е племето **Синли** 薪犂. възстановката е „sin-riej", „sjien-riej", идентично със „sam-riej". Прякото съвпадение със споменатите от класическите автори "асмири" едно от "серските" племена, както и на лоуфан-рабани, демонстрира верността на метода. (АМ-РИ) Твърде вероятно те са дали името на владението Шанго отговарящо на съвр. гр.Сингер (познат и като Чингир), намирало се в близост до Лулан (Крорайна), на средата между Лоп-нор и Карашар, през епохата Тан се е наричало Шенду. По данни на късната „История на Киданите" (Qidan Guozhi) 契丹國志 от Е Лун Ли, населението на Шенду, наречено тук "**синлуо**" в IX-X в. е напълно китаизирано и се занимавало с рудодобив.

Цилон (Qilong) 其龍, възстановката е "gie-rong", и също показва съвпадение със споменатите от Птолемей **гаренеи**. Същото название се открива и в „Му Тянцзи чжуан" (Пътуването на Му, Синът на небето), под формата **Цзийлу** (Jiylu) 剞閭, възстановка "kaj-r(h)a" и отразява самоназванието „gara" в хотаносакските текстове, съседи на асмирите (сянли) и рабаните (лоуфан). И така в този интересен списък от времето на царство Чжоу, откриваме народите: тохари, саки, каси, динлини (тури, туранци), лоло (вероятно самоназвание лохи, лолохи или лулахи), хсюнну, лоуфан/рубан (рабани), юечжи/арси, сянли/самри (Асмирея, асмиреи) и цилон/гиерон (гаренеи – гара/кхара или отново тохари, вж. по-подробно за тях в сл.глава), които могат да бъдат идентифицирани. Прави впечатлението на разнообразието от йероглифни съчетания с които древните китайци са се стремели да предадат максимално точно, чуждите и трудни за произнасяне имена на "варварските" племена.

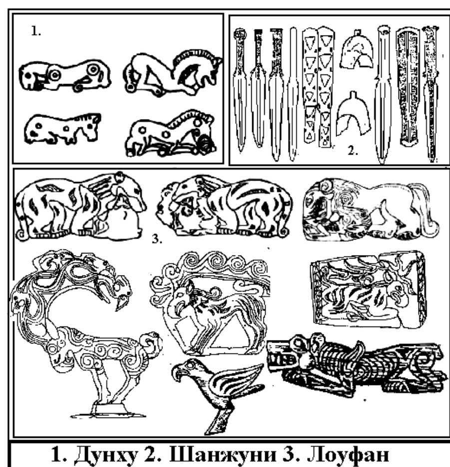

1. Дунху 2. Шанжуни 3. Лоуфан

Археологът А.А.Ковальов свързва обитанието на различните племена, съобщени от разл. китайски източници, с разпространението на специфични археологически артефакти на съотв. територия. Например земите на племената Дунху той определя по разпространението на специфични бронзови, сръбърни и златни апликации (бляхи) изобразяващи приклекнали в спокойна поза коне или котешки хищници, в земите североизточно от Пекин до п-в Ляодун. Със западните им съседи шанжуните, той свързва разпространението на специфични кинжали с трапецовидни ножници и пластинчати дръжки, ляти бронзови

шлемове с правоъгълни забрадници, в окръзите Нинчен, Цзянпин, Цинцюан, Наншанген, Тянцзуан, Сяохеишигоу, Дунангоу, Шулишан. Вър. предмети и тяхното разпространение се обозначава още като "културата Наншенген". Племената линху и лоуфан се свързват с разпространението на некрополи, където се откриват специфични плоскодънни и бомбовидни керамични съдове с къси гърловини и симетрични дръжки. Друга особеност са металните "бляхи" изобразяващи вълчеподобен хищник или орлови глави. Погребенията са в правоъгълни ями с ориентировка запад / изток, скелетите са в положение на гръб, с изпънати до тялото ръце, черепът е в източната част на ямата (некропол Мауцингоу). До главата на покойника, се откриват съдове от описания вид с ритуална храна и черепи и кости от едър и дребен рогат добитак. Подобни находки се откриват и на запад от Хух-Хото и конкретно се свързват с линху. Според А.Ковалев, най-вероятно линху (горските варвари) и данлян са един и същ народ. (АК-ПХ) Това не противоречи с отъждествяването им с турите и Туран, т.е. това са скитски племена. А лоуфаните се демонстрират от "бляхи" изобразяващи тигър държащ в устата си копитно животно и също фантастично животно с тяло на кон и еленови рога. Най-много се откриват в Чанго, Шенси, Ордоса, Нинся, Гансу. Аналогични находки се откриват и в Алтай и се свързват с пазирикската култура (V – III в.пр.н.е.). Или тези племена, явно скитски по произход са били родствени с носителите на пазирикската култура, или част от тях, притисната от китайските царства, е мигрирала от Ордоса към Алтай.

Друга група са племената Ицу (които са вероятните предци на малко по-късните юечжи). Специфичното за тях са погребенията в правоъгълни ями (с подбой и без подбой, с дървени конструкции) и съпътстващи конски погребения, с части от колесници, и ромбовидни бронзови острия на копия. Разпространени са основно в Гуюан, Цинъян, Нинся, Гансу. (АК-ВПСЭГК),(АК-ДКГКГ)

Ръкописът „Му Тянзи чжуан" (Пътешествието на Му, Синът на Небето) е открит в гробницата на владетеля Сян (Сян-ван) на царство Вей (318 – 296 г. пр.н.е.), съществувало през „Периода на воюващите царства", в окръг Цзи, през втората година от период „таикян" (Taikang) (281 г.пр.н.е.) от управлението на династията Западна Цзин. Първоначалното бамбуковите дъсчици с текста са били разпръснати, тъй като гробницата е бил ограбена от крадци. Дъсчиците са събрани, подредени и преписано наново от Сун Су (Xun Xu), Хе Цяо (He Qiao) и други неизвестни древни учени. Главите от 1 до 4 са били непълни, и глава 5 е частично съхранена.

Племената жуни/ди (тохарските племена) по време на "Епохата на Воюващите царства"

От петте глави за пътуванията на Му, Синът на Небето, първите четири са писани от един и същ човек, и само Глава 5 изглежда е била съставена от друг автор. Не са съхраненени имената на авторите на документа. Първото споменаване за имета на документа гласи: „Му Тянзи Чжуан има шест глави" в „Докладите на класика Б" на „Суи-шу" (Suishu). Шестата глава, описва събитията след смъртта на Госпожа Шен. За тази глава се съобщава че „една от деветнадесетте сборни книги", които са били съставени от учените на царство Цзин. Първите четири глави на „Му Тянзи чжуан" описва западното пътешествие на Му, "Синът на Небето". По принцип се смята, че тези четири глави са били

съставени от летописци от царствата Ян или Чжоу, по време на по-късния „Период на воюващите царства”. (YuT-MTZh,стр.1-9) Историческата личност Му-ван, владетел на Чжоу, е царувал между 1001 и 947 г.пр.н.е. Според китайските хроники, е воювал със “западните варвари” или цуанжуните. Той не се вслушал в съветите на своя пръв министър Муо Фу и тръгнал на поход. Ванът се върнал от бойното поле с плячка от “четири бели вълци и четири бели елена”. Това е символизъм, става дума за пленени вождове на племена със съответните тотемни животни. Отношения с цуанжуните били влошени.

Бамбуковите анали дават по-подробна информация. Този конфликт станал през 12-та година от царуването на Му-ван, и той наказал тогава “кучетата” т.е. цуанжуните, както китайците са наричали европеидните си съседи. Имало е и втори поход. За него се казва че: “В седемнадесетата година, царят отишъл на запад до планината Кунлун, и се срещнал със Сиванму (Xiwangmu) – богинята-царица на Запада (митична фигура свързана със земите н западните варвари), а през следващата година Сиванму дошла в Чжоу за да почете Му-ван.

През есента, по време на осмия месец, царят отишъл на север, преминал през “плаващите пясъци” и връх Цзию (Jiyu), и отново нападнал цуанжуните и пленил петтима техни царе. После той продължил похода си и достигнал до място където имало много сини птици които сменяли перата си, и тогава Сиванму го задържала. В китайсикте “Бамбукови Анали” (Zhushu Jinian) се казва: “Му-ван (Му синът на Небето) продължи на север, преминавайки 1000 ли премина през “Плаващите пясъци”, и след това продължи още 1000 ли, като мина през купища от много птичи пера”. (цитирано от коментара Гу Пу). Интересно е че и Херодот (История IV, 7) съобщава за страната Хиперборея, която е северен съсед на Скития, и в по-северните земи, никой не може да проникне, тъй като във въздуха плува гъста мъгла от птичи пера, също и по земята има купища от тях. Труднообяснимият мотив за птичите пера, е потвърден недвусмислено. Разбира се част от тази история е митична, но няма причина да се съмняваме в информацията за конфликта между Чжоу и цуанжуните. Тези събития са се случили през X в.пр.н.е. (YuT-MTZh,стр.1-9)

Тези два похода са послужили за създаването на “Му Тянцзи чжуан” (Пътуването на Му “Сина на Небето”) един древен китайски роман-пътепис, написан от неизвестен автор. Тук военните походи са представени като едно приятелско пътешествие сред непознатите племена на северозапад от Чжоу. Романът е писан между 400 и 350 г.пр.н.е., и авторът му е познавал добре Централна Азия и племената който са обитавали в съседство с китайските земи. (SP-ITMCh,стр.2-3) Някои от племената с които Му-ван се е срещнал, се споменават и в други китайски извори. Разбира се не трябва да се смята че реалният Му-ван е познавал и преминал през земите на всичките, тук става дума за литературен герой и произведение писано векове по-късно от епохата на реалния първообраз.

Ще разгледаме по-важните от тях. Напускайки земите си Му минава през племената **Хезун** (Hezong) 河宗 и **Пен** 馮. названията са смислови, **Хезун** (Hezong) 河宗 означава „старейшината на храма” респ. „главния жрец” в текста се казва че тук Му принесъл жертва на бога на р.Хуанхе, а **Пен** 馮 означава брод. В „Ши-цзи Чженюй” (Shiji Zhengyi, коментари на Сима Цян към своя труд) гл. 43, се казва, че „Племето Хезун (Hezong) вероятно е живяло в „Лонмен” (Longmen), “Драконовия проход” по горното течение на Жълтата река, т.е. земите на двете префектури Лан и Шен”.

По-нататък по пътя на Му са **Цуанжуните** (Quan Rong) 犬戎, названието е смислово и означава хора-кучета, варвари-кучета. “Цуан фан” (Quan fāng)犬方 – „кучешката страна” или „кучетата-врагове”, споменати в гадателските надписи. Това са същите “Цуан фан” за

които се пише в “Хаини беицзин” от “Шанхаицзин”, или “Кучешката страна” описана в “Йюн Чжаосян” (Yiyin Chaoxian) точка във “Ванхуицзи” (Wanghuijie) глава на “И Чжоу шу” (Yi Zhoushu). В главата Цзюан XVII на „Шанхаицзин” (Описание на Северните пустини) се казва: „Във Великата пустиня се намира планина, наречена „Планината на бащата Юн” или Юнфу. Тук свършва река Шун. Там живеят хора, наричащи се „кучета-войни” (Цуан-жуни)”. (ШХЦ,стр.125) Ю Таишан ги свързва с Хсюнну, а Серж Папилон – с тохарите или някое тохарско племе.

Споменати са още по време на царуването на владетеля на Чжоу Вен-ван (Wén Wáng) 文王, известен и като Сибо Чан (Xibo Chang) 西伯昌 (1152 – 1056 г.пр.н.е.), който воювал с тях. Десетина години по-късно, при владетеля У-ван (Wu Wang) 武王, цуанжуните са отблъснати на север зад реките Цзин и Лу (Jing, Luo). След това Му-ван (Mù Wáng) управлявал (976 – 922 г.пр.н.е.) и първообраз на Му – „Сина на Небето”, воюва с тях и достига до района на Цинхай и Гансу. Според легендата се върнал с плячка от четири бели вълка и четири бели елена, под което трябва да се разбира, заловени вражески вождове. Цуанжуните участват в свалянето на династия Западна Чжоу, в 771 г.пр.н.е. Те щурмуват столицата, Хао, и убиват цар Ю (Ю-ван) (Yōu, Yōu-Wáng) 幽王 (781 – 771 г.пр.н.е.). Династия Чжоу успява да се възстанови, но е трябвало да се премести на изток, където е установена и новата столица Люи, на р.Лу, а новата, възстановена династия продължва съществуването си като Източна Чжоу. Градът Хао, бил разграбен и разрушен, и се превърнал в необитаем град. През 660 г.пр.н.е., източниците съобщават че цуанжуните са били разположени в земите на север от река Вей. Това означава, че те са живели в сърцето на страта империята на Западна Чжоу. “Шанхаицзин” (Shanhai jing) или “Описание на планините и реките” ги описва по следния начин: “В землището на цуанжуните, хората имат вид на кучета (от самото название “жуни (варвари) на кучето”). Връзката с кучето идва от особената почит на това животно, както смята Серж Папилон, те смятали бялото куче за свой тотем. (SP-ITMCh,стр.2-5)

След „кучешката страна” Му достигнал до голямата равнина на Янцзюй (Yanju 焉居) и народа **Ючжи** (Yuzhi 禺知)”, т.е. в земята на юечжите-арси. Възстановката на топонима **Янцзю** 焉居 (Yanju) показва древно произношение “æan-ka”, което твърде наподобява названието на Карашар - **Янци** (Yanqi) 焉耆, възстановка в др.кит. и клас.старокит. “æan-grij”, което според според Д.Адамс произлиза от тохарското ākñi – краен, граничен, покрайнина. (DA-DT-b) Както се вижда, по-стария запис **Янцзю** 焉居 е и по-близък до тохарското произношение. Така че едно от обясненията е, че арсите са достигали до района на по-късния град Янци, предаван в санскритските текстове като Агни, и тази равнина за тях е била крайна, гранична на запад.

От Янци на запад и север/североизток са земите на каситe/касири. Но това обяснение на топонима **Янци** (Yanqi) 焉耆 не е единствено възможно[712]. В случая обаче Янци все още не е основан и Янцзю не е Карашар, а по-вероятно равнината около ез.Лоп-нор. Лоп-нор във II в.пр.н.е. китайците наричат **Янцзе** (Yanze) 鹽澤 (възстановка в древнокит. и клас.кит. lam-ɫ(h)āk, епохата Западна Хан lam-lāk) или с букв.зн. “Соленото блато”. Или Ючжите в равнината Янцзюй, всъщност са отбелязани в близост до Лоп-нор. (ЛБ-ЗЦА,стр.51) Самото китайско название lam-ɫ(h)āk / lam-lāk, поражда твърде интересен размисъл. Явно в началото това не е било смислово название а е отразявало тохарски топоним, по-късно преосмислено през китайския език, поради фонетичната близост на йероглифите. В тох.(б) lyam, в тох.(а) lyäm, пратох. *lyäm[713], от праиндоевроп. корен *limn̥ – воден басейн, езеро, блато. Д.Адамс го свързва с древногръцкото liman – залив, воден басейн. За втората част на китайското предаване, също се открива ясен тохарски аналог в тох.(б) laiko – място за миене, lik – мия. (DA-DT-b) Ясно е че в дълбоката древност единствените места за миене са били реките и езерата, или най-вероятно първоначалното пратохарско значение на думата е

---

712 Днешното име „Караша(х)р означава букв. „Черен град”. Въпреки че е късно название, от времето на династията Цин, то вероятно е свързано с някаква по-стара особеност. Названията от епохата Хан са още в сл. варианти: **Юанцу** (Yuanqu) 員渠, **Уци** (Wuqi) 烏耆, **Уи** (Wuyi) 烏夷, със съотв.възстановки wran-ga или uran-ga, (Старша Хан) и æan-grij, æan-grjāj, æā-grij, æā-grjāj (Младша Хан). Те твърде много наподобяват на тох.(а) arkant, тох.(б) erkent, тракийски ergina, староисландски regn, скандинавски rǫkkr, готски riqis – черен. Виждаме че китайската Ханска форма отразява точно индоевропейско название (предтохарско, тохарско) което означава “черен”, „тъмен”. В санскрит Agni е богът на огъня, agní – огън, ángāra, хинди aṅgār, aṅgāra, непалски aṅār, āgār, персийски akgār, angišt – въглен, горяща жар, старобългарски **ѫгрь** - черен.
Интересно е и уйгурското название на града – Solmī, показващо паралел с тох.(б) sāollye, санскрит śāl, кашмирски šōla, персийски и шугнански šala, вахански šilla, пущунски šuœlah, гилянски šolê – пламък, блясък. Аналогично в чувашки чувашки śolъm, śulъm, евенкски sulūn, българското неславянско диал. шал – пламък, огън, блясък (сравни със Solmī), в монголски soluŋγa, халха-монголски solongo, бурятски holongo, калмикски solŋgъ – дъга на небето след дъжд, в угрофинските езици *śala – светкавица. (VS-ETD),(DA-DT-b),(МФ-ЭСЧЯ-2,стр.133-134),(DDSA) Виждаме че както китайската форма от епохата Хан, така и уйгурската от времето на епохта Тан, отразяват название свързано с огън, пожар, светкавица и черен цвят, респ. пепелище или въглени. Възможно е Агни да е свързано точно с огън, пепелище, а не с „покрайнина”?
713 Трябва да посичим старобългарската дума **ламъ, ломъ** – блато, която има ограничени славянски аналогии. Използвала се в древноруски, от руски заето в полски, от старобългарски в сърбохърватски, словенски като laim, със значение яма, изкоп, в староруски – ливада, заблатено място. (D-SIL) Покорни я свързва с латинското lama, илирийското lymletoj, lamato, литовското loma, латвийското lama – блато, албанското lüma – (кална) река. В случая спокойно можем да мислим или за балтийски произход на старобълг. ламъ/ломъ, или за местна балканска заемка, ако не беше идентичното осетинско lami – тиня, кал и в в чувашки lăjmaka – тиня, блато, lăm – влага, влажно мокро място, което подсказва и за възм.древнобългарски произход.

било езеро, анолог. на англ. lake – езеро, което е от келтски произход, в протокелтски *loku, староирландски, шотландски, бретонски loch, уелски (кимвърски) llwch, старокимвърски lichou, корнуелски lagen – езеро, блато. (CD) оказва се че китайската дума за езеро е древнотохарска заемка[714]. така древното тохарско название на Лоп-нор[715] е било „езерото”.

След като напуснал ючжите/арси, Му попада в земите на **Си Ся** 西夏, или “Западна Ся”. Това ще рече “Западна (То)гара” и както беше изяснено, става дума за земите на Западна Гансу.

След Си Ся, Му продължава пътуването си в земите на племето **Чжую** (Zhuyu) 珠余, което живее между Си Ся (в района Хеси) и началото на [Жълтата] река (от езерото Юян/Juyan). Интерпретацията на възстановката е твърде интересна, и в интересуващата ни епоха названието на този народ е било tołа (Ханска форма) twala, както бе посочено, показващо фонетична прилика с дуло, дуласи, твали, туласи, племе/род от българския кръг. Интересен факт е че според „Му Тянзи чжуан” **Чжую** 珠余 (Zhuyu) са непосредствени съседи на Си Ся в Гансу и обитават земите, където по-късно е държавата на Юечжите.

След като прекосил пустинята Му пристигнал в земите на народа **Чжиу** (Chiwu) 赤烏 – възстановка “khiakå” или “khiakæ”, а смисловото значение на йероглифното съчетание е „червена врана”. Името на това племе се среща и във варианта **Шою** (Shouyu), 所居, което според Ю Таишан, вероятно е по-правилен и по-стар вариант на етнонима **Шуцзян** (Suojian) 所見, както ги разглежда „Иин Чжаосян” (Yiyin Chaoxian) точка към „Ванхуйцзие” (Wanghuijie) глава на „И Чжоу-шу” (Yi Zhoushu), и са всъщност саките. **Шою** (Shouyu), се е произнасяло в древнокитайски като “srá-ka”, “şà-ka”, При втората форма **Шуцзян** (Suojian) 所見, възстановката е “srá-kēnh”, “şà-kjānh”. Версията е напълно логична и не подлежи на съмнение, “khiak-æ”, е по-несъвършен запис на “саки”. Тези „саки” би трябвало да са обитавали до ез. Лоп-нор, което показва че вероятно това са предците на Усуните.

След тях идват **Цаону** (Caonu) 曹奴 или **Хсюнну**. За тях се казва, че са обитавали на брега на р.Ян. Възстановка в древнокитайски е „dzū-nhā”, „dzəw-nhā”, или “дзунха”, “дзиеунха/дзюнха”, а в периода на воюващите царства, се наричат **Чунвей** (Chunwei) 淳維,

---

[714] другата дума за езеро е湖 hú, (старокит. ghā), а за блато沛 pèi (старокит. pāts), 沼 zhăo (строкит. táw), 沮 jù (страокт. ćas), 藪 sŏu, 菹 jū (старокт. ćra).

[715] **Лоп-нор**. Име на някога голямо езеро, сега почти пресъхнало блато в близост до Крорайна/Лулан. Още в древността са го наричали “блато”, “тръстиково блато”. Втората част на името е от монголски произход. В протомонголски *naγur, дагурски naur, в останалите монголски диалекти nūr – езеро. В тунгусоманджурски, нанайски niarõ, манджурски ńari , евенски ńaruqaγ - блато, евенкски ńārut - езеро. (S-AE) За първата част на името “лоп” се смята че е с древен произход, нямаща връзка с китайски, тибетски или с тюркските езици. В тохарски (б) lope, laupke – маз, мехлем, т.е. нещо лепкаво, в осетински (иронски и дигорски) læbæda – мек, лепкав. (ИРС, ДРС) В монголски labqu, labqan, lobqu, халха-мангалски lavx, lovx, калмикски lowxə – кал, тиня, аналогично в старобългарски **лапъ**, чувашки lapa – кал, тиня, в манджурски lebeŋgi, евенкски lewē, евенски liwin, улчийски, нанайски liwe – блато, праалтайски *lepu – блато, тиня. Уралски паралел в манси lapasi, удмурски lap, марийски lapid, фински lapa, естонски lapuh, мордвински lipsuma, вепски lopodema – влажен, и аналогично в лапландски lámm'p, фински lampi, естонски lamm, лапландски lā$_i$mpe, lā$_i$mp, марийски lop, ненцки limbad, селкупски limpä – блато. (S-AE) Така че Лоп-нор означава блато, независимо дали думата е от урало-алтайски, или тохарски произход.

възстановка: “d(h)urwij”, “d(h)unwjəj”. Според Сима Цян, народа **Хсюнну** са част от варварите **Чунвей** (Chunwei) 淳維, и произлизат от Чунвей който е син на последния император от династията Ся – Цзе (Jie) 桀. Както се вижда Цанону и Чжунвей, отразяват едно и също название, съотв. “dzūnhā” и “d(h)unwjəj” са два варианта на един етноним. Чжан Иен, коментатор на китайските хроники, живял в VIII в. и написал Суоин (Suoyin) 索隱 (“Ръководство за тълкуване на скритите значения”), пише: “В епохата Цин (221 – 206 г.пр.н.е.), Чунвей 淳維, избягали към северната граница. След стандартизирането на китайските йероглифи, през епохата Цин, Чунвей (淳維) излиза от употреба, и се заменя със стандартините символи (匈奴) или Хсунну”. Друго по-стари форми на този етноним от периодтите Шан-Ин и Чжоу, са **Суню** (Xunyu) 獯虞, **Сянюн** (Xianyun) 獫狁, вариант на записване 玁狁. **Суню** (Xunyu) 獯虞, възстановка „xūn-ngua”, **Сянюн** (Xianyun) 獫狁, възстановка в епохата Хан „xiǎn-lún”, „xiǎn-źún”. Класическата форма е **Хсюнну** (Xiongnu) 匈奴 Възстановка в древнокитайски и епохата Хан “sŋoŋ-nhā” (sngong-ha/снгонгнха), “ŋoŋ-nhā” (ngong-nha/нгонгха). Твърде близко е в тунгуски, евенски ngōnmin – народ, хора, население, община, страна. Етомологически се изяснява от древномонголски dzon, бурятски zon, якутски djon, тувински, шорски, сагайски čon, в езиците на алтайските тюркски етноси jon, евенски ngōnmin – народ, хора, население, община, страна, чувашки şın – човек. Има иинетересен и твърде точен паралел в енисейските езици, в праенисейски *džěnγ, кетски, югски děnγ, котски *čeanγ, мн.ч. čeänγan – народ, хора, с паралел в тибетски chanγ, tsonγ – човек, в китайски аналог е 村 cūn - село. (S-YE) Самоназванието на този алтайскоезичен народ най-вероятно е било **“дзунха”, “дзуню”, “зуню” “шуню”** и приликата с “хун” “хуни” е последното нещо, което може да се помисли! Интересен е твърде близкия паралел с енисейските езици, което подсказва че в първоначалната етногенеза на хсюнну са взели участие и енисейски племена! При това те са били първоначалните носители на държавността, защото точни енисейски паралели се откриват и в разтълкуването на титлата **шанюй** – върховният владетел. Титлата 單于- **шанюй**, е предмет на много спорове. Според “A Dictionary of Loan Words and Hybird Words in Chinese”, 1984, стр.64, се смята че отразява изходното хсюннуйско **sanok/tsanak.** Най-древното произношение на йероглифното съчетание 單于 е „tānwa”. Както казва китайския речник, изходната хсюннуйска дума е **sanok/tsanak** и ако се доверим на него, то титлата има енисейски кетски произход. При кетите senig означава жрец, а ke-senig – върховен жрец, śenənγ, югски senənγ, котски šēnanγ – жрец, šēnanγāknγ – правя магия. Синотибетски паралел с тибетскито bsen – демон, китайски 仙, сьвр.ф-ма xiān (сян), древнокитайски, Цински, Хански период san – даоистки отшелник, свят човек. Според съвремени казахстански учени тя се транскрибира като **сенгир** и вероятно е звучала така. (АК,ЕА,АА-ИК) В селкупски sengir – жрец, е енисейска заемка, което показва и първоначалният енисейски произход на „шанюй” (сениг) – жрец, впоследствие вожд, владетел.

По-нататък живеели **Гуиси** (Guisi) 癸巳, които били „жуни” (rong) и живеели в планината Цуню (Qunyu) 群玉, която защитали. Древното произношение на названието е

“kwí-jlhə”, еп.Хан “kwjəj-lhə”. Не подлежи на съмнение че това е същият народ, който се появявя в епохата Западна Хан, като едно от племената покорено от Хсюнну, известно тогава като **Цуеше** (Qushe) 屈射 (khwiet-liah), а в записа на планината **Цуню** (Qunyu) 群玉, първи йероглиф 群, съвр.форма qún, в др.кит. ghur, клас. старокит. и еп. Хан ghun, зн.: тълпа, маса хора, стадо, група. Вторият йероглиф е 玉, съвр.форма yù, в древнокитайски и епохите Цин, Хан ŋok, значение: нефрит. Или имаме “ghur-ngok”, “ghun-ngok”. Вероятно тази планина (част от Тяншан) е свързана с добив на нефрит. Според “Хаинеи Донцзян” на “Шан хаи цзин”, **Цуню** е “много богата на нефрит планина”. Самото название “ghur-ngok” може да се интерпретира директно като “нефритова планина”, ако приемем че ghur отразява източноиранската (*gar), или тохарската дума за планина, в тох.(б) kwrakar, тох.(а) kurekār, санскрит kāragāra – връх.

После минава през земите на **Цзийлу** (Jiylu) 剞閭, възстановка “kaj-r(h)a”, вариант на разгледаното **Цилон** (Qilong) 其龍, или гари/гаренеи (Птолемей). Те живеели от другата страна на планината Цуню. Тук се натъкваме на твърде интересен факт. Китайците наричат съвр. хребет Рихтхофен с името Цилян или Циляншан. Планината Цилян (Qilian) 祁連, е североизточно разклонение на Наншан, вървящ успоредно на основната верига. Китайските извори съобщават планината Цилян като един от важните географски обекти в страната на Юечжите / роучжи (арси). Ширкоко разпространено е мнението че Цилян е некитайски по произход топоним и вероятно отразява тохарско название. Според Лин Мейцун, названието на планината Цилян, което за китайците означава „небесна планина”, произлиза от хипотетичната пратохарската дума kaelum – небе, сравнявайки я с латинското caelum, във френски ciel, испански, италиански cielo, сицилиански (южноиталиански) celu, португалски céu, румънски cerul – небе, небеса, или със смислово свързаното тохарско (б) klyomo, (а) klyom – голям, т.е. безкрай. Възстановката на древното произношение обаче показва съвсем друго: Йероглиф 祁, съвр.ф-ма qí, в др.кит. gij, в еп. Хан gjəj, зн.: изобилен, цветущ, голям, велик, и йероглиф 連, съвр.ф-ма lián, в др.кит. и еп. Хан ran, зн.: съюз, връзка. Получаваме “gij-ran”, “gjəj-ran” или идентичен изговор с горепосочените Цзийлу и Цилон. Т.е. Цилян се явява трети, по-късен вариант на тези названия. Названието Цуню – Нефритова планина, е негов синоним. Това е и планината Ючжи от другите източници. Това вече показва че гаренеите на Птолемей са обитавали тази планина, и наистина са тохари, а гара се явява ясен налог на юечжи (арси). Така може да се мисли че пръвоначлно Гиерон е била “планина на народа Гара”, респ. Тохарска планина, планината Ючжи, и впоследствие е придобила, значението “Небесна планина”, възм. и с разпространението на даоизма, едно китайско учение със “западни”, тохарски корени.

Следват **Цзюанхан** (Juanhan) 鄄韓, възстановка “gurs-g(h)ār” – “Гургар(и)”. Това са известното през епохата Хан племе **Гекун/Гегун** или европеидните древни предци на киргизите. Те вероятно са обитавали вече в Тяншан.

Следващите спирки от пътуването на Му са „Черното езеро” и „Планината на Жълтия плъх”. Това вероятно е хребета Тарбагатай, който носи името си от животното „тарбаган” - Marmota sibirica*,* сибирски мармот, животно гризач от рода на лалугерите, с жълта козина на тялото и по-тъмна на главата. Тарбагатй е част от Южен Алтай, и се намира в Източен Казахстан, а „Черното езеро” е Балхаш. Или Цзюанхан/Гекун (гургарите) са обитавали

между Тяншан и Тарбагатай. И накрая Му достига крайната точка на пътуването си – владенията на **Сиванму** (Xī Wáng Mŭ) 西王母, или Богинята-господарка на Запада. Местоположението на земята на „Господарката на Запада", в зависимост от пътуването на Му, Синът на Небето, може да бъдат разположена около езерото Зайсан, а то се намира непосредствено на север от Тарбагатай. Тръгвайки по обратния път, Му минава през земите на народа **Чжи** (Zhì) 智, който обитавал до „Езерото на Жълтата невестулка. Възстановка в древнокитайски и класически китайски "tre". отразява названието тури? В "Шанхаицзин" (Shanhai Jing), в главата "Хаинеи Донцзин" (Hainei Dongjing), се споменават под формата **Чжонлун** (Zhonglong) 重䶂, разположени около планината Цаиши (Caishi) и „Черната река". Възстановката на древното произношение е dhróng-rong и се приближава повече до "троани" или "фроани" (тури или динлини). Следващото племе по обратния път е **Еху** (Ehu), 阏胡, които живеят на юг от планината Гуалу (Gualu) 瓜纑. Възстановката на **Еху** (Ehu), 阏胡 е "æāt-ghā" – "Æатгха", название идентично със споменатото в епохата Хан племе Хуцзе/Уцзе, възстановките на които са съотв.: (uā-kat) – "Уакат" и "å-kat/æ-kat" – "Æкат", т.е. няма съмнение че става дума за различни форми на един и същ етноним. А зад него се крият „протоуйгурите" или ойхардите на Птолемей. Планината Гуалу (Gualu) 瓜纑 показва възстановка: „kwrā-r(h)ā", показва прилика с тох.(б) kwrakar, тох.(а) kurekār, санскрит kāragāra – връх, покрив, на къща, общоиранското *gar - планина. След това Му стига до р.Тао която водоснабдявала земите на народа **Чжуяо** (Zhuoyao) 濁繇. Възстановката "d(h)rōk-ław" или "đ(h)ōk-law". Според Ю Таишан, трябва да са били „Цзюяо" (Juyao), както се вижда в „Хаинеи Дондзин" (Hainei Dongjing) глава на „Шанхаидзин" (Shanhai Jing), или „Описание на планините и моретата". Тогава би следвало да се коригира на „Шуяо"(Shuyao) 屬繇, на базата на „Хижун Чжуан" (Xirong Zhuan) глава от „Вей-люй" (Weilüe). Разликата е само в първия йероглф 屬, и възстановката на името е "dok-ław", идентична с горната форма **Чжуяо** (Zhuoyao) 濁繇, или това е просто друг вариант на името на **Чжую** (туласите/дуло).

По-нататък по пътя си Му минава през земите на народа **Гуган** (Gugan) 骨飦, възстановка "kūt-kān" (?). Твърде много наподобява **Хуху** (Huhu) 狐胡, от епохата Хан (до съвр. Лукчен, западно от Турфан, възстановка "gā-ghā", "ghā-ghā". По-късна форма е Гаогу. В тохарски kauc – висок, тох.(б) kaucaşşe – високо място. Вероятно те са предците на появилите се по-късно на историческата сцена, племена **Гаоче** (Gaoche) 高車, от епохите Вей и Тан (възстановка "kāw-ko") или "високи телеги". Според Бичурин Гаогу и Гаоче са форми на названитео на уйгурите, с което не мога да се съглася, защото те се предават чрез Уцзе, Учжи, Хуцзе, Еху, които в древността са били родствени племена, част от групата "чи-ди". Гаоче се смятат за потомци и на "шанжуните" или "планинските варвари" – най-източно проникнали, до границите на китайското царство Ян.

Следващият народ по пътя на Му е **Чжонлун** (Chonglong) 重䶂, виждаме че се повтаря два пъти. Следва земята на народа **Цзюсу** (Jusou) 巨蒐, който разгледахме вече, като точен аналог на Цзеши, или Каси, в древнокитайски Цзюсу се е произнасяло "gáshriou". Му-ван

завършва пътешествието си като минава отново през земите на Цуанжуните и племената Пен и Хезун.

"Му Тянзи чжуан" е изкл. интересен източник, защото дава подробна картина на северозападните европеидни племена съседи на Древен Китай.

Също интересно сведение за „западните варвари" имаме в описанието на съседните племена на царство Цин. Сред Западните Жуни (Xi Rong) 西戎 най-силното племе е на **Цянжуните** (Quanrong) 犬戎, а след това е **Ицу** (Yiqu) 義渠, **Дали** (Dali) 大荔, **Уши** (Wushi) 馬氏 и **Цуян** (Quyan) 朐衍. Ицу (Yiqu) са на най-силните „варвари" (хора жуни) живеещи северозападно от Цин. Те са обитавали северозападната част на съвр. Цинян (Qingyang) 慶陽, в Гансу. Тяхната територия също е включвала планината Хеланшан (Helangshan) 賀蘭山, земята на изток от Цинтонсян (Qingtongxian) 青铜峡 в Нинся (Ningxia) 宁夏, Хуансян (Huanxian) 环县 и Малянхе (Malianhe) 馬蓮河 – райони в провинция Гансу. Ицу (Yiqu) са в разцвета си през периодите „Пролети и Есени" и "Епохата на воюващите царства", т.е. предимперския период на Китай. В 272 г.пр.н.е. ванът на Цин, устройва капан на владетеля на Ицу и им нанася сериозно пражение, като завладява част от земите им[716]. Сима Цян посочва че племената **Ицу** (Yiqu) 義渠, **Дали** (Dali) 大荔, **Уши** (Wushi) 馬氏 и **Цуян** (Quyan) 朐衍, живеят на север от планините Ци (Qi), и Лян и реките Цзин (Jing) и Ци (Qi). Или това е в района на големия завой на р.Хуанхе, преди Ордоса. За **Ицу** (Yiqu) 義渠 той използва и синонимното название **Сижуни** (Xīróng) 西戎, озн. „западни жуни".

ТАРИМСКИЯТ БАСЕЙН - IV - III в.пр.н.е.

Както бе посочено **Ицу** (Yiqu) 義渠 е вариант на изписване на етнонима арси (роучжи/юечжи), **Дали** (Dali) 大荔 (възстановка в епохата Цин "thāts-rhejs", "dhāć-rheć"), е форма на етнонима тури или Динлин, в по-късните източници, а **Цуян** (Quyan) 朐衍 (възстановка "g(h)o-lán") е по-ранна форма на названието Ухуан (Wū-huán) 烏桓, които са протомонголи. Значението на името е "народа на червената планина".

Много от названията в „Му Тянзи чжуан" имат пряко потвърждение в първата голяма историческа хроника от епохата на династията Западна или Страша Хан – „Ши-цзи" на Сима Цян. Според "Ши-цзи", гл. 110 ("Повествование за Хунну"), шанюят Мотун завладява племената Лулан (Loulan) 樓蘭, Усун (Wusun) 烏孫, Хуцзе (Hujie) 呼揭, или Уцзе (Wujie) 烏揭, Хунюй (Hunyu) 渾庾, Цюше (Qushe) 屈射, Динлин (Dingling)丁零, Гекун (Gekun) 鬲昆 и Синли (Xinli) 薪犂 които живеели на север. Така всички народи "опъващи лък" станали от

[716] Jie Bao. Horse, Indo-Europeans Spread and The Rising of Zhou Dynasty Dec. 12, 2002. http://www.cs.iastate.edu/~baojie/history/chinese/2002-12-02_horse.en.htm.

едно семейство, т.е. обединени под властта на Хсюнну. И според „Хан-шу", гл. 94Б, ние знаем, че по време на царуването на император Юан Ди (Yuan Di) 元帝 (48 – 33 г.пр.н.е.) от Династията Старша Хан, Шанюя Чжичжи (Zhizhi) преустановява нападението си срещу Китай и потегля на запад, като напада Уцзе (Wujie) на север, и ги покорява. После продължава на запад и напада земите на Цзянкун (Jiankun) и след като ги покорява продължава на север към Динлин (Dingling), като покорява и тях. От това, следва че Цзянкун (Jiankun) са били разположени на запад от Уцзи (Wujie), и Динлин (Dingling) се намират на север от Уцзи (Wujie). По това време Цзянкун (Jiankun) са отдалечени от 7000 ли (3500 км) от стана на Шанюя, намиращ се в източна посока, а от същата точка (центъра на Хсюнну, владетелския стан) до държавата Цюеше, разстоянието е 5000 ли (2500 км).

Позовавайки се на декларацията на Мотун че е завладял Лулан, Усун и племената Хуню/Hunyu, Цюеше/Qushe, Динлин/Dingling, Гекун/Gekun и Синли/Xinli на север, всъщност виждаме че означава северозапад. (YuT-MTZh,стр.17-18) Имената на тези народи, според възстановките на произношенията китайските йероглифи в епохата Хан са:

Лулан (Loulan) 樓蘭 (възстановка "rō-rān"). Лулан е била голяма оазисна държава, разположена около ез.Лоп-нор и е била населена с тохари. Транскрипцията на името показва че тохарското название е било **Кроран**, съобщено от Птолемей като **Хаурана** и съхраненено в съвр.уйгурско Кируран, в пракрит **Крорайна**. Името произлиза от тох.(б) koro, koraim, koraiñ - стадо домашни животни, korai – керван[717], за което Д.Адамс смята че е непълен запис на koraim, или koraiñ. (DA-DT-b)

Усун (Wusun): 烏孫 (възстановка "å(s)wēn" / "æ(s)wēn"). Отговарят на споменатите от класическите автори аси, асиани, еусени, един от главните народи участвал в завладяването на Гръко-Бактрия. В „Певтингеровите таблици" фигурират като **еуссени-скити**, а Амиан Марцелин ги нарича **еусени** (euseni) които заедно с хионитите нападнали Персия през 365 г. На един по-ранен етап, като обитатели на Серика (Синцзян) те са известни като **еседони**, **асидони, исидони**. Значението на етнонима се извежда от хотаносакското asana – достоен, благороден[718]. Аналогично в кушански (кушано-бактрийски) αζανο – достоен. Съвр. осетинци са далечни потомци на този народ, вкл.са съхранили и древното име. В осетински æss – истина, правда, дало и самоназванието **аси** – правдиви, честни, достойни. В санскрит assanna[719] – свиден, скъп, близък, āsāna – богат, господар, староиндийски īśāná – владетел, кашмирски āsan – достоен, персийски azad, aseel – благородник, персийски, пущунски, белуджи āsān – свободен. (DDSA) При балкарците ёsen означава благородник. Най-вероятно асианите са били от ирански произход (най-южно проникнали тури), или вероятно смес на иранци (саки) и тохари?

Повечето съвременни автори смятат че първоначалните местообиталища на усуните са земите около езерото Баркул. Открити документи от китайска крепост край ез. Лоп-нор

---

717 Угрофински паралели в удмуртски gur, коми gor, унгарски gulya, csorda, ханти kör, манси kur, фински korventa, karja, естонски keris, kari, вепски kerata, марийски kordylaš, karda, мордвински kurva – стадо, удмуртски, марийски kart – човек, манси, мордвински karda, ханти, вепски, коми karta унгарски kert – селище, естонски korjama, фински kerätä, коми kuravny, мордвински karhčams, вепски korm – събирам.

718 тохарските аналози, еднакви по смисъл: тох.(б) asam, asanke, тох.(а) āsānik, се смятат за хотаносакски заемки.

719 В белуджи šan – слава, кашмирски shāna – ранг, пост, обществено положение, слава, аналогично по значение е и прабългарското **санъ**. Има и други индоевропейски паралели, в хетски и лувийски asi, assija assemi – обичан, assu – хубав, добър, assa – доброта, тракийското asn-i – свят, почитан. В етруски ais – бог, aisina, eisina - божествен. (EG)

от епохата Хан, съобщават за китайски чиновник, убит от разбойници – усуни, т.е. в района на Лоп-нор, между I в.пр.н.е. и I в., са живели усуни. (БЛ-ВТДРС-1988,стр.227-235)

Усуните обитавали земите между езерата Баркул, Лоп-нор, Гобийски Алтай, на запад от хсюнну и на север от юечжите в Гансу. Това показва че са били непосредствени южни съседи на племената от съюза Чеши и по-специално на "българите" (Пулеи (Pulei) 蒲類 / Беилу (Beilu) 卑陸)! Около 180-177 г.пр.н.е. тяхната страна е нападната от юечжите, техните непосредствени южни съседи. В битката загива Нандуоми (Нартамай), усунския владетел, а новороденият му син Лецзяоми (Раптамай) бил захвърлен в полето. Там го открил шанюя Лаошан, където детето е кърмено от вълчица, а гарван му пазел сянка с крилете си. Смятайки това за божие провидение, шанюят осиновил детето и усуните били включени като съюзен народ в държавата на Хсюнну. Усунският владетел е отгледан от шанюя, а усуните са преселени на западната граница на Хсюнну, като гранично население. Ян Шигу в коментарите си към „Хан-шу" пише: „Усуните от всички жунски племена от Западния край, са по-особени със сини очи, рижи бради и коси". В „Повествование за Западния край" съставено по разказите на Чжан Цзян, Бан Гу определя местоположението на Усун, след преселването им от "старите земи" които били между Лоп-нор и Монголски Алтай. Описвайки тохарските градове в Таримската котловина, авторът уточнява че те лежат западно от Хсюнну и южно от Усун. Става ясно че усуните са в северните склонове на Тяншан, при новото им местоположение. Непосредствени южни съседи са от запад на изток: Даван (Фергана), Венсу (Аксу), Гумо, Гуйца (Куча) и Янци (Карашар). Югоизточните предели на Усун са на един меридиан с Карашар. Южната граница върви по билото на Тяншан, започва от връх Кан Тенгри (разп. срещу Аксу) и завършва до веригата Борто-ола, намираща се северно от Карашар. Разположението на Усун е западно от Урумчи (ханско назавание Утанцзили (Wutanzili) 烏貪訾離, изв. и като Утан (Wutan) 烏貪)[720] и показва, че в усунските предели влизат южните предели на Джунгарската равнина. Северните граници не са така ясно фиксирани, но в „Повествование за Хсюнну" се казава че на север от усуните се намират владенията на уцзи, гекун, цуеше и динлин. Въпросните земи се намират на запад от пустинята Дзосетин-Елисун, а хребедът Боро-хоро

ТАРИМСКИЯТ БАСЕЙН - II - I в.пр.н.е.

[720] **Утанцзили** (Wutanzili) 烏貪訾離, (намирало се е в района на съвр. гр.Урумчи). Първият йероглиф е 烏, съвр.ф-ма wū, в др.кит., клас. старокит. и еп. Хан æā, зн.: врана, вторият йероглиф е 貪, съвр.ф-ма tān, в др.кит. srhəm (srhiem), клас.старокит. и еп.Хан ŗəm (ŗiem), зн.: жаден, алчен, ненаситен, страстен, третият йероглиф е 訾, съвр.ф-ма zǐ, в др.кит. ćejæ, клас.старокит. и еп. Хан cé, зн.: хуля, злословя, недостатък, четвъртият йероглиф е 離, съвр.ф-ма lí, в др.кит., клас. старокит., еп. Хан raj, зн.: отделям, отлъчвам, напускам, нарушавам. Така вероятното название е "æā-ŗiem-cé-raj", и е доста близкодо съвр. уйгурско Урумчи. Вероятно отразява някакъв старо тохарски топоним свързан с ландшафта, вж. тох.(б) yare – чакъл, каменист, warañce, тох.(а) wāryāñc, пратох. *wārwā(ä)ñce – пясък? Съотв. втората ф-ма Утан (Wutan) 烏貪, се е произнасяла като "æā-ŗiem" и е сходна с тохарското yare/wāryāñc.

(южно разклонение на Монголски Гобийски Алтай) е бил северната граница на Усун. Както пише Бан Гу, обичайния път между Империята Хан и Усун минавал през Венсу, от там през прохода Музарт разположен източно от връх Кан Тенгри и достигал усунската столица Чига. От Чига на запад се достигало до Канцзюй, започващ след езерото Тянчи (Исък-кул). Чига се е намирала до съвр. селище Шата, разположено срещу прохода Музарт. (ЛБ-ЗЦА,стр.60-63)

А.Бернштам доказва че археологически усунските некрополи на север достигат до Джунгарски Алатау (киргизкото назв. на Монголски Алтай), с което потвърждава възтановката на Боровкова. Чига се е намирала непосредствено до южната граница на Усун въпреки че е била столица. Китайските хронисти посочват че усуните са около 630 000 души с 183 000 армия, т.е. всеки годен да носи оръжие мъж е бил войн. Отглеждали са много коне и най-богатите имали по 5000 коня.

Титлата на владетелят им е **кунмо 昆莫**, което се транскрибира като "kwân-mâk" - кан-баг или "владетел-бог", като *bag е индо-иранска дума. Анализът на названието "кунмо" 昆莫 показва че, древното произношение е било "kwân mâk" което дава основание на Ю.Зуев да смята че китайският запис на титлата отразява израза "кан-баг" или "владетел-бог". На практика древнобългарската титла "кана субиги" (ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ) е аналогична по значение и сходна като произношение.

Произходът на върп. "**кан**" не е много ясен. Съществува подобна тохарска дума kaniye, keniye, kentsa – страна, родина, производно на kem/tken – земя[721]. (DA-DT-b) Предвид развитието на yapoy – страна, родина – yabko/yâpko – владетел, може да очакваме същото за kaniye/keniye и усунското kan! Старостин посочва протоиндоевропейското *k(w)en- глава, главен, като го свързва с келтското cean – владетел, вожд. (IEE) Интерсна е и тохарската дума в тох.(б) ekaññe, ekaññi, тох.(а) akåmtsune – владение, отново свързано със земя, което подсказва, че трябва да очакваме и kan - владетел. (DA-DT-b) Възможен е и **ирански произход:** от авестийски hana – стар, възрастен, *hanaka, пехлеви kahwan – старец, персийски kohān, белуджи konag, кюрдски kohna, талишки, гилянски kanê, пущунски kohne, ягнобски kuhna, шугнански kina, язгулемски kana, хуфски, рушански kōna, сариколски keno – старейшина[722]. Може да се мисли и за **твърде древна бореална по прозиход дума или местна енисейско-пратибето-китайска заемка.** В кетски qъjeŋ, котски hijan,арински kej – княз. (S-YE) В тибетски (диал. лимбу и кулунг) hang, диал. „думи" hō, пратибетски *q(w)aŋ – владетел. (S-STE) В китайски 君, съвр.форма цзюн (jūn), в класически старокитайски и епохата Хан kun – княз, владател, господар, глава на семейство[723]. Бореален паралел с със

[721] Много е вероятно, че думата "ген" (gèn) 艮 – планина, използвана в триграмите, да идва от общотохарското *tken - земята, в тох.(а) kem, тох.(б) ken. Невъзможно е да се каже дали древните китайци са пропуснали началното "т" или имаме заемане на по-късене етап, когато са се обособили езиците (а) и (б). Знакът 艮 се е произнасял в древнокитайски kəns, в предиемперската и Ханската епоха kənh и във Вейската и Танска епоха kən, или заемането е станало след разделянето на тохарските езици, от тох.(б) Но също така се наблядава и пълно съвпадение с понятието „Земя" 坤 - съвр.ф-ма kūn, древнокитайски khūn, епохи Хан и Тан khwən, зн.: Земята като женско начало, съпруга, покорност. В случая е твърде вероятно понятията „земя-планина" да са прастари тохарски заемки, свързани с древната представа за Земята и нейния символ – Световната планина.

[722] заето и в някои тюркски езици, в чувашки köne, турски köhne, казахски köne, узбекски kůxna – стар.

[723] В някои диалекти се е съхранило този древна форма, напр. в Гуанчжоу (Guangzhou) kuan, Меисян (Meixian) kiun, Сиямен (Xiamen) kun, Чжачжоу (Chaozhou), Фучжоу (Fuzhou) kuŋ/kung, Чжонгуан (Zhongyuan) kyən. (S-CD)

еврейското koen – вожд, предводител, жрец, в протосемитски *kVhVn, угаритски, финикийски, арамейски, арабски khn, хебрев kōhēn – жрец. (SE) Титлата “кан” е била позната на сарматите и аланите. Г.Турчанинов разчита в един от надписите от маяцкото градище израза **„алануй кан”** – алански кан. Турчанинов смята (както се вижда погрешно) че думата кан е заета от „тюркоезичните прабългари” непосредствени съжители на аланите-

аси в салтово-маяцката общност. (ГТ-ППЯНКВЕ,стр.71) Интересно е наличието на сарматското име **Χανάκης**, в надпис от Пантикапей. Абаев и Хармата го свързват с авест. *hanaka – старец, което е съмнително като семантика на името. По-вероятно отразявя титлата *khan, позната и при усуните, т.е. “господар, владетел”. (ЯХ-ИС) Непосредственото съседство на българи и аси (усуни) вероятно предполага ранни контакти и общия произход на владетелската титла?

Втората част на титлата – **субиги**, се среща във вариантите “(А)РХОN (Σ)YBHNГН”[724], “CANE SYBHГГ”[725] , “KANECYBГН”[726]. Наличието на титлата “кана боил колобър”[727], доказва че втората част на върховната владетелска титла е именно “субиги” а не “ювиги”, както смятат някои. Традиционно съгласно „тюркската теория за произхода на прабългарите” се извежда от тюркските sü-baši, sü-bägi, sü-beki, със значение **„хан-бег, предводител на войската“,** sü[728] - войска. Само че традиционната формула с която се превежда българската владетелска титла „от бога поставен владетел” е напълно различна от „предводител на войската”! Така че в съчетанието “биги”, предвид и усунския паралел, трябва да видим санскритското bhaga, общоиранското *baga, партянски bāγ, согдийски b`γ, скито-сарматски baga, кушанобактрийски baγa, baγэ – бог, господар, щастие, добра съдба, в кушанобактрийски bagi, bagia – божествен. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.49) Словосъчетанието “су-биги” може да се обясни с индоиранската представка „su-/hu[729]-„ която поставена пред съществително, подчертава съответното качество, напр.: санскрит su-kśatra, авестийски hu-xšaθra – благороден (от добър род), санскрит su-dānu, авестийски hu-dānu – добре държащ се, с добри обноски, санскрит su-sravas, средноперсийски hu-sraw – прочут, прославен (с добра слава, респ. л.име Хосров), санскрит su-kratu, авестийски hu-xratu – с голяма (добра) власт, санскрит su-apas, авестийски huuāpah, huu-aspa – с добри коне. (L-IAIL) В осетински дигорски siau – хубав, добър, в пущунски sse, śhā – добър, хубав, са запазили първоначалната индоиранска форма, без преход „с-х”. В пущунски śhā-īstah или khā-īstah, śh`kulaey или kh`kulaey – добре изглеждаща, красива. (DDSA) Така българското „су-биги” означава като бог, хубав, подобен на бог, с божествен произход. Имаме ясна индо-иранска конструкция подчертаваща качеството. Позовавайки се на тази конструкция Цветелин Степанов предложи съвсем аргументирано значението „със щаслива съдба” от древноиндийското (ведийско) su-bhaga, авестийски hu-baga – хубава съдба, удача, тъй като bhaga/baga освен бог означава и щастие, добро. (ЦС–ВАСБ,стр.49),(ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.49)

---

[724] Хамбарлийския надпис – „Крум архонтът сюбиги излезе с войската си срещу Адрианопол...”

[725] върху златният медальон на Омуртаг, открит на хълма Царевец (Търново), написано с латински и гръцки букви, т. е. „Кане сюбиги Омуртаг”.

[726] надпис на кан Маламир, владетелската титла е написана с гръцки букви, като е използвано латинското „С” вместо гръцкото „Σ”.

[727] Това се потвърждава и от надпис на Кан Пресиан: „На многото българи, от бога архонтът Персиан изпрати капхан Исбул, като му даде войски и ичиргу боила и кана боил колобъра. И капханът срещу смоляните...”

[728] смята се за китайска заемка от кит. 戍, съвр.ф-ма shü, др.кит. śwó, кл.старокит. śú – охраняващ границата, граничен гарнизон. (АД-ЛКРТ,стр.73)

[729] Аналогично по значение е тох.(а) si, тох.(б) soy – харесван, добър.

В случая обаче, смятам, че по-точния превод е “от божествен произход” или “като бог, подобен на бог”.

Вероятно така е звучала и усунската (асианска) титла, предадена с китайска транскрпиция. Друга интересна усунска титла е е **далу** (Dalu) 大禄: 大 – dhāś, thāś (зн.: голям), 禄 – rōk (зн.: благополучие, щастие), или в епохата Хан: “thāśrōk”, което вероятно отразява титла звучала като **тарак / дарак**. Отговаря на титлата **даруг / даругех – областен управител.** Титлата е позната в Персия под формата darougheh – областен управител. По-късно титлата е заимствана при монголите под формата Darughachi – областен управител, а област е съответно darugha. Еквивалентна е по значение на тюркското баскак (basqaq) – областен наместник, събирач на данъци. Напълно вероятно е подобна титла да е съществувала в езика на усуните при които Dalu е една от висшите титли, носена от най-близките сродници на владетеля „кунмо”. Произхода на думата е свързан с общоиранското *drag, *drang – държа, индоиранският корен е *d(h)aragh, авестийски drag, drang, партянски draxs, согдийски drγt (dragta), хотаносакски drajta, средноперсийски dranj, вахански δыr, шугнански δer, искашимски δir – държа (j = dž), ограничавам, съотв. персийската титла kanarang, засвидетелствана и при кушаните в Сурх Коталския надпис, прозилиза от израза kanār-drang – държащ покрайнината, границата, управител на гранична област. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.454-456),(ИС,К-ЭСВЯ,стр.167) Аналогично в кушано-бактрийски δδραγγο, в пракритските документи от Ния dramga - длъжностно лице. (DH-SST,стр.17)

Хуцзе (Hujie) 呼揭, или **Уцзе** (Wujie) 烏揭,. Хуцзи/Уцзи е племето покорено от Мотун, а Учжи е по-стара форма, едно от ваварските племена “жуни”, дало названието и на област в Китай – в Пинлян. Възстановките съотв. са: “ẅā-kat” (uā-kat) – “Уакат”, “å-kat/æ-kat” – “Æкат”. **Уши** (Wushì) 烏氏 (названието е от епохата Цин, Сима Цян ги посочва като едно от най-известните племена на „Западните Жуни” или „западните варвари”.), възстановка “å-g(h)é” / “æ-g(h)é” - “Æг(х)е” и по-старата форма **Еху** (Ehu) 閼胡 (възстановка æāt-ghā) – “Æатгха”, известна от „Му Тянцзи чжуан”. Така се вижда че и четирите названия се отнасят за един и същ народ, зад който се крият съобщените от Птолемей “ойхарди” (όεχηαρδας), Амиан Марцелин – “харди”, (ИУ-ТП,стр.183),(АМ-РИ) Или това са, както бе посочено и доказано – далечните европейдни предци на аварите и уйгурите.

Хунюй (Hunyu) 渾庾 (възстановка: “hún-r(h)iem”, “uan-r(h)iem”, “uieng-r(h)iem”, “ħauieng-r(h)iem”, “vang-r(h)iem”, или “уан(г)р(х)ем” което твърде наподобява етнонима угри.

Гекун (Gekun) 鬲昆, възстановка “krēk-kwien”. Друга форма на изписване е **Цзякун** (Jiankun) 隔昆. И двете са използвани в “Ши-цзи”. Във „Вей-люй” (Описание на Троецарствието) се използва аналогична форма Цзянкун (Jiankun) 堅昆. Разликата е в първия йероглиф 隔, възстановка “krēk-kwien”. Ю Таишан посочва и още една, по-древна форма **Цзюанхан** (Juanhan) 郢韓, едно от племената с което се срещнал Му-ван. Както видяхме възстановката е gurs-g(h)ār – “Гургар(и)”. Или това са европеидните предци на киргизите. Според киргизкият епос „Манас” прародината на киргизите се наричала Каркархан. Според Б.Е.Кумиков в ранното средновековие, по арабски данни хребедът Тарабагатай (северно от ез.Балхаш) се нарича Гиригир (вж. Планината на Жълтия плъх в

„Му Тянцзи чжуан). Така че Каракархан е областта около Тарбагатай и ез.Балхаш. Киригиз се явява късна тюркизирана форма на каркари. Според акад.С.Е.Яхонтов, йероглифите в китайското обозначение на киргизи, сяцзяси, около 600 г. се е четяло приблизително – katkatsie, като крайното „t” в транскрипцията на чужди думи означава звук „r”, или „l”, отсъстващи в китайския език. Според Ю.А.Зуев, названието е „karkyr-karkir”, което се потвърждава и от ранновизантийското название - χερχιρ. Според най-ранния вариант на епоса „Манас”, легендарния герой происхожда от кипчаките и е внук на Каркар-хан, чието име отразява древното название на района между Тарбагатай и Балхаш, както и самия етноним. (РА-КККЭМ) Според китайските източници, “гекун” се отличавали с русите си коси и сините си очи, което показва че подобно на уйгурите, преди да се алтаизират и тюркизират, вероятно са били племе от тохарски произход. Какво ли се крие зад загадъчното каракари? Каркар, Гиригир е название на планински хребет, респ. общоиндоевропейското *gar е планина, хълм, височина. В тох.(б) kwrakar, тох.(а) kurekār, санскрит kāragāra – връх, покрив, на къща, гургари/каркари – “планинци” или “планиски кхари”. Въпросната планина е спомената и в “Му Тянзи чжуан” под формата Гуалу (Gualu) 瓜纑 „kwrā-r(h)ā”

Цуеше (Qushe) 屈射, възстановка “khwiet-liah” – “Куитлах”. В “Му Тянзи чжуан” са посочени като **Гуиси** (Guisi) 癸巳 (“kwí-jlhə”), които добиват нефрит от планината Цуню (Qunyu) 群玉 (Цилян). Названието та това племе не е много ясно. Тази възстановка хвърля светлина и върху неясния пасаж в съоб. на Теофилакт Симоката: „Тюркския каган окончателно разгромил племето огор и подложил на изтребление съседния народ на кулхите/колхите” или във варианта „окончателно разгромил племето огор и погубил вожда им Кулх или Килх (Κυλχ)” тъй като ипсилон - υ може да предава и „и/й”, като зад въпросното Кулх/Килх не се крие колхи, а народ в Централна Азия пряко съответстваш на китайското “khwiet-liah”/куиетлях!? **Гуиси** (Guisi) 癸巳 (“kwí-jlhə”), се явява по-точна транскрипция – куилхи. Тук може да се посочи, че кетите наричат своите съседи ненците (самодийците) с названието “кълък”. Това показва, че самодийците в епохта на воюващите царства, са били съседи на юечжите (арсите) и са обитавали на север от Цилян. (вж. по-горе)

Динлин (Dingling) 丁零, възстановка “trēng-rīng”, “tēng-rīng”, познати в класическите гръко-римски източници като **труни**, **фруни**, живеещи до града Троана/Фроана, свързан с Дунхуан. Съответно в гръко-римските източници, имаме у Плиний (Кн.IV,55) **фауни** (Phauni), като съседи на аттакорите (хуцзе/уцзе) и фокарите (тохарите), у Страбон **фрини** (Phryni), **фруни** (Phruni), у Дионисий Перигет: „тохарите, **фруните** и варвараския народ на серите”, че са били много изкустни тъкачи, у Птолемей са наречени **фроани** (Phroani), като съседи на фагурите или тохарите. (БЛ-ВТСА,стр.6-10)

Както се вижда при гръко-римските автори има един преход на „т” във „ф”, поради изписването на имената с начална Θ (Th), която може да се произнесе близко до „ф”. Така че под **фауни/фруни** трябва да разбираме “**труни**”, или “**троани**”, както го е предал Птолемей, а китайските източници “**тренг-рин**” Названието **Дунхуан** (Dunhuang) 敦煌 или **Тунхуан** (Tunhuang) 燉煌, отговаря съотв.на древнокитайското “túr-w(h)áń”, “dūr-w(h)áń” Не е трудно да видим в “túr-w(h)áń”, най-близката форма до названието Туран. Връзката на Дунхуан с Throana (Птолемей) и согдийското δrw’n (Thruwān), е общоприето. Самият град Дунхуан е основан през 121 г.пр.н.е., а „комендатурата” (гарнизона) Дунхуан е създаден в

104 г.пр.н.е., но пределно ясно е че той носи чуждото по произход име на областта (Туран), което китайците са заимствали след като са овладели този район. С подобно звучене и транскрипция, е **Данхуан** (Danhuan) 单桓 (до Урумчи), в древнокитайски и епохата Хан се е произнасяло "tār-wār", "tān-wān" – "тар-вар" или "тан-ван" доближаващо се до названието Дунхуан/Туран. Също в древния трактат „Книга на планините, моретата и пустините" или „Шанхайцзин" (Shanhaijing) се споменава название на планина **Дунхон** (Dunhong) 敦薨, която вероятно отговаря на Тяншан, и според Лин Мейцун и е по-стара форма на изписване на **Дунхуан**. В "Шанхайцзин" (Shanhaijing) се казва: "Река Дунхон извира от планината Дунхон и нейните потоци се вливат в езеро разположено на североизточния ъгъл на планината Кунлун". …"Двете реки текат по следния, начин: Западната се дели на две, едната част тече през долината на гр.Янци и се влива в ез.Дунхон, другата протича разделена на четири по-малки потоци, през самия град, като двореца на владетеля се намира на един от образуваните острови. Намира се на 400 ли от Улей. Дясната река се слива с лявата и също се влива в ез.Дунхон." (Става дума за реките Кайду и Кондзи които текат между Карашар и Корла, в епохата Хан се нарича Уеили.)

От текста става ясно, че се имат в предвид, планината Тяншан, езерото Кайду-гол и ез. Баграш-кул, които в миналото вероятно са били едно езеро. (YuT-SSH,D,стр.33) Названието Дунхон 敦薨 в древнокитайски е било "túr-smhieng".

И ако за класическите и китайските автори, този народ е почти неизвестен, намиращ се в периферията на техния поглед, то в „Авестата" турите и Туран имат важна, макар и отрицателна роля. Според В.Минорски в „Энциклопедия Ислама": **Туран** това е ирански термин означаващ страна разположена североизточно от Иран и населена със скотовъдни племена с общото название **тура**. Според легендата митичният Ферудин разделил Земята между тримата си сина Тура, Салма и Ирадж. Делът на Тура бил най-източен, достигал границите на Чина (Китай) и бил наречен **Туран**. Салма се явява прародител на сарматите и заел земите западно от Туран, а на юг Ирадж заселил арийската земя Арияшаяна. Наистина съвсем точна е предадена географската картина. Легендарната Арияшаяна, „арийската страна", се намира там където текат реките Ардвисуря и Датя, имащи голямо значение за живота на земеделците арии. Едната от реките Ардвисуря се влива в морето Ворукаша, близо до р.Ранха, идваща от Северната страна на бобрите – Баври, а другата Датя, в езерото Чайчаста.

Северните съседи на авестийските арии са сродните им племена: **дана** (от иранското dan/don – река, или „речни"), **даха** (от иранското dix, древноиранското daxīu - област, страна)**, сайрама** (сармати), **сайана** (саки), **тура** и **хиаона.** Техните войни непрекъснато нападат и ограбват земеделците от Арияшаяна. Турите даже застрашавали столицата, разположена до езерото Чайчиста. Хиаона нападат през р.Датя. Ардви и Датя извират от свещената планина Хара, където живее бог Митра, но тя е далеч на изток, до границите на Чина. Там в земята на хиаоните е гр.**Кангха**, легендарната столица на **Сявуш** (връзката на Сявуш с тохарите, беше разяснена по-горе). Най-източните племена, хиаоните живеят зад тази планина.

Ако съпоставим данните от Авестата със съвр.география, нещата си идват на мястото. Рангха е древното име на Волга (по В.Абаев), Ардви е Амударя. И двете се вливат в Каспийско море (Ворукаша). Амударя, тогава през р.Узбой и Саръкамъшкото езеро, се влива в Каспийско море. Рангха тече през Северната боборова страна, респ.Волго-Окското междуречие. Езерото Чайчаста е Аралско море, където се влива Датя, Сърдаря. (СК-ЛТТ,стр.21-33) Арийският простор се разполага между Аралско море, Сърдаря, Източен

Туркестан, а на юг обхваща древна Согдиана и Бактрия. Това е ареалът на древната оазисна Авестийска земеделсна цивилизация. Племената с които воюват ариите са преминалите към скотовъдство наследници на срубната, андроновската, карасукскатата, тагарската археологични култури: дахи, дани, сармати, саки, тури и хиаони (хони). От турите идва и названието на северната стран Туран, описана от Фирдуоси в „Шах-наме” (Книга за царете) по името на митичниия син на прародителя Феридун – Тура. А земите на **Арияшаяна** и **Туран** образуват по-голямата област **Хванират**, озн. „страна на хубавите колесници”, схващана като общоиранско пространство. Всяка съпоставка **Туран-Туркестан** не в географски а в етнически смисъл е погрешна. И от “Шах-наме” и от „Авестата” става ясно че Туран е заселен с родствени индоевропейски, източноирански племена. Или, трябва ясно да се подчертае, че много по-късните тюрки нямат нищо общо с Туран. (ВШ-Т)

Според китайските изтичници („Ши-цзи”) динлините първоначално са обитавали областите Чжили и Шанси до края на V в.пр.н.е. когато са прогонени на север. Въпреки това, до времето на империята Цин, отделни динлински племена са продължвали да обитават Чжили, докато цинския пълководец Мен Тян, не завладява Ордоса. (ГГ-М-2,стр.17) В главата Цзюан XVIII на „Шанхаицзин” (Каталог на земите в морето) се казва: „Има царство Динлин. Жителите му имат козина на краката под коленете и конски копита, с които обичат да ходят”. (ШХЦ,стр.128) Тук явно става дума за дебели кожени ботуши с козината навън и за снеходки или ски, което показва че динлините се свързват със северните народи изобщо.

От езикова гледна точка се наблюдава следната аналогия: в етруския език чийто корени водят към наследниците на хетите – ликийци и лувийци и на по-старото, доиндоевропейско население, думата tur, turan означава владетелка! Оттук вероятно произлиза гръцкото тиран – владетел. (АН-ЦВЕ-ПИДКОЕС-1-1971) Можем да направим аналогия хетското tarh – победа, индоиранското *tura – сила, мощ, тох.(б) tsiraune – власт, сила, мощ, санскрит turai, sthira, осетинското stur, пущунското turyaalay - храбър, силен, ирландски tòir, tòrachd, tyir – преследвам, староирландски tura – тълпа, въоръжена група. В „Риг-веда” turyāma, санскрит tir(v), авестийски tauruuaiiāmā, tauruui, пехлеви, партянски, хоремзийски trw – завладяващ, покоряващ, в „Риг-веда” tur – победител. (L-IAIL) Така че е напълно вероятно Тура да означава владетелски, владетел, царски, силен, мощен, завладяващ, и има своите явни индоевропейски корени, тури – силни войни, мощни, завладяващи, победители, а **Туран** – владение, царство[730]!

Както виждаме Туран се е простирал на север от планината Тяншан, до Алтай и Тува на североизток, и турите са тези, които са оставили богатите некрополи в Пазирик и Аржан.

[730] Друго алтернативно менине е връзката с древноиранското *tar-, *tur- черен, тъмен, Туран – тъмна, черна, вражеска страна, като противоположност на Арияшаяна – страна осветена от учението на „пророка Заратущра” но това е при всички случаи, второстепенно и късно възникнала аналогия.

Както се вижда и от “Му Тянзи чжуан” турите са живеели съвместно със саките, наречени в Авестата “**сайона**”. Възможно е и названието на планините Саяни, простиращи се от Алтай до ез. Байкал, да е свързано именно с тях. Като етимология на името “саки”, може да посочим в хетски šakuriēe, санскрит sah, протоиндоирански sajāh, тохарски sākti – власт, мощ, способност, sāk – управлявам, държа, ограничавам, подтискам, и sakw – благосъстояние, щастие, в осетински saxъ – юнак, смелчаг, млад войн, белуджи sak – силен човек, в угрофинските езици, в манси saka, хантски sòg, čêkê, унгарски sok, удмуртски zök, коми suk, марийски šuko, лапландски suokkod, фински sakea, естонски sage, вепски sage – голям, силен. Бейли (1958 г.) също свързва етнонима саки със санскритското su-saka – силни мъже. Друга възможност е връзка с хотаносакски sahāya – приятел, близък, последовател, заето в тох.(б) sahāye, в палийски saka – свой, близък, sahajja – приятел, т.е. сродници. (L-IAIL), (VS-ETD)

Названието хиаона показва пряк паралел с тох.(а) onk, oñi, тох.(б) enkwe – човек, пратохарски *onkñi/*enkwe, мн.ч. eńkwi - хора. Интересен паралел е осетинското xion, хъonaxъ – земляк, близък, приятел, родственик. В китайските извори е записано като варварския народ **Йоюй** (Youyu) 有虞, възстановка „whə-ŋua”, респ. “whiengau/uhengua”, произлизащ от митичния герой **Шаохао** (Shaohao) 少昊, известен като „Белия прародител”. Според „Шанхаицзин” той е обитавал в западната планина Чанлуо, където се намирал двореца на бог Веиши, бога на ветровете и слънчевия залез. (ШХЦ,стр.44) Не е ясно къде се е намирала планината Чанлуо, но при всички случаи е в „Западните земи”. Шаохао е един от главните богове в пантеона на царство Цин, разположено в западните части на Древен Китай. (ШХЦ,стр.152),(YuT-ETCh,стр.26-28) Възстановката на името в древнокитайски е “Téwg(h)ū”, в епохите Цин, Хан се е произнасяло **Тегу, Теугу**. (вж. “Синовете на Тогарма”)

За Йоюй (Youyu) 有虞, Сима Цян казва че около 636 г.пр.н.е. Му-гун (Mù Gōng) 穆公 (659 – 621 г.пр.н.е.), владетел на царство Цзин (Jin) 晉, успял с измама да ги покори, заедно с още 8 “владения” (племена) на Западните жуни (Xia Rong).

Така се вижда че китайските извори със сравнителна постоянност, описват племената около северозападните граници на Китай, като те са:

1. **каси** и **арси** или двете подразделения на тохарите (червени/огнени и бели “ди”)
2. **тохари** под формата Дася и Си Ся
3. **тохари** под формата гари/гаренеи (Птолемей), обитавали планината Цилян (хребета Ритхофен), или “малките юечжи”, после мигрирали на запад, в района на Корла.
4. **тохари** или друг индоевропейски народ известен под формата “кучета-войни” или цуанжуни.
5. **самри** под формата Цзилу/Цилон или асмири (Птолемей), вероятно също тохари.
6. **българи** (парг/барг, пугури/бургари) под формата Пулей, Беилу, част от общността каси.
7. **дуло, дуласи** под формата Чжую и Чжуяо
8. **рубани/рабани** под формата Лоуфан, у Птолемей рабани, с тохарски или източноирански произход. (самоназванието на съседното племе баян е неясно)
9. **линху** озн. „горски варвари”, но това е само друго название на племената данлан/данлин – турите, Туран, една от формата на етнонима Динлини, или саки, скитски племана.

10. **бао, шу, Дян** са тохарски племена проникнали на юг към горното течение на р.Янцзъ.
11. **аси/асиани** под формата Усун, народ с най-вероятен източноирански произход
12. **огори/охори** под формата Уцзе/Хуцзе/Уши/Еху (с тохарски или източноирански произход).
13. **гургари** под формата Гекун/Цзюянхян (с тохарски или източноирански произход).
14. **гуго** или **кауко**, по-късно известни като Гаоче. Интересен паралел е тохарското kauc – висок, тох.(б) kaucaşşe – високо място, а китайците наричат Гаоче – високите телеги (високите колесници). Според друго мнение гаоче произлизат от планинските варвари **шанжуните.** Това не изключва разделенето на една общност и миграция на част от представителите им в най-източна посока, скриващи се зад общото название „планински варвари”.
15. **лохи/лаху (лулахи)**, под формата Дай-ди, Лоло (с тохарски или друг анатолийски, близък до хетския индоевропейски произход)
16. **саки** под разл.форми (Шою, Суоцзюй) народ от източноирански произход.
17. **тури** под различни форми, най-известна от които е Динлин.
18. **хсюнну** под разл.форми, най-старата е Цаону.
19. **дунху** озн. източни варвари, или според друго мнение „пратунгуси”. Най-вероятно отразяват още неразделилата се протомонголо-тунгуска общност.
20. **цуян и ухуан** – протомонголски (или протомонголотунгуски) народ.
21. **кулхи** под формата Цюеше/Гуиси, вероятно предците на ненците, наричани от кетите “кълък”.
22. **угри**, под формата Хунюй.

***

От китайските извори се вижда че между Източен Тяншан и Монголски Алтай в дълбока древност е обитавала пратохарската племенна група “каси” сред която се намират и предците на българите. Направените възстановки на евентуалните древнокитайски форми на някои от въпросните племенни названия, получават пряко потвърждение в работите на класическите гръко-римски автори, което потвърждава правилността на метода.

Глава II. Серика

Под името “Серика” използвано от класическите гръко-римски автори, трябва да се разбира територията на Таримския басейн, Западна Гансу и част от Джунгария, или в по-широк смисъл, съвр. Синцзян.

Предполага се, че пръв използва това понятие Ктесиий (V в.пр.н.е.) който пише, “че серите са хора със забележителен ръст и дълголетие”. Страбон, в I в. споменава за Серика, позовавайки се на Аполодор Артемитски, че гръко-батрийският цар Евкратид, разширил държавата си, до земите на Серите и Фруните. (Geographia XI.XI.I) Също за серите той пише, че се радвали на дълголетие, живеели по 130 години, били богати и страната им произвеждала всичко, но имали чисти нрави, непокварени от разкоша. (Geographia, XV,I)

Помпоний Мела в своя труд “За положението на Света”, помества серите между индийците и скитите. Серите били много справедлив народ и имали интересен начин на търговия, като оставяли стоките си в пуста местност, след това се оттегляли. Пояснение внася разказът на цейлонските посланици в Рим, според които серите са високи, русокоси и синеоки хора, говорещи странен език, с много резки звуци, живеещи зад Емодските

планини (Хималаите). Помпонии Мела описва и странния начин по който търгуват серите с другите племена. Серите оставят стоките си на брега на реката и се оттеглят. След това идват търговците от другото племе, вземат оставените стоки и оставят своите. След като се оттеглят, серите се връщат и вземат оставените стоки. Типична натуралистична търговия на хора непознаващи парите. (БЛ-ВТДРС-1988,стр.193,206) Плиний цитира цейлонските посланици (от страната Тапробанд – Цейлон, Шри Ланка) в Рим, които описват рижите и синеоки сери, обитаващи зад Емодските планини. Плиний изброява източните народи в някаква последователност: **сери, фуни, фокари, касири**. Касирите според него са разположени в най-крайната част на Индия, граничеща със Скития. Дионисий Перигет изброява същите народи, но в обратен ред, от запад на изток: **скити**, живеещи по р.Яксарат, **тохари, фруни** и **сери**. (БЛ-ВТСА,стр.16-17) В „Пътеводител по Еритрейското море" Псевдоариан отбелязва че главният град в Страната на серите е Тина (Thina), и да се достигне до него от Индия е много трудно. Всяка година до границите на Тина, идват представителите на един нисък на ръст, широколиц и чипонос народ, нарачани „сесети" (с явни монголоидни белези), с които серите търгуват. (БЛ-ВТДРС-1988,стр.210) Името сесети, произлиза от тох.(б) sessatatte – търговец, sese – търговия, което показва на какъв език са говорили серите и как са наричали търговските си партньори. Начинът на търговия бил твърде странен. Първо едните отивали на граничното място и оставяли своите стоки и се оттегляли, после другите отивали, вземали стоките и оставяли съответно своите стоки. Така се извършвала размяната. (БЛ-ВТСА,стр.21-22) В Китай названието на лазурита, скъпоценен камък с който се е търгувало е 瑟瑟, е se-se, в епохата Хан ʂət-ʂət, самият йероглиф 瑟 означава музикален инструмент цитра, но значението лазурит, доказано от Шавани, определено има връзка с тохарската дума sese – търговия. Бадахшанският лазурит е бил изключително ценен в Древен Китай. (АМ-ТХ,стр.266)

Птолемей обобщава всичко известно до неговото време, и описва Скития отвъд планината Имаус и Серика. За тази част на Скития казва: „Скития отвъд Имаус, граничи на запад със Скития от другата страна на Имаус (т.е. на запад от Имаус), и Страната на Саките, разположена отвъд северните склонове на планината, също на север с Неизвестната земя, а на изток – със Серика. …В тази част се намират западните части на Авзакийските, Касийските и Емодските планини. От Авзакийските планини извира р.Ойхарда. В северните области на тази част от Скития обитават абиите-скити (речни, от иран. ab, тох. āp – вода, река), под тях – хипофагите-скити (конеядци), зад тях се простира областта Авзакиада, а под нея – т.нар. „Хорметерион" (букв.: стан, странноприемница на търговците), в областта Касия, под нея са хатите-скити и областта

ПЛАНИНИТЕ В СЕРИКА ПО ПТОЛЕМЕЙ

Ахаса (в тумшукосакските документи името на страната около Тумшук е Гужди / Gūždi[731]), и под нея към Емодските планини – хаураните-скити. В тази област се намират следните градове: Авзакия, Иседон-Скитски, Хаурана, Соита.” Съответно в текста Птолемей дава и географски координати спрямо гр.Александрия. За Серика, Птолемей казва, че е страна разположена “оттатък Имаус”, т.е. зад Памир и Тяншан, която на запад граничи със Скития оттатък Имаус (Бактрия), на север – с Непозната земя, на изток – също с Непозната земя, и на юг с Индия. … Страната е обградена с планини, това са Аниба (Anniba), Авзакия (Ауксакия/Авксакия, също Ауксакия/Auxacia), Асмирея (Asmirrea), най-източните части на планината Касия (Kasia), Тагурската планина (Thagurus), Ойхардската планина и източната част на Емодските планини, наричани още Планина на Серите и Отторокарската планина. През страната минават две големи реки, Ойхардската река и реката на Баутите (р.Баутис). Р.Ойхарда има два източника, единия в Авзакийската планина, другия – в Асмирейската планина, който върви паралелно на Касийската планина. На изток от тези планини е единият от изворите на р.Баутис, започващ също от Касийската планина, другият идва от Отторокарската планина и се движи паралелно на веригата на Емодските планини, а третият е от Емодските планини ”. Тази географска картина описана от Птолемей, може да се сравни със съвремената география на Таримския басейн. Касийската планина е Тяншан, Аниба са нейните най-западни части около Кашгар, названието произлиза от санскритския израз Anavatapta, означаващ „студено място” в букв. превод „без топлина”. В „Ши-цзи” се казва че планината Аноудао (Anoudao) 阿耨祷, откъдето извира река Жошуй, се намира на север от „Женското царство” (Западен Тибет) и там живее Сиванму, Богинята-майка на Запада. Коментаторите на текста свързват Аноудао с Кунлун, но това е погрешно отнасяне. Аноудао отразява точно Anavatapta с което индийците наричали най-северните части на Хималаите откъдето започва планината Каракорум. (АМ-ТХ,стр.284) Така че името на планината Аниба всъщност произлиза от Anavatapta и обозначава планината Каракорум, както и началото на Кашгарския хребет. Възстановката[732] на китайската транскрипция е в епохата Хан: “ǽāj-nwāh-təw”, максимално близко до Anavatapta.

Авзакийската планина е средната част между Аксу, Венсу и Куча, Венсу, предава местното название yäc-cake – в тохарски „стръмна река”. **Уенсу** (Wensu) 温宿, в интересуващата ни епоха: „ǽun-suk”, „ǽwən-səuk”. Е.Васире посочва че в санскритски текст имета на града е записано като Hčyuka, а в епохата Тан – Ючжу (Yu-zhuo) 于捉, което той възстановява като произношение: “yə-tşiwk” и го свърrзва със съвр.име Уч-Турфан. Според използвания от мен речник, възстановката е “wo-çōk” (uo-çōk), резултат близък до този на Васире. В района протича р.Аксу и притока и р.Таушкандаря (или наречена още Какшал), които са пълноводни и дават 70% от дебита на р.Тарим. Възможното оригинално тохарско название на града вероятно е свързано с тази река. В този район Птолемей съобщава за планината Аска, а Васире[733] възстановява оригиналното име като Авзакия (Auzaka). Може

---

731 Дъг Хич (Уайтхорс, Юкон, Канада). СПЕЦИАЛНИЯТ СТАТУС НА ТУРФАН. Sino-Platonic Papers, 186 (March, 2009)

732 Аноуда (Anoudao) 阿耨祷: 阿, съвр.форма ē, ā, в древнокитайски и епохата Хан ǽāj, значение: хълм, бряг, ъгъл, 耨, съвр.форма nòu, в древнокитайски nōh, епохата Хан nwāh, значение: мотика, 祷, съвр.форма dăo, в древнокитайски tū, епохата Хан təw, значение: молитва. Възстановка в епохата Хан: “ǽāj-nwāh-təw”, максимално близко до Anavatapta.

733 Exegisti monumenta: festschrift in honour of Nicholas Sims-Williams. Étienne de la Vaissière. The Triple System of Orography in Ptolemy’s Xinjiang, стр.527-537

да посочим връзка с тохарското yäc, yast – пропаст, санскрит āsyati – бърз, спускащ се планински поток, и тохарското cake, пратох. *cäke – река, вероятно yäc-cake – планинска, стръмноспускаща се река? В подкрепа на това, коментаторът Ян Шигу уточнява ме че Уенсу е името на планинския хребет, респ. Авзакия на Птолемей. (АМ-ТХ,стр.52)

Река Тарим, която отговаря на р.Ойхарда. Източният клон на Ойхарда, който започва от Асмирейската планина, всъщност е, или р.Кончедаря, която свързва р.Тарим с ез. Лоп-нор, или рекичката свързваща Тарим с ез. Баграш-кул. Сингер или древното Сянли (където живеят самрите/асмиреи) се намира непосредствено на север от Кончедаря в най-източните разклонения на Тяншан – хребета Куруктаг. Твърде вероятно р.Баутис да е р.Черчен и още два-три нейни притока, идващи от Кунлун и Алтънтаг, по времето на Птолемей те са били повече и реката е била по-дълга. В случая Птолемей приема Кунлун за продължение на Емодските планини или Хималаите, Отторокарската планина е образувана от най-западните дялове на Кунлун и Каракорум, а Планината на Серите е Алтънтаг.

Птолемей описва най-подробно народите на Серика. Хорметерион или „стана (странноприемницата) на търговците" обкновено се свързва с Иркещам или близкия Кашгар и областта Касия. Под нея, т.е. на юг от нея са хатите-скити или хотаносаките и Хотан, областта Ахаса – вероятно района на изток от Хотан (Керия, Ния, Черчен), а към Емодските планини и на юг, всъщност на югоизток от Ахаса (Гуджи), са хураните-скити и гр. Хурана – Крорайна и нейното население.

За населението на Серика Птолемей казва: "В най-северните си части Серика е обитавана от племената на канибалите. Под тях се намират анибите, които живеят на север от планината с това име. Между тях и Авзаксакийската планина са сизигите. В непосредствена близост до тях са дамните (гр.Дамна) и до тях пиадите (гр.Пиада). Там минава р.Ойхарда и по нея живее народ със същото име – ойхарди. Източно от анибите са гаренеите (Garenei) и рабаните (Rabanei). Под тях е Асмирея и народа на асмиреите, разположен на север от планината с това име, а под тях (на юг) е планината Касия, където живеят Иседоните които са голям народ, на изток от тях са фроаните/троани, под тях (т.е. южно) са фагурите/тагури, заемайки земите, на изток от планината с това име. Под иседоните (отн. южно) са аспакарите, под тях (южно) са баутите и най-южно, до Емодските, Серски планини са отторокарите. Известни са имената от следните градове в Серика: Дамна (Damna), Пиада (Piada), Асмира (Asmirma), Троана (Throana) Исседон Серски (Issedon Serica), Аспакара (Aspacara), Дросаха (Drosache), Палиана (Paliana), Абрагана (Abragana), Тогара (Thogara), Даксата (Daxata), Оросана (Orosana), Отторокара (Ottorocara) Солана (Solana), Сера Метрополис "(книга VI, гл. 16)."

„Някои казват, - пише Птолемей, - че над сините (китайците) са намира страната и столицата на серите, а на изток от нея – Неизвестната земя, където има блатисти езера, обрасли с висока тръстика, толкова гъста, че стъпвайки по нея можа да се мине през езерото и че оттам, пътя води не само към Бактриана, през Каменната кула, но и към Индия, през Палиботра." (Geogr., I, 17, 4). В случая блатистото езеро е Лоп-нор. (БЛ-ВТСА,стр.22)

Амиан Марцелин, преразказва Птолемей и също дава описание на Серика: "На запад граничи със скитите, на север и изток, със снежната пустиня, а на юга се простира до Индия и Ганг. Планинските хребети носят следните имена: Аниба, Анзакия, Асмира, Емод и Отторокорра. В тази страна, която е обградена със стръмни планини, постепенно преминаващи в равнина, бавно текат две реки: Ехард и Баутис". … "Плодородните им земи са населени от различни народи: откъм северната, снежна страна – антропофаги (Птолемеевите канибали), аниби, сизиги, харди; на изток — рабани, асмири и най-известните от тях – еседоните, с които на запад граничат афагурите и аспанарите; на юг под

стръмните планински склонове живеят бетите. В тази страна въпреки че не са много, градовете са големи и богати. Най-големите от тях са: Асмира, Еседон, Аспакара и Сера; всички те са красиви и много известни. Серите живеят в дълбок мир, не познават оръжията и войните, като тихи и мирни хора най-много ценят спокойствието, и не причиняват затруднения на съседите си. … Те добиват материя подобна на вълна, която размекват с вода и извличат тънки нишки от които приготвят плата наречен “серик”. По-рано тази тъкан се е използвала само от аристократите, но сега я използва и обикновенния народ. …” (АМ-РИ, т.64-69)

Ако се направи сравнение с китайските извори, се получава интересна картина**: ойхарди/харди = уцзе (прауйгури), гаренеи = цилон/цзийлу (гиерони), рабани = лоуфан, асмиреи/асмири = сянли (санри, самри), еседонти/иседони = усуни (асиани)** (названието кореспондира и с осетинското jasdan – достоен, войн, благородник)**, фроани/троани = динлини (тури, Туран), фагури/афагури (тагури) = юечжи (арси, тохари), бауити/бети = тибетците “бота”.**

Населението на Серика по Птолемей

В Певтингеровите таблици, известни и като “Карта на Касторий”, на отторокарите отговарят на абиите и хатите. Северен съсед на хатите е Касия – Кашгар (тох. название Kāāsake), а местообиталището им, между Согд, Бактрия и Индия. Можем да свържем хатите с района около Хотан. Те са носителите на хотаносакския и тумшукосакския език. Самото “отторокари” е заемка от индийското уттаракуру (uttarakuru) – северни племена.

Народът на канибалите (антропофаги) вероятно се отнася за угро-самодийските племена. Известно е че при тях е съществувал ритуален канибализъм, те са изяждали сърцата на убитите врагове. Анибите би трябвало да са тумшуко-саките и населението на Кашгар и източните склонове на Каракорум, сизигите отговарят на населението на Аксу-Венсу, дамните би трябвало да отговарят на Куча (според друго мнение Куча е Иседон-Скитски), пиадите – на населението между Лунтай/Бугур и Цули/Корла, ойхардите в случая са посочени по самото поречие на реката (Тарим), гаренеите – населението на Цули (ga-riēj), рабаните, чиято възстановка напълно съвпада с китайското Лоуфан, в случая би трябвало да е в района източно от Цули, в западните части на Куруктаг и южно от ез. Бостен-ху или Баграш-кул, асмиреите – Сянли (sam-riej), в района на Сингер/Чингир.

Тук откриваме един интересен и нуждаещ се от обяснение факт. Първоначално гаренеите и рабаните обитава доста по-източно. Рабаните (лоуфан) са в Ордоса, а гаренеите Цзийлу/Цилон са им непосредствени съседи в района на хребета Ритхофен (Цилян). След това, по времето на Птолемей, те са значително с по-западно обитаване, в източните части на Таримския басейн. Въпросните гари/гаренеи, вече са преселени в района на съвр.гр. Корла. Китайското му название в еп.Хан е **Цули** (Quli) 渠犁. Намира се в близост до Лунтаи

и Карашар, възстановката[734] на древното произношение е “ga-riēj” което точно отговаря на Гари. Или имаме ясна податка за миграция, която се потвърждава и от хотаносакското съобщение от X в. (цит.от Бейли), за народа Гара, (gara), или maja gara – нашите съюзници Гара, които са съседи на тюрките. Гара обитават в района на Шачу (Şacū) и Камчу (Kamcū) (Шачжоу/Shāzhōu 沙州 и Ганчжоу/Gānzhōu甘州 в Западна Гансу. Шачжоу буквално означава “Пясъчна област” и отговаря на известната от епохата Хан, гранична област Дунхуан, а Ганчжоу е района около Чжанъе – старата столица на Юечжите в Гансу. Планината Цилян, се разполага в непосредствена близост, по протежение северозапад / югоизток. Или казано с няколко думи, Гаренеите на Птолемей отговарят съвсем точно на Малките Юечжи от китайските извори и народа Гара от хотаносакския документ. Те са останали в Гансу, в старта родина, между Дунхуан и Цилян, но част от тях, доброволно или не, се е преселила на запад в Таримския басейн, в района на Корла, разположен южно от Карашар. Възможно е да са част от тези юечжи, които създават царство Янци (Карашар), или пък впоследствие са преселени от новите си господари Хсюнну. Според китайските източници, племето Лоуфан е окончателно покорено от Хсюнну при шануя Мотун и изчезва от историческата сцена, но както се вижда, също, или за мигрaли с основателите на Янци, бягайки от Хсюнну, или са били преселени от Хсюнну на запад от Ордоса, в източната част на Таримския басейн, съвместно с гаренеите (тохарите-арси или малките юечжи) от Цилян. В една по-късна епоха ги откриваме като племената Цзе (Jie) 羯, чието произношение повечето автори възстановяват като ker, krer, или отразява изходното *gar/ghar/kar/khar, отговарящо на споменатите от Птолемей **гаренеи**, gara в хотаносакските документи и “малките юечжи” от китайските хроники. В епохата Западна Хан владението **Цзилу** е съседно на **Беилу**. В епохите Вей-Тан ги виждаме като Цзе и Булоцзи, вече езиково алтаизирани тохари. (вж. главата за Булоцзите)

Това е още едно потвърждение на твърдението ми, че gara = ttau da gara, или тахари/тохари, и правилността на метода който използвам!

И днес в Бангладещ живее малкия тибето-бирмански народ „гаро”. Според легендите им, са дошли тук от изток, от Тибет в дълбока древност. Характерното за тях е матриархалното устройство на обществото и изключителаната войнственост. Англичаните ги покоряват едва в 1872 г. Напълно възможно е първоначално да са били тохари, част от „малките юечжи” предвид самоназванието „гаро/гара”, които са се асимилирали в тибетската общност.

Следват иседоните – голям народ, на изток от тях са фроаните/троани, иседоните са усуните и те наистина се намират на запад от района на древния Туран (Дунхуан-Урумчи), под който са фроаните/троани което точно отговаря на китайското динлини, на юг и изток от тях и планината Тагура са фагурите/тагури (тохари), т.е. на юг от Богдошан. В случая тагурите обитават района между Турфан и Хами, и южно от иседоните са аспакарите, а под тях, т.е. южно от аспакарите са баутите. В случая би трябвало аспакарите да са неселението на Янци/Карашар, защото са непосредствено южно от държавата Усун, а южно от тях, доста условно са тибетците-бота. Аспакари трудно може да се сравни с Арси. Възможен е и друг произход, от иранското *aspa – кон, аспа-кари от аспурги, аспа-урги: със силни коне, притежаващи силни коне, вероятно нарицателно название донесено от ираноезичен

---

[734] **Цули** (Quli) 渠犁: Първият йероглиф е 渠, съвр.ф-ма qú, в др.кит., клас. старокит., еп. Хан ga, зн.: водоскочна тръба, висок, голям. Вторият йероглиф е 犁, съвр.ф-ма lí, в др.кит., клас. старокит., еп. Хан rəj (riēj) – плуг, рало. Или Цули се е произнасяло в интересуващата ни епоха като “ga-riēj”.

информатор. Арсите в Карашар са били известни с хубавите породи коне, които отглеждали и с които търгували. Птолемей посочва и двата клона на Копринения път: Северния, с градовете от запад на изток: Каменната кула, Хорметерион, Авзакия, Иседон Скитски, Дамна, Пиада, Асмирея, Троана/Фроана, Дросаха, Тохара и столицата Сера, и Южния: Хорметерион, Соита, Хаурана, Иседон Серски, Аспакара, Даксата и Сера. Фактът че Северният път минава през Асмирея, т.е. района на Сингер (на картата Чингир), показва че това е най-стария познат маршрут през Крорайна/Лулан и не минава през Янци/Карашар, който остава на север. Янци е включен в Северния път едва когато е прекаран нов път през Чеши (Турфан) за да се избегне преминаването през пустинната област около ез. Лоп-нор, по време на династията Младша или Източна Хан. Относно Дмана смятам че по-вероятно като име отговаря на столицата на Юечжите/Арси – Чжоау (възстановка Tamá, Tawmá), също трябва да посочим че Солана най-вероятно отговаря на Карашар, предвид името Солми, носено от този град. В.В.Григориев съпоставя древногръцките и китайските названия: Хата и Хотан, Сага и Согюй (Яркенд), Хаса, Касия и Кашгар (макар в китайската география това название да се появява едва в VII в.), Авзакийската област и Аксу (китайското Венсу), хуранските скити на Птолемей и Крорайна, съвр.уйгурско Кируран, респ.китайското Лулан до ез.Лоб-нор, Иседон Серски съответства на град Юйтян, т.е. на изток от Хотан, Иседон Скитски, на Куча, а Дмана, на Карашар. Предполага се че данните са Палиана, Оросана, Солана и река Баутис, са добавяни впоследствие от Птолемей, вероятно от разказа на Марин, един от информаторите му. Ползвайки разказите на търговци пътували по Копринения път (Маи Тициан, Марин и техните агенти) Птолемей е записал доста противоречива информация, така че точната идентификация на оазисите в Таримския басейн с градовете в Серика е доста трудна и непълна. Въпреки това се откриват и интересни и съвсем закономерни, неслучайни съвпадения. (БЛ-ВТДРС-1988,стр.161-200)

Северната и Южната дъга на Копринения път, по времето на Западна (Старша) Хан.

Твърде важен въпрос е да видим произхода на названието Серика и сери. Със сигурност това не е самоназвание или етноним, а название свързано с керванната търговия по „Пътя на коприната”. Традиционно се смята че „сери” идва от едно от китайските названия на коприната[735].

---

[735] Ще посочим няколко, започващи със „с”: 1. 素, съвр.форма sù, в древнокитайски sās, в класически старокитайски и епохата Хан sāh, значение: бяла, неоцветена, „сурова” коприна. 2. 絲, съвр.форма sī, в древнокитайски, класически старокитайски и епохата Западна Хан sə, Източна Хан sjə, значение: копринена нишка, коприна, копринен, 3. 纖, съвр.форма xiān, в древнокитайски и епохата Западна Хан sam, Източна Хан sjam, значение: тънка, финна коприна, нежен, фин.

Като първоизточник се посочва 絲, съвр.форма sī, древна форма sə (sie) която е дала латинското sericum – коприна, стока идващ от страната Серика / Serica или „страна на коприната”. Вероятно от същия произход е и тохарското sessatatte - търговец, sessatattem – търговци, тъй като коприната е била основната износна стока на Древен Китай, а лазурита (както и нефрита) са се разменяли за коприна.

Но може да се посочат и още възможности: в тох.(б) sārri – събрание, респ. сдружение, пущунски sar – човек, sari – хора, или друга възможност е връзка с хотаносакското sārthavāxa, заето в тох.(б) sārthavāhe и в согдийски sārthapao – търговец, търговец водещ керван, вероятна връзка с индийското (санскрит) sar – вървя бързо, пътувам, в Риг-веда sṛtvan - бързащ. (L-LIAL) Думата sart – търговец е запазена и до днес в Средна Азия. Първоначално тюркските завоеватели, са наричали така уседналото, градско ираноезично население. Днес „сарт” е загубило етническия си смисъл и означава изобщо уседнал жител, без значение дали е тюркоезичен или ираноезичен. Или „сери” вероятно е означавало търговци, водачи на кервани, Серика – страна на търговците.

Глава III. Миграцията на тохарите през погледа на археологията

Днес се смята, че първите индоевропейци разселили се далеч на изток в IV – III хил.пр.н.е., са носителите на **афанасиевската археологична култура.** Получава названието си от първия открит некропол, разположен до Афанасиевското възвишение (Афанасьева гора), близо до с.Батени в Хакасия, на брега на Енисей. Те се заселват в Минусинската котловина, Алтай, Хакасия. В южно направление проникват до най-северните райони на Синцзян и Таримската котловина.

Антропологично афанасевските племена са типични европеиди, с висок ръст, здраво телосложение, брахикрания, широко лице, изпъкнал нос, и се доближават до палеоевропеидния кроманьонски тип от Европа, през горния палеолит. (ЛГ-Х,стр.21) Основният им поминък е скотовъдството, и в по-малка степен земеделието. Оръдията на труда са предимно каменни, но афанасиевци са познавали обработката на мед, сребро, злато и първи донесят металодобива в района. Срещат се неголеми медни ножове, медни кинжали и игленици с тръбовидна форма. Керамиката е представено от яйцевидни, сферично-кръглодънни и плоскодънни съдове. Орнаментите са сравнително еднообразни, гребеновидни защриховки, тип „елха”, точковидно пунктирани полета. Афанасиевското население живее уседнало, в постоянни жилища, тип полуземлянки. Отглеждането на овце, говеда и коне е основен поминък. Голямо значение има ловът и риболовът.

Интересен е погребалният им обред. Надгробните насипи (могили, кургани), се отбелязват на терена с кръгове от каменни плочи, по-късно се появяват по-големи могили с каменни огради. Афанасиевските родови некрополи се състоят от няколко десетки допиращи се една към друга могили, отличими археологически по каменните оградки. В дълбочина се откриват подмогилно разположени, гробни ями, покрити с каменни плочи. Погребенията са предимно единични. Скелетите лежат в свито положение, предимно странично или на гръб, със следи от червена охра. Погребалният инвентар се състои от глинени съдове, оръдия на труда и ритуална храна, за която говорят костите от домашни животни. Облеклото е богато украсено от нашивки и амулети от кости и зъби на животни.

Изображенията на птици и маскирани хора върху погребалните плочи, се проследяват и на стелите на по-късната карасукска култура, което говори за приемственост[736].

Типични за афанасиевците са мегалитните съоръжения и каменните стели с рисунки по тях. Това са били древни светилища разположени в планинските долини, които показват култ към планината и огъня.

Открива се и специфичен стил на изобразяване. Това са изображения на впрягове с животни от различни несъвместими, видове, бик с кон, а кочияша, е изобразяван с опашка и често върви пеш след колата. Шер обяснява тези изображения с индоевропейския мит за сватбената „трудна задача" — да се впрегнат несъвместими животни (това е по възможностите на бог или полубожествен по произход герой). Митът е засвидетелстван у елините, цикъла за Херакъл, и по-слабо, при индоариите. Опашатият персонаж, често се свързва с бога на подземното царство, респ. на земните блага. Към афанасиевската култура Шер отнася и стелите с изображение на митичен персонаж с трето око на челото. Членова (1983) свързва тази идея с древногръцките митове за гигантите-циклопи. Специфичен е начинът на изобразяване на колите, винаги в профил, предимно с впрегнати бикове.

Така възниква въпроса, кои са техните предшественици в Европа, откъде идват тези загадъчни пришелци?

Отдавна се е наложила идеята, че изходното огнище на афанасевските мигранти е от Северното Причерноморие. Днес точно е идентифицирано с т.нар. репинска култура, съществувала между IV – III хил.пр.н.е. (съвпадат формите и орнаментите на керамиката, погребалния обред). Проявата на мегалитните традиции са типични за причерноморските енеолитни репински стели, на които (Керносово, Федоровка) има серия изображения на опашати антропоморфни персонажи, в това число и брачната сцена. В този културен кръг от Причерноморието е започнал паралелния етногенезисен процес на древните балкански индоевропейски популации и ариите (Клейн 1987,1990).

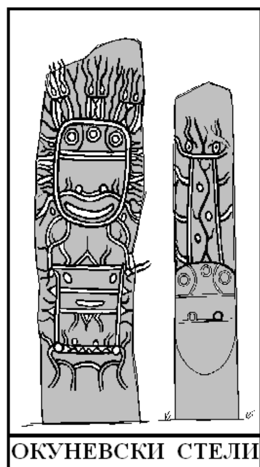
ОКУНЕВСКИ СТЕЛИ

Към афанасиевската култура трябва да отнесем и първия пласт от индоевропейски заемки в китайския език, в частност, запознаването с коня (афанасиевски находки има и в Западна Монголия (Новгородова 1981). Вероятно от езикът на афанасиевци, произлиза китайското 馬 съвр.ф-ма ma, в др.кит. mrāɣ, mak, монг. morin, тюрк. omak, угор. imen – кон, съпоставимо със западноевропейското келтогерманско *marc- (ирл. mark, др.герм. mahre) и трак. *mez- кон. Също думата гъска, в китайски 雁, съвр.ф-ма yàn, в др.кит. ŋrāns, ngan, др.япон. gan, (в протоиндоевропейски *ghan-s, герм. gans, праслав. gonsь, лат. *hanser, anser – гъска).

За такава заемка се смята (погрешно) и кисело мляко, масло, в китайски 酪, съвр.ф-ма lào, в др.кит. *klac, lac[737].

[736] по Киселев.С.В., Древняя история Южной Сибири, 2 изд., М., 1951; История Сибири с древнейших времен до наших дней, т. 1, Л., 1968 г.

[737] последната дума обаче има друг, източноирански произход и не можем да я отнесем към тези архаични заемки. Йероглиф 酪, съвр.ф-ма lào, в др.кит. до еп. Хан вкл. rāk, зн.: кумис, ферментирало мляко, оризово вино, алкохолна напитка от просо. Близко по смисъл е и 湩, съвр.ф-ма dòng, в др.кит. и клас.старокит. troŋh – кумис, и 醪, съвр.форма láo, др.кит., клас.старокит. r(h)ū, еп. Хан r(h)əw, зн.: ферментиращо вино, алкохол, 醴,

Мегалитните традиции донесени от афанасиевци се оказват много силни. Те са унаследяват от следващите основно индоевропейски култури, окуневска, карасукска, тагарска, таштъкска, а след VII - VIII в. са възприети и от нахлулите в Алтай древни тюрки. Изготвянето на камъни, каменни изваяния, изобразяващи схематично образа на погребания, също са с афанасиевски произход, т.нар. „еленови камъни” откривани в Синцзян и Монголия, с рисунки на елени в основата на човешките фигури. По-късно се проследяват и при скитите, откривани са в Северното Причерноморие и Кавказ от VII - VI в.пр.н.е. Така че тюрките само наследяват и доразвиват, старите индоевропейски традиции.

съвр.ф-а lĭ, др.кит. r(h)ījγ, клас. старокит. r(h)īj, еп. Хан r(h)jәj, зн.: сладко, младо вино (ферментиращо). Бейли посочва хотаносакското ragai – ферментирало мляко, в документ (DKS 356) и осетинското rong, по-стара форма rang – митичната напитка на нартите, думата е заета и в сванетски, мингрелски, грузински като rang-i. В хотаносакски ragai е опияняваща напитка, приготвяна от кобилешко мляко, от номадите саки. Етимологията на ragai също не е установена, но вероятно произлиза от корен rak-, rank- или праформата е *rangaka, като производна на корена *rang-. Бейли предполага съществуването на праиранска дума *rank – мляко, като развитие на общоиндоевропейското *glak>lak>rak>rank. Древните китайци и праалтайците, са го заимствали също от древните индоиранци: в японски raku, монголски ajrag, arag, при тюрките *ajran – кисело мляко, също в тюркските езици araga, в монголски arxi, бурятски и тувински arахъ, тунгусоманчжурски arki/araxi, корейски arak, в чувашки erex – концентрат, дори в езика на айнусите с arakke се означава японското саке. В тибетски думата присъства под формата a-rag. В осетински arak, arax, araхъхъ – концентрат. Първон.зн.: ферментирало мляко, кумис. (H.W. Bailey, Indo-Scythian Studies: being Khotanese Texts, VII, Cambridge, 1985, pp. 25-41. http://www.archive.o...yOfXiongnuNames) Тъй като в алтайските езици не може собствена дума да започва с „r”, е добавено началното „a/e”. Широко разпространено е мнението, че в алтайските езици, и в частност тюркските, думата araq/araγ, е с арабски произход и първоначалното и` значение е пот, силно питие от което човек се изпотява. Това невярво мнение е наложено от Рамстед, Расянен, А.Кононов и др. Но твърде широкото разпространение на думата в Далечния Изток, оспорва изцяло тази хипотеза. Хипотезата на Бейли е много по-логична и вероятна. Дори в българския език думата **ракия** – алкохол, концентрат е съществувала под формата “ракиня” преди идването на Османските турци, както наскоро беше доказано от търновските археолози, и което показва, че по-вероятно турското raqi е заето от български, а не обратното! Сравни ракиня и ронг, което говори за древнобълг.произход на ракия! В подкрепа на Бейли, мога да посоча, в санскрит rash̑, дума с много значения, но много добре обясняващи осетинския rang / rong: сок, жизнено важна течност, нектар, вълшебен еликсир, мляко, алкохолна напитка, напитка даряваща наслада, лекарство. Аналогично в персийски rahsha – напитка от сусам, мед и мляко, кашмирски rasāyĕn, непалски rasāin, дардски rasāyana – вълшебен еликсир, в санскрит rasāyana rasa, авестийски rahan – вълшебен еликсир. (DDSA)

Следващата индоевропейска вълна (III – II хил.пр.н.е.), появила се в района на Южен Сибир, след афанасиевската е **окуневската археологична култура**. Наречена е по името на местността Окунев улус в Южна Хакасия, където в 1928 г., С.А.Теплоухов открива и изследва първия некропол от тази култура. Те са втора индоевропейска вълна, появила се в края на III хил.пр.н.е. до XVII в.пр.н.е.

Според мнението на антроположката Трофимова, с окуневци идва и обичаят ИДЧ в Южен Сибир. През II хил.пр.н.е., по данни на Т.Трофимова ИДЧ се открива сред находки от южноруските степи, разпространена е при носителите на катакомбната археологична култура, чийто носители са смятани за предци на древните индоиранци. Изкуствено деформирани черепи, са открити в катакомбните погребения в Долното Поволжие, поречията на реките Кубан, Манич, и по долното течение на Дон. Е.В.Жиров, изследвал феномена ИДЧ стига до извода че «древните кръгово-деформирани черепи се отнасят към II хил.пр.н.е. и находките са ограничени в областта на Южноруските степи». Така че появата на тази традиция при носителите на окуневската култура, показват къде са техните корени – в катакомбната археологическа култура. (ТТ-ИЭПМ,стр.179) Но във формирането на окуневското население вземат участие и други европеидни групи. А.Козинцев посочва антропологичното родство на окуневското население обитавало в съвр. Тува, освен с представителите на ямната и катомбна култури, също с „културата на гърловидните съдове” съществувала през IV хил.пр.н.е. в Северна Германия (селището Осторф), а представителите на елунинската и самуската култури – локални подварианти на окуневската култура, показват висока степен на родство с полтавкинската култура. Това е култура от Средното Поволжие, възникнала от взаимната асимилация на племена от родствените ямна и катакомбна култури. Полтавкинската култура прераства в срубната култура, чийто носители са предци на европейските скити[738].

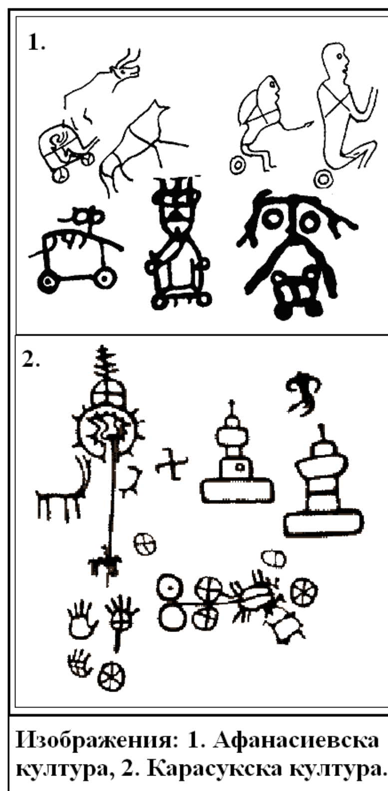

Изображения: 1. Афанасиевска култура, 2. Карасукска култура.

Повечето изследователи приемат окуневската общност за хибридна култура, възникнала от смесването на новите мигранти с афанасиевци и местни монголоидни племена дошли от изток, от р.Ангара, представители на т.нар. глазковска археологична култура. Като цяло старите култовите традиции, се запазват но се появяват нови персонажи, човешки изображения с три очи и рога[739]. Многобройните скални изображения на окуневци показват антропоморфен персонаж съдържащ в себе си изображението на „свещената планина” и „световното дърво”. Има изображения на бикове, птици, и фантастично животно, с разтворена паст, дълга опашка и птичи крака - първообразът на грифона в по-късното скитско изкуство. (ИЛ-ОПГПИОК,ГНС-1999-4) Основният поминък на окуневското

---

[738] А.Г. Козинцев. Музей антропологии и этнографии РАН. Университетская наб.,3, Санкт-Петербург, 99034, Россия (e-mail: agkozintsev@gmail.com). ТАК НАЗЫВАЕМЫЕ СРЕДИЗЕМНОМОРЦЫ ЮЖНОЙ СИБИРИ И КАЗАХСТАНА, ИНДОЕВРОПЕЙСКИЕ МИГРАЦИИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ СКИФОВ. Сборник под ред. Тишкина А.А.. Древние и средневековые кочевники Центральной Азии, Барнаул, Азбука, 2008 г.: http://historylib.org/historybooks/pod-red--A-A--Tishkina_Drevnie-i-srednevekovye-kochevniki-TSentralnoy-Azii/5 9

[739] http://www.hyperborea.ru/RU/_SMP.HTM

население е скотовъдството, отглеждането на овце, говеда и коне, лов, риболов. Използвали са двуколесни и четириколесни колесници.

Погребалният обред наследява афанасиевските менгирни традиции. Откриват се могилни насипи, обкръжени с правоъгълни каменни огради, от вертикални каменни плочи.

Скелетите в гробната яма, разположена под могилния насип, са в положение на гръб, със свити в колените крака. Антропологическия тип на погребаните е европеиден с лек монголоиден примес, но се срещат както чисти монголоиди, така и чисти европеиди. Самата гробна яма е облицована с каменни плочи. Погребалният инвентар се състои от конични по форма, керамични съдове, орнаментирани по цялата повърхност със зъбовидни и пръчковидни линии, медни и бронзови изделия, листовидни ножове, листовидни острия за копия и стрели, каменни брадви, каменни топки, явно вид оръжие, харпуни, риболовни куки, обици, пръстени. Погребенията са единични, рядко – на семейни двойки. Особеност на женските и детските погребения е наличието на глинени, костени или каменни фигурки, изобразяващи женски глави, както и на митолигичен персонаж – човешка фигура с птича глава и птичи крайници[740].

Третата индоевропейска вълна в Южен Сибир е свързана с появата на **карасукската археологична култура.** През XIV – XIII в.пр.н.е., нова европеидна вълна, преминава проходите на Саяните и се заселва в Минусинск. В следващите векове формират ареала на карасукската археологическа култура. Названието идва от р.Карасук (Черна вода) в Хакасия, където са открити първите находки. Археологически се дели на два етапа, ранен около XIV – XII в.пр.н.е и късен X – IX в.пр.н.е.

В.П.Алексеев прави антропологическата характеристика на карасукското население. Те са европеиди с лек монголоиден примес, сходни са с предходните окуневци, в по-малка степен с андроновци. **Те са едни от първите представители на т.нар. памиро-ферагански расов тип, или „раса на средноазиатското междуречие". Характеризира се със среден и висок ръст, брахикрания.** Типични представители са памирските източноирански етноси, при които са характерни светлата кожа и очи, кестенявата коса, изпъкналия напред нос. Разбира се днес сред равнинните таджики и узбеки, се наблюдават по-мургава кожа и черни коси, но това е късен белег. От мумифицираните погребения от Алтай става ясно, че в древността са преобладавали русите и червеникави коси. Основната характеристика на тази култура е скотовъдно-земеделско стопанство, отглеждане на коне, силно развито металопроизводство. Кръглодънна керамика с преобладаване на триъгълните геометрчни форми в орнаментиката. Появяват се и буквоподобни знаци, кръстове, триъгълници.

При сравняване на наскалните изображения оставени от афанасиевската и карасукската култури, се откриват съществени прилики и отлики. И в двата случая има изображения на впрегнати животни и коли. При афанасиевските петроглифи колите са с малки колела, винаги в профил с триъгълни рами и впряг от волове, или неравностоен впряг на вол (бик) с козел, или кон, водени от антропоморфен персонаж с опашка. (ЛВ-ВИК)

При карасукци изображенията са на колесници с четириъгълни рами, големи колела със спици и конски впряг. Картината е винаги в ракурс „поглед от горе". Шер открива аналогии в карасукските изображения с подобни от халщатската култура в Европа. Карасукските изображения на колесници са широко разпространени в Синцзян, Вътрешна Монголия, планините Иншан и Ланшан. Аналогии на карасукските колесници се откриват и в Скандинавия. (ДЧ,ОБ-ИКПСВМ-НСК-Н-1999) В Китай през епохата **Шан-Ин** (XII

[740] по История Сибири с древнейших времён до наших дней, т. 1, Л., 1968

в.пр.н.е.) се появяват същите изображения на колесници залегнали в начина на изписване на съотв. по значение йероглиф.: 車 > 車 (chē).

Конят прониква тук още с афанасиевци, но само като ездитно животно. Афанасиевци използват волски впрягове. Колесницата е взаимствана от карасукци. През VI – III хил.пр.н.е. за впряг се използват в целия древен свят, волове и онагри (диви магарета).

Карасукскуте племена имат високо развитие на металодобива и металопроизводството. Появяват се бронзови украшения, зооморфни фигурки, типичните карасукски кинжали с дръжки разположени под ъгъл спрямо острието, за увеличавани силата на удара. Въпросните кинжали придобиват широко разпространение и в съседните китайски държавици. Даже се превръщат в еталон и форма за изготвянето на първите китайски монети.

Дръжките на кинжалите са с форми на животински глави. Въпросната практика на изработка продължава и в следващите епохи, тагарската, тесинската и таштъкската. Откривани са и дълги карасукски мечове използувани от племената "ди" в Синцзян. Намират се находки от Якутия до Харбин и от Тува до Гоби. Имат прави клиновидни острия и дръжка оформена като животинска глава. Т.нар. коленчати карасукски ножове, според Г.Сосновски и А.Липски, са използвани за сърпове. Не са характерни за Китай, но първообразите им се откриват още в окуневското време. Освен типичните ножове, в карасукското въоръжение се откриват прави клиновидни кинжали със зооморфни дръжки, предполага са, че са продукт на съседно андроновско влияние в Алтай. Във въоръжението, карасукци имат още едно нововъведение, откриват и използват т.нар. сложносъставен лък, имащ форма на гръцката буква **„ω"**, омега. Изображения на това оръжие са открити първоначално върху карасукски петроглифи – скални рисунки. По-късно този лък е възприето от съседните саки, хсюнну, китайци и получава широко разпространение в цяла Евразия.

Карасукските острия за стрели са с три или шест ръба, с листовидна форма. С тях се появяват и първите находки на лети бронзови шлемове.

В духовните традиции, наследяват окуневското изкуство, но се появяват основите на животинския, анималистичен, или „зверин" (в рускоезичната лит.) стил, сцените на борба и терзание между хищник и тревопасно, изображения на фантастични животни – грифони, изображения на колесници, соларни символи.

Погребалният обред също доразвива афанасиевско-окуневските традиции, представлява погребения в ями облицовани с каменни плочи (каменни гробове), по-често в положение на гръб със свити крака, с глава на север, северозапад, погребален инвентар – оръжия, украшения, метални дискове-огледала. Надгробните могили са невисоки, около 1 м, със странични каменни оградки.

Карасукски ножове

1. Андроновска керамика,
2 - 3. Карасукска керамика

1. АНДРОНОВСКА КУЛТУРА
2. КАРАСУКСКА КУЛТУРА

Археологът С.Хаврин подлага на критичен анализ разпространените в литературата представи за ареала на карасукската култура, въз основа на описаните археологически находки и стига до извода че като цяло той не надхвърля Хакасия и Минусинската котловина, а многото смятани за “карасукски” предмети (бронзови ножове, украшения и др.) всъщност принадлежат към други култури - Чаодаогоу, Наншанген, културата на “плочестите могили” (в рускоез. лит. “культура плиточных могил”) и пр. (СХ-КП)

Има различни версии за миграциите на карасукското население. Според Н.Членова, предците на карасукци идват от Иран, през Памир, към Синцзян и Ордоса, и оттам под натиска на китайците се оттеглят на север, към Минусинск. С.В.Киселев също смята че карасукците носят традициите на „анималистичния стил”, появил се от контактите им с Китай и с преселването си на север към Минусинск и Алтай, дават началния тласък на разпорстранението му, сред саките, респ. скитите. През съветската епоха, карасукската култура изкуствено беше разглеждана като локален, най-източен вариант на андроновската култура, свързвана с предците на саките. (ЭН-ЦАКП,стр.3-23,70-114)

Фатяновската археологическа култура

Според други изследователи (О. Долгих, А. П. Дульзон, Э. А. Новгородова, М. Д. Хлобыстин) карасукските племена са предците на кетите и бурушаските, днес малки популации говорещи родствени езици, принадлежащи към Синокавказкото езиково семейство.

Като вероятните предци на карасукската култура, някои археолози приемат носителите на фатяновската археологическа кулутура от Поволжието. Названието е дадено от А.Спицин в 1903 г., по името на некропола открит край с.Фатяново. Фатяновската култура е локален източен вариант на „културата на бойните брадви” или „културата на шнуровата керемика”. В началото на II хил.пр.н.е., фатяновци проникват в Поволжието като срещат упоритата съпротива на доиндоевропейското население. Съвместно с тях се разселват и носителите на Среднонепровската култура, по средното и горно течение на р.Днепър. Характерна е керамиката на среднонепетровските племена, представляващи ръчно изготвени съдове с кълбовидна форма, сравнително висока права или извита шийка, с орнаменти от зигзаговидни и вълнообразни линии, тип „елха” и тригълници с насочени надолу върхове. Те са земеделци и скотовъди въоръжени с каменни клиновидни брадви. Познават металопроизводството и обработката на бронз. Именно те се смятат за прародители на още, тогава неразделената северна, германо-балтска общност, включваща и протославяните. Фатяновците са техните източни съседи които се разселват до Средното течение на р.Волга. Предвижват се по теченията на реките Днепър, Десна, в посока на изток като заселват цялата горска зона на европейската част на Централна Русия и Волго-Окското междуречие. Занимават се активно със скотовъдство и земеделие, за което говори бързото превръщане на част от горите в степ и лесостеп, използвани за посевни площи. Развъждат най-вече овце и свине. Също добре владеят производството на мед и бронз.

Фатяновските и среднодн епровските племена са близкородствени по произход. Затова имат еднакъв набор от оръжия. Съдейки по находките от погребенията, това са каменни бойни брадви-чукове, медни брадви, медни копия, дротици, лък и стрели, боздуган. За защитно въоръжение, щитове, ризници няма данни.

Характерни за тези племена, произлизащи от културата на бойните брадви и шнуровата керамика, са естествено каменните брадви-чукове. Находки от тях се откриват по целия ареал на обитаване на двете култури.

При усъвършенстването на бойните брадви, фатяновци, увеличават кривината на острието и променят ъгъла му спрямо дръжката. Много по-рядко се откриват медни брадви, тъй като са били привилегия само на вождовете, предмети на лукса, символ на властта, винаги съхранявани в специални калъфи от кожа или брезова кора. Острието на медната брадва е с дължина 9-15 см., с дъгообразна режеща част и противоположно разположен висящ шип. В околностите на гр.Ростов (Ярославска обл.), е открита брадва-чук, с изработена меча глава вместо противоположния на острието шип.

В края на II хил.пр.н.е. фатяновските племена се разпръскват, част от тях вероятно мигрират в източна посока, остатъците им са погълнати от разселващите се от юг, абашевски племена. Към Горното Поволжие са изтласкани и среднодн епровските племена, които с остатъчните фатяновци формират дяковската култура. (ВШ,ОФ-ГВДПВО) Последната се влива в по-късната балтска общност. Антропологично фатяновци са смес от северни европеиди и средиземноморски расов тип. Погребалният им обред е свързан с трупополагане в странично свито положение в грунтови ями. Скелетите лежат върху подложки от дървестни кори. Погребалният инвентар представлява метални и каменни брадви, ножове, украшения. Керамиката е качествено изработена, кръглодънна, тънкостенна. В областта на шийките има типичен шнуровиден орнамент. Украсата е от защриховани триъгълници и ромбове. Открити са и много калъпи за металоотливане. (ВВ-МДВ)

Според О.И.Трубачов. Фатяновци единствени могат да се смятат за предци на тохарите. Те са най-източните представители на индоевропейската **centum-група,** тъй като археологически показват близост с районите на Централна Европа. Според автора контактите с угрофините са започнали още в Европа, западно от Урал във Волго-камското междуречие. (ОТ-ЭСИП) Угрофинското влияние върху тохарските езици е забележително, както и наличието на много тохаро-угрофински изоголоси.

Според Л.Клейн, който прави подробна археологическа съпоставка, на индоевропейските култури в Южен Сибир, фатяновци са единствените възможни предци на карасукци в Минусинск, от които мигрират пратохарските племена в Синцзян. Около XVI в.пр.н.е. Поволжието се заема от племената на абашевската и срубната култура, които изтикват фатяновци на североизток. (ИЧА,стр.15-17) Те попадат в северната горска полоса на Евразия. Там влизат в тясно взаимодействие с угрофинските племена, поемайки известен угрофински субстрат. След около 100-200 год. се появяват в горите на Южен Сибир като носители на карасукската археологическа култура и започват експанзията си на юг. Последните след

1.КАРАСУКСКА БОЙНА БРАДВА. 2.НЕФРИТОВИ КИТАЙСКИ БОЙНИ БРАДВИ. 3.КИТАЙСКИ ВОЙНИ ОТ ЕПОХАТА ШАН-ИН.

като се смесват частично със заварените афанасиефци и окуневци дават началото на прототохарските племена заселили Синцзян и Северен Китай. Това разселване започва с изходна точка Алтай-Минусинск-Саяните, на юг, през Джунгарската врата, към Гансуйския користор, Китайската равнина, Таримската котловина. Най-предните карасукски племена достигат до провинциите Съчуан, Юнан в съвр. Централен Китай и до границите на Манчжурия на изток.

Връзката с фатяновци, според Клейн, се проследява и по наличието на подобни бойни брадви, със зооморфни шипове, противоположно на острието, което е едно от основните оръжия на племената ди (карасукци), заимствани и от китайците. В епохата **Шан-Ин** (XII – XI в.пр.н.е.) основното оръжие на китайския войн е именно бойната брадва, изработена по аналогичен начин, с дълго „ладиевидно" острие, заточено двустранно. (ИП-ВДК)

Вл.Семьонов подлага на рязка критика "фатяновско-карасукско-тохарската" връзка. Неговите доводи са прости и логични:

1. Антропологическият тип: У фатяновци той е северноевропеоиден и средиземноморски, преобладаващо долихокранен, а у карасукци – памиро-ферганскиq, с андроновски и окуневски примес, преобладаващо брахикранен.
2. Некрополите: У фатяновци има грунтови некрополи без надземни белези (оградки, каменни изваяние, могилен насип), а у карасукци има квадратни или кръгли каменни огради.
3. Гробните ями: У фатяновци има обикновенни грунтови ями с дълбочина 1-1,5 м, като стените са облицовани с дървени дъски или плет измазан с глина, докато у карасукци, гробната яма е облицована с каменни плочи, т.е. имаме каменна камера.
4. Положение на скелетите: У фатяновци то е странично и полово обусловено, мъжете - на дясната страна, жените – на лявата, ориентацията е за мъжете запад / северозапад, за жените – югоизток / североизток. погребениятаса единични, рядко двойни. При карасукци положението е на гръб, със свити в коленете крака, с ориентация север / североизток.
5. Особености на погребалния обред: У фатяновци се срещат и трупоизгаряния и използване на огън при трупополаганията, като гробната яма се поръсва обикновено с въглени от ритуалния огън запален при самото погребение. При карасукци липсват всякакви следи от използването на огън.
6. Съпътстващ инвентар: У фатяновци: няколко съда (1 – 8) с ритуална храна до краката на погребания, оръжия – предимно каменни и рядко борнзови брадви, острия на копия, при жените – бронзови украшение. При карасукци: 1 – 2 съда до главата на починалия и дървен поднос с ритуална храна до краката, бронзови ножове, дрехи, украшения.
7. Съпътстващи животински погребения: У фатяновци – свиня, овца и куче, а у карасукци – овца, по-рядко говедо и кон, не са познавали свинята.
8. Жилища: У фатяновци – землянки, у карасукци – постройки с дървени стълбове плитко вкопани в земята.
9. Превозни средства: за фатяновци са неизвестни, за карасукци – конски впряг, колесници.
10. Предмети на бита: Фатяновци – каменни брадви с мечи глави, карасукци – отливане и изготвяне на качествени бронзови предмети в "анималистичен" (животински) стил.
11. Време на съществуване: Фатяновска култура, в периода XX – XV в.пр.н.е., карасукска култура, в периода XIII – VIII в.пр.н.е.

Така според Вл.Семьонов двете култура са изцяло разнотипни, и едната не може да се приеме са предтеча на другата. Също той обръща внимание на факта, че ако се приеме хипотезата на Клейн, би трябвало фатяновските мигранти да се предвижват из Задуралието и Западен Сибир в продължение поне на 200 години, което означава че трябва да са оставили селища и некрополи по своя път, но досега такива не са откривани. Но Семьонов издига теорията, че афанасиевската култура е предтеча на тохарите в Синцзян, теория също отхвърлена от съвр. археолози. (ВС-ФККК) Доводите на този автор са твърде логични и поставят изцяло под съмнение „фатяновско-карасукско-тохарската връзка", която е само една работна хипотеза, както и заявява авторът и`, Л.Клейн. (ЛК-ДМИ,гл.10)

Липса приемственост между карасукската и следващата **тагарска археологическа култура** (VIII – I в.пр.н.е.), и Клейн отбелязва че антропологически тагарското население се различава от предходното карасукско, и се доближава много повече до по-древното афанасиевско. Това показва че карасукците са мигрирали в неизвестна посока (според Клейн – към Синцзян), а тяхното място е заето от по-старите обитатели – потомците на древните афанасиевци.

Носителите на тагарската култура обикновено се идентифицират с известните от китайските хроники, динлини, зад които както видяхме се крият турите, или Туран. В древногръцката традиция, населението на крайния север и изток, се наричат хипербореи или аримаспи, Αριμασπος (еднооки), които се борят с чудовищата – грифове. Грифовете добиват злато от планините. Тези представи отразяват изкривената действителност от разкази на пътешественици. За еднооки персонажи, може да се възприемат изображенията от окуневските каменни стели с трето око, а грифовете са пряко отражение на фантастичните животински образи от „животинския стил".

Втулкови бойни брадви

На остра критика е подложена теорията на Клейн и от археолога А.Ковальов. Той прави анализ на широко разпространените в Синцзян и Сев.Китай втулкови или втулчати бойни брадви и техните билзки аналози в Елам, Загрос и Иранското плато. При този тип брадви, втулката е перпендикулярна, а не успоредна на острието, както е при класическите, а дръжката се изготвя от клон с израстък под ъгъл, или закрепването става със специален допълнителен клин. Според Ковальов този тип оръжие е донесено в Синцзян от пратохарите (които той свързва с културата Чаодаогоу) и чрез тях се е разпространило и сред древните китайци. Този тип оръжие е известно в Предна Азия в периода III – II хил.пр.н.е. Също така там се откриват и бойни брадви-чукове, с гъбовидни форми на тъпата част, противоположна на острието, или оформяна като глави на животни, основно на див козел, познати и в Централна Азия. Според Ковальов, приносителите на тези предноазиатски традици са именно пратохарите наричани от китайците „юечжи", който са мигрирали през Иранското плато, към Средна и Централна Азия. Като вероятни носители на тази миграция, не могат да бъдат нито афанасиевската, нито карасукската, поради слабите им контакти със Гансу и Северен Китай. Също според този автор, е съмнително свързването на пратохарите със сейминско-турбинската култура[741], при която се набл.

[741] носителите на сейминско-турбинската к-ра не са много ясни, предполага се че това са афанасиевци, окуневци и угро-самодийци, мигрирали на запад. Архиолозите я наричат още "сейминско-турбински културен феномен".

обратен път на миграция, от Алтай на запад към Урал, Поволжието и Финландия в средата на II хил.пр.н.е.

Пратохарите според Ковальов са известните от древната история на Предна Азия, скотовъдни племена на кутиите, които внезапно се появяват в Загроса през XXII в.пр.н.е. и властват в северната част на Иранското плато и Елам, до края на II хил.пр.н.е. Техните съседи са ги наричали още Тукриш (Tukriš), идентично с известното "Tokhâr". Тази хипотеза е издигната от В.Хенинг в 1965 г., който предлага че юечжи е трансформация от *Gu(t)-t'i, Guti, или кути, кутии, племената които в 2100 г.пр.н.е. завладяват Вавилон и смята че зад guti се крие названието на гр.Куча и съотв. кушаните, или зад гутии (**кутии** или **гутеи**, акад. Kuti-im, Gutebu-um; вавил. Gutu-um, Guti-u; нововавил. Quteu; асир. Guti) се крие тохарското (б) kutsi – бял, чист, свят, респ. самоназванието на кучасците/каси. Хенинг обяснява и някои от имената на кутийските царе от страната Тукриш с тохарските езици, напр.: Кикилипатали или Кикилип-атал с тох.(а) kukäl – колело, колесница и atāl – баща, мъж, войн, старейшина, в готски atala, старонорвежки adal, шведски odal, датски athæl, odel, староанглийски ætele, etele, старосаксонски athal, athali, старофризки edila, ethel, старовисоконемски adal, немски Adel – баща, старейшина, благородник, англ. elder - родители. (IED) Вероятно от същия произход е и името на дресьора на коне, митаниеца Киккули[742]. През 1908 г. М.Блумфилд предлага и тохарска етимология на имената на кутийските владетели Митраашил, Арунаашил, Нашатиянана. В случая имената са на индоарийските богове Митра, Варуна, и божествените близнаци Насати, но с тохарският падежен суфикс –aśśäl (комитатив, падеж в аглунативните езици, озн.: с, заедно с), а за посл.име в тох.ез.(а, б) -añ/-(a)ne – оконч. за двойно число. Може да посочим още вероятно тохарски по произход имена: Курум (2141 – 2140 г.пр.н.е.), при дардите Крумуи е върховната богиня, а в Читрал я свързват с небесния свод, респ в тох. (б) kwar, kurm, gurm, – изпъкналост, хълм, тох.(б) kwár, kur - масивен, голям, старши, почитан. Също Лаерабум (Лахараб) (2137 - 2135 г.пр.н.е.) и тохарското lare – любов, Шулме (2185 – 2179 г.пр.н.е.) и тохарското śule – планина, чувашки süllĕ – висок, Елулумеш (2179 – 2173 г.пр.н.е.) и тохарският бог на гръмотевиците Илай (Ylay-nakte), Еридупизир (Енридавазир) упр. в края на XXIII в.пр.н.е. (2230 – 2202 г.пр.н.е.), името може да се разгледа като съставето от тохарските думи в тох.(а) ārt, тох.(б) ārtt, пратох. *ārtw-(ā) –възхвалявам, славя, ārttar – възхвала (при сарматите *art/ard – бог, клетва пред бога) и тох.(б) wāsar – блясък, диамант, Имта (2202 – 2197 г.пр.н.е.), в тох.(а, б) ime, ymentse – съзнание, мисъл, ум, възприятие, Ибате (2147 – 2144 г.пр.н.е.), в тох.(а) yäw, тох.(б) yäp, пратох. yäp – правя, започвам, Ярлагаб (2162 – 2147 г.пр.н.е.), Ярлангаб (Ярлаган I) (2144 – 2141 г.пр.н.е.) и Ярлаганд (Ярлаган II) (2123 – 2116 г.пр.н.е.), в тох.(б) yarke, тох.(а) yärk – почит, поклонение, тох.(а, б) yärs – почитащ, läk, läkat – гледам, виждам, показвам, т.е. „показващ почит", Сиум (2116

[742] Първият индоирански език, фиксиран в наръчника на Киккули, за дресировка на коне, открит в Предна Азия, е т.нар. митанийсики език от XVIII – XVI в.пр.н.е. Той стои много близко до санскрита, но въпроса за произхода му е спорен. Самата държава Митани намираща се в Предна Азия, в най-западната част на Иранското плато, е създадена от хуритски племена, а хуритите са много близки с протокартвелските племена. Самоназванието на хуритите е субар, шубар, като показва пряк паралел с по-късното грузинско ивер, ибер. Според изследоватеите, най-вероятно митанийският арийсики е сроден с езика на носителите на дардските говори, заемащо промеждутъчно място межу иранските и индийските езици. Напр. древноиндийското asvasa-rathya – изкуството да управляващ колесница, в митанийски е ah-shu-shsha-(nni), като -(nni) е хуритски суфикс. Част от индоарийте, се установяват тук и станават управляваща прослойка. Митологичният пантеотн на митанийците е идентичен с този на индоарийте. Митанийската владетелската династия е била от индоирански произход. Някои от имената са типични: Шутарна, Пратарна, Шауштадар, Артадам. Открива се и древния общ индоирански пантеон, включващ Митра, Варуна, Индра, Насати. (ВМ-ДЦВ)

– 2109 г.пр.н.е.), в тох.(а) śoṃ, тох.(б) śaumo пратох.*śāumo – човек, мъж, Тирикан (2109 г.пр.н.е., упр. 40 дни), в тох.(а, б) tärk – разрешавам, пускам, тох.(б) tarkāñe – ръководя, обясняващо напълно и древнобълг. титла таркан, Сарлаг, или Сарлагаб (2191 – 2185 г.пр.н.е), в тох. (б) śār – върховен, над, върху. (DA-DT-b) Общоирански *sar/šar – глава, връх, начало.

След като кутиите в крайна сметка са прогонени от Елам, вероятно са мигрирали покрай Каспийско море, Копетдаг и са проникнали в Средна Азия, и оттам са достигнали до Джунгария и Таримския басейн. (АК-ДМЗКППТ) Аналогично мисли и съвр.китайски историк Ю Таишан[743].

Но част от древните пратохари, са останали в Предна Азия и се съобщават сред „народите на морето" които нападат Древен Египет. Около 1200 – 1330 г.пр.н.е., в Палестина нахлувава мощна вълна от войствени мигранти, произлизащи, основно от Анатолия и Средиземноморието. Те влизат в историята с названието „морски народи". Според изследователите, преселниците идват от районите на Западна Мала Азия и о-в Крит. Правят опит да се заселят по крайбрежието на Сирия и Египет, Рамзес III ги разгромява в битката при Блузюн, до съвр. Порт-Саид. Но им разрешава, да основават няколко поселения по южното сирийско крайбрежие. В някои от намерените надписи, морските нашественици се самонаричали blst, откъдето стават известни като „филистимилияни", или филистийци. По-късно от този етноним произлиза и самото название Палестина, съществуващо до днес[744]. (ИДМ-1,стр.234-235) В египетските извори, се отбелязват и племенните им названия: „Акайваша, Туруша, Луку, Шардана, Шакалаша – северни племена, дошли от областите, Шардана, Шакалаша, от земите край морето... Турша". В друг папирус, фараонът съобщава: „Аз разбих Дануна, които дойдоха от всички острови, **Таккара** и Пулусати, бяха превърнати в прах..., Шардана и Вашаша, бяха превърнати в нищо (т.е. унищожени)". В друг надпис Рамзес III казва: „Северните чуждоземци се разтрепереха (от страх), а именно Пелесет, Текер, и Турша. Подложих на опустошение и разрушение техните земи". В египетската повест от XI в.пр.н.е. „Пътешествието на Уну-Амон" се споменава града Дор (съвр.Хайфа в Израел), който се намирал в земята на народа Текер, т.е. текер (тукри) съвм. с пулусати (филистимците), които се заселили там (в Ханаан). Френският египтолог В.Б.де Руже по съзвучието на имената, отъждествява египетските названия с познатите от древногръцките източници, сикули, тирени (тирсени), ахейци, ликийци, сарди. Ф.Ж.Шаба свързва шардана, шакалаша, акайваша и туруша със Сардиния, Сицилия, Ахея и Етрурия[745]. (ПК-НСМН) Дори в Ригведа се споменават най-далечните народи познати на индоарийте: **Турвашу** (т.е. Туруша, (тури?), **Данава** (данайци), **Пуластю** (т.е. пелесет, пеласти, пеласги). Един далечен спомен, който индоариите носят от европейската си прародина. (ЛК-ДМИ,стр.115) Туруша се определя от повечето изследователи като предците на етруските –

[743] YU Taishan, "The Origin of the Kushans," Sino-Platonic Papers, 212 (July 2011), стр.9-12.: www.sino-platonic.org

[744] Древните филистийци образуват пет града-държави, Газа, Ушдуд, Джут, Акрун и Аскалан. По-рано тези градове принадлежат на хананците. Новите заселници, значително ги разширяват и създават два нови града, Еллад и Соклаг. Заселват крайбрежието до планините Кармел и долината Ибн-Амир. По-късно се смесват с местното ханаанско население и се семитизират.

[745] народите на морето са, **акайваша – ахейци, туруша – тирсени,** и **тури (!)**, **таккара – тохари, шакалаша – сикули,** жителите на о-в Сицилия, вероятно прединдоевропейското население, **шардана** – **сарди,** жители на о-в Сардиния (прединдоевропейско население), **блести, пулусати** – **пелазги, пеласти, филистимци**, **луку** – от областта Лука (Ликия), **дануна** – **данайци**, **каркиша – карийци**, **мешвеш – мушки** или **мизи**, **вашаша -** остават неизвестни, някои ги свързват в Вилуса област съсдена на Троя, други с Ясос в Мала Азия, а защо не и със страната **Хаяса** от хетските документи.

тирсени, труски / туски, които идват от района на Древна Троя. Интересен факт е, че в етруският език tur, turan означава владетелка.

Виждаме ясно имената на народите Туруша и Таккара, като последното е идентично с еламското Тукриш, страната на кутиите. Туруша е твърде близко до названието „тури” / Туран. По-старото название на Дунхуан (Dunhuang) 敦煌, или Тунхуан (Tunhuang) 燉煌, възст. в др.кит “túr-w(h)áń”, или Туран, за който е известно, че предава топонима “Троана”), е Дунхон (Dunhong) 敦薨, а произношението в др.кит. е била “túr-smhieng” - Туршен, което е макс.бл. до Туруша! За пръв път Туруша / Туриша (Twrys') са споменати в големия надпис от Карнак, в 1207 г.пр.н.е., при царуването на фараона Мернептах, като разгромени от него в битка, където загиват 742 от тях. Един от приближените на Рамзес III е бил по произход от народа Туруша, тялото му след смъртта му е било мумифицирано. Открито е от алхеолога У.Флиндърс (W. Flinders). Земята на Туруша се идентифицира с Троя, тъй като в хетски се обозначава като Тариуса (Taruisa). Предполага се че и името на гр.Тарс (Тарсус) в Източна Анатолия, също е свързано с този народ. Хетите го наричат Тарса (Tarsa) или Тарша (Tarsha), съотв. в египетските надписи Трс / Трш (Trs / Trsh). Туруша са обитавали Западна Анатолия (районът на Троя). След полулегендарната Троянска война (Илиадата във всички случаи е далечен отглас на реално събитие) част от тях достигат да Италия, като дават начало на етруските (наричани още туски, тирсени и расени). Друга част се установява в Лидия и на о-в Лесбос, според Тукидид и Херодот.

Тевкър се смята за родоначалник на троянците, а гърците наричат народът му „тукри” (Teucri / Teukroi), което не изключва част от тохарите да са останали в Мала Азия и впоследствие да се смесили с идващите от Балканите дардани като са дали и името на бъдещия град-държава. Според гръцката митология Дардан се оженил за дъщерята на Тевкър, Батея и двата народа дардани и тукри се смесили и създали обща държава – Троя. Най-старият арехолг. пласт от Троя е от около 3 000 г.пр.н.е., т.е. почти 2 хилядолетия преди идването на дарданите. Туруша и Тукри не са един и същ народ, но вероятно са били близки родственици, тъй като са живели съвместно в Западна Анатолия, в района на Троя. Народът Тукри (TJEKKER / TKKR) е бил един от най-многоборойните, равен по сила на Пелесет (пелазги, филистимци или пелести). Освен в Анатолия и Ханаан, част от тях се преселили и на о-в Кипър.[746]

Най-вероятно пратохарите и пратуранците са мигрирали към Мала Азия от Балканите съвместно с хетите на границата на IV – III хил.пр.н.е. Като вероятна изходна точка на тяхната миграция е културата Средний Стог (4500 – 3500 г.пр.н.е.) съществувала в Приазовието между Днепър и Дон и свързвана с ранните индоевропейци и съседна на Репинската к-ра. Тохарският и хетският език са най-рано отделилите се от индоевропейското езиково семейство. Аналогично народът дал първоначалното име тури, които едва ли са били първоначално ираноезични (вж. мнението на Л.Сверчиков, по-долу), се е придвижил заедно с тохарите към Средна Азия, и се е превърнал в ядро, около което се е формирала мощно племенна федерация в следващите векове. Тези от тях, които са останали в Мала Азия, са дали името на Троя. В подкрепа на тази миграция, е и наличието на народ «лулуахи» (Даи Ди) в Северен Китай, име аналогично на лелегите-лулахи в Анатолия, съвр. и съседни на хетите.

Така реконстроираният модел на придвижване на пратохарите, обяснява наличието на персонажа Тогарма в Кавказкия регион и Мала Азия – “гръцкия” Тевкър от една страна,

---

[746] The Greek Age of Bronze Sea Peoples.: http://www.salimbeti.com/micenei/sea.htm

като топоним в Синцзян (планина и река Тогарма), и като митологичния персонаж „Белия баща” **Шаохао** (Shaohao) 少昊, в др.кит. митове, чието древно произношение на името реконструирахме като “Téwg(h)ū” - **Тегу, Теугу** (древноиндоевропейското *tag – владател, водач, цар[747]). Прааpменците (фригите) в Източна Мала Азия, също са били в контакт с пратохарските племена (кутии и тукриш / таккара), и впоследствие те са взели участие във формирането на прааpменската общност – „Дома на Тогарма”.

Този път на миграция обяснява и появята на специфичните култури „на рисуваната керемика” Яз-1 в Южен Узбекистан, долината на р.Кашкадаря, Ташкетн, Фергана, и региона от Куча до Хами и Гансу в Синцзян, един въпрос който също не може да се обясни от теорията на Клейн (за северния път). Също така южният път на миграция, обяснява и появата на етническата група каси, касии, чийто далечни потомци днес живеят в Непал, Северна Индия (щата Утаракханд), и вероятно с този древен народ са свързани топонимите Кашмир, Кашали (Khashali, в югоизточната част на Кашмир), Кашатвар (Kashatwar), Кашдар (Khashdhar), в хълмистия район на Шимла, столицата на щата Химачал Прадеш в Сев.Индия, Кашкар (Kashkar) в Читрал, Кхаса (Khasa) в Западна Тибет, както и Кашгар в западната част на Таримския басейн. Днес каситe по нищо не се отличават от другите етноси в Северна Индия, но техните древни предци са били тохари – придвижилите се през II хил.пр.н.е. кутии на изток. В „Махбхарата” каситe са съобщени сред северните племена редом с камбоджите, саките и тушарите (Tusharas) или тохарите.

Археологическата картина на Синцзян в бронзовата и ранножелязната епоха е следната:

1. В северозападните части на Синцзян, през този период, последователно се сменят една след друга, културите оставени от „андроновските племена”, след тях идват саките и накрая – културата на асите/асиани или усуните.

2. В южните, западните и северозападните покрайнини на Таримския басейн, притиснати от пустинята Такламакан, се открива „културата на сивата керамика”, чийто носители са предците на хотаносаките и населението на Кророрайна.

3. В централните части на Синцзян, в широката полоса между Такламакан, Южен Тяншан, от Куча на запад, до Хами на изток, включвайки източните и северните склонове на Тяншан се разпространява „културата на рисуваната керамика”. (ЛС-ТП)

Антропологическите характеристика на тези култури показват следното: Представителите на „културата на сивата керамика” са преди всички от източно-средиземноморски или индо-афгански расов тип. А носителите на „културата на рисуваната керамика” показват наличие на различни европеидни расови типове, но „източните средиземноморци” са най-слабо представени”. Също в източна посока се наблюдава проникването и смесването с монголоиди, но данните за това са оскъдни. Според китайските генетични проучвания, по-значително движение на монголоиди на запад в Таримския басейн, се наблюдава едва след II в.пр.н.е.

---

[747] в тунгусоманджурски tege – чужд народ, чужденци, евенкски tegemer, евенски tэgъmэr, орокски tэgэmэri – цар. (ССТМЯ-2,стр.228) Това е стара индоевропейска, тохарска заемка, в тох.(а,б) tāś тох.(а) tāśśi (мн.ч) – водач, пратохарски tāγs, древногръцки ταγοσ, древнобалтийски po-togus, келтски pra-su-tagus – водач, в ирландски toghairm – предсказател, гадател, защитник, водач, togharmach – вълшебство, староирландски tovisaci – вожд, tighearna, tighearn, кимвърски teyrn, tigern, корнуелски teern, бретонски tigernus – владетел, тигерини – владетелско племе, в ирландски toigh – предпочитан, togair, togairim, togra, шотландски togradh – воля, желание, в ликийски tas-, tesêni, tah-, teseti – жрец, арменски tagavor – цар, протоиндоевропейски *tāgyu – водач, владетел. (EDGL),(EID) Вероятно е заето и в древнокитайски 帝, съвр.форма dì, древнокитайски tēks, класически старокитайски tēh – император, бог.

Твърде интересни и специфични по своя характер са няколко некропола открити около ез.Лоп-нор и града-държава Лулан (Кируран/Крорайна[748]). Човешкото присъствие в Таримския басейн, започва преди около 3500 – 3800 години (т.е. 1800 – 1500 г.пр.н.е.), и е фиксирано на три места разположени на запад от този град. Некрополът Гумугоу/Кумоху (Gumugou) 古墓溝 или Кавръгул (в уйг.Qäwrighul) е открит по време на разкопки през 1979 г. Той се намира на запад от вече пресъхнало езеро Лоп-нор, по поречието на р.Концюе (Kongque) или Кончедаря, и по този начин заема една и съща област, с по-късния античен град Крорайна (Лулан). Археологическите находки са датирани към 2000 – 1500 г.пр.н.е.

Интересен факт, посочен от Виктор Маир е, че няколко от некрополите в Таримския басейн, разположени около езерото Лоп-нор (Гумугоу, некропола Тиебан, (Töwän), петте малки некрополи (обект SRC5), на р.Сиаохе (Xiaohe) и некропола Йордек), показват напълно сходно устройство. Археологическият обект Сяохе (Xiaohe) 小河 (Малката река), лежи още по на юг от река Кончедаря, и също принадлежи към тази култура. В некропола на Сяохе, наричан също „Некропол 5" или „Некропола Йордек (Ördek)", е разкопан за пръв път от шведския археолог Фолке Бергман през 1934 г. Отделно от Сяохе, Аурел Стейн също прави разкопки в района на Лоп-нор, в района на р.Тиебан (Tieban) 鐵闆, където е открил мумията на знаменитата „Красавица на Лулан", като и този обект, също принадлежи към тази твърде специфична култура. В Тиебан погребенията са плитко заровени, разположени върху терасовидна местност.

Находки от некропола Йордек: ладиевиден гроб с мумия, маска, шапка и плетена кошничка.

Красавицата от Лулан (Крорайна) антропологична възстановка.

Обектът SRC5 представлява могила с височина 7 м, с пет слоя погребения. Сред най-забележителните на мумии от обекта SRC5, е тази на млада жена наречена от археолозите "Красавицата от Сяохе", живяла между 1800-1500 г. пр.н.е. Тя е подобна на една друга мумия – "Красавицата от Лулан", живяла ок. 2000 г. пр.н.е., която е открита в Гумугоу

[748] Крорайна е на прακритски език, а Кируран/Крорън/Krorän в уйгурски.

през 1980 година. “Красавицата на Сяохе” е много добре съхранена с дълга права коса и дълги мигли. Тя е облечена с бяла вълнена пелерина с пискюли, пола, меки кожени ботуши и мека шапка на главата. Погребана е с три малки торбички, съдържащи семена от ефедра и малки дървени остри щифтове. Това, което е още по-забележително, че освен двете “красавици” наскоро беше открита и трета. На юг от Куруктаг, в т.нар. “Северен некропол” (Бейфан Муди/Beifang Mudi), наскоро е открита женска мумия. Растоянието с Сяохе е 600 км, но приликите между двете починали са добре изразени, така че може да се мисли и за етническо родство между тях. “Северния некропол” е датиран малко по-рано от времето на Сяохе. Това са тясно свързани помежду си археологически обекти, разделени във времето и пространството. Те демонстрират пътя на хората от Сяохе, дошли от север в Таримския басейн, със своя едър рогат добитък, кози, овце, и пшеница. “Красавицата от Лулан” е облечена с горна дълга вълнена дреха с качулка, на качулката има перо, а съпътстващите предмети са гребен, сито и кошничка.

Некрополът Йордек има радиално концентрична форма. Погребенията са единичини, положението на мъртвите е на гръб с изпънати крайници, в посока запад/изток. Гробната яма е с овална форма, издълбавана в песъчливата почва. Трупът се е полагал направо върху дъното, като само се е постилала говежда кожа. Починалите са били облечени в ежедневното си облекло, обути в обувки от мека кожа, и завити с дълги плащове от дебела вълнена тъкан (много близки до българския ямурлук). На главите обикновено имат островърхи шапки, украсени с пера, едно за жените и повече за мъжете. На очите обикновено има поставени нефритови плочки, а в носа и ушите вълнена прежда. Придружавацият инвентар е от торбички и плентени кошнички пълни със семена от ефедра, стръкове тамариск, ечемик и др. зърнени култури, бронзови и нефритови украшения, дървени маски с подчертано големи носове но с миниатюрни размери 9Х5 см, и пълната липса на керамика. При женските погребения се откриват и направени от дърво фалуси в естествен размер, а при мъжете – дъревни модели на вулва. Мъртвите са затворени отгоре със специфични капаци изработени от тополови дъски, под формата на обърнати с дъното нагоре лодки. Дървените капаци са добре зарити в почвата, така че да е изолиран мъртвеца под тях. До самите гробове, към главата на починалите, са поставени дървени стълбове. Част от тях представляват изображения на лица (дървени статуи), но повечето имат съвсем друга форма, полово отдиференцирани. При жените стълбът е изображение на фалус, а при мъжете – има ветрилообразна форма и наподобява гигантско весло, което

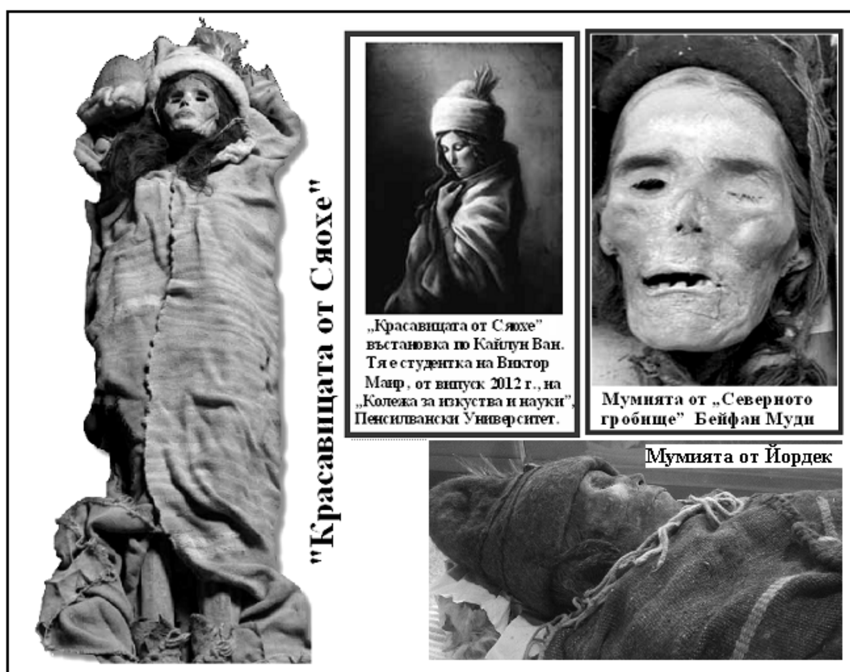

според Виктор Маир е стилизирано изображение на женски полов орган. Той обяснява тази символика със силно изразен култ към плодородието, предвид тежките природни условия в които е живяло това древно население, респ. високата смъртност, както от болести, така и от войни. Напр. много от мъжките погребения са кенотафи, в които е положена дървена кукла на покойника, облечена с дрехи, т.е. вероятно това са символични погребения на войни загинали далеч от родното място.

Антропологично всички починали са европеиди с висок ръст и предимно светли, руси коси, без монголоидни примеси.

Също прави впечатление високото положение на жената в това общество, най-централното погребение в некропола е на възрастна жена, с по-богат придружаващ инвентар. Датировката на некропола Сяохе според С-14 метода е II хил. пр.н.е.

Подобни погребения с лодковидни гробове са откривани на Оркнейските острови и във Вестфалд, до Стокхолм, датирани около 1100 г.пр.н.е. Вероятно предназначението на лодката е да отведе духа на покойника в отвъдния свят, който се отделя от света на живите от река, според представите на индоевропейците (р.Лета в гръцката митология).

Самите некрополи са оградени от източната и западната си страна с палисада от тополови трупи. Откриват се и останки от светилище в единия край на некропола, с окачени върху колове черепи на едър и дребен рогат добитък.

Семейството на "Черченския човек"

„Черченският човек" и неговото дете.

Освен лодковидните гробове се открива и втора много по-малка група от общо 9 погребения в правоъгълни ями, изградени от кирпич и затворени с дървени капаци от дебели дъски. Но вътре в така изгр. гробница, има отново обърната лодка, под която са мумиите на починалите. Прави впечатление че всички погребани по този начин са жени, с по-богат съпътстващ инвентар, което показва че са заемали висши позиции в обществото. (VM-ÖN) Възможно е некрополите от Лоп-нор да са оставени или от пратохарите, или от неизвестен предтохраски индоевропейски народ? Виктор Маир посочве че в близост до тази група некрполи няма открито синхронно съществувало селище, което показва че народът оставил некрополите е водил номадски начин на съществуване. Градът Крорайна се появява почти хилядолетие по-късно.

Друг забележителен обект с добре запазени мумии е Казълчока (Qizilchoqa) или "Червената могила" в Упу (Wupu) [озн.Петоградие], намиращ се на около 60 км западно от Кумул (Хами), който е важна спирка по стария "Копринен път". Намира се в източната част на Таримския басейн. Датиран е ок. 1200 г. пр.н.е. Тук са открити наметала от диагонално раиран вълнен плат и колела от каруца.

Интересни некрополи има до малкото селище Загхунлук, в района на Черчен[749]. В некрополът Загхунлук (Zaghunluq), който е датиран в периода 1000-500 г. пр.н.е., са открити три от най-забележителните мумии от Централна Азия. Облечени са във вълнени дрехи, цвят "бордо" (тъмнорозово), и положени в гробниците 1 и 2, са вероятно семейството, поради приликата в погребалното им облекло. Групата се състои от мъж за възраст 50-55 години, жена, и малко дете. Мъжът е с бели ботуши от еленова кожа и шарени меки гамаши (като българските навуи), има нарисуван с охра знак подобен на овнешки рог, или соларен символ на слепоочието; Жената също има подобна рисунка на спирала и триъгълници върху слепоочието си. Бебето е обвито в плащ, и има мека, пухкава шапка от синя вълна. До детето има изработен бутилковиден съд върху който има надянат биберон, изработен от кравешко или овче виме. Върху очите на детето са поставени две плоски сини камъчета. (ВМ-МЦА) Твърде интересен факт е, че погребаните имат амулети във формата на синьо-червени шнурове, при мъжа е вързан на ръката, аналогично на българската мартеница, а при детето пелените за пристегнати към телцето със същия шнур. В някои райони на България – Шоплука, Мелник също използват синьо-червени мартеници, за разлика от класическата бяло-червена. Предназначението на мартеницата е същото – амулет предпазващ от злите сили.

Втори голям археологичен обект е разположен на север от планината Тяншан в Джунгарския басейн и в подножието на планината Алтай. Най-старите находки са от културата Кеермуци (Ke'ermuqi) 克爾木齊 и датират от 2000 г.пр.н.е. Погребалните съоръжения и глинените съдове, показват хипотетично връзка с афанасиевската културата в Алтай и района на р.Енисей. Археологът от Пекинския университет, Лин Мейцун 林梅村 е на мнение, че има прилики между некропола Сяохе/Xiaohe и обекта Кеермуци / Ke'ermuqi, или Чемурчек, разположен на южните склонове на планината Алтай, и ако това наблюдение е вярно, означава, че възрастта на Сяохе/Xiaohe е или синхронна, или дори по-ранна от тази на обекта Гумугоу/Gumugou. (JR-SX,стр.13-16,20-22) Според други китайски археолози Му Шунин, Ван Минчже (1985 г.), погребенията в Кеермуци са по-късни, от епохата на Западна Чжоу (V – III в.пр.н.е.) и принадлежат на народа уцзи (прауйгурите). В издадения в Китай сборник-албум "Древното изкуство на Синцзян, Китай" Му Шунин посочва, че по форма и начин на изработка, съдовете от Кеермуци са твърде сходни със съдовете от карасукската култура, което руските археолози отхвърлят.

Находки от Кеермуци (Чемурчек)

Некрополът Кеермуци се състои от две групи погребения: безмогилни и подмогилни. Подмогилните са винаги в грунтови ями, докато безмогилните са винаги в каменни камери, като каменни камери се срещат и в част от подмогилните, но напълно липсват грунтови безмогилни погребения. Положението на починалите е в положение на гръб със свити в коленете крака. В каменните камери се срещат и групови погребения, до десетина починали. В камерите се влиза чрез дормос (коридор) също изграден от каменни плочи. Над гробовете обикновено се е поставяла квадратна ограда и каменен стълб, вероятно човешко

[749] б.ав.: древното Циемо 且末, в ханската епоха се е произнасяло Chiámāt, в съвр. уйг. Карган.

изображение. Съпътстващият инвентар е от различни по форма и вид съдове (керамични яйцевидни, каменни плоскодънни и др. по-интересни с дръжки изработени като фалос, както и двойни заоблени съдове изобразяващи женски гърди), острия на стрели, вкл. и каменни, единични жезли с фалософобразна форма. Според анализа на А.Варенов, некрополът е функционирал в периода XV (възм. XIII или дори X) – VIII в. Има и вторичин погребения от по-късни епохи, вкл. и древнотюркски. По своя вид керамиката, показва твърде малки сходства с афанасиевската и карасукската култури и той дори е склонен да мисли за отделна култура Кеермуци или Чемурчек (каквото е уйгурското име на селището), но наличните материали, за които се съди основно от китайските публикации, са твърде оскъдни за да има категоричност на изводите. (АВ-МНКЭБ) Според А.Ковалев, чемурчекските погребения, керамика и каменни съдове, показват голямо сходство с елунинската култура, която е регионален вариант на окуневската кулутура, а в по-далачен аспект, с ямно-катакомбните индоевропейски традиции от Източна Европа и катакомбните коридорни гробници в Западна Европа – Бретан, Лангедок, във Франция. Аналогични некрополи като Чемурчук (Кеермуци) са разкрити и изследвани по долината на р.Алкабек (Източен Казахстан), долината на р.Черен Иргиш и в Монголия. В някои от погребенията, починалите са полагани в своеобразни дървени корита, модели и имитации на коли. Върху някои от каменните плочи са открити изображения на бикове в профил с S-образни рога и винаги с два виждащи се крака. (б.а. сходни с афанасиевските и окуневските изображеиня). (АК-ЧФ)

Много сходен погребален обред се наблюдава в некрополът Алагоу, разположен в южните склонове на Тяншан, в близост до съвр.Турфан (VIII – II в.пр.н.е.). Описани са два типа погребения. Първият тип е по-древен, представен от групови погребения извършвани в големи каменни камери с размер 2Х3 м, с по 10 – 20 починали. Датирани са около VIII в.пр.н.е. Скелетите са в положение на гръб, с ориентация запад/изток. До главата на починалите се откриват значително количество животински кости от овце, коне, камили и волове, явно с цел да им бъдат в полза и в отвъдния свят (за да имат и там стада).

На много от черепите са се съхранили частично косите, които са били сплетени на плитка, закрепена на върха на темето, със специални дървени гребени. Остатъците от тъкани показват почти изцяло вълнено облекло. Също се откриват следи от тамариск и ефедра. За разлика от некрополите от групата около ез. Лоп-нор, тук има по-голямо изобилие от съдове – дървени, от рог, керамични. Керамичните съдове са типични представители на т.нар. "култура на рисуваната керамика" (вж.по-долу). Също се отриват и плетени кошнички, а остатъците от облекло показват сходство с тези от Лоп-нор. Основните цветове са светлосиньо, червено и черно, както и оцветяване тип "каре". Като украшения са използвани изделия от нефрит, обработени кости от животни. Широко разпространено е използването на бронз, както за оръжия – ножове с дръжки оформени като животински глави, така и за съдове и декоративни предмети изработени в "анималистичен стил". Подобни некрополи, синхронни на ранната група, са откривани още около ез.Айдън-кул и в посока към Лулан. А на изток – почти до Ордоса. Като цяло има доста голяма разлика в погребалния обред, между некрополите от района на Лоп-нор и северните притяншянски некрополи, които показват паралели със сибирските архелогически култури.

Второят тип погребения са по-късни (IV – II в.прн.е.). Наблюдават се някои различия, погребенията стават единични, и освен каменните плочи с които се е оформяла гробната камера, починалият се поставял на специално дървено ложе издигнато на четири стълба. Погребалният инвентар се състои от железни предмети, ножове, китайски вносни стоки, по-богата керамика, с по-разнообразни съдове от типа на "рисуваната керамика". Според Ван

Бинхуа, двете групи са свързани помежду си, чрез пряка приемственост. Може да се мисли, че всъщност населението оставило погребенията в Кеермуци, в следващите векове е мигрирало на югоизток и е достигнало до района на Турфан, където е оставило погребенията от групата Алагоу-Айдън-кул. Според Ван Бинхуа това са представителите на народа станал известен в китайските хроники като Цзюсу/Чеши (каси/касири).

Също в близост до Алагоу е открит и некропол с трети тип погребения (IV – II в.пр.н.е.). Те са подмогилни. Надгробните насипи са основно от камъни. Гробните ями са широки, правоъгълни, като в тях се поставя дървена конструкция – "сруб", където е положен мъртвия, в положение на гръб. Придружаващият инвентар е богат и изработен в "анималистичен (животински) стил", преобладават бронзовите, златните и сребърните изделия. Керамиката е с високо качество, изпечена при висока температура. Ван Бинхуа смята, че този тип погребения принадлежат на усуните, но наличието на срубове е изцяло нехарактерно за тях, и явно показва скитски паралели.

Рисувана керамика от Алагоу (Турфан)

Ван Бинхуа свързва древните некрополи и селища около Сидаогоу (Sidaogou), с народа Пули или Пулей (б.а. вероятните първоносители на етнонима българи), обитавал около ез. Баркул, а на изток до ез.Тюеркул. Открити са следи от постоянни жилища изградени от камък и кирпич, множество "рисувана керамика", оръдия на труда, сърпове, мотики, бронзови котли, съдове, ножове, много кости от едър и дребен рогат добитък, които показват, че населението освен животновъдство, е практикувало и земеделие. Също в Сидаогу са открити и каменни фалуси, символизиращи култа към плодородието. Началото на тази култура е около 1400 г.пр.н.е., а разцветът и` – около IV в.пр.н.е. Сродно население на Сидаогу, е оставило некрополите Тяншанбеилу (Tianshanbeilu) и Нануан (Nanwan) в близост до Хами и Банцзегоу (Banjiegou), в южните склонове на Тяншан. Там също са открити съдове от типа "рисувана керамика".

В зоната разположена на север, към предпланинията на Алтай, се открива съвсем друг тип култура, свързана със старите мегалитни традиции. Откриват се много каменни стълбове с изобразени на тях хора или животни (т.нар. еленови камъни), обикновенно разположени пред древни погребения в каменни камери. Те се свързват със скитите. Също със скитите, или саките, е свързан некрополът Сянбабао (Xiangbaobao) в противоположния, западен край на Таримския басейн. Погребалният обред е смесен, трупополагане в грунтови ями с дървени надгробни капаци, и трупоизгаряне. Некрополът е датиран в периода VII – IV в.пр.н.е. Открити са придружаващи кости на домашни животни и сива

ръчно изработена керамика, бронзови ножове, острия на стрели, украшения в анималистичен стил. Трупоизгарянето показва влияние на андроновската кулутура[750]. (НССА-2,стр.202-218)

„Културата на рисуваната керамика” е много добре представена от чусткага култура във Фергана (II-то хил. – VII в.пр.н.е.). Носителите и са уседнали земеделци, познаващи поливното земеделие и скотовъдци, с постоянни жилища изградени от глинена и кирпич. Керамичните съдове са ръчна изработка, по форма със сферични дъна, или сферични чаши с високи гърловини, оцветени предимно в червено, черно и жълто, с нарисувани геометрични фигури: триъгълници, ромбове, мрежи, вълнообразни линии. Сходни на нея култури, възникват в Ташкенския оазис – бургулюкската култура, Северна Бактрия, по поречията на Амударя и Мургаб – Яз-депе, или културата Яз-1, Тиля-тепе, Саразъм, в Южен Узбекистан – Кучук-тепе и Бандихан. На изток „културата на рисуваната керамика продължава по протежение на планината Тяншан (северните и южните склонове) до Турфан, Баркул и Хами. Допълнителни сравнения с културата „Сиба” (IV – III хил.пр.н.е.) в Гансу, както на керамиката така и на антропологичните характеристики на носителите и`, показват известно, макар и спорно родство. Според друго мнение (смятам за по-дстоверно) на китайските археолози, носителите на „Сиба” са скотовъдните пратибетски племена, предците на народа „Цян” (羌 - qiāng, в древнокитайски khlaŋ, khaŋ). Около 1500 г.пр.н.е., тя внезапно прекратява съществуването си. В сферата на рисуваната керемика се откриват сериозни разлики между керамиката на Сиба с тази, както от другите култури от Гансу, така и с културите от Централната Китайска равнина, по поречието на Хуанхе, което пречи на намирането на сигурни връзки. Например при керамиката от Сиба преобладават геометричните мотиви, вместо изображения на хора и животни, и това е една от най-отличителните и характеристики. Глиненият трипод (глинено гърне с изработени три крака, така, че под него да се запали огън) 鬲 – “ли” който е изкл.типичен за културите от Китайската равнина, по поречието на Хуанхе и изобщо за древните китайци, в Сиба е непознат. В Сиба най-разпространена е плоскодънната, бомбовидна керамика, с една или две примкообразни дръжки. Особено интересни са т.нар. “кани за вино” изработени във форма на човешки стъпала, които са уникални и нещо подобно не се среща при нито една етнографски групи в съвр.Китай. (ЦЯ-С) Аналогични по форма съдове (съдове-ботуши) са известни от прединдоевропейските култури в Европа и Кавказ – триполската култура, кобанската култура[751].

Съдове-ботуши:
1. Украйна. Триполска култура. III хил.пр.н.е.
2. Турция. Анатолия. Кюл-Тепе. II хил.пр.н.е.
3. Унгария. Хайду-Бихар. Култура Едек. Бронзова епоха.
4-7. Закавказие. Армения, Азърбайджан. I хил.пр.н.е.
8. Кавказ. Кобанска култура. II хил.пр.н.е.
9 – 10. Иран. Хасанлу. XI век пр.н.е.
11. Северно Причерноморие. Първите векове от н.е.
12. Китай. Гансу, култура Сиба. IV – III хил.пр.н.е.

---

[750] Мнението на Ван Бинхуа, че кремацията говори за присъствие на тибетци-цяни е неприемлева, предвид крайното западно положение на обекта, къедто никога не е ималотибетско присъствие.

[751] Р.Р.Тилов. Говорящая бронза Кавказа, этническая интерпретация племен кобанской культуры., стр.7-8. По материалам книги «Сага о Кавказе». Нальчик. Издательство М. и В.Котляровых, «Полиграфсервис и Т», 2005. ISBN 5-93680-157-8: http://www.archaeology.ru/Download/Tilov/bronze.pdf

Интересен факт е, че в Синцзян, „културата на рисуваната керамика” се развива от края на III хил.пр.н.е., т.е. разпространението е от изток на запад. Първите находки са открити около ез Лоп-нор от Аурел Стейн. Шведската експедиция на Фолке Бергман открива съдове от този тип около Хами, Турфан (Караходжа) и Сингер (или Чингир, до планината Куруктаг, или Асмирея на Птолемей). През 70-те год. на XX в. „рисувана керамика” е открита от китайска експедиция до селището Сидаогоу (окръг Мулей, намира се на север от Турфан). Също „рисувана керамика” е откривана край Баркул, Йу, Урумчи, Шаншан (до ез.Лоп-нор), Куча, Гума (Пишан, до Хотан). В западнитите части на Таримския басейн (Шуфу, Аксу, Акетела, Уенгулок, Кулукетала, Деволеке) преобладава сивата керамика, но също се наблюдава и съвместно представяне на двата вида. (БЛ-ВТДРС-1988,стр.136-154)

Находки на „рисувана керамика” са открити и на север от Таримския басейн, в Алтай, по поречието на р.Катуни, и р.Тыткескен, в некропола Тыткескен-6. Тя е оцветена в червено-кафяво, преобладават вълнообразните мотиви, запетаи, змиевидни изображения, геометрични фигури, триъгълници. Т.нар. „Горен Алтай” (в рускоезичната литература) също се явява център на разпространение на „рисувана керамика”. В района на р.Катуни около 60% е от този тип. В Горен Алтай „рисуваната керамика” се появява по-късно, в края на VI - V в. пр.н.е., което показва, че може би, тази традиция идва с мигранти от юг? В Тува съдовете тип „рисувана керамика” са открити в некрополите Ай-мърлъг и Мажалък-Ховузу. Съдовете са изрисувани с криви линии, спирали, геометрични фигури. Съдове от този тип са открити и в некропола Улангом в Монголия. Орнаментите са вълнообразни и спирални линии, и в некропола Чаухугоу I и IV. „Рисувана керамика” от този тип е открита в Източен Казахстан, и в ареала на разпространение на кулажургинската култура (около ез.Зайсан). Това са най-вероятно ойхардите/уцзе от изворите.

Очевидно е, че Горен Алтай се явява един от важните центрове на разпространение на „рисуваната керамика” през скитската епоха. (ЮК,НС-РКСВ)

Съдове тип "Рисувана керамика"
"Рисувана керамика" от Горен Алтай

Характерно за „културата на рисуваната керамика” е появата на животински изображения – предимно козли, и наличието на бронзови коленчати ножове, подобни на карасукските, част от които са с по-големи размери и явно са служили за сърпове или коси (Е.Кузмина).

Ю.А.Заднепровский предполага че носителите на чустката кулутура са локален вариант на андроновската култура, което днес е опровергано. (ИКСССР-1,стр.119-131),(БЛ-ВТДРС-1988,стр.149-155) След VII в.пр.н.е., чустките поселения във Фергана прекратяват съществуването си, но техните традиции са наследени в следващите ейлатинската и

шурабашатската археологически култури, в които се наблюдава вече повсеместно използване на грънчарското колело и желязото. Според М.И.Филанович, отделни огнища на бургулюкската култура, като Шаш-тепе, продължават да съществуват до IV – III в.пр.н.е. когато са погълнати от сарматите (културата Каунчи III – II в.пр.н.е.).

След прекратяването на съществуването на културата Яз-1 (1500 – 1000 г.пр.н.е.), се появява изцяло новата култура Яз-2 в която вече не се наблюдават ръчно изработени, рисувани керамчини съдове и се появява керамика отнасяща се към Бактрийско-Маргианската археологическа култура (Авестийската цивилизация), която плавно прераства в Ахеменидската епоха (Яз-3). В Синцзян, „културата на рисуваната керамика” се развива без прекъсване, до появата на писмените документи на тохарските езици. Предвид ранното появяване на тази култура, възниква явно противоречие с теорията на Л.Клейн, който вижда в пратохарите, карасукските племена появили се в Южен Сибир към средата на II хил.пр.н.е.

Според Л.Сверчков: „Приблизително в средата на II хил.пр.н.е., поради някаква причина, се наблюдава миграция на население от Таримския басейн на запад и югозапад. Именно с това събитие е свързано появата на бургулюкскака култура в Ташкентския оазис, чусткатa култура във Фергана и културата Бандихан, както и възникването на първите селища от общността Яз-1 в южните части на Средна Азия. Като цяло тези събития от края на II хил.пр.н.е., напомнят на ситуацията с миграцията на Да Юечжите в края на II в.пр.н.е. – протекла по същия маршрут и в същите територии, и в крайна сметка – от потомци на същите тези народи. Съдейки от археологическите и антропологическите данни, населението на Синцзян във II хил.пр.н.е., както и във II в.пр.н.е., също показва етническо разнообразие, което предполага, че в разпространението на „културата на рисуваната керамика” са взели участие не само тохарите но и някои други, неизвестни за нас народи”.

В подкрепа на това, на територията на Фергана и Източна Бактрия се появява названието **„Тахара/Тохара”**, отразено единствено в китайските източници („Ши-цзи”, в доклада на Чжан Цзян[752]). Става дума за името **Даюан** 大宛, с който в “Ши-цзи” и по-късните китайски извори, се обозначава района на Фергана. Възстановката на най-древното произношение е “Tʰátsåʷar”, което дава повод на Е.Пулейбланк да види в китайското название, по-древно некитайско самоназвание Тахвар или Тагар/Тахар, респ. Тохар. Непосредствено на юг от Фергана, китайският пътешественик Чжан Цзян посочва областта **Дася** (Daxia) 大夏, чиято възстановка, както бе посочено е Тахара. Сима Цян в неговите „Ши-цзи” (Исторически записки), дава първите сведения за Дася, получени от доклада на Чжан Цзян, след завръщането му от „Западната” мисия при Юечжите около 126 г.пр.н.е. Дася била слаба държава, без единен владетел, а разделена на множество малки владения, управлявани от „малки” царе във всеки по-голям град. Населението на страната било изкусно в търговията, но много

[752] Китайски пътешественик, пръв достигнал до Средна Азия, около 129-128 г.пр.н.е. по времето на император У Ди от Западна Хан. Дава първитес ведения за кушаните (Да Юечжите), Усуните и Царските саки (Саи-ван).

слабо във военното дело. Войниците били страхливи и избягвали да влизат в битки. Поради това юечжите много лесно я покорили, без война. Това са сведения за страна, която в никакъв случай не може да бъде Гръко-Бактрийското царство, което се управлява от авторитарни владетели, водещи както непрекъснати войни помежду си при спор за трона, така и със съседните държави, или войната е била ежедневие за населението на Гръко-Бактрия, няма как те да са слаби, изнежени, страхуващи се от битките търговци. Напълно погрешно в повечето монографии, Дася се приравнява с Бактрия. Става дума за название неизвестно на класическите гръко-римски автори. В „Махабхарата" се казва, че древния народ на „камбоджите[753]" завладял земите на Хиндокуш и Паропамиз, като на изток станали съседи на Rishikas – Ришиките, или Арсите т.е. тохарите, а на юг проникнали в Северна Индия, в Раджур. Източната част на Камбоджа е обозначена като Парама-Камбоджа и достига до Фергана.

Т.е. има много по-старо разселване на тохари, проникнали в района на Фергана и Източна Бактрия, и техните потомци са били асимилирани от местното население и се превърнали в уседнали търговци и земеделци. Във II в.пр.н.е., тук идват техните далечни сродници арсите, които са скотовъден и войнствен народ.

Може би с тях е свързан и самия топоним на цялата област Фергана, предаван в древността като Паркана. Етимологията на названието може да обясним с тохарското park – висок и kaniya – страна, parkaniya – висока страна. Като аналози на тохарското название, може да посочим скандинавското Fiorgyn, старовисоконемското Fergunna – планинска земя, готското fairguni – планина. (AM-TX,стр.186),(SP-ITMCh,стр.9) Самата Ферганска долина е планинска котловина. Това название е предадено и в китайска транскрипция в "Бей-ши", гл.97, като **Полона,** (Poluona) 破洛那. Възстановката в съотв.епоха е "phā-rhāk-n(h)ān", или Паркана. Вероятно паралелно с Даюан (Тахвар), се е използвало и това название, но е фиксирано в по-късните китайски хроники.

По всяка вероятност разселването на племената от общността на „рисуваната керамика" в края на II хил.пр.н.е. към Фергана и Амударя е отразено от „Авестата". Там се казва че царя на Туран – Афрасиаб, е завладял цялата страна на Ариите „Арияшаяна". Според текстовете на пехлеви, Афрасиаб е достигнал до ез.Хамун където строил градове. Интересен факт е че точно там, при вливането на р.Хилманд в ез.Хамун са открити следи от древен град, до съвр.селище Нади-Али, датиран към VII в.пр.н.е. и отнасящ се към културния кръг Яз-2.

Епичните борби на Иран и Туран, са основна тема в поемата на Фирдуоси „Шах-наме" („Книга за царете", или това е иранската „Илиада"). Тук се споменава героя Тохар – съветник на сина на Сявуш – Торуд, предводител на туранската войска срещу Кей-Хосров. Споменава е се и друг носител на това име, Тохар – владетел на Дехистан, воювал на страната на Кей-Хосров. Също не трябва да се пропуска факта, че столицата на Сявуш е на изток от Хотан, до границите на Чина (Цин, Китай).

Обикновено турите и Туран се отъждествяват с източните иранци, саките, андроновските племена. Но дали е е било така в самото начало? Според Карлинг (Carling, 2005), в тохарските езици, в индоарийските и в древнокитайски, се наблюдават заемки от неизвестен изходен индоевропейски език, съществувал някога в Централна Азия. Според

[753] предците на съвр.нуристанци, чието самоназвание е Kamviri – хора, народ, като са в основата на появилите се от изток кимерийци през VIII-VII в.пр.н.е. Келтизираните потомци на кимерийците известни като кимври се преселват в Уелс през II в.пр.н.е. Камбоджа (kamboja) произлиза от нуристанския топоним k'om/kāmozi – старана на народа Ком/Кам.

Л.Сверчиков, вероятно това е езика на турите и Туран, който не е бил нито ирански, нито тохарски, а някакъв индоевропейски езики стоял в близко родство с хетски, древногръцки, фригийски, тракийски, тохарски и индоиранската общност, или има някакава индоевропейска общност, родствена с тохарите и преселила се заедно с нея. (вж. Туруша и Таккара, Троя и народите на морето, лелегите и лулахите и народите лоло!)

В това отношение Чжун-тун Чанг (Tsung-tung Chang) посочва такива, интересни нетохарски, индоевропейски заемки в др.китайски:

1. древногръцки φώγω – грея се на слънце - 曝, съвр.ф-ма pù, др.кит. bhōk – грея се на слънце;

2. древногръцки πείφω – настоявам, предлагам, оставам – 必, съвр.ф-ма bì, в др.кит. pit, непременно обезателно;

3. древногръцки σκυπων, латински scipio – рул, кормило на кораб или лодка - 楫, съвр.ф-ма jí, в др.кит. ćəp, səp – весло;

4. древногръцки ςτεγος, τεγος – покрив на къща, къща, стая - 宅, съвр.ф-ма zhái, в др.кит. dhrāk, ḍhāk – жилище;

5. древногръцки πύργος – кула, тракийски para, phara – крепост, селище - 堡, съвр.ф-ма bǎo, в др.кит. pūγ – крепост, малко селище;

6. древногръцки δζεκομαί, латински dico – гледам, разглеждам - 睹, съвр.ф-ма dǔ, в др.кит. tāγ – гледам, разглеждам, аналогичен е 睨 и 覩 (dǔ/tāγ);

7. древногръцки πλύθος, тракийски bula, протоиндоевропейски *polg, латински populus, plebes, vulgus – народ - 部, съвр.ф-ма bù, др.кит. bāγ – част, раздел, племе, заето и в алтайските езици[754];

8. древногръцки γεάφο - 契, съвр.ф-ма qì, в др.кит. khēts – крив, изкривен;

9. алабнски dru, древногръцки δόρυ – дърво, ствол, тракийски taru – дървената дръжка на копието, хетски taru - дърво - 株, съвр.ф-ма zhū, в др.кит. tro – дърво, ствол;

10. латински pannus, древногръцки πύνος – флаг, знаме - 翩, съвр.ф-ма piān, в др.кит. phen – флаг, знаме;

11. древногръцки (крито-микенски) wa-na-ka = wanaks – владетел, цар – 王, съвр.форма wáng, wàng, в древнокит. whaŋ (whang) – цар;

12. древногръцки κνηκος, фригийски glunea, индоарийски kāñcana – злато - 黃, съвр.ф-ма huáng, др.кит. ghwāŋ – злато;

13. латински porkus – свиня - 豝, съвр.ф-ма bā, в др.кит. prā, prāγ – свиня;

14. латински costa – ребро, слав.ез. кост(и) - 骨, съвр.форма gǔ, древнокит. kūt – кости, скелет;

15. латински mare – море - 海, съвр.ф-ма hăi, др.кит. smə`, клас.старокит. m̥ə`;

[754] в монголски bûleg – група, отряд, клика, банда, bölüg - нещо отделно, обособено, раздел, част, bûlgem – група, съобщество, bolo, халха-монголски bül, бурятски büle, дагурски bule – семейство, роднини, братовчеди, bûl – разделям, обособявам. (ТБ-ВРЭСАЯ,стр.94)

16. тракийски da, di, dón, дорийски dā, съвр. албански dhe, келтски don, староирландски dú, древногръцкото ξθον – земя - 土, съвр.ф-ма tŭ, др.кит. thāæ, клас.старокит thā – земя;

17. старопруски (балтийски) plauti, литовски plaučiai, латвийски plaušas, древногр. πνεύμων, латински pulmo – бял дроб - 肺, съвр.ф-ма fèi, др.кит. phats, клас.строкит. phać – бял дроб;

18. древногр. χάος – първичното празно пространство - 氣, съвр.ф-ма qì, др.кит. khəjs – атмосфера, ефир;

19. латински turris, литовски tornis – кула - 屯, съвр.ф-ма tún, др.кит. trun (заето и във виетнамски truân, от клас.старокит.форма trwən) – военно селище, крепост. (TsCh-IEVOCh)

Може да се предположи, че т.нар. тури, станали известни на китайците като „динлини” първоначално са говорили на някакъв индоевропейски неирански език (явно родствен на хетския, пратракийския (пеласгийски) и донякъде на древногръцкия) и впоследствие вече, техните потомци, са се влели във формиращите се сибирските саки (тагарската култура), а иранизацията им е станала под влияние на андроновското разселване. Ранните контакти на древните китайци и саките се е отразило и върху китайското название на белия цвят на кожата – 皙, съвр.ф-ма xī, в др.кит. до средновековието sēk, siēk, заето и в японски като seki, shaku – белокож.

Може би във въпросната общност се крият и кимерите, кимерийците, внезапно появили се в Европа през VIII в.пр.н.е. и също така внезапно изчезнали след около 100 – 200 г., като последните им остатъци се вливат в келтската общност и стават родоначалници на народа кимври. Вероятните техни наследници в Азия са съвр. нуристанци (Камвири). Археологически кимерийците притежават карасукски черти – кимерийските кинжали са със зооморфни ефеси и тъп ъгъл между острието и дръжката. При кимерийските погребения са открити много каменни изображения на войни, твърде сходни с „еленовите камъни” от Южен Сибир. (ИПК-КТК)

Залезът на „културата на рисуваната керамика” в Средна Азия е свързан с голямото разселване на племената носители на андроновската култура. Така се натъкваме на една почти непозната, голяма инодевропейска миграция в Средна Азия на народи родственици на хети и тохари, предшествала с почти хилядолетие голямото индоиранско разселване.

Полулегендарните сведения съхранени в „Авестата” за мащабни миграции станали около X – VII в.пр.н.е., са потвърдени от археологията. Поради засушаването (аридизацията) на климата в казахстанските степи става промяна в начина на производство. Потомците на андроновската скотовъдно-земеделска общност (протосаките), са принудени да залагат все повече на скотовъдството. Те се нуждаят от нови пасища и започват стремителна експанзия на юг, към оазисите на „културата на рисуваната керамика” и древната земеделска авестийска цивилизация.

Наблюдават се три основни центъра на първоначално групирана в Андроновската племенна общност:

1. **Източен** – между Източен Казахстан, Минусинск и Алтай.
2. **Централен** – Северен Казахстан.
3. **Западен** – между Урал, Аралско море и р.Тобол.

По-западно се разполагат сродните им срубни племена – дахите, даните, дали начало на причерноморските скити, в центъра са сарматите и саките, а по-източно – племената тури и хиаона.

Във II-то хил.пр.н.е. съвр.Фергана и Седморечието са гранични райони за андроновци. В X в.пр.н.е. започва масовото им проникване тук, като на югоизток достигат до Хотан, а на североизток – до Об-Иртишкото междуречие в Южен Сибир. По археологически данни около X в.пр.н.е., паметнициии от андроновски (феодоровски) тип, се разпространяват все по на юг: в Седморечието и долините на Тяншан и Памир, по горното течение на р.Амударя и нейните притоци.

Централнита андроновска група прониква източно от Аралско море, по средното течение на реките Сърдаря и Чу.

Западните андроновци със част от срубните племена се разселват между Аралско и Каспийско море, форсират тогавашното устие на Амударя в Каспийско море, сега коритото на пресъхналата река Узбой и достигат до Копетдагската планинска верига, включително и средното амударинско поречие.

При движението на юг настъпват сблъсъци и взаимна асимилация с по-старото, население. Възникват нови скотовъдно-земеделски хибридни култури, като тазъбагаятската и дандабай-бегазинската. Срубните племена достигат в района на Прикаспийските Балхани. Така възникват нови и сродни помежду си племена, известни от източниците като скити, сармати, саки, дахи, масагети (посл. озн. велики, големи саки). Общият им произход се потвърждава и от сродния погребален обред.

В VII – V в.пр.н.е. протича втора миграционна вълна. Продължава масовото заселване на Седморечието, Южен Казахстан, Таласката долина. Смята се дори че най-предните андроновски отряди достигат до Северна Индия. Е.Маккой, описва сред керамиката на арийските племена в Северна Индия и Пакистан, по-груба, ръчна изработка със северен средноазиатски произход (културите Чанху-Даро и Джхумара). (А,К-ДКСУ,стр.126-140)

В VIII – III в.пр.н.е. на територията на съвр. Татарска република, възниква Ананската археологическа култура, от предвижили се в западно направление срубно-андроновски племена и местното абашевско население. Нейните носители са част от европейските скити.

Във Фергана чустката култура са преформира в следващата ейлатинска култура, съхранявайки част от старите традиции. (ЛС-ТП)

Така възникват много въпроса – кои са носителите на „културата на рисуваната керамика" – това ли са първоначалните носители на тохарските езици, или това е предтохарски субстрат, възприел езика на завоевателите.

Също така най-древните паралели на „културата на рисуваната керамика" се откриват в Източна Европа, в кръга на културата „Кокутен-Триполе-Варна-Винча" съществувала в V – IV хил.пр.н.е. Тя е първата култура където започва производството на мед и бронз. Произходът на тази уседнала, земеделско-скотовъдна култура е свързана с Предна Азия и Анатолия. Около XI хил.пр.н.е. там възниква високоразвита земеделска цивилизация от градски тип, чиито следи откриваме в комплекса Чатал-Хуюк, Източна Турция (6500-5690 г.пр.н.е.). Тя е наречена передноазиатски, най-древен център, където към XI – VIII хил.пр.н.е. възниква земеделието и скотовъдството. Този качествен скок е наречен „неолитна революция". В Близкият Изток той завършва между VII – VI хил.пр.н.е. Тогава са и първите свидетелства за поява на таково стопанство на Балканския п-в. Осъществява се чрез миграция на население от неолитни земеделци, идващи от Предна Азия и заселващи се по бреговете на Средиземно море. Между V – IV хил.пр.н.е., те създават културната група Кокутен-Триполе-Варна-Винча. Така тази земеделско-скотовъдната общност се разселва към Балканите, Подунавието и Трансилвания. Възникват ред раннонеолитни култури, от „групата на рисуваната керамика", като „Старчево, Кереш, Криш, Караново I, Винча, Варненския некропол" и др. В средата на V хил.пр.н.е., на запад от Средния Дунав, на

териториите на съвр.Унгария, Чешка Моравия, Югозападна Словакия, Долна Австрия, в резултат на разселението на тази общност, възниква новата „култура на линейно-лентовата керамика", която се разпространява до Централна и Източна Европа, по хода на големите реки, от Маас (на запад) до Днесътр (на изток), от Сава и Драва (на юг) до Одер (на север). Това разселение се осъществява на земи, заселени от местни ловци и събирачи стоящи на мезолитен уровен в развитието си. Следи от стълкновения между ловците и земеделците не се откриват. Древните земеделци и ловците-събиратели принадлежат към различни антропологически типове. Носителите на „културата на рисуваната керамика" – тип Старчево или Кереш – са средиземноморци, докато местното мезолитно и протонеолитно население принадлежи към кроманьонския тип.

"Рисувана керамика" от Южен Азърбайджан.

Между 3100 и 2700 г.пр.н.е, земеделските традиции достигат до Дания, Скандинавия, Финландия. Там възниква „културата на гърловидните съдове".

В V хил.пр.н.е. Балканите са центъра на неолитната европейска цивилизация. Добивът на мед започва първмоначално оттук и после се разпространява към Източна и Централна Европа. (ИЕ-1) Носителите и не са индоевропейци, предполага се че са племена сродни на древните кавказци или шумери. Между IV и III хил.пр.н.е., културите от „кръга на рисуваната керамика" са погълнати от разселващите се протоондоевропейци.

През V – III хил.пр.н.е. "рисуваната керамика" е разпространена в земите на Азърбайджан, Армения (древното Урурту), Иранското плато, Елам.

На времето (1921 г.) шведския археолог Андерсон открива интересни аналогии между културата Яншао в Китай, съществувала в периода V – II хил.пр.н.е. и триполската култура, свързана с наличието на сходна рисувана керамика и сходни орнаменти, в яркочервени и лимонено жълти геометрични и зооморфни фигури. Този факт показва че първоизточника на „рисуваната керамика" трябва да се търси сред древните уседнали култура на неолитните земеделци, от Анатолия и Чатал-Хуюк, предците на триполската култура. Появата на сходни традиции в другия край на Евразия – културата Яншао, си остава загдка.

Или с други думи, казано кратко: Имаме древен неиндоевропейски субстрат влизащ в кръга на „културите на рисуваната керамика" който е предал на пратохарите земеделските си традиции. Къде обаче е станало това смесване, в Източна Европа, преди пратохарите да тръгнат на изток, когато завладяват земите на триполската култура (възн. на културата Черна-вода), в Загроса, където пратохарите активно взаимодействат с древното дравидско население на Елам и сино-кавказките народи на Загроса (хуритите), или в Гансуйския коридор (културите от кръга на Сиба) не е ясно. Керамичните находки от Сиба се характеризират с по-груба изработка и по-бедни рисувани орнаменти, от другите праисторически култури както от Гансу, така и от Централната Китайска равнина. Керамиката от Хушагоу, Ганхуа и др., от кръга Сиба са много груби съдове, изработени от

глина, смесена с пясък и чакъл. Само малка част от съдовете са боядисани, с червено и черно, а небоядисаната керамика е с N, Z и клиновидни груби изпъкнали орнаменти. (ЦЯ-С)

С предците на юечжите, племената Ди, проф. Ан Цзимин свързва културата Шацзин, от пров. Гансу около селищата Минцан, Голан и Юнчан, съществувала в епохата на царство Чжоу (XI – III в.пр.н.е.). Характеризира се с триъгълни, укрепени селища и с типичен, уседнал, скотовъдно-земеделски характер. Идентична е и културата Цицзя, разпространила се около X в.пр.н.е., в Цинхай и Гансу. Носителите и са прототохарските племена ди, смесени с цяни (тибетци) заедно с други тибетските племена от културата Кесинчжуан-2, вземат участие във формирането на управляващата прослойка на китайската д-ва Чжоу. (ВП-ТСВ,ИКАМ,стр.177-183)

Също така не е ясен и пътя на миграция на пратохарите. Южният път изглежда логичен и подкрепен от разл. приведени доказателства. Твърде разнородният погребален обред демонстриран от пратохарските общности в Синцзян, респ. погребенията в лодковидни гробове, в грунтови ями с или без подбой в Гансу и по-северните некрополи с каменни конструкции, показват сложен път на формиране и участие на северни мигранти дошли от Южен Сибир. Така че ако във формирането на пратохарската общност вземат участие и представителите на северните култури, респ. и на карасукската култура както смята Клейн, може да намерим компромисно решение. Предтохарският субстрат в Таримския басейн е вероятно свързан с древната кето-бурушаска общност. Днес кетите са малък народ обитаващ Южен Сибир, но тяхното заселване тук е много късно, малко преди руската експанзия в Сибир. От бита и фолклора на кетите е известно че те са дошли от юг. Антропологически са смесени европеиодо-монголоиден тип. Бурушаските днес обитават долината на р.Хунза в Източен Кашмир и антропологично са европеиден памиро-ферГански расов тип (като карасукци), тъй като са запазили древния си антропологичен вид, поради изолацията в планините, за разлика от кетите. В.В.Иванов и В.Н.Топоров, както и Жорж Луис ван Дрим, изказват хипотезата че в древността предците на кетите и бурушаските са формирали обща кето-бурушаска общност, обитавала района на Таримския басейн, впоследствие разделена от проникналите тук индоевропейци (пратохарите). Харктерно за бурушаските е наличието на стари земеделски традиции. (ЯЧ-ЗКЭИ) Езиково кето-бурушастката общност е в близко родства със сино-тибетската. Така може да предположим че появилите се в средата на II хил.пр.н.е. пратохари проникват от Фергана и северните склонове на Тяншан, се разселват към Синцзян. В Таримския басейн те асимилират завареното население и от него възприемат земеделските и битовите традиции, което води до ранно усядане на част от пратохарите – общността на каситe/касири обитавала около планината Тяншан, за разлика от далеч по-източно проникналите скотовъдци Арси. Така вече в края на II – началото на I хил.пр.н.е.,

ПЪТЯТ НА ТОХАРИТЕ (СЕВЕРЕН И ЮЖЕН ВАРИАНТ)

под натиска на големите миграционни движения, породени от сблъсъка им с формиращата се пракитайска общност, се стига до обратно връщане на «културата на рисуваната керамика» към Средна Азия. Например «културата на рисуваната керамика» в района на Копетдаг (Анау, Яз-депе) изчезва около средата на II хил.пр.н.е., т.е. с предвижването на кутиите на изток, и отново се появява след около 5 века, в периода X – V в.пр.н.е.

Както смята Л.Сверчиков, възприемането на традициите на «рисуваната керамика» са резултат от взаимодействието на два етнокултурни импулса, единият идва от изток от културата «Сиба» свързана с пратибетските племена и Китайската равнина, вероятно и с пракето-бурушастката общност, а другата е западна и вероятно пратохарите са я усвоили още в Северното Черноморие, или в Предна Азия.

Всъщност за наличието на земеделски умения у тохарите говори и следния факт, посочен от Серж Папилон: В древен Китай, е имало много важен празник на урожая наречен “Бачже” (Bazhe) или “Осем жертви”. Той се е празнувал при приключване на земеделската работа, и се пренасяли жертви на предци и боговете, защитници на дома. Този празник се е провеждал през десетия месец, известен също като “Ла” 臘 (là), в среднов.кит. lâp, др.кит. *rap. Намираме аналогично името на дванадесетия месец в Куча: rapaññe meñe което озн. “месец рап”. В кучаския език (тох.б) няма как думата “рап” да е китайска заемка, защото когато започва китайското проникване в Таримския басейн, името на въпр.празник в китайски (еп. Хан) е “лап” (lâp). Според Старостин 臘, съвр.ф-ма là, от др.кит. до еп.Хан вкл. rāp, в еп.Вей и еп.Тан lāp, среднов.кит. lâp, зн.: сол, солено месо, седмият ден след раждането или смъртта, 12-тия месец от лунния календар и жертвоприношение в края на годината, зимно жертвоприношение. Според Д.Адамс, кучасткото rapaññe – последния месец на годината, е заемка от посоченото вече древнокитайско rāp/lāp. Но тази констатация на Адамс явно е повърхностна, защото съществува и друга тохарска (б) дума rāp, в тох.(а) räp – ора, копая земята, rapālñe – оран, mīse rapālñe – разорано поле. Тохарската дума е от протоиндоевропейския корен *drep- дращя, дълбая, показва паралели с хетското tarrappunas – ора, тракийското torpos, българското трап – дупка, диал. ропа – дупка в земята, ров – дупка в земята, ровя – копая земята. Така че смисълът на rapaññe meñe е “месец на оранта” и напълно съвпада с времето в края на годината – зимния период. Всъщност С.Папилон е прав, става дума за древна тохарска заемка в китайски, със значение оране, оран. Това е бил и първоначалния смисъл в названието на празника, но за китайците то се е загубило, като чуждица и е останал само ритуалният смисъл – празник с жертвоприношение! (SP-ITMCh,стр.25)

Едва ли ще можем да отговорим еднозначно на всичките тези въпроси. Споровете между археолозите, лингвистите и историците ще продължават и в бъдеще. Етногенезата на тохарите е сложен и многоетапен процес, в който имат място, както северните афанасиевци, окуневци, карасукци, така и носителите на „културата на рисуваната керамика”. Тези древни индоевропейци, са наречени най-общо от древните китайци с имената „жуни” (Rong) 戎, и „Ди” (Di) 氐 или 狄, за които вече стана дума.

Като извод може да кажем че в Древна Централна Азия се оформя следната ситуация: Каситe или Касирите, носителите на тох.(б) се разселват около планината Тяншан, към ез. Лоп-нор и Монголски Алтай. На изток от тях в Гансу и Шанси са разположени Арсите – носителите на тох.(а). На север от двете тохарски общности, между Тяншан, Саяните и Алтай и на запад до Седморечието се намира общността Туран. Между Туран, Каситe и Арсите се намират племената на Асите/Асиани, от ез. Лоп-нор до Монголски Алтай. В югозападния ъгъл на Таримския басейн проникват саки, които се смесват със заварените

тохари и формират Хотаносаките, а в югоизточните райони около ез.Лоп-нор се формира общността на древните оазисни държави: Черчен, Ния, Кророайна. В Тибет живеят Цяните (Кяните), а зад планината Иншан – Хсюнну, а в съседство с тях – племената носители на анималистичния „животински” стил в Ордоса.

Глава IV. Хронологични рамки на древнобългарската етногенеза

От посочените извори и данните които те дават за древните българи може да направим следната вероятна реконструкция на тяхната етногенеза.

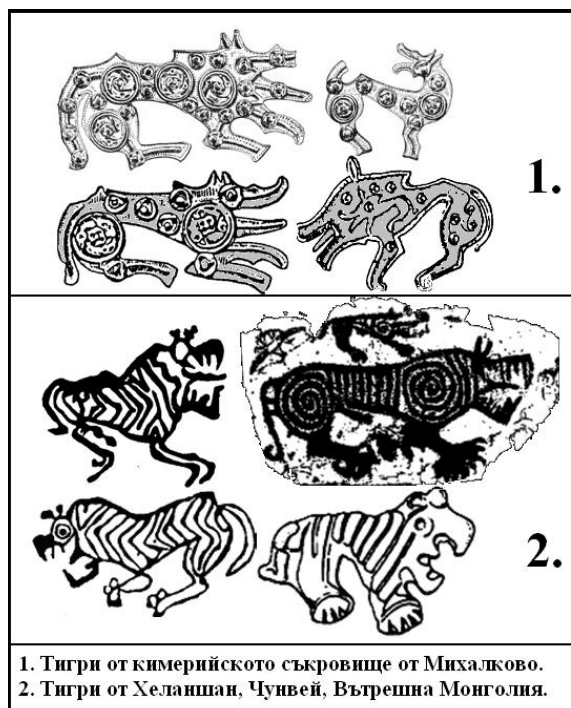

1. Тигри от кимерийското съкровище от Михалково.
2. Тигри от Хеланшан, Чунвей, Вътрешна Монголия.

Най-рания период е свързан с обособяването на племената Пулей/Биелу (Баруки/Бугри и Болги/Булги) в общността Каси/Касири, обитавали в Източните разклонения на Тяншан, в района около Турфан-Урумчи-Хами, езерата Баграш-кул (с едноименен град Баграш, разп. южно от Янци/Карашар), Баркул (с едноименен гр.Баркул) и хребетите Богдошан и Баркултак. Коренът ***Барг-/Барк-** в топонимията на района, трайно се е съхранила и до днес. Вероятно първоначално са били тохароезични, или смес от източни иранци (Туран) и тохари. Усуните/асиани са техните южни съседи, а динлините/туранци – северни.

За тяхната най-ранна история не се знае абсолютно нищо, но съдейки по археологичните данни, те са обитавали района още във II хил.пр.н.е.

Вероятно с кимерийците, които са древна индоиранска общност (камбоджите в индийските предания, комедите, съвр. нуристанското Камвири), група носеща името „болг” се е преселила на запад към Европа и впоследствие се е келтизирала (Фир Болг). А.Ковальов прави твърде интересен извод, като сравнява изображенията на хищници (метални апликации) от Михалковското съкровище (с.Михалково до Тернопол, Украйна), свързвано с кимерийците и аналогични изображения от планината Хеланшан в китайската пров. Нинся, окръг Чунвей, Вътр.Монголия. Става дума за специфично схематично изображение на тигър с разтворена уста. Тези изображения имат аналог само още на едно място – пров. Юнан в Южен Китай. (АК-ОПОКЗР) Това е сигурен белег, че с кимерийците са се преселили и племена от Северен Китай, т.е. жуни и ди. Не остава съмнение, че изображенията в Хеланшан принадлежат на племената Баоху (тохари, варварите на тигъра), които също се преселват и към изворите на Янцзъ, където стават известни като Ба, Шу и създават държавата Диан.

Възходът на Хсюнну и упадъка на Роучжите (Юечжи/Арси) предизвиква силна миграционна вълна от тези райони, вкл. и от по-северните – планината Алтай (Пазирикската кулутура), Тува, Ордоса, на източноиранско и тохарско население, през III/II – I в.пр.н.е. на запад към Средна Азия. Тези събития са синхронни с падането на Гръко-Бактрия, създаването на Кушанската държава и появата на народа **боргии** около Херат. Основните

племена разгромили Гръко-Бактрия са асите (асиани), тохарите, пасианите и сакарауките. Асите са усуните от китайските извори, тохарите – юечжите/арси. Пасиантие са племената формирали общността Канка (Канцзюй).

Сакарауките са „царските саки” или саи-ван[755] споменати единствено в „Хоу Хан-шу”. В “Ши-цзи” са отбелязани като “саи” 塞.

Именно с тези миграции и ядрото на бъдещите алани (представители на тагарската и тесинската арх.култури) се обособява в граничните северни земи на д-вата Усун.

В 165 г.пр.н.е. е започва голямото преселение на съкрушените ручжи/юечжи 月氏, тръгвайки от Хеси (Гансу), минават около ез.Баркул, при което сигурно са увлекли и голяма част от населението там, продължават между планините Тяншан и Богдошан покрай северните подстъпи на Тяншан, през Джунгарската равнина и през хребета Борохоро навлизат в долината на р.Или. Част от тях остават около планината Цилян – народа гара от хотаносакските документи и гаренеите на Птолемей, друга част се установява около ез. Баграшкул и основава царство Янци (Карашар) и Цули (Корла), но оснавната маса продължава на запад. Това преселение се оказва решаващо за историята на Централна и Средна Азия в следващите столетия. Юечжите достигат Фергана, където са приети мирно от тамошния владетел, който им дава водачи, за да ги изведат в земите между реките Сърдаря и Амударя. Същевремено юечжите завладяват земите на саи-ван или „царските саки” в Седморечието и се установяват тук, в съседство с Даван. Царските саки се спускат на юг към Гръко-Бактрия, като завладяват източната и` част. Тогава се установяват западно от р.Яксарат (Сърдаря) в Согдиана – накратко събитието е загатнато от Страбон, който ги нарича просто “Саки” (Sakai) и ги помества там в своята “География”. До този момент, вероятно Согдиана може би все още е в ръцете на Гръко-Бактрия.

В 161 г. умира шанюя Лаошан, усуните (аси/асиани) също тръгват на запад и завладяват земите на юечжите в Седморечието. В “Повествование за Усуните” в “Хан-шу” се казва че юечжите не живели твърде дълго в земите на Саи (саките), тъй като следващото изречение казва че, Усунският кунмо (кан-баг) ги нападнал (за да отмъсти за стара обида и убийството на баща си), разгромил ги и завладял страната им. Юечжите били принудени да се изселят на запад. Явно част от тях останали, тъй като „Хан-шу” казва, че когато Усуните се заселили в новозавоюваната си родина, там се смесили с останли Юечжи и Саи (Саки), и така възникнал един смесен народ. Или както пише Помпей Трог „Асите станаха царе на тохарите и погубиха сакарауките”. Аналогично юечжите също тръгват на юг и прогонват царските саки от Източна Бактрия, която китаеца Чжан Цзян нарича Дася (древната Тохара). Сакарауките нямат друг изход, щурмуват Бактра и окончателно ликвидират Гръко-Бактрия

755 саиван/сакван (Saiwang/Sakwang) 塞王, първият знак 塞 – съвр. ф-ма sai, в клас.старокт. и еп. Хан sak, се явява ясна транскрипция на думата “сак” (sak), а вторият знак 王 в китайски означава владетел и се чете “ван” (wang), или букв. „царски саки”. Правилността на този прочит се потвърждава от формите „сакарауки” и сакаравали/сакараули”. Първата е източноиранска „сака-раука” и освен етнонима „саки” съдържа хотаносакската дума rūka, rūkya – цар, владетел (рига при българите). Като Втората форма е тохарска, в тох.(а) wāl, тох.(б) walo, пратохарски *w'əlan<*ulano – владетел, цар. В потвърждение на това има известна и трета индийска форма на названието на този народ – „сака-мурунда”, от индоиранското *mrav-/*mru озн. заповядвам, обявявам, и *mrav-ant- и *mrav-aka-/*›mrau-ka – заповядващ, обявяващ (управляващ). Ето защо всякакво произволно тълкуване като „сакарауки – светли саки”, трябва да бъде изоставено.

като в 145 г.пр.н.е., завладяват столицата и` Евкратидия (съвр. Ай Ханум), но попадат под зависимостта на Партия[756] около 130 г.пр.н.е.

Друга част от тях продължава на изток към „Висящите проходи” или Каракорум и навлизат в Северна Индия и завладяват областта Цибин (Jibin) 罽賓 (земите югоизточно от Кашмир, известни в древността като Каписа[757]). В 129 г.пр.н.е. когато Чжан Цзян е при юечжите, те все още са на север от Амударя, но вече владеят Дася (Източна Бактрия), на юг от реката. От “Хоу Хан-шу” научаваме че впоследствие юечжите се разделили на пет княжества (сихоу) 侯翖 и след 100 години, владателят на едно от тях (Киоцзикю или Куджула Кадфиз), най-силното **Гуишуан** (Guishuang) 貴霜 (възстановка в епохата Хан: “kwəś-şaŋ” (kuieshang), намирало се е в долината на р.Вахш, Хатлонска обл. на свър.Таджикистан), завладял останалите четири (**Сюми** (Xiūmì) 休密 или областта Комед – съвр.Вахан, **Шуанми** (Shuangmi) 雙靡 или Шамак, съвр.селище Шаимак е разположено в долината на р.Аксу, в “Горно-Бадахшанския район” на Таджикистан. Шаимак се намира в близост до Ташкурган, и е разположен на изток от Вахан, което показва, че и в предкушанската епоха, Сюми и Шуанми са били съседни княжества, **Сидун** (Xidun) 肸頓 или Бадахшан, **Думи** (Dūmì) 都密 или Термез (днес в Южен Узбекисатн), и така възникнала държвата на Кушаните.

Освен на юг, има и преселения в западна посока към Аралско море. Така възниква държавата Канцзюй, за населението на която, китайските хроники казват че е еднакво с юечжите. В епохата Хан Канцюй 康居 се произнася като Кангка[758] (khāŋka), и може да се изтълкува на китайски като широка, обширна, хубава, благоприятна страна. Твърде интересно съвпадение е, че в тохарски (б) kañiye, keñiye – страна, родина, произв. на kank, kem – камък, земна твърд. Това показва, че най-вероятно Чжан Цзян е записал названието директно от арсите/юечжи, обитаващи района. Също инетресно е че ранното средновековно

756 Това ясно е посочено от Страбон: „И те (партите) също завладяха част от Бактриана, като принудиха Скитите, и още по-рано Евкратид и наследниците му, да им се подчинят. Понастоящем те владеят над толкова много земя и толкова много племена, които по големина империята им, е станала съперница на римляните ...”

757 **Цзибин** (Jibin) 罽賓. Йероглиф 罽, ед. ф-ма ji, зн.: вълнена тъкан. Йероглиф 賓, съвр.ф-ма bīn, в еп. Хан pjən, зн.: гост, посетител. Известна е и формата Цзебин (Jiebin) 劫賓. Разликата е в първия йероглиф 劫, съвр.ф-ма jié, в еп. Хан kap, зн.: грабя, крада, отнемам. (АМ-ТХ,стр.229) Така че възстановката е „kap-pjən”, което отговаря на историческата област Каписа (Kapisa), както пръв отбелязва Е. Шавани. В V в.пр.н.е. индийският историк Панини пръв споменава държавата и града Каписи (Kapiśi), а под името Кависие (Kaviśiye) се среща върху монетите на гръко-бактрийския владетел Евкратид. Плиний споменава областта като Кафуса (Kaphusa). Предполага се че Каписа е название производно на Камбоджа (Kamboja) – северните земи разположени над Индия. Става дума за население от дардски произход, известни като нуристанци или кафири (езичници, тъй като приемат насилствено исляма едва в XIX в.), население идентично с комедите на Птолемей, обитавали и по-северно в района на Вахан. Именно тези земи разположени на север от Хиндукуш са били известни като „Parama Kamboja” или „далечна Камбоджа”, също „Uttara Kamboja” – „Северна Камбоджа”.

758 Канцюй 康居: първият йероглиф 康, от др.кит. до късното средновековие се произнася khāŋ, съвр.ф-ма kāng, зн.:благополучие, радост, здраве, широк, обширен, вторият йероглиф е 居, в др.кит., до еп.Хан вкл. ka, съвр.ф-ма: jū, зн.: местоположение, местожителство, заемам пространство, усядам, присъствам, стоя,придържам (се). Така в Ханския период, думата се е произнасяла като khāŋka, и може да се изтълкува на китайски като широка, обширна, хубава, благоприятна страна.

название на по-голямата част от Канцзюй е областта Уструшана чието име се превежда директно от ирански като „широка, голяма страна (ustur-χšaiana). Или арсите са използвали тохарска дума за района който обитават – страна, родина, своя страна! Ако „канг” респ. kaniya, kantsa означава страна, то нещо подобно трябва да означава и „пасиани/пасики”. В иранските езици в осетински bæstæ, означава страна, край, област, местност. Според В.Абаев думата произлиза от индоарийското upastha – майка, лоно, ниска земя, в санскрит upatyakā – долина, подножие, ниска земя, хинди upattyaka – долина, низина, пенджабски paggú – напоявана земя, между канали и реки, персийски bogheh – ниска, заблатена земя, пущунски pattaey – поле, в дардските езици paṭṭa – равнина, поле, кашмирски puchār – ниско поле, низина, персийски baṭīsa – равнина, поле, в ягнобски, шугнански, пущунски past, сариколски post, язгулемски pûst, вахански paq, персийски päst, гилянски pêšt – нисък. (ВА-С-1,стр.254-255),(DDSA),(ИС,К-ЭСВЯ,стр.258)

Така че паси, пасиани, пацинаки, пачанаки вероятно е означавало жители на равнинна страна[759]. Канцзюй се явява територията разположена между Хиндокуш, Памир, Ферганския хребет, Копетдаг и реките Амударя и Сърдаря, основно заемаща т.нар. Туранска низина и изключая източните си краища, е била равнинна страна. *Pasth – се явява индоиранския аналог на тохарското *Kank, което освен камък, означава земя, основа, площ, явно и в по-широк смисъл „равнина”, „поле”[760].

Страбон е посочил в своята „География” народа „пасиани” явяващ се точен аналог на китайското название „Канцзюй” (Кангка). Името Канка се е съхранило и до днес, носено от едно селище разположено в близост до делтата на р.Сърдаря.

Синхронно в Кавказ се засилва потока от сарматски мигранти, и там се появяват племена носещи имената аси / асиани / асиаки / язиги / есегели, тохари (тархи / сатархи – тагаури / дигори), дуло (дуласи / двали), българи / пугури и барсили, касири / хазари. В I в.пр.н.е. – I в., те стават известни на гръко-римските автори (пагорити / твали) и арменските автори (Внъндур-булгхар, Пурк).

В началото на I в. държавата Усун е подложена на китайски и хсюннуйски натиск, избухват междуособици. В 11 г., в търсене на по-спокойно място 80 000 усуни напущат родината си, водени от антикитайски настроения Беиюанчжи (Beiyuanzhi) 卑爰疐 (Певантес, Пеунтес? – възм. Пида, Пидо. (ЗГ-ОФЛИ), и се заселват в Канцзюй. (ЛГ-Х,стр.152) Последват и други преселения през 25-50 г. Въпросното събитие става в резултат на активизацията на канцзюйската политика и подчиняването на Шаче (Яркенд), чийто владетел, се опитва, не дотам успешно да обедини тохарските владения в Източен Туркестан. На подобни позиции е и А.А.Цуциев. Той посочва че в началото на 50-те години на I в. владетеля на Шаче (Suōchē / Яркенд) 莎車[761], Сян извършва поход по поречието на р.Сърдаря, като поставя наместник в завладените земи, покорява Даван и се намесва във вътрешните работи на Канцзюй, една от най-силните държави, притежаваща 120 000 войска (Бичурин 1950, Кюнер 1961). За съжаление не разполагаме с по-подробна информация за

[759] назването пацинаки, пасиани, печенеги, в тюрк.вариант баджанаки, няма нищо общо с тюркското роднинско понятие баджанак – родственик, съпруг на сестрата, както се опитват да го обясняват любителите на „фолк-хистъри”.

[760] Твърде интересна податка е монголското qaŋqai, бурятски, халха-монголски xanxaj, калмикски xaŋγā, ородски xaŋxä – голям, обширен, пуст, в тунгусоманджурските езици, улчийски, нанайски xeŋgel, евенкски eŋī, удегейски eŋedźi – открито пространство. (ССТМЯ-2,стр.457,458) Вероятно е стара тохарска заемка, потвърждаваща значението на *Kank и като земя, степ.

[761] в епохата Източна Хан се произнася “şāj-ka”, или Сака/Шака, няма съмнение че отразява етнонима Саки.

тези събития, но може да се смята че най-вероятно настъпват сериозни трусове и старата канцзюйска управляваща класа е била принудена да се спасява с бягство на запад.

Интересен факт се явява подчинението на приаралското владение Янцаи (Yancai) 奄蔡 (Сармати). Смята се, че това са извършили формиралите се на територията на Канцзюй алани, милитаризирана общност от южносибирски мигранти и усуните-аси. За този факт съобщава „Хоу Хан-шу”, че Янцай се преименува в Аланляо (Alanliao) 阿蘭聊 или Алангуо (Alanguo) 阿蘭国. Както правилно отбелязва Цуциев, Алан-гуо означава „царство, д-ва на аланите”, от китайското 国 guo / гуо – царство.

След нашествието на Шаче, (б.а.:„чья этническая принадлежность остается загадкой” – според Цуциев, позиция будеща голямо недоумение, тъй като е пределно ясно че населението на Яркенд е било езиково и по произход сходно с хотаносаките), определена част от канцзюйското население (възможно, аланската, усунската) мигрира на запад. Предполагаемото предвижване на аланите, е отразено както в европейските (гръко-римски) източници, така и в археологическите материали от Югоизточна Европа. До някаква степен то е предизвикано от експанзионистичната политика на усилващия се Яркенд / Шаче. (АЦ-СЦАПА) С.А.Яценко също смята че тези миграции са в основата на започналото оформяне на едно от ядрата на Аланския племенен съюз около Аралско море.

В I в. аланите вече проникват в Кавказ, но преди тях още във II в.пр.н.е., тук вече обитава сарматското племе аси (яси или асиаги), което показва и по-древни миграции на носители на този етноним на запад. Още Херодот говори за иседони или еседони (букв.зн: общност отсвободни, благородни войни).

През II – III в. аланският натиск се засилва, и се стига до тясна симбиоза с по-рано заварените племена. Появяват се и нови алнаски мигранти станали известни под името хони или масаха-хона, т.е. хуни-масагети.

През IV в. хуните на Атила нахлуват в Европа, но Кавказ се оказва извън обсега на тяхното движение, въпреки остарялото и невярно приравняване на племената “хона” или “масаха-хона” на арменските извори с хуните на Атила. В V в. друга голяма миграционна вълна достига до Кавказ. Това са племена от угорски, източноирански и алтайскоезични европеиди, свързани с хионитите в Ср.Азия, със саргатската и таштъкската култура в Южен Сибир, или племената на маджарите, оногурите, савирите и сарагурите. Савирите са доста многобройна общност и установява хегемонията си над Източен и Централен Кавказ, като покоряват барсилите и хазарите. Новите заселници се смесват със завареното население в резултат на което настъпва известна езикова алтаизация, много по-силно изразена в Източен Кавказ, където са основно савирите и по-слаба в Западен Кавказ, където са българите и аланите, тук натиска е и угорски (оногури и магери/маджари).

Остатъците от Баруките/Бугри в Синцзян, в следващите векове попадат под властта на алтайскоезичните племена Хсюнну, Сянби, Жужани и езиково се алтаизират. В периода на династиите Тоба-Вей, Сун, Тан, те стават известни като народа булоцзи и цзе, и след погрома през 349 г. изчезват от историческата сцена. Но по-вероятно мигрират на запад в Средна Азия, като част от ефталитите, а друга част се установява в района между Куча и Кашгар, където възниква държавата Полуцзя/Poloujia 婆樓迦, в епохата Вей-Тан “b(h)ā-lōw-kā”, в санскрит. текстове Baluka/Bharuka, а според “Тан-шу” езикът им бил малко по-различен от кучасткия или тох.(б), което показва, че основната маса е била заварено тохарско население.

За носители на името “българи” в Средна Азия, като племе съюзно на ефталитите, многократно споменават арменсикте извори (народа бушки), както беше посочено. Но се откриват и други косвени доказателства. В Индия сред племенната общност Джати, които са потомци на заселилите се тук ефталити-ятии, съществува подразделение, род (gotra) **Балхара** (Balhara). Според легендата тяхното име означавало “притежатели на сила” или “много силни”. В VIII в. те създават собствена държава и се обособяват от останалите джати, като са съседи на друго ефталитско по произход племе – гуджарите, които са наследници на гургарите или каркарите, ефталитско племе, което може да се свърже с пракиргизите, китайските Гекун (Gekun) 鬲昆. Съща така интересен факт е, че друго подразделение (род, gotra) на Джатите, носи името **Бхарука** (Bharuka), и са обитавили района на Уттар-Прадеш (Северна Индия) която е била част от Кушанската, а после и от Ефталитската държава.

Въпросните “късни” Централно- и Средноазиатски „Българи” са се асимилирали съотв. в общността Теле, дала начало на тюркските народи, а в Индия, споделят съдбата на останалите ефталитски племена джати и гуджари и се вливат в раджпутските[762] кланове.

Възможно е малка част от тези средноазиатски “българи” да са били преселени в Източен Кавказ от шах Хосров I Ануширван, и са станали известни като “китар/чдар-болкар” и “бахли-кадар”.

Що се отнася до основните носители на етнонима българи в Кавказ **внъндурите/уногундури,** то те се развиват като сарматски народ, за което говори и изцяло сарматската им археологическа изява. В това отношение е интересно мнението на Е.Галкина, занимаваща се с археологията на Кавказ. По повод появата в III – V в. отново на грунтови некрополи в района на Кисловодск (свързани с българите според Кузнецов[763]), Е.Галкина казва „принадлежат на **близък до аланите ирански етнос,** върнал се на Кавказ, във времето на Великото преселине на народите”. Въпросните некрополи са “функционирали” във II – III в. А това население от брахикранни европеиди в V в. са „завърналите се потомци на тези които са напуснали Западен и Централен Кавказ в края на III в.” Според Галкина това са единствено носителите на дигорския диалект – асите (ас-дигор) които били наследници на роксоланите (рухс-ас), фигуриращи в по-късните арабски извори като „рус”, носителите на по-късния етноним руси. При това тя посочва че именно от Кисловодск и региона са „древноосетинските” надписи, разчетени от Г.Ф.Турчанинов, идентични с „донско-кубанското” писмо от салтово-маяцката култура. (ЕГ-КЗ-БПЭА,стр.10-36) Разбира се с тенденциозното заключение не мога да се съглася. Роксолани никога н е имало в Кавказ, както беше изяснено. Древните българи изобщо са изключени от схемата, тъй като са “късни тюрки-номади” и в погрешните представи на съветските и постсъветските историци и археолози, за тях може да се мисли едва след VI – VII в.

Между 581 и 603 г. Тюркския каганат изпада във вътрешни междуособици и се разпада на Западен и Източен. Властта над най-западните причерноморско-каспийски територии отпада. По този повод Патриарх Никифор пише: ”По същото време, господарят на унугондурите, Кубрат, племенник на Органа, въстанал срещу кагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската (аварския гарнизон) оставена от нето (кагана) и я изгонил от

---

[762] **раджпути**: букв.зн.: царски синове, потомци на ефталитите – каста от силно милитаризирани войни, наемници, по-късно превърнали се в поземлени собственици.

[763] Иранизация и тюркизация центральнокавказского субрегиона. (Кузнецов В.А.).: http://www.rodstvo.ru/forum/lofiversion/index.php?t1300-50.html. Той признава присъствието на българи в Пятигорието и Кисловодск, но го датира в VI – VII в. предвид аксиомата българи=тюрки.

своите земи. Изпратил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който запазил до края на живота си.” А години преди това, същият автор, пише как владетел на хуните (но не аварите), дошъл в Константинопол и се покръстил: „Минало някое време, и господарят на хунския народ заедно със своите управници и приближени дошъл във Византия, за да помоли императора, да приемат християнството. Императорът (Ираклий) охотно се съгласил и приел гостите. Ромейските архонти станали кръстници на хунските архонти, а неколкостотин жени – на хунските жени и ги кръстили в божия купел. И получили императорски дарове и звания. Императорът удостоил със сан патриций, техния хегемон (владетел) и благосклонно ги изпратил в хунската им страна”. (ПН-КИ) Никифор е спестил името на владетеля, но е известно, че Кубрат е имал титлата патриций, т.е. той е бил този хунски „хегемон”. Въпреки че според Никифор, Кубрат получил титлата патриций, едва след отхвърлянето на зависимостта от аварите. Йоан Никиуски, живял в VII в., в своята „хроника” известна по етиопски превод от 1602 г., описва същото събитие и съобщава за Кубрат: „47. …Кетрадес (Кубрат) цар на Мутанес (Хуните) и братанец на Органа…е бил кръстен още в детството си и приет в лоното на християнската църква в Константинопол и бе израстнал в императорския двор. Поради това го свързвала силна дружба с (император) Ираклий (610 – 641 г.). След смъртта му (на Ираклий) той (Кубрат) засвидетелствал своята признателност и привързаност към синовете му (на императора) и съпругата ми (вдовица) Марина…”. (ПИБИ-1,стр.42),(JBN-Chr, CHAPTER CXX,47)

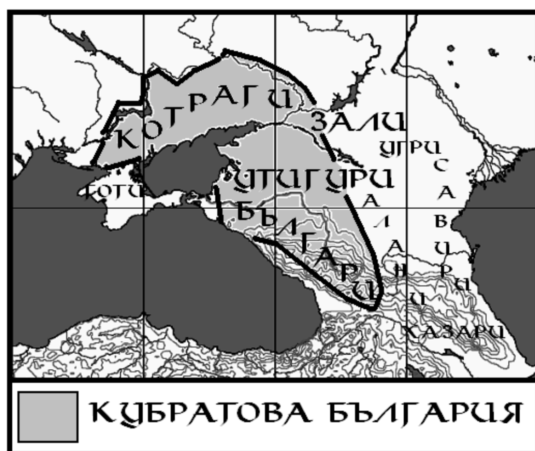

Вижда се че внъндурите/уногондури са били под номинална зависимост от аварите. Затова и те са единствените възможни носители на държавността. След като геополитическият натиск върху региона от запад и изток отслабва, енергичния и предприемчив Кубрат прогонва аварите, обявява независимостта си, призната от договор с Византия и както е логично да се предположи, покорява останалите утигурски и кутигурски (котрагски) земи, или поне част от тях, от двете страни на Азовско море. Теофан Изповедник описва земите на българите: “От същото езеро (Меотида или Азовско море) до реката наречена Куфис (Кубан), където се лови българската риба “ксистон[764]” се намира Страта Голямяа България и т.нар. котраги, които са също техни едноплеменници”. (ГИБИ-3,стр.261) Кубратова България е поместена между Азовско море и р.Кубан.

В 576 г. Византия нанася голяма поражение на савирите, византийските пълководци Теодор и Курс, окупират Кавказка Албания и преселват голяма част от савирите по северния бряг на р.Кура, за да са винаги под контрол. Така изгрява звездата на Хазария,

---

[764] **ксистон** – вид риба в земите на Кубратова България от византийски източници – ΞΙΣΤΟΝ. П.Добрев го свързва с грузинското сисчиани – вид платика. (ПД-ЕАКБ стр.24) Но може да посочим много по-близкото осетинско иронско kæsag, дигорско kæsalge – риба, смятано за алано-унгарски изоглос, в унгарски keszeg - риба. В.Абаев открива и други угорски паралели, в хантски kŏsə, kasek, манси kaseu, kaser – вид риба платика (Abramis brama), пущунски keze – риба. Може да добавим още, в коми gić, фински keso, kesämä, саамски kæčūk – вид риба (Cyprinus Carassius, Cyprinus blicca), също в унгарски kisz, kísz, küsz – цаца (Clupea sprattus), селкупски kâasa – костур, естонски kiisk – вид костур (Perca cernua), фински kiiski – вид костур (Acerina cernua). (UE) Предвид и пущунската форма, той преполага древна угорска заемка в езика на сарматите и аланите. (ВА-С-1,стр.586) Явно от угрофински или сармато-алански (осетински) е заета и в дагестанските говори като kas – риба. А „ксистон” е гърцизиран и деформиран запис на kæsag.

която става хегемон на района. Хазарската управляваща класа е узурпирана от известна група тюркски бегълци от племето ашина, които се спасяват от преследвание поради гражданската война при тюрките. След смъртта на Кубрат[765], започват междуособици и разпадане на държавата, от което се възползват хазарите и завладяват нейните територии. „Ашхарацуйц”, казва че синът на Хубраат, Хаспар-хрук, се укрепил срещу хазарите, в Българската или наречена още Конска планина (Дзиакан, Суган[766]). Нейната локализация, традиционно се свързваше с възвишението Ергени, край днешния Ставропол, поради погрешното приравняване на оногури с уногондури. Всъщност владенията на Испор са били в Северозападен Кавказ, в Балкария и Дигория, в родовите владения на Дуло (двалите). Така косвено “Ашхарацуйц” посочва къде са били най-южните предели на Кубратова България.

След смъртта на Кубрат (665 г.), наследниците му се разделят. Основният източник за тези събития – Теофан Изповедник, ясно казва, че първородният син на Кубрат, Батбаян пръв е изпитал хазарския удар. За третият син, Аспарух[767], е казано: „като преминал Днепър и Днестър, по-северно от Дунав, заел т.нар. Онглос[768] (Ὄγγλος), бидейки отпред блатисто, а от другите страни обградено като венец от реките, то давало голяма сигурност спрямо неприятеля”. Освен това византийските хронисти изрично посочват че названието е дадено на „техния (български) език”. Почти дословно, с незначителни нюанси, този текст е повторен от патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар. В „Ашхарацуйц” ясно се казва че Дунав образува 6 ръкава, които образуват езеро и остров наречен Пюки, или Певки в картите на Птолемей. На този остров живее Аспар-хрук, син на Хубраат[769]. И това е началото на нашата Дунавска или Балканска България…

---

765 Всички византийски хронисти, пишещи за Кубратовата смърт единодушно съобщват, че това е станало в „годините на Константин, който управлявал (умрял според Никифор) на Запад.” Общоприето е схващането, че въпросния Константин, всъщност е император Констанс II (641-668). През 664 г. той премества резиденцията си в гр. Сиракуза на о.Сицилия и започва да управлява империята оттам. Тук той е убит през 668 г. Годината 665, която според изчисленията от „Именника...” е първата на наследника на Кубрат, Безмер (Бозмихър), и се вмества във въпросния период, през който императорът е бил в Сицилия.

766 Заслугата за точното определяна на местоположението на Конската планина (Дзиакан/Суган) е на Петър Добрев.

767 името е изцяло от ирански, сарматски произход. Изказани са разл.хипотези за значението му. Според В.Абаев,трябва да се разгледа акто производно на името Аспар, от от ***(a)sparag –** настъпващ, завладяващ, успешен. В санскрит sparh, sprha, sphirás, spardh, авестийски spэгэd, spar, средноперсийски spur, пехлеви и съвр.персийски spur, spurdan, партянски `upaspar, гилянски ispurdan, ispur, исфахански espartan, separ, пущунски spārāl, шугнански sipŷrt, вахански ыspыrd, осетински æfsærst/æfsard – желая, заповядвам, управлявам, настъпвам, санскрит āspardh – боря се, āspar – печеля, изгода, пехлеви uspurrīg – пълен, обилен, авестийски spārādā, согдийски 'sp'rδt, хотаносакски spaltti, spalāri – усърдие. (Ch-DIV),(L-IAIL) В хетски ispar, isparra, авестийски sparêĝa, осетински spar означава настъпвам, завладявам. В пехлеви spar, spurdan – ограничавам, владея. тох.(б) spārto, spertte – успех. (DA-DT-b) Старостин посочва индоевропейската протоформа *(a)sparag-, *(a)sprāg-ph- стремеж, бяг, настъпление, натиск. (IEE) В.Абаев посочва съвр.осетинска фамилия Æfsærægtæ, произлизаща от името Æfsæræg (Æфсæрæг) което е съвр. форма на аланското Asparak, идентично с българското Аспарух, Исперих, и осетинското фамилно име Æfsærægontæ, производно на личното имяе Æfsærægon, съвр. форма на аланското Asparagan. В надпис от Накш-и Рустам (260-262 г.) на шахиншах Шапур I, се съобщава: в гръцки запис Аспорик, Аспориган (Ἀσπωρικ Ἀσπωριγαν), в средноперсийски запис Асп[урик], Асп[урик]ан (’sp[wrk] ’sp[wrk]’n), в партски запис Аспурик, Аспурикан (’spwrk ’spwrkn) с родово-фамилно окончание -ган. В бълг.вариант се използва язигския имеобразувателен суфикс –ih, аналог на сарматския -ag/æg. (BA-C-1,стр.483)

768 Въпреки това в литературата се е наложило мнението че названието отразява славянското „ъгъл”, ясно е казано че думата е българска, при това от алтайски прозиход. Интересен паралел представлява манджурски ongъolo – място оградено между две реки, меандър на река, залив, в орочки ono, орокски, нанайски ondo, улчийски ondžo – залив. (ССТМЯ-2,стр.21-22)

769 Формата **Хоуврат** е изписана и на пръстена от Перещепина.

***

Защо древните българи не могат да бъдат тюрки по произход? Както се вижда от прегледа на източниците, тяхната поява на историческата сцена е твърде ранна, с долна граница: I в.пр.н.е. – I в. и горна: 216 г. Техните вероятни предци в източните склонове на Тяншан (Имеон) напущат областта преди, или във II в пр.н.е. Когато Империята Хан се установява тук, открива едно сравнително малобройно население, което с люшка между Хсюнну и Хан, за да си осигури съществуването. В „Хоу Хан-шу" се казва че „Пулей първоначално е било голямо царство [близо до езерото Баркул], но когато западните райони са били завладени от Хсюнну, царят на Пулей обидил Шанюя. Разгневеният Шанюй нападнал Пулей и преселил на друго място повече от 6000 души от царството. Това място където те били заточени се нарича Аву (阿惡[770]), и се е намирало в десните [или западни] покрайнини на Хсюнну. Ето защо това царство се нарича Аву. На юг на растояние 90 дни езда с кон, се намира народа на Задно Чеши. Говори се, че [някои] от бедните, нещастни хора, избягали в планинските долини, където се заселили и създали царство [Пулей]". (HHSh) Или първото проникване на алтайскоезични племена в региона е сравнително късно, около II в.пр.н.е. – I в. В следващите векове, алтайският натиск се увеличава и в IV – V в. заварените европеидни племена вече усвояват древномонголски и алтайския „пратюркски" език. Този процес е завършен едва със създаването на Тюркския каганат след 555 г. и от името на управляващото племе – тюрки, се поставя началото на древнотюркската общност – смес от южни хсюнну, сянби, ухуани, и народите „теле" – езикови алтаизирани угри, източни иранци и тохари. Или разликата във времето и пространството е голяма, няма как древните българи на Вънд да участват в тези процеси. Те са били в Източна Европа векове преди да започне езиковата алтаизация на сродниците им останали в прародината си. При българите в Кавказ има и забележима вторична алтайска инфилтрация, но тя е късна, свързана с разселването на савирите и дошлите с тях племена, вероятно и част от хионитите, и това обяснява сближаването с чувашкия език, смятан за „езика" на волжките българи. Самите волжки българи се формират със значително савирско (вероятно и водещо) участие.

Така че т.нар. „хуно-тюркска теория" не е в състояние да обясни древнобългарската етногенеза и трябва да слезе от дневен ред, като изцяло погрешна, ненаучна и безвъзвратно остаряла, въпреки много силната инерция, която е набрала, избирателната незаинтересованост, робуването пред авторитетите на миналото, и солидния догматизъм характерен за академичните ни среди. (??!!)

Глава V. Генетика и история

В последните десетилетия на XX в. претърпява бурно развитие молекулярната генетика. Прилагането на нейните методи, довеждат до радикални промени в антропогенезисните схващания. Доказа се че носителя на човешката наследственост, молекулата ДНК (дезоксирибонуклеинова киселина) е надежден маркер за проследяване

[770] 阿, в древнокитайски до средновековния период ǽāj, съвр.ф-ми ē и ā, зн.: хълм, бряг, вторият знак 惡, в древнокитайски до среднов.период ǽāk, съвр.ф-ми è, ù, зн.: зло, престъпление, лош, отвратителен. В Ханското време се е произнасяло ǽājǽāk – Еяк, и може би отразява кетското название на Енисей – Хук, но твърде возможно просто да означава "лош хълм" предвид контекста – място на заточение.

на човешката еволюция. Проследяват се т.нар. мутации, измененията които настъпват в последователността на нуклеотидите[771] (градивните елементи) на ДНК молекулата, представляваща дълга двойна спирала. Тази верига е в силно нагъната форма и се намира в клетъчното ядро, където формира 23 двойки хромозоми[772], от които една двойка са т.нар. полови хромозоми, като две X-хромозоми определят женския пол, а двойката XY определя мъжкия пол, Y-хромозомата се предава само от баща на син[773].

Тези промени, наречени мутации, водят до изява на нови белези в човешките популации. В голяма част от случаите мутациите са негативно явление и при човека води до появата на т.нар. дегенеративни заболявания, които са наследствени, т.е. тези гени се предават в потомството (напр. Хореята на Хънгтинтон) или ненаследствени (Паркинсонизма, за който се предполага и генен дефект – мутация, Болестта на Алцхаймер, при която е доказана мутация и др.), случайно възникнал в дадения индивид, но не се предават в потомството му, които са предмет на медицинската генетика[774].

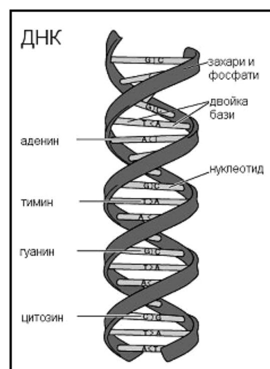

За нуждите на популационната генетика[775], най-удобни маркери за проследяването на разл. мутации, са т.нар. „митохондриална ДНК" и „Y-хромозомната ДНК". Първата се предава в поколенията единствено по женска линия, от майка на дъщеря. Мъжете също я наследяват от майките си, но не я предават в потомството. Митохондриите са структури, наречени „енергийни централи" на клетката. Те съдържат своя ДНК, независима от ядрената. При оплождането и формирането на новия зародиш, първоначално една клетка (нар. зигота), целия поддържащ вътреклетъчен апарат, вкл. и митохондриите се предоставят от майчиния организъм. Y-хромозомата е белег на мъжкия пол и се предава само от баща на син, женския организъм не я притежава. Така по тези две направления може да се проследят мутациите и да се съпостави еволюцията на мъжките и женските индивиди в една популация.

Съпоставката на молекулите ДНК, взети от съвременните церкопитекоиди и хоминиди (т.е. съвр. маймуни или примати), показват, че еволюционните пътища на тези групи са се разединили във времето преди 22 до 28 млн. години. Така палеонтологическите и молекулярните данни, взети заедно, позволяват да се види, че самостоятелната история на Hominoidea – група, в която влизат човека и човекоподобните маймуни (шимпанзе, горила, орангутан, гибон, сиаманг) – започва преди 25 млн. год. Сейриш и Уилсон (Sarish & Wilson 1967) доказват, че еволюционните пътища на нашите предци и предците на „близките родственици" – съвр. африкански човекоподобни маймуни, се разделят някъде в интервала от 8 до 4 млн. год. назад. Не е съвсем ясно, в каква последователност това е станало, но молекулярните данни показват че в начало от общия ствол, се е отделила линията на горилата, а след това, на шимпанзето. Съпоставката на ДНК между човека и шимпанзето показват че последният им общ прадед е живял в края на миоцена или началото на плиоцена, примерно преди 5,5 – 4 млн. год.

---

771 това са четири органични съединения (бази): аденин, гуанин, цитозин и урацил и тяхната последователност в молекулата на ДНК всъщност е материалният носител на наследствеността при живите организми.

772 букв.превод от гръцки „цветно телце" от χρῶμα – цвят и σῶμα – тяло.

773 полът на детето зависи изцяло от бащата, чийто сперматозоиди са два типа, половината са носители на X-хромозома и другата половина – на Y-хромозома. Яйцеклетките на майката съдържа само X-хромозоми.

774 занимава се с изучаването на възникването и унаследяването на дегенеративните заболявания.

775 занимава се с развитието и унаследяването на разл.белези в рамките на популацията.

В края на 80-те год. на XX в., вследствие на ДНК-проучванията, става популярна концепцията за „Едемската градина". Съгласно нея, цялото съвременно човечество произлиза от много ограничена група хоминиди, възникнали в Африка преди около 200 хил.год., като нов вид.

Преди 100 хил. год., малка ограничена част от тази популация мигрира от Африка в началото към Близкия Изток и другите райони на Стария Свят, измествайки местното, по-архаично в морфологическо отношение население (неандерталците). Генетиците, чиито изследвания на митохондриалната и Y-хромозомната ДНК, са в основата на концепцията, доказват че „разпространяващата се африканска популация измества местните не-африкански популации без каквото и да е кръстосване с тях" (Stoneking & Cann 1989). (АМ-МП)

По данни от геномните изследования, на съвр. хора, се установява че всички имаме обща „прамайка", от която произхождат всички познати линии мт-ДНК. Тази „митохондриална Ева", е живяла преди около 130 хил.год., в Южна Африка. Именно тук са заровени корените на човешкото филогенетическо дърво, възстановено от генетиците, по мт-ДНК. У африканските народи са открити най-древние мутации на Y-хромозомата. „Адам" е живял там където и „Ева", въпреки че датировката на неговото съществуване по Y-хромозомата е малко по-древна от тази на мт-ДНК. Статистическата грешка на метода достига 20-30%. „Ева" естествено не е била единствена жена в това време, и не се отличала от своите съвременнички по способностите си за размножаване. Просто мт-ДНК на нейните съвременнички са загубени, тъй като не всяка жена оставя потомство, или ако има само синове, то те не запазват майчината мт-ДНК в следващото поколение. Интересно е, че различията между популациите в разните региони на света по Y-хромозмата са няколко пъти по-изразени спрямо мт-ДНК. Обменът на генетичен материал по женска линия е по-интензивен, честоттата на женските миграции, е по-голяма от тази на мъжките миграции (Seielstad et al., 1998). Обясняват се с това, че за болшинството човешки общества е характерна патрилокалността. Обкновено жената се преселва да живее в дома на мъжа. Брачните миграции на жените са оставили по-значима следа на генетическата карта на човечеството. (СБ-ГВРЧ) Също в миналото, отвличането на жените на покорените, от победителите е било обичайно явление. Да си припомним за турските хареми, постоянно попълвани, от представителки на поробеното християнско население. Друг красноречив пример е избиването на жужаните от древните тюрки. Когато императорът на китайската д-ва Бей Ци (Běiqí) 北齊 (550 – 557 г.) предал на тюрките потърсилите при него спасение жужани, тюрките избили всички мъже, но жените пощадили и ги разделили помежду си.

Различни групи учени, изхождайки от оценката на генетическото разнообразие на съвремените човешки популации, стигат до извода, че през последния милион години, числеността на преките човешки предци се е колебаела от 40 до 100 хил. едновременно живущи индивиди. Наблюдава се рязко намаляване на тази численост в периода преди 130-150 хил.год., до 10 000 индивиди, т.е на 75-90%, от първоначлната популация е загинала, вероятно от природен катаклизъм, рязко влошаване на климата и съотв. е загубена значителна части генетическото разнообразие. Този период, се нарича от генетиците "преминаване на популацията през гърлото на бутилка" и се смята че точно тогава, от оцеляла група индивиди се появява Homo sapiens като биологически вид. Сравнителното изследване на мт-ДНК, на различни съвр. човешки популации, показва, че още до изхода от Африка, преди 60-70 хил.год. настъпва ново съкращение на числеността, далеч не толкава драстично. (СБ,ЭХ-ЭИГ)

В продължение на хилядолетия отделните човешки групи живеят изолирано една от друга, без никакъв контакт. Тук влиза в действие и друг процес, наречен от генетиците „генетичен дрейф”**.** Това представлява промяна в честотата на гените (алелите, изявените белези), която е случайна и няма приспособителен характер. Причините за явлението не са биологични, а стохастични (т.е. вероятностни). Колкото по-малка е популацията, толкова по-силно се проявява въздействието на генетичния дрейф. Когато популацията е съставена от малък брой индивиди, алелните честоти могат да се променят значително поради изцяло случайни причини. Поради това в малките популации може да се установи отклонение от очакваното разпределение, въпреки, че кръстосването е случайно и не действа отбор. Факторите на околната среда също са важни, но въобще не са толкова съществени, както смятаха привържениците на адаптационната теория на Ламарк и възприелата я от него марксистка школа[776]. По този начин възникват значителни различия в белезите на различните човешки групи, или казано с две думи, така възникват човешките раси и подраси, въз основа на географската изолираност за голям период от време, достатъчно дълъг, за да се закрепи промененият генотип.

Именно това и става в различните части на сушата, сред различните изолирани човешки популации, често поради неблагоприятните условия, числено намалявали до границата на изчезването. Преминаването през „гърлото на бутилката”, унищожава голяма част от предходния генофонд, отключват се случайни мутации, довеждащи до значително раздалечаване от изходния общ расов тип. Изявяват се гени, които в предходната популация са били слабо застъпени, но сега стават основни, защото се притежават в част от оцелелите индивиди. Типичен пример за промяната в генефонда, поради изолация, са изявата на различните генни мутации при изолирани популаци, което води до разпространението на някои наследствени болести. В еврейските популации е широко разпространено тежкото заболяване „амавротична идиотия на Тей-Сакс” изразяващо се във вродена слепота и умствена изостаналост, при белите австралийци е широко разпространена наследствената глаукома (очно заболяване), а при русите от Поволжието, често се среща наследствената болест фенилкетонория, свързана с биохимични нарушения на обмяната. Причината е че сред представители на изходните популации от предците, са присъствали индивиди с тези иначе редки „непълноценни” мутирали гени. А това води до трайното им закрепване в генофонда на поколенията.

Така се формират нови, несъществували до тогава белези, станали основа за развитие на различните раси. Междурасовите различия са напълно съвместими в рамките на вида Homo sapiens, т.е. индивидите от различните раси, могат свободно да се кръстосват помежду си и да имат плодовито потомство, увеличаващо генетичното разнообразие, или расите представляват подвидове в рамките на човешкия вид.

Проследяването на по-късно настъпили във времето, в рамките от десетки хил. до 1 – 2 хил. год., генетични мутации в Y-хромозомната и мт-ДНК, дават възможност на генетиците да проследяват миграциите на големи групи от хора, или да ни дадат известно осветляване на произхода на съвр.народи. Чрез изследването на хаплотиповоте на Y-хромозомната и мт-ДНК на групи от население в съотв. етнически общности, и народи, се определя съотв. сравнително постоянна комбинация от групи гени (хаплотипове) характерна за всеки народ или етническа общност.

Например генетиците решиха въпроса за заселването на Америка. Генетичните изследвания на Кавали-Сфорца показват че заселването е било 3-4 етапно, но като цяло

---

776 подобни механистични, тривиални обяснения са в съотв. с нивото на науката през XIX в.

предците на индианците могат да се сведат до една изходна популация. Тя е обитавала района на днешна Монголия и Северен Китай, преди около 22 хил.год. Изследването на Y-хромозомната ДНК (хаплогрупата Q), доказва че от всички народи в Централна Азия, най-голямо сходство се открива с кетите. (СЛ,ЭХ,ЕБ-ЭГН стр.15-16) Расово кетите притежават по-висок ръст, продълговати черепи, гърбав нос, имат по-смекчена монголоидност и приличат на северноамериканските индианци. Лингвистичните изследвания доказаха че езикът на част от северноамериканските индианци, групата „на-дене", обитаваща Канада, принадлежи към сино-кавказката езикова общност, част от която са и кетите.

Генетичните иследвания на населението от Тихоокеанските острови показва, че то е произлязло от малки групи палелолитни преселници, проникнали през различно време, от Югоизточна Азия.

Според генеалогичните си легенди, монголите са произлезли от три майки, от три рода. Генетичното изследване на монголската популация, показва че тя може да се раздели точно на три родствени групи.

Р.Мерит и сътр., установяват че жителите на Андаманските острови в Индийския океан, както и представителите на народа Кусунда в Непал, имат общи черти в езика (местоименната система), свързваща ги с жителита на Папуа-Нова Гвинея. С генетичното ДНК изследване се доказва, че те имат общи предци, вкл. и с аборигените от Австралия. Жителите на Андаманските острови, които расово са тъмнокожи австралоиди, подобни на ведийските племена в Южна Индия и Шри-Ланка, са потомци на древната палеолитна популация, дала началото на съвр. меланезийско население и австралийските аборигени, една от най-ранните миграции на Homo sapiens, след напускането на Африканската прародина. (MR-EHL)

Изучаването на мт-ДНК на жителите на Мадагаскар (Soodyall & al.1996), открива висока честота на специфична мутация, сходна с подобна при популациите от Полинезия. Островът е заселен сравнително късно, преди около 2000 год., както се вижда, първоначално от Полинезия, въпреки че Африка е много по-близко. (СЛ,ЭХ,ЕБ-ЭГН стр.17)

ДНК изследванията показват че двете основни групи население на Тихоокеанските острови, тъмнокожите меланезийци и по-светлокожите полинезийци, имат съвсем различен произход, като първите са свързани по-стара миграция от Индия, Индонезия, докато вторите са сходни с населението на Югоизточна Азия, вкл. и езиково. (СЛ,ЭХ,ЕБ-ЭГН стр.17)

Разбира се резулатите от генетичните изследвания са само допълнителен метод, който може да подкрепи или да постави въпросителни пред дадена историческа етногенезисна схема, но не и да се противоречи на историческите данни покрпени от изворови, археологически и пр. доказателства. И това е така защото човешките общности (племе, етнос, нация) са социални, а не биологични категории, т.е. една общност може да погълне и приобщи друга общност, носеща други гени, но техните потомци като съзнание, език и поведение, няма да се различават от останалите членове на общността, въпреки различния си генотип. Ето защо такива понятия като „тракийски", „турски", „прабългарски" и пр. гени, които се разпространиха в несериозни вестникарски публикации, са напълно погрешни.

Интересът към генетичните изследвания се породи и в България, но за разлика от други страни, у нас те са в самото начало. Цената на едно такова генетично изследване която е минимум около 100 $ (долара), не е по възможностите на обикновения българин и малцина могат да си го позволят. Въпреки това основно в интернет се появиха различни статии оповестяващи генетични изследвания на разл. групи от българи, и така се формира представата за съотношенията между различните хаплогрупи характерни за българския

народ, съотв. за Y-хромозомната и мт-ДНК. Не мога да знам до колко тези изследвания са статистически значими, но така или иначе те вече са в обръщение в научното пространство.

Разбира се относно темата на настоящия труд са необходими преди всичко изследвания на древнобългарски костен материал, от кости открити в българските езически погребения у нас и в земите на салтово-маяцката култура (около Азовско море, Северен Кавказ), както и във Волжка България, за да се създаде цялостна представа за характерните хаплогрупи за древнобългарската общност, и след това да бъде сравнен с хаплотиповете характерни за сарматите, древните тюрки и пр. древни народи с които в една или друга степен историята свързва българския произход. За съжаление такива изследвания не са правени и ще трябва да се задоволим с наличните данни, но това ограничава изчерпателността на изводите.

1). Y-хромозомна ДНК. Според данните публикувани от „Българският генетичен проект”[777], Y-хромозомния анализ, показва приблизително следната картина по честота на разпространение. Различните хаплогрупи са обозначени с латински букви:

- ✓ **хаплогрупа E** – от 19 до 21,5%, от които за подгрупа **E1b1b1a1** (M78- V12) – 10 %, **E1b1b1a2** (M78- V13) – 11,5 %, **E1b1b1c*** (M123*) – 0,5%.
- ✓ **хаплогрупа I** – от 17 до 22,6%, от които за подгрупа **I2a2** – 18 %, за **I1b1** – 3 %, за **I1a** – 0,5%, **I1b2a** – 0,1%
- ✓ **хаплогрупа J** – от 17 до 18,6 %, с подгрупи **J1** (M267) – 0,01%, **J2** (M172) – 16%, **J2b1***(M102*), наричана още по старата нуменклатура **J2e1** – 6,5%, **J2*** (M172*) – 4,3%, и останалите за **J2a1b*** (M67*) и **J2a1b1** (M92).
- ✓ **хаплогрупа R** с подгрупи **R1a1** – от 12 до 13,5 % и **R1b1b2** – около 12-13 %.
- ✓ **хаплогрупа G2** с подгрупа **G2a3b** – около 1-2 %.
- ✓ **хаплогрупа Q** – 0,02%.
- ✓ **хаплогрупа L** – 0,01%.
- ✓ **хаплогрупа H** – около 1 %.

Според изследване публикувано в 2008 г., въз основа на тестове върху 126 мъже, при българите съотношенията между хаплотиповете е следното[778]:

- ✓ **хаплогрупа E1b1b** (25 от 126) – 19,84%
- ✓ **хаплогрупа I1** (6 от 126) – 4,76%
- ✓ **хаплогрупа I2a** (16 от 126) – 12,69%
- ✓ **хаплогрупа I2b** (2 от 126) – 1,58%
- ✓ **хаплогрупа J2a** (20 от 126) – 15,87%
- ✓ **хаплогрупа J2b** (7 от 126) – 5,55%
- ✓ **хаплогрупа R1a** (22 от 126) – 17,46%
- ✓ **хаплогрупа R1b** (14 от 126) – 11,11%
- ✓ **хаплогрупа G2a** (6 от 126) – 4,76%
- ✓ **хаплогрупа Q** (4 от 126) – 3,17%
- ✓ **хаплогрупа H** (2 от 126) – 1,59%
- ✓ **хаплогрупа N** (0 от 126) – 0,00% (не се среща)
- ✓ **хаплогрупа T** (1 от 126) – 0,79%
- ✓ **хаплогрупа L** (1 от 126) – 0,79%

---

[777] Bulgarian DNA Project – Results. Family Tree DNA - Genealogy by Genetics, Ltd. World Headquarters: http://www.familytreedna.com/public/bulgariandna/default.aspx?section=results

[778] Молекулярная генеалогия. Дискуссии на тему ДНК-генеалогии. Дискуссии на тему Y-ДНК. География Y-хромосомы – Болгария: http://forum.molgen.org/index.php/topic,2049.0.html

Според данните изнесени във "Уикипедия" при българите има следните хаплогрупи: **R1b** – 17%, **R1a** – 14,7%, **E** – 20,7%, а "македонците": **R1b** – 5,1%, **R1a** –15,2%, **I** – 29,1%, **E** – 24,1%, **J** – 6,3%, или виждаме, че тази извадка изобщо не е екзактна и пълна като съдържание.

Също по-неточни са данните на Явор Шопов, направени по обзор на различни статии по въпроса[779]:

- ✓ **хаплогрупа R1b** (по старата класификация Hg1) – 17% (според Шопов, за българите тя не е информативна, което изобщо не е вярно!).
- ✓ **хаплогрупа R1a1** (Hg3) – 12% (според Шопов е "славянска" хаплогрупа, което не екзактно определение).
- ✓ **хаплогрупа I** (Hg2) – 42%.
- ✓ **хаплогрупа J** (Hg9) – 20-24 %, съотв. за подгрупите: хаплотип **J2*** (J-M172*) и **J2e1** (M102) не дава цифрови данни а споменава "че се срещат и при българите".
- ✓ **хаплогрупа E3b** (Hg21) – 17%.
- ✓ **хаплогрупа E3b1**-M78 – 21%.
- ✓ **хаплогрупа G** – 5,76 %.

Според публикация в проекта "European DNA pages" (Distribution of European Y-chromosome DNA (Y-DNA) haplogroups by country in percentage)[780], за България, Македония (българи по произход, независимо изкривеното национално съзнание) и Северна Гърция (където живее голяма популация от български произход в процес на гърцизация) са дадени следните резултати:

Y-хромозомни хаплотипове	България	БГ-ДНК-проект*	Македония	Сев.Гърция
I1	3,5%	3,65	10%	5,5%
I2* + I2a	22,5%	18%	18%	16%
I2b	2%	-	0%	1%
R1a	15%	12 – 13,5%	13,5%	18%
R1b	9,5%	12 – 13%	13,5%	13%
G	4%	1 – 2% (G2)	4%	4,5%
J2	15,5%	16%	12%	15%
J* + J1	2%	0,01%	0%	2,5%
E1b1b	22%	19 – 21%	23%	20,5%
T	0,5%	-	4%	4%
Q	0,5%	0,02%	0%	0%
N	0%	0%	0%	0%

(* дал съм данните за сравнение)

От тази сравнителна таблица се вижда че като цяло генетичните данни за представителите на българската популация, вкл. и тези с променено съзнание, съвпадат. Има и разлики но те трябва да се отдадат на статистическата грешка. Напр. за Македония е даден твърде висок процент за I1 – 10%, при условие че тази хаплогрупа е характерна изкл. за германските народи и не кореспондира с данните за съседните балкански народи

[779] Генетични изследвания за произхода на българите и близостта им с други народи. Я. Й. Шопов. Авангардни изследвания на древните българи, том - 1 (2), стр.3-47, (2007 г.): http://uni-sofia.academia.edu/YavorShopov/Papers/1297628/_._._._.1_2_.3-47_2007_
[780] http://www.eupedia.com/genetics/

(Албания – 2%, Центр.Гърция – 3,5%, Сърбия – 6,5%, но при власите-арумъни е 20,5%, т.е. по-високия резултат може да се дължи и на това, че в Македония живеят арумъни, още от времената на Първата Бълг.д-ва).

Според пуликация в “Bulgarian Genetics: Abstracts and Summaries”[781] Y-хромозомните хаплогрупи на българите са в следните съотношения:

- ✓ **хаплогрупа E1b1b** – 16%
- ✓ **хаплогрупа I1** – 3%
- ✓ **хаплогрупа I2a** – 20%
- ✓ **хаплогрупа I2b** – 1%
- ✓ **хаплогрупа J2 –** 20%
- ✓ **хаплогрупа R1a –** 18%
- ✓ **хаплогрупа R1b** – 18%
- ✓ **хаплогрупа G2a** – 1%
- ✓ **хаплогрупа Q** – 1%
- ✓ **хаплогрупа T** – 1%

Тук новото е, че и при българите хаплогрупите T и Q – по 1%, малко повече от данните в “Еупедия”, където са по 0,5%, R1a и R1b са по равно – 18%, малко по-висок от данните в “Еупедия” и “БГ-ДНК проект”, E1b1b – 16% е намален, останалите са приблизително еднакви.

Брой изследвани	Хаплогрупа	% от всички изследвани за България
19	E1b1b1	21,5
3	E1b1b1a2	3,4
4	G	4,5
3	G2a	3,4
1	G2a3b1	1,1
1	H	1,1
1	I1	1,1
1	I2b2	1,1
13	I2a	14,8
2	I2a2	2,3
2	J1	2,3
8	J2	9,1
1	J2a	1,1
1	J2a4	1,1
1	J2b	1,1
1	L	1,1
8	R1a1	9,1
2	R1a1a	2,3
4	R1b1a2	4,5
5 човека, самоопреде-лили се като бълг. турци	J1c3 R1a1 R1b1a2a – двама E1b1b1a2	1,1 1,1 2,3 1,1

Според доста подробно изследване, публикувано на 25 март 2011 г. в „Familydna.com” за България се дават следните резултата за Y-хромозомните хаплогрупи (таблица: ДК-ДНКБГ,стр.15-16)

781 http://www.khazaria.com/genetics/bulgarians.html

В известното изследване “Y-CHROMOSOMAL HAPLOGROUPS IN BULGARIANS”[782] (Y-хромозомните хаплогрупи при българите” на съвместен българо-италиански екип: Sena Karachanak, Simona Fornarino, Viola Grugni, Ornella Semino, Draga Toncheva, Angel Galabov, Boris Atanasov” от 22.12.2008 г., което се цитира като едно от най-меродавните, се дават следните данни, получени от 127 български мъже:

- ✓ **хаплогрупа E3b** – 19,7 % [**DE** 0.8%]
- ✓ **хаплогрупа I** – 27,5%
- ✓ **хаплогрупа J** – 18,1%
- ✓ **хаплогрупа R1a** – 17,3%
- ✓ **хаплогрупа R1b** – 11%
- ✓ **други** – 6,4% [**G** (M201) 1,6%, **H** 1,6%, **T**(M70) 0,8%]

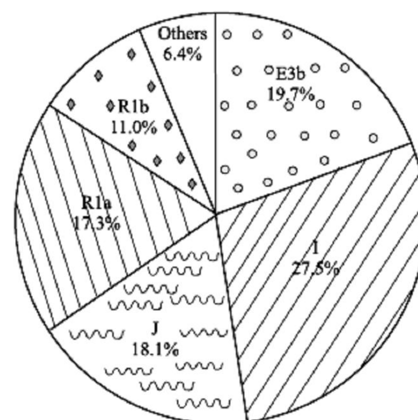

Fig. 2. Distribution of Y chromosome haplogroups in Bulgarians. Haplogroup designations correspond to those in [9]

Резултатите са напълно сходни с посочените по-горе, като са очертани само основните хаплогрупи, но липсва разделянето на подгрупи за различните хаплотипове. Изводът на авторите е, че петте хаплогрупи: E (M35), I (M170), J (M304), R (M17) и R (M269) (посочени също като: E3b, I, J, R1a и R1b съотв.) представляват 95% от общите генетични варианти на Y-хромозомната ДНК при българите.

А.Варзар (Молдова) публикува изследване на хаплогрупите при гагагузи (етнически българи) в проби от 89 мъже[783]:

- ✓ **хаплогрупа E1b1b1** (12/89) – 13,48%
- ✓ **хаплогрупа I2a** (18/89) – 20,22%
- ✓ **хаплогрупа I1** (4/89) – 4,49%
- ✓ **хаплогрупа I2b** (3/89) – 3,37%
- ✓ **хаплогрупа G** (2/89) – 2,25%
- ✓ **хаплогрупа J** (7/89) – 7,86%
- ✓ **хаплогрупа R1a** (17/89) – 19,10%
- ✓ **хаплогрупа R1b** (11/89) – 12,35%
- ✓ **Други** (3/89) – 3,37%

Македонската Академия на науките и изкуствата, публикува изследване “Y chromosome of ethnic groups in Macedonia”[784] на Y-хромозомната ДНК на 211 “македонци”, 111 албанци и 21 други – цигани, сърби и турци. За темата представлява интерес ДНК-резултатите за “македонците”, т.е. етническите българи:

- ✓ **хаплогрупа I2a** – 27.5%
- ✓ **хаплогрупа E1b1b1a** – 15,6%
- ✓ **хаплогрупа R1a1** – 14,2%
- ✓ **хаплогрупа R1b1** – 11,4%

---

[782] Доклади на БАН, том-62 №3 от 2009 г.: Y-CHROMOSOMAL HAPLOGROUPS IN BULGARIANS (pdf) или http://www.proceedings.bas.bg/PDF0/9_03-16.pdf
[783] данните са от форум: http://forum.molgen.org/index.php/topic,2049.0.html
[784] статията е взета от форум: http://www.forumbiodiversity.com/showthread.php/32062-Y-chromosome-of-ethnic-groups-in-Macedonia?s=1ba74271a7dbdec79f92508c56021848

Y-хром. хаплот.	България	БГ-ДНК-проект*	Македония	Хърватия	Босна и Херцегов.	Сърбия
I1	3,5%	3,65	10%	8%	2,5%	6%
I2* + I2a	22,5%	18%	18%	42%	50%	34,5%
I2b	2%	-	0%	1%	0,5%	0,5%
R1a	15%	12 – 13,5%	13,5%	29%	13,5%	15%
R1b	9,5%	12 – 13%	13,5%	8%	4%	7%
G	4%	1 – 2% (G2)	4%	1%	2%	1,5%
J2	15,5%	16%	12%	3,5%	6%	6,5%
J* + J1	2%	0,01%	0%	0%	1%	0,5%
E1b1b	22%	19 – 21%	23%	2,5%	14,5%	20,5%
T	0,5%	-	4%	0%	2,5%	3%
Q	0,5%	0,02%	0%	1%	0%	1%
N	0%	0%	0%	1,5%	0%	2%

При албанците в Македония: E1b1b1a – 28,8%, I2a – 1,8%, J2b2 – 13.5%, R1b1 – 18,0%, R1a1 – 12,6%. В смесената група: R1b1 – 23,8%, E1b1b1a, и H са по 14,3%, като хаплогрупа H е присъствала само при трима цигани, тя е специфична за циганите и нейният произход е свързан с дравидското население в Централна и Южна Индия.

В сравнение с "македонците" (27,5%) I2a при босненците е 52%, а при херцеговците – 64%, сред косовските албанци 2,7%, а при албанците от Албания – 17%.

Според единият от авторите д-р Златко Яковски: "Анализът на данните показва, че жителите на Македония са най-близко по своята ДНК с българите, след това със сърби, хървати и босненци, а косовските албанци имат най-малко прилики с другите".

Нека видим доколко сръби, хървати и босненици са близки с „македонците" т.е. с българите, според данните на „Европедия" (таблица). Още от пръв поглед се виждат съществени разлики. Значително по-високи са нивата на I2* + I2a при южните славяни, за разлика от българските популации където R1a и R1b са по-равно, при „южните славяни" ясно преобладава R1a, хаплогрупа G е почти два пъти по-висока в българските популации отколкото при южните славяни, J2 е два пъти по-голяма при българите отколкото при южните славяни, E1b1b при българите е с най-голяма разлика при сравнение с хърватите, а при сърбите е почти равна. При хърватите и сърбите се открива хаплогрупа N, характерна изкл. за урало-алтайските народи, докато при българите липсва напълно.

Същите закономерности приблизително се наблюдават при сравняването на хаплогрупите между българите и останалите славяни. Значителното превалиране на R1a при славянските народи, води до неправилното и определяне като „славянска", защото тя е типична за много неславянски, но индоевропейски народи. По-точно е да се каже, че тази хаплогрупа е типична за индоевропейците изобщо. При русите прави впечатление голямото присъствие на хаплогрупа N поради асимилирането на значително финско население от руските славяни.

Y-хром. хаплот.	България	БГ-ДНК-проект*	Македония	Чехия	Словакия	Словения	Полша	Русия	Украйна	Белорусия
I1	3,5%	3,65	10%	11%	6%	9,5%	6%	5%	3%	3%
I2* + I2a	22,5%	18%	18%	9%	10%	22%	9%	10,5%	21%	18%
I2b	2%	-	0%	4%	1%	2%	1%	0%	1%	1%
R1a	15%	12 – 13,5%	13,5%	34%	42%	34,5%	55%	46%	43%	49%
R1b	9,5%	12 – 13%	13,5%	22%	23%	23,5%	16%	6%	4%	10%
G	4%	1 – 2% (G2)	4%	5%	1%	1,5%	2%	1%	2,5%	0%
J2	15,5%	16%	12%	6%	4%	3%	2,5%	3%	6,5%	1,5%
J* + J1	2%	0,01%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	0,5%	0%
E1b1b	22%	19 – 21%	23%	6%	9%	3%	5%	2,5%	7%	9%
T	0,5%	-	4%	1%	1%	0%	0,5%	1,5%	2%	1,5%
Q	0,5%	0,02%	0%	1,5%	2,5%	0%	1%	1,5	4%	1%
N	0%	0%	0%	0,5%	0,5%	0%	1%	23%	5%	5%

Сравняването между българите и останалите славяни показва, че въпреки наличието на прилики, българите са почти еднакво отдалечени от тях. При сравняването със сърбите, с които има най-голямо известно сходство от останалите славяни, трябва да се има предвид и следния факт. Съвр. сръбска нация на практика е двукомпонентна, възникнала от западната шумадийска популация от същински сърби и източната моравска популация съставена от потомци на сърбизираните в последните 200 години българи от Поморавието и Източно Косово, които въпреки че днес са 100% сърби по съзнание, носят българските съотношения между хаплогрупите. Също трябва да се знае, че в средните векове, българската популация е достигала далеч по-западно, с Белград вкл., почти цяла Шумадия и Косово.

Всяка една хаплогрупа носи своята история и е характерна за дадена древна човешка популация. Именно това е в основата на връзката на генетиката с историята.

1. Хаплогрупа Е. Според авторите на „Y-CHROMOSOMAL HAPLOGROUPS IN BULGARIANS" (Sena Karachanak, Simona Fornarino, Viola Grugni, Ornella Semino, Draga Toncheva, Angel Galabov, Boris Atanasov), хаплогрупа Е (М35) (Е1b1b) се притежава от около една пета (19,7%) и по-древната изходна хаплогрупа DE се среща в 0,8% от изследваните българи. Днес генетиците приемат че Е (М35) (Е1b1b) и вариациите и`, произлиза от Източна Африка, преди около 13 – 14 000 години. Нейните представители са преживявали с лов, риболов и събирателство и са говорели на прахамито-семитски език. Предполага се че причината за

ПЪТЯТ НА ХАПЛОГРУПА Е

тяхната миграция е застудяването и засушаването на климата към началото на XI хил.пр.н.е. Предвижват се по долината на р.Нил. (К,Т-ПЧ,стр.275-277) После част от тях се установили в региона на Близкия Изток и Анадола. Там към IX хил.пр.н.е. възниква високоразвита земеделска цивилизация от градски тип, чиито следи се откриват в комплекса Чатал-хююк, Изт.Турция (6500-5690 г.пр.н.е.). Тя е наречена предноазиатски, най-древен център, където към IX – VIII хил.пр.н.е. възниква земеделието и скотовъдството. Този качествен скок е наречен „неолитна революция”.

Нейни представители са мигрирали през Балканите към Европа. По-голямата част от балканските варианти на хаплогрупа E (M35) принадлежи към подгрупата E (M78), която достига до Балканите и се разпространява в Европа през неолита. През този период процъфтява неолитната земеделска цивилизация около Черно море. Между V – IV хил.пр.н.е., земеделско-скотовъдната икономика обхваща Балканите, Подунавието и Трансилвания. Възникват ред раннонеолитни култури, от групата на рисуваната керамика, като Старчево, Кереш, Криш, Караново I, Винча, Варненския некропол и др. В средата на V хил.пр.н.е., след повишаването на нивото на Черно море и настъпването на т.нар. „Дарданов потоп”, част от западно-понтийските земеделци се разселват на запад от Средния Дунав, на териториите на съвр.Унгария, Чешка Моравия, Югозападна Словакия, Долна Австрия където възниква новата култура, на линейно-лентовата керамика, която се разпространява до Централна и Източна Европа, по хода на големите реки, от Маас (на запад) до Днестър (на изток), от Сава и Драва (на юг) до Одер (на север). Това разселение се осъществява на земи, заселени от местни ловци и събирачиы стоящи на мезолитен уровен в развитието си. Следи от стълкновения между ловците и земеделците не се откриват. Древните земеделци и ловците-събиратели принадлежат към различни антропологически типове. Носителите на културата на рисуваната керамика – тип Старчево или Кереш – са средиземноморци, докато местното мезолитно и протонеолитно население принадлежи към кроманьонския тип. Въз основа на тези данни, може да се счита, че компонента E (M35) в съвремения български генофонд е с праисторически произход.

Хаплогрупа E при българите е представена от **E1b1b1** (21,5%) **E1b1b1a2** (3,4%), при македонските българи **E1b1b1a** (15,6%). Според Бълг.генет.проект има **E1b1b1a1** (M78-V12) – 10 %, **E1b1b1a2** (M78-V13) – 11,5 %, **E1b1b1c*** (M123*) – 0,5%. В по-ранните изследвания е обозначавана като **E3b**. Или срещат се следните подварианти: **E1b1b1, E1b1b1a1, E1b1b1a2, E1b1b1c.** Представителите на E (M35) (E1b1b) са също създатели на древноегипетската цивилизация. Някъде преди около 12 хил.години, сред потомството на мъж от тази популация в Южен Египет, настъпва нова мутация която води до отделянето на клона E1b1b1a (M78). Родоначалникът на подтип E1b1b1a1 (M78-V12) се появява преди около 4300±700 години в Египет и потомците му достигат Южна Итлаия, Балканите, Мала Азия. Родоначалникат на E1b1b1a2 (M78-V13) според изчисленията се появява преди 3025±375 години. Най-голямата концентрация на тази подгрупа е сред албанците, македонските българи, босненци, хървати, гърци, в Южна Италия (Калабрия), областта Лика/Ликаония в Мала Азия. На Балканитите най-голямата концентрация на E1b1b1a2 (M78-V13) е сред ахейските гърци, косовските албаници (44% - 46%) и македонските арумъни (30%). Тук се намесва (при албанците и арумъните) изолацията и генетичния дрейф[785]. Според легендата царството Аргос в Древна Гърция е основано от египтенина

[785] High-Resolution Phylogenetic Analysis of Southeastern Europe Traces Major Episodes of Paternal Gene Flow Among Slavic Populations.: Marijana Pericic,1 Lovorka Barac, Lauc,1 Irena Martinovic, Klaric, Siiri Rootsi, Branka Janicijevic, Igor Rudan, Rifet Terzic, Ivanka Colak, Ante Kvesic, Dan Popovic, Anasijacki, Ibrahim Behluli,

Линкей, който със своите хора се заселва тук, и според генетическите изчесления това е станало между XVII и XV в.пр.н.е., защото общия прародител на балканският клон на E1b1b1a2 (M78-V13) е живял в XVI в.пр.н.е.

В Западните Балкани тази хаплогрупа е слабо разпространена – около 3% в Словения, Хърватия 6%, Босна и Херцеговина 7,9% (според Еупедия – 14%). И в същото време по-високия процент при „македонците” (23%), българите (22%) и сърбите (20,5%) показва че това древно население се е предвижвало повече към Централните и Източните Балкани, следвайки хода на големите реки (Вардар, Морава).

В Западна Мала Азия концентрацията е малка окло 3% и вероятно е резултат от гръцката (ахейска) колонизация. Сред българското население сравнително рядко се среща и подгрупата E1b1b1c (M123), нейната възраст е около 8 000 години, т.е. нейният родоначалник е живял в VI хил.пр.н.е. (К,Т-ПЧ,стр.281,287-289,295-296,301-304) Този хаплотип е наречен още „левантийски” тъй като е възникнал в района на съвр.Ливан, Палестина (Близкия Изток). От него произлиза единствено E1b1b1c1, и се свързва с потомците на ханаанците (предците на финикийците), арамеите, древните сирийци, древните евреи, хетите, хуритите. (ДНК-Г,стр.12) При хетите този хаплотип е придобит от завареното население – хати, които са говорели древен кавказки език. С хуритите е достигнал и в Кавказ, сред представителите на източнокавказките езици (напр. среща се в Азърбайджан, древната Кавказка Албания в 2,1%). Като антропология носителите на хаплогрупа E1b1b1c са представители на предноазиатския вариант на средиземноморската раса, характеризиращ се с черни коси, брахицефалия, по-изразено вторично и третично окосмяване на тялото и специф. форма на носа[786]. В заключение можем да кажем че че безспорно хаплогрупа Е принадлежи към завареното на Балканите, най-древно, предтракийско и прединдоевропейско население, и няма пряко отношение към произхода на древните българи.

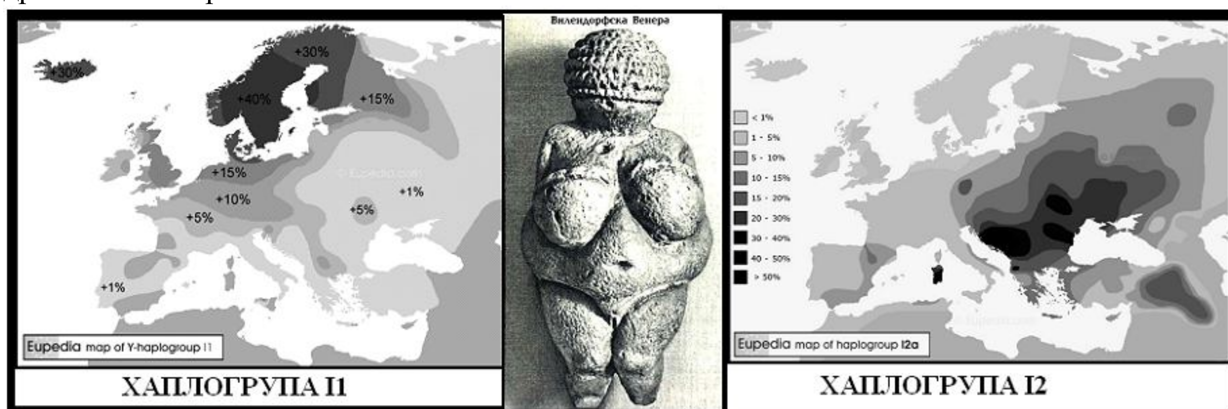

Хаплогрупа I при българите е представена от подгрупите **I1, I2a, I2a2, I2b2**. Присъствието и е значително, основно за сметка на I2 (I1b по по-старите класификации). Според авторите на „Y-CHROMOSOMAL HAPLOGROUPS IN BULGARIANS” хаплогрупа I представена в 27.5% от общия фонд на Y хромозома в българския генофонд. Тази хаплогрупа е широко разпространена в цяла Европа и Западна Азия: Анадола, Ливан, Близкия изток, Арабския п-в, Армения, Грузия, Персия. Предполага се, че тя произлиза от

Dobrivoje Đordjevic, Ljudmila Efremovska, Đordje D. Bajec, Branislav D. Stefanovic, Richard Villems, and Pavao Rudan: Downloaded from http://mbe.oxfordjournals.org/ by guest on September 9, 2012

[786] А.А. Алиев. Современные носители гаплогруппы E1b1b1c1 (M34) – потомки древних левантинцев. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 2, №2, 2010 год. ISSN: 1920-2997 http://ru.rjgg.org

неолитните европейците. Първоначалното и разпространение в Европа може да бъде свързано до голяма степен, с развитието на общоевропейската палеолитна Граветска култура[787]. Тя е създадена от кроманьонските ловци и събирачи проникнали в Европа от Близкия изток преди 28 000 год. Основният им поминък е бил ловът на мамути и други животни. Разселват се на изток и дават началото на Вилендорфо-Косетнковската култура. Най-източните им представители достигат до Байкал, и дават началото на културата Малта-Бурета. Те са създателите на прочутите Вилендорфски „Венери"[788] откривани от Западна Европа до Байкал и свързани с култа към плодородието и Богинята-майка. Хаплогрупа I се разпространява след последния ледников период в двата най-отдалечени региона на Европа: I1 – Скандинавия, Сев. Европа и I2 – Западните Балкани. На изток тя обхваща и Иранското плато до района на Пенджаб, което показва че нейните носители участват в индоевропейското (индо-иранско) разселване в Предна и Средна Азия. Авторите на статията (С.Карачанак и съавт.) предполагат, че носители на I са също кимерите, древните тохари, сарматите и затова смятат че тя може да се свърже с древните българи. Смятам че подобни изводи, са твърде фриволни и хаплогрупа I е с твърде древен произход.

Първият тип **I1**, при българите е представена от подгрупите **I1b1**, за **I1a** , **I1b2a**. Носителите на I са живели преди 28 000 – 21 000 години в Северна Европа. Смята се че първоначалните носители на тази група принадлежат към палеолитната култура на гърловидните съдове, съществувала 3100 и 2700 г.пр.н.е. в района около Балтийско море. Впоследствие те са асимилирани от прагерманската индоевропейска общност. Прародителят на съвр. носители на I1 е живял преди 3 – 4 хил.години (К,Т-ПЧ,стр.326-327) Днес носители на хаплогрупа I са ¼ от всички мъже в северозападна Европа. Подгрупа I1a (M253) е разпространена основно в Германия и Скандинавия, във Великобритания е 15%. Там основното представяне е на подгрупа I1c[789]. I1a е разпространен най-вече в Северна Европа, с най-високи честоти сред скандинавското население, където достига до 88% - 100% сред норвежките, шведските, и саамските (лапландски) M170 родове. I1a постепенно намалява своя градиент в посока от Скандинавия към Урал на изтоки и към Атлантическия океан на запад. Неговата I1a4 подгрупа е установено главно като единични наблюдения, разпръснати в Източна и Югоизточна Европа. Във Франция, I1a е също водеща хаплогрупа, представляваща 45% от мъжкото население. В Нормандия хаплогрупа I = 23,8%; Подгрупа I1a = 11,9%, в Южна Франция I = 15,8%; I1a = 5,3%, като се снижава в посока към Поатие и Лион I1a = 4,0%; 2,0%[790].

Така че при българите рядкото представяне на I1a може да се свърже най-вече с готските заселвания на Балканите.

Хаплогрупа I1b е разпространена предимно на Балканите и части от Източна Европа. I1b (M227) вероятно е възникнала преди 5 000 – 1 000 години. I1b2 (M26) е основно разпространена в Словения, Босна и Херцеговина, Хърватия. Тя достига най-високите си проценти в Хърватия (31%), Босна и Херцеговина (40%), Словения (20%) също наблюдавани високи стойности за чехите и словаците. В Западна Европа, I1b2 (M26) се

787 по името на пещерата Ла Гравет (фр. la Gravette) в департамента Дордон.

788 Статуики на женски торсове и фигури с хипертрофирани полови белези изобразяващи тялото на многораждалата жена и първоначалния култ към Богинята-майка.

789 T. Whit Athey, Kenneth Nordtvedt. Resolving the Placement of Haplogroup I-M223 in the Y-Chromosome Phylogenetic Tree. Journal of Genetic Genealogy 1:54-55, 2005: http://www.jogg.info/12/Athey.pdf

790 Phylogeography of Y-Chromosome Haplogroup I Reveals Distinct Domains of Prehistoric Gene Flow in Europe. Am J Hum Genet. 2004 July; 75(1): 128–137. Published online 2004 May 25. : http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1181996/

намира в много ниска честота (<5%), с изключение Сардиния (41%), Кастилия (19%), Беарн (8%), както и при баските (6%). Напр. при граничното със Словения италианско население, честотата рязко пада на 1%. Също в много малка честота се среща при албанците (вкл. и в Косово, Северозападна Македония) (1,5%) и при арумъните.

При румънците-молдовани са по-високи стойностите на I2a известна и като I1b1, при румънците е 26%, същото се отнася и за албанците където I2a е 12%.

Хаплогрупа I1b2 е разпространена само на изток от Адриатическо море, и концентрацията и рязко намалява към Източните Балканите и напълно отсъства от съседните популации на италианци, германци, французи и швейцарци. Предполага се че носителите на I1b са оцелели през ледниковия период изолирани в северозападните части на Балканите, и така са се разделили с представителите на I1a, които живеят в северните прибалтийски региони.

Различните изчисления показват че отделянето на I1b2 от общия клон I1b* е станало още преди ледниковия период.

На о-в Сардиния се откриват високи честоти I1b2, се обяснява със заселването на острова от Западните Балкани преди около 9000 години, и последвалата изолация довела до генетичен дрейф. Голямото разнообразие на хаплотиповете* I1b в Босна подкрепя мнението че там е „прародината" на тази група. След 2008 г. групата I1b, са преименувани на хаплогрупа I2, I2b. Свързва се с представителите на т.нар. динраска раса, чийто представители са илирийските (I1b2) и част от дако-тракийските племена (I1b1). Или при българите I1b/I2b е принадлежала на завареното тракийско население. Високата концентрация при босненции, хървати, словенци показва че славяните в Западните Балкани са асимилирали голям процент антично далматско и илирийско население, което е било приносителят на I1b2 (M26). Съответно това е още едно доказателство че албанците не са илирийци по произход, а гето-дарданци, тъй като при тях и румънците доминира I1b1 (или I2a).

Хаплогрупа J при българите е представена от двете подгрупи J1 (M267) около 5% и J2 (M172) около 15%. **Подгрупа J1** произлиза от Месопотамия, като първите и представители

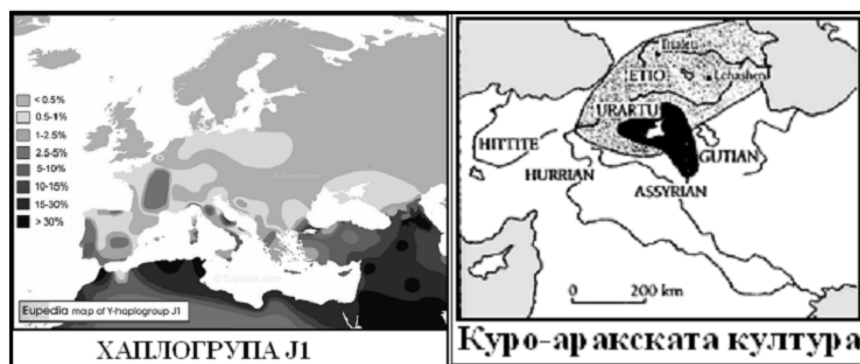

ХАПЛОГРУПА J1 | Куро-аракската култура

са живели преди около 19 000 години. (ДНК-Г,стр.14) Разпространена е била сред древното население на Източна Анатолия (Анадола), асирийците, западнокавказките народи (мегрели, абхази) и в Дагестан, среща се и при арменците. Кавказката подгрупа J1* (M267) е различна от семитската J1c3d. Най-голямата концентрация на семитския подтип е в Йемен (76%), Саудитска Арабия (64%), при палестинците (38,4 %), в Сирия (30 %) и Ливан (25 %). В Северна Африка, тя е разпространена изкл. сред арабското население. При евреите групата J1c се свързва с родовете на жреческата каста – коени.

При кавказките народи J1* е разпространена сред дагестанските народи – аварци (67 %), чамалали (67 %), лезгинив (58 %), даргинци (58 %). Смята се че в Кавказ е свързана с представителите на куро-аракската култура. Тя е съществувала през IV – III хил.пр.н.е.

Възниква след като население от Северна Месопотамия (Убейд-Урукската култура) се преселва на север към Кавказ, където се смесва частично с местното кроманьонско население. Впоследствие куро-аракските племена са асимилирани от хурито-урартските плмена които се спускат от Кавказ на юг към Месопотамия и Загроса.

Честотата на хаплогрупа J1 рязко намалява на границите на арабския свят и Дагестан, сравнително нисък е в съседните страни Иран (10,5 %) и Турция (9 %). В Югоизточна Европа е представена предимно групата J1b (M365,1), а J1c (семитската група, както видяхме се среща при единични лица – български турци). При българите тази хаплогрупа (5,1%, по уикипедия) явно е свързана с древни преселвания от Анатолия, но е възможно и част от нейните представители да са дошли от Кавказ, съвместно с древните българи. При осетинците е 1,3%. За сравнение: аварци 59,0%, даргинци 70,0%, кубачи 99,0%, кайтаки 85,0%, лезгинци 44,4%, адиги 11,9%[791], ингуши 2,8%, чеченци 16 – 25%, арменци 30%, азърбайджанци 15,2%.

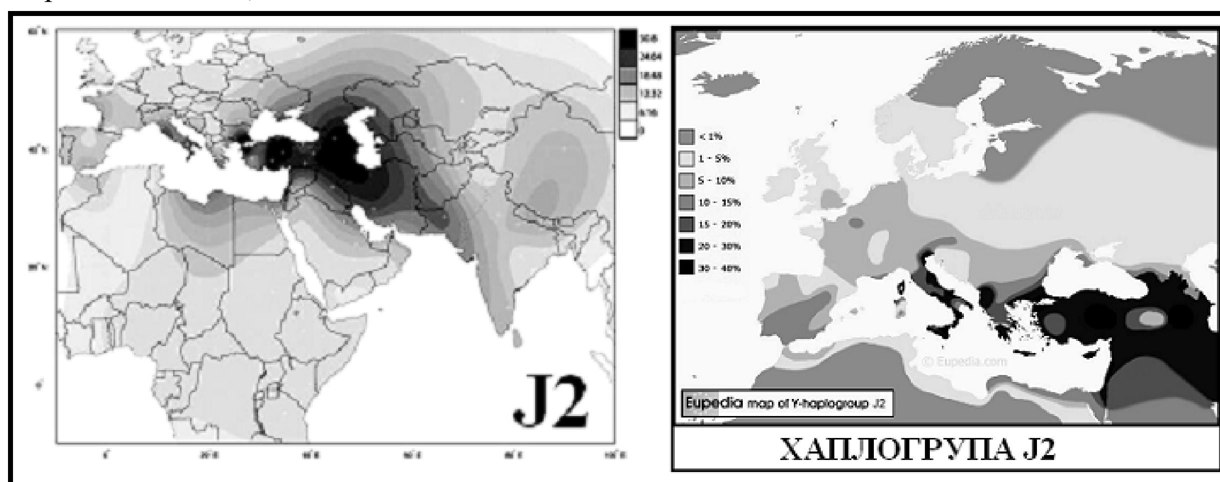

Хаплогрупа J2 (M172) при българите (15%) е три пъти повече представена от J1. Среща се в подгрупите **J2b1***(M102*), **J2a1b*** (M67*) и **J2a1b1** (M92), **J2a4**, според различните данни. Представителите на групата **J2** са се появили в Близкия Изток и Източна Анатолия преди около 19 000 години. С тях се свързва и една от най-старите уседнали земеделски култури в Леванта – Натуфийската култура, съществувала в периода 12 500 – 9 500 г.пр.н.е. Носителите на J2 участват във формирането на древното население на Асирия, о-в Крит (Минойската култура), Финикия, етруските (преди миграцията им в Италия). J2a2 (M67) и J2a2a (M92) е разпространена в съвр. Северозападна Турция и съвпада с района на Древна Троя (най-старите пластове са от 3000 г.пр.н.е.) и големите острови Хиос, Лемнос и Лесбос, предполага се че са свързани с това древно население. Високи честоти J2a2 има в Грузия (13,3 %), Северна Италия явно свързано с преселението на етруските (9,6 %), Ирак (6,3 %), Гърция (4,3 %), Испания (3,4 %), Турция (3 %) и Албания (3,6 %). Разпределението J2a2a*, показва явна връзка между Анатолия и Южна Италия. Тази подгрупа се открива и в Южен Кавказ (6,3 %), в и Индия (4,5 %). J2b (M102), показва разпространение предимно на Балканите, най-вече в района на съвр. Албания (на територията на Илирия и части от Тракия). В Косово J2b е около 17 %. В съседните региони се наблюдава понижение – Хърватия 6,2 %, Гръцка Македония 5,4 %. Според тези данни J2b се определя още като „прото-илиро-тракийски генетичен белег” което не е много екзактно. Географския произход

[791] при пълна липса у абхазци и шаспуги, което говори за по-различен поризход на адигите, явно свързано с Източен Кавказ. Адигите и абхазите говорят на много близки езици, обединени като абхазо-адигска група.

на J2b (M102) не е добре изяснен, но в своето изследване Cinnioglu (Чиниоглу) и съавт. (2004) открива един частичен максимум (4,7 %) в югоизточен Анадол по горното течение на Ефрат, където има следи и от неолитни земеделски поселения.

Честота на распространение на J2b: Албания (16.7 %), Сев. и Центр. Италия (9,6 %), Пакистан (7,9 %), Гърция (7 %), Кавказ (Балкария) (6,3 %), Хърватия (6,2 %), Сицилия (6 %), Непал (6 %), Егейска Македония (5,4 %), Сърбия (4,4 %), Индия (3,8 %), Русия (1,5 %, 3,8 %, Иран (2,6 %), Вардарска Македонии (2,5 %), Босна (2,4 %), Украйна (2,4 %), Тунис (1,4 %), Етиопия (1,3 %), Полша (1,2 %), Испания – в Андалузия (1,1 %).

В кастата на брахманите, която се смята за най-чиста расово и съотв. най-близка до древните индоарии, преобладава следните хаплотипове: R1a1 (68%), J2 (21%), H1 (16%), G2a 3,6%. При калашите, които са сравнително живеещ в изолация дардски народ, се срещат хаплотиповете L3a (22,7%), H1* (20,5%), R1a (18,2%), G (18,2%), J2 (9,1%)[792]. Това показва че носителите на J2 са значителен компонент и в индо-иранската общност. Хаплогрупа J2 (J2a, J2b), в наше време е преобладаваща (над 30%) в Западен Иран, присъства в Афганистан, както и при брахманите в Северозападной Индия и при калашите в Пакистан. Наличието на J2b у балкарците е интересно. Съвр. балкарци говорят на кипчакски език, донесен от кипчаки (кумани) заселили се в Кавказ по време на монголо-татарското нашествие, но те са се слели със завареното население, което е било осетинско. Самите пък осетини (аси) наследяват след VII в. Балкария от древните българи които идват на Балканите. Така че част от хаплотиповете на J2b са дошли с древните българи.

Пелазг (пеласт) по египетски барелеф.

Жрица от Крит (възстановка). Крито-минойска култура.

Според А.Кльосов хаплогрупата J2 идва на Балканите от Анатолия. Проследявайки заселването на Древна Гърция, той проследява няколко вълни. Първи идват пелазгите (края на IV – III хил.пр.н.е.), от Среднодунавската равнина, и се залват в континентална Гърция, Пелепонес (където са оставили името си) и островите. Те са носители на R1a и I2. Самото име пеласги също буди много спорове за своя произход и значение[793]. Самоназванието им е било blst – пеласти / пуласти, съотв. Пулусати / Пуластю, в древноегипетските надписи и в „Ригведа”. Вероятно произлиза от праиндоевроп. *plāt- широк, голям, в хетски palhi, лувийски palha, ликийски plŏqka, анатолийски *ploha, илирийски plo – силен, мощен, *plu – многоброен, тракийски pleist, фригийски *belo – сила, мощ, balaios, тох. bāl – голям, широк, силен, латински plebs – целия народ, всички, plures, plus – повече, много, polleo – силен, мощен. Най-близка е тракийската форма, вероятно пелазгите / пеласти са някакъв сроден на траките народ. Следвайки тази логика, логично е и траките да са били предимно с R1a хаплотип. Обособяването на групата R1b и културата на камбановидните съдове (2800 – 1900 г.пр.н.е), е по-късно от заселването на пеластите. Прототраките се свързват със сабатиновската култура (XVI – XIII в.пр.н.е.)

[792] А.А. Алиев, А.С. Смирнов. Y-гаплогруппы носителей арийского языка. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 2, №1, 2010 год. ISSN: 1920-2997: http://ru.rjgg.org

[793] Според древногръцките легенди то означава щъркели (от древногр. pelargos – щъркел), което трудно може да се приеме за истина. Формата Πελασγοί (Pelasgoí) отразявя много късна гръцка транскрипция.

съществувала в Северното Причерноморие, по поречието на р.Буг, или с белогредовската кулутура (XI – IX в.) съществувала между долните поречия на Днепър и Днестър.

В следващите векове в Гърция нахлуват от Мала Азия народите карийци, ахейци, йонийци. За карийците се знае че са говорили на език сроден с хетския, но в самото им формиране е участвал и солиден неиндоевропейски кавказки, вероятно и семитски пласт. Такива са и ахейците. Най-вероятно те също имат първоначално синокавказки корени, подобни на хатите. Интересно е че земите на протоабхазите се наричат Ашуя, а гръцките източници наричат по-късната територия на Колхида, още и Ахея!? Малоазиатската Ахея, в микенските текстове е наречена Ахайва, а в хетските Аххиява, със столица, гр. Миливанда (Милет), с които поддържали традиционно добри отношения. Известните ахейци, създават своя държава в западното анатолийско крайбрежие. Като добри мореплаватели, в следващите векове те овладяват Крит, Атика. (ОГ-Х) С тях в Гърция идват хаплогрупите J2, G2. (Т,К-ПЧ,стр.844-849) Последни от север идват дорийците, близки сродници на македониците, фригийците и с тях идва хаплогрупа R1b. Фригийците около 1200 г.пр.н.е. се заселват от Балканите (Сев. Македония и Сев. Албания) в Анатолия. С тях са се преселили и техните близки родственици – мизийците, за които Атеней[794] казва че произлизат от земите на Пеония (Сев. Македония). Една част от тях е заселила съвр. Северна България, а друга се е преселила в Северозападна Анатолия, където също има област Мизия. Названието Мушки (мизийци) се използва като синоним на фриги, респ. и днес арменците се наричат „со-мехи" от грузинските им съседи.

Двете хаплогрупи I и J имат общ произход и произлизат от **хаплогрупа IJ.** Тя днес не се среща, но последните и носители са живели преди 38,5 (30,5-46,2) хил.год. Тя е била типична за първите кроманьонци които преди около 40 000 години се заселват в Европа. Впоследствие носителите на подгрупа J са останали в Източен Анадол, Близкия Изток, Месопотамия, Задкавказието и участват във възникването на първата неолитна земеделска уседнала цивилизация. Техните родственици от подтип I се разселват в Европа и дават началото на Граветската и Вилендорфо-Костенковската култура, чието препитание се дължи изцяло на лова. Настъпването на ледниковия период е довело до „преминаването през гърлото на бутилката" и обособяване на два центъра: северен – I1a станал и основа на нордическия расов тип, и южен I1b, станала основа на динарската раса. Освен ледниковия период, друг фактор който е довел до разделянето на I1a и I1b е нашествието в Европа на носителите на хаплогрупа R1[795], като подгрупа R1a се установява основно в Източна Европа, а R1b – в Запдна Европа и прониква към Балканите. Характерна за хаплогрупата R1 е брахикранията, за разлика от долихокранните I.

Пров.Гансу и носителите на R1a1:1. Ту, 6. Югу, 11. Дунсян, 13. Баоан, 14. Салари.

Хаплогрупа R1 при българите е достатъчно добре представена, по различните данни около 30-40%, като почти по равно се разпределя между двете подгрупи R1a (M17) и R1b (M343), срещани в следните подтипове: R1a1, R1a1a (M56), R1b1a2, R1b1b2. R1a1a се проявява винаги чрез снип[796]-мутации M17 и M198, които винаги се появяват заедно при

---

[794] Ἀθήναιος Ναυκρατίτης (Атеней Навкратид) древногръцки по произход философ, граматик и ритор (оратор), живял през II – III в., в Алксандрия и Рим.
[795] S22 shared by Y-haplogroups I and J.: http://dienekes.blogspot.com/2005/12/s22-shared-by-y-haplogroups-i-and-j.html
[796] от англ. SNP – Single Nucleotide Polymorphism, т.е. трайна необратима мутация.

един и същ изследван мъж. R1a1a има 8 подгрупи, но тяхното честотно разпределение все още не е добре изследвано. R1a1a7 е разпространена най-много в Европа, основно в Източна Европа и се свързва със славяните. Слабо е представена в Турция (потомци на турцизирани славяни). R1a1a6 (M434) е открита в Пакистан сред народностите белуджи, макрани и синдхи и в Оман. Според Кльосов, R1a1 на Арабския п-в и Предна Азия (Анадола, Ирак Катар 6,9%, Сауд.Арабия 5,1%, Египет 3%, Ливан 2,5%, Йордания 1,4%) са потомци на хетите (хетската аристокрация която е била индоевропейска по произход, за разлика от обикновения народ – кавказоезичните хати). (К,Т-ПЧ,стр.526-527)

Хаплогрупата R възниква в Средна Азия (степния регион) преди 35 – 30 000 години, и се обособява от хаплогрупа P (заедно с N и Q) която възниква в Централна и Източна Азия. В Европа тази хаплогрупа P* (M173) се среща единствено на о-в Хвар в Адриатическо море и си смята че е донесена от аварите. Открива се и при чеченците в 0,16% и е свързана с асимилирани авари, уседнали в Кавказ[797]. Хаплогрупа P се среща при гуджарите, в Сев.Индия, и при американските индианци, което говори за нейната изкл. древност. Според Кльосов прародината на R е в Южен Сибир или равнините на Северен Китай (Нинся, Гансу, Юнан) тъй като сред някои китайски народности (Хуей / Huí 回 – 18%, Булан / Bùlǎng 布朗 – 25%, Дунсян / Dōngxiāng 東鄉 – 32%, Сала / Sǎlá или салари 撒拉 – 22%) е открита твърде древен субтип на R1a1 (R1a1b и R1a1c), при това съвместно с хаплотил P. Този древен субтип се открива и на Балканите при албанците, в Германия, Франция и Британия. (К,Т-ПЧ,стр.529,548,550-551) Възможно е носителите на R1a1 да са се появили в Сверен Китай в резултат на някоя древна нефиксирана от археолозите миграция. От друга страна местоположението на тези хаплотипове е изцяло в земята обитавана от древните арси-тохари (юечжите) което показва, че по-вероятно се касае за тяхно генетично наследство!

Почти едновременно (преди 25 000 год.) с обособяването на R става разделянето и на R1 клон който се преселва на запад и R2 клон чийто представители се предвижват на юг към Индия. Почти 90% от носителите на хаплогрупа R2 живеят в пределите на индийския субконтинет. От населението на Индия и Шри-Ланка, R2 притежават 10 – 15%. Най-много е представена в етническите групи: телугу (щат Андхра-Прадеш, 35 – 55%), западните бенгалци (23%), палани (14%). У населението на Пакистан R2 се среща около 7 – 8%.

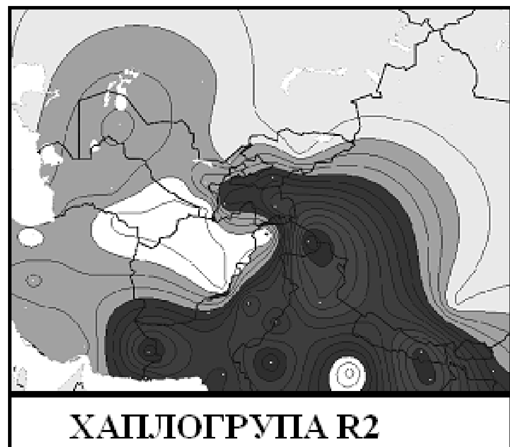
ХАПЛОГРУПА R2

Среща се и при циганите от групата синти около 53%, но извадката е от твърде малка бройка изследвани – 15 човека.

R2 се открива и в Средна Азия, при таджиките 6%, каракалпаките 6,8%, дунганите в Киргизия 5%, тюркмените 3,3%, узбеките 2,2%, казахите 1,9%.

При народите в Кавказ, R2 е проявена в достатъчно висока честота, при кюрдите в Грузия (44%), чеченците (15,8%), осетинците-алагирци (8%), балкарците (8%), азърбайджанците (3%), кумиките (2,6%), аварците (2,4%), арменците (2%), грузинците (1 – 6%), при горските евреи (16%), калмиките (15%). При турците се среща в 1% и между 1 – 3% при иранците.

[797] Baric et al (2003), Y chromosomal heritage of Croatian /,u/lications population and its island isolates, European Journal of Human Genetics 11, 535-542. http://evolutsioon.ebc.ee/publications/Barac2003.pdf

В арабският свят R2 се среща при арабите от ОАЕ (3,69%). При останалите араби, честотата и не превишава 1%. Хаплогрупа R2 се разделя на R2a1, R2a2, R2a3 подтипове. R2a2 е открита в Гърция и Армения. R2a1 е най-разпространения хаплотип и се среща в Южна Азия, Анадола, Арабския полуостров, Средна Азия. R2a3 се среща само в Кувейт и ОАЕ.

Хаплогрупа R2a е установена при 14% от народа бурушаски в Хиндокуш, които са представители на сино-кавказката езикова общност. Като цяло носителите на R2 са взели основно участие във формирането на дравидската общност.

Подгрупата R1a се обособява преди около 15 000 години и прониква към Европа на няколко вълни, като най-значителната е около IV – III хил.пр.н.е., от Поволжието и причерноморските степи. Те са праиндоевропейците и се свързват с т.нар. „курганна" култура, известна още като голямата ямна културно-историческа общност, простираща се от Южен Урал до Пруто-Днестърското междуречие. На север достига до Киев, на юг – до предгорията на Кавказ. Най-древните паметници са открити на Волга, Дон, в Калмикия и Урал. Наречена е още култура на степния бронз. Поселенията от най-ранния и етап лежат по крайбрежието на Волга, а в по-късните етапи се откриват само погребални комплекси, без постоянни селища. Това кара археолозите да мислят че ямниците са първите класически номади-скотовъдци. (ИТ-1,стр.49) Обособяват се няколко локални подварианта, единият от които е Долноднепърския, от който започва миграцията им към Долния Дунав и Панония.

Основното стопанство е подвижното скотовъдството от номадски тип, отглеждали са най-вече дребен рогат добитък, говеда и коне. Познавали са също отглеждането на пшеница, ечемик, грах, овес, което показва наличие на начални земеделски традиции. Отдавали са важно значение и на лова. Добре са познавали производството на мед и бронз. Подвижният характер на стопанството предопределя широкото използване на коня и колесния транспорт, който се смята за най-древен в Европа. Погребалният обред е свързан с полагане в странично положение в обикновени грунтови ями, без наличие на надгробни могили. Гробната яма се „прочиства" ритуално с огън, преди трупополагането. Именно ямниците са първите индоевропейци проникнали на Балканите и погълнали част от старите култури.

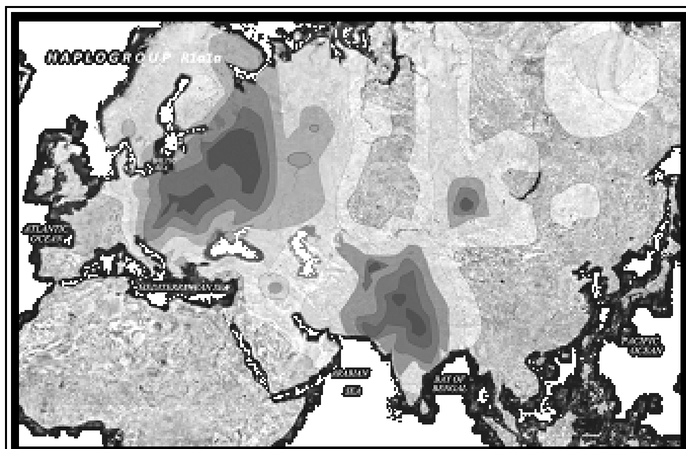

Разпространение на R1a1

В края на раннобронзовата епоха, сред ямната култура, в степната зона на Северозападното Причерноморие, проникват от североизток, племената на катакомбната култура. В стопанско отношение те са много сходни с ямниците. Единствени разлики се наблюдават в по-различния маниер на керамиката (яйцевидна със гребеновиден орнамент) и по-слабо застъпеното металопроизводство, както и по-широкото използване на художествено изработени каменни брадви. Различен е и погребалния обред, характеризиращ се със сложни гробни конструкции, тип катакомби. (ЛС-СЗПРБ) По Средното Поволжие възниква полатвкинската култура, която е от същата ямна общност. Полтавкинските племена асимилират носителите на катакомбната култура и прерастват в по-късните срубни племена, или протоскитите.

Мария Гимбутас, американска изследователка от балтийски произход, разграничава ясно три индоевропейски вълни, предвижвали се от изток на запад, към районите на неолитните земеделски култури:

1.вълна. В периода 4400-4300 г.пр.н.е., се наблюдава нашествие на население от Волжкокаспийските степи към Предкавказието и Долния Днепър, довело до формирането на смесената култура Средний Стог-2. Съгласно авторката, тази първа миграционна вълна е имала характер на масово военно нашествие с катастрофални последствия за раннoземедеските цивилизации, довело до пълно разоряване на културния кръг Гумелница-КарановоVI-Варна и съществено преобразуване на Кукутен-Триполската културата, продължила своето съществуване (Gimbutas 1994). Тогава се отделят прахетите, пратохарите и др. индоевропейски племена (пратурите), които след като разоряват Балканите се прехвърлят в Анатолия. Това и първото голямо разпространение на R1a1 в Източна Европа.

2.вълна. В периода 3500-3300 г.пр.н.е. пастирски племена, с курганен (надгробна могила) погребален обряд, мигрират най-вече към Кавказ. Възниква Куро-Аракската култура в Закавказието и Майкопската – в Северен Кавказ. Те са свързани с предците на съвр. абхазо-адигски и дагестански народи.

3.вълна. В периода 3100-2900 г.пр.н.е. носителите на ямната култура, извършват масова миграция довела до окончателното трансформиране на Карпато-Балканския район. Авторката смята че тази миграция има и по-западни отражения, съдейства за формиранета на културата на гърловидните съдове и културата на кълбовидните амфори, която се разделя на два клона — култура на камбановидните съдове (носители на R1b) и на шнуровата керамика (2300 г. пр.н.е.). Те по-късно осъществяват масирана инвазия от север в Кукутен-Триполския ареал, паралелно с идващите ямници от изток. С това завършва многовековния процес на индоевропеизация на Европейския континент (Gimbutas 1994). (ВД-ДЭЗМК) Тогава на Балканите от изток проникват траките (носители на R1a1), а от запад (Средния Дунав) предците на фриги, дардани, мизи, дорийци, древни македонци и др. (носителите на R1b). Напр. при албанците съотн. на R1a / R1b е съотв. 9 / 16, при арумъните е 10 / 21,5, а при арменците (потомцита на фригите) е 5 / 30.

R1a1 е разпространена в Северозападна Индия, Пакистан, Афганистан, Централна и Източна Европа: лужички сърби (63 %), поляци (ок. 56 %), руси (52 – 53 %), белоруси (52 %), украинци (54 %), литовци (45 %), латиши (41 %), татари (33 – 34 %), башкири (26 %), при башкирите в Саратовска и Самарска обл. до 48 %, в Индия и Средна Азия: в Гилгит и Балтистан (46%), в Пенджаб (47%), синдхи (46%), кастата на западнобенгалските брахмани (72%), таджиките в района на Худжанд (64 %), ишкашимци (68 %), пущуни (51,02 %), казахски кюрди (30%), хакаси (34%), казански татари (39%), алтайски тюрки (39%), узбеки (17,65%), хазарейци (6,67%). Умерено е разпространена в скандинавските страни: Исландия (23 %), Швеция (18 – 19 %), Норвегия (ок. 27 %), в Иран (от 4 до 25 %?), в България е разпространена около 15 – 17%. Скандинавският клон на R1a1 е известен още като младши клон и не се среща при славянските народи и изобщо на изток.

По-ново проучване (Grugni et al. 2012) е установило R1a1a, сред кюрдските проби, взети в провинция Кюрдистан в западната част на Иран (20,3%), в Сев. Иран, пров. Мазандеран (9,7%), провинция Фарс, родината на персите (4,5%), перси в Язд (12,8%) сред персите-зороастрийци в Язд (17,6%), Исфахан (18,2%), Хорасан (20,3%), афро-иранци (16,7%), етн. група чешми (18,4%), бандари в пров. Хормозган (21,4%), белуджи в Систан и Белуджистан (25%). Установено е че съчетанието между хаплогрупите R1a1, J2 и G2a се срещат при всички съвр. индоерийски народи. Съвременото разпространение на

хаплогрупите в Средния Изток показва, че градиента на хаплогрупа R1a1, започва с ниски проценти в Западен Иран (5%) и плавно се увеличива почти до 60% в Пакистан и Северна Индия, присъства в най-различни етнически групи. В това отношение може да се мисли, че на територията на Афганистан или Пакистан във II хил.пр.н.е. носителите на арийските диалекти са взаимодействали с местно население, притежаващо в Y-хромозомата си хаплогрупа R1a1[798]. Кое ще е това население? Възможно е именно това да са пратохарите, озовали се в Средна Азия, поне хилядолетие преди индоарийте. Генетичните изследвания на мумиите от Сяохе показват че R1a1 е широко разпространено при всички изследвани мъже от това древно население[799]. В публикувани изследвания на костен материал от погребения на представители на андроновската култура, от 10 скелета, 9 са показали хаплотип R1a1 (идентични с европейските и индо-арийските) и 1 е бил с хаплотип С. (К,Т-ПЧ,стр.554-555)

Според А.А.Алиев, А.С.Смирнов ареалът на първоначално разпространение на праарийския език вероятно е обхващала северната част на Иранското плато, където праарийските племена се заселват в първата половина на III хил.пр.н.е. и археологическата им изява е североиранската култура Хисар, съществувала през VI – III хил.пр.н.е. Оттук през земите на Афганистан праарийте са продължили на изток до Хиндукуш. По време на тази миграция през Северозападен Ирана и Средния Изток, праарийския език се е наложил над местния маргиански субстрат, в резултат на това е възникнал арийския език, а в културата на арийте проникват цял пласт нови елементи. В един следващ период (края на II хил.пр.н.е.) арийските племена преминават през Памир и Хиндукуш, където се отделят дардските, нуристанските и индоарийските езици. Вероятно тогава носителите на минтанийския език са се предвижили на запад до Предна Азия. По същия начин се разделят и носителите на етнонима бахтиари. Една част остава в Средна Азия за да даде името на историческата област Бактрия (Бахди), а другата се установява в западните части на Иранското плато, като съседи на кюрдите.

И.Рожански прави интересно изследване на за вероятните генетични наследници на древните кимерийци/кимври, които се заселват в Южен Ютланд и Британия (вж. „Фир Болг”) и установява че това са носителите на скандинавските „младши” хаплотиповете R1a1 и Q1a3. Хаплогрупа Q (която се среща и при българите) е със сибирски произход[800]. Това също доказва че кимерийците са се формирали от индоевропейци дошли от Централна Азия и Южен Сибир, в Европа през VIII – VII в.пр.н.е. С тях е дошъл и скандинавският R1a1, като според Рожански общият им прародител е живял преди около 5 000 години, т.е. III хил.пр.н.е. Оттогава IV – III хил.пр.н.е. са и първите индоевропейски култури в Южен Сибир (афанасиевска и окуневска). Рожански и Кльосов посочват и още един твърде интересен факт.

Откритите при киргизите хаплотипове R1a1 са максимално сходни със скандинавска R1a1.[801] В скандинавската R1a1 се откриват две мутации, едната е тази възникнала преди

[798] А.А. Алиев, А.С. Смирнов. Y-гаплогруппы носителей арийского языка. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 2, №1, 2010 год ISSN: 1920-2997 http://ru.rjgg.org

[799] вж. Table 3 Analysis strategy of the samples в статията Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the early Bronze Age. Chunxiang Li et al. BMC Biology 2010, 8:15 http://www.biomedcentral.com/1741-7007/8/15

[800] И. Рожанский. Загадка кимвров. Опыт историко-генеалогического расследования.: http://rugiland.narod2.ru/evropeiskii_genofond/zagadka_kimvrov_opit_istoriko-genealogicheskogo_rassledovaniya/ и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Rozanskij_Kimvry.pdf

[801] И. Рожанский и А. Клёсов. Миграции из южной Сибири и Средней Азии в северную Европу с точки зрения ДНК-генеалогии. Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии Том 3, № 1 2010 январь. Российская Академия ДНК-генеалогии.: http://aklyosov.home.comcast.net/~aklyosov/3_1_2010.pdf

5 000 год. (чийто приносители са кимврите/кимерийци), а втората е с възраст 2175±250 год. т.е. възникнала е в историческо време III – II в.пр.н.е. Кльосов я свързва със сарматските племена и легендите за Один. (К,Т-ПЧ,стр.584-586) Около II – I в.пр.н.е. или малко по-късно, група сарматски племена (според Кльосов те са три, тъй като в тази група се наблюдавали 3 близки разновидности на алелите) проникват на северозапад в германския свят. С долна граница от началото на III в., сред археологическите находки в скандинавските блата, се срещат предмети на въоръжението с източен произход. Не са много но представляват сериозен интерес. Най-значетелните предмети от източен произход са т.нар.магически „подвески” – халки, обеци – открити в блатата до Торсберг/Thorstoerg, Скедемоссе/Skedemosse и Вимозе/Vimose. Тук има и голямо количество оръжия – мечове, щитове, копия, а също и лични вещи. В Илдеруп, където е намерена най-голямата находка от този тип, са открити около 15 000 предмета. Те са попаднали тук в хода на четири жертвоприношения, извършени между 200 и 400 г. от н.е. Наличието на известно количество сарматско (аланско) въоръжение показва съществуването на контакти между скандинавската и сарматската военна знатна прослойка. Най-вероятно тези контакти са започнали от Карпатския бассейн, където усядат язигите, роксоланите, по-късно др.сармати (лимиганти, армадаранти) и алани, като началото е по време на Маркоманнските войни. (МП) И един от най-важните факти които потвърждават тази алано-скандинавска миграция е че в Норвегия, Согне-фиорд, Ханс Гюнтер, описва по-особена етническа група норвежци, отличаващи се с по-тъмни коси, мезо- и брахикранен тип, смятащи се за далечни потомци, на хора дошли от Кавказ. (АШ-НЯК)

Също Кльосов сравяна хаплогрупите R1a1 при индийците и славяните и установява че те са практически еднакви. Това изяснява до голяма степен произхода на славяните. Езиково те се отнасят към голямото балто-славянско семейство и се предполага, че балтите и славяните имат общ произход. Но сравняването на хаплогрупите при съвр.балтийски народи литовци и латвийци показва, че те са по-отдалечени от славянските народи[802], отколкото напр. от естонците – народ езиково идентичен с фините, тъй като разликите между финския и естонския са толкова малки че естонският може да се приеме за фински диалект. (таблицата е по „Еупедия”)

страна	I1	I2* + I2a	I2b	R1a	R1b	G	J2	J* + J1	E1b1b	T	Q	N
Латвия	6	1	1	40	12	0	0.5	0	0.5	0.5	0.5	38
Литва	6	6	1	38	5	0	0	0	1	0.5	0.5	42
Полша	6	9	1	55	16	2	2.5	1	5	0.5	1	1
Белорусия	3	18	1	49	10	0	1.5	0	9	1.5	1	5
Русия	5	10.5	0	46	6	1	3	0	2.5	1.5	1.5	23
Естония	15	3	0.5	32	8	0	1	0	2.5	3.5	0.5	34
Финландия	28	0	1	7.5	3.5	0	0	0	1	0	0.5	58.5

Славяните археологически принадлежат към древната „култура на щриховата керамаки” чийто най-древни следи са още от VII в.пр.н.е. (Й.Вернер, М.Щукин). Това население е било сродно най-вече с по-старата ямна култура, свързвана с праиндоариите, но не е мигрирало на изток, а е предпочело северозападната посока. Тук попада в балтийско

[802] The place of the population of Lithuania between Northern and Eastern Europe: Y chromosome analysis I. Uktverytė et al. An abstract on Lithuanian Y-chromosomes http://dienekes.blogspot.com

обкръжение което се отразява но по-нататъчното развитие на езика му. Въпреки това е заемало сравнително обособено място в югозападния ареал на балтската общност и когато през III – II в., готите започват придвижването си на юг, те откъсват праславяните от останалите балти, което спомага за по-бързото им обособяване като отделна езикова общност, за да излязат на историческата сцена в V – VI в. За пръв път са фиксирани от Птолемей (II в.) по горното течение на р.Днепър, който ги обозначава като „ставани". Информацията за тях е получил от сарматоезичен информатор[803], тъй като **ставани** се явява точен и буквален сарматски превод на славяни, славещи, говорещи „словящи" на един език, респ. слово-слава / възхвалявам-говоря. (МЩ-РС)

Както се вижда при съвр.българи хаплотип R1a1 е дошал както от славяните, така и от траките, също и от древните българи, така че е неоснователно тази група да се определя единствено като „славянска".

Хаплогрупа R1b при българите е представена в 15 – 17%, по равно с R1a. Присъства в следните подтипове: **R1b1b2, R1b1a2,** (**R1b1a2a** при бълг.турци). Основното и разпространение е в Западна Европа, в страните където някога е живяло древно келтско население. Сравнително добре е представена на Балканите. Нейният произход е предмет на спорове. Но днес се знае, че основният западноевропейски клон R-P312/S116 е възникнал някъде около 3 500 или 3 000 г.пр.н.е., следователно, най-стария общ прародител на тази линия е живял преди 5000 – 5500 год. по поречието на Долния Дунав или в северночерномориските степи, т.е. възрастта на тази група е твърде млада, за да се мисли, че е с палеолитен произход. Днес се отхвърля хипотезата на Брайън Сакс и Стивън Опенхаймър, които свързваха R1b с доиндоевропейското население на Европа и конкретно с предците на съвр.баски, където този хаплотип е разпространен. Но при тях той е внесен от индоевропейците (вероятно келтите, или келтиберите). Разделянето на R1 на R1a и R1b вероятно е станало в Източна Европа, като R1a са били предимно с по-северна локализация, а R1b – с по-южна. Последните разрушават неолитните земеделски култури (носителите на E, I, J) по Долния Дунав (кръга Триполе-Кокутен-Винча) и проникват в Западна Европа където смесвайки се със завареното население формират културата на камбановидните съдове (или чаши) (англ. Beaker culture), съществувала в периода около 2800 – 1900 г.пр.н.е.). Съдовете са се използвали както в бита така и за погребални урни. Тази култура е владеела добре получаването и обработката на медта и бронза. Свързва се с предците на келтите, италиките. Антропологично R1b са брахикранни европеиди.

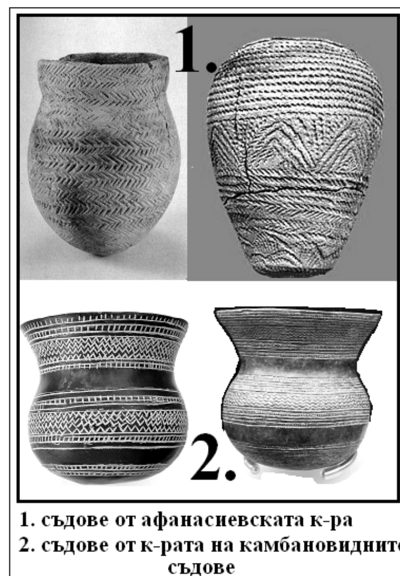

1. съдове от афанасиевската к-ра
2. съдове от к-рата на камбановидните съдове

Освен в Западна Европа R1b се среща на Балканите при потомците на старото гето-дарданско население (албанците и румънците),

[803] сармато-аланското staw означава славя, възхвалявам, в осет.иронски stauын – възхвалявам, дигорски istъunæ – да направя добро, stujrade - слава, æstaun – възхвалявам, в санскрит stāu, авестийски stau, хотаносакски stav, ваханскиstōw, сангличи stāu, персийски sitāu, пехлеви stūtan, партянски stāw – славя, възхвалявам. (BA-C-3,стр.145-146) **Ставани** се явява директен превод на етнонима „славяни" и директно показва значението на думата – славещи, словящи (на едни език). Оттук всички останали отнасяния към sklavus – роб и пр. са неверни и безоснователни!

южнославянските народи, вкл. и българите, сред арменците, както и сред населението на Мала Азия. В този аспект особено интересна хипотеза за миграциите на фригите (праарменците) има Л.Н.Клейн. Според руския археолог прародината на фригите е Среднодунавската равнина, където техните предци формират археологичната култура на „полетата с погребалните урни” (която е наследник на културата на камбановидните съдове). Именно с тях се разпространява обичаят на трупоизгаряне. Изследвайки индийските предания, той стига до извода, че митичните „бхригу” от които произлизат брамините и които са първоизточника на този погребален обред в Индия, са всъщност част от тази прадревна общност. Едната част от тях се заселват на Балканите, по-късно и в Анатолия, а другата съвместно с индоариите прониква в п-в Хиндустан. Вероятна такава връзка има и между дардите и дарданите? При фригите/бриги е съществувала легенда за техния прародител Пелопс, който се е зеселил и в Гърция, оставяйки името си на едноименния полуостров. Клейн предполага че хронологичната рамка на тези древни миграции са XVI – XII в.пр.н.е. Същият автор предполага че прототраките, протохетите и протоелините образуват древна индоевропейска общност, отговаряща на археологичната баденска култура, като протоелините са били в най-близко съседство с протоиндоариите, т.е. най-източно локализирани. Баденската култура (3600 – 2800 г.пр.н.) е една от първине индоевропейски култури в Централна Европа. Тя обхваща земите на Чешка Моравия, Унгария, Словакия, Западна Румъния и Източно Австрия. Носи името си от селището Баден до Виена. Произлиза от представители на културата Черна-вода, мигрирали на запад и смесили се със завареното население. А самата култура Черна-вода (бивш бълг.град в Сев.Добруджа, сега в Румъния), е наследник на културата Средний Стог и е етап от миграцията на индоевропейците на запад.

В резултат на няклокократни миграции протоелините се заселват в най-южните части на Балканския п-в, асимилирайки местното доиндоевропейско земеделско население, паралелно с тях протохетите (заедно с пратохарите и др. сродни народи: лулахи, тури), проникват в дълбочината на Анатолия. Преди тях пелазгите достигат до най-южните части на съвр. Гърция, Крит, и поставят основите на Микенската култура. Последни фригите и дарданите проникват към Анатолия където дават началото на Троя, смесвайки се с остатъците от пратохаро-туранската група (тевкри/тукри и туруши), и протоарменската общност, а в Континетална Гърция идват дорийците, близки родственици на древните македонци. (ЛК-ДМПИ) Или движението на R1b е вървяло от Средна Европа през Балканите към Анадола, което обяснява и срещането на тази хаплогрупа на Балканите (подтип R1b1b2, който се среща и при българите).

Страна / хаплогрупа	R1a	R1b
България	15	9.5
Македония	13.5	13.5
Сърбия	15	7
Сев.Гърция	18	13
Центр.Гърция	11	11.5
Южна Гърция	10.5	20.5
Крит	9	15
Кипър	3	9
Румъния	18	16
Власи-арумъни	10	21.5
Армения	5	30
Кюрдистан (Сев.Ирак)	11.5	17
Турция (Анадола)	7.5	16

Таблицата (по Еупедия) дава разпределението на двете хаплогрупи R1a и R1b. При българите и македонците (българи по произход) двата подтипа са равни (вълр. дадените 9,5%, други изследвания са показали че съотн. е 1/1 както при македонските българи), при сърбите R1a е два пъти повече от R1b, в Сев. Гърция превалира R1a, в центр. част на страната съотн. се изравняват и в южната част (Същинска Гърция) R1b е два пъти повече от R1a, аналогично на големите гръцки острови Крит и Кипър R1b рязко преобладава. Наличието на R1b1b2 в Гърция може да се дължи на нахлуването на дорийските племена (родственици на древните фриги/бриги и македонците) станало около XII в.пр.н.е. Интерес представлява и високата разпространеност на R1b1b2

сред айсорите (асирийските християни) достигаща до 40%, на второ място е J (11%), останалите са по-малко от 10%, което вероятно се дължи или на древни инкорпорирани и асимилирани индоевропейски групи, или на „преминаване през гърлото на бутилката" тъй като този малък народ е претърпял много изтребления от съседните мюсюлмани (турци, кюрди, перси).

При румънците R1a е с лек превес, но при по-чистите в етн. отношение арумъни R1b е два пъти повече. В Армения R1b рязко преобладава (подтип R1b1b2a), в Анадола е Иракски Кюрдистан R1b има сходни стойности и преобладава над R1a. Това разпределение потвърждава хипотезата на Клейн и показва, че не само фригите, но и гето-даданите са принадлежали към R1b. При пущуните в Южен Афганистан R1b1b2 се среща в 0,6%[804] (в Северен Афганистан липсва) и може да се свърже с гръко-македонското владичество в Бактрия.

Другият подтип характерен за българите е R1b1a. При арменците той липсва[805]. На Балканите R1b1a2 (M269) е фиксиран в най-висока честота в Централните Балкани най-вече в Косово 7,9%, Македония 5,1% и Сърбия 4,4% (по данни на Еупедия), България (ДК-ДНКБГ,стр.15-16) И в същото време R1b1a е добре представен в Средна Азия, Южното Поволжие, при някои тюркси народи, в Северен Китай, Индия. Но тук става дума и за по-различния подтип R1b1a1 (M73). При башкирите около Перм е 84,0%. Също при башкирите R1b1a2 (M269) се среща от 0,18 до 0,81%, при узбеките (4,17%), киргизи (1,27%), таджики (4,17%) и не е открита при казахите. (АЛ-СГСБ)

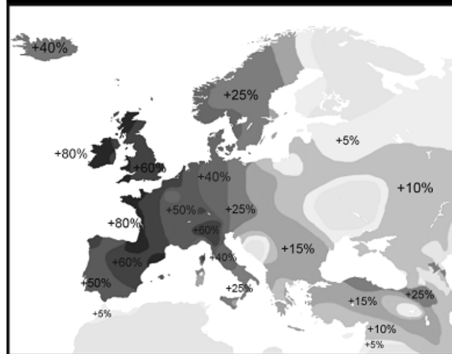

Културата на камбановидните съдове и хаплогрупа R1b

Като цяло хаплогрупа R1b1 се среща при башкирите 47%, тюркмените 37%, узбеките 10%, уйгурите 8 – 19%, казахите 6%, татарите 6 – 9%, чувашите 12%, мордва 13%, коми 16%, ханти 19%, удмурти 9%, марийци 5%, руси 5%. В Пакистан е представена в 6,8%, Иран 6,5%, в Индия едва 0,55%. В Кавказ R1b1a2 (M269), при осетинците е в доста високите 43%, грузинци 10%, кумики 20%, лезгинци 21,5%, азърбайджанци 11%, чеченци и даргинци по 2%, адиги 2,5%.

Също интересно високи стойности има в Йордания 18%, Сирия 13,5%, Палестина 8,5%, Ливан 8%, Турски Кюрдистан 6%. Тук хаплогрупата е с древен предарабски произход (може би от нашествията на „морските народи", Римската империя?).

В Африка се среща при алжирските араби в Оран (10,8 %), тунезийските араби (7 %), алжирските бербери (5,8 %), в Мароко (около 2,5 %), при египетските араби (по-малко от 1 %). Среща се и при част от населението на Камерун като R1b1a*-V88 (Крусиани и съавт.).

[804] Жаксылык Сабитов. Этногенез пуштунов (афганцев) с точки зрения популяционной генетики. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 2, №3, 2010 год. ISSN: 1920-2997 http://ru.rjgg.org

[805] Жаксылык Сабитов. Этногенез армян с точки зрения популяционной генетики. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 2, №3, 2010 год ISSN: 1920-2997 http://ru.rjgg.org

Според изчисленията на Кльосов, носителите на камерунския хаплотип попадат тук в сравнително късно време VI – X в.[806] Африканските клонове в Сев.Африка вероятно са резултат на миграции от Европа, хиксосите[807] (XVII в.пр.н.е.), по-късно по време на Римската империя, или други неизвестни за историята.

Интерес представлява азиатската хаплогупа R1b1a. Произходът и е свързан с голямата миграция на индоевропейци към Южен Сибир. Според Жаксълък Сабитов това са носителите на афанасиевската култура които са говорили индоевропейски език приближаващ се към западноевропейските „кентум”-езици. За афансиевци се знае, че идват от района на репинската култура (черноморските степи). Също мога да добавя, че се наблюдава и известна прилика в изготвянето на афанасиевската карамика и на камбановидните съдове в използването на щриховия орнамент за украса. Както видяхме, западноевропейски елементи е имало и в елуниниската култура, регионален вариант на окуневската култура. Според Сабитов брахикранните европеиди извсетни като племената „ди” в Северен Китай, мигрирали по-късно към Алтай, където формират пазирикската култура чийто представители също са брахикрании. Те са загадъчните динлини (тури, Туран) и по-късно вземат участие във формирането на усуните, Канцзюй (кангарите са предци на башкирите), сарматите и впоследствие, когато окончателно се налагат древните тюрки в Централна и Средна Азия, техните потомци се тюркизират езиково (групата теле) и дават началото на тюркските народи[808]. От картата на разпространение на R1b в Азия ясно се вижда, че то донякъде очертава разпространението на сарматите и азиатските саки (пров. Систан / Сакастан в Пакистан, където се разселват прогонените от юечжите „царски саки”). Изглежда юечжите / арси, както и по-късните ефталити са били представители на хаплогрупата R1a1a, чието разпространение сред пущуните в Афганистан е съотв. в южната част на страната 66,8%, и в северната – 50%. В Афагнистан и Пакистан при хазарейците R1b1a1 (M73) се среща в около 32%, но причината за това е, че част от хазарейските родове са със средновековен башкирски произход. (по Сабитов, цит.съч.). Хазарейците са късна етническа група, възникнала от наследниците на военните гарнизони които Чингисидите разполагат тук. Например при тях е разпространена и типичната монголска хаплогрупа C3 (M217), сибирските Q1b (M378), Q1a1 (M120), източноазиатската O3 (M122) (среща се основно в Индокитай, Китай, Монголия, Корея, Япония, тихоокеанските острови и се свързва с т.нар. австронезийска раса)[809].

Така че при българите R1b1a може да е и древнобългарско наследство, но може да има и известен кипчакски (кумански) произход. Необходими са по-прецизни изследвания на различните подтипове R1b1a.

Хаплогрупа G. Според различните данни при българите се среща основно подгрупа **G2a (G2a3b, G2a3b1).** Разпространението и сред българските мъже, според различните източници е от 1 до 5,76%. Произходат на хаплогрупа G (M201) и е свързана с Близкия изток, където се предполага, че е възникнала преди около 30 000 години. Дава начало на две

---

[806] Анатолий А. Клёсов. (http://aklyosov.home.comcast.net) Гаплотипы гаплогруппы R1b в Центральной Африке. Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии. Том 3, № 3 2010 март Российская Академия ДНК-генеалогии.

[807] името произлиза от древноегипетското Hqa xAswt – чужденци-пастири, чрез гръцката му транкрипция ὑκσώς или ὑξώς. Предполага се че са смес от хети, др.индоевропейски племена, хурити и семити-амореи.

[808] Жаксылык Сабитов. (asan-kaygy@yandex.ru) Арийский след среди тюркоязычных народов. Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии Том 1, № 5 2008 ноябрь Российская Академия ДНК-генеалогии.

[809] Жаксылык Сабитов. Происхождение хазарейцев с точки зрения ДНК-генеалогии. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 2, №1, 2010 год ISSN: 1920-2997 http://ru.rjgg.org

подгрупи G1 (M285 и M342) и G2 (P287). Хаплогрупа G1 е разпространена главно в Иран, извън тази страна с редки изключения, е слабо представена. Конкретно G1 е установена в 5% от 177 проби от Южен Иран и при 3% от 33 проби в Северен Иран[810]. В съседна Турция Чиниоглу (Cinnioglu) установява едва 1% G1 от 523 проби, за разлика от преобладаващите G2. В Ливан и Сирия G1 се открива в порядъка на 1 – 2% от изследваните мъже. В Кавказ G1 почти не се среща. (ДД-ГРНК) В Армения G1 е 11% от изсл. 57 мъже. В Пакистан се среща в 0,6%. В Казахстан G1 е открит в 86,7% от 45 изследвани мъже от рода „маджари". Интересно е че в самата Унгария G1 не е открита. Ясно е че в башкирският случай имаме „преминаване през гърлото на бутилката".

Подгрупата G1 се разделя на три подтипа G1a, G1b, G1c. Към G1a1 принадлежат голяма част от евреите-ашкенази, разпространението на G1c е твърде рядко, но също е свързана с тях. Казахските „маджари" са също много близки до ашкеназката G1a. Родът „маджар" съществува от около 400 год. в Казахстан и е подрод на племето аргини, произходащи от правнука Саръжетим, потомък на Аргън[811]. Племето аргини идва от Седморечието и се предполага че са тюркизирани ефталити. Същества мнение, че името произлиза от уара-хуни, или уар-гуни – вархонити/вуругунди (вар – вари – авари). G1b не е изучена достатъчно тъй като е много рядка.

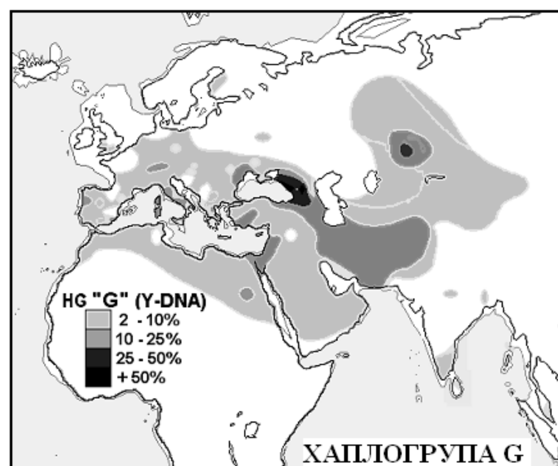

Подгрупа G2 възниква преди около 10 000 год. в Западен Иран и планинският регион Загрос. Най-старият и подтип G2a е открит сред неолитни скелети в Европа. В североизточните части на Испания, в пещерата Авеленар (Avellaner) са открити 5 скелета на хора живели преди около 7 000 год., датирани чрез С-14. От извлечения ДНК материал е определено, че са принадлежали към G2a. Също от неолитни скелети, принадлежали на представители на културата на линеарната керамика, открити в алхеолог. обект Деренбург-Меренщиг II (Derenburg Meerenstieg II), живяли преди 5 100 – 6 100 год. е извлечена ДНК с подгрупа G2a3 с идентифицирана снип-мутация S126 (L30). Изследанията показват, че и „ледения човек" Отци, открит в Алпите, в ледника Отцтал (Ötztal), живял преди 5 000 год. е притежавал подгрупа G2a2b. Днес G2a2b е рядка в Европа. В Бавария до селището Ерголдинг са били открити няколко скелета на мъже, погребани около 670 г., анализът е показал принадлежност към G2a и R1b[812].

Подтип G2a1 има изключително ниска честота в почти всички популации, с изключение на Кавказ (G2a1a). Този подтип се характеризира за част от евреите-ашкенази.

---

[810] M.Regueiro, A.M.Cadenas, T.Gayden, P.A.Underhill, R.J.Herrera (Department of Biological Sciences, Florida International University, Miami, Fla. , and Department of Genetics, Stanford University, Stanford, Calif., USA). **Iran: Tricontinental Nexus for Y-Chromosome Driven Migration**. Hum Hered 2006;61:132–143: http://content.karger.com/ProdukteDB/produkte.asp?Aktion=ShowPDF&ArtikelNr=93774&Ausgabe=232012&ProduktNr=224250&filename=93774.pdf

[811] Жаксылык Сабитов. Индоевропейские гаплогруппы R1a и R1b глазами историка. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 2, №1, 2010 год ISSN: 1920-2997 http://ru.rjgg.org

[812] Daniel Vanek1, Lenka Saskova, Hubert Koch, 1Forensic DNA Service, Prague, Czech Republic 2Bavarian State Department of Monuments and Sights, Regensburg, Germany. Kinship and Y-Chromosome Analysis of 7th Century Human Remains: **Novel DNA Extraction and Typing Procedure for Ancient Material.** FORENSIC SCIENCE doi: 10.3325/cmj.2009.50.286

В Северна Осетия G2a1 се среща в 32%. G2a* (P15) (P16, M406, P303) се среща при абхазците в 24,1%, при лезгинците 12,3%. G2a1a (P18) се среща при осетинците-иронци в 72,6%, при осетинците-дигорски в 55,9%, при абхазците12%, при черкезите 9%, както и при всички останали кавказки народи в порядъка между 3 и 13%. G2a3b1 (P303) при шапсугите е 86%, черкезите 29,6%, абхазците 20,6%, аварците 9%, при чеченците в Ингушетия 5%, при осетинците-дигорци 4,7%. Като цяло се открива при всички останали кавказки народи от порядъка между 2 и 10%. При западнокавказките народи присъства основно G2a3b1 (P303), а при осетинците – G2a1a (P18)[813]. При народите в Кавказ се забелязва следната твърде ясна закономерност. Абхазо-адигската група или западнокавказката езикова общност се характеризира с абсолютното превалиране на подтип G2a3b1 (P303), при осетинците – G2a1a, в централните райони на Кавказ, сред вайнахската група представена от близкородствените ингуши и чеченци абсолютен превес има J1, а в Източен Кавказ и района на Дагестан – J2a4b. Тази картина посказва че генофонда на Кавказ е формиран по пътя на миграции от Предна Азия. Географската изолираност само подсилва представителството на съотв. хаплогрупи поради „генетичния дрейф". Кавказката хаплогрупа G2a1a (P18), отсъства в Передна Азия, но нейния предтеча G2a1 (P16) е разпространена именно в Передна Азия, а кавказкия вариант G2a1a (P18) е възникнал в резултат на изолацията вече в Кавказ. (ДД-ГРНК) Сваните и южните осетинци имат значителен процент G2a1a, въпреки че липсват по-точни данни. G2a1a е открита в отделни проби на мъже от Грузия, Турция, България, Западна Русия, Либия, и Англия, идентична с осетинската. Част от евреите-ашкенази също принадлежат към G2a1a и вероятно водят потеклото си от Кавказ.

Подгрупа G2a2a (M286) е малка. Открита е в единични проби от Британските острови и то при мъже предимно с турски произход. Подгрупа G2a2b е идентифицирана през пролетта на 2009 г. на „Family Tree DNA". Вероятно обхваща значителен брой мъже, тъй като е открита в отдалечени части на Европа, Северна Африка, както и в Армения. G2a2c е подгрупа идентифициран през юни 2010 г. на „Family Tree DNA". Тя обхваща малка група от испанци.

Подгрупа G2a3a изглежда най-често се среща в Турция и крайбрежните райони на Източното Средиземноморие, където могат да съставляват до 50% от общите за хаплогрупа G проби. G2a3a е по-често срещана в Южна Европа. В Европа, G2a3a се среща в Италия, където съставлява 20% от G пробите. Досега се среща в единични проби още в Северна Африка, Южна Азия, и се притежава в малък процент от населението с хаплогрупа G, в региона на Кавказ и Иран.

Подтип G2a се среща в 3,6% при индийските брахмани, а при калашите хаплогрупа G е 18,2%. В Предна и Средна Азия, се среща с честота 10 – 20% при кюрдите, персите, пущуните, калашите и пенджабците[814]. Ранното попадане на предноазиатските носители на G2a, заедно с J2 сред индоиранците е факт, и това е станало при преминаването им през Кавказ и Загроса на изток към Иранското плато и Индия. Генотипът на брахманите е R1a1 (68%), J2 (21%), H1 (16%), G2a (3,6%). В случая R1a1 е типичната индоарийска хаплогрупа, а H1 е свързана с дравидите и е придобита в Индия.

---

[813] Жаксылык Сабитов. Происхождение гаплогруппы G2a1a у осетин. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 3, №1, 2011 год. ISSN: 1920-2997 http://ru.rjgg.org

[814] А.А.Алиев, А.С.Смирнов. Y-гаплогруппы носителей арийского языка. The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): Том 2, №1, 2010 год. ISSN: 1920-2997 http://ru.rjgg.org

G2a3b1 е най-разпространената подгрупа от G и се среща в Европа основно на запад от Черно Море. В Русия G2a3b1 също е процентно най-много от хаплогрупа G. По-малки проценти G2a3b1 се намират предимно в Турция, Иран, Близкия Изток (както и основно в Западен Кавказ), Индия. Хаплогрупа G2a3b1 (P303) се е разпространила с разселването на представителите на майкопската култура (предците на абхазо-адигите и др. казказки народи).

В зависимост от открити различни мутации, обозн. в скобите, се обособява G2a3b1a1 (U1), G2a3b1a1a (L13/S13), G2a3b1a2 (L497), G2a3b1a1b (Z1266). Последната е най-характерна за Западен Кавказ, а (L13) – за Западна Европа.

Подгрупа G2c е интересна, тъй като основно и в голям процент присъства при евреите-ашкенази в Европа. Тя е сравнително млада група, тъй като нейният прародител е живял около 1100 г. Рядко се среща извън Северна Европа. Непозната е при сафаридите (испанските евреи), но се среща сред италианските евреи и особено на о-в Сицилия. Фиксирани са и единични случаи в Египет, Ливан, Южна Сирия, в Карс (Турция), при един пущун в Пакистан и един представител на народа бурушаски, подгрупата хунза в Каракорум.

При българите са открити до сега G2a (P15), G2a3b, G2a3b1, която е и най-разпространената в Европа, което я прави малко информативна. Тя може да е наследство както на древното прединдоевропейско население на Балканите, така и да е дошла с древните българи, които идват именно от Западен Кавказ, респ. с тях е дошло и асимилирано кавказко население. Що се отнася до G2a (P15) според повечето изследователи, тя се свързва със сарматите (и аланите). Така че у българите е с древнобългарски сарматски произход.

И остават т.нар. „минорни хаплогрупи" при българите, чийто представителство е до 1% (H, T, Q, L).

Хаплогрупа H е представена между 1 и 1,6%. Тази хаплогрупа се намира с най-висока честота в Южна Азия и Индия, представена от подтиповете H (M69) и H (M52). Тя е много древна по произход и се предполага, че е възникнала преди 30 – 40 000 год. Извън Южна Азия е разпространена H1a (M82), която е изцяло характерна за хора от цигански произход. Въпросната хаплогрупа няма отношение към древните българи.

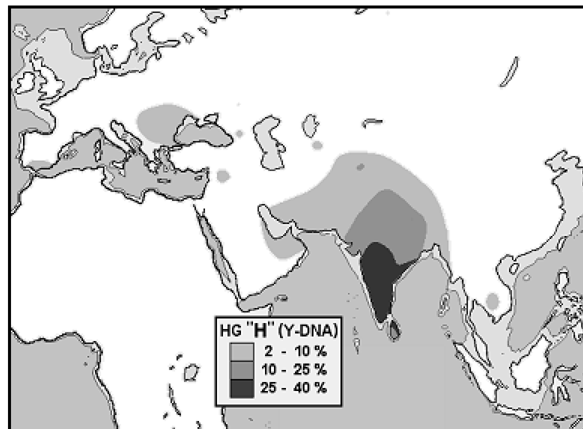

В Южна Азия H е доста разпространена сред населението на Индия, Шри Ланка, Непал и Пакистан. Но най-високите честоти на H (M69) са в Индия, особено сред дравидите (33%). Сред дравидската народност Коя (Koya), тя достига до 71%. Кльосов изчислява древността на съотв. хаплотипове публикувани за Коя и друго дравидско племе Корагас и установява, че техния общ прародител е живял преди 2 575 – 2 450 години, със съотв. статист. грешка (850 год.), или това е станало най-вероятна във II – I хил.пр.н.е. (К,Т-ПЧ,стр.317)

Според кастовото делене в Индия, колкото е по-висша кастата, толкова процента на H намалява, но както бе показано, се среща и при най-висшата каста на брахманите в 16%. В Шри Ланка е 25,3%, Непал 12%, Пакистан е открита при калашите около 20,5%, пущуните

4,2%, бурушаски 4,1% и при останалите пакистански народности 2,5%. При афганистанските пущуни е 6,1%.

При циганите от Балканите H1a (M82) достига до 60%. Изчислява се, че я притежават една трета от мъжете в циганските общности, живеещи в България, Испания и Литва (Gresham и др. от 2001 г.). Висока честота на този специфична азиатска Y-хромозомна хаплогрупа доказва изцяло теорията за индийския произход на циганите, като група формирана от население принадлежало към най-нисшите касти – шудрите.

Според изследването на Животовски (2004 г.) върху български цигани, тяхната популация съдържа доста близки хаплотипове, което показва че са преминали през „гърлото на бутилкта". Пробите са взети от 179 представители на различни цигански кланове: „Рудари" – от 67 изсл. 62 са с еднакъв генотип по отн. на H1, „Кардараши" – от 13, 12 са еднотипни, 9 от 24 при Ломски цигани, 4 от които били от клана „Търговци", 20 от 29 от клана „Калайджии" и 12 от 19 при клана „Музиканти". Изчисленията на мутациите показват че общия прародител е живял преди 550±100 год. Или българските цигани се появяват у нас в навечерието на турското робство. Още по-интересно е подобно изследване направено върху хърватски цигани от д-р Мариана Перичич. Резултатите и` са напълно сходни с тези за българските цигани, което показва че имат общ произход, но интересното е че хърватската група е по-старша по възраст от българската, съотв. 675±100 години, което показва, че циганите първоначално са проникнали в Западните Балкани и оттам са се разселили. (К,Т-ПЧ,стр.317-320) При циганите Y-хромозомната H1 обикновено се предава с митохондриалната хаплогрупа M, която също е типична за Индия[815]. В Арабския полуостров, хаплогрупа H е бил намерена в ОАЕ в 4,3% (7/164) около 2% при мъжете в Оман, 1,9% (3/157) при мъжете от Саудитска Арабия и 1,4% (1/72 H1a (M82) при мъжете в Катар. В Средна Азия и Близкия Изток, хаплогрупа H е много рядка извън Индийския субконтинент и циганските общности, но е открита приблизително в 12,5% (2 от 16 лица) H1 (M52) при таджики от Душанбе, 6% (1/17) H1 (M52) при кюрд от Тюркменистан, 5% (1/20) H (M69) при сириец, 4% (2/45) H1 (M52) при двама узбеки от Самарканд, 4% (2/53) H1 (M52) при двама иранци от Самарканд, 3% (2/70) H1 (M52) при узбеки от Хорезъм, 3% (1/38) H1A (M82) при балкарец в Кавказ, 2,6% (3/117) H1a (M82) в проба от Южен Иран, 2% (1/41) H1 (M52) в проба на уйгури от Казахстан, 1% (1/92) H1a (M82) и в 2% (1/50) H (M69) при украинците, 2% (1/56) H1 (M52) при узбеки от Бухара, 2% (1/63) H1 (M52) при узбеките от Ферганската долина, 2% (1/57) и H1a (M82) при македонски грък, 0,9% (1/113) H1a (M82) при сърбите, 0,6% (3/523) H (M370) при турците, и 0,5% (1/201) H1 (M52) в при сомалийски емигранти в Дания. Единични случаи има при монголци, тибетци, в Лаос и Камбоджа. В Гърция се среща и редкия подтип H2 (Apt) в 1,3% (1/77). Разпределението на H в Средна Азия и Иран очертава някогашен древен Елам и съседното дравидското население.

Хаплогрупа T. Старото и обозначение е K2 (M70). Според различните източници при българите се среща от 0,5 до 1%, при македонските българи е в по-високи стойности – 4% (по Еупедия). Тази хаплогрупа е сравнително нова като откритие и не е добре изучена. Основното и разпространение е в Африка и Азия. Предполага се че е възникнала в Азия от общата прахаплогрупа LT преди около 40 000 години. В резултат на миграции, носителите и` достигат Южен Иран, Месопотамия, Предна Азия, Близкия Изток, делтата на р.Нил. По-

[815] High-Resolution Phylogenetic Analysis of Southeastern Europe Traces Major Episodes of Paternal Gene Flow Among Slavic Populations.: Marijana Pericic,1 Lovorka Barac, Lauc,1 Irena Martinovic, Klaric, Siiri Rootsi, Branka Janicijevic, Igor Rudan, Rifet Terzic, Ivanka Colak, Ante Kvesic,Dan Popovic, Anasijacki, Ibrahim Behluli, Dobrivoje Đordjevic, Ljudmila Efremovska, Đordje D. Bajec, Branislav D. Stefanovic, Richard Villems, and Pavao Rudan: Downloaded from http://mbe.oxfordjournals.org/ by guest on September 9, 2012

високи нива има в района на Еритрея, Етиопия, Сомалия. Според разл. източници, Т е разпространена сред народността фулбе в Западна Африка, но по произход са близки с етиопците (18 %), сомалийците (10,4 %), Оман (8,3 %), Египет (8,2 %), Ирак (7,2 %), Палестина (7%), Ливан (4,7 %), в Кавказ е сравнително висока при лезгинците (6%) и се среща по 4% за арменците и азърбайджанците, в Индия (5,9 %), но сред дравидите в Южна Индия (около 10% и по-високи ст.), ОАЕ (4,9 %), Етиопия (4,8 %), Южный Иран (3,4 %), Турция (2,5 %) на Пиренейския п-в (2,5 %). при италианците (3,9 %), гърците (4 – 5%), при евреите-сафариди (3 %), при ашкеназите (2 %). В останалите европейски страни хаплогрупа Т е представена от порядъка на 0,5 – 3%.

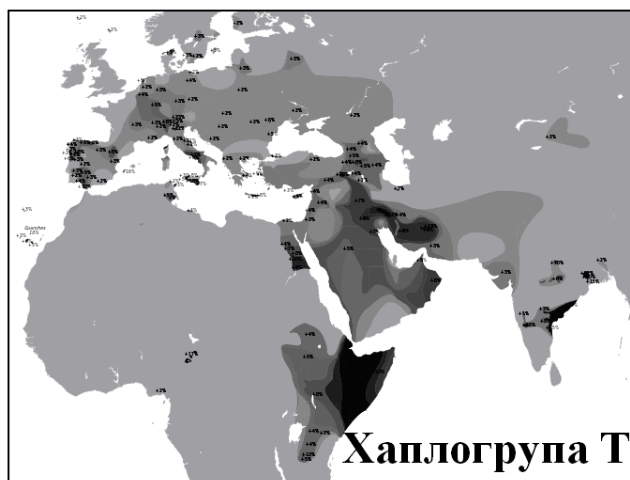

В Европа са разпространени давата подтипа T1a и T1b които определят съотв. две миграционни вълни, по-старата T1a и по-младата T1b. Изследванията върху австралийски аборигени показват че при някои Т (М184) се среща до 30 %, за разлика от разпространените в Европа, по-млади Т1 (a и b). Така че тази хаплогрупа е твърде древна и няма отношение към древните българи.

Хаплогрупа L. При българите е представена в 0,01% според едно от изследванията. Произходът на хаплогрупа L е свързан с този на Т, от обща парагрупа и затова L също се свързва основно с разселването на дравидските племена. Происходът и` е свързан с Южна Азия, със западните райони на п-в Индостан. Разпространението на тази хаплогрупа добре очертава ареалът на разпространение на културите Харапа, Мохенджо-даро, по-старата култура Анау, Елам и очертава разселението на дравидските племена. Извън тази зона се среща в ниски стойности. В Европа се среща по крайбрежните зони на Средиземно море. В порядъка на 3 – 4 % се среща при друзите[816] в Израел, Ливан, Сирия. В Южен Иран е представена в около 5%, и в Северен Иран – около 3%. Представена е около 1,63 % (12/734) в група изследвани арменски мъже. В Източна и Централна Турция Чиниоглу я открива в 4,2 % от група 22/523 мъже. Също в порядъка между 1 – 3% се среща в Европа (Унгария, Гърция, Испания, обл.Андалусия, Италия, обл.Калабрия.

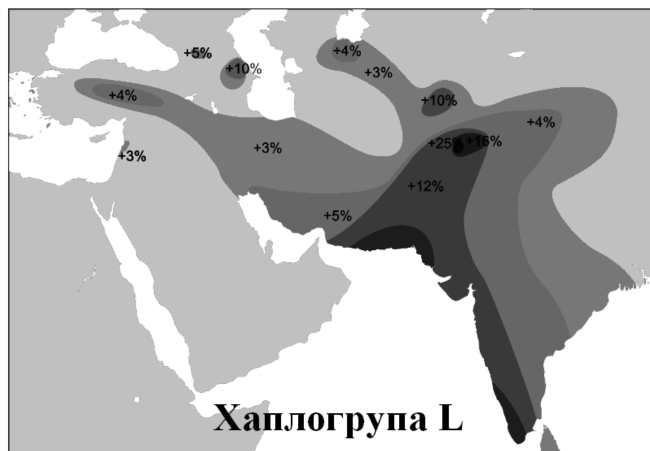

[816] Друзите са религиозна, арабоезична етническа общност, населяваща предимно в страните на Близкия изток (Сирия, Ливан, Израел, Йордания и др.), те изповядват монотеистична религия, обособила се от ортодоксалния ислям през XI в., като традиционно се смятат за шиити-исмаилити. Последователи са на Мухамед бен Исмаил Наштакин ад-Дарази (Дарази) (екзекутиран в 1018 г.), от където произлиза и името им „друзи" – последователи на Дарази.

Подгрупа L1 (M27, M76) е типична за дравидските касти в Индия и Шри Ланка, умерено е разпространена сред индоиранските народи в Южна Азия. L2 (M317) е разпространена епизодично с ниска честота в Средна, Югоизточна Азия и Южна Европа. L3 (M357) е по-често срещана при бурушаските и пущуните и умерено сред населението на Пакистан. L3a (PK3) се среща при калашите.

Интересен факт[817] е че L2, е била открита при българина Димитър Михов, етнограф, от община Тунджа (Ямболска обл.). Според родовата легенда, родът му произхождал от Елтимир Тертер. Тертеровият род е кумански по произход, но хаплогрупа L е рядка при тюрксикте народи. Според някои данни се среща в 2 – 3 % при казанските татари[818] и по 5% при балкарците (които са потомци на кумани) и узбеките[819]. В Кавказ е представена и при осетинците в около 1%. Така че напълно е възможно, хаплогрупа L да е дошла с куманският субстрат, влял се в средновековната българска народност.

Хаплогрупа Q (M242). При българите се среща до 1% по различните данни. Тази хаплогрупа има сибирски, азиатски произход. Възникнала е в Централна Азия преди около 20 000 год. Най-много е разпространена при кетите (95%) и селкупите (70%), при алтайските тюрки (17%), тувинците (38%), хакасите (7%), евените (3%), калмиките (2%), монголците (4%), уйгурите (2%), тибетците (2%), в Сев. Китай (5%). Китайците, корейците, дунсяните, тибетците и хазарейците от тази хаплогрупа са предимно от подтип Q1a1 (M120). При коряките се среща Q1a* (MEH2) в 10,3%. Q1a2 (M25, M143) се среща в Иран, Турция, Ливан. Q1a3 (M346) се среща в Скандинавия и Северозападна Европа (вероятно е донесена с кимврите)

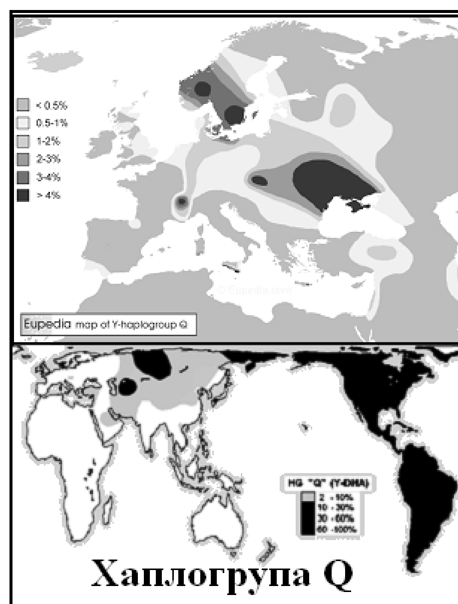

Q1a3a (M3) е типична за индианците в Америка, в около 25% - 50% от групата „на дене" (Сев.Америка), за ескимосите и алеутите – около 46%. В Южна Америка разпространението и е много по-значително, подтип Q1a3a1 (M19) се среща в 67% при индианците от Амазония, в 10 % при индианците в Колумбия и Карибските о-ви. При повечето южноамерикански индиански племена е около 90% - 95%. Също в Южна Америка се среща Q1a3a1b (M194) и Q1a3a1c (M199).

Q1a3b (M322) се среща само при евреите в Йемен.

Q1b1 (M378) е слабо разпространена при хазарейците в Пакистан (1,1%), синдхите, уйгурите (1,4%) и се среща в 5% при евреите-ашкенази, за което се предполага че е «хазарско» наследство.

Наличието на хаплогрупа Q при някои от българските мъже може да е както древнобългарско наследство, така и да е с друг произход (хунски, аварски, угорски, кумански). При унгарците и словаците Q се среща между 2 и 5% и се свързва с заселването на маджарите, но по-вероятно е аварски наследство? Q (M242) се среща в Източното

[817] съобщено в интервю от Евгени Делев, управител на Българския генетичен проект: „Най-много у нас са потомците на предтракийското население на Балканите" http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=279924
[818] Гаплогруппа L - происхождение и расселение.: http://forum.molgen.org/index.php/topic,922.0.html
[819] Тюркские Генетические Графики: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/60_Genetics/TurkicGeneticsGraphs.htm

Адриатическото крайбрежие и сред населението на Херцеговина със специфичен ген DYS392-15 (Барич и съавт.), и вероятно е точно аварско наследство.

***

За да се каже със сигурност какъв е бил Y-хромозомния статус на древният българин е необходимо да се извършат сравнителни изследвания на костен материал и едва тогава получените резултати да се сравнят с известните данни за съвр. българи. В противен случай ще си останем в сферата на гадаенето и предположенията. Косвено може да предполагаме, че древният българин малко се е отличавал от другите индоевропейци, и затова неговите гени „са се маскирали" сред гените на славяни и др. заварени народности, до колкото ги е имало на Балканите. Но дори и така непълно поднесена, информацията Y-хромозомния статус на съвр. българин **изключва древните българи да са били представители на монголоидни етноси!** Изключва също така, да са били родствени с хуните или древните тюрки, предвид факта, че те са били (антропологично и според изворите) предимно монголоиди.

народ	Брой изсл.	R1b	R1a	I	E1b1b	E1b1a	J	G	N	T	L
Алатйски тюрки (северни)	50	6%	38%	0	0	0	2%	0	10%	0	0
Алтайски тюрки (южни)	96	1%	53%	2,1%	1%	0	4,2%	0	11,5%	0	0
Азърбайджанци	72	11,1%	6,9%	0	4,1%	0	0	0	0	0	0
Балкарци	38	13,2%	13,2%	2,6%	2,6%	0	23,7%	28,9%	0	0	5,3%
Башкири	43	86%	9,3%	0	0	0	0	2,3%	2,3%	0	0
Чуваши	79	3,8%	31,6%	11,3%	0	0	24,2%	0	27,8%	0	0
Долгани	67	1,5%	16,4%	1,5%	0	0	0	0	34,3%	0	0
Каракалпаци	44	9,1%	18,2%	0	0	0	0	0	0	0	4,5%
Казахи	54	5,6%	3,7%	0	0	0	0	0	1,9%	0	0
Кумики	76	19,7%	13,2%	0	2,6%	0	46,1%	11,8%	0	1,3%	0
Киргизи	52	1,9%	63,5%	1,9%	0	0	4,9%	0	2,4%	0	0
Татари	126	8,7%	34,1%	4%	0	0	0	0	23%	0	0
Турци	523	16,1%	6,9%	5,1%	11,3%	0	33,5%	10,2%	3,8%	2,5%	4,2%
Тюркмени	30	36,7%	6,7%	0	0	0	23,8%	0	9,5%	0	0
Уйгури (СУАР)	68	17,5%	22,1%	0	0	0	10,3%	4,4%	6,0%	0	4,4%
Узбеки	366	9,8%	25,1%	2,2%	2,5%	0	0	21,4%	0	0	3%
Якути	155	1,9%	1,9%	1,3%	0	0	0	0	88,4%	0	0
Монголци	-	0	9,2%	0	0	0	2,7%	0,7%	8,1%	0	0

От таблицата, съставена по данни от Уикипедия[820] въпреки че е твърде непълна, се вижда че тюркските народи са доста нееднородни, което е свързано с разнородният им произход – езиково тюркизирани източни иранци, и тохари, от обширния регион простиращ се от Прикаспието и Кавказ до Синцзян. При всички прави впечатление високите стойности на хаплогрупа N свързвана угрофинските народи, но е разпространена в умерени и по-ниски (но при някои и във доста високи честоти), при всички тюркски народи и алтайскоезични, при якутите (86%), хакасите (18,8%), тувинцте (14,6%), сойотите (11,8%), алтайските тюрки (5,4%), тунгусоманчжурците, бурятите (където е висока – 52%), южни корейци (2,4%), японци (1,4). Хаплугрупа N се среща в ниски честоти при всички славянски народи и във високи при русите, но отсъства при българите. Но се открива при българските турци. Напр. в едно изследване на група от 63 бълг.турци, N е (1/63) 1,59%, останалите хаплогрупи са в

[820] Y-DNA haplogroups by ethnic group: http://en.wikipedia.org/wiki/Y-DNA_haplogroups_by_ethnic_group

близки съотношения с българските, изкл. Н[821]: J2a (13/63) 20,63%, R1a (10/63) 15,87%, E1b1b (8/63) 12,70%, R1b (7/63) 11,11%, H (6/63) 9,52%, J2b (6/63) 9,52%, I1 (6/63) 9,52%, G2a (3/63) 4,76%, Q (2/63) 3,17%, L (1/63) 1,59%.

Чувашите които винаги са спрягани едва ли не като преки потомци на древните българи, респ. на волжките българи, имат доста различни от българските съотношения между хаплогрупите[822]: R1a – 31,6%, R1b – 3,8%, I1 – 7,5%, I2b – 2,5%, I2a – 1,3%, J2(?) – 24,2%, N1c – 17,7%, N1b – 10,1%, C – 1,3%. Освен урало-алатайската група N която тук е в значително количество, се открива и чисто монголската група С (при монголците е около 60%). За сравнение: марийци (46 човека): R1a – 13%, N3 – 69.6%, I – 4.3% и удмурти (43 човека): R1a – 37.2%, R1b – 11.6%, I -7%, N3 – 30.2%. Съвсем ясно е, че съвр. чуваши приличат повече на съседните угрофински народности, т.е. савирите и изобщо волжките

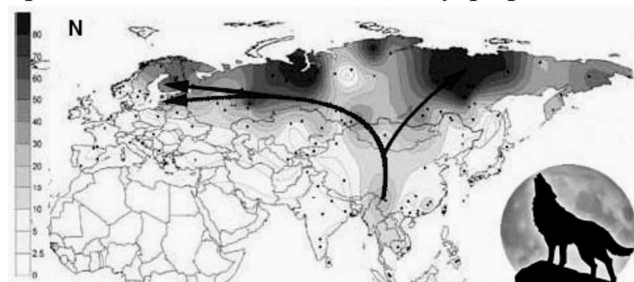

българи, които са се озовали в Поволжието едва ли са били многобройни и са свързали съдбата си с местното заварено население. Напр. липсва изцяло „кавказката група" G! Но е възможно и друго обяснение. Самите савири имат различна етногенеза от българите, те са потомци на саргатската кулутура, където съвместно живеят сармати и угрофини. И за това сарматско присъствие говорят високите нива на R1a/R1b, J2, присъствието на E3b (6%), а N, вероятно и I, отразява уралския компонент. Престоят на савирите в Кавказ е много по-кратък (V – VIII) от този на българите (I в.пр.н.е. – VII в.), което също може да обясни липсата на G. N1c (M46), (P105) известна още и като Tat-C е открита в костен материал взет от некропола Егин-гол (преди 2300 год.), принадлежал на народа Хсюнну[823]. Днес е широко разпространена сред якутите.

При чувашите се среща и рядката хаплогрупа К (HG26) – около 18%[824]. Според това изследване (кръговата диаграма) при чувашите се очертава следното разпределение на хаплогрупите: I – 24%, K – 18%, N3 – 18%, R1a – 18%, R1b – 12%, J – 6%, E3b – 6%[825]. Тя е твърде древна по произход и се смята за предхождаща R и Q. Среща се в ниски честоти в Африка, Южна Европа, при австралийските аборигени и туземците от островите в южната част на Тихия океан. Хаплогрупа К е открита и в Y-ДНК на Отци – замръзналият труп на мъж живял преди 5 000 год., открит в Алпите.

Tambets et al., 2004

	N	частота						
		R1a	N3	N2	I	R1b	Q	C
Марийцы	111	47.7	31.5	9.9	8.1	2.7	0	0
Мордва	83	26.5	16.9	2.4	19.3	13.3	0	0
Коми	94	33.0	22.3	12.8	5.3	16.0	0	0
Удмурты	87	10.3	56.3	28.7	1.1	2.3	0	0
Чуваши	79	31.6	17.7	10.1	11.4	3.8	0	1.3
Татары	126	34.1	18.3	4.8	4.0	8.7	0.8	1.6

Друг факт който трябва да се отчита, е че монголското нашествие и епохата на Златната орда (татарското владичество) са истинска демографска катастрофа за волжките българи и респ. чувашите, т.е. имало е преминаване на популацията през „гърлото на

821 не е ясно дали в групата не е имало и т.нар. турски цигани (определящи се като турци). Данните са от: http://forum.molgen.org/index.php/topic,2049.0.html
822 по http://www.balto-slavica.com/forum/index.php?showtopic=2980
823 Hunnic and Sakha Y-DNA. Presence of Tat-C in Ancient Mongolia. International Congress Series Volume 1261, April 2004, Pages 325-327 by C. Keyser-Tracqui et al.
824 кръговата диаграма за чувашите: http://forum.chuvash.org/cgi-bin/ikonboard.cgi?act=ST;f=4;t=2723
825 по http://forum.chuvash.org/cgi-bin/ikonboard.cgi?act=ST;f=4;t=1272;st=60

бутилката” което вече значително променя съотношенията между хаплогрупите в сравниние с предците. При татарите в изсл. на 126 човека са получени сл.стойности: R1a - 34,1%, R1b - 8,7%, I - 4%, N2 - 4,8%, N3 - 18,3%, Q - 0,8%, C - 1,6%[826]. Също N е в значително количество, среща се и С. Но в случая твърде слабото предстаняте на хаплогрупа С при чувашите и казанските татари, най-вероятно е следа от монголското завладяване. За монголско влияние говори и наличието на хаплогрупа F. Тя също е твърде древна (на възраст около 50 000 год.) и от нея са произлези групите G, H, IJ и K. Среща се в Индия при дравидите, Сев. Китай, Корея, разпространене е при народността лаху (подтип F2, лаху – лулахите, днес принадлежат към тибето-бирмански група на лоло, живеят в Юнан – Китай, Сев. Тайланд) вкл. и при монголците, напр. при калмиките 45,1%, халха-монголците 2,4%, бурятите 3 – 6%, закчините (потомци на ойратите) 16,7, монголците (общо) 10,9%, както и при някои тюркски народи, каракалпаци 9,1%, казахи 1,9% (по А.Тюрин[827]), тувинци 6 – 9%, тоджинци 7,7%), киргизи 2,6%, якути 1,8% -20%, алтайци 5,6%[828]. В Европа има единични случай на подтип F3 във Франция, Швейцария, Нидерландия.

Хаплогрупа С се среща в ниски честоти при чувашите и казанските татари, н отсъства при съседните угрофински народности. При българи тя също отсъства. С (М130, М216) е разпространена в Азии, Австралии, Океания и Сев. Америка (индианците от сино-кавказката езикова група на-дене). Подтип С1 (М8, М105, М131) и С3а (М93) се среща в Япония, С2 (М38) – в Индонезия, Нова Гвинея, Меланезия, Микронезия, и С2а1 (Р33) в Полинезия, при маорите в Нова Зеландия, С3 (М217, Р44) – Евразия и Северна Америка, особено е разпространена сред монголите (60%), хазарейците в Афганистан, алтайските тюрки, долганите, якутите, киргизите, казахите, уйгурите, в малки количества при бурушаските в Каракорум. С3 (РК2), в малки количества се среща и при кетите, селкупите, наганасянците, и в значително по-големи при тунгусоманджурските етноси, С3с (М48) е характерен за палеоазиатската група (юкагири, ителмени, нихви, айнуси), но също подтипове С3с (М77, М86) се срещат у южните евенки, във Вътрешна Монголия, при бурятите, тувинците, якутите, чукчите, киргизите, уйгурите, узбеките, каракалпаците и даже и при таджиките. При индианците „на-дене” се среща само подтип С3b (Р39), но също носители на С3 са открити и сред южноамериканските индианци в Еквадор, С4 (М347) – само у австралийските аборигени, С5 (М356) – на Арабския п-в, Индия, Кашмир, Непал, Пакистан, Сев.Китай, С6 (Р55) – само в Папуа-Нова Гвинея.

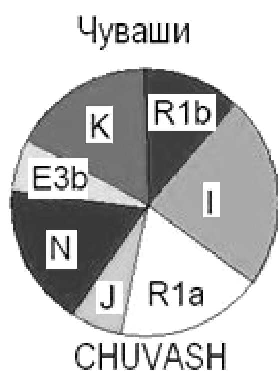

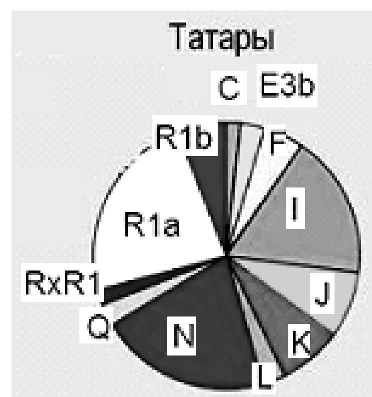

[826] Гаплогруппы татар, башкир, чувашей, удмуртов, марийцев, мордвы и народов коми: геном и генетика: http://haplogroup.narod.ru/tatar.html

[827] А.М.Тюрин. Имеются ли генетические следы монгольских завоеваний 13 века? Таблица 1. Частоты гаплогрупп Y-хромосомы этнических групп монголов и популяций, «сопредельных» с ними с юга и востока [Katoh, 2005]. Таблица 3. Частоты гаплогрупп Y-хромосомы популяций Евразии, предки который вели в 19 веке кочевое животноводство (по данным из [Nasidze, 2005]).: http://supernovum.ru/public/index.php?doc=113

[828] http://rakhmet.blogspot.com/

Генофондът на монголите е C3 (M217) (44,1%), G2a* (2,9%), J1 (2,9%), N (5,9%), O (32,3%), Q1a1 (2,9%), R1a1* (5,9%), R1b1b1 (2,9%)[829] и включва както типично монголоидни групи C, O, сибирски N, Q, но и типични индоевропейски R1a1*, R1b1b1, вкл. и предноазиатските G2a и J1, което показва, че в съвр. монголска общност живеят и потомците на древните индоевропейци в Сибир (тури, саки, тохари).

Ако във формирането на древните българи участваха прамонголски племена, или Хсюнну (носителите на езика, държавността и името: българи (тюрк. bulγamak) – смесени, българи – народ на булгана или българи от монг. buleg – група, отряд, класа, раздел, buleglel – групиране, обособяване, отделяне (РМРС,стр.644), ако родът Дуло беше родът на Атила, както наивно продължават да вярват многото любители на «фолк-хистъри» в България, или дори Дуло да беше част от Тюркския каганат (племената Дулу/Туттьольюк), според другата наивна версия, спрягана и от историци, то нямаше как, това да остане без следа в генофонда на днешнити българи, дори в порядъка на части от процента, хаплогрупи като N1b/N1c и C3 трябваше да се открият в българския Y-хромозмна ДНК.

Според едно изследване[830] на Y-хром. хаплогрупи при алтайските тюрки (телеутите) и хакасите, и тяхното разпределение в различните родове (сӧӧк, сеок, аналог.на бълг. турцизъм сой – род[831]), най-голямо разпространение имат: R1a1, N1b, N1c, Q, а R1b1b1 се среща, но е слабо представен (родовете телес, тодош, ютта). Повечето от представителите на N1b, са били от рода хааш (хаас) и разклоненията му. Самото хааш/хаас произлиза от самодийското has – човек, мъж, и вероятно стои в основата на названието хакаси. Според авторите, прародината на N1, която се определа като угрофино-самодийска, е в Монголия и е възникнала преди 3000 – 3500 год. Тя присъства и при всички тюркски народи, което показва, че в основата на древнотюркската етногенеза стоят езикиво «алтаизирани» угро-самодийци. Що се отнася до родовете носители на R1a1, то това са наследници на древното тагарско население. Показатлно е че единият от тези родове носи името Туран, т.е. това са потомци на древните тури / динлини (саки), а те са носителите на тагарската археологическа култура. Или ако продължим разсъжденията, както бе споменато N1c (tat-C) е хаплогрупа на хсюнну. Те са формирани и с участието на праенисейци (пракети) – хаплогрупа Q и монголоидните носители на хаплогрупа C, което води и до езиковата «алтаизация» на изходната самодийско-кетска група. Впоследствие хсюнну (основно Южните Хсюнну) попадат под властта на «прамонголо-тунгусоманджурците» сянби и постепенно в рамките на 700 – 800 години поглъщат носителите на R1a1 (индоевропейците тури и тохари), наречени от китайците «племената Теле», както и други угросамодийски племена. В резултат на това възниква и древнотюркската общност, осъществила впоследствие своята експанзия на запад, което води до поглъщането на нови източноирански популации и тяхната езикова тюркизация.

Нека видим как са представени хаплогрупите при иранските народи според разл. източници. По Уикипедия:

---

[829] Zhong H., Shi H., Qi X-B., Duan Z-Y., Tan P-P., Jin L., Su B., and Ma R.Z. Extended Y Chromosome Investigation Suggests Postglacial Migrations of Modern Humans into East Asia via the Northern Route // Mol. Biol. Evol. 28(1):717–727. 2011, информ. от http://rakhmet.blogspot.com/

[830] ГЕНЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ХАКАССКИХ И ТЕЛЕУТСКИХ СЕОКОВ. СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПО ДАННЫМ МАРКЕРОВ Y-ХРОМОСОМЫ. ВОЛКОВ В.Г., ХАРЬКОВ В.Н., ШТЫГАШЕВА О.В., СТЕПАНОВ В.А. Россия, Томск, Абакан МУ «Музей истории Томска», НИИ медицинской генетики СО РАМН, Хакасский государственный университет.

[831] думата е тохаризъм в тюркските езици, от тох.(а) se, тох.(б) soy – син, потомство.

народ	Брой изсл.	R1b	R1a	I	E1b1b	E1b1a	J	G	N	T	L
Иранци (северни)	33	15,2%	6,1%	0	0	0	33,3%	15,2%	6,1%	0	3%
Иранци (южни)	117	6%	16,2%	0	5,1%	1,7%	35%	12,8%	0,9%	3,4%	6%
Калаши (дарди)	44	2,3%	18,2%	0	0	0	9,1%	18,2%	0	0	25%
Кюрди (Ирак)	95	16,8%	11,6%	16,8%	7,4%	0	40%	0	4,2%	0	3,2%
Кюрди (Турция)	95	8%	19,5%	20,5%	2,5%	0	7%	0	6,5%	0	0
Пущуни	96	4,2%	44,8%	0	2,1%	0	6,3%	11,5%	0	1%	12,5%
Ягнобци	31	32,3%	16,1%	0	0	0	32,3%	0	0	0	9,7%

И едно изследване на пущуни от Пакистан и на памирски таджики[832], което трябва да се види, тъй като в бълг. медии се появиха несериозни заглавия: „Учени: „Гените на българите са близки до народите на Памир" в-к „Сега" от 10.06.2010 г.[833] без изобщо да се дават каквито и да е конкретни данни. Или „Не сме славяни, идваме от Памир", в-к Монитор от 11.06.2010 г.[834], и двете заглавия са във връзка с експедицията на фондация „Тангра-Таннакра" в Средна Азия (Таджикистан, Афганистан). Резултатите обаче публикувани от други източници показват, че и дума не може да става за някаква еднаквост с българите:

Искашимци: (изсл. 25): R1a1a (M17) (17/25) – 68%, R1 (M173) (1/25) – 4%, R2 (M124) (2/25) – 8%, L (M20) – 12%, други: I (M170), J2 (M172), H1 (M52), K (M9) (2/25) – 8%.

Бартангци: (изсл.30): R1a1a (M17) (12/30) – 40%, R1 (M173) (1/30) – 3%, R2 (M124) (5/30) – 17%, J2 (M172) (1/30) – 3%, други: I (M170), J2 (M172), H1 (M52), K (M9) (7/30) - 23%.

Шугнанци: (изсл .44): R1a1a (M17) (10/44) – 23%, R1 (M173) (3/44) – 7%, L (M20) (7/44) – 16%, J2 (M172) (7/44) – 16%, J2 (M172) (5/44) – 11%, C (M130) / C3c-(M48) (1/44) – 2%, E (M96) (5/44) – 11%, други: I (M170), J2 (M172), H1 (M52), K (M9) (7/44) – 16% и P (M45), Q1a1 (M120), R2 (M124), Q1a3a (M3), R1 (M173) (6/44) – 14%.

Памирци от Афгаистан (общо), група от 99 човека: R1a1a (M17) (39/99) – 39,4%, R1 (M173) (5/99) – 5,1%, R2 (M124) (7/99) – 7,1%, L (M20) (10/99) – 7,1%, J2 (M172) (6/99) – 6,1%, C (M130) / C3c (M48) (1/99) – 1,0%, E (M96) (5/99) – 5,1%, други: P (M45), Q1a1 (M120), R2 (M124), Q1a3a (M3), R1 (M173) (10/99) – 10,1%, I (M170), J2 (M172), H1 (M52), K (M9) (16/99) – 16,2%.

Две изследвания на **пущуни от Пакистан**: Първото е върху 20 човека: R*(M207) (1/20) – 5%, R1b1b2 (M269) (2/20) – 10%, R1a1a (M17) (8/20) – 40%, Q1a3 (M346) (2/20) – 10%, L3 (M357) (1/20) – 5%, L1 (M76) (1/20) – 5%, H* (M69) (1/20) – 5%, H1* (M52) (1/20) – 5%, G2a (P15) (1/20) – 5%, G2c (M377) (1/20) – 5%, C3 (M217) (1/20) – 5%.

Второто е върху 96 човека: R1a1a (M17, PK5) (43/96) – 44,8%, R1 (M173) (4/96) – 4,2%, R (M207) и R2 (M124) (1/96) – 1%, Q (M242) (5/96) – 5,2%, O2a1a (PK4) (4/96) – 4,2%, O3 (M122) (1/96) – 1,0%, L3 (M357) (7/96) 7,3%, L1 (M27) (5/96) 5,2%, T (M70) (1/96) – 1,0%, J1 (M267) (1/96) – 1%, J2 (M172, M92) (5/96) – 5,2%, H1 (M52) (4/96) 4,2%, G (M201) (11/96)

[832] Популяционная генетика. Пуштуны, патанцы, памирцы...: http://slavanthro.mybb3.ru/viewtopic.php?t=4945
[833] http://www.segabg.com/article.php?issueid=6077&sectionid=2&id=0000138
[834] http://www.monitor.bg/article?id=247786

11,5%, E1b1b1a (M78) (2/96) 2,1%, други: G (M201), H1 (M52), H2 (Apt), I (M170), J (12f2), K (M9) (2/96) – 2,1%.

И две изследвания на пущуни от Афганистан[835]: Първото е върху 145 човека от Сев. Афганистан: R1a1a (66,9%), R1b1b2 (0,7%), R2a (2,8%), I1 (0,7%), J2* (1,4%), J2a (5,5%), J2b (2,1%), G1 (0,7%), G2a (1,4%), G2c (5,5%), L1(0,7%), L3 (4,1%), T1a (0,7%), C3 (2,1%), Q1a (1,4%), Q1b (1,4%), други (2,1%).

Второто е върху 44 човека от Юж. Афганистан: R1a1a (47,7%), R2a (9,1%), I1 (2,3%), J2a (6,8%), G2c (2,3%), L1 (2,3%), L2 (2,3%), L3 (20,5%), Q1a (4,5%), др.: (2,3%).

И за пълнота на картина ще покажем какви са хаплогрупите при бурищите (бурушаските), един народ който живее в Памир и Хундукуш от най-дълбока древност, много преди разселението на индоевропейците. Антропологично принадлежат към средиземноморската европеидна раса, а езиково са най-сродни с кетите и принадлежат към голямата сино-кавказка езикова общност: R1a1 (M17) (25,8%), R1a1d (PK5) (21%), R1 (M173) (1%), R (M207) (10,3%), R2 (M124) (14,4%), Q (M242) (21%), C3 (PK2) (8,2%), O3 (M122) (3,1%), L (M20) (4,1%), L3 (M357) (12,4%), F (M89) (1%), G (M201) (1%), J (12f2) (1%), J2 (M172) (7,2%), K (M9) (1%), P (92R7) (1%).[836]

Вижда се присъствие на несвойствени за българите хаплогрупи: R2, K, O, C, H, L, Q. При пущуните, бурищите изцяло липсва хаплогрупа Е. Според авторите на изследването: Y-ДНК хаплогрупата R1a1a (M17) е доминираща Y-хаплогрупа сред пущуните, с честота около 40% до 45%. Друга важна хаплогрупа е G (вкл. с двата подтипа G2a (P15) и G2c (M377) Присъства сибирската хаплогрупа Q (подтип Q1a3 (M346) най-добре представена при бурищите. Хаплогрупа L – L1, L2, особено L3 (M357) е добре представена, както и сред други етн.групи в Пакистан (напр. калаши, буриши). Представена е и „дравидската" група H *(M69) с подтипове H1(M52), H2 (Apt) и R* (M207), R2 (M124), които са изключително редки парагрупи (т.е. древни хаплогрупи). При памирсикте таджики хаплогрупа R2 (M124) е по-разпространена, както е при населението на Индия (индоарии и дравиди), буриши. Практически всички подтипове на хаплогрупа R1(M173) сред пущуните принадлежат към типично европейска хаплогрупа R1b1b2 (M269), което контрастира с високата честота на хаплогрупа R1b1b1 (M73) в съседните хазарейци. От извадката от Уикипедия за ягнобците се вижда същото.

В изследването на Уелс и съавт. (2001 г.) върху памирските таджики се казва, че хаплогрупа R2 (M124) присъства значително в две от трите подгрупи на памирците, в сравнение с почти пълното отсъствие на R2 (M124) при пущуните, както и появата на H1 (M52) с ниска честота при пущуните от Пакистан, в сравнение с пълната и` липса при памирците. При памирците също напълно отсъства „китайската" хаплогрупа O (M175), която Фирасат и съавт. (Firasat) намират в 5,2% при пущуните. Въпреки това, хаплогрупа O (M175) се открива сред равнининте таджики и др. групи говорещи персийски.

Ако българите идваха наистина от Памир и са сред коренното население на Древна Бактрия, както наивно твърди П.Добрев и последователите му, то неминуемо в българския генофонд трябваше да имаме групи като R2, H, в различни подтипове, K, Q, L в по-големи количества, вероятно и O.

[835] http://forum.molgen.org/index.php/topic,2713.0.html

[836] Y-chromosomal evidence for a limited Greek contribution to the Pathan population of Pakistan: Sadaf Firasat, Shagufta Khaliq, Aisha Mohyuddin, Myrto Papaioannou, Chris Tyler-Smith, Peter A Underhill and Qasim Ayub*,European Journal of Human Genetics (2007) 15, 121–126 & 2007 Nature Publishing Group All rights reserved 1018-4813/07 $30.00: http://www.nature.com/ejhg/journal/v15/n1/pdf/5201726a.pdf

Трябва да се отчита и ефекта на „дрейфа на гените” тъй като малките общности на памирските таджики са живели в изолация в прод. на много векове, бягайки от кървавото налагане на исляма през VIII в. Пущуните – наследниците на русокосите ефталити са поели значителен индийски субстрат, което се е отразило и на генофонда им.

От доста оскъдните данни взети от табилцата в Уикипедия се вижда че има сериозни разлики между иранците в Северен и Южен Иран, или при кюрдите в Турция и тези в Ирак.

Какво е положението при осетинците, предците на които са били източни съседи на древните българи. Ще посочим няколко изследвания:

В Северна Осетия, изсл.132 човека: E1b1b1a – 1,5 %, G2a – 63,6 %, G2 (x G2a) – 6,0%, J1* - 3,8%, J2a* - 8,3, J2a2* - 9,9, L2- 0,8, Q – 0,8, R1a1 – 0,8, R1b1b2 – 4,6.

В Южна Осетия, изсл. 21 човека: C3c – 4,8%, E1b1b1a – 9,5%, G2a – 47,6, I2a – 4,8, J2a* - 9,5, J2a2* - 9,5, K* - 4,8, R* - 4,8, R1a1- 4,8.[837]

Резултатите от изсл. на 359 осетински мъже показват следното: G2a (P15) – 4,9%, G2a (P18) - 63%, J2 (M172) – 16%, J1 (M267) – 2,5%, R1b (M343) – 7,7%, R1a1 (M198) – 0,6%, E1b (M35) – 0,8%, L (M20) – 1,1%, N (LLY22) – 0,3%, T (M70) – 0,3%. (ДД-ГРНК)

Според изследване на Насидзе и съавт.[838], при различните групи осетинци се набл. следното: Дигорци (31 човека): P*(M45) – 0,6%, F*(M89) – 0,03%, G* (M201) – 0,74%, J2 (M179) – 0,03%, I (M170) – 0,13%. Ардонци: K* (M9) – 0,07%, P*(M45) – 0,04%, R1a1 (M17) – 0,04%, F* (M89) – 0,04%, G* (M201) – 0,21%, J2 (M179) – 0,29, I (M170) – 0,32%. Зилги: K* (M9) – 0,13%, F* (M89) – 0,043%, G* (M201) – 0,56%, J2 (M179) – 0,26%, Заманкул: K* (M9) – 0,22%, F* (M89) – 0,09%, G* (M201) – 0,61%, J2 (M179) – 0,09%. Алагирци: K* (M9) – 0,08%, P1 (M124) – 0,08%, R1 (M173) – 0,04, G* (M201) – 0,75, J2 (M179) – 0,04, Южни осетинци: R1 (M173) – 0,12%, R1a1 (M17) – 0,06%, F* (M89) – 0,41%, J2 (M179) – 0,24%. При балкарците хаплогрупите са в следните съотношения: R1a1 – 26.5%., R1b1b2 – 3%, G – 32.4 %, J1 – 3.7 % , J2 – 15.4 %, I (M170) – 2.9 %, Q – 4 %, изследването е непълно[839].

Според по-прецизните данни на Battaglia et al[840].: E – 2,6%, G2a – 28,9%, R1a1 – 13,2%, R1b1 – 13,2%, R2 – 7,9%, J2 - 23,7%, I2 – 2,6%, L2 – 5,3%, H1 – 2,6%. Според други данни[841]: R1a1a* - 26,5 %, R1a1a7 – 2,2 %, R1b1b1 – 9,6 %, R1b1b2 – 2,9 %, G2a (G2a1) – 21%, G2* (G2a3) – 11,8 %, J1 – 3,7 %, J2 – 15 %, I1b – 2,9 %, Q – 3,7 %. При родствените им карачаевци съотн. са: R1a1a* - 27,5 %, R1b1b1 – 5,8 %, R1b1b2 – 4,4 %, G2a (G2a1) – 23%, J2 – 12 %, G2* (G2a3) – 8,7 %, J1 – 7,3 %, I2a – 7,3 %, T – 2,9, I2b – 1,5.

Самите осетинци са твърде разнородни като генофонд, но причината за това е явлението „преминаване приз гърлото на бутилката”. Съвр. осетинци като съотн. между хаплогрупите не могат да се разглеждат като еталон за „сарматски” или „алански” хаплогрупи. По време на монголо-татарското нашествие и след това при похода на Тимурленк (Тамерлан) през Кавказ в края на XIV – началото на XV в. осетинците претърпяват истинска демографска катастрофа, голяма част от населението загива и оцелелите се спасяват във високите клисури на Кавказ, и съотв. се налагат хаплогрупите на

---

[837] Генетическая структура народов Западного Кавказа, С.С. Литвинов, 2010.: http://forum.molgen.org/index.php/topic,3488.0.html

[838] **Genetic Evidence Concerning the Origins of South and North Ossetians.** I. Nasidze, D. Quinque, I. Dupanloup, S. Rychkov, O. Naumova, O. Zhukova, and M. Stoneking. doi: 10.1046/j.1529-8817.2004.00131.: http://www.eva.mpg.de/genetics/pdf/Nasidze.AnHG.2004.pdf

[839] Боготова Залина Ихсановна. ИЗУЧЕНИЕ ГЕНЕТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ПОПУЛЯЦИЙ КАБАРДИНЦЕВ И БАЛКАРЦЕВ. 03.00.15 – генетика АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени кандидата биологических наук. Уфа. 2009 г.: http://ibg.anrb.ru/BogotovaZI.pdf

[840] http://www.rodstvo.ru/forum/lofiversion/index.php?t1276.html

[841] http://forum.molgen.org/index.php/topic,4651.0.html

родоначалниците за всяко осетинско „горско общество”. Вероятно и породи това се проявяват и различни много редки и архаични хаплогрупи като K, P, F.

Интересен е т.нар. „яски” ДНК проект[842], свързан с изследване на унгарци от алански или яски произход, заселили се в средновековна Унгария в 1239 г. Изследването включва 15 души, от които единият носи куманската фамилия Котян (Kotán). За съжаление групата е твърде малка. Откриват се: E1b1b1 – 2 (13,3%), G2a1c2a1b – 1 (6,6%), I2a – 4 (единият е Котян) (26,6%), I2b1 – 1 (6,6%), R1a1a – 5 (33,3%), R1b1a2 – 2 (13,3%). Картина е различна от тази на съвр.осетинци в Кавказ, по-близка е до балкарците, донякъде и до българите. Ясите (асите) са старото население на Балкария.

Балкарците са все пак наследници на старото осетински население (аси) на този регион, които го заселват, след като българите напускат Кавказ в VII в. Вероятно част от древнобългарската общност е останала и по-късно се е сляла с асите (осетинци). В това отношение са показателни данните за род уитигури сред дигорците (вж. първта част на наст. труд). В този аспект освен името Балкария, вероятно и древнобългарски генофонд е останал там. Но има наслагване на кумански субстрат и географска изолация. Според второто изследване (на Battaglia) за балкарците е итересно, че съотн. между двете индоевропейски групи R1a / R1b е същото като при българите – почти по равно. Високите стойности на G и J2 кореспондират със съотношенията при осетинците.

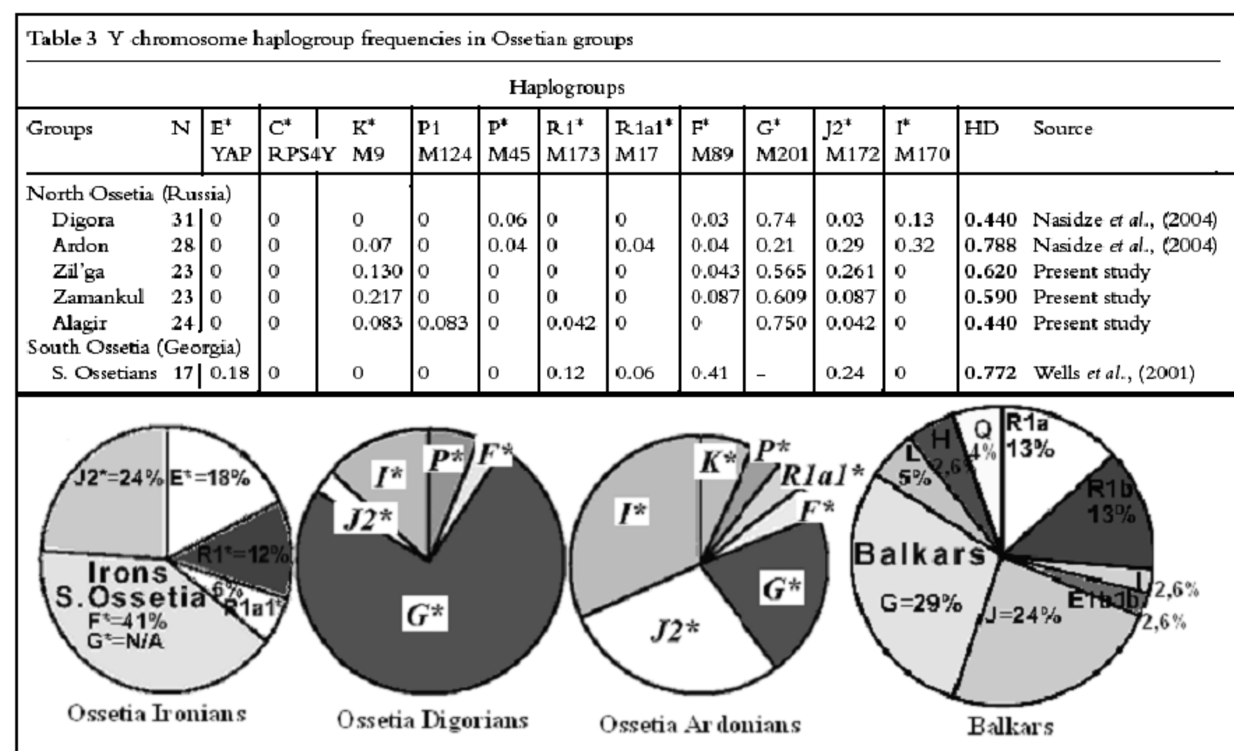

Table 3 Y chromosome haplogroup frequencies in Ossetian groups

Groups	N	E* YAP	C* RPS4Y	K* M9	P1 M124	P* M45	R1* M173	R1a1* M17	F* M89	G* M201	J2* M172	I* M170	HD	Source
North Ossetia (Russia)														
Digora	31	0	0	0	0	0.06	0	0	0.03	0.74	0.03	0.13	**0.440**	Nasidze *et al.*, (2004)
Ardon	28	0	0	0.07	0	0.04	0	0.04	0.04	0.21	0.29	0.32	**0.788**	Nasidze *et al.*, (2004)
Zil'ga	23	0	0	0.130	0	0	0	0	0.043	0.565	0.261	0	**0.620**	Present study
Zamankul	23	0	0	0.217	0	0	0	0	0.087	0.609	0.087	0	**0.590**	Present study
Alagir	24	0	0	0.083	0.083	0	0.042	0	0	0.750	0.042	0	**0.440**	Present study
South Ossetia (Georgia)														
S. Ossetians	17	0.18	0	0	0	0	0.12	0.06	0.41	–	0.24	0	**0.772**	Wells *et al.*, (2001)

Генетиката ни помага да разобличим и една друга заблуда, която е особено популярна сред любителите на родното „фолк-хистъри”, но също изкушава и професионалните историци. Това е разпространеното мнение че унгарците-секлери са есегелите от изворите и са потомци на българите останали в отвъддунавските земи след завоюването им от

[842] http://www.familytreedna.com/public/Jaszsag/default.aspx?section=yresults

маджарите. Несъстоятелността на това твърдение е доказана още през XIX в. от унгарската наука, а именно че секлер/секеи не е етническо название, а служебна повинност и означава граничари, гранично население. Секлери/секеи е имало и по западните граници на средновековна Унгария. Езиково секлерите/секеи по нищо не се отличават от останалите унгарици. Генетиката доказва същото.

Y-хром. хаплот.	България	БГ-ДНК-проект	Македония	гагаузи	секлери	Унгарци (Буковина)	Унгария
I1	3,5%	3,65	10%	4,49%	8 – 10%	8%	8 – 9,5%
I2* + I2a	22,5%	18%	18%	20,22%	20%	21%*	14,4 - 15%
I2b	2%	-	0%	3,37%	3%	-	1,7 - 2,5%
R1a	15%	12 – 13,5%	13,5%	19,10%	15 – 20%	19,5%	24,5 - 26,5%
R1b	9,5%	12 – 13%	13,5%	12,35%	17 – 18%	17,5%	17 - 21%
G	4%	1 – 2% (G2)	4%	2,25%	7- 8%	7%	5 – 7,04%
J2	15,5%	16%	12%	7,86%*	7 – 8%	8%	6,69 - 7%
J* + J1	2%	0,01%	0%	-	до 1%	1%	0,35%
E1b1b	22%	19 – 21%	23%	13,48%	10 – 11%	9%	7,74 - 9,5 %
T	0,5%	-	4%	-	1%	-	1%
Q	0,5%	0,02%	0%	-	3 – 4%	5%	1 – 2,6%
N	0%	0%	0%	-	2%	2%	1 – 2,46%
L	0,79%	-	-	-	1%	-	0,35%
C	0	0	0	0	-	-	0,35 - 0,9%

В таблицата съм посочил сравняване на българските Y-хромозомни данни с тези на унгарците-секлери, унгарците в Буковина и унгарците в Унгария[843]. Прави впечатление твърде близките стойности между трите унгарски групи, по-високите стойности на I1 в сравнение с българите, по-ниските стойности на E1, J2, наличието на типичната за угрофините N, както и на сибирската Q и „алтайскоезичната" C, които се срещат при някои самодийските народи.

народ	бр.изсл.	I	R1b	R1a	N3	N2	Q	C
саами	127 (58)	25,9	3,9	11,0	47,2	0	0	0
фини	38	28,9	0	7,9	63,2	0	0	0
естонци	209	18,2	9,1	33,5	30,6	0	0	0
марийци	111	8,1	2,7	47,7	31,5	9,9	0	0
мордва	83	19,3	13,3	26,5	16,9	2,4	0	0
коми	94	5,3	16,0	33,0	22,3	12,8	0	0
удмурти	87	1,1	2,3	10,3	56,3	28,7	0	0
ханти	47	0	19,1	4,3	38,3	38,3	0	0
нганасянци	38	0	0	0	0	92,1	0	5,3
ненци	148	0	0	0	40,5	56,8	1,4	0
селкупи	131	0	6,1	19,1	0	6,9	66,4	1,5
чуваши	79	11,4	3,8	31,6	17,7	10,1	0	1,3
татари	126	4,0	8,7	34,1	18,3	4,8	0,8	1,6
кети	48	0	0	0	0	0	93,7	6,2
долгани	67	1,5	1,5	16,4	22,4	11,9	0	37,3
якути	155	1,3	1,9	1,9	88,4	0	0	3,2
буряти	81	0	1,2	1,2	28,4	2,5	0	60,5
евенки	96	5,2	0	1,0	16,7	3,1	4,2	67,7
евени	31	3,2	0	6,5	12,9	0	0	74,2
Алтайски тюрки	98	0	0	46,9	1,0	2,0	17,3	22,4
буриши	-	0	0	46,8	0	0	21	8,2

[843] данните за секлерите са от А.Кльосов: изсл. на 143 човека: Анатолий Клёсов (http://aklyosov.home.comcast.net) Секлеры восточной Европы и их гаплогруппы и гаплотипы. Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии, Том 2, № 1, 2009 январь. Данните за унгарците в Буковина са от изсл. на 194 човека: http://www.familytreedna.com/public/HungarianBukovinaSurnames/default.aspx?section=yresults и данните за Унгария са от Еупедия и Унгарският генетичен проект, изсл. на 284 човека: http://www.familytreedna.com/public/Hungarian_Magyar_Y-DNA_Project/default.aspx?section=yresults

В приложената таблица[844] показваща основните хаплогрупи при уралските (угро-фино-самодийските) народи, чувашите, татарите и народите в Сибир, се виждат високи нива на N, вкл. при чуваши, татари и останалите алтайскоезични народи (най-ниско е при алтайските тюрки), Q и C не са характрени за уралските народи но присъстват при ненците, хантите, нганасянците и селкупите, респ. хантите и селкупите са били близки родственици на древните угри преди миграцията им на запад. Селкупите, хантите и буришите показват и солидно индоевропейско участие в своята етногенеза (R1a, R1b), както и алтайските тюрки. C е в най-високи стойности при алтайскоезичните монголци (буряти) и тунгусоманджурци, алтайски тюрки и долгани (смес между якути и евенки). Или погледнато географски, група N може да се разгледа като урало-алтайска, възникнала преди разпадането на тази древна общност, Q е изцяло древносибирска типична единствено за кетите и с висока честота при езиковите им родственици – буришите, а високите стойности при селкупите показват, че в болшинството си те са езиково асимилирани кети. Виждат се и значителни разлики в съотн. на хаплогрупите сред разл. угрофинси народи, резултат от техните миграции и контакти със съседни народи, но секлерите не се отличават от останалите унгарци и не трябва да се смятат за някакви български потомци.

2). Митохондриална ДНК[845]. Проследяването на митохондриалната ДНК демонстрира мигрирането на женската част от дадена популация, тъй като тези хаплогрупи се предават само от майка на дъщеря, мъжете също ги притежават, но не могат да ги предадат в потомството си. Подобно на Y-хромозовните хаплогрупи и митохондриалните се обозначават с главни букви от латинската азбука. За тяхното разпределение при българите дава информация изследването (общо 855 човека) „Bulgarians vs the other European populations:a mitochondrial DNA perspective Sena Karachanak, Valeria Carossa, Desislava Nesheva, Anna Olivieri, Maria Pala, Baharak Hooshiar Kashani, Viola Grugni, Vincenza Battaglia, Alessandro Achilli, Yordan Yordanov, Angel S.Galabov, Ornella Semino, Draga Toncheva, Antonio Torroni.[846] Установено е наличието на следните митохондриални хаплогрупи:

- ✓ **H** (41,9%), от които H* (26%), H1 (8,5%), H3 (0,9%), H5 (3,4%), H6 (1,6%), H8 (0,9%), H11 (0,6%),
- ✓ **HV** (3,5%), вкл. HV1 (0,2%) и HV2 (0,1%), HV0 (3,7%), (вкл. HV0* (1,5%), HV0a (0,7%),
- ✓ **V** (1,5%),
- ✓ **R** (0,9%), R* (0,4%), R0a (0,5%),
- ✓ **U** (22,1%), U1 (1,4%), U2 (1,4%) – U2e, U3 (1,6%), U4 (3,9%), U5 (6,7%), U5a (4,4%), U5b (2,3%), U7 (0,5%), U8 (0,4%), U8a (0,2%), U8b (0,2%),
- ✓ **K** (5,9%), K1 (5,3%), K2 (0,6%),
- ✓ **J** (7,9%), J1 (7%), J1b (1,3%), J1c (5,7%), J2 (7%), J2a (0,5%), J2b (0,4%),
- ✓ **T** (10,6%), T1 (4,3%), T2 (6,3%),
- ✓ **N** (7,9%), N* (0,4%), N1 (2,6%), N1a (0,7%), N1b1 (0,7%), N2 (2,8%),
- ✓ **I** (1,2%),
- ✓ **W** (2,8%),
- ✓ **X2** (2,1%),

---

[844] А.М. Тюрин. Согласование исторических свидетельств, лингвистических и генетических данных, характеризующих венгров.: http://rudocs.exdat.com/navigate/index-195182.html

[845] основната информация за разпределението на мт-ДНК хаплогрупите в света е взета от: http://gentis.ru/info/mtdna-tutorial/hg-g/g2a и Wikipedia (англоезична и руска версия).

[846] Electronic supplementary material The online version of this article (doi:10.1007/s00414-011-0589-y) contains supplementary material, which is available to authorized users.

- ✓ **M** (0,9), M* (0,1%), M1 (0,1%),
- ✓ **Z1** (0,1),
- ✓ **C** (0,2%),
- ✓ **D4** (0,4%),
- ✓ **L** (0,3%), L0a (0,2%), L3f (0,1%).

Според „Българския генетичев проект"[847], съотн. между различните мт-ДНК хаплогрупи е следното: H (40%) (H2a, H7, H13), Кавказки хаплогрупи: U, K и T (45%) (U*, U3, U4 и U5; T1, T2) J, HV, R (15%) Подробни данни: Изследвани 68 души: D – 1/68 (1,47%), H – 22/68 (32,35%), H1b – 1/68 (1,47%), H12 – 1/68 (1,47%), H13a – 2/68 (2,94%), H5 – 1/68 (1,47%), H7 – 1/68 (1,47%), HV – 6/68 (8,82%), HV0c – 1/68 (1,47%), HV1 – 1/68 (1,47%), I – 2/68 (2,94%), J – 1/68 (1,47%), K – 2/68 (2,94%), K1a – 3/68 (4,41%), L2a – 1/68 (1,47%), N1b – 1/68 (1,47%), R – 1/68 (1,47%), T1 – 4/68 (5,88%), T2b – 2/68 (2,94%), U – 1/68 (1,47%), U1 – 3/68 (4,41%), U2 – 1/68 (1,47%), U4 – 1/68 (1,47%), U5 – 1/68 (1,47%), U7 – 1/68 (1,47%), W – 4/68 (5,88%).

Най-разпространена е **хаплогрупа H** и нейните подтипове. Тя е твърде древна, възникнала преди около 30 000 години в Западна Азия и бързо се разпространява в земите на Пиринейския п-в и Франция, където нейните носители създават граветската култура от палеолитни ловци и събирачи. По време на ледниковия период (преди 20 – 13 000 години) палеолитното население на Европа се съкращава много, но Пиринейският п-в създава благоприятни условия са живот и затова днес сред баските тази хаплогрупа се среща над 50% (по Еупедия 61,5%). Според данните от Еупедия в почти всички европейски страни, хаплогрупа H е представена между 35 – 50 %, а в Иран, Индия и Централна Азия намалява до 10%. При адигите в Кавказ, башкирите и угрофинските народи в Поволжието тя е в порядъка на 20 – 22%, но в Естония (43%), Финландия (40%), Унгария (47%), което показва че тя принадлежи на древното прединдоевропейско кроманьонско население на Европа и не може да бъде надежден маркер за проследяване на миграции.

Подтип H1 е най-разпространен в хаплогрупа H. Това се вижда и при българите. Тя е възникнала при разселването на кроманьонците в Европа (Вилендорфско-Костенковската к-ра). При баските е също в най-висок процент (27,8%, според Еупедия дори 40%). В Европа показва различно разпределение, и се движи в порядъка на 10 – 25%, но се срещат региони където е и под 10%, напр. Гърция (5%), Албания (6%), Германия (6%), Англия (6,5%), както и в региони където е по-висока: Хърватия (25%), Норвегия (30%), Унгария (35%).

Подтип H1b показва най-голямо разпространение в Източна Европа и Северозападен Сибир и вероятно е свързан с древната палеолитна култура Малта-Бурета, създадена от проникнали в Сибир племена от Вилендорфско-Костенковската к-ра.

Подтип H2 се среща основно на Пиринейския и Скандинавския п-ви, при българитее посочена от Бълг.генет.проект като H2a. Само при баските се среща H2a5.

Подтип H3 (при българите 0,9%), показва най-голямо разпространение сред баските (13,9 %), галисийците в Северозападна Испания (8,3 %) и на о-в Сардиния (8,5 %). Градиентът му пада с североизточна посока. Любопитен факт е че носителите на H3 имат повишена имунна устойчивост срещу вируса на СПИН. Открива се (заедно с H5) в ДНК от скелети от културата на камбановидните съдове.

Подтип H4 се открива само на Пиринейския п-в.

[847] http://www.familytreedna.com/public/bulgariandna/default.aspx?section=mtresults

Подтип H5 (при българите 3,4%) е със западноазиатски произход, среща се в Кавказ и Близкия Изток. В Европа е разпространен хаплотипа H5a (най-висок във Франция – 8%). Възниква преди 7 – 8 000 год., носителите и` сравнително равномерно се разселват из Европа. Носители на H5 са били и представителите на неолитната култура Тел-Халула в Сирия (6800 – 6000 г.пр.н.е). Също носители на H5 е имало сред представителите на тагарската култура (турите/Туран) в Южен Сибир[848]. Любопитна подробност е, че носителите на H5 имат предразположеност към болестта на Алцхаймер.

Подтип H6 (у българите 1,6%), е най-висок е в Средна Азия, Казахстан, Кавказ. В Европа градиентът му се движи в посока запад / изток от 1 до 6%. Извлечена е от костна ДНК от погребения на андроновската култура. Според авторите на българското изследване на мт-ДНК, H5 и H6 вероятно имат древнобългарски произход.

Подтип H7 се среща предимно в Северна Африка и Близкия изток от порядъка на 1 – 6%. Разпространен е и в Централна и Източна Европа, при българите е посочена от Бълг.генет.проект.

Подтип H8 (у българите 0,9%), повтаря разпределението на H7.

Подтип H11 (у българите 0,6%), е разпространен в цяла Европа от запад на изток с градиент от 1 – 2% до 5 – 7%.

Подтип H13, H20, H21 се откриват само в Кавказ, H13 присъства при българите, а подтип H18 – само на Арабския п-в. Подтип H14a е открит в ДНК извлечена от кости принадлежали на древни шумери.

Хаплогрупа HV е разпространена в Европа, Западна Евразия, Кавказ, Близкия Изток, Мала Азия. Свързана е със заселването на кроманьонците в Европа преди ледниковия период. От нея после се обособяват хаплогрупите H и V. Самата тя произлиза от древната хаплогрупа RO. В Италия са открити в кости на кроманьонци, и двете хаплогрупи HV и RO. Също се открива в Европа при носителите на културата на линейната керамика. Била е типична и за населението от триполската култура в Южна Украйна (неолитната прединдоевропейска земеделска цивилизация). Типична е за културата на бойните брадви и шнуровата керамика (3200 – 1800 г.пр.н.е.), която е индоевропейска и нагледно показва как нахлулите от изток индоевропейци са влизали в брачни връзки със завареното население. В Алтай в района на Казъл в костна ДНК от скелет на европеид живял в V в.пр.н.е. и принадлежал към азиатските скити (саки) е открит подтип HV1[849]. Така че разпространението на HV не е надежден маркер за проследяване на древнобългарската етногенеза.

Хаплогрупа V (у българите 1,5%, R* 0,4%). Свързана е с древното палеолитно население на Европа, което от Северна Африка през Пиринеите се разселва на континента преди около 13 – 8 000 години. Най-разпространена е при саамите (лапландците) в Скандинавия и в Северна Испания (15%) но при баските е с по-ниска честота (10%). Също разпространена е при берберите в Северна Африка (16,3%). Не е особено информативна.

Хаплогрупа R (у българите 0,9%). Тя е твърде древна по произход (над 50 000 год.) и е възникнала в Близкия Изток. Най-голямо разпространение има на Арабския п-в,

---

[848] Ancient Western Eurasian DNA: http://www.buildinghistory.org/distantpast/ancientdna.shtml

[849] Genetic analysis of a Scytho-Siberian skeleton and its implications for ancient Central Asian migrations. Ricaut FX, Keyser-Tracqui C, Bourgeois J, Crubézy E, Ludes B. SourceLaboratoire d'Anthropologie Moléculaire, Institut de Médecine Légale, 11 rue Humann, 67085 Strasbourg Cedex, France 67085. Hum Biol. 2004 Feb;76(1):109-25. http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/15222683

Североизточна Африка, Анадола, Иранското плато, Индия, Централна Азия, Южен Китай, п-в Индокитай, Папуа-Нова Гвинея, при австралийските аборигени. Разпространението и маркира една от най-ранните миграции на древния човек, след излизането му от Африка и разселването му през Иранското плато на изток към Южна Азия и Австралия. Подтип R0a (у българите 0,5%), е най-разпространена на Арабския п-в (15% - 18%). От порядъка на 1 – 3% се открива в населението на Турция, Кавказ, Югоизточна Европа.

Хаплогрупа U (у българите 22,1%), е широко разпространена в Евразия, Северна Африка, Индия. Тя се е отделила от хаплогрупа R, преди около 50 000 год. и маркира най-древните разселвания на палеолитния човек.

Подтип U1 (у бълг. 1,4%), е разпространен в Западна Евразия и Южна Азия, където показва най-големи честоти. Сред населението на Югозападна Индия достига 10% и 20%, и плавно се снижава до 5 – 6% в Афганистан, Пакистан и Средна Азия. U1 се дели на U1a и U1b. В Средиземноморието са разпространени в ниски честоти, сравнително по равно.

Подтип U2e (у бълг. 1,4%), е със средна честота 1%, по-високи стойности над 3% са разпространени в Кавказ, у кюрдите, а също при някои народи в Средна Азия и Източна Европа, например у латвийците, мордва и удмуртите. Най-разпространен е при калашите в Пакистан (15%), също във високи честоти U2e се среща при шугнанците в Памир. Открива се в костна ДНК от погребения на културата на камбановидните съдове, андроновската култура, при погребения в Гаваерк (Gavaerk) в Южен Синцзян от VIII в.пр.н.е.. Може да мислим, че U2e е притежаван и от древните българи.

Подтип U3 (у бълг. 1,6%), в Европа и Средна Азия се среща в порядъка на 1 %, в Близкия Изток около 2,5 %. Носители на U3 са около 6 % от населението на Кавказ и от 36 до 56 % от циганите в Полша, Литва и Испания. По-високи нива има у йорданците в Аман (15%) и берберите-мозабити в Северна Африка (10%), което се свързва с „генетичния дрейф" поради географската изолация.

Подтип U4 (у бълг. 3,9%), най-големи честоти се наблюдават сред калашите в Пакистан (34%), кетите по долината на Енисей (28%) и алтайския тюркски етнос тубалари (18%), също и при уралоезичните народи в Източна Европа и Западен Сибир (10% - 15%). В Кавказ при грузинците-свани се среща в 8,3%. Извлечена е и от костен материал от андроновската култура, карасукската култура, в Синцзян – Гаваерк (Gavaerk) в погребения от VIII в.пр.н.е., при древноунгарски костен материал от 975 – 1000 г. Също (U4d / U4a2) е била разпространена сред населението на т.нар. ямковидна-гребенчата керамиака (4200 – 2000 г.пр.н.е.), чийто носители са древното прединдоевропейско население на Северна Европа. Мъжкото население е било носител на Y-хромозомните хаплотипове I1 и N1c1. Възм. е да са били прауралци, и саамите да са техни далечни наследници. Впоследствие са погълнати от индоевропейците и дават началото на културата шнуровата керамика. Евентуално може да се мисли че е била притежавана и от древните българи.

Подтип U5 (у бълг. 6,7%), е представен в две разновидности U5a (4,4%) и U5b (2,3%). U5a е сред най-разпространените в Европа, любопитен факт е че приносителите и` са предразположени към по-лесно заразяване със СПИН. U5a1 е извлечена от мумиите в Пазирик (Алтай), както и (U5a1a) в погребенията от Егин-гол (III – II в.пр.н.е.) свързвани с народа Хсюнну. Хаплотип U5 е извлечен и от погребението на виден согдиец, живял в Китай около 600 г. (гробница на Ю Хун (Yu Hong) в пров. Шанси). U5b е една от най-древните хаплогрупи в Европа и Северна Африка, разпространението и варира между 3 и 5%.

Подтип U7 (0,5%), е най-разпространена в Средна Азия и Индия. В Близкия Изток е около 5%, в Пакистан и Западна Индия достига до 9 – 11% в Гуджарат (7%), Иран и южните

райони на Средна Азии се снижава до 5 – 7%. Притежавали са я и викингите, извлечена е от костен материал от две погребения в Дания и Норвегия. Не е характрена за съвр. европейци. Може да се мисли че у българите е с древнобългарски произход (Я.Шопов[850]).

Хаплогрупа U8 (у бълг. 0,4%), е представена от U8a (0,2%) и U8b (0,2%). Характерни са за Европа и се свързват с палеолитното население. U8a е типична за баските. U8b се среща в Италия и Близкия Изток (Йордания). За българите не е показателна.

Хаплогрупа К (у бълг. 5,9%), е представена от К1 (5,3%), К2 (0,6%). Разпространена е в цяла Европа, но най-много в Източна Франция, Западна Германия, Британия. На североизток честотата и намалява. Високи са стойностите в Северен Афганистан, при памирските етноси, от порядъка на 15%. В Грузия достига до 11%. При евреите-ашкенази достига до 33% което говори за евентуален „хазарски" (кавказки) произход. Също е разпространена при друзите и палестинските араби. На Балканите К се движи между 4,5 – 6%, а у останалите славянски народи е от порядъка на 2 – 3% (по Еупедия). Хаплогрупа К е открита сред мумиите от Сяохе и Гаваерк (Таримски басейн). Изследанията показват, че и „ледения човек" Отци, открит в Алпите, в ледника Отцтал (Ötztal), живял преди 5 000 год. е притежавал подгрупа К1. Извлечена е от костна ДНК от представители на неолитната култура Тел-Рамад Възможоно е част от представителството на хаплогрупа К при българите, да е с древнобългарски произход.

Хаплогрупа J (у бълг. 7,9%), е добре представена в следните подтипове: J1 (7%), J1b (1,3%), J1c (5,7%), J2 (7%), J2a (0,5%), J2b (0,4%). Не е показателна за българския произход. Това е древна хаплогрупа възникнала в Близкия Изток преди около 45 000 години. По-късните мутации са ставали по линиите J1a1 (преди 27 000 год.), J2a (преди 19 000 год.), J2b2 (пр. 16 000 год.), J2b3 (пр. 5 800 год.). J, заедно с предходната „майчина" хаплогрупа JT и „сестринската" Т, се свързват с неолитните земеделци заселили се в Европа в епохата на неолита преди 10 – 8 000 год.

В Близкия Изток J е от порядъка на 12 %, в Европа (11 %), на Кавказ (8 %) и в Северна Африка (6 %).От двата основни подтипа, J1 е заема 4/5 от цялата хаплогрупа J и е доста разпространен, докато J2 е локализиран в Средиземноморието (Гърция, Италия, о-в Сардиния и Испания). Някои подтипове на J2 се откриват в Скандинавия и Британия. В Пакистан е също много разпространена дори до 50% сред различни етнически групи. При калашите е от порядъка на 9%. J1c е най-разпространена на Балканите което корелира и с българските резултати, J1b е типична повече за Близкия Изток. В костна ДНК от погребенията в Егин-гол (Egyin Gol – Хсюнну, III – II в.пр.не.), е извлечена J1. Подтиповете на J2 (съотв. J2a и J2b), показват най-вече по-изразено присъствие сред кюрдите (съотв. по 4%), горските евреи (ираноезична кавказка общност) (J2b1 – 56,8%)[851], при калмиките (2,7%), таджиките (2,3%), хакасите (около 1%) и тюркмените (0,4%), което показва че вероятно е бил характерен за древните саки, сармати и парти. За J2b у българите може да се предполага древнобългарски произход, защото не е разпространена сред европейското население.

Хаплогрупа Т (у бълг. 10,6%), е достатъчно добре представена. Среща се в подтиповете Т1 (4,3%) и Т2 (6,3%). Тази хаплогрупа е разпространена в цяла Европа в интервала от 4% до 14 – 15%. Среща се в Индия и Пакистан. При баските е изкл. слабо представена (1%). При сваните в Кавказ Т* е 10,4% а Т1 около 4,2%. Произходът и се

[850] Я.Шопов. цит.съч.
[851] по информация взета от: https://docs.google.com/spreadsheet/ccc?key=0AvcsZBknbPXVdDVVUjFEazJ1S29WRldRTERWb281dFE&authkey=CLzD5ZYK&hl=en&authkey=CLzD5ZYK#gid=0

свързва с неолитните земеделци, заселили Южна и Централна Европа. Подтип Т1 показва високи стойности сред населението по източния бряг на Каспийско море, Поволжието и Западен Сибир (10%). При изследването на костна ДНК от скитските погребения в Сибир, Т1 и Т2 се срещат често което показва, че разпространението им Азия е станало с древните индоевропейски миграции. Подтип Т2а се среща основно в Естония и Поволжието. Подтип Т2b е разпространен из цяла Европа, в границите на 4 – 7%. Най-високите честоти са в Източна Балтика, Западните Балкани, Италия, Германия, Източна Украйна, Кавказ, Централен Урал. Подтип Т2е е разпространен сред евреите-сафариди основно в България и Турция. Подтип Т2с се среща основно в Източна Балтика, Полша, Германия, Италия, Южна Скандинавия, Източна Украйна, Западна Русия, Поволжието и Централен Урал. Подтип Т2f показва висока концентрация в района на Украйна. Приносителите на хаплогрупа Т по-рядко заболават от болестта на Паркинсон и болестта на Алцхаймер. Евентуално част от хаплогрупите Т при българите може да имат древнобългарски произход.

Хаплогрупа N (у бълг. 7,9%), също е добре представена в подтиповете N* (0,4%), N1 (2,6%), N1a (0,7%), N1b1 (0,7%), N2 (2,8%). Тази хаплогрупа също се свързва с неолитните земеделци. Разпространена е също в Северна Африка, Близкия Изток. Подтип N1a е разпространен в цяла Европа, но под рамките на 1%, по-голямо представителство има на Балканите, а най-високите честоти са в Йемен (5%), Сомалия и Южна Индия (4%). От 1% до 3% се среща при арабите в Саудитска Арабия, албанците, коми, татарите, башкирите, казахите и алтайците. В Централна Азия е от порядъка на 0,3%. Най-добре е представена сред угрофинския народ коми (2,4%), коми-пермяки (9,5%), башкирите (3,6%), чувашите (1,8%), казнаските татари (0,4%). Волфганг Хаак доказва че в костен материал от културата на линейно-лентовата керамика (съществувала преди 7 500 год. в Централна Европа), N1a се среща до 25 %. При брахманите в Индия е достатъчно добре представен от порядъка на 8,3%. Подтип N1b се среща при палестинските и египетските араби (5 – 7%), и по 2% при саудитските араби, арменците, друзите. N1b1 според авторите на българското мт-ДНК проучване, е с вероятен произход от Югозападна Азия. N1b2 е разпространен особено при евреите в Израел, в порядъка на 10% и сред населението на Синайския п-в. Подтип N1c е разпространен основно в Иранското плато, Близкия Изток, Западна Индия, Египет, Судан, Италия, Далмация (Приморска Хърватия), Албания, Гърция. Извличан е от костна ДНК свързана със скитските погребения в Сибир. Най-високите честоти са по бреговете на Персийския залив, в Кувейт (2,48%), при гилянците в Иран (2%), също е разпространена в Азърбайджан, Тюркмения, Западен Казахстан и постепенно затихва в посока Крим, Поволжието, Западен Сибир, Таджикистан, Източна Индия. Подтип N1d се среща само в Индия, а N1e – при бурятите. Подтип N2 (N2a) е слабо разпространен в Западна Европа.

Хаплогрупа I (у бълг. 1,2%), е произлязла от хаплогрупа N1. В Западна Европа е с честота 1 – 2%, в Северна Европа достига 3 – 5%, от европейските страни най-добре I е представена в Италия, Шотландия, Уелс. В костна ДНК от културата на камбановидните съдове е извлечена подтип I1. В Пакистан при народа бурушаски (или буриши) достига до 4 – 5%. Подобно разпространение има при арабите в Близкия Изток, евреите, бедуините. В Източен Сибир и Алтай е от порядъка на 1%. Не е показателна за древнобългарския произход.

Хаплогрупа W (у бълг. 2,8%) произлиза от хаплогрупа N2. Разпространена е в Европа, Северен Пакистан, Южна Азия, открита е и при австралийските аборигени. В Кавказ, Грузия е 8,3%, а при кюрдите достига до 10%. В Европа се движи в границите 1 – 8% (най-висок процент за Финландия). Оформят се няколко максимума на разпространение: Източна

Балтика и Финландия, Централна Европа, Кюрдистан, Закавказието (Армения, Грузия, Азърбайджан), Северозападен Иран и Пакистан.

Хаплогрупа X2 (у бълг. 2,1%) е с древен произход. Възниква преди 20 – 30 000 год., като се отделя от хаплогрупа N. Разделя се на X1 и X2. X1 е представена само в Северна и Източна Африка и в Близкия Изток (при израелските друзи 27%, като X1 – 16%, X2 – 11%). X2 е разпространена в Европа, Кавказ (грузинци, осетинци по 8%), при европейските цигани (8%), Сибир, Северна Америка. X2a и X2g са разпространени изцяло в Северна Америка (с максимум сред индианците в Източна Канада). Почти идентични с индианските подтипове е алтайския подтип X2e. При евенките се среща X2b. Възможно е хаплогрупа X у съвр. българи, да е свързана с древнобългарския произход.

Хаплогрупа M (у бълг. M1 0,1%) е древна по произход, възникнала е преди 60 000 години и е разпространена в Европа, Азия и Африка. Отделила се е от африканската L3 преди 73 000 години. Подтип M1 е разпространен в Западна Евразия, Пиринейския п-в, Средиземноморието, Анадола, Близкия Изток, Кавказ, Иран, Тибет и Африканския рог. M2, M6, M18, M25 се срещат в Индия, M11 – в Китай, M12 – в Япония, M27, M29 – в Меланезия, M31, M31a1 и M32 – на Андаманските о-ви, M33, M33a, M34, M34a, M35, M37a и M39, M40, M41 – в Югоизточна Азия. Хаплогрупата M е твърде древна, маркира най-древните човешки миграции и не е показателна за древнобългарския произход. В България е разпространена и сред циганите.

Хаплогрупа Z1 (у бълг. 0,1), е с Централноазиатски произход. Отделила се е от хаплогрупа M. Разпространена е в Северен Китай, Корея и при саамите в Скандинавия. Има три максимума: в Средна Азия, между Аралско море и Балхаш, Поволжието, в Синцзян и Западен Тибет. Максимални честоти на хаплогрупа Z са фиксиран в Тибет (9%), у казахите (8,5%), телеутите (около 6%). Сред удмуртите Z е с честота 5%, у марийците и баргутите (около 3%), у монголите и алтайските тюрки, бурятите и евенките (около 2%), у шорците и тувинците (1%). На Кавказ, при ногайците (около 3%), черкезите (около 2%), у северните осетинци (под 1%). В Северна Русия: Новгород и Карелия е около 1%, при норвежците е също 1%, а при саамите е 2%. Извлечена е от костна ДНК от андроновски погребения. Най-вероятно при българите е с древнобългарски произход.

Хаплогрупа C (0,2%), е сестринска на Z. Възникнала е преди 60 000 год. между Аралско море и Байкал. Днес подтип C1a е разпространен изцяло в Североизточна Азия, с максимуми в Североизточен Казахстан, Фергана, Алтай, също в цял Сибир, Чукотка, в ниски честоти в Северен Китай, Корея, Средна Азия, Таджикистан, Афганистан, Пакистан, Кавказ, Източна Румъния и България. Ясно очертава т.нар. „Степен Коридор” по който са ставали миграциите на конните народи от Средна и Централна Азия на запад. С високо съдържание е сред изследваната м-т ДНК на тохарските мумии от Сяохе (до ез. Лоп-нор), където е подтип C4[852]. Подтипове C1b, C1c, C1d, C4c са разпространени сред индианците в Америка. При българите хаплогрупа C е с много вероятен древнобългарски произход.

Хаплогрупа D4 (у бълг. 0,4%), най-плътно е представена при тунгусите-ороки (67%) и сойотите (около 47%), при долганите (37%), тибетците (35%), баргутите и японците (около 33%), корейците, при аинусите, бурятите (32%), корейците и нихвите (около 29%). В Средна Азия честотите и` се движат от 10 до 16%. D4 присъства в Югоизточна Азия, в Индонезия (7,5%), във Виетнам и Лаос е не повече от 3%, а в Тайван е около 1%. На Кавказ D4 се среща при грузинците (2,2%) и ногайците (около 8%). В Европа честота на D4 у унгарците е (0,8%), при хърватите, чехите, поляците и немците е около 0,2 – 0,3%. Най-вероятно се явява аварско

---

[852] Li et al. BMC Biology 2010, 8:15 http://www.biomedcentral.com/1741-7007/8/15

или хунско наслредство. В Монголия – Егин гол[853] D4o1, D5 / D5a и Дурлиг-нарс (Duurlig Nars) D4 са извлечени от костна ДНК от погребения на народа Хсюнну от III – II в.пр.н.е., също в погребения в Таримския басейн Гаваерк (Gavaerk) от VIII – I в.пр.н.е. В погребения принадлежали на народа Дунху във Вътрешна Монголия, селището Цингоузи (Jinggouzi) от V в.пр.н.е., от костна ДНК са извлечени подтипове D, D4, D5. Тази хаплогрупа D е една от основните при индианците в Америка. D5 и D6 се срещат в Индия, Сибир.

Хаплогрупа L (у бълг. 0,3%), в подтипове L0a (0,2%), L3f (0,1%). Това са най-древните африкански хаплогрупи. Възникват преди 170 – 150 000 години, сред най-древните представители на Homo sapiens в Южна Африка. При койсанските народи (бушмени, хотентоти) L0a се среща до 73%, а в Ботсуана при пелемето Кунг е на 100%. Подтип L3f е възникнал преди 75 000 години в Източна Африка, и днес е разпространена по протежение на т-нар. „зона Сахел" или прехода от най-южните части на Сахара към Саваната, простираща се от Атлантическият океан до Червено море. Какъв е произхода на българите с хаплотип от групата L? Най-вероятно са потомци на робини от Африка, вероятно от времената на Римската империя.

***

Мт-ДНК не е много надежден метод за проследяване на по-специфични миграции довели до формирането на съвр.народи тъй като в повечето случаи проследява само глобалните по-древни миграции. И това е така защото обикновено завоевателите или дошъл нов народ, взема за жени представителки на завареното население. Напр. хипотетично погледнато, от брака на древен българин и славянка всички следващи жени-потомки (дъщери, внучки и правнучки) ще предават изходната „славянска" ДНК, и така се губи възможността за точното проследяване.

Въпреки това, особено полезно е изследването на костна ДНК, извлечена от скелетите на древни хора живели преди няколкостотин – хиляда и повече години, защото така се проследява изходното състояние. Или в случая много би ни помогнала костна ДНК, извлечена от скелети принадлежели на древни българи. За съжаления в България подобни изследвания не са правени (и едва ли някога ще се направят). Например международен екип е извършил извличане на костна ДНК от 26 скитски погребения от територията на Казахстан. От направеният анализ на мт-ДНК се вижда че древните саки са принадлежали основно към европеидните хаплогрупи HV, H, T, T1, I, U, U1, U5, U5a1 и W, които както видяхме се срещат и при българите. При съвр.казахи се срещат хаплогрупите B, F, C, Z, D, R, J и Y, които не се откриват при древните саки[854]. Изследвани[855] са четири мумифицирани трупа от

---

[853] В Егин гол са извлечени следните мт-ДНК хаплогрупи: A, B4b, C, D4, D5 / D5a, G2a, F1b, J1, M, U2, U5a1a. A, B, C, D са разпространени при индианците в Америка и монголците, тунгусите, F – при китайци и японци, G2a – при евенките, китайците, монголците, японците, киргизите, при източните тюркски народи. Така става ядно за принадлежността на Хсюнну към древните монголоиди в Централна Азия.: Nuclear and Mitochondrial DNA Analysis of a 2,000-Year-Old Necropolis in the Egyin Gol Valley of Mongolia. Christine Keyser-Tracqui, Eric Crubezy, and Bertrand Ludes, Laboratoire d'Anthropologie Moleculaire, Institut de Medecine Legale, Strasbourg, France, and Anthropobiologie, Universite´ Paul Sabatier, CNRS, UMR 8555, Toulouse, France.

[854] Unravelling migrations in the steppe: mitochondrial DNA sequences from ancient Central Asians C. Lalueza-Fox, M. L. Sampietro, M. T. P. Gilbert, L. Castri, F. Facchini, D. Pettener and J. Bertranpetit. 2004 The Royal Society, Proc. R. Soc. Lond. B (2004) **271**, 941–947, DOI 10.1098/rspb.2004.2698

[855] ПАЛЕОГЕНЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСТАНКОВ НОСИТЕЛЕЙ ПАЗЫРЫКСКОЙ КУЛЬТУРЫ IV-II вв. до н.э. Институт цитологии и генетики Сибирского Отделения Российской Академии Наук. И.В. Куликов, М.В. Нефедова, Е.О. Шульгина, М.А. Губина, А.С. Пилипенко, Л.Д. Дамба, В.Ф. Кобзев, М.И. Воевода, А.Г. Ромащенко (ЭТНОГЕНЕЗ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ): www.sati.archaeology.nsc.ru/

Пазирик, рузултатите са съотв. хаплогрупа HV – при 3 проби, U5 – 3, C – 10, D – 3. Преобладава сибирската група С.

В некропола Сяохе, изследването на тохарските мумии показва че мт-ДНК е представена основно от С4, М, К, R, H, което показва че въпреки изразения европеиден антропологичен тип, древните индоевропейци (тохари) са встъпвали в бракове и с местни жени от Южен Сибир (С4, М).

В Западен Кавказ, мт-ДНК хаплогрупи, според изследванията на С.Литвинов, показват следните съотношения. В 89,9% са представени от западноевразийските хаплогрупи: HV, H, V, J, T, U, R1, N1a, N1b, N1c, W, X. Източноевразийските хаплогрупи са представени от А, В, C, D, F, G, Y, Z, M* и N9a, и са 10,1% от вс. хаплогрупи открити в Западен Кавказ, като най-голямо представителство и разнообразие се наблюдава в популацията на кубанските ногайци, или потомци на ногайските татари – късни заселници в региона.

<u>Източноевразийски хаплогрупи</u>: **А** (4,6%), **В** (0,8%) при ногайците, и адигите (0,7%), **С** присъства при повече народи: абхазци (5,8%), абазинци (4,8%), адиги (1,3%), черкези (5,7%), сев. осетинци (1,5%) и ногайци (1,5%), D е представена при почти всички с изкл. на арменците, абхази (2,5%), мегрели (2,6%), южни осетинци (4,2%), сев.осетинци (8%), абазинци (4,8%), адиги (0,7%), черкези (4,1%), карачаевци (0,9%) и ногайци (3,8%), рядката хаплогрупа **F** се среща при абхазите (0,7%) и ногайците (1,5%), **G** се среща при абазинците (1%), ногайци (1,5%).

<u>Западноевразийски хаплогрупи</u>: **Н** е представено при всички: абхази (23,4%), арменци (35,1%), мегрели (14,3%), южни осетинци (8,3%), сев. осетинци (18,1%), абазинци (27,6%), адиги (36,8%), черкези (18,7%), карачаевци (25,5%), ногайци (21,4%), **HV*** при абхазите (1,5%), арменци (8,1%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (1,5%), адиги (1,3%), черкези (или кабардинци) (3,3%), карачаевци (0,9%), ногайци (3,1%), **HV0**, абазинци (1%), адиги (0,7%), сев. осетинци (4,4%), **HV1,** абхази (1,5%), мегрели (1,3%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (2,9%), адиги (1,9%), ногайци (0,8%), **HV2,** арменци (2,7%), черкези (0,8%), ногайци (1,5%), **I**, абхази (2,2%), арменци (2,7%), мегрели (7,8%), южни осетинци (4,2%), абазинци (2,9%), адиги (3,2%), карачаевци (3,8%) и ногайци (3,8%), **J1** е представена при всички, абхази (1,5%), арменци (5,4%), мегрели (5,2%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (9,4%), абазинци (3,8%), адиги (1,3%), черкези (10,6%), карачаевци (5,7%), ногайци (4,6%), **J2** е слабо представена, единствено при сев. осетинци (2,9%), **К** е представена при всички, абхази (3,7%), арменци (2,7%), мегрели (3,9%), южни осетинци (16,7%), сев. осетинци (8,7%), абазинци (4,8%), адиги (8,4%), черкези (7,3%), карачаевци (3,8%), ногайци (3,8%), **L1a**, африканската хаплогрупа е изключение и се среща само при ногайците (0,8%), **M***, при абхазите (0,7%), ногайци (1,5%), **M1**, при абхазите (0,7%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (2,9%), абазини (2,9%), адиги (0,7%), черкези (3,3%), карачаевци (0,9%), ногайци (0,8%), **N1b**, мегрели (1,3%), сев. осетинци (1,5%), ногайци (0,8%), **N1c,** арменци (2,7%), адиги (0,7%), **N9a,** черкези (1,6), сев. осетинци (0,7%), **R***, абхази (5,9%), мегрели (3,9%), абазинци (1,9%), адиги (5,2%), черкези (3,3%), карачаевци (2,8%), сев.осетинци (0,7%), **R0a**, арменци (5,4%), **T***, абхази (0,7%), арменци (8,1%), мегрели (10,4%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (3,6%), абазинци (2,9%), адиги (6,5%), черкези (5,7%), карачаевци (3,8%), ногайци (6,9%), **T1a**, абхази (3,7%), арменци (5,4%), мегрели (1,3%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (2,2%), абазинци (1%), адиги (1,9%), черкези (4,1%), ногайци (2,3%), **T1b**, арменци (2,7%), мегрели (1,3%), южни осетинци (4,2%), адиги (0,7%), карачаевци (5,7%), **U***, арменци (2,7%), южни осетинци (4,2%), **U1a,** абхази (5,7%), арменци (2,7%), мегрели (3,9%), абазинци (1%), адиги (7%), черкези (1,6%), карачаевци (5,7%), сев. осетинци (5,1%), ногайци (1,5%), **U1b,** абхази (0,7%), адиги (0,7%), черкези (1,6%), карачаевци (10,4%), ногайци (2,3%),

U2d, абхази (1,5%), мегрели (2,6%), **U2e**, абхази (2,2%), мегрели (1,3%), южни осетинци (8,3%), сев. осетинци (2,2%), абазини (5,7%), адиги (2,6%), черкези (4,9%), карачаевци (5,7%), ногайци (2,3%), **U3**, абхази (7,3%), арменци (10,8%), мегрели (1,3%), абазинци (11,4%), адиги (4,5%), черкези (6,5%), карачаевци (9,4%), ногайци (6,9%), **U4**, абхази (5,1%), мегрели (14,3%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (0,7%), абазинци (1%), адиги (1,9%), черкези (0,8%), карачаевци (1,9%), ногайци (3,1%), **U5**, абхази (7,3%), мегрели (3,9%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (7,3%), абазини (10,5%), адиги (9,7%), черкези (2,4%), карачаевци (5,7%), ногайци (4,6%), **U7**, мегрели (1,3%), южни осетини (8,3%), адиги (0,7%), **U8b**, мегрели (1,3), черкези (4,9%), **W**, абхази (5,1%), мегрели (3,9%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (2,9%), абазини (3,8%), адиги (4,5%), черкези (3,3%), карачаевци (0,9%), ногайци (6,1%), **X**, абхази (9,5%), арменци (2,7%), мегрели (13%), южни осетинци (4,2%), сев. осетинци (6,5%), абазини (5,7%), адиги (3,2%), черкези (1,6%), карачаевци (1,9%), ногайци (2,3%), **Y**, сев. осетинци (0,7%), **Z**, абазини (1,9%), черкези (1,6%), сев. осетинци (1,7%), ногайци (2,3%).

Гаплогруппы	Осетины юж.	Осетины сев.	Карачаевцы	**Българи**
N	**24**	**138**	**106**	**855**
A	0	0	0	**0**
B	0	0	0	**0**
C	0	1,5	0	**0,2**
D	4,2	8,0	0,9	**0,4**
F	0	0	0	**0**
G	0	0,7	4,7	**0**
H	8,3	18,1	25,5	**41,9**
HV*	4,2	1,5	0,9	**3,5**
HV0	0	4,4	0	**3,7**
HV1	4,2	2,9	0	**0,2**
HV2	0	0	0	**0,1**
I	4,2	0	3,8	**1,2**
J1	4,2	9,4	5,7	**7**
J2	0	2,9	0	**7**
K	16,7	8,7	3,8	**5,9**
L1a	0	0	0	**0,3**
M*	0	0	0	**0,1**
M1	4,2	2,9	0,9	**0,1**
N1b	0	1,5	0	**0,7**
N1c	0	0	0	**0**
N9a	0	0,7	0	**0**
R*	0	0,7	2,8	**0,4**
R0a	0	0	0	**0,5**
T*	4,2	3,6	3,8	
T1a	4,2	2,2		**4,3**
T1b	4,2	0	5,7	
U*	4,2	0	0	**0**
U1a	0	5,1	5,7	**1,4**
U1b	0	0	10,4	
U2d	0	0	0	**0**
U2e	8,3	2,2	5,7	**1,4**
U3	0	4,4	9,4	**1,6**
U4	4,2	0,7	1,9	**3,9**
U5	4,2	7,3	5,7	**6,7**
U7	8,3	0	0	**0,5**
U8b	0	0	0	**0,2**
W	4,2	2,9	0,9	**2,8**
X	4,2	6,5	1,9	**2,1**
Y	0	0,7	0	**0**
Z	0	0,7	0	**0,1**

Според автора[856] на изследването, мт-ДНК хаплогрупите в Западен Кавказ са с местен, предноазиатски произход и не са свързани толкова много с миграции на население.

От публикацията на Литвинов съм извадил данните за осетинците, карачаевците[857] и ги сравнявам с резултатите от българското мт-ДНК проучване. Това което прави впечатление е твърде големите разлики между северните и южните осетинци, явен резултат на „преминаването през гърлото на бутилката” в XIII – XV в. От източноевразийските групи се вижда присъствие на **C**, което при сев. осетинци е 7,5 пъти повече отколкото при българите (1,5% към 0,2%), и липсата му при др. две групи, следващата група **D**, също при българите е в минимални количества (0,4%) сравнена със сев.осетинци (8,4%), южните (4,2%) и близка до карачаевската (0,9%). Група **G** отсъства при българите и южните осетиници, при северните е 0,7%, а при карачаевците 4,7%. Може да се направи извод че „източното” влияние е по-добре осезаемо на Кавказ, отколкото при българите, а при карачаевците е допълнително куманско наследство. При западноевразийските хаплогрупи, логично най-висок показател на сумарната **H** има при

[856] ЛИТВИНОВ СЕРГЕЙ СЕРГЕЕВИЧ. ИЗУЧЕНИЕ ГЕНЕТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ НАРОДОВ ЗАПАДНОГО КАВКАЗА ПО ДАННЫМ О ПОЛИМОРФИЗМЕ Y-ХРОМОСОМЫ, МИТОХОНДРИАЛЬНОЙ ДНК И ALU-ИНСЕРЦИЙ. 03.02.07 – генетика, АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени "кандидата биологических наук", УФА. 2010., стр.16-19: http://ibg.anrb.ru/LitvinovSS.pdf

[857] р.Кара-чай се е наричало в миналото Булгар-чай, но карачаевците са кипчаки (кумани) сродни с балкарците, асимилирали завареното аско (осетинско) население. Хипотетично може да предполагаме че е имало и някакъв остатъчен древнобългарски субстрат.

българите (41,9%), почти двойно (1,64) по-малко е представянето при карачаевците (25,5%), при сев. осетинци е още по-малко (18,1%), и най-малко при южните осетинци (8,3%). Тук трябва да се отчита, че българите са погълнали доста заварени на Балканите представителки на хаплогрупа H. В разбивката на H се вижда че **HV*** при българите (3,5%) е най-близко до стойността за южните осетинци (4,2%), при неколкократно по-ниските стойности са сев. осетинци (1,5%) и карачаевци (0,9%), **HV0** присъства в съизмерими стойности при българите (3,7%) и сев. осетинци (4,4%), **HV1** е ниско при българите (0,2%), отсъства при карачаевците, и няколкократно по-високо при сев. осетинци (2,9%) и още повече при южните (4,2%), като при тях е най-високо от цялата извадка за Западен Кавказ. **HV2** отсъства при сравняваните групи, при българите е 0,1%. **I** показва съизмерими стойности, при българите (1,2%), карачаевци (3,8%) и южни осетинци (4,2%). **J1** е също съизмеримо, при българите (7%), карачаевците (5,7%), сев. осетинци (9,4%) и при южните (4,2%), българите се нареждат между карачаевците и сев. осетинци. **J2** присъства единствено при сев. осетинци (2,9%) и българите (7%), вкл. отсъства при всички останали народи в извадката. **К** показва съизмеримост между българи (5,9%), карачаевци (3,8%), сев. осетинци (8,7%), при южните осетинци тя е значително по-висока (16,7%). Хаплогрупа **L** е по-скоро изключение, отнасящо се до потомци на черни робини, вероятно от древността, Литвинов обяснява наличието и при ногайците, с древногръцката колонизация и търговията с роби в античността. Хаплогрупа **M1** показва значително по-малко представяне при българите (0,1%) в сравнение карачаевци (0,9%), сев. осетинци (2,9%) и южни (4,2%). **N1b** показва съизмерими стойности единствено при българи (0,7%) и сев. осетинци (1,5%), **N1c** отсъства при всички, а **N9a** се среща само при сев. осетиници (0,7%). Групата **R*** е съизмерима при българи (0,4%) и сев. осетинци (0,7%), при карачаевците е по-висока (2,8%) и е съизмерима със стойностите на останалите западнокавказки народи. От цялата извадка **R0a** се среща освен при българите (0,5%), единствено при арменците (5,4%), т.е. не е характерна за Каваказ. Данните за хаплогрупа **T** са съизмерими и при трите групи. Като цяло стойностите за хаплогрупа **U** са по-високи за кавказците, **U2e**, която е с най-вероятен древнобългарски произход е съизмерима със северните осетиници (1,4% към 2,2%), при карачаевците е 5,7%, но най-висока е при южните осетинци (8,3%). **U3** при българите е най-ниско (1,6%) в сравнение със сев. осетинци (4,4%) и карачаевците (9,4%), **U4** е най-съизмеримо между българи (3,9%) и южни осетинци (4,2%), а при **U5** българите (6,7%) са отново между карачаевци (5,7%) и сев. осетнici (7,3%), **U8** (бълг. 0,2%) отсъства при трите кавказки групи. От цялата извадка присъства при мегрели (1,3%) и черкези (4,9%). Хаплогрупа **W** показва съизмеримост между българи (2,8%), сев. осетници (2,9%), а **X** е съизмерима между българи (2,1%) и карачаевци (1,9%) при по-високи стойности за осетинците (сев. 6,5% и юж. 4,2%) и **Z** се среща само при българи (0,1%) и сев. осетинци (0,7%).

Прави впечатление от това твърде условно сравняване, че българите заемат междинно положение между карачаевците и северните осетинци. Ако погледнем историческата география на района в древността, асиагите (есегелите / аси) са западни съседи на древните българи, а осетниците (дигори) – източни. След миграцията на българите, тук идват аси (ассон) вероятно асиаги / есегели, които поглъщат останалия български субстрат и те на свой ред, след няколко века са погълнати от кипчаките, които донасят и налагат тюркския език. Езиково няма никаква връзка между кипчакоезичните карачаевци и балкарци от една страна и древните българи – от друга, въпреки неистовите напъни на цялата карачаево-балкарска лингвистична и историческа псевдонаука, която днес е изцяло на антинаучни пантюкистки позиции, но вероятно е останала някакава далечна и твърде тънка нишка на генетична приемственост с по-старото население, вкл. и с българския остатъчен субстрат.

Мт-ДНК при чувашите (55 души) показва следното разпределение на хаплогрупите: H – 27,3%, V – 7,3%, U – 43,6 %, U* - 1,8%, U3 – 1,8%, U4 – 16,4%, U5 – 14,5, U8 – 1,8%, K – 7,3%, J – 5,5%, I – 1,8%, T – 3,6%, T1 – 3,6%, N1a – 1,8%, M – 7,3%, M* - 1,8%, D – 3,6%, A – 1,8%. При казанските татари (228 души): H – 30,7%, V- 3,9%, HV – 0,9%, U – 29,4%, U* - 2,2, U1 – 0,9%, U2 – 0,9%, U3 – 2,2%, U4 – 7%, U5 – 10,5%, K – 5,7%, J – 7,5%, I – 0,9%, T – 9,2%, T1 – 2,6%, W – 1,8%, N1a – 0,4%, N1b – 1,8%, N9 – 0,9, R – 0,4%, M – 8,8%, M* - 2,2%, C – 1,8%, Z – 0,4%, D – 2,6%, G – 1,8%, A – 3,1%, др. – 0,4%[858].

Чувашите и Казанските татари са далечни наследници на Волжките българи, което налага да сравним техните данни с резултатите от българското проучване на мт-ДНК.

От сравнението се вижда че като цяло българите стоят по-близко до казанските татари, отколкото до чувашите. Има и логични разлики, при чувашите и татарите се срещат хаплогрупи от източноевразийски тип (G, A) които отсъстват при българите, а при наличните и в трите групи на (M, C, D) българските стойности са по-ниски. Заподноевразийските хаплогрупи са представени съизмеримо и при трите групи, като някои от стойностите са по-високи при българите. И това е напълно логично, волжките българки са станали жени на завоевателите-татари, като с налагането на исляма двата етноса окончателно се сливат, а чувашите попадат в по-изолирана среда и се смесват основно с поволжките угрофински народи.

Нар.	H	HV	V	U	U*	U1	U2	U3	U4	U5	U7	U8	K	I	J	T	T1	T2	W	N1a	N1b	N2	N9	R	M	M*	C	D	Z	G	A
БГ	41,9	3,8	1,5	22,1	-	1,4	1,4	1,9	3,9	6,7	0,5	0,4	5,9	1,2	7,9	10,6	4,3	6,3	2,8	0,7	0,7	2,8	0	0,9	0,9	0,1	0,2	0,4	0,1	0	0
ЧУ	27,3	0	7,3	43	1,8	0	0	1,8	16,4	14,5	0	1,8	7,3	1,8	5,5	3,6	3,6	0	0	1,8	0	0	0	0	7,3	1,8	0	3,6	0	0	1,8
ТА	30,7	0,9	3,9	29,4	2,2	0,9	0,9	2,2	7	10,5	0	0	5,7	0,9	7,5	9,2	2,6	0	1,8	0,4	1,8	0	0,9	0,4	8,8	2,2	1,8	2,6	0,4	1,8	3,1

***

Сама по себе си генетиката трудно може да обясни етногенезата на един народ, ето защо тя може да се използва единствено като помощно средство, за потвърждаване или отхвърляне на даден исторически аргумент, приложено комплексно към останалите доказателства от изворите, археологията, антропологията, лингвистиката и пр. От нея не трябва да се очакват чудеса, но най-вече е необходимо изследването на извлечена костна ДНК от древнобългарски скелети, което ще изясни много спорни въпроси. В сравнение с други страни, вкл. и от бившето съветско пространство, България чувствително изостава в ДНК-изследванията. Да се надяваме[859], че това ще бъде наваксано в обозримо бъдеще…

[858] Diversity of Mitochondrial DNA Haplogroups in Ethnic Populations of the Volga–Ural Region. M. A. Bermisheva, K. Tambets, R. Villems, and E. K. Khusnutdinova. Institute of Biochemistry and Genetics, Ufa Research Center, Russian Academy of Sciences, Ufa, 450054 Russia; E-mail: ekkh@anrb.ru , Estonian Biological Center, Tartu University, Tartu, Estonia MOLECULAR BIOLOGY Vol. 36, No. 6, 2002, стр.810: http://www.balto-slavica.com/forum/lofiversion/index.php/t4756.html

[859] За съжаление не вярвам това да стане, предвид общия упадък на науката и общия упадък и деградация на България и българското общество като цяло, явление наблюдавано в последните 20-тина години, свързано с т.нар. „преход” който на практика е предсмъртната агония на Българската държавност, общество и нация.

P.S. Произходът на древните българи е твърде сложно уравнение с твърде много неизвестни, и тази книга дава само някои частични и вероятни негови решения. От гледна точка на натрупаните знания, счетох за небоходимо, че много от изнесената информация в по-ранния ми труд „ЕТНОГЕНЕЗА И МИГРАЦИИ В ЕВРАЗИЯ, ПРЕЗ ДРЕВНОСТТА И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ И МЯСТОТО НА ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ В ТЯХ" (2009 г.) трябва да бъде основно преразгледана, коригирана и дъпълнена.

авторът ***e-mail:*** ***wojnikov@mail.ru***

Използвана литература:

1. (АА-ААС) – А.И.Асов. Атланты, арии, славяне. История и вера. М.1999 г.
2. (ААХ-ИКДБ) - А.А.Хофарт. Изгубените кодове на древните българи. Изд."Тангра-Танакра" С.2001 г.
3. (АБ-ИК) – А.Бернштам. История кыргыз и Кыргызстана с древнейших времен до монгольского завоевания. Интернет версия по "А.Бернштам. Избранные труды по археологии и истории кыргыз и Кыргызстана" том – 2. изд. Айбек. 1998 г. - www.siteistok.host.net.kg
4. (АВ-СПО) - А.В. Варенов. СКИФСКИЕ ПАМЯТНИКИ ОРДОСА, АЛТАЙ И ИСТОКИ КУЛЬТУРЫ СЮННУ. (Новосибирск, Институт археологии и этнографии СО РАН)
5. (АВ-МНКЭБ) - А.В. Варенов. МАТЕРИАЛЫ НОВОЙ КУЛЬТУРЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ ИЗ МОГИЛЬНИКА КЭЭРМУЦИ В СЕВЕРНОМ СИНЬЦЗЯНЕ.
6. (АГ-СМПСР) – А.Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и руских (с половины VII в. до конца 1Х в. по Р.Х.). Санкт-Петербург. 1870 г.: http://mirknig.com/knigi/history/1181300665-skazaniya-musulmanskix-pisatelej-o-slavyanax-i-russkix-s-poloviny-vii-veka-do-konca-x-veka-po-rx.html и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Garkavi_O_slsvijanah_i_russkih.pdf
7. (АГ-ЭИСК) – А.В.Гадло. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Л.1979.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Gadlo_EISK.djvu
8. (АД-КНС) – АЙМАН МЕДЕУБАЕВНА ДОСЫМБАЕВА. КУЛЬТУРА НАСЕЛЕНИЯ СЕМИРЕЧЬЯ ВО 2 в. ДО Н.Э. - 5 в. Н.Э. (по погребальным памятникам). АВТОРЕФЕРАТ, диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Республика Казахстан. Алматы. 1999 г. - www.siteistok.host.net.kg/bibl/dosymbaeva_1999.htm
9. (АД-ЛКРТ) - А.В. ДЫБО. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КОНТАКТЫ РАННИХ ТЮРКОВ. ЛЕКСИЧЕСКИЙ ФОНД. ПРАТЮРКСКИЙ ПЕРИОД. М. 2007., http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Lingivist-kontakt-rannix-tyurkov-Dybo_2007.pdf
10. (А,К-ДКСУ) - К.А.Акишев, Г.А.Кушаев. Древняя культура саков и усуней долины р.Или. Алма-Ата. 1963 г.
11. (АК-ВПСЭГК) – А.Ковалев. Варварские плмена Скифской эпохи на границах китайских государств (к проблеме локализации).: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Kovalev_Varvarskih_plemen_Scif_ep_i_Kit_gos.pdf
12. (АК-ГСС-ФУ-2000-1) – А.Комар. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые пробелмы возникновения салтовской культуры. сп. "Финно-Угрика № 1, 2000 г., г. Казань.
13. (АК-ДМЗКППТ) – А.Ковалев. Древнейшая миграция из Загроса в Китае и проблемы прародины Тохаров. Сборник „Археолог: детектив и мыслитель" посвященный 77-летию Льва Самойловича Клейна. С-П. 2004 г., стр. 249-292): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Kovalev_Tochary.pdf
14. (АК-ДДПССЗС) – А.А.Ковалев. Древнейшие датированные памятники скифо-сибирского звериного стиля (типа Наньшаньгэнь). Сборник "Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург". С-П. 1998 г., стр.122-131: http://archaeology.itcwin.com/hamster.asp?user=3

15. (АК-ДКГКГ) - А.А. Ковалев. Древние кочевники на на границах китайских государств (история и археология).: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Kovalv_Dr_kochevniki_na_gr_kit_gos.pdf
16. (АК-ЕАИА) - Айдогди Курбанов. ЕФТАЛИТИТЕ: АРХЕОЛОГИЧЕСКИ И ИСТОРИЧЕСКИ АНАЛИЗ.(THE HEPHTHALITES: ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL ANALYSIS). Докторска дисертация, представена и защитена в катедра "История и култура". Свободен университет, Берлин 2010 г. оригинал на англ.ез.:
17. http://www.diss.fu-erlin.de/diss/servlets/MCRFileNodeServlet/FUDISS_derivate_000000007165/01_Text.pdf
18. http://www.diss.fu-berlin.de/diss/receive/FUDISS_thesis_000000016150 и в бълг.превод: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Kurbanov_Eftaliti.pdf
19. (АК-ОПОКЗР) – А.Ковалев. О происхождении Оленных камней Западного региона. Сборник „Археология, палеоэкология и палеодермография Евразии". М. 2000 г., стр.138-180.:
20. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Kovalev_O_Proizhozhdenii_Olen_kamn_Zapad_regiona.pdf
21. (АК,ЕА,АА-ИК) - История Казахстана. Аманжол Кузембайулы, Еркын Аманжолулы, Абдижапар Абдакаимов. Алматы, 1994 г. Астана, 1999 г. Уеб-сайт: www.kazakhstan.awd.kz/
22. (АК-ПК-СЕ-5) – А.Комар. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем в истории и культури кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. СТЕПИ ЕВРОПЫ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ. Том 5. ХАЗАРСКОЕ ВРЕМЯ. ДОНЕЦК - 2006 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/STEPI_EWRAZII_5_2005.djvu
23. (АК-ЭПШК-СЕ-2) – А.Комар. К вопросу о дате и этнокультурной приноділежности Шиловских курганов. СТЕПИ ЕВРОПЫ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ. Том 2. ХАЗАРСКОЕ ВРЕМЯ. ДОНЕЦК - 2001 г. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/STEPI_EWRAZII_2_2001.djvu
24. (АК-ПППМ) - Анита Комитска. МЪЖКАТА ПРИЧЕСКА „ПЕРЧИН" ОТ МАКЕДОНИЯ В СБОРНИКА „БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ" НА БРАТЯ МИЛАДИНОВИ. Посвещава се на покойния Райко Сефтерски.:
25. http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=363:2011-12-27-17-33-54&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 и на http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Komitska_Perchin.pdf
26. (АК-ПХ) - А. А. Ковалев. Происхождение хунну согласно данным истории и археологии. (Европа - Азия. Проблемы этнокультурных контактов. Сборник. С-П. 2002.): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Kovalev_Xiongnu_Origin.pdf
27. (АК-ЧФ) - А. А. Ковалев. Чемурчекский культурный феномен.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Kovalev_2005_Chemurchek.pdf
28. (АЛ-НКМСК) - А. А. Лаптев (Харьков). Новый кремационный могильник салтовской культуры у с. Кицевка Печенежского р-на Харьковской области. Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII Международной научной конференции 28–29 октября 2010 года. Харьков. 2010 г.:
29. http://www.khiao.files.wordpress.com/2011/01/materialy_konf_2010.pdf
30. (АЛ-СГСБ) – А.Лобов. Структура генофонда субпопуляций башкирт. Уфа. 2009 г.
31. (АЛ-СИ) - АНДРЕЙ ЛЫЗЛОВ. СКИФСКАЯ ИСТОРИЯ (1692 г.) ИЗД. "НАУКА" МОСКВА 1990 http://www.kodges.ru/13825-skifskaja-istorija.html
32. (АМ-АС,ЧП-тд-3-5.02.1997) - А.М.Малолетко. Аланы в Сибири. Тезеси от конференцията ."Человек и пространство" 03-05.02.1997 г. –
33. www.iber.rsuh.ru/Conf/Istochnik_man/index.htm и на –
34. http://iratta.com/2007/03/20/alany_v_sibiri.html
35. (АМ-МП) - Аникович М.В. О МИГРАЦИЯХ В ПАЛЕОЛИТЕ. Stratum plus - ВРЕМЯ СОБИРАТЬ КАМНИ (№1, 1999) - http://stratum.ant.md/01_99/articles/anic/anic_99_01_v.htm
36. (АМ-ОЦЮ) – Агафий Миринейский. О ЦАРСТВОВАНИИ ЮСТИНИАНА.: http://krotov.info/acts/06/1/agafiy0.html
37. (АМ-П) - А.М.Малолетко. Палеотопонимика. Томск.1992 г.
38. (АМ-РИ) – А.Марцелин. Римская история XXXI,2,1-11. пер. Ю.А.Кулаковский, А.И. Сонни.Киев.1906-8 г. http://www.fictionbook.ru/ru/author/marcellin_ammian/rimskaya_istoriya
39. (АМ-ТХ) – А.Малявкин. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск.1989 г.:
40. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Maliavkin_Tanskiye_xroniki.pdf

41. (АН-ЦВЕ-ПИДКОЕС-1-1971) - А.И.НЕМИРОВСКИЙ. ЦАРСКАЯ ВЛАСТЬ У ЭТРУСКОВ. Норция. Проблемы истории древнейших классовых обществ европейского Средиземноморья. В. 1. Воронеж, 1971. Стр. 15-27. http://www.kladina.ru
42. (АП-ВЕРКТ) - А.Подосинов. Восточная Европа в римской картографической традиции. М. 2002 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Podosinov_Vost_Evr_Rimskoy_kartogr_tradicii.djvu
43. (АП-ПИКС-ВДИ-2001-3) – Политическая история Кримской Скифии. А.Е. Пуздровский. ВДИ-бр. 3-2001 г., стр.86-119
44. (АР-МИПД) - Алексей Романчук. Миграции индоевропейцев и происхождение даосизма.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Romanchuk_Daoizam.pdf
45. (АС-БПСР) – А.Съботинов. Българският произход на Самуиловия род. С. 2005 г.
46. (АС-ЕК) – А.Съботинов. ЕПИСКОПИЯ КОТИЯ – КОТРАГИЯ В ЦЪРКОВНАТА СТРУКТУРА НА РОМЕЙСКАТА ИМПЕРИЯ (VIII – IX в.) И БЪЛГАРИТЕ. : http://www.protobulgarians.com/Statii%20ot%20drugi%20avtori/Anton%20Saabotinov%20-%20Episkopiya%20Kotragiya.doc
47. (АС-ПСРСК) - А.С.Скрипкин. К проблеме соотношения ранне и среднесарматской культур, 2006. Портал „Археология России", 2006 - http://www.archeologia.ru/Library/book/6d6606bf6bda и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Skripkin_Sarmat_Kultur.pdf
48. (АС-СП) – Анани Стойнев. Светогледът на прабългарите. С. 2006 г.
49. (АС-ТІРБИ) – проф. д-р Атанас Стаматов. TEMPORA INCOGNITA НА РАННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ. Издателство: МГУ "Св. Иван Рилски" С.1997 г. Уеб-сайт - Страница за прабългарите. Език, произход, история и религия в статии, книги и музика. - http://protobulgarians.com/kniga_Atstamatov.htm
50. (АСССР-АКСВПЗКСВ) – Археология СССР. Крым, Северо-восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средноковья, IV – XIII века. М. 2003 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Archeologia_SSSR_Krim.djvu
51. (АСССР-СЕЭС) – Археология СССР. Степи Евразии в эпоху Средневековья. М. 1981 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Stepi_Evrazii_Srednevekvie_1981.djvu
52. (АСССР-СЕССВ) – Степи европейской части СССР в Скифо-сарматское время. (Археология СССР, том-10). М.1989 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Stepi_EU_SSSR_v_Skifo_Sarmatskoe_vremja_M_1989_10.djvu
53. (АТ-КВТРСК-ВДИ-1-2006) - А.Д. Таиров. Кочевники Восточного Туркестана и формирование раннесарматской культуры Южного Урала. стр. 132-140. Вестник Древней Истории, бр.1, 2006 г.
54. (АТ-ЗПА) – А.А.Туллагов. Закавказкий поход алан 35 г. н.э. Вестник СОГУ №4,2008 г. стр.105-110.: http://coins.ucoz.ru/load/7-1-0-61
55. (АТ-СА) – А.А.Туаллагов. Сарматы и Аланы в IV в.до н.э. - I в.н.э. Владикавказ. 2001 г. : http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Tullagov_Sarmati_Alani.pdf
56. (АТ-ЭТ) - А.Д. Таиров, (e–mail: tairov55@mail.ru) ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ III—II ВВ. ДО Н.Э. В УРАЛО–КАЗАХСТАНСКИХ СТЕПЯХ. Известия Челябинского научного центра, вып. 4 (26), 2004 г.: http://www.ebiblioteka.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Celiabinsk/2004_4/2004_4_13_2.pdf
57. (БА-ОСНСО) – Б.Алборов. ОСНОВНЫЕ СЮЖЕТЫ НАРТСКИХ СКАЗАНИЙ ОСЕТИН (по сводному тексту и другим источникам).:
58. http://alborov.info/news/1kh_osnovnye_sjuzhety_nartskikh_skazanij_osetin/2010-02-24-4
59. (АЦ-СЦАПА) - А.А.Цуциев (Владикавказ). События в Центральной Азии и появление алан в Юго-Восточной Европе Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии: V Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа. Тезисы докладов межрегиональной научной конференции (12-15 апреля 2001 г.) Издательство Ставропольского государственного университета 2001г. http://annals.xlegio.ru/life/5minaev/5minaev.htm
60. (АХ-ИКДБ) - А.А.Хофарт. Изгубените кодове на древните българи. Изд. „Тангра-Танакра" С.2001 г.
61. (АШ-НЯК) - Народы и языков Кавказа. Алексис Шнайдер. Уеб-сайт: http://www.randevu-zip.narod.ru/caucase/caucase.htm
62. (АШ-ЭСАЯ-2) – Амин Шагиров. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Букви (П-Ш). и-во „Наука".М.1977 г.
63. (БА-ЭЦОНС) - Борис АЛБОРОВ. К 120-летию СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ИЗ НЕОПУБЛИКОВАННОГО. ЭТНОНИМ «ЦАРЦИАТÆ» ОСЕТИНСКИХ НАРТСКИХ СКАЗАНИЙ. http://www.darial-online.ru/2006_1/alborov.shtml

64. (ББ-ИАЗ) - Бернард С. БАХРАХ. ИСТОРИЯ АЛАН НА ЗАПАДЕ. Перевод с английского М.Черчесовой.Уеб-сайт: „Дарьял" – Библиотека. - http://biblio.darial-online.ru/text/Bahrah/index_rus.shtml
65. (БВ-1-1999) – Г. Бакалов. II научна конференция "Древните Българи", сп."Български векове", изд.Тангра-Танакра бр.1 1999 г.
66. (БВ-ЭТ) – Б. Вайнберг. Этногеография Турана в древности VII в до н.э. - VIII в.н.э. М. 1999 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/B_Vainberg_Etnografia_Turana.djvu
67. (БЕР-1) – Български етимологичен речник. Том I (А-З) ред. Вл.Георгиев. 1971 г.
68. (БЕР-2) – Български етимологичен речник. Том – 2 (И-Крепя), под редакцията на Вл.Георгиев. С. 1979 г.
69. (БЕР-3) - Български етимологичен речник. Том – 3 (Крес-Минго), под редакцията на Вл.Георгиев. С. 1986 г.
70. (БЗ-КС-1) - Б.Н.Заходер. Каспийский свод сведении о Восточной Европе. Том-1.Гурган и Поволжье в IX - X в. М.1962 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Zakhoder_01_1962.djvu
71. (БЗ-КС-2) - Б.Н.Заходер. Каспийский свод сведении о Восточной Европе. Том-2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, руси, славяне. М. 1967 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Zakhoder_02_1967.djvu
72. (БЛ,АС-КРКБ) - Б.Литвинский, А.Седов. Культура и ритуалы Кушанской Бактрии. М.1984 г.
73. (БЛ-ВТДРС-1988) – Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Под редакции Б.А.Литвинского. М.1998 г.
74. (БЛ-ВТДРС-2000) – Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Под редакции Б.А.Литвинского. М. 2000 г.
75. (БЛ-ВТСА) – Б.Литвинский. Восточный Туркестан и Средняя Азия. М.1984 г.
76. (БМ,ДС-ПК) - Б.Маршак, Д.Скалон. Перещепинский клад. Л. 1972.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/B_Marshak_Perestepina_1972.pdf
77. (БМ-СЧЧПО) – Борис Магомедов. САРМАТСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ЧЕРНЯХОВСКОМ ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ.:
78. http://ihtik.lib.ru/ihtik_dvd_arheology.htmlhttp://ihtik.lib.ru/ihtik_dvd_arheology.htmlhttp://ihtik.lib.ru/ihtik_dvd_arheology.html
79. (БП-РРБИЕ) - Борислав Павлов. Разселването на ранните българи в Източна Европа в края на VI – началото на VII век от Христа (археологически аспекти на проблема). Сборник „Авангардни изследвания за древните българи" Т-1, стр.35-39.С.2007
80. (БР-РЗКИ) - Б.А.Рыбаков. Русские земли по карте Идриси 1154 г. АНСССР - Краткие сообщения Института Истории материальной культуры. Вып. XLIII. М.1952 г.: http://idrisi.narod.ru/ryb1154.htm
81. (БС-ПО) – Б.Симеонов. Прабългарска ономастика. Пловдив. 2008 г.
82. (БЦ-ИБЕ-2) – История на българския език. Том – 2. Беньо Цонев. С.1984 г. (фототипно издание)
83. (ВА-ДККГ-ХА-1) – В.Асенов. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка. Хазарский альманах, том-1, Харьков. 2002 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/CH_AL_I.djvu
84. (ВА-ИА) – В.Абаза. История Армении. С-П. 1888 г.
85. (ВА-ЭНК-ХА-3) – В.Аксенев. Об этнической неоднородности кремации VIII – первой половин, X вв. Подонцовья (по материалам Сухогомольшанского могильника салтовской культуры). Хазарский альманах, том-3, Киев-Харьков. 2004 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/CH_AL_III.djvu
86. (ВА,ВМ-НХГСМ-ХА-5) – В.Аксенов, В.Михеев. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры „Сухогомольшанский могильник" VIII – X вв. Хазарский альманах, том-5. Киев-Харьков. 2006 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/CH_AL_V.djvu
87. (ВА-С-1) – В.И.Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том I. A-K'. Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1958 г., 657 стр.
88. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 13 MB).
89. (ВА-С-2) – В.И.Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том II. L-R. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1973 г., 449 стр.
90. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 6,7 MB).
91. (ВА-С-3) – В.И.Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том III. S-T'. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1979 г., 360 стр.
92. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 7,2 MB)
93. (ВА-С-4) – В.И.Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том IV. U-Z. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1989 г., 326 стр.

94. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 9 MB).
95. (ВА-СЕИ) - В. И. Абаев. Скифо-Европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М. 1965 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Abaev_Vostok_i_Zapad.djvu
96. (ВА-ПВНМ) - В. С. Аксёнов (Харьков). Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры (по материалам раскопок 2000–2009 гг.). Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII Международной научной конференции 28–29 октября 2010 года. Харьков. 2010 г.:
97. http://www.khiao.files.wordpress.com/2011/01/materialy_konf_2010.pdf
98. (ВБ-ИЕП) – В.Бешевлиев. Ирански елементи у прабългарите. Античное Общество, Труды Конференции по изучению проблем античности, стр. 237-247, Издательство "Наука", Москва 1967, АН СССР, Отделение Истории.: http://www.kroraina.com/fadlan/besh.html
99. (ВБ-ПЕП) - В.Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. С.1981 г. В електронен вариант на Уеб сайт: "Книги за Македония" - http://www.promacedonia.org/vb/index.html
100.(ВБ-СБЭА) - Бутба, В. Ф. (1989) К семантике булгарских этнонимов «Ашхарацуйца» (Опыт реконструкции процесса формирования общности). "HISTORICAL-PHILOLOGICAL JOURNAL" № 4, 1989 г., стр. 169-181., http://hpj.asj-oa.am/5305/ и http://hpj.asj-oa.am/view/year/1989.html както и на http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Butba_Asharacuic_1989-4.pdf
101.(ВБ-СОАМ-ЛГ-ТВК) – В.Бартольд. Сведения об Аралском море и низоввьях Амударьи с древнейших времен до 17 в. Публикувано в сборника посветен на Л.Н.Гумильов „Тысячелетие вокруг Каспия". М. 1998 г.
102.(ВБ-СС-4) – В.Балтольд. Собрние сочинения, том-4. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфии и этнографии. М. 1966 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Bartold_4.pdf
103.(ВВ-ВИ) – ВАРДАН ВЕЛИКИЙ. Всеобщая история. Уеб-сайт: „СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ВОСТОКА И ЗАПАДА"- http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/V.phtml
104.(ВВ-МДВ) - В. Вардугин. Мифы Древней Волги. Саратов, "Надежда", 1996 г. - www.kroraina.com/volga/mdv/index.html
105.(ВГ-БС-Т-ВЯ-61-1958) – Вл.Георгиев. Балто-славянский и тохарский языки. (Вопросы языкознания, № 61 1958 г.): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Vl_Georgiev_baltoslav_tochar.pdf
106.(ВГ-ДЕЕ) – Вл.Георгиев. Дешифриране на етруския език. С. 1971г.
107.(ВГ-ОТШК) - В. С. Таскин. О титулах шаньюй и каган. // Mongolica. М.: 1986. С. 213-218. http://kronk.narod.ru/library/taskin-vs-1986.htm и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Taskin_O_titule_shanjuj_i_kagan.pdf
108.(ВГ-ЭНСАМ-САКЭ-1) - В.В.Гинзбург. Антропологические данны к вопросу об этногенезе население Среднеазиатского междуречья в кушанскую эпоху, „Средняя Азия в кушанской эпохи", том-1, научная конференция Душанбе.1968 г.
109.(ВД-БИ) – Винченцо Д`Амико. БЪЛГАРИТЕ, ЖИВЕЕЩИ В ИТАЛИЯ ПРЕЗ КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ. Рим. 1942 (с кратка история на лангобардите).: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_D_AMICO_BG_V_It.pdf
110.(ВД-ДЭЗМК) - Дергачев В.А. ДВА ЭТЮДА В ЗАЩИТУ МИГРАЦИОННОЙ КОНЦЕПЦИИ. К проблеме взаимодействия раннескотоводческих и древнеземледельческих обществ энеолита – ранней бронзы Восточной и Юго-Восточной Европы. Stratum plus - РОЖДЕНИЕ ЕВРОПЫ (№2, 2000) - http://stratum.ant.md/2_00/articles/dergaciov/vvedenie.htm
111.(ВЕ-ЭСЧЯ) – В. Егоров. Этимологический словарь чувашкого языка. Чебоксары. 1964. Уеб-сайт: „Monumenta altaica": http://altaica.ru/LIBRARY/chuvash.pdf
112.(ВИ-ПП) - Вячеслав Иванов. О протоиндийской печати с клинописной надписью. Уеб-сайт: Русская Антропологическая школа - http://kogni.narod.ru/issl.htm , адрес на статията - http://kogni.narod.ru/sagkusi.htm
113.(ВЙ-НДРБН) – В.Йотов. Нови данни за ранносредновековни български некрополи., стр.125-138. Сборник в чест на проф.Р.Рашев: Изследвания по Българска средновековна археология. В.Т., изд."Фабер". 2007 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Kolektiv_Sr_BG_archeologia.djvu
114.(ВК-АОЭ) – В.А.Кузнецов. Алано-осетинские этюды. Владикавказ. 1993 г.
115.(ВК-ИА) – В.А.Кузнецов. Очерки истории алан. Владикавказ "ИР" 1992 год. Уеб-сайт: „Осетины, Аланы и Осетия, Алания. - http://iratta.com/index.php
116.(ВМ-ДЦВ) - В.М.Массон (Санкт-Петербург, Россия). Древние цивилизации Востока и степные племена в свете данных археологии. Уеб-сайт: „Высшая Антропологическая Школа 2002". Електронны журнал „Stratum plus" – 1999 г., №2. От Балкан до Гималаев: Время цивилизаций. - http://stratum.ant.md/02_99/articles/Masson/masson_01.htm

117.(ВМ-МЦА) - Мумиите от Централна Азия (Таримския басейн): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_Mair_Mumiite_v_Centralna_Azija.pdf
118.(ВМ-ОЭ-I-III) - В.Миллер. Осетинские этюды, т.1-3, Владикавказ 1992 года, печатается по изданию 1881 г.
119.(ВМ-ХАА) – В.Минорский. „Худуд Ал Алам”. По английское издание: Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H.-982 A. D./Tr. and expl. by V.Minorsky - http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm
120.(ВП-ТСВ,ИКАМ) - В. И. Пругло. Терракотовые статуэтки всадников на Боспоре. История и культура античного мира,- М.: „Наука”,1977 - с.177-183. http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000008/st027.shtml
121.(ВР,ДЭ-ЭСИЯ-1) – В.Разторгуевя. Дж.Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Том-1 (a-ā) М. 2000 г.
122.(ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2) – В.Разторгуевя. Дж.Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Том-2 (b-d). М. 2003 г.
123.(ВР,ДЭ-ЭСИЯ-3) – В.Разторгуевя. Дж.Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Том-3 (f – h) М. 2007 г.
124.(ВС-ЕБ) – В.Стоянов. Етнонимът “българи”. За българо-тюркските смешения. С.1997 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_Stojanov_Etnonim_BG.pdf
125.(ВС-КПАБ) – В.Стоянов. Кумано-печенежки антропоними в България през 15 в. С.2000 г.
126.(ВС-РХТ) – Рушанские и хуфские тексты и словари. В.С.Соколов. АНСССР М.Л. 1959 г.
127.(ВС-ФККК) - Вл. Семенов. ФАТЬЯНОВСКАЯ КУЛЬТУРА-КАРАСУКСКАЯ КУЛЬТУРА И «МИГРАЦИЯ ТОХАРОВ В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИИ». СЕВЕРНАЯ ЕВРАЗИЯ В ЭПОХУ БРОНЗЫ: ПРОСТРАНСТВО, ВРЕМЯ, КУЛЬТУРА. Барнаул. 2002 г. Сборник, стр.114-116 : http://www.nemfis.ru/archeo.pdf
128.(ВТ-МИКНК-Ц) - В.С.Таскин. Материалы по истории кочевых народов в Китае III–V вв. Вып. 2. “Цзе”. М.Наука. 1990 г.
129.(ВТ-С) – В.С.Таскин. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). М. 1968 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Taskin_SUJNNU_1968.pdf
130.(ВТЗ,АМ-ИАКВСБ) - В.Тъпкова-Заимова, А.Милтенова. Историко-апокалиптична книжнина във Византия и Средновековна България. С. 1996 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_T_Zaimova_IAKVSB.djvu
131.(ВШ-ЖСФВК) – В.А.Шнирельман. Жизнь и судьба фальсифки “Велесова книга” в социальном интерьере. Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов. (сборник). М. 2011 г., стр.115-145:
132.http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Falshifikacia_istorechwskih_istochnikov.pdf
133.(ВШ,ОФ-ГВДПВО) - В.Шпаковский, О.Фадеева (Орел). Генезис военного дела у племен Волжско-Окского междуречья в эпоху бронзы (На примере фатьяновской культуры) - http://www.rustrana.ru/article.php?nid=25278 , и на Уеб сайт: „Военно-исторический журнал "PARA BELLVM" бр.14, 2001 г. - http://www.vzmakh.ru/parabellum/n14_s1.shtml
134.(ВШ-Т) - В. Шуховцов. Туран (к вопросу о локализации и содержании топонима). Библиотека классической тюркской поэзии - http://www.simurg.ru/file5_6.shtm
135.(ВЭ-ПМ-1) - В.В. Эрлихман. „ПРАВИТЕЛИ МИРА. Хронологическо-генеалогические таблицы по всемирной истории в 4 тт”. Том 1. Древний Восток и античность. Византия и Закавказье. Россия, СССР, СНГ. Восточная Европа. М. 2002 г. Уеб сайг: http://www.genealogia.ru/projects/lib/catalog/rulers/2.htm
136.(ВЭ-ФХУЛ) – В.В.Эрлихман. Фантастическая “Хроника Ура Линде”. Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов. (сборник). М. 2011 г., стр. 181-187.:
137. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Falshifikacia_istorechwskih_istochnikov.pdf
138.(ГГ-М-2) - Г.Е.Грум-Гржимайло. Западная Монголия и Урянхайский край. Том – 2. Л. 1926 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Grum_Grzimajlo_T2.djvu
139.(ГБ-САРС) - Г.Брыкина. Средняя Азия в раннем средневековья. М. 1999 г.
140.(ГГ-ПКРДР) - Г.Грумм-Гржимайло. Почему китайцы рисуют демонов рыжеволосым. К вопросу о народах белокурой расы в Средней Азии. С.Петербург. Типография «В.С. Балашев и Ко». Фонтанка, 95, 1899 г. – http://rodnoverije.com/antrop/grumm-grshimaylo01.html
141.(ГИБИ-2) - ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том II, Издание на Българската Академия на Науките. София, 1958 г.: http://www.kroraina.com/knigi/gibi/2/index.html

142.(ГИБИ-3) – ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том III. Съст. и ред. Иван Дуйчев, Геновева Цанкова-Петкова, Василка Тъпкова-Заимова, Любомир Йончев, Петър Тивчев. Издание на Българската Академия на Науките. София, 1960 г.: http://www.promacedonia.org/gibi/3/index.html
143.(ГИБИ-4) - ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том IV, Издание на Българската Академия на Науките. София, 1961 г.: http://www.kroraina.com/knigi/gibi/4/index.html
144.(ГИБИ-5) – Институт за Българска История. ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том V. Издание на Българската Академия на Науките. София, 1964 г.: http://www.promacedonia.org/gibi/5/index.html
145.(ГИБИ-6) - Институт за Българска История. ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том VI. Издание на Българската Академия на Науките. София, 1965 г.: http://www.kroraina.com/knigi/gibi/6/index.html
146.(ГИБИ-7) – ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том VII. Издание на Българската Академия на Науките. София, 1968 г.: http://www.kroraina.com/knigi/gibi/7/index.html
147.(ГИБИ-10) - ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том X. Издание на Българската Академия на Науките. София, 1980 г.: http://www.kroraina.com/knigi/gibi/10/index.html
148.(ГП-ПС) – Г.И.Пелих. Происхождение селькупов. И-во Томского университета. Томск. 1972 г.: http://www.sati.archaeology.nsc.ru/library/pelih_selkups.pdf
149.(ГК-ПХА) – Георги Костов. Погребението на хан Аспарух в светлината на археологическите данни. С. 1998 г.
150.(ГМ-МРБСЛ) – Г. Матвеева. Могильники ранных болгар на Самарской Луке. Самара. 1997 г.:
151.http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/G_Matveeva_Mogilniki_rannih_bolgar_na_Samarskoi_Luke.djvu
152.(ГТ-ППЯНКВЕ) - Г.Ф.Турчанинов. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европе. Л.1971 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Turchaninov_Pamijatniki_Pisma_i_jazika_narordov_Kavkaza.pdf
153.(ГП-ПС) – Г.И.Пелих. Происхождение селькупов. И-во Томского университета. Томск. 1972 г. http://www.sati.archaeology.nsc.ru/library/pelih_selkups.pdf
154.(ГС-СДС) - Гай Юлий Солин. СОБРАНИЕ ДОСТОПАМЯТНЫХ СВЕДЕНИЙ. Перевод с латинского выполнен по изданию: C. Iulii Solini Collectanea rerum memorabilium, recognovit Th. Mommsen. Berolini, 1864. В електронен вид: http://www.ancientrome.ru/antlitr/solin/crm_tx.htm
155.(ГФ-ОСБВ) – Геза Фехер.Облекло и оръжие на старата българска войска. И-во„Тангра-Танакра".С.2000 г.
156.(ГФ,Д-ПХВКЛ) - Г.А. Фёдоров-Давыдов. Погребения хазарского времени из урочища «Кривая Лука» в Нижнем Поволжье. // Проблемы археологии степей Евразии. Советско-венгерский сборник. [ИЛАИ/АЮС. Вып. 13] Кемерово: 1984. стр. 80-94.: http://kronk.narod.ru/library/fedorov-davydov-ga-1984.htm
157.(ГЦ-РЗСС) - Ганчо Ценов. Русия и завоевателните стремежи на сърбите. С.1915 г. (фототипно издание – С.2004 г)
158.(ГЮ) - ГО ЮЙ (周語中) „РЕЧИ ЦАРСТВ".Уеб-сайт: „Восточная литература" - http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Reci_carst/index.htm Също на http://ctext.org/guo-yu китайски текст с английски превод.
159.(ДА-ОА) – Д.Авдусин. Основы археологии. М. 1989 г.: http://www.sno.pro1.ru/lib/avdusin_osnovy_arkheologii/index.htm
160.(ДБ-ИГ) - ДАВИД БАГРАТИОНИ. ИСТОРИЯ ГРУЗИИ. Текст воспроизведен по изданию: Давид Багратиони. История Грузии. Тб. Мецниереба. 1971г.Уеб-сайт: „СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ВОСТОКА И ЗАПАДА"- http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Bagrationi/frametext1.htm
161.(ДД-БСЗЧ) – Д.Димитров. Българите по Северното и Западното Черноморие. В. 1985 г. в руски превод: http://odnapl1yazyk.narod.ru/protobul.htm и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/D_Il_Dimitrov_BG_Sav_Zap_CHernomorie.djvu
162.(ДД-ГРНК) - Дибирова. Хадижат Дибировна. РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ПОДРАЗДЕЛЕННОСТИ И ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО РОДСТВА В ФОРМИРОВАНИИ ГЕНЕТИЧЕСКОГО РАЗНООБРАЗИЯ НАСЕЛЕНИЯ КАВКАЗА (по данным об Y хромосоме) 03.02.07 - генетика, АВТОРЕФЕРАТ-диссертации на соискание ученой степени кандидата биологических наук. Москва. 2011
163.(ДД-ЖВГ) – ДЖУАНШЕР ДЖУАНШЕРИАНИ.Жизнь Вахтанга Горгасала. Уеб-сайт: "Восточная литература". http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/D.phtml

164.(ДжМ-ЗПИШУЕ) - Джени Маджаров (СУ „Св. Климент Охридски", Катедра „Етнология") За превода на името „Шарколия" в унгарския език. ПРЕВОДЪТ И УНГАРСКАТА КУЛТУРА СБОРНИК. С. 2011 г., стр.187-201.: http://iztok-zapad.eu/uploads/materials/Prevod-i-ungarska-kultura.pdf
165.(ДК-ДНКБГ) – Десислава Караваликова. Произход на българите според ДНК-изследванията. ©2011: www.rodenkrai.com
166.(ДМ-ТАНЭ) – Даурбек МАКЕЕВ. Теологические аспекты нартского эпоса. Интернет-списание:"Дарьйял" бр.1, 2006 г.- http://www.darial-online.ru/2006_1/makeev.shtml
167.(ДО-ВПК) – Димитър Овчаров. Въведение в Прабългарската култура. С. 2002 г.
168.(ДП-ХМВСИ) – Дмитрий Поспеловский. Материалы францисканской миссии 1245 года. ХРИСТИАНСКИЙ МИР И «ВЕЛИКАЯ МОНГОЛЬСКАЯ ИМПЕРИЯ» Подготовка латинского текста и перевод С. В. Аксенова, А. Г. Юрченко. Экспозиция и иследование А. Г. Юрченко. Издательство «ЕВРАЗИЯ» Санкт – Петербург. 2002 г. http://www.agnuz.info/book.php?id=259&url=index.htm
169.(ДРС) – Ф.М.Таказов. Дигорско-русский словарь (30 000 слов). Владикавказ. 2003 г. Уеб-сайт: www.allingvo.ru
170.(ДТС) - Древнетюркский словарь. Ленигрaд – 1969 г. Авторы: Наделяев В.М., Насилов Д.М., Э.Р.Тенишев, Щербак А.М., Боровкова Т.А., Дмитриева Л.В., Зырин А.А., Кормушин И.В., Летягина Н.И., Тугушева Л.Ю. Ленинград 1969. Уеб-сайт: "Monumenta altaica" - http://altaica.ru/LIBRARY/dts.htm
171.(ДЧ,ОБ-ИКПСВМ-НСК-Н-1999) - Д.В.Черемисин, О.В.Борисова. ИЗОБРАЖЕНИЯ КОЛЕСНИЦ В ПЕТРОГЛИФАХ СИНЬЦЗЯНА И ВНУТРЕННЕЙ МОНГОЛИИ. МАТЕРИАЛЫ XXVII МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ "Студент и научно-технический прогресс. ИСТОРИЯ Часть 1. Новосибирск, 1999 г. www.nsu.ru/conf/issc/99/hist1
172.(ЕГ,АР-КПСР) - Е.С.Галкина, А.М.Родригес. Кочевая периферия славян и Руси (этнополитический процес). М. 2003 г.
173.(ЕГ-КЗ-БПЭА) - Е.Галкина. „Белые пятна" этногенеза средневековых алан е этнические процессы в Центральном Предкавказье первых веков нашей эры. Кавказский Сборник. Том – 2 (34).М.2005 г.
174.(ЕК-КРВБ) – Е.Казаков. Культура ранней Волжской Болгарии. М. 1992 г. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/E_Kazakov_Kulturd_rannej_Volg_BG.djvu
175.(ЕХ-ТМЯКАК) — Е.Хелимский. Тунгусоманьчжурский языковой компонент в Аварском каганате и славянская этимология: Материалы к докладу на XIII Международном съезде славистов. Universität Hamburg, Institut für Finnougristik. Uralistik. Hamburg, 2003, [38] S.(The booklet includes the reprints of 2.170 and 2.175 as its second and third parts.).: http://helimski.com/Helimski_Table_of_publications.html#monografii
176.(ЕШ-ЗКВК) - Ед.Шонеси. Западните културни влияния в Китай, около 1200 г.пр.н.е. (SINO-PLATONIC PAPERS Number 11 July, 1989): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/E_Shonesi_Zapad_i_Shan.pdf
177.(ЖА-ПБЕ) – Ж. Аладжов. Паметници на българското езичество. С. 1999 г.
178.(ЖВ-СП) - Ж.Въжарова.Славяни и прабългари. С.1976 г.
179.(ЗА-РММ) – З.Албегова. Раннесредневековый могильник Мамисондон. Результаты археологических исследований 2007 - 2008 гг. М. 2010 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Z_Albegova_Mamisondon.pdf
180.(ЗГ-ОФЛИ) – З.Гаглойти. Осетинские фамилии и личные имена. Цхинвал. 2007 г.: http://iratta.com/2007/12/09/soderzhanie.html
181.(ЗМ-И) – ЗАХАРИЯ МИТИЛЕНСКИЙ. ИСТОРИЯ . Уеб сайт: „СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ВОСТОКА И ЗАПАДА"- http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Zacharia/text1.phtml?id=526
182.(ЗХК) – Златото на хан Кубрат. Перешчепинското съкровище, сборна монография на Залеская, Лвова, Маршак, Соколова, Фонякова. С.П., С. 2006
183.(И-ОПДГ) – ИОРДАН. О происхождении и деяниях гетов. Текст воспроизведен по изданию: Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Спб. Алетейя. 1997. Уеб-сайт: "Восточная литература": http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/I.phtml?id=2049
184.(И-Ир) - ИСТОРИЯ ИРХАНА. Уеб сайт: „СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ВОСТОКА И ЗАПАДА": http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/VI/Dag_chron/Ist_Irchan/text.htm
185.(ИБ-2) – История на България, том 2. Първа Българска държава. С. 1981 г.

186.(ИВ-1,гл.24) - История Востока, том-1. Издательская фирма "Восточная литература" РАН,М. 1997 г., версия в интернет : http://gumilevica.kulichki.net/HE1/index.html и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/IST_VOST_1.pdf

187.(ИВ-ПТТ) - Иван Войников. Поява на тюркската теория за произхода на прабългарите в българската историография.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/I_Vojnikov_Tjurkskata_teorija.pdf

188.(ИД-ИА) – ИОВАННЕС ДРАСХАНАКЕРТЦИ. История Армении. Уеб-сайт: "Восточная литература" - http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/D.phtml

189.(ИДМ-1) - История Древнего мира, том – 1. Ранняя Древность. М.1982 г. - http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000001/st08.shtml и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Istoriya_drevnego_mira_1.djvu

190.(ИДПК) – Коллектив авторов. Известия древних писателей о Кавказе. СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ОПИСАНИЯ МЕСТНОСТЕЙ И ПЛЕМЕН КАВКАЗА. Издание Управления Кавказского Учебного Округа.

191.ВЫПУСК ЧЕТВЕРТЫЙ. ТИФЛИС, 1884.: http://apsnyteka.narod2.ru/k/izvestiya_drevnih_pisatelei_o_kavkaze_otdel_1/index.html

192.(ИЕ-1) - ИСТОРИЯ ЕВРОПЫ С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ, (в восьми томах), том-1 ДРЕВНЯЯ ЕВРОПА. - http://www.tuad.nsk.ru/~history/works/HistE/index.html

193. (ИИ-ПЭГЕ) - И.Л.Измайлов. Начнут ли признавать права этрусков и галлов в Европе? (или международные симптомы одной местной болезни). Уеб-сайт: „Тюркско-татарский Мир" , публицистика. - http://www.tataroved.ru/publication/npop/4/

194.(ИИ-СТСЭК) – Средeневековые татары: Ставление этноса и культуры. И.Л.Измайловский http://tataroved.ru

195.(ИКСССР-1) - История Киргизкой ССР, том-1. Фрунзе. 1984 г.

196.(ИЛ-ОПГПИОК,ГНС-1999-4) - И.В.Леонтьев. Образ мировой горы в памятниках исскуства окуневской культуры, сп. „Гуманитарные науки в Сибири" - № 4, 1999 г. - www.philosophy.ncs.ru

197.(ИМ-ИКБН) - И.М.МИЗИЕВ. ИСТОРИЯ КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО НАРОДА с древнейших времен до присоединения к России. - http://balkaria.narod.ru/ik.htm

198.(ИМ-ИНС) – ИНОК МАГАКИЯ ИСТОРИЯ НАРОДА СТРЕЛКОВ (МОНГОЛОВ). Текст воспроизведен по изданию: История монголов инока Магакии, XIII века. М. 1871 г., текст - Патканов К. П. 1871 г. Уеб-сайт: „Восточная литература" http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Magakija/pred.phtml?id=839

199.(ИП-ВДК) - И.Пинк. Воины древнего Китая (позднешанская эпоха, конец II тыс. до н.э.). Военно-исторического журнала "PARA BELLVM", бр.8., 2001 г.- http://www.vzmakh.ru/parabellum/n8_s1.shtml

200.(ИПК-КТК) - Киммерийцы и тавры в Крыму. История и исторических места Крыма. - www.tour.ethno.com/info/history/index.shtml

201.(ИРС) - Осетинско (иронско) русский словарь. 3-е ДОПОЛНЕННОЕ ИЗДАНИЕ ОКОЛО 28 000 СЛОВ С приложением грамматического очерка осетинского языка В. И. АБАЕВА ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИР» ОРДЖОНИКИДЗЕ * 1970 г. - http://www.allingvo.ru/DIC/iron-rus_dictionary.htm (Для Lingvo версий 9, 10, 11, 12)

202.(ИС,К-ЭСВЯ) – И.Стеблин-Каменский. Этимологический словарь ваханского языка. С-П. 1990 г.

203.(ИСИБ-АРСА-2) – Извори за средновековна история на България (VII – XV в.), в австрийските ръкописни сбирки и архиви. том-2. С. 2000 г.

204.(ИС,К-ЭСВЯ) – И.Стеблин-Каменский. Этимологический словарь ваханского языка. С-П. 1990 г.

205.(ИТ-1) – История татар, том I. Народы степной Евразии в древности. Казань.2002 г.

206.(ИЭ,САКЭ-2) – И.Эрдели. Авары и Средняя Азия. Сборник "Средняя Азия в Кушанской Эпохе" том – 2. Д. 1968 г.

207.(ИЭ-ИНА) - Иштван Эрдели. Исчезнувшие народы. Авары. Статья любезно предоставлено общественной организацией „Фонд Л. Н. Гумилева" и впервые публикуется в широком доступе. Опубликовано // Природа, 1980, № 11. Уеб сайт „Гумилевика" - http://gumilevica.kulichki.net/debate/Article24.htm

208.(ЙВ-ПНМПХК) – Йохим Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат - хан на българите. С. 1988 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/J_Werner_Kubrat_M_Pereshcheprina.pdf

209.(ЙЗ-БИ) – Йордан Заимов. Български Именник. С. 2004 г.

210.(ЙИ-ИП-1) – Йордан Иванов. Избрани произведения. Сегашните „българи" при Волга. С. 1982 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/J_Ivanov_Volzki_balgari.pdf

211.(ЙЙ-ВГЧ) – Й.Йорданов. Възстановяване на главата по черепа. С. 2000 г.
212.(ИУ-ТП) - И.Умняков. Тохарская проблема. Вестник Древней Истории, бр.3/4 – 1940 г.:http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/I_Umnjakov_Toxarskaja_Problema_VDI_3_4_1940.pdf
213.(ИЧА) - История Чувашкой АССР. Ч.1969 г.
214.(КБ-ОУИ) - Константин Багрянородный. Об управлении империей. М.: Наука, 1991, в серии ДРЕВНЕЙШИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ НАРОДОВ СССР.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Konstantin_bagrianorodni.pdf
215.(КБ-ОФ,кн-2) – Константин Багрянородный "О фемах", кн. 2: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr/De_Thematibus/text2.phtml?id=734
216.(КВ-СЯ) – К.Т.Витчак. СКИФСКИЙ ЯЗЫК: ОПЫТ ОПИСАНИЯ. Сп. "ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ" № 5 1992 - http://ameshavkin.narod.ru/litved/grammar/ling/scythai.htm
217.(КГ-ММ) – К.Я.Грот. Моравия и мадьяры с половины IX до начало XI века. С-П. 1881.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/K_Grot_Moravija_i_madjary.pdf
218.(КЕ-АСИФ) – Константин Егоров. Ас-сакалиба у Ибн Фадлана. – http://oldru.narod.ru/content.htm
219.(КЕ-ЗПЕ) – Казуо Еноки.За произхода на Ефталитите.публикувано в "MEMOIRS OF THE RESEARCH DEPARTMENT OF THE TOYO BUNKO (THE ORIENTAL LIBRARY). No18, TOKYO. 1959" http://www.archive.org/details/OnTheNationalityOfTheEphthalites , български текст:
220. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Kazuo_Enoki_Za_Proizhoda_na_Eftalitite.pdf
221.(КИ-ИБ) – К.Иречек. История Болгар. Одесса. 1878 г.
222.(КлРС) – Калмыцко-русский словарь. (редаткор Б.Д.Муниев). М. 1977 г.
223.(КмРС) – Д.Храпов. Валлийско-русский словарь. (кимвърско-руски речник): http://www.cymraeg.ru/geiriadur/disgrifiad-0.html
224.(КО-ИКЭК-САКЭ-1) - К.Оразалиев. Изучение Кушанской эпохи в Киргизии. „Средняя Азия в кушанской эпохи", том-1, научная конференция Душанбе-1968 г.
225.(КП-А) – АРМЯНСКАЯ ГЕОГРАФИЯ VII ВЕКА "Ашхарацуйц" - ИЗ НОВОГО СПИСКА ГЕОГРАФИИ, ПРИПИСЫВАЕМОЙ МОИСЕЮ ХОРЕНСКОМУ. (пер. П. Патканова) Текст воспроизведен по изданию: Из нового списка географии, приписываемого Моисею Хоренскому // Журнал министерства народного просвещения. Ч. 226. 1883 г. Уеб-сайт „СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ВОСТОКА И ЗАПАДА": http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/armenien.htm/ и на http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/ASHARACUIC.pdf
226.(КТ-ИКДА) – Камила Тревер. Очерки истории культуры Древней Армении II в до н.э – IV в н.э. М-Л. 1953 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/K_Trever_Ocherki_kult_Dr_Armenii.pdf
227.(К,Т-ПЧ) - А.Клесов, А.Тюняев. Произхождении человека по данным археологии, антропологии и ДНК-генеалогии. Бостон-Москва. 2010 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Klyosov_Tyunyaev_Proizhod_Cheloveka.djvu
228.(ЛБ-ЗЦА) – Л.Боровкова. Запад Центральной Азии во II в.до н.э.-VII в.н.э. (историко-географический обзор по древнекитайским источникам). М.1989 г.
229.(ЛВ-ВИК) - Л.М.Ведутова. К вопросу об изображениях колесниц в петроглифах как формы древнего мышления. ДИАЛОГ ЦИВИЛИЗАЦИЙ. Вып. 2. Развитие государственности в условиях взаимодействия кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне Великого Шелкового пути. - http://siteistok.host.net.kg/bibl/DC-2/000.htm
230.(ЛГ-НОПО) – Л.Б.Гмыря - Некоторые особенности погребального обряда населения восточного предкавказья в IV-VII в.н э. ГУП „Наследие". Документ: http://nasledie.org/v3/ru/?print=1&action=view&id=575901
231.(ЛГ-РЕ) - Л.Н.Гумилёв. Ритмы Евразии. М. 1993 г.
232.(ЛГ-Х) - Л.Н.Гумилев. Хунну. С-П. 1993 г.
233.(ЛД,П-НБ) – Л.Дончева-Петкова. Некрополът в Балчик, нови данни за прабългарите. Сп. "Археология" 2009 г.,кн. 1-2. - http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/L_Doncheva_Petkova_Baltschik.pdf
234.(ЛИБИ-1) – Институт за Българска История. ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том I. Ред. Иван Дуйчев, Михаил Войнов, Борислав Примов, Велизар Велков Отговорен редактор проф. Борис Геров. Издание на Българската Академия на Науките. София, 1958.: http://www.promacedonia.org/libi/1/index.html
235.(ЛИБИ-2) – Институт за Българска История. ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том II. Съставили и редактирали Иван Дуйчев, Михаил Войнов, Страшимир Лишев, Борислав Примов.

Издание на Българската Академия на Науките. София, 1960.: http://www.promacedonia.org/libi/2/index.html
236.(ЛИБИ-3) – Институт за Българска История.ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том III. Съставили и редактирали Михаил Войнов, Иван Дуйчев, Страшимир Лишев, Борислав Примов Издание на Българската Академия на Науките. София, 1965.: http://www.promacedonia.org/libi/3/index.html
237.(ЛИБИ-5) - Латински извори за българската история, том V - Унгарски латиноезични извори, Ч.I - Наративни извори. Автор: Колектив. Издателство: БАН Марин Дринов. Преводач: Илия Илиев, Красимира Гагова.С. 2001 г.
238.(ЛК-ПТК) - Л.Кызласов. ПЕРВЫЙ ТЮРКСКИЙ КАГАНАТ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ. По Кызласов Л.Р., Издательство „Памятники исторической мысли”, 1998; Портал „Археология России”, 2005.: http://www.archeologia.ru/Library/Book/6647eda0b35d/page342
239.(ЛМ-ЖКЦ) – Леонти Мровели. Жизнь КАРТЛИЙСКИХ ЦАРЕЙ. Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая. М. 1979 г.
240.(ЛМ-КЦ) – ЛЕОНТИ МРОВЕЛИ. Картлис цховреба. Жизнь картлийских царей. М. Наука. 1979: Уеб-сайт „Востлит”: http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/M.phtml?id=2053
241.(ЛП-ЭСПА) – Л.Потапов. ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ АЛТАЙЦЕВ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК. Л.1969 г. http://s155239215.onlinehome.us/turkic/20Roots/201Altaians/Potapov-TeleRu.htm
242.(ЛС-СЗПРБ) - Л.В.Субботин. СЕВЕРО-ЗАПАДНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В ЭПОХУ РАННЕЙ И СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ. Stratum plus - РОЖДЕНИЕ ЕВРОПЫ (№2, 2000) - http://stratum.ant.md/2_00/articles/subotin/subotin_01.htm
243.(ЛС-ТП) - Леонид Сверчков. ТОХАРСКАЯ ПРОБЛЕМА» И КУЛЬТУРА РАСПИСНОЙ КЕРАМИКИ ЭПОХИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА (Сборник: „Традиции Востока и Запада в античной культуре Средней Азии” стр. 176- 197): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/L_Sverchkov_Tocharskaja_prblema_i_Raspisnoj_kulture.pdf целият сборник: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Paul_Bernard_sbornik2.pdf
244.(МА-ДН) – Мухаммед Аваби Акташи - ДЕРБЕНД-НАМЕ, (Румянцевский список). Один из интересных списков дагестанского исторического сочинения „Дербенд-наме”, известный в востоковедческой литературе под традиционным названием Румянцевский список 1, хранится в ОР ГБЛ в Москве 2: фонд 256, Собрание Н.П.Румянцева, № 833 (бывш. № 798), инв. № 261. :
245.http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Dag_chron/Derbend_name/pred.phtml?id=397
246.(МА-ИХ) – Михаил Артамонов. История хазар. Л. 1962 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/M_Artamonov_Hazary.pdf
247.(МВ-И) – Менандр Византиец. История. ВИЗАНТИЙСКИЕ ИСТОРИКИ: ДЕКСИПП, ЭВНАПИЙ, ОЛИМПИОДОР, МАЛХ,ПЕТР ПАТРИЦИЙ, МЕНАНДР, КАНДИД, НОННОС И ФЕОФАН ВИЗАНТИЕЦ. САНКТ ПЕТЕРБУРГ. 1860 г.: http://krotov.info/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm
248.(МГ,НР,ЛЯ-АНВЕ) – М.Герасимова, Н.Рудь, Л.Яблонский. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. М.1987 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Gerssimova_Rud_Jablonskij_Antropologija.djvu
249.(МГ-ТПКСВ-IIМК) - М.Горелик. Три племена кавар и савирский всадник. Хазары – II международной колоквиум, Тезиси. М. 2002 г.: http://annales.info/i_hazar.htm
250.(МД-ПБСЕРЖВ) - М.А. Дэвлет. Племена бассейна Среднего Енисея в раннем железном веке. // Автореф. дисс. … канд. ист. наук. М.: АН СССР, 1966. 23 с. Научный руководитель — канд. ист. наук Н.Я.Мерперт.: http://kronk.narod.ru/library/devlet-ma-1966.htm
251.(МЕ-КЗСМК) - М. В. Ельников (Запорожье). Культовое захоронение салтово-маяцкой культуры из Нижнего Поднепровья.: Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII Международной научной конференции 28–29 октября 2010 года. Харьков. 2010 г.:
252. http://www.khiao.files.wordpress.com/2011/01/materialy_konf_2010.pdf
253.(МИ-ДДОЯ) – М.И.Исаев. ДИГОРСКИЙ ДИАЛЕКТ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Издательство «НАУКА», Москва, 1966 г., 224 страницы. Под редакцией доктора филологических наук В.И.Абаева. Уеб-сайт: http://www.allingvo.ru/DIGOR/DigoronDialekt.htm
254.(МК-ИСА) - Мовсес Каланкатуаци. «ИСТОРИЯ СТРАНЫ АЛУАНК» (в 3-х книгах). Перевод с древнеармянского Ш.В.Смбатяна. (Институт древних рукописей им. Маштоца – Матенадаран, Ереван, 1984 г.): http://www.vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/index.html
255.(МЛ-ЗПТЕ) - М.Лакова. За прабългарите и техния език. В.Търново. 2012 г.

256.(ММ-РСБД) - М.Мъжлекова. Речник на старобългарските думи в днешните български говори. С. 1990 г.
257.(МП) - Эстер Иштванович (Ниредьхаза), Клаус фон Карнап-Борнхайм (Марбург), Валерия Кульчар (Асод). „Магические” подвески мечей в Карпатском бассейне и Скандинавии. ВДИ, № 2, 1994 г. /Вестник Древней Истории бр.2, 1994 г./ OCR Halgar Fenrirsson halgar#newmail.ru)
258.(МРС) – Монгольско-русский словарь - http://steppe.hobi.ru/materials/slovary.shtml
259.(МФ-ЭСРЯ-2) – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, Т-2 (Е-Муж)
260.(МФ-ЭСРЯ-3) – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, Т-3 (Муза-Сят) СПб., 1996. В електронен вид: http://vasmer.narod.ru , http://starling.rinet.ru
261.(МФ-ЭСРЯ-4) - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, Т-4 (Т-Ящур). Пер.с нем. и доп. О. Н. Трубачева. М., 1964-1973; 2-е изд. М., 1986 – 1987. (Издание на немецком языке было осуществлено ранее в Гейдельберге в1950-1958 гг.); 3-е изд., стереотип. СПб., 1996. В електронен вид: http://vasmer.narod.ru , http://starling.rinet.ru
262.(МФ-ЭСЧЯ-1) – М.Р.Федотов. „Этимологического словаря чувашского языка” (1 том А-Р pdf, 13Mb), Чебоксары - 1996 г. Уеб-сайт: Monumenta altaica - http://altaica.narod.ru/v-turks.htm
263.(МФ-ЭСЧЯ-2) - М.Р.Федотов. „Этимологического словаря чувашского языка” (2 том С-Я pdf, 22 Mb) Чебоксары - 1996 г. Уеб-сайт: Monumenta altaica - http://altaica.narod.ru/v-turks.htm
264.(МХ) - МОНЕМВАСИЙСКАЯ ХРОНИКА (пер. Г. Г. Литаврина) Текст воспроизведен по изданию: Свод древнейших письменных известий о славянах. Том. 2. М. Восточная литература. 1995 г.:
265. http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Chron_Monemvasia/text2.phtml?id=2032
266.(МХ-ИА) – Мовсес Хоренаци. История Армении. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна. Сканирование и электронная редакция Врежа Атабекяна. (Издательство: Ер., «Айастан», 1990.- 291 с., ил) Уеб сайт: ”Библиотека Вехи” - http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/index.html
267.(МЦ-СПИ) - М.А.Цагараев. Славных предков имена: сборник имен восточно–иранских народов (от киммерийцев до осетин). Цымыты. 2009 г.: http://region15.ru/docs/names/ и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/M_Cagarev_Sl_Predkov_imena.pdf
268.(МЩ-РС) - М.Б.Щукин. РОЖДЕНИЕ СЛАВЯН. Сп. „Stratum plus” - СТРУКТУРЫ И КАТАСТРОФЫ (1997) - http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Schtukin_Rozdenija_Slavijan.pdf , http://krotov.info/lib_sec/25_sch/uk/in_1997.htm , http://pdfsb.com/readonline/5956564766768305858642b4348356b55513d3d-4865889
269.(НБ-СС-1) – Николай Бичурин. Собарнные сведения о народов обатавших Средней Азии в Древние времена. М. 1950 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/N_Bitschurin_Sobr_sotschinenija.pdf и том -1: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/N_Bichurin_1.pdf
270.(НБ-РАСК) - Николай Евгеньевич Берлизов. РАННИЕ АЛАНЫ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА (ПО МАТЕРИАЛАМ КАТАКОМБНЫХ ПОГРЕБЕНИЙ II в. до н.э. - III в. н.э.) Специальность 07.00.06 – археология Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук Специальность 07.00.06 – археология. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ленинград – 1990 г. Работа выполнена на кафедре археологии Ленинградского ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени государственного университета. Уеб-сайт: „Забытая русская история” -http://roksalan.narod.ru/berizovl.htm
271.(НВ-ЭПСК) – Н.Г.Волкова. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М. 1973 г.
272.(НГ,ОП-ХЕД) - ГОЛБ, Н., ПРИТЦАК, О. Хазарско-еврейские документы X века.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Golb_Pricak_Chazarskie_dokumnjy.pdf
273.(НД-ПИП) - Н.К.Дибвойз. Политическая история Парфии. Пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В.П.Никонорова. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008 г.: http://www.sno.pro1.ru/lib/dibvoiz_istoriya_parfii/download.htm
274.(НЕ) – Нарты Епос Осдетинского народа. М. 1957 г.
275.(НЖ-МКМННС) - Надя Живкова. МАДАРСКИЯТ КОННИК, “МАДАРЩИНАТА” И НАШЕТО НАЦИОНАЛНО САМОЧУВСТВИЕ. (Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д-р на истор. наук. Георги Марков. София. „ТАНГРА ТаНакРа” ИК, 2008, с. 243-259): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/N_Zhivkova_Madarski_konnik.pdf
276.(НК-КИНЮСЦДВ) - Н.В.Кюнер. Китайские известия о народах Южней Сибири и Центральной Азии и Дальнего Востока. М. 1961 г.: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/.htm
277.(НК-Х) – Н.Н.Крадин. Империя Хунну. Издание 2-е, переработанное и дополненное. Москва «Логос» 2001 г. Уеб-сайт: „Новосибирский Государственны Университет” - http://www.nsu.ru/aw/showBiblio.do?actio=lib

278.(НЛ-ЭВИИКЕ) – Н.Лысенко. Этногенез и военная история иранских кочевников Евразии в период II до н.э.- II в. Автореферат диссертации на соискании ученой степени доктора исторических наук. Северо-Осетинский государственный университет имени Коста Хетагурова. Владикавказ. 2007г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Lyisenko_Etn_Iranskih_kotchevnrkov.pdf
279.(НП-БВП) - Николай Павлов. Българският въпрос във Волго-Уралието (1988-2003 г.). С. 2003 г. (и-во „Тангра-Танакра" № 47)
280.(НП-СИ) - Н.Пиголевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М. 1941 г.:http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/N_Pigulevskaya_siriiskie_istochniki_po_istorii_narodov_sssr.djvu
281.(НРС) - С.Оненко. Нанайско-русский словарь. М. 1980 г.
282.(НТ-АИДБ-2) – Н.Тулешков. Архитектурното изкуство на старите българи, том-2. С. 2006 г.
283.(НТГД-ПДА) – Наталия Тер-Григорян-Демьянюк. Полководческая деятельность армянского царя Арташеса I-ого. Уеб сайт - http://www.iatp.am/culture/library/Artashes.pdf
284.(ОБ,ВА-КОСГХВ-ХА-8) – О.Бубенок, В.Аксенов. Кто обитал в Сухой гомольше в Хазарское время? Хазарский альманах, том-8,
285.(ОГ) - ОБРАЩЕНИЕ ГРУЗИИ. Перевод с древнегрузинского Е. С. ТАКАЙШВИЛИ. ПАМЯТНИКИ ГРУЗИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ VII. ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА» ТБИЛИСИ.1989 г.: http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000032/
286.(ОГ-Х) - О.Р.Генри. Хеты. Перевод с англ. Н.М. Лозинской и Н. А. Толстого. Послесловие В.Г. Ардзинба. Главная редакция восточной литературы издатесва 'Наука'. М.: 1987 (По следам исчезнувших культур Востока). Уеб-сайт: „Historic.Ru" - http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000014/
287.(ОИГ-1) - Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т.I. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. / Ин-т ист., археолог. и этнографии; [Ред. Г. А. Меликишвили, О. Д. Лордкипанидзе]. —Тбилиси. АН ГССР. 1989 г.: http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000039/
288.(ОМ-МК) – Оксана Минаева. Мадарският конник. С. 1990 г.
289.(ОМ-ПМЛ) - О.А.Мудрак. Пратюркская металлургическая лексика. Уеб-сайт: "Monumenha Altaica" - http://altaica.narod.ru/papers.htm, адрес на статията - http://altaica.ru/Articles/metl1.pdf
290.(ОМХ-МГ) - О. Менхен-Хельфен. Мир гуннов. Перевод с английского В.С.Мирзаянова : http://www.mirzayanov.com/images/mirgunnovfinal.pdf
291.(ОО-КМЭКБ-САКЭ-1) – О.В.Обельченко. Курганные могильники эпохи кушан в Бухарском оазисе. „Средняя Азия в кушанской эпохи", том-1, научная конференция Душанбе-1968 г.
292.(ОТ-ЭСИП) - О.Трубачев. Этногенез славян и индоевропейская проблема. /Этимология 1988-1990. М. 1992 г., стр.12-28/ - www.phillology.ru
293.(ОЧ-ИОММ) - Отто Чхетиани. История освоения массива Музтаг-Ата-Конгур. - http://www.odessa.net/moshkow/koi/ALPINISM/kongur1.txt
294.(ПА-ДК) - П.П.Азбелев. Древние кыргызы. Очерки истории и археологии. (http://kronk.narod.ru/mono/mono.htm) и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/P_Azbelev_Drevnye_Kyrgizy.pdf
295.(ПАДИУ-ИЭ-ОАКДВ) – И.Эрдели. Об археологической культуре древних венгров, конца IX – первой половине X в.н.э. ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИИ И ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ УГРОВ. (СБОРНИК). М. 1972 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/DREVNI_UGRI.djvu
296.(ПАДИУ-ВМ-КВСК) – В.Могильников. К вопросу о саргатской культуре. ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИИ И ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ УГРОВ. (СБОРНИК). М. 1972 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/DREVNI_UGRI.djvu
297.(ПВЛ-ч.1) - Повесть временных лет. Часть I.ВОТ ПОВЕСТИ МИНУВШИХ ЛЕТ, ОТКУДА ПОШЛА РУССКАЯ ЗЕМЛЯ, КТО В КИЕВЕ СТАЛ ПЕРВЫМ КНЯЖИТЬ И КАК ВОЗНИКЛА РУССКАЯ ЗЕМЛЯ. (Прозаический перевод на современный русский язык) Публикуется в переводе Д.С.Лихачева.: http://www.hrono.info/dokum/povest1.html.
298.(ПГ-БКА) - П.Голийски "Българите в Кавказ и Армения (II-X в.) С. 2006 г. (изд.Тангра-Танакра)
299.(ПГ-ЗКБ) – П.Голийски. Зиези от от които са българите. С.2003 г. (изд.Тангра-Танакра)
300.(ПГ-КНВМХ-А-26-2004) – П.Голийски. Кой е народът „Влъндур" у Мовсес Хоренаци. Сп."Авитохол" бр.26, 2004 г., стр.39-42: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/P_Golijski_Vnandur_BG.pdf
301.(ПГ-ТБ-А-2002-20) - П.Голийски. Тарим и Бактрия. сп."Авитохол", бр.20, 2002 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/P_Golijski_Tarim_i_Baktria.pdf
302.(ПГ,ЖВ-ТБЕП) - Петър Голийски, Ж.Войников. Тохаро-български езикови паралели. сп. „Авитохол", бр. 29, С. 2008.:
303. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/P_Golijski_Zj_Vojnikov_Tochar_BG_paraleli.pdf

304.(ПД-ДБЕ) – Петър Добрев. Древнобългарската епиграфия. С. 2001 г.
305.(ПД-ДБСН) – П.Добрев. Древните българи и световната наука. С. 2010 г.
306.(ПД-ЕАКБ) - П.Добрев. Езикът на Аспаруховите и Куберови българи. С. 1995 г.
307.(ПД-ИЛ) - ПАВЕЛ ДИАКОН. История лангобардов. Текст воспроизведен по изданию: Средневековая латинская литература IV-IX вв. М.1970. Уеб-сайт: СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ВОСТОКА И ЗАПАДА"- http://www.vostlit.info/Texts/rus/Diakon_P/pred.phtml?id=1049
308.(ПД-ИРК-1) – П.Добрев.История разпъната на кръст, ч.1.С.1998 г.
309.(ПД-ППБК) – П.Добрев. Преоткриването на прабългарския календар. С. 1994 г.
310.(ПД-РТ) – П.Добрев. Родовете на Тогарма. Сборник "Българи и Евреи" част-1 С. 2000 г. (изд. Тангра-Танакра)
311.(ПД-ЦБД) – П.Добрев. Царственик на българското достолепие. С. 1998 г.
312.(ПИБИ-1) – Подбрени извори за Българската история. том-1, С. 2002 г. (изд. Тангра-Танакра)
313.(ПК-ВГ) – Прокопий Кесарийский. Война с готами. М. 1993 г.: http://lib.aldebaran.ru/author/kesariiskii_prokopii/kesariiskii_prokopii_voina_s_gotami_o_postroikah/
314.(ПК-ЕХП) - П. К. Коковцов. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Л. АН СССР. 1932 г.: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/x.htm
315.(ПК-ИГСБД-1) - Петър Коледаров. Историческа география на средновековната Българска държава. Част – 1. С.1979 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/P_Koledarov_Polit_Geograf_1.djvu
316.(ПК-НСМН) - П.Т.Кац. Нурагическая Сардиния и «морские народы» // АМА. Вып. 6. Саратов, 1986. С. 31-42. АНТИЧНЫЙ МИР И АРХЕОЛОГИЯ (АМА) Межвузовский научный сборник. http://ama.sgu.ru/index.html
317.(ПН-КИ) – Патриарх Никифор. Краткая история. Текст воспроизведен по изданиям: Никифора патриарха константинопольского краткая история со времени после царствования Маврикия // Византийский временник, Том 3 (28). 1950. Уеб-сайт: "Восточная литература": http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/N.phtml?id=2054
318.(ПП-ГИ) - Приск Панийский. Готская история // Вестник древней истории, № 4. 1948 (пер. С. Дестуниса) Текст воспроизведен по изданию: Сказания Приска Панийского // Ученые записки второго отделения императорской академии наук, Книга VIII. Вып. 1. СПб. 1861 г.
319.(ППК) – Плиний о племенах Колхиды и о предках абхазов(апсуа). Плиний. Естественная история, с английским переводом в десяти томах, т.111, кн. III – VII, по Г.Рекему. Лондон-Кембридж, Массачусет, 1977, с.346-349, 364-377. http://www.abkhazia.dot.ge/history/20050612404721994411.php
320.(ПРС) - ПОЛОВЕЦКО(КУМАНСКО)- РУССКИЙ СЛОВАРЬ. По мотивам Codex Cumanicum. - http://odnapl1yazyk.narod.ru/polovtzy-rus.htm
321.(ПТ-АМПИ) – Публий Тацит. Анналы, Малые произведения, История. М. 2003 г.
322.(РА-КККЭМ) – Р.А.Абдуманапов. О кыпчакских корнях кыргызского эпоса „Манас".Четвертые востоковедческие чтения памяти С.Г.Лившица. Материалы IV региональной конференции. Барнаул. 26 апреля 2002 г. - Барнаул: Изд-во БПГУ, 2002. - С.211-217. „Централноазиатский исторический сервер" - http://www.kyrgyz.ru/?page=68
323.(РАК) - РАВЕННСКИЙ АНОНИМ, КОСМОГРАФИЯ. Северо-Восточная Европа в "Космографии" Равеннского Анонима". Текст воспроизведен по изданию: Северо-Восточная Европа в "Космографии" Равеннского Анонима // Восточная Европа в исторической перспективе. К 80-летию В.Т. Пашуто. М. 1999.: http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Ravenn_geogr/text.phtml?id=1167
324.(РБ-ВС) - РОДЖЕР БЭКОН. ВЕЛИКОЕ СОЧИНЕНИЕ. (пер. В. И. Матузовой) Текст воспроизведен по изданию: Английские средневековые источники IX-XIII вв. М. Наука. 1979.: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Bacon_Roger/frametext1.htm
325.(РЗ-ЕМБН) – Р.Заимова. Из европейските модели за българска "нация". Нов Български Университет. Годишник на Департамента по История, том – 3. С. 2008 г. http://ebox.nbu.bg/hist/ne3/07%20Raia%20Zaimova%20+%20r.pdf
326.(РК-ПСАК) – Роман Крайнов. Пустыни Средней Азии и Казахстана. Персонален Уеб сайт - „ www.krainov.com - http://www.krainov.com/data/motherland-19-01-05.asp
327.(РМ-ВПБ) – Рафаэл Матевосян, , доктор исторических наук, сотрудник Института истории НАН РА, заместитель председателя Союза армянских дворян. К вопросу о происхождении Багратидов: http://arm-iro.com/download/bagratuni.doc и http://diaspora-world.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2932%3A2011-07-04-11-07-44&catid=17%3Adostarmenia&Itemid=27&lang=ru
328.(РМРС) – Ю.Кручкин. Большой современной русско-монгольский и монгольско-русский словарь. М. 2006 г.

329.(РР-БЕК) - Р.Рашев. Българската езическа култура VII - IX в. С. 2008 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/R_Rashev_BG_Ezicheska_kultura.pdf
330.(РР-ЕРЯПОБ) – Рашо Рашев. Единство и различие в ямния (български) погребален обред на салтово-маяцката култура. Сборник: Българи и Хазари през Средновековието. изд.Тангра-Танакра. С. 2003 г.
331.(РР-П) - Р.Рашев. Прабългарите през V - VII в. С. 2005.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/R_Rashev_Prabolgarite_5_8_v.djvu (преиздадена в 2007 г.)
332.(РФ-ТПВБ) - Об имени и титуле правителя Волжской Булгарии. Р.Г.Фахрудинов. Советская тюркология, бр.2, 1979 г. стр.63-71. – http://www.kroraina.kom
333.(РХ-ИТТ) - История татар и Татарстана. Рафаэль Хаким. „Панорама-форум”-1999 г. №19, специалный выпуск, Институт истории Академии наук Татарстана. http://tataroved.ru
334.(СБ-ГВРЧ) – С.А.Боринская. Еще раз о происхождении человека. Где возник род человеческий. http://evolution.powernet.ru/library/descent.htm
335.(СБ,ЭХ-ЭИГ) – С.А.Боринская, Э.К.Хуснутдинова. Этногеномика: история с географией, сп.” Человек”, 2002, № 1, с. 19-30. - http://www.vigg.ru/humangenome/publicat/borinsk5.html
336.(СВ-ДДА) – СЕЙРАН ВЕЛИЕВ. ДРЕВНИЙ, ДРЕВНИЙ АЗЕРБАЙДЖАН Историко-географические очерки. ГЯНДЖЛИК, БАКУ. 1983. : http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/drev_azer.pdf
337.(СВ-СК) – Ст.Ваклинов. Старобългарската култура. С. 1977 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/St_Vaklinov_Starobalg_kultura.pdf
338.(СИ) - КНИГА ИОСИППОН. ТАБЛИЦА НАРОДОВ. (Перевод П.В.Петрухина и Я.Д.Эйделькинда по изданию: Флюссер, 1978. С.3-9.): http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kniga_Iossipon/pred.htm
339.(СИ-РРОД) - Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Стефан Илчев. С. 1998 г.
340.(СК) - Слово Кыргыстана, журнал. В електронин вид: www.sk.kg/2002/n92/obch7.htm ("Слово Кыргызстана", 2 августа 2002 г. Аскар Акаев: Наследие и загадки древних веков: http://janyzak.freenet.kg/history/akaew.htm)
341.(СККБХС) – Съкровището на Кубрат, култура на българи, хазари, славяни. Сборник (В.Залеская, И.Засецкая, К.Каспарова, З.Лвова, Б.Маршак, И.Соколова, М.Щукин). С.1989 г.
342.(СК-ДТРП) – С.Клящорний. Древнетыркские рунические памятники. М.1964 г.
343.(СК-ЛТТ) – С.Клящорний. Казахстан. Летопись трех тысячилетии. А.Ата.1992 г.
344.(СК-НЭРМ) – С.Г.КЛЯШТОРНЫЙ. НОВЫЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ РАБОТЫ В МОНГОЛИИ (1969-1976 гг.) -http://uighur.narod.ru/uigur2/article36.html/
345.(СЛ,ЭХ,ЕБ-ЭГН) - С.Лимборская, Э.Хуснутдинова, Е.Балановская. Этногеномика и геногеография народов Восточной Европы. РАН, М. 2002 г.
346.(СМ-ИБЕ) – Ст.Младенов. История на българския език. С. 1979 г. (превод от немското издание на тази книга – 1929 г.)
347.(СМ-ИП) - Стефан Младенов. Избрани произведения (Изследвания върху българския език). С. 1992 г.
348.(СП,ББ-ТДК) – С.В.Пономарев, Б.В.Беднов "Тепли, Джимарай, Казбек" М. , "Физкультура и спорт", 1985. Древним караванным путем через перевал Калота
349.http://www.skitalets.ru/books/kazbek/index.htm и http://elbrusguru.ru/library/tepli/index10.html
350.(СП-КЮРС) – Св.Плетньова. Кочевники южнорусских степей в эпоху Средневековья IV-XIII вв. Воронеж. 2003 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Pletneva_Kochevniki_Juzno_RU_stepej.pdf
351.(СП-Х) - Хазары. Св.Плетнева. М. Наука 1986 г. www.shard1.narod.ru/biblio1.htm/ и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Pletneva_Chazary.pdf
352.(СП-ХА) – Светлана Плетнева. Очерки Хазарской археологии. М. 1999 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Pletneva_Ch-arch.djvu
353.(СР-КНГА) – Сергей Руденко. Культура населения гороного Алтая. М. 1953 г.
354.(ССТМЯ-1) – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, том-1 (А-Нг). Издательство „Наука”. Ленинград 1975. Отв. редактор В.И.Цинциус. Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Уеб-сайт: „Monumenta altaica” - http://altaica.narod.ru/tms.htm
355.(ССТМЯ-2) – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, том-2 (О-Э). Издательство „Наука”. Ленинград 1975. Отв. редактор В.И.Цинциус. Уеб-сайт: „Monumenta altaica” - http://altaica.narod.ru/tms.htm
356.(СТ-ДДОЯ) - С.Толстов.По древным дельтам Окса и Яксарата. М.1962 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Tolstov_The%20ancient%20Oxus%20and%20Jaxartes%20deltas_1962..pdf

357.(СТ-ПСКУКС) - Трибунский Сергей Александрович позднесарматская культура урало-казахстанских степей Специальность 07,00.06 – археология Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук ИЖЕВСК-2003.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Turbinskij_Pozdnesarmatskaja_Kultura_Kazahstana.pdf.
358.(СФ-С) – СЕКСТ ЮЛИЙ ФРОНТИН. СТРАТЕГЕМЫ. Превод. А. А. Новиков. В електронен вид: http://www.galactic.org.ua/strateg/a-ctrat-0.htm
359.(СХ-БИЕ) - Салават Хамидуллин. Бурджаны в истории Евразии.: http://komartky.ru/ru/history/391-burdzhany-v-istorii-evrazii.html и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Hamidullin_Burjgan_v_Evrasii.pdf
360.(СХ-КП) - С.Хаврин. Карасукская проблема? : http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Havrin_Karasukskaja_problema.pdf
361.(СЦ-ВЭИСК) - С. И. Цембалюк. К вопросу об этнической интерпретации саргатской культуры. http://www.ipdn.ru/rics/doc0/DM/1-cem.htm
362.(СЧ-НБКБ) – Санпиен Чен. Някои бележки за китайските българи. Сп. „Авитохол" бр.26 2004 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/S_Ttsihen_Buloczi.pdf и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Sanping_Chen_China_BG_Buloji.pdf
363.(СЧ-НЗИРРК-САКЭ-2) - С.С.Черников. Некоторые закономерности исторического развития ранних кочевников. „Средняя Азия в кушанской эпохи", том-2, научная конференция Душанбе-1968 г.
364.(СЯ-КДАК) - С.А. ЯЦЕНКО. КОСТЮМ ДЖЕТЫАСАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ФОНЕ СОСЕДНИХ НАРОДОВ. // Туран-Туркестан: проблемы культурно-исторической преемственности. Древность и средневековье. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию деятельности Туркестанской археологической экспедиции (Отв. ред. Е.А. Смагулов). Туркестан, 23-24 ноября 2006 г. Туркестан, 2006, с. 320-328.: http://www.formuseum.info/2007/09/05/jacenko_1.html и също http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Jacenko_Dzetyasar_kustjumy.pdf
365.(СЯ-АПЦАЭ) – С.А.Яценко. Аланская проблема и Центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I – II вв.н.э. "Петербургский археологический вестник" вып.3, 1993 г., стр.60-72, в pdf.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Jacenko_Alany_Centrljnaja_Azia.pdf
366.(ТБ-ОГ) – Томас Дж. Барфилд. ОПАСНАЯ ГРАНИЦА. Кочевые империи и Китай (221г. до н. э. — 1757 г. н. э.) Перевод с английского Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова. С-П. 2009. в pdf. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/T_Bartfild_Opasnaja_granica.pdf
367. (ТБ-ВРЭСАЯ) - Т.А. Бертагаев. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках //Проблема общности алтайских языков. Ленинград, 1971. (pdf,1,5Mb): http://altaica.ru/LIBRARY/bertag_vnutr.pdf
368.(ТГ-РИА) – РАННЯЯ ИСТОРИЯ АЛАН (по данным письменных источников) Владикавказ: Иристон, 1999 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Gabuev-Rannaja_istorija_alan.pdf
369.(ТТ,БФ-АДАС) - Т.А.Тот, Б.В.Фирштейн. Антропологические данны о вопросу о Великам преселении народов. Авары и сараматы. Л. 1970 г.
370.(Ф-ОПББ) **-** проф. Фрицлер, Франкфурт (превод Ради Панайотов). ОБЩ ПРОИЗХОД НА БАВАРЦИТЕ И БЪЛГАРИТЕ. : http://www.bulgari-istoria-
371.2010.com/booksBG/Fritzler_BG_i_Bavarci.pdf
372.(УРС) – Удмурто-русский словарь.
373.(ФИ-Х) – Феофан Изповедник. Хронография. Перевод: В. Оболенский, Ф. Терновский.: http://lib.aldebaran.ru/author/_feofan_ispovednik/_feofan_ispovednik_hronografiya/
374.(ФС-И) – Феофилакт Симокатта. История. Пер. С.П.Кондратьева- М., 1957. М.: Арктос: Вика Пресс, 1996.-268,[4]с.-(Памятники мировой истории и культуры).-Библиогр.-ISBN 5-85551-141-1. Уеб сайт: „Библиотека Якова Кротова": http://www.krotov.info/acts/07/simo_00.html
375.(ХТ-Б-ИБ) – Името Българи, история и същност. Христо Тодоров-Бемберски. С.2004 г.
376.(ХХ-РГРВ-БД-IX) - Христо Хитов. Речник на говора на с.Радовене, Врачанско. Българска Диалектология, проучвания и материали. Книга – IX, издателство на БАН. София – 1979 г.
377.(ХЮ-КШК-ИАСА-сб.) – Х.Юсупов. Курган Шасенем-кир. В сборника "История и археология Средней Азии".Ашхабат.1978 г.
378.(ЦС-ВАСБ) – Цв.Степанов. Власт и авторитет в ранносредновековна България. С. 1999 г.
379.(ЦС-МСР) – Цв.Степанов. Мадара и скалния релеф. Сборник от статии История и Псевдонаука. Древнобългарски етюди. С. 2008 г., стр.35-49
380.(ЦТ-КВЕПБ) – Цв.Тафраджийска. Към въпроса за етногенезиса на прабългарите. (Сборник в чест на 70-год.на проф. И.Дуйчев. С. 1980.).: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Cv_Tafradzijska_Kym_vyprosa_za_etnogenezisa_na_praBG.pdf

381.(ЦТ-ОП) – Цв.Тафраджийска. Ориенталистика и прабългаристика. (Статията е публикувана в „Проблеми на културата", 1982, бр. 3): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Cv_Tafradzijska.pdf
382.(ЦЯ-С) - Цзидон Ян. СИБА – КУЛТУРА ОТ БРОНЗОВАТА ЕПОХА В ГАНСУЙСКИЯ КОРИДОР. Sino-Platonic Papers, 86 (October ~ 1998) www.sino-platonic.org : http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Cs_Jan_Siba.pdf
383.(ЧЦЧ) - Весны и осени с комментариями Цзо (Чуньцю цзо чжуань). У истоков китайского летописания. Летопись "Цзо чжуань" // Проблемы Дальнего Востока, № 6. М. 1988 г. В електронен вид:
384. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Vesny_i_oseni_II/pred.htm
385.(Ш-ИПРИ) - Шимон. История. О происхождении родового имени в контексте историческом. http://old.ournet.md/~simon77/history1.html и http://groups.yahoo.com/group/AncientBibleHistory/message/31584?var=1
386.(ШХЦ) – „Шанхаицзин". Каталог гор и морей. М.1977 г.: http://www.biblio.nhat-nam.ru/Shahai_Jig.pdf
387.(ЧАЯ) – Чӑваш арҫын ячӗсем. (Чувашки мъжки имена) Википедири материал: http://cv.wikipedia.org/
388.(ЧХЯ) – Чӑваш хӗрхе ячӗсем (Чувашки женски имена).: http://cv.wikipedia.org
389.(ЧЦЧ) – Весны и осени с комментариями Цзо (Чуньцю цзо чжуань). У истоков китайского летописания. Летопись "Цзо чжуань" // Проблемы Дальнего Востока, № 6. М. 1988 г. В електронен вид: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Vesny_i_oseni_II/pred.htm
390.(ЮГ-А) - Ю.С.ГАГЛОЙТИ. АЛАНИКА - ("Дарьял" 1-4'99, 1-3'2000): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/JU_GAGLOJTI_ALANIKA.pdf
391.(ЮД-ГА) – Ю.Джафаров. Гунны и Азербайджан. Баку. 1993 г.**:** http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ju_Dzafarov_Gunny_i_Azerbajdzhan-0.pdf
392.(ЮД-КС) - Ю. А. Дзиццойты. Кавказская Скифия.
393.http://mcir.ru/index.php?page=stat&id=13 и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ju_Dzicoiti_Kuadarcy.pdf
394.(ЮД-КТН) – Ю.Дзиццойты. Кто такие нарты. - http://www.anaharsis.ru/karta.htm
395.(ЮЗ-ЭППСУП-СНВ-1971) - Ю.А.Заднепровский. Об этнической принадлежности памятников кочевников Семиречья усуньского периода II в. до н. э.-V в. н. э.// Страны и народы Востока, т. X. 1971. С. 27-36. В електронен вид - http://www.kronk.narod.ru/library/zadneprovsky-yua-1971.htm и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Zadneprovskii_Ususni.pdf
396.(ЮК,НС-РКСВ) - Ю.Ф. Кирюшин, Н.Ф. Степанова. (г. Барнаул, Алтайский государственный университет) РАСПИСНАЯ КЕРАМИКА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ МОГИЛЬНИКА ТЫТКЕСКЕНЬ-VI СО СРЕДНЕЙ КАТУНИ.: http://new.hist.asu.ru/skif/pub/stat/kirstep.html
397.(ЮТ-ЦАЭТК) - Тетерин Ю. В. Центральноазиатские элементы таштыкского костюма (по материалам грунтовых могил) // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. Вып. 2. Горизонты Евразии: Сб. науч. ст. / Ред. и сост. О.А.Митько.- Новосибирск, 1999.- С. 7-10. http://www.altaiinter.org/project/culture/Cronology/Eurasia/Tasht%20Dress/tash01.htm
398.(ЯМ-БМ) - Янош Макай. Българският модел. С. 2008 г.
399.(ЯР-КОЮСАЕ-МНК-Н-1999) - Я.В. Резниченко. КОРОТКОКЛИНКОВОЕ ОРУЖИЕ ЮЖНОЙ СИБИРИ В АФАНАСЬЕВСКУЮ ЭПОХУ. МИНИСТЕРСТВО ОБЩЕГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ НОВОСИБИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. МАТЕРИАЛЫ XXXVII МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ "Студент и научно-технический прогресс". Новосибирск, 1999 г. - www.nsu.ru/conf/issc/99/hist1
400.(ЯХ-ИС) – Я.Хармата. ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ ИСТОРИЯТА И ЕЗИКА НА САРМАТИТЕ. Сегед, 1970 г.:
401.http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/J_Harmata_Sarmati.pdf
402.(ЯЯ-ЭКА) – Я.А.Яралиев. Этносостав Кавказской Албании. ЛЕЗГИНСКИЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОРТАЛ - http://lezgiweb.ucoz.ru/publ/26-1-0-11
403.(ЭН-ЦАКП) - Э.А.Новгородова. Центральняя Азия и карасукской проблема. М.1970 г.
404.(ЭР-КСК-С-3-2002) - - Э.Ртвеладзе. Культовая семантика керамики, сп. San'at бр.3-2002 г. - http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/3-02/history_art1.shtml
405.(ЭСКЯ) - В.Лыткин, Е.Гуляев. Краткий этимологический словарь коми языка. М.1970 г.
406.(ЭСКмЯ) – ШКОЛЬНЫЙ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ КОМИ ЯЗЫКА. Под редакцией профессора КАРОЯ РЕДЕЙ. Сыктывкар, Коми книжное издательство 1996 г.

407.(ЭЧ-КП) - ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ. КНИГА ПУТЕШЕСТВИЙ - СЕЙАХАТНАМЕ (ЗЕМЛИ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА, ПОВОЛЖЬЯ И ПОДОНЬЯ). (пер.: под ред. А. Д. Желтякова) Текст воспроизведен по изданиям: Эвлия Челеби. Книга путешествия. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. М. Наука. 1979 г.: http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi5/text3.phtml?id=7005
408.(B-MYST) - Craig Benjamin. The Yuezhi Migration and Sogdia. Ērān ud Anērān, Webfestschrift Marshak 2003. Studies presented to Boris Ilich Marshak on the Occasion of His 70th Birthday - http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/benjamin.html и в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/C_Benjamin_Yuetzi_Sogdiana.pdf
409.(BH-Ch) – Bar Hebraeus. Chronography. Translated from Syriac by E. A. Wallis Budge (London, 1932) http://rbedrosian.com/BH/BH.html
410.(CD) - An etymological lexicon of Proto-Celtic [Matasovic] : http://www.indo-european.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden
411.(CD-ChS-1, Preface) - CHRIS M.DORNEICH. VOLUME I. SHIJI 110/HANSHU 94A „THE XIONGNU". SYNOPSIS OF THE ORIGINAL CHINE SE TEXT AND VARIOUS WE STERN TRANSLATIONS WITH FULL ANNOTATIONS COMPILED AND EDITED BY BERL IN 2009: http://chrisdorneich.tumblr.com/page/2
412.(CD-GYuE) – Chris Dorneich. The Great Yuezi/Arsi Exodus of 166 BCE. Berlin. 2010: http://chrisdorneich.tumblr.com/post/2683505422/link-to-the-great-exodus-revised-and-augmented в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Kr_Dorneich_Migracija_Yuechy.pdf
413.(CD-ZhQ) – Chris Dorneich. Zhang Qian THE SECRET MISSION OF HAN EMPEROR WU IN SEARCH OF THE RUZHI (YUEZHI) AND THE FALL OF THE GRÆCO-BACTRIAN KINGDOM (ANNOTATED COMPILATION OF EASTERN AND WESTERN SOURCES). Berlin. 2008: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Cris_Dorneich_Han_China_Zhang_Qian[eng_t].pdf и в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Kr_Dorneich_Chzan_Tzsjan.pdf
414.(Ch-DIV) - A Dictionary of the Iranian Verb. Cheung. http://www.indoeuropean.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden
415.(Chr-354-b.15) – Chronography of 354, Part 15: Book of generations http://www.tertullian.org/fathers/chronography_of_354_15_liber_generationis.htm
416.(CI-ChT-b-3) – Cosmas Indicopleustes. The Christian Topography, Book 3 http://www.tertullian.org/fathers/cosmas_03_book3.htm)
417.(D-SIL) – Slavic inherited lexicon. R.Derksen. http://www.indo-european.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden
418.(DA-DT-b) – A dictionary of Tocharian B. - D. Adams. http://www.indoeuropean.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden . Douglas Q. Adams A dictionary of Tocharian B, Leiden Studies in Indo-European 10, Rodopi: Amsterdam - Atlanta, 1999
419.(DDSA) – Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line - http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html
420.(DH-SST) - Doug Hitch. The Special Status of Turfan. Sino-Platonic Papers, 186 (March, 2009.: http://sino-platonic.org/complete/spp186_turfan.pdf и в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Dug_Hich_Turfan.pdf
421.(EDGL) - An Etymological Dictionary of the Gaelic Language MacBain, Alexander Gairm Publications, 1982 Published by Gairm Publications, 29 Waterloo Street, Glasgow. 1st edition – 1896 2nd edition (revised) – 1911 Photolitho Reprint of 1911 edition – 1982 Keyed in by Caoimhín P. Ó Donnaíle, Sabhal Mór Ostaig.HTML version by John T.McCranie, San Francisco State University. - http://www.ceantar.org/Dicts/MB2/index.html
422.(EF-ACRM) - Erzsébet Fóthi. Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods Acta Biol Szeged 2000, 44:87-94 Abstract PDF. SYMPOSIUM Department of Anthropology, Hungarian Natural History Museum, Budapest,Hungary Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods. Erzsebet Fothi. Volume 44(1-4):87-94, 2000 Acta Biologica Szegediensis http://www.sci.u-szeged.hu/ABS/tart00.html
423.(EID) – Foclóir Béarla-Gaeilge (English-Irish Dictionary) - http://www.crannog.ie/focloir.htm
424.(HCCA-2) – HISTORY OF CIVILIZATIONS OF CENTRAL ASIA. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250, Volume II. Editor: János Harmatta Co-editors: B. N. Puri and G. F. Etemadi. © UNESCO 1994. THE CULTURE OF THE XINJIANG REGION. Ma Yong and Wang Binghua, стр.202-218
425.(HHSh) - "The Western Regions according to the Hou Han Shu", a new translation with extensive annotations by John Hill. The Hou Han Shu, the official history of the Latter or Eastern Han Dynasty, 25-220

CE, was compiled in the fifth century by Fan Ye but is based on earlier records. (Last upated 8/7/2003): http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html
426.(HHCA-2) - HISTORY OF CIVILIZATIONS OF CENTRAL ASIA. Volume II: The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO Publishing 1994 Printed in France. (pdf, 15,86Mb): http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001057/105703eo.pdf
427.(HT) – HISTORY OF TRANSYLVANIA. Volume I. From the Beginnings to 1606. General Editor: BÉLA KÖPECZI Editors: LÁSZLÓ MAKKAI, ANDRÁS MÓCSY, ZOLTÁN SZÁSZ Assistant Editor: GÁBOR BARTA The Hungarian original by INSTITUTE OF HISTORY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES Editor of the English translation: BENNETT KOVRIG Primary translation by Péter Szaffkó et al. Joint Publication with the HUNGARIAN RESEARCH INSTITUTE OF CANADA. A Research Ancillary of the University of Toronto Social Science Monographs, Boulder, Colorado Atlantic Research and Publications, Inc.
Highland Lakes, New Jersey. © Atlantic Research and Publications, Inc. 2001-2002 - http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/1.html
428.(IED) – Iskaskimi – English dictionary. www.angelfire.com/sd/tajikistanupdate/isheng.html
429.(IEE) – Indo-European etymology by S. Starostin. http://starling.rinet.ru The Indo-European database, compiled on the basis of Walde-Pokorny's dictionary by S. L. Nikolayev. All etymologies are also linked - whenever it is possible - to Pokorny's on-line etymological dictionary.
430.(JBN-Chr, CHAPTER CXX,47) - John, Bishop of Nikiu: Chronicle. London (1916). English Translation.: http://www.tertullian.org/fathers/nikiu2_chronicle.htm
431.(JP-DCAW) – Dictionary of most common AVESTA words. Copyright 1995, Joseph H. Peterson. - http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm#dctb
432.(JR-SX) - Jan Romgard. Questions of Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade, with an Overview of the Silk Road Research Institutions and Scholars in Beijing, Gansu, and Xinjiang. Sino-Platonic Papers, 185, November, 2008: http://sino-platonic.org/complete/spp185_silk_road.pdf и в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Jan_Romberg_Drevni_selishta_v_Sinczjan.pdf
433.(L-LIAL) – Indo-Aryan inherited lexicon. - A.Lubotsky http://www.indo-european.nl/cgi-in/main.cgi?root=leiden
434.(MB-URKK) – M.R.Buck, Ulrichs Richental chronik des Konsatanzer Konzils 1414 bis 1418. Tubingen 1882, стр.206.
435.(MR-EHL) - Merritt Ruhlen. Evolution of Human Languages Database Construction for World Language Families. , Stanford University, City University of Hong Kong - http://ehl.santafe.edu/ruhlen.htm
436.(MS-BOC) - The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century. (Speculum, 25, 4, 1950, 502-543). Уеб сайт: „Vassil Karloukovski's Page - http://www.kroraina.com/bulgar/setton.html
437.(NC-BL) - Bulgars of Alzec in Lombardy, Neil Christie. HISTORIA LANGOBARDORUM. The right of Neil Christie to be identified as author of this work has been asserted in accordance with the Copyright, Designs and Patents Act 1988. Уеб-сайт: „Vassil Karloukovski's Page - http://www.kroraina.com/fadlan/lombardy.html
438.(OS-IMS) - Oktor Skjærvø. An Introduction To Manichean Sogdian.: http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Sogdian/s01_introduction.pdf , http://www.fas.harvard.edu/~iranian/
439.(P-IEW) – Indogermanisches etymologisches Woerterbuch. J.Pokorny. http://www.indo-european.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden The database represents the text of J. Pokorny's „Indogermanisches Etymologisches WJrterbuch", scanned and recognized by George Starostin (Moscow), who has also added the English meanings. The database was further refurnished and corrected by A. Lubotsky.
440.(PS-ERHSJ-1) - PETAR SKOK. ETIMOLOGIJSKI RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA. KNJIGA PRVA „A-J". ZAGREB 1971.: http://www.promacedonia.org/skok/skok.html
441.(RAC-I) – Ravennatis Anonymi Cosmographia, liber I. Уеб-сайт: http://encyclopedie.arbre-celtique.com/cosmographie-de-ravenne-6237.htm
442.(RAC-IV) – Ravennatis Anonymi Cosmographia, liber IV. Уеб-сайт: http://encyclopedie.arbre-celtique.com/cosmographie-de-ravenne-6237.htm
443.(RB-CCAS) – Robert Bedrosian. China and the Chinese according to 5-13th Century Classical Armenian Sources. This article was published in Armenian Review Vol.34 No.1-133(1981) pp.17-24. - http://rbedrosian.com/china.htm
444.(S-AE) – Altaic etymology. S. Starostin. Copyright 1998-2003.: www.starling.rinet.ru
445.(S-CD) – Chinese Dialects Compiled by William Wang: http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?root=config
446.(SE) - Semitic etymology:
447. http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\semham\semet

448.(S-STE) - S. Starostin. Sino-Tibetan etymology http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\sintib\stibet
449.(S-YE) - Yenisseian etymology. S. Starostin. Comparative vocabulary of the Yenisseian languages, published as Starostin 1995. The glosses and comments here are in Russian (no English translation is available yet), so you need a Cyrillic font and some knowledge of Russian to utilize this database. Database structure. - www.starling.rinet.ru
450.(SP-CT) - Serge Papillon. La civilisation tokharienne.: http://steppeasia.pagesperso-orange.fr/La%20civilisation%20tokharienne.htm и в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/S_Papilon_Civilizaciata_na_toharite.pdf
451.(SP-ITMCh) - Serge Papillon, "Influences tokhariennes sur la mythologie chinoise," „Sino-Platonic Papers”, 136 (May, 2004) www.sino-platonic.org, френски текст: http://www.sino-platonic.org/complete/spp136_tokhariennes_chinoise.pdf Серж Папилон. ТОХАРСКИТЕ ВЛИЯНИЯ ВЪРХУ КИТАЙСКАТА МИТОЛОГИЯ, бълг.текст: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/S_Papilon_Tocharskite_vlijanija_vyrchu_Kitaiskata_mitologija.pdf
452.(TsCh-IEVOCh) - Chang Tsung-tung. Indo-European Vocabulary in Old Chinese.: http://www.sino-platonic.org/complete/spp007_old_chinese.pdf (Чун-тун Чан. Индоевропейски заемки в древнокитайския език. Нови виждания за възникването на древнокитайската цивилизация в края на Неолитната епоха. сп. “Sino-Platonic Papers”, 7 (January, 1988)
453.(UE) - Uralic etymology by S. Starostin. http://starling.rinet.ru
454.(UT-ChH) - Ulrich Theobald. Chinese History - Non-Chinese peoples and neighboring states Rong 戎. CHINAKNOWLEDGE - a universal guide for China studies.: http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/rong.html
455.(UT-ChH) - Ulrich Theobald. Chinese History: http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/citystates.html#yanqi#yanqi
456.(VM-ÖN) - Victor H. Mair (University of Pennsylvania). The Rediscovery and Complete Excavation of Ördek’s Necropolis. The Journal of Indo-European Studies. Volume 34, Number 3 & 4, Fall/Winter 2006, стр.273-318.
457.(VS-ETD) - “Etymological Table dictionaries of language families, Indoeuropean, Turkic, Finno-Ugric, Iranian,Germanic” . Valenyn Stetcuk - http://www.geocities.com/valentyn_ua/
458.(YuT-ETCh) - YU Taishan, The Earliest Tocharians in China. Sino-Platonic Papers, 204 (June 2010): http://sino-platonic.org/complete/spp204_tocharian_china.pdf и в превод на български:
459. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Yu_Tashan_Rannite_Tochari_i_Kitay.pdf
460.(YuT-SSH,D) - YU Taishan. A Study of Saka History. Sino-Platonic Papers, 80 (July, 1998): http://www.sino-platonic.org/complete/spp080_saka_sai.pdf
461.(ZM-SyCh, Book 12, CHAPTER VII) - 'Zachariah of Mitylene / Zacharias Rhetor'
462.The Syriac Chronicle http://www.tertullian.org/fathers/zachariah12.htm